

ISTORIA LITERATURII ROMÎNE

ÎN SECOLUL AL XVIII^{-LEA}

(1688—1821)

DE

N. IORGA

Profesor la Universitatea din București

CARTE TIPĂRITĂ CU CHELTUIALA D-LUI ALEXANDRU CALLIMACHI

Vol. II.

EPOCA LUI PETRU MAIOR. — EXCURSURI

BUCUREȘTI

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURĂ «MINERVA»

SOCIETATE ANONIMĂ. — CAPITAL 300.000 LEI

80, Strada Isvor, 80

1901

DOMNULŢI ALEXANDRU CALLIMACHI

ÎNCHINĂ ACEASTĂ CARTE

AUTORUL.

PREFAȚA

Cîteva lămuriri mai trebuie date cu privire la lucrarea a cărei parte narativă se mîntuie cu acest al doilea volum ¹. Lămuririle acestea nu trebuie să atingă împrejurările prin care cartea a avut să treacă, ci felul cum a fost alcătuită și legăturile pe care le are cu anumite opere din literatura noastră științifică.

Pentru a căpăta informația trebuitoare, n'am cruțat timpul nici osteneala: am fost la Iași, în Ardeal, în Ungaria, de mai multe ori. Ici și colo, mulțămită bunăvoinții unor persoane particulare, am putut vorbi și de lucruri ce nu se păstrează în bibliotecii publice. Cît se găsește la Biblioteca Academiei Romîne a fost cercetat cu conștiință.

Dar știu mai bine decît ori cine, și nu mă sfiesc a o mărturisi, lipsurile ce au rămas. Adunarea la un loc a manuscrisurilor și documentelor românești, într'un singur deposit, e abia la începuturile ei. Multe, foarte multe, se găsesc răspîndite, — pe unde se așteaptă cineva mai puțin. De aici rezultă că, dacă descoperirea de cronici nouă e aproape exclusă, multe manuscrite ale lor, poate și cu unele variante, vor mai ieși la lumină. Listele de traduceri,

¹ O broșură de anexe va cuprinde: actele justificative, reduse mai totdeauna la regeste (cele mai multe vor apărea însă, de o parte, în *Studii și documente*, III); tabla alfabetică, unele note bibliografice, lămurind titlurile prescurtate, și erata.

de manuscrise religioase, de tipărituri se vor putea îmbogăți simțitor după cîtăva vreme. Nu voi fi cel din urmă să mă bucur de progresele științei, de și unele părți ale cărții mele nu vor mai fi complete atunci.

Biografiile scriitorilor au fost reconstituite, cred, în chip îndestulător, — cele mai multe dintre dîsele măcar. Dar, pe cînd lucram la această carte, Archivele Statului nu erau încă puse în ordine. O ședere mai îndelungată în Iași pentru a întrebuința însemnatele archive ale Sf. Spiridon nu mi-a fost cu putință. Cine s'a ocupat serios de vechile familii din țerile noastre — d. Tanoviceanu, de exemplu, d. Șt. Greceanu, — știu, de sigur, mai multe lucruri despre scriitorii de cari am avut să vorbesc, despre accidentele vieții lor. Dar n'am vrut să razim expunerea mea pe osteneala altora. Și poate, iarăși, că mai multe informații biografice ar fi îngreuiat povestirea, — ceia ce ar fi pentru mine o mîngîiere.

Cele mai multe din tipăriturile meșterilor romîni din secolul al XVIII-lea și cele cîteva decenii ce mai intră în raza lui au fost semnalate aici, unde a fost nevoie. Pentru a nu da cetitorului o idee exagerată despre devotamentul meu în materie bibliografică, trebuie să spun că am avut materialul pregătit, pus la o parte, de o întîmplare priincioasă. Cărțile fusese deosebite pentru a servi la redactarea *Bibliografiei romînești* a domnilor I. Bianu și Nerva Hodoș, și n'a mai fost necesar, deci, să le culeg una cîte una.

Bibliografia, acest repertoriu pe atît de solid ca știință pe cît e de elegant ca înfățișare, mi-a servit neconținut, pentru toată partea apărută, ca să verific și să completez notele mele. Recunosc aici, odată pentru totdeauna, ceia ce-i dătoresc. A-î repeta neconținut titlul în josul paginilor la epoca I-iu, mi s'a părut că n'ar fi fost tocmai folositor.

Țin să mai vorbesc de o carte, care tratează și materia cuprinsă în aceasta. D. I. G. Sbiera, profesor la Universitatea din Cernăuți, a vorbit pe larg, în *Mișcările culturale*, și despre literatura secolului al XVIII-lea. Că forma d-lui Sbiera nu atrage totdeauna pe cetitor, aceasta se știe. Dar nu se știe în de ajuns câtă muncă stăruitoare și cinstită, câtă precizie în date, câtă pătrundere în dezbaterile amănuntelor se găsește în lucrarea de care vorbim. Uneori am ajuns la rezultate asemănătoare, alte ori ne deosebim cu totul. A face polemică științifică la fiecă pas cu acest predecesor atât de competent mi s'a părut zădarnic. Pornim și unul și altul de la cercetarea izvorului: literatura română a secolului; ni înfățișăm și unul și altul argumentele; cetitorul, pe deplin luminat ast-fel, e liber a-și alege o părere sau alta, în casurile de deosebire.

N'am uitat nici o îndatorire științifică, și am făcut partea fiecăruia în cea d'întăiu Prefață sau în notele amînduror volumelor. Totuși trebuie să mulțămesc în chip deosebit oaspeților mei de la Blaj și Oradea-Mare, cari m'au primit cu toată inima și mi-au pus la dispoziție tot ce li stătea prin putință ¹.

Mintuiu cu un gând prietenesc la cei ce vor ceti această carte tot așa de cinstit, cum cinstit a fost scrisă,—și mai ales la aceia, cari, departe, în locuri mai puțin fericite decât ale noastre, se vor lăsa stăpîniți, ca și mine, de farmecul timpurilor de luptă și de credință și se vor surprinde urmărind ca și mine ispititoarele visuri de lumină și mărire pentru care poporul nostru trebuie să trăiască.

N. IORGA.

12 Iunie 1901.

¹ Nu trebuie să-mi uit tipografii, cari, ca frumuseță a execuției, ca grabă a lucrului și ca ieftinătate a prețului, au făcut mai mult decît s'ar putea aștepta de la ori-ce atelier din străinătate.

1

CARTEA A III-A

EPOCA LUI PETRU MAIOR

CAP. I

Perioada a treia. Curentele și influențele.

Cei aproape cinci-zeci de ani ce se întind de pe la 1774 până la 1821 formează, nu numai cea mai bogată perioadă din istoria culturală și literară românească în secolul al XVIII-lea, dar una din cele mai interesante din toată istoria cugetării neamului nostru, prin caracterul de luptă pasionată, de zeloasă grăbire, de entusiasm, care o deosebește. Puține procese de dezvoltare prezintă mai multă atracție pentru cercetător decât această răpede reabilitare intelectuală a unui neam nobil, multă vreme ținut în loc sau prigonit de împrejurări vrăjmașe.

Față de perioada precedentă, aceasta de a treia, perioada Renașterii vieții sufletești a Românilor, apare cu totul zdrobitoare. Între 1730 și 1774, cîțiva cronicari de cea mai săracă specie, notari fără înțelegere și adesea fără judecată ai evenimentelor ce puteau provoca atîtea priviri jinduitoare în urmă, atîtea chemări către un viitor mai bun; lîngă ei un mic număr de clerici activi, cari aduc un serviciu netăgăduit îmbogățind literatura religioasă a poporului nostru, dar cari, dîndu-i printr'însa o lectură sănătoasă și o limbă bună, nu-i dau idei, nu-i sugerează direcții, nu-l pregătesc pentru viața sa națională; un singur om în tot acest timp, care se încălzește de razele trecutului stins, care pare a căuta ceva în zarea nelămurită a viitorului. Știință nu e, cum n'a fost nici odată la noi până acum;

literatura politică lipsește, literatura populară circulă prin lăutari, prin povestitori, prin câteva manuscripte; literatură de imaginație pentru clasele culte, poezie pentru cine a învățat la școala Domnească nu există, și oamenii se mulțămiau cu poezia nescrisă a naturii, cu poezia intimă a vieții saă, cei mai mulți, cu nici un fel de poezie. O generație trece fără ca noi să știm bine ce s'a petrecut în adîncul inimii acelor cari aă compus-o; s'a dus nespovedită de tainele sale, față de urmași, pentru a se pierde între generațiile omenești care nu mai sînt. De simțirea ei particulară, de gusturile ei deosebite, de plăcerile și durerile, cē găsia în viață, — nu știm nimic. Sufletul tuturorora n'a devenit veșnic în cîntarea unui poet, care să creadă, cum cred toți, totdeauna, că a cîntat numai sentimentele sale.

De la 1774 înnainte înfățișarea vieții noastre literare se schimbă cu totul, ajunge răpede o înnălțime, o varietate, o putere neașteptată. Cronicari se găsesc iarăși, cronicari în adevăratul înțeles al cuvîntului, unii preocupați, ca predecesorii de la începutul secolului, de îndepărtate, întunecate și ispititoare probleme de origini; alții gîndindu-se numai la ceia ce spun, povestind din toată inima, sfătuind, flecărind une ori cu cetitorul, căruia-i mărturisesc tot: dușmăniile, legăturile, așteptările, durerile, — și une ori, cit mai discret, și micile păcate. Dar, lîngă dînșii, înlocuindu-i de la o vreme — ceia ce, cu toată compensația, rămîne totdeauna o mare pierdere — istoricii crescuți în școlii europene, stăpîni pe cunoștinți întinse, pe metode nouă și pe o formă mai științifică. Nu însă istorici de amănunte, nici istorici cu inima rece și vederea mărgenită, ci clăditori de îndrăznețe opere narrative, care sînt, în același timp, o silință către adevăr și o piosă ofrandă literară adusă geniului națiunii.

Cărți religioase se tipăresc încă, tot așa de puțin originale, prin natura lucrului, ca și în trecut; dar ele nu mai aă singurā menirea de a face pe popor să cetească. Opere de imaginație: romane, drame, comedii se traduc din limbile apusene și înfățișează Romînilor frumuseți literare nebănuite încă de dînșii. Le citesc și le imită, și în curînd va veni vremea cînd cei d'întăiu pași nesiguri vor fi făcuți de scriitorii noștri în această direcție. Se fac încercări de literatură periodică, se tipăresc pe românește calendare și chiar gazete. Formele limbii, originea și legătura lor sînt obiectul unor cercetări științifice, care urmăresc de la

o vreme aceeași țintă ca și istoria, cea mai mare țintă a vieții noastre întregi din acele timpuri: afirmarea națională, afirmarea drepturilor pe care ni le dă trecutul și pe care avem datoria a le coborî în prezent. Se alcătuiesc sau se traduc gramaticii, dicționare, aritmeticii, istoriile universale, cărți de pedagogie, de medicină, de economie rurală, pentru nevoia școlilor, pentru folosul poporului, pentru luminarea mai departe a claselor culte. Și în această fierbere a inteligenței neamului, scînteia poeziei se coboară de sus în suflete alese: unul cîntă celor umili și necărturari, ascultătorilor supuși și recunoscători, povești din cărțile sfinte, episoade din narațiunile bătrîne, glume de ale tuturor; altul preface pe românește pentru aproape același public povestirile pe care le cetia cu patimă Europa civilisată, lungile romane sentimentale în versuri prosaice; altul imită modele clasice în opere cu scopuri înalte și măiastră execuție, care ar merita să rămîie clasice și ele, căci nu le-a învechit timpul; cutare fură prosei până chiar și expunerea evenimentelor de politică curentă, pe care le înșiră tacticos și răbdător, în lungi exametre bune pentru somnul de după amiază al comozilor noștri străbuni; cutare alții își torturează mintea pentru a da ilusia de simțire unor stihurèle de ietac, menite să creeze pasiuni la elegantele cocoane ale timpului său să reție în lanțurile poetului pe vre-o sburdalnică Marghioală sau Casandră. De generația aceasta nu ni putem face o înaltă idee după poezia lirică ce ni-a lăsat, dar cel puțin știm ce era în inima contemporanilor lui Ienăchiță, Nicolae și Alecu Văcărescu, lui Constantin Conachi și Alecu Beldiman.

Legătura nu e sfărmată însă între aceste două epoce. Mergînd pe drumuri nouă, pe atîtea drumuri nouă, perioada ce ne ocupă acum continuă și pe cea precedentă în unele direcții. Spiritul unor cronicari e tot vechiul spirit, iar traducătorii de cărți religioase sînt aceeași oameni ca și înaintea sau ucenici, imitatori de ai acestora. Cînd teorii nouă, regeneratoare vor fi exprimate aiurea, în Țara-Românească și în Moldova scriitorii religioși le vor ignora sau le vor repeta cu o sfilă care arată cît de puțin adînc le simțiau și cît de puțin serios le înțelegeau. Până la 1821, în chiliile de mănăstiri, în școli mai ales, în unele case boierești, unde cultura era totuși iubită și sprijinită, se păstra vechiul spirit și se lucra în vechia direcție.

Comparînd epoca a treia cu cea d'întăiū, vom găsi multe puncte de asemănare. Istoriografia marilor scriitori ardeleni samănă cu istoriografia Costineștilor, a lui Constantin Cantacuzino, a lui Dimitrie Cantemir. E aceeași erudiție, aceeași pornire către lucrurile mari și grele, același dor de a înfățișa neamul cît mai mare în trecut, spre a afla mîngiere pentru present și o speranță pentru viitor. După 1774 ca și înainte de 1730 totul se subordonă la scriitori, cari sînt înainte de toate niște oameni de credință și de luptă, niște apostoli ai sentimentului de iubire pentru neam și pentru țara largă, sfășiată de multe hotare, pe care a locuit-o totdeauna, de la descălecătorul împărătesc din timpurile romane.

Asămănarea aceasta nu se datorește unui împrumut. Convingerile Ardelenilor n'au pornit din convingerile Costineștilor sau ale lui Cantemir. Nu toți istoricii din noua școală națională au cunoscut lucrările anterioare ale Moldovenilor, și aceia dintre dînșii cari le-au cunoscut, își formase înainte de aceasta, din cetirea acelorași izvoare cu aceeași dispoziție de suflet, păreri asămănătoare asupra problemelor de căpetenie din originile noastre.

Dar deosebiri nu lipsesc, și ele sînt foarte însemnate. În întăia perioadă cuvîntul de viață fusese spus în Moldova, și el nu răsună în Ardealul cufundat încă în întunerecul cultural. În cea de a treia, din Ardeal fu predicată cu încă mai multă credință vestea cea bună, pe care odinioară Ardealul nu fusese în stare să o primească, s'o înțeleagă. Mișcarea moldovenească a fost reprezentată de un mic număr de boieri, cari vorbeau o limbă care era, de sigur, mai sus decît priceperea contemporanilor lor: un Axintie Uricariul, un Mustea de exemplu, un Neculce chiar n'au descoperit în scrisul Costineștilor adevărurile cele prețioase, și acestea n'au avut nici o influență asupra lor. Cine putea înțelege pe deplin, în Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea, savanta argumentație, erudita discuție a lui Dimitrie Cantemir? Supt o influență străină, cîțiva oameni deosebiți au precedat cu mult timpul lor: în mijlocul nopții, ei făcură o mare lumină, care se stinse răpede. Pe cînd în Ardeal, nu e un mănunchiū, ci o pleiadă, nu e un predicator în pustie, cu cîțiva ucenici răsleți, ci profeți sărbătoriți se încunjură de

ucenici înțelegători și devotați, cari repetă cuvîntul auzit, îl tilcuiesc pentru alții, scot dintr'însul adevăruri nouă. Și nu mai sînt aici boieri cari vorbesc, cîțiva nobili cu carte, ci preoți, corectori de cărți, învățători, slujbași, medici, toată inteligența nației participă la mișcare, se încălzește de dînsa. De aceia curentul nu încetează, nu slăbește: în vîlmășagul discuțiilor neconținute, în focul luptei fără odihnă, ideile se ascuțesc, caracterele se întăresc, sentimentele se fanatisează. Prin exagerație și fanatism, ca și prin adevăr și iubire de neam, biruința se cîștigă în data aceasta. Ideile învietoare au pătruns acum în sîngele poporului român, poporului român de pretutindeni.

Ajută și alte împrejurări.

Propaganda umanitară a filosofilor francesi din secolul al XVIII-lea aduce comotia din 1789. Revoluția-și aruncă soldații între popoarele Europei, pentru a le liberă întâi, pentru a le subjuga pe urmă. În fața învierii ideii imperiului universal, naționalitățile capătă deplina conștiință a naturii și datoriei lor.

În Orientul cu popoare amestecate, în care unii luminați Greci din secolul al XVIII-lea au putut crede că se pregătește formarea unui popor creștin amestecat, de lege ortodoxă, de limbă grecească, de guvern turc, — în acest Orient neamurile încep a se simți deosebite. Boierul român nu mai vede în boierul grec un frate bun, ci un coleg întîmplător. La strigătul către libertate al Grecilor, Romîni nu răspunseră, ci invocară în limba lor zeita.

Atunci comuniunea spirituală a poporului românesc, sfărîmată de multă vreme, se făcu din nou, într'o credință superioară, care aducea viață. Se știe că simbolul acestei comuniuni e numele lui Lazăr, care trebuie să însemne ultimul capitol din această carte, ce cuprinde aproape viața noastră sufletească între Logofătul Miron și dascălul Lazăr și urmărește o luptă până la fericita ei biruință.

Înainte de a pătrunde în amănuntele luptei, de a cunoaște pe cei ce s'au luptat și a li arăta și judeca faptele, vom urmări deosebitele curente care determină schimbări sufletești și o activitate literară în ultimul șfert al secolului al XVIII-lea și în cei d'întăiu două-zeci de ani ai secolului ce urmează.

Înainte de a cunoaște și adopta ideile nouă politice ale Europei, Româniilor avură prilejul să-și cunoască civilizația, prin citirea cărților ca și prin vederea locurilor. Acest contact cu Apusul e cu totul nou, și din cele mai pline de urmări. Până acum trăisem în Orient, nu numai în ceia ce privește situația noastră politică, ci supt toate raporturile. Legăturile noastre de comerț, legăturile noastre culturale erau toate numai cu Răsăritul. Cu el schimbam produse, de la el primiam idei și îndemnări, cultura generală a lui o sprijiniam, și ne împărtășiam și noi de această cultură superioară elinească.

O singură excepție trebuie făcută pentru influența polonă exercitată citva timp asupra Moldovei. Această influență ni-a făcut cel mai mare bine, a aruncat mari și roditoare idei în sufletul cărturarilor moldoveni, i-a făcut să trăiască, nu în lumea vechilor idei ale anticității, cele mai multe fără aplicație practică, ci în lumea unor idei moderne de regenerare. Dar această influență n'a dăinuit multă vreme: înflorirea culturală a Poloniei s'a stîns, marile școli polone au pierdut strălucirea lor, în curînd Statul polon n'a mai ajuns până la hotarele noastre, și a venit o vreme cînd ultima insulă independentă fu acoperită și ea de valul cotropirii streine. De mult atunci se pierduse obiceiul de a învăța în Polonia, de a ceti cărți, de a primi mode și învățăminte de acolo. Cu Domnia Fanarioților, această singură legătură cu Europa se rupse și ea: cartea grecească înlocui cu totul cartea latină, care nu mai era sprijinită de nimenea. Nici împrejurările politice nu mai dădeau prilejul unei înnodări de relații cu țerile creștine din vecinătate, — și aceasta o spunem și despre Țara-Românească, pentru care ieșise foloase de cultură din pribegiile în Ardeal¹. Emigrările, ca manifestații de nemulțămire politică, se fac tot mai rare, boierimea pămînteană, așa de neastîmpărată odinioară, devine tot mai guvernabilă și, cînd se hotărăște la pasul primejdios al pribegiei, care nu poate da, ca în alte timpuri, o Domnie nouă, — pribegul trece la puernicul Han al Tătarilor sau caută adăpost la Curtea Domnului, totdeauna rival, din țara vecină.

Dar, de pe la 1774 înainte, ochii noștri nu mai sînt în-

¹ V. Cartea I, cap. I.

dreptați exclusiv spre Răsărit. În Răsăritul acesta chiar se petrec schimbări, care slăbesc legătura noastră cu dinsul. Încetăm pe acest timp a fi în fruntea lumii elenice în ceia ce privește viața politică. Rușii se amestecă din ce în ce mai mult în afacerile creștinătății subjugate, se înfățișează ca niște liberatori, în stare, prin întinsul teritoriu pe care-l stăpinesc, prin mijloacele mari de oameni și de bani ce li stau la îndămină, să desăvîrșească acea revoluție creștină, acea restaurație imperială ortodoxă, pentru care, chiar în timpurile noastre cele mai bune, eram prea slabi. Aspirațiile grecității de pretutindenă nu se mai îndreaptă numai spre micile Curți ale Moldovei și Țerii-Românești, unde totuși domnesc în mare parte membri ai poporului grec sau pămîntenă cari se confundă prin felul lor de viață, prin educația și gusturile lor, cu Grecii. Nu de la acești funcționari ai Sultanului, domnind cu soroc, totdeauna supt amenințarea unei mazilii, nrmată de multe ori de închisoare, exil sau moarte, nu de la acești administratori sau agenți diplomatici, cari n'aū o oaste la dispoziția lor, nici simpatii în țară, care să-î poată ajuta la o ridicare a steagului pentru Cruce, nu de la acești supuși cu credință ai Împăratului păgîn, — puteau doritorii libertății elenice să aștepte ceva, cum așteptase în vremuri de la Mihai Viteazul, de la Matei Basarab, de la Șerban Cantacuzino. «Popoarele bălane de la Moscova», în acelea e de acum înainte nădejdea.

Apoi Grecii înșii se europenisează în această vreme, nu mai trăesc exclusiv o viață intelectuală răzimată pe anticitatea elenică, nu mai aū acea încredere desăvîrșită în cultura lor, acea admirație fanatică pentru elenism, care-i deosebia odinioară. «Vîntul veacului» trece și asupra lor; și ei, ca și noi, înțeleg lucruri pe care nu le înțelesese înaintea, întrevăd idealuri, care nu se puteau formă numai din vechia educație de comentarii și tîlcuiră. În civilizația barbarilor Europei ei văd tot mai multe elemente folositoare, vrednice de imitat, se apropie tot mai mult de dînsa, o studiază, o imită. Compilatorii din epoca anterioară, cari trăiau numai din capitalul intelectual elinesc, pe care-l combinaū, îl prelucrau și-l vulgarisau, nu mai represintă în rîndul întâiū civilizația greacă nouă; locul lor îl ieau traducătorii; din franțuzește, din nemțește, din italienește, răspîditori de noțiuni moderne, civilisatori în înțelesul cel nou al cuvîntului. De unde

a rezultat că, pe cînd înaintea Grecul, moștenitor al tradiției culturale a Elinului, era învățătorul Românului, acum fostul dascăl și fostul învățacel se găsesc pe aceeași bancă de școală, ca ucenici modești ai unui profesor mai mare, ai profesorului european.

În fine, — și aceasta am atins-o mai sus, — ilusia unei civilizații generale grecești, care să fie pentru Orient ceia ce fusese pentru Apus civilizația latină până dincolo de hotarele evului mediu, părerea acestei vieți intelectuale în elenism pentru toți creștinii supuși Sultanului, această singură mare ambiție a Grecilor timp de vr'o două secole, se împrășteie. De la o bucată de vreme ei vorbesc de neamul lor propriu, se gîndesc la viitorul acestuia, la o «ἐπιανάστασις», liberatoare, la un *risorgimento*, care să deie, nu un nou Bizanț cosmopolit, ci o Eladă a noilor Elini. Și, în măsură ce Grecii restrîng cercul preocupățiilor și simpatiilor lor, în măsură ce-și concentrează silințele lor asupra lor singuri, în măsură ce părăsesc visurile lor de dominație universală, prin creștinism, elenism și imperiū, — în aceeași măsură legătura dintre noi și dînșii se desface. Cu Grecul naționalist e evident că nu mai putea avea nici o legătură intimă Românul, care, supus aceluiași influențe europene, trecut prin aceleași schimbări de suflet, e agitat și el de nevoi naționale.

Ast-fel se despart unul de altul în idei și aspirații, imediat ce au idei mai clare și aspirații mai pronunțate, cele două mai însemnate și mai alese popoare din creștinătatea dominată de Turci: Grecii și Românii. Și unii și alții își caută însă în Apus elementele vieții nouă.

Introducerea culturii apusene în Orient a fost favorisată de multe cauze în secolul al XVIII-lea. Noi vom considera numai pe acelea, destul de numeroase și ele, cite privesc în deosebii poporul român.

Întăiu trebuie de ținut în samă situația politică a țărilor noastre în această epocă, noua noastră situație politică, și consecințele care decurg dintr'însa.

La 1699, Germanii se stabilesc în Ardeal, și ei consideră noua și frumoasa lor cucerire numai ca un punct de sprijin pentru a ajunge mai departe în Imperiul otoman, care intră în putreziciune puțin timp după închiderea erei de cuceriri. Rușii ajung

și ei îndată la Nipru, la Nistru pe urmă. Și unii și alții sînt candidați la coroana constantinopolitană, care revine celor d'întăiu prin indivisibilitatea imperiului, din care represintă supt forma germanică pe acel de Occident, iar celor din urmă prin comunitatea de religie, prin strămutarea stemei și tradițiilor Paleologilor în Moscova din secolul al XV-lea.

În curînd, îi avurăm la noi — și nu o singură dată — pe liberatorii creștini de rit ortodox sau catolic. Războaie încep între dinșii și Turci, care durează multă vreme, mulți ani de zile și se petrec mai mult pe pămîntul nostru. Moldova avu până la 1821 patru ocupații rusești, afară de oprirea momentană a lui Petru-cel-Mare la Prut. Din aceste patru, una ține mai puțin și exercită o mai mică influență, fiind mai mult o campanie de jaf, petrecută răpede: cea din 1738. Celelalte trei vin toate după mijlocul veacului al XVIII-lea și sînt foarte îndelungate și bogate în efecte. Generalii împărătești stau într'un rînd șese ani, în altul cincî, în cel de al treilea iar șese ani; aproape două decenii într'o perioadă de ceva mai puțin de o jumătate de secol, între 1768 și 1812. Moldova a trăit în această epocă jumătate din viața sa aproape supt stăpînirea Divanurilor conduse și controlate de comandantii rusești, supt influența ideilor și sentimentelor de care erau călăuziți Rușii din acest timp. Și se știe la ce europeanizare pripită, întăiu supt forma germană, până la Ecaterina a II-a, apoi, de la această împărăteasă-filosoafă înainte, — supt forma francesă, au fost supuși, din ordine împărătești, vecinii noștri de la Răsărit. Așa încît putem zice că Moldova a făcut parte, în timp de vre-o două-zeci de ani din cincî-zeci, dintr'un Stat a cărui organizare politică și orientare culturală, ale cărui forme materiale și spirituale erau europene.

Rușii n'au pătruns dincolo de Milcov în 1738, dar în aproape toate campaniile următoare — odată, în războiul de la 1786, au venit aliații lor, Nemții —, ei s'au stabilit în București ca și în Iași, au avut supt stăpînirea lor Țara-Românească de o potrivă cu Moldova. Aceiași generali vice-regi, aceleași Divanuri ale cnejei respective, făcînd în vechile forme de administrație voia stăpînitorilor celor noi, aceleași obiceiuri europene, aceleași petreceri francese, aceleași frivole cărți apusene aduse de cuceritori. Conclusia pentru Țara-Românească e aceeași ca și pentru Moldova:

ea a trăit în cincî-zeci de ani mai un șfert de secol de viață europeană.

Pentru a înțelege cu totul influența acestor ocupații străine, trebuie a dause pentru Țara-Românească, pe lângă petrecerea destul de scurtă a oștilor nemțești pe teritoriul ei, în două rînduri până la 1750, — și cei optsprezece ani de guvern imperial în Banatul Olteniei. Am spus că în acest timp Austriacii nu se grăbiră a face schimbări esențiale, dar singură prezența lor, exemplul acțiunii și vieții lor atît de mult timp trebui să aibă o înriurire adîncă asupra populației, precum înriurirea exercitată de Ruși nu s'a făcut atît de mult prin reforme, cît tot prin exemplu. Cînd Oltul nu mai fu o graniță și principatul Țerii-Românești fu restabilit în vechia sa cuprindere, Banatul, prefăcut prin dominația străină, lucră asupra obiceiurilor, gusturilor și ideilor părții vecine din țară. Dorul de călătorii, de studii în Europa, de învățatură latină, de cetire a cărților apusene va fi fost ajutat și pe această cale.

În 1775, Austria luă Bucovina, pe aceasta ca să n'o mai deie înapoi pînă astăzi. Prin marcarea hotarului nou legăturile nu fură însă cît de puțin întrerupte între Moldova de Nord și restul țerii, rămas supt administrația Domnului. N'a fost aici cazul ca în 1812, cu anexarea Basarabiei de către Ruși, cînd boierii fură siliți a opta pentru locuirea în dreapta sa în stînga Prutului, cînd nici o școală românească nu se întemeie de brutali hrăpitori de pămînturi străine, cînd cartea moldovenească fu desprețuită, cînd o eternă carantină, mai mult nejustificată, împiedcă relațiile dintre Moldovenii cuceriți și frații lor, cari mai puteau să-și aibă o viață națională. După 1775 foarte mulți boieri își păstrară moșiile din Bucovina, rămîind totuși așezați în Iași; școlii românești se înființară pe lângă școlile centrale nemțești¹, elevi din principat merseră — ni se afirmă — să învețe, la Suceava sa în Cernăuți, carte latină și germană; gustul de studii în Europa, de călătorii se deșteptă și prin această împrejurare.

În sfîrșit, trebuie să se ție samă și de aceia, pentru a înțelege

¹ De Enzenberg. V. I, p. 536, nota 6.

adoptarea grăbită a modelor nouă, în cugetare, în literatură, ca și în petreceri și îmbrăcăminte, — că ocupațiile rusești și austriace, cele d'întăiu mai ales, nu erau considerate ca trecătoare. În 1769, Canta-și încheia cronica în cuvinte care arată că el credea că s'a mintuit de acum înaintea cu «Domnia de la Turci» și că începe traiul supt «Împărăția Moscului». Din introducerea numelui Ecaterinei, armelor rusești în cărțile tipărite ale timpului, în locul numelor de Domni și armelor celor două țeri, se vede aceeași credință, pe care o aveau data aceasta clericii romîni, că dominația creștină a înlocuit pentru totdeauna supremația turcească. Măzăreanu n'avea altă idee despre viitorul țerii sale, cînd vorbea de «Doamna noastră» Împărăteasa. Până la urmă, boierii și călugării din principate păstrară speranța că tot ar putea rămînea supt oblăduirea mamei drept-credincioșilor.

În 1786 aū fost aceleași iluzii și aceleași așteptări. Se repetă iarăși fenomenul cărților cu arme imperiale; o gramatică rusească se tipărește în Moldova spre a pregăti pentru relațiile lor cu noua administrație pe supușii cei noi ai Coroanei rusești; instrucții legislative ale împărătesei se traduc românește pentru ca Moldovenii cucerii să poată admira nobilele intenții ce inspiraū pe suverana civilisatoare. Favoritul Ecaterinei, Potemkin, stabilindu-se în Iași, adoptă strălucirea unui Domn la Curtea sa, și se știe că a fost vorba în cabinetele europene să se facă din el un întemeietor de dinastie, un începător de țară, întăiul rege al Daciei vasale Moscoviților.

Cu atît mai mult, — și cu toată îndoita decepție de până acum, — astfel de visuri, ispititoare pentru un popor simplu, care nu se ridică mai sus decît conceptul de religie, astfel de închipuiri se născură în mintea Romînilor din amîndouă principatele în cursul războiului din 1806—12. Data aceasta, diplomații europeni împărtășiau și ei aceste păreri; se socotia așa de greu să se îndepărteze Rușii din țerile pentru care de atîtea ori își vărsase sîngele, în care erau încă așa de bine primiți, pe care le anexase printr'un ucaz formal, înlăturînd acum ori ce formă ipocrită de provisorat! Și totuși minunea se săvîrși din nou, și scăparăm, dînd soartei rele ca preț de răscumpărare numai Răsăritul Moldovei.

Cînd se vedea că Rușii rămîn atita vreme, cînd se arăta așa de limpede că Turcii nu li se pot împotrivi cu izbîndă, cînd

peirea Împărăției turcești părea așa de apropiată și înlocuirea dominației Sultanului prin a Împăratului ortodox așa de naturală, părinții știaū pentru cine să-și crească copiii¹. Căutarea preceptorilor străini, trimiterea la școlile europene, cetirea cărților în limbă apusene, — toată această educație nouă își găsește explicația și în această concepție a viitorului ce aștepta principatele. Era bine să fie copiii asigurați pentru orî ce fel de împrejurare.

Aici nu se opresc însă cauzele europenizării. Am atins numai pe una din cele mai principale, causa politică. În legătură cu aceasta găsim însă altele. Războaiele biruitoare ale creștinilor aduceau încheierea, din partea Turcilor, a unor tratate defavorabile. Prin acestea se pierdea une orî o provincie, se acordaū totdeauna privilegiu politic și comerciale învingătorilor. Prin acel din Pojarevac se permise Germanilor a stabili consulate. prin tratatul de la Cuciuc-Cainargi, după ce comerțul pe Dunăre era liber de multă vreme, Marea-Neagră fu deschisă imbarcațiilor europene.

Negustorii veniră, se așezară, unii în capitale, în orașele mai însemnate, în porturi, întemeind comptoare, precum făcură companiile Bienenfeld, Dellazia și Brighenti, Willeshofen². Pentru a-i proteja și sprijini — sau supt pretextul protecției și sprijinului — consulii se instalară. Rușii întâiu, apoi Austriacii, Francesii, Prusienii, Englesii își avură reprezentanții lor diplomatici la Curțile celor doi Domni, reprezentanți bucurându-se de mare trecere și de mare respect, supraveghetori și conducători ai Fanarioților de pe tron, cari văzură îndată că au un stăpîn mai mult.

Consulatele deveniră centre în jurul cărora se adunară, răspunzînd la deosebitele nevoi create de noua stare de lucruri, felurite elemente streine. Toți acești emigranți nu s'ar fi riscat fără garanție a-și căuta pînea, a urmări o avere în țcri îndepărtate, pe care le încunjura frica de tirania turcească. Acum consulul era la îndămină, asigurînd persoana și avutul străinului,

¹ A fost o vreme, în secolul al XIX-lea, cînd, o anexare pîrînd totuși inevitabilă, nu exista nici măcar această siguranță. V. Hurmuzaki, X, p. LXXVII.

² Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 379.

făcînd din acesta un locuitor privilegiat al principatului, un om pe care, nu numai că nu-l atîngea abuzul, dar față de care legea însăși n'avea nici o putere¹. Profesori de limbă, medici, meșteșugari, aventurierii alergară să-și caute norocul, siguri fiind că vor găsi cine să-i ajute în această încercare. Coloniile străine, alcătuite din elemente utile și din elemente turburătoare, din oameni distinși, din lucrători cinstiți și din vînturători de țară, se făcură tot mai numeroase, luară un loc tot mai mare în viața țerii, se făcură tot mai indispensabile pentru dînsa, și consuli, cei mai mulți oameni săraci, rău plătiți, și cu conștiința ușoară, le înmulțiră abuziv, smulgînd guvernului local, nu numai pe Evrei, ci și un mare număr de locuitori creștini, din cari făcură *sudiți* ce plătiau bine. Comunitățile religioase de alt rit decît al principatului căpătau o importanță tot mai mare, cu înmulțirea numărului credincioșilor; biserici fură refăcute și înălțate, pentru catolici și confesiunile protestante; parochii cu învățatură veniră și adăuseră numărul cărturarilor europeni din Moldova și Țara-Românească.

De la sine, fără ca un plan să organizeze silinți conșciente, o influență de cultură, în noul sens al cuvîntului, după noua îndreptare, se desfăcea din introducerea acestor elemente mai culte și se răspîndia pe încetul în principate.

Dar, pentru a avea toate izvoarele curentului, pentru a ni explica ast-fel bogăția, lărgimea și puterea lui, mai trebuie să se știe samă de o grupă de factori. Pe lîngă influența apuseană adusă prin Apusenii, era și influența apuseană care venia din Constantinopol, prin Domnul grec și Grecii Domnului. Ca dragoman,—și pentru a ajunge Domn, trebuia, după normele nouă ale numirii în Domnie, ca doritorul să fi îndeplinit întăi funcțiunile dragomanului,—Grecul sau Românul grecisat, stabilit în Fanar, trebuia să cunoască limba internațională, diplomatică a timpului său, precum trebuia să o cunoască și Turcul care se consacra diplomației². Ast-fel învățară tinerii fanarioți întăi

¹ Sulzer ni spune că meseriașii germani nu plătiau nici o dare; III, pp. 410—11.

² Supt Selim al II-lea Mahmud Effendi, ambasador la Londra, știa franțuzește. Fotinò, trad. Sion, I, partea II, p. 231; orig., II, pp. 494-5.

Said-Effendi, ambasador la Paris, știa franțuzește, înțelegea chiar nuan-

italienește, *frânțește*, limba curentă în Orient timp de trei secole, aceia în care toată lumea se putea înțelege; apoi, de pe la 1750, limba francesă, care domniă de atunci în saloane, la Curți, ca și în cancelariile miniștrilor și ale diplomaților.

Și cine dintre membrii aristocrației creștine din Constantinopol n'a avut ambiția de a ajunge dragoman pentru a apuca pe urmă Domnia, a purta sabia și topuzul, a sta supt tronul încununat de cruce, a avea dreptul de viață și de moarte, a fi în vederea lumii întregi? Toți copiii erau crescuți în casele mari ale Fanarului cu această speranță, și li se dădea educația indispensabilă pentru a ajunge la aceste locuri de glorie și de câștig. Toți învățau limbile europene, cetia în ele, traduceau din ele, pentru a putea fi la întâmplare, la ceasul însemnat de noroc, tâlmacii Înnaltei Porți.

Viitorii dragomani, saū mulțimea celor ce credeau că ar putea să aibă această situație strălucitoare, formaū clientela fostului dragoman, care a ajuns la apogeul carierii sale, Domnia. Usul limbilor diplomatice se răspîndi decî de la Curte, precum se răspîndia din consulate, din agențiile negustorilor, din biuroul de poștă al Austriecilor, din reședințele generalilor guvernatori.

La aceasta răspîndire participaū și elementele europene ale Curții, care se găsiaū neapărat pe lîngă fece Voevod. Eraū *Vel-Secretariū*, totdeauna străini, Nemți, Poloni, Italieni, mai pe urmă adese ori Francesi. Eraū profesorii de limbî ai beizadelelor. Eraū informatorii de prin deosebitele orașe mari din vecinătate, din capitalele Statelor mărginașe, cari trimiteau în limbî europene știrile lor, precum din publicații europene, din gazetele francese, germane și italiene ale Curții culegea Domnul o parte din informația politică, deasă, bogată și sigură, pe care trebuia să o transmită, pentru a-și face nume bun și pentru a-și întări tronul, stăpinilor din Constantinopol.

Dar aceste lucruri aū avut o prea marc importanță în desvoltarea culturii și literaturii românești pentru ca să ne putem mulțami cu această schițare sumară a lor. Vom trata decî

țele și discuta literatură și politică cu literatorul d'Arnaud; *Idée générale de la Turquie et des Turcs pour servir à l'intelligence des opérations de la guerre actuelle*; Londra-Paris, Leroy, 1788, pp. II-III.

mai amănunțit în acest capitol de introducere despre persistența culturii grecești în principate, despre traduceri în această limbă, despre dascăli străini și cărțile străine, despre negustorii, meșteșugarii și oamenii de casă străini cari populau curțile boierești și deprindeau pe copil de mic cu folosirea limbilor europene, despre teatrele, petrecerile și modele străine, despre călătoriile în străinătate, despre toate formele în care se îmbrăca noua influență, spiritul modern european. În această urmărirea de cauze însă, ne vom feri de a studia influențele străine pentru sine sau de a duce explicațiile de istorie literară până la o istorie de moravuri. Vom trece mai răpede, firește, asupra acelei influențe care a fost mai bine studiată: cea franceză¹.

S'ar putea fixa trei împărțiri în istoria culturii românești din această perioadă: întâia ar merge de pe la 1774 la 1790. În aceasta, mișcarea către civilizația apuseană se manifestă și se lămurește din ce în ce. În a doua, invazia emigraților francesi, marile evenimente ale Revoluției, războaiele generale, sentimentele ce deșteaptă acestea, grăbesc lucrarea de prefacere. În a treia, care ar începe pe la 1810, cultura națională românească și cultura națională grecească se separă tot mai mult una de alta și se împuternicesc fie-care.

Domniile de după pacea de la Cuciuc-Cainargi au început supt cele mai bune auspicii. Se aștepta mult după făgăduielile făcute de Turci în hătișeriful ce confirma privilegiile țărilor, se punea o mare încredere pe acțiunea ocrotitoare a Puterii ce căpătase formal dreptul de protecție asupra creștinilor din Imperiul Otoman, se nădăjduia o mare îmbielșugare în urma deschiderii mai largi a granițelor pentru negustorii străini. Un moment se crezuse — și Muntenii făcură și silinți în această direcție — că s'ar putea căpăta și Domnia prin pămîntenii. Dar, dintre Domnii greci cari fură numiți, unul era cunoscut prin două cîrmuirii anterioare, care-l dovedise om drept; administrator fără păreche, financiar cruțător, cărturar iubitor al școlii, reformator zelos, dar chibzuit: e Grigore Alexandru Ghica, Dom-

¹ V. Xenopol, *Ist. Rom.*, V, și Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898, în 8°.

nul Moldovei. Cellalt, Alexandru Ipsilanti, nepotul de fiu al Hatmanului Constantin, care fusese un sprijinitor al scriitorilor din vremea sa, era un om nou. Dar cunoștea bine țerile în care poate se născuse, era dintr'o familie despre care se auzise bine mai totdeauna, un Grec naturalizat prin relațiile, înrudirile și viața sa. Și, începînd să domnească, se arată atît de potrivit pentru această sarcină, pe care o îndeplinea pentru întăia oară, încît merită a fi pus printre cei mai buni Domni ai noștri din secolul al XVIII-lea, dacă locul său nu e în fruntea lor chiar.

Aici acești doi Domni nu pot fi considerați decît în raporturile lor cu cîltura ce se desvoltă în principate. Alexandru Ipsilanti era un om priceput în ale cărții: «După Nicolae Mavrocordat nici un Domn, nici aici, nici în Moldova, n'a arătat învățaților atîta considerație ca dînsul¹». Înainte de dînsul, frații Calimah, Grigore și Alexandru, primise o bună educație de la Francesul la Roche, știa, pe lîngă limba elinească, franțuzește și italienește, și vorbea cu pricepere despre fisică, astronomie și literatură cu călătorii ce se întîmplau să străbată Moldova². Nu știu cui i-a fost încredințată creșterea lui Alexandru Ipsilanti, dar Aga Ienachi trebuie să fi ales bine dascălul. Alexandru-Vodă va fi știut italienește și franțuzește din practica sa diplomatică țarigrădeană; în afară de limba aleasă a Răsăritului, de limba ce se vorbea în familia sa, și de limba țerii, ni se spune că știa și limba latină, ceia ce nu era obicinuit pe atunci³.

Îl încunjurau oameni învățați, precum: Postelnicul Manu, ginerele său, a cărui soție fusese crescută după obiceiul Occidentaliilor și se înfățișa cu *o aria franca*, ce plăcea străinilor⁴; Nicolae Caragea, care fu mai tîrziu Domn și el, Saul, un Grec versat în studiul istoriei⁵, toți oameni cari vorbea «turcește, italienește și franțuzește ca și limba lor», ne asigură un scriitor, care nu ne iubia tocmai, nici pe noi, nici pe Grecii noștri, Sulzer⁶.

¹ «Nach Nicolaus Mavrokordat hat noch kein Fürst, weder hier, noch in der Moldau, den Gelehrten so viele Achtung erwiesen als er»; Sulzer, III, p. 52.

² Boscovich, *Viaggio*, p. 130 și urm.

³ Sulzer, III, p. 9.

⁴ Cf. Sulzer, II, pp. 305-6; Sestini, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, IV, p. 573.

⁵ Vom vorbi mai departe despre dînsul, la studiul cronicii lui Mihai Cantacuzino.

⁶ III, pp. 8-9.

Curtea lui voià să se apropie prin aspectul ei de o mică Curte europeană: femeile începeau să părăsească haina grotescă din întâia jumătate a secolului, pentru a adopta costumul, mai simplu și mai grațios, al tovarășelor lor din Apus¹. Afară de Grecii abia sosiți din Constantinopol, oaspeții lui Vodă întrebuntau la masă cuțitul și furculița, inovații recente². Bucătarul care pregătea mîncările asupra cărora se exercitau pomenitele cuțite și furculițe, de recentă adopțiune, era un Frances, Louis-Étienne Meynard³. Lucruri mici fără îndoială, dar în care se oglindesc schimbările mari ce se petreceau atunci în viața claselor superioare din principate.

Ipsilanti n'avea numai ambiția de a face din palatul său un adăpost al buneicuvinții europene. El doria să-și illustreze numele prin clădiri și pentru aceste clădiri, care înfrumusețară Bucureștii și-î făcură o «cetate vestită» la vecinii mai de aproape⁴, el recurse la ajutorul străinilor, cari veniau pe atunci cu grămada, ca meșteri de rînd, ca artiști, ca oameni de condei. Aduse din Sibiiu, pentru a-î face o «biserică măreață»⁵, pe arhitectul sas Ioan Rathner, care refăcu și mănăstirea Poiana, pentru Banul Pană Filipescu⁶; întrebuntau la același lucru pe «locotenentul inginer Spiridon Macri», un Grec din Italia⁷, înălță Curtea dela Mihaï-Vodă, prin arhitecți din Orient, cei din Brașov nefăcîndu-î propuneri mulțămitoare⁸, și o împodobi cu o scară

¹ Sulzer, II, pp. 382-3.

² *Ibid.*, III, pp. 336-7.

³ Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 7; Sestini, *l. c.*, p. 576.

⁴ În 1785 Fronius, judele Brașovului, scrie Agentului imperial Raicevich pentru a-î recomanda pe senatorul Kaus, notariul Pleker și vice-notariul Tartler, ce s'au hotărit a trece munții pentru a cunoaște Țara-Românească, «e specialmente la rinomata cită di Bucuresti». Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate.

⁵ «Il passato principe Ipsilanti, volendo fare una chiesa grandiosa...»; raportul lui Raicevich către principele de Kaunitz; 23 Sept. 1782; *l. c.*

⁶ *Ibid.* Cf. și art. nostru în *Lit. și artă romînă*, pe 1900, despre «meșterii străini».

⁷ Din București, la 12 Septembrie 1776, el, «io tenente ingegnere Spiridon Macri», făcu devisul pentru τὸ κτίσιμον τῆς ἐκκλησίας. Bibl. Ac. Rom., doc. 155/I.

⁸ Sulzer, care-î adusese în zădar pe acești din urmă, vorbește cu ciudă de clădirea făcută, care nu va fi fost chiar așa de odioasă cum i se pare lui; I, p. 291; III, p. 50.

făcută de același Macri, care mai făcuse și un proiect pentru exploatarea sării cu oare-care mașini ¹. Un Ragusan, Ioan Iveglia Ochmukiovich — cel puțin așa scrie Sulzer numele nenorocitului — se așază la Brăila și construie aici pentru Domn două corăbii cerute de la Împărăție ². Avea ca pictor pe un Italian, un Venetian, Giorgio Venier, care, dregînd chipurile ctitorilor la biserici și mănăstiri ³, merită în 1787 să fie ridicat la demnitatea de «archizugrav», pentru a-l scoate de supt autoritatea lui Ioniță «Ciauş-başa de zugrav», care «se arătase cu silință și slujbă» «la lucrul Curții gospod» ⁴.

Pe vremea sa se găsea în Țara-Românească medici cari făcuse studii în Germania, la Lipsca, une ori la Berlin și Halle, sau în Italia la Padova, și cari știa limbile acestor țeri și latina, și erau *ἰατροφιλόσοφοι*, oameni versați în «filosofia naturală». Greci, Nemți, Unguri, cei mai mulți; dară erau și Romîni. Ni se pomenește numele lui Siropulo din Corfù, lui Tudurachi, care muri la Cimpina, după ce se întorsese de la băi din Germania, lui Saul, care nu profesă însă nici odată, acel al doctorului Pascal, care e cunoscut și prin daraverile sale cu soția sa Elișa Böttiger, din Berlin ⁵.

Între Romîni chiar cari trăiau pe acest timp în vecinătatea luminatei Curți se găsea oameni pe cari și străinii îi recunoștea ca vrednici de numele de cărturari: pe lângă Ienăchiță Văcărescu, ni se dau numele unui Racoviță ⁶, unui Știrbei, unui Cîmpineanu ⁷, cari nu ni sînt cunoscuți însă prin lucrări ale lor.

¹ Sulzer, III, p. 50.

² *Ibid.*, p. 51.

³ Urechia. *Ist. școalelor*, I, p. 76.

⁴ *Ibid.*, pp. 76-8; cf. p. 77, nota 2.

⁵ Cf. Bauer, p. 236; Sulzer, III, pp. 53-4 și 667-8; Hurmuzaki, X, p. 39, No xxxix. Medicul lui Nicolae Mavrocordat fusese Evreul portuges Daniel de Fonseca; Hurmuzaki, *Supl.* I, pp. 444, 454; *Arch. soc. št. și lit. din Iași*, VII, articolul d-lui Mavrocordat; al lui Ștefan Racoviță fu Stahl, care fu chinuit pentru moartea Doamnei; Sulzer, III, pp. 52-3; Raicevich, p. 161, nota; al lui Brîncoveanu, Lantier; Hurmuzaki, *Supl.* I, p. 354; al lui Constantin Mavrocordat, Bertin — Sulzer scrie, în partea inedită, Pertin, — care-l lecu de epilepsie.

⁶ Veni în 1782 din Constantinopol și se stabili în Iași, unde se mulțămii cu modestul rang de Păharnic, de și purta numele de «beizadea Mihai»; Wolf, II, p. 165, nota 4. În 1803, îl întîlnim între «boierii greci» pe o listă din *Uricariul*, VII, p. 394.

⁷ Sulzer, III, pp. 9-10.

Străinii de cari se încunjurase Ipsilanti pentru sarcini diplomatice și de cancelarie erau foarte bine aleși. Chemă, pentru a-l face secretarul său, pe un însemnat munismat italian, abatele Sestini, care și veni la București, fără a-și căpăta postul făgăduit ¹, se adresă pentru aceasta și unui oarecare Bagussem, care veni până în Ardeal, dar nu se putu înțelege cu Domnul ². Numi în acest loc pe Raicevich, un fiu de pielar din Ragusa, se zice ³, dar un om priceput în multe lucruri, în medicină, în matematici ⁴ și un bun scriitor. Aduse pe Sulzer, pentru a învăța legile și filosofia pe tinerii boieri, pentru a pregăti alcătuirea codului și pentru a face serviciu de informator peste hotare; îl aduse, îl ținu o bucată de vreme, nu-l putu mulțami, și poate nu făcu mult pentru aceasta, și câștigă pentru osteneală defăimările, de care e plină cartea auditorului de regiment imperial. În Viena, în Sibiiu și, de sigur, și aiurea, el întreținea corespondenți, cari-i dădeau material pentru rapoartele sale la Împărăție ⁵.

Pentru creșterea copiilor săi, cari-i făcură multe năcazuri, dar și de cari unul ajunsese un om răger și priceput ⁶, Alexandru Ipsilanti avu o îngrijire deosebită; limbile orientale le învățară beizadelele de la dascălii lor greci, cari aū fost poate doi: călugărul Iosif, care tipări o carte la Viena ⁷, și Natanail, care ar fi avut, ni se spune, o cultură filosofică modernă ⁸. Limbile ita-

¹ Sestini, *Viaggio da Costantinopoli a Bucaresti, fatto l'anno 1779*; Roma, Fulgoni, 1794, p. 1 și urm.; Sulzer, III, pp. 48-9. E unul din puținii oameni cu cari hărătosul Svițerian n'are de regulat o socoteală. De alt-fel, el scria lui Sulzer la apariția primei părți din lucrarea acestuia: «La vostra opera farà gran fracasso: vedrete che sarà tradotta». Sulzer, partea inedită.

² Sulzer, II, p. 97.

³ Sulzer, *l. c.*

⁴ «Der sonst mit Worten von der Grössenlehre sehr gross thut»; Sulzer, III, p. 50.

⁵ Cf. Raicevich, p. 111, nota; pp. 216-7; Resmi-Achmed-Effendi, *Wesentliche Betrachtungen*, traduse de Diez; Halle-Berlin, 1813, p. 68, nota 2; Sulzer, III, pp. 683-4: «Der fürstliche Secretär in Hermannstadt».

⁶ Un Frances îl numește «homme d'esprit»; Hurmuzaki, *Supl. I²*, p. 54. E Constantin, care domni.

⁷ Sulzer, III, p. 11. De sigur că e vorba de Moesiodax.

⁸ *Ibid.*, pp. 47-8.

liană și francesă și musica europeană li fură predate de preceptorul lor *frinc*, abatele Bancini, editorul lui Giannone ¹.

Domnul moldovean fusese și el dragoman, era fiu de dragoman și avea cunoștințele de limbă răspândite în această clasă a Grecilor constantinopolitani. Ca și vecinul său, el își aduse un secretariu european, pe Carra, care a scris cunoscuta carte, cu sentimente foarte puțin mulțămitoare față de fostul său stăpîn ². Ca profesor de franțuzește, atrase pe un fost ofițer regal, Ledoulx de Sainte-Croix, care dădea lecții pe la boierii, fiind bine primit de toți, își întemeiasă o fabrică de faianță, și ar fi dus o viață bună în Moldova, dacă nu s'ar fi apucat să organizeze în lojă masonică pe bărboșii noștri strămoși, ceia ce-l făcu să fie ridicat pe sus, pus într'un car cu boi și dat peste hotar ³.

Pentru educația copiilor săi, Grigore-Vodă tocmi pe un foarte învățat cleric grec, călugărul Nichifor Theotokis din Corfù, care studiase la Padova și la Lipsca și, trecînd în Rusia, găsi un adăpost de bătrîneță pe lângă vestitul prelat Evghenie Bulgaris, mitropolitul de Pultava ⁴. Cumnatul Domnului, adversariul lui Ledoulx în ultimele lui tribulații francmasonice, era boierul Lucachi sau Lucca della Rocca, om învățat, fost tălmăciu engles și napoletan și care fu numit plenipotențiar pentru Mol-

¹ Sulzer, III, pp. 48-9; cf. același, II, p. 8, nota a. Într'o scrisoare din Sibiiu, 14 Iulie 1783, generalul Preiss, comandantul din Ardeal, transmite prin Raicevich mulțămiri, nu știm pentru ce, abatelui «Panzini»; Bibl. Ac. Rom., Documente necatalogate.

² *Histoire de la Moldavie et Valachie*, Iași, 1777, in 12, în prima ediție. Pentru soarta lui ulterioară, v. Hurmuzaki, *Supl.* I, pp. 893, 900; I², pp. 14-6, 18-9 și Pompiliu Eliade *o. c.*, pp. 148, 154.

³ Carra, pp. 174-7; Sulzer, III, pp. 77-79, 293-5; Wolf, II, pp. 196-7; *Lit. și arta romînă* pe 1900.

⁴ Sulzer, III, pp. 47-8. Logica acestui din urmă, care fusese crescut de Grigore-Vodă, apare la Lipsca în 1766, și e dedicată Domnului. Evghenie traduce și ceva din operele istorice ale lui Voltaire. V. Sulzer, III, p. 47, nota a: «Volterrie. Herrn von Voltaire Nachrichten von dem letzten polnisch-russisch-türkischen Kriege, vom Erzbischof Eugenius mit Anmerkungen ins griechische und seither ins walachische von einem Unbekannten versetzt»: n'a fost întâia traducere grecească din franțuzește, căci încă din 1754 Ioan Rali biv vel Stolnic, din Mitilene, traduce, la Iași, pe *Critul și Androniu*, sub titlul de 'Ο τῆς ἀπάτης ἀπαλλαγείς; tomul I formează n° 62 din mssle grecești ale Ac. Rom. Cf. *Rev. teol.*, III, pp. 41-2.

dova la delimitarea Bucovinei¹ și lucră la Brașov pentru alcătuirea unui dicționar în șese limbi: germană, arabă, turcească, elinească, italiană și francesă². Pe lângă persoana Domnească se află beizadea Alexandru Mavrocordat, prins în 1768 la București, împreună cu Ghica; un bun cunoscător al limbilor germană și francesă, care, înainte de a deveni ginerele lui Nicolae Caragea, luase la Petersburg pe o Alsaciană din Strassburg³. Apoi Vasile Balș din Bucovina, care învățase la Viena și se întorsese «liber cugetător»⁴, frații Sturdza, dintre cari cel mai mare, Scarlat, care luă pe fata lui Constantin-Vodă Moruzi, făcuse doi ani de zile studii la Lipsca⁵, și, întorcându-se înapoi cu gusturi europene, își ridică în Iași o frumoasă casă în stil apusean⁶, și fratele său Grigore, soțul unei principese Calimah, om integru, care dădu o foarte bună creștere fiilor săi⁷.

Teoria geografiei de Iosif Moesiodax a fost înfățișată în același timp lui și colegului său Alexandru Ipsilanti, Voevodul «Daciei»⁸.

Laudele lui Alexandru Ipsilanti au fost și ele cîntate de unii

¹ Hurmuzaki, VII, pp. 204-5; Papadopoulos Kerameus, I, p. 208; *Rev. teol.*, III, pp. 41-2, 402-3.

² Sulzer, III, p. 9.

³ Sulzer, partea inedită.

⁴ Sulzer, III, pp. 9-10, 192-3; Carra, pp. 173-4; Wolf, I, p. 274; Zieglauer, *Geschichtliche Bilder*, p. 75.

⁵ «Der wohl der erste Moldauer unter den Bojaren gewesen seyn mag, welcher seine wissenschaftliche und sittliche Bildung während eines zweijährigen Aufenthaltes auf der hohen Schule zu Leipzig erhalten hat und dessen mit grossen und gelehrten Männern im Auslande gepflogener Umgang auch aus seinem Benehmen vortheilhaft hervorleuchtete»; Wolf, I, pp. 268-9; II, p. 198.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.* Unul dintre Sturdzești copie niște clasici greci la 1784 și se iscălește ast-fel — vorba merge — în două limbi: Δημητρίου τοῦ Στούρτζα πέλω κἀγὼ σὺν ἄλλοις; 1784, Φευρ. 10. D. Dimitrier Stourza.» Ms. grec 25 al Bibl. Ac. Rom.

⁸ Locul de tipărire e Viena; anul 1781. Autorul era în 1765 director al școlii grecești bucureștene; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. xxvii.

La sfîrșitul unei traduceri din nemțește în grecește a «Ecatерinei a doua sau istorie sinoptică a Imperiului rus de la început până acum, cu descrierea Crimeii și Chersonului», se cetește — traducerea însăși e din 1787: ἐγράφη τὸ παρὸν παρὰ Δημητρίου τοῦ Στούρτζα, εἰς τοὺς 1788, Ἰανν. 12. E ms. grec. 90 al Bibl. Ac. Rom. Pentru cartea tipărită, Papadopoulos Vretos, II, p. 82.

dascăli și erudiți greci, pe cari trebuie să-i credem măcar cît și pe detractorul Domnului, Sulzer. Manase Heliades, dascălul școlii grecești muntene, făcu să apară la Lipsca, în 1781, o *Oratio panegirica*, în latinește și grecește, care înalță în tot chipul faptele bune ale Voievodului. Stilul lucrării, un stil foarte curat și îngrijit, valorează mai mult decît cuprinsul, care e vag și banal ¹; doi ani mai târziu, apăru, tot la Lipsca și tot spre lauda Domnului, o colecție de poezii grecești, alcătuită de Nicolae Vellară. Autorii versurilor sînt: călugărul Ambrosie Pamperis, Teodor dascălul, Constantin Hagi Gheorghiu Cehan, *Filaret al Mirelor* și Dumitrachi Panaiotachi Paharnicul. Obscurii versificatori în producțiile lor clădirea Curții nouă, a foisorului din Herăstrău și deschiderea cișmelei din Focșani, ca și cum ar fi fost lucrările lui Hercule ².

La venirea lui Ipsilanti în Domnie vegeta în București cele două școli Domnești, cea de grecie din Sf. Sava și cea de slavonie din Sf. Gheorghe Vechiu, unde funcționa la 1775 «Constantin dascălul slovenesc ³».

La biserici se învăța carte elementară, de dascăli cari nu erau plătiți din Vistierie, și avem un atestat de la școala din Colța ⁴. Exista la Tîrgoviște, pe lângă biserica Sf. Apostoli, o școală analogă, care fu refăcută în a doua jumătate a secolului de Banul Dumitrachi Ghica ⁵. Vedem mai târziu pe un păharnic Fote

¹ Pentru o altă lucrare, o traducere din franțuzește, a lui Heliades, v. Iken, *Leukothea*, II, p. 121. Dar unui bibliografi greci o atribuie fiului lui Manase. V. biografia lui Manase, pe care o dăm în *Apendice*.

² Dar răspunsurile latine ale unui anonim la patrusprezece întrebări, relative la istoria Romînilor, de care vorbește Sulzer, III, p. 570 și urm.,—trebuie să fie din vremea Mavrocordaților. Aceste răspunsuri se află și în ms. 139, fost 27 d, al Bibl. gimnasiului evangelic din Brașov. Ele încep astfel: «Desideratam a Serenissimo Moldaviae principe XIV articulorum historiam valachicam concernentium illustrationem ex variis auctoribus fide dignissimis sequenti ratione sistere conabor». Se referă la puncte din istoria noastră medievală, la posesiunile ardelene, la propaganda catolică, la participarea la sinodul din Florența. Izvoarele întrebunțate sînt ardelene. Cf. Sathas, p. 609.

³ Urechă, *Ist. Romînilor*, I, pp. 842-3.

⁴ «Acest fecior, anume Gheorghe Ungurean, a învățat carte la mănăstirea Colți: vrînd să meargă acasă, la țara ungurească, i să dă această adeverință de la mîna mea, precum că iaste fecior slobod, făr de nici o pricină. Eū *Ion dascal de la Colța*.» Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁵ Urechă, *Domnia lui Moruzi*, p. 120.

Vlădoianul făcînd o danie bisericii sale Sf. Nicolae și Spiridon din Craiova, pe lingă care așezase un dascăl elinesc ¹.

Școlii pentru «sărmanii copii» se înființau prin sate de boieri generoși, și erau întreținute din venituri fixate de dînșii ². Dascălii rătăcitori, cari-și căutaă, în toate ținuturile locuite de Romîni, «chiverniseala cu învățatura lor», se găsiaă iarăși destui, mai mulți decît eraă de nevoie, dacă nu mai bunî de cum s'ar fi cuvenit ³.

Dar învățămîntul de Stat, cum s'ar zice astăzi, trebuia reorganizat în Țara-Românească, pentru a urmă exemplul ce fusese dat de Grigore Alexandru Ghica în Moldova, înainte de 1774. Ipsilanti îndeplini această nevoie prin actul său din 15 Fevruar 1775.

Prin acesta, școlii grecești i se da o deosebită importanță și o situație mai bună, hotărîndu-se numărul profesorilor la nouă, între cari unul «dascăl la gramatică»⁴, creîndu-se un bibliotecar⁵, acordîndu-se burse în sumă de cincî-zeci de pungî pe an ⁶, pentru șapte-zeci și cincî de copii fără mijloace. Nu se uita nici școala slavonă, — «fiind trebuincioasă și aceea, pentru cetirea hrisoavelor vechî Domnești, care s'au scris în acea limbă», și se întăria dascălul Constantin, dîndu-i-se ca să-l ajute și un «ipodascăl». Dascăli pentru limba țerii și limba slavonească fură stabiliți «prin orașele de afară»: Ploiești, Tirgoviște, Cîmpulung, Pitești, Curtea-de-Arges, Slatina, Ruși-de-Vede, Găiești, Gherghița din Ilfov, etc. Afară de dascălul elinesc ce se va afla în Craiova, «în mitocul episcopiei» ⁷.

¹ *Ibid.*, p. 221.

² Pentru școala de la Agești, făcută de Grigorașcu Suțu, v. Urechîă, *Ist. Rom.*, I, p. 506. Pentru cea din Greci, același, *Domnia lui Moruzi*, p. 1176. Pentru cea din Flocești, *ibid.*, p. 119; în genere, pentru școlile din sate, Urechîă, *Ist. școalelor*, I, p. 53 și urm.

³ Găsim, în condicile Mitropoliei de la Bibl. Ac. Rom., pe un «Constantin Dascalul» în 1779, care, atins de «lovitură», se călugărește, pe un Νικόλαος διδάσκαλος din 1781, care-și caută în zădar un loc, în Țara-Românească și Moldova. Pentru acesta din urmă, v. *Condica* III, p. 34.

⁴ Urechîă, *Ist. Rom.*, I, p. 505.

⁵ Constatat în 1785; *ibid.*, pp. 502-3.

⁶ Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 189.

⁷ Hrisovul în grecește e dat de Al. Comnen Ipsilant, în Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, împreună cu confirmăția patriarhală; p. 561 și urm.

E reprodus, în traducere, împreună cu alte acte care privesc reforma

În Moldova școlile suferise mult în urma ocupației rusești. În 1771, Rumiănzov, comandantul general al oștilor imperiale, primi plîngerî pentru ruina în care ele ajunsese supt administrația lui. Mitropolitul Gavril reclamă localul școlii Domnești, în care fusese așezat *Divanul cnejierei Moldovei*. În același timp, se înfățișău cereri pentru a se schimba măsurile luate de Grigore Ghica, în care prelații romîni, Mitropolitul și episcopul de Roman, Leon, vedeau o prea mare părtenire a învățaturii elinești. Se obiecta că leafa dascălilor greci e prea mare, peste «măsură și dreptate», așa încît numai rămîne de unde să se adauge, conform hrisovului, plata colegilor lor pentru slavonește și romănește, și să se scoată «chivernisala ucenicilor săraci și alte cheltueli a școalii»; se amintia că frecventatorii străini ai Academiei au plecat și nu mai are cine urmă, ca altă dată, cursurile superioare, ce nu se puteau preda în limba vulgară, de matematică și filosofie; se aducea înnainte că preoții, cari plătiau une orî și birul comun, nu susțin bucuros prin contribuția lor o școală din care fiii lor, destinați și ei preoției, nu trag nici un folos.

Mareșalul rus, care răspunse acestor reprezentații la 22 April 1771, iea, în adresa sa către Mitropolit, apărarea învățaturii elinești, pe care, din instinct mai mult, decît cu conștiință, o atacase prelații romîni.

«Cea mai mare parte a cărților bisericești», spune el, «se află scrisă într'această limbă [elinească], iar, deosebit de aceasta, și într'alte cuvinte și învățături această limbă, prin slăviți scriitori, descopere meșteșugurile învățăturilor cătră căzuta cunoștință, și aceste sînt la Academile cele de învățatură; iar, deosebit, unde este întemeet spicul bogosloviei cel pentru preoție, este trebuincioasă această limbă¹». Venind din nou ca Domn în Moldova, după încheierea păcii, Grigore Ghica luă iarăși firul măsurilor sale pentru școli. La 15 Novembre 1775, amintind cea d'întăiū organizare a sa, el stabilia o epitropie, din care făceaū parte Marele-Vistier

școlară, în Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 199 și urm. Cf. și pp. 766, 770, 772, 780, 786, 788, 791, 794, 796, 826. În grecește se mai află hrisovul, tot după Comneu Ipsilanti, în Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. XVII și urm.

¹ Corespondența se află în Condica lui Măzăreanu, de unde a fost tipărită în *Arch. rom.*, I, p. 231 și urm. După această ediție s'a reproduș în Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 34 și urm. După un al doilea exemplar al Condicii s'a imprimat în Erbiceanu, *Cron. Greci*, pp. XX-II.

Ioan Cantacuzino, Gheorghe Ghica, nepotul Domnului, Manolachi Bogdan, Comisul Matei Cantacuzino, învățatul Comis Scarlat Sturdza, care-și făcuse studiile în străinătate, Costea Papafil, Coste Avram, Greci din suita Domnească, și al doilea Logofăt, Ilie Cargiu. Domnului și Mitropolitului li se rezervă însă dreptul de a alege pe principalul profesor, care trebuia să predea filosofia în elinește : « cel dintăi povățuitoriu și didascal al filosofștilor matimi la Academia Moldovei », supuindu-l întâi, bine înțeles, la « ispitirea aceea, care se cade ». El va numi pe colegii săi, va stabili legile și programele, va hotărî pe aceia cari vor primi ajutoare, va lua măsuri disciplinare contra elevilor, « ucenicilor » nesupuși și îndărătnici ; va putea trage în judecată pe epitropi, dacă nu-i vor răspunde la timp veniturile.

Se lua măsura, ca de acum în trei ani — ziua aceea nu era s'o mai apuce legislatorul — nime nu va fi numit în dregătorii fără să fi înfățișat un atestat dobândit după un examen public, ținut la o « zi rînduită ». Până la răsplătirea prin funcții, diplomații Academiei vor avea privilegiul de a fi socotiți îndată după boieri. În sfârșit, nici preoții nu vor fi scutiți de birul obștesc, dacă nu se vor găsi în posesiunea unui atestat, firește de la școala pentru preoți, de la școala slavonă ¹.

Și această școală se bucură de îngrijirea Domnului iubitor de cărți. Pentru dînsa dădu el, în Maiu al anului următor, un hrisov de organizare, prin care această a doua școală Domnească, de la Sf. Nicolae, această « școală moldovenească », dobîndia un dascăl de cetit și scris, de catehism, și un altul, un psalt, pentru *glasuri* și « alte bisericestî cîntări », — afară de un vâtaf. Dascălilor de carte și de cîntări li se statornici o leafă, pe care erau s'o primească tot de la epitropie, în sama căreia fusese dată Academia, și ei mai căpătau încă și scutelnici și alte privilegii ².

Sulzer singur ni vorbește, în termenii destul de desprețuitori,

¹ Actul s'a tipărit în *Uricariul*, I, pp. 74-9.

² Se dau numele dascălilor : « Gheorghe biv ispravnic de aprozi » pentru musica bisericască și « Gheorghe Evloghe biv izbași » pentru cunoștințele elementare. *Uricariul*, VII, pp. 52-4; copie în Bibl. Ac. Rom., doc. 112, LX. Succesorii lui Ghica acordară hrisoave, după vechiul obicei, și pentru școlile grecești din străinătate : pentru cea din Patmos, în 1778; Erbiceanu, *Mitrop. Mold.*, pp. 33-5; pentru cea din Constantinopol în 1780; *ibid.*, pp. 35-6.

de un început de învățătură latină, în cele două academii dela București și Iași. În școala munteană preda această limbă un cleric catolic din Ungaria, trecut la ortodoxie, iar în cea din Moldova «dascălul latinesc» era, ni se spune, un Silesian luteran, probabil König, care fu mai târziu consul al Regelui Prusiei în Iași¹.

Cine ni dă aceste știri afirmă că acest învățămînt de carte latinească era mai mult «zum Scheine», și aceasta sîntem aplicați să o credem.

Cine voi să știe limbă apusene se adresa profesorilor privați, dintre cari am cunoscut pe unul: fostul ofițer Ledoulx, care cumula cu situația sa de profesor de franțuzește, pe cea de fabricant de faianță, și mai avea timp să predice între Moldoveni cuvîntul de viață al francmasoniei. Mai găsim tot pe atunci în Țara-Românească pe un Italian Vincenzo, care semnează: «maestro di lingue»².

Luminătorul neamului sîrbesc, Dositeiu Obradović, fu însuși profesor de franțuzește și de limbă moderne, în genere, în Moldova, unde avea ca elevi pe fiii Marelui-Vistiernic Gheorghe Balș, pe al lui Teodor Balș, staroste de Focșani, pe nepoții Mitropolitului Gavril Calimah³.

Dacă se părăsise, în fine, vechiul obicei al Fanarioților, și al Răsăritenilor culți în de obște, de a-și trimite fiii să învețe în Italia⁴, călătoriile de studii în străinătate deveniau tot mai obicînuite. Am văzut că boierii Balș și Scarlat Sturdza fusese ascultători ai cursurilor superioare din Viena și Lipsca. Lord Baltimore afirmă că în 1763-4 a călătorit cu doi principii moldoveni⁵. Tălmăciul Porții, Mavrocordat, mărturisise la Șumla ofițerului prusian Gugomos, că a fost în Apus supt un fals nume de negustor și în haine frîncești, în 1772 sau 1773, și că a admirat de o potrivă, la München, galeria de tablouri, biblioteca și o frumoasă damă, ce se afla într'o lojă la operă⁶. Cînd Obrado-

¹ Sulzer, III, p. 10. Cf. Hurmuzaki, X.

² Bibl. Ac. Rom., doc. necatalogate.

³ O povestire chiar a lui Obradović, în Rusu, *Cichindel*, pp. XVI-VII.

⁴ Raicevich, p. 23.

⁵ *Reise in dem Oriente*; aus dem englischen übersetzt; Leipzig, Dyck, 1768.

⁶ Gugomos, *Reise*, pp. 89-90.

vici părăsi Moldova, unde lăsa foști elevi și un bun prieten, episcopul de Roman, Leon Gheuca, Mitropolit al țerii mai târziu, — el fu rugat de acesta a supraveghia în Saxonia pe nepotul lui Alexandru și pe diaconul Gherasim, duși acolo pentru învățatură¹.

Succesorii acestor doi Domni luminați urmară potrivit cu talentele lor inferioare și cu capacitatea lor mai slabă de a governa și răspîndi cultura, aceste frumoase precedente. Și supt cirmuirea lor, a lui Nicolae Caragea, Mihaï Suțu, a lui Costachi Moruzi, a lui Alexandru Mavrocordat, civilizația apuseană pătrunse pe toate căile în viața românească, în același timp cînd vechile tradițiuni de cultură românească nu erau părăsite.

Am văzut că Nicolae Caragea era socotit de Sulzer, aspru critic, ca un om învățat. Acest Domn bătrîn, a cărui stăpînire nu se înseamnă decît prin silințele pentru a împiedeca stabilirea de consulat și pentru a-și mărita multele fete, a fost însuși un scriitor. Dacă a primit dedicația Istoriei Ecclesiastice a lui Meletie², a compus o gramatică greco-francesă, terminată la Mart 1785 și tipărită tocmai în 1806, la Viena³.

Alexandru Constantin Mavrocordat e acel căruia i se închină, la 1784, al doilea volum din «*Istoria*» lui Meletie; al treilea volum poartă numele lui Mihaï Suțu, pe atunci, în 1784, Domn muntean, care, ni se spune, făcea să se represinte la Curtea sa «comedii italiene»⁴. Costachi Moruzi dădu o creștere excelentă fiilor săi, dintre cari cel de-al doilea, beizadea Gheorghe, care fu omorît de Turci, era admirat de toți cei ce-l cunoșteau, nu numai pentru agerimea sa de minte, ci și pentru învățatura sa⁵. Alexandru Ioan Mavrocordat, căruia i s'a zis de o potrivă Firaris, fugarul adecă, și Pirlitul, acel principe care vorbea nemțește ca nici un alt Grec și franțuzește mai bine decît Svițerianul Sulzer⁶,

¹ Rusu, l. c.

² I se dedică întăiul volum, apărut la Viena, în 1783.

³ Γραμματικῆς γαλλικῆς ἀκριβῆ διδασκαλία.

⁴ Sulzer, partea inedită: «dass er ihnen [den Bojaren], nicht allein wälsche Komödie gab und mit ihnen als seinergleichen herumspazieren ging».

⁵ Wolf, I, p. 91.

⁶ V. mai sus p. 21. Pentru întăia lui soție, Alsaciana, v. și *Revue de géographie* pe 1877, p. 123, nota 3, — care citează *Journal Politique*, din Decembre 1782.

primi, încă de pe cînd era beizadea, dedicația unei 'Ηθικῆ περι-
 ἤγησις Κόρου, apărută la Viena, în 1783 și al cărui traducător —
 după Ramsay — e Polizois Lampaniziotis, un cunoscut traducă-
 tor, din Ianina ¹. Ca Domn el patronă tipărirea unei gramaticii greco-
 latine, de alt Grec din Albania, care gramatică văzu lumina în 1785,
 tot la Viena ². A fost însuși scriitor: a tipărit în Moscova, după ce a
 fugit din Moldova, Βόσπορος ἐν Βορυσθέσι, o operă de poezie ³; a
 colaborat la dicționarul franco-italo-grec al lui Gh. Vendoti ⁴, din
 1790, pe care el l-a comandat. Chiar și Nicolae Mavrogheni,
 care ascundea supt aerele sale de originalitate burlescă însușiri
 reale de inimă și de spirit, îndemnuri sau sprijinuri literare
 venira de la Curtea din București. Lăsînd la o parte opusculul
 istoric al lui Persiano și traducerea grecească a lui Bauer, de
 care va veni rîndul să vorbim mai departe, el e înălțat ca «om cu
 sînge-rece, cu multă judecată, cu un spirit pătrunzător, cu su-
 fletul desinteresat, preocupat numai de binele obștesc, ca un
 drept și fără frică judecător, ca un protector al săracilor și un
 model de virtute și înțelepciune pentru bogați», de supusul său
 Ioan Gianetul, Mare-Clucer, căruia-i veni într'o bună dimineață
 ideia neașteptată de a combate înaintea Europei, într'un tra-
 tat greco-frances, pe Ocellus, autorul unui tratat «Despre natura
 Universului» ⁵.

¹ A mai tradus din italienește o «Istorie a Chersonesului tauric», care
 se tipări la Viena în 1792, cu o dedicație către «prea-înțeleptul» Mitropol-
 it al Moldovei, Gavril.

² «Grammatica graeco-latina ex variis collecta a Georgio Demetr. de
 Chad. Kyr. Argyrocastrense ex Europea Albania».

³ Moscova, 1810, în 8°.

⁴ Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, III, Paris, Maisonneuve, 1881,
 p. x și urm.

⁵ «Refutation du traité d'Ocellus de la nature de l'univers, ouvrage de
 Jean Zanetti Clutschar, dédié à S. A. Ser. Nicolas Mavrogenes, prince reg-
 nant de Vallachie; revu et corrigé par Mons. George Vindoti, Vienne, 1787.»
 În Prefață se cetește: «Joignant beaucoup de sang-froid et de réflexion
 à un esprit pénétrant, procure le bien public aux dépens de son intérêt
 particulier, qui, pour l'exercice de la justice, ne craint par de s'exposer
 à mille dangers, qui protège les pauvres, et devient pour les riches un
 exemple de vertu et de bonnes moeurs, qui orne la Capitale d'édifices su-
 perbes et dispose les esprits de tous les sujets à la vertu par de sages
 maximes». Cartea cuprinde și o prefață greacă, adresată autorului de Da-
 niil din Patmos, titular de Filadelfia, și un certificat de ortodoxie din partea
 Mitropolitului Grigore.

Și supt aceste Domnii, mai mărunte și mai puțin însemnate, se aduc la Curte gazete europene, ca *la Gazette de Vienne* și *le Journal Encyclopédique*, care se primiaū la 1785; se plătesc secretari apusenī, ca B. la Roche, care se întâlnește în acest an în serviciul lui Alexandru Mavrocordat¹, se întrețin corespondenți în Statele vecine, ca abatele Ayala, informatorul lui Nicolae Caragea², și Cassarati al lui Costachi Moruzi³, ambiū la Viena; se chiamă în principate ingineri străini, ca Francesul ce plecase de la Frederic al II-lea, pentru a ajunge în slujba lui Moruzi⁴, se pensionează medici europeni, ca Angelo Meucci, din Toscana, rudă cu chirurgul Sultanului Lorenzo Noccioli⁵; ca Andreas Wolf, doftorul lui Scarlat Sturdza, care întovărășește la 1780 într'o călătorie de mulțămire la Neamț pe pacienta sa Domnița Soltana, soția lui Scarlat⁶, transmite respectuos informații lui Sulzer în anul următor⁷, trece la București prin 1784⁸ și pleacă de acolo păgubit de boierul Drăgănescu și aproape otrăvit de un bucătar țigan din Tirgoviște, în August al aceluiași an⁹.

Numărul meșteșugarilor germani ce vin în principate crește neconținut, precum se poate constata din actele și dosarele consulatelor¹⁰.

Pe cînd însă «lumea bună» din cele două capitale, îmbrăcată nemțește, locuind în case de un stil nou, mobilate cu mobile moderne, își hrănia sufletul cetind «Istoria Romană» a lui Rollin, tragediile lui Voltaire, Analele imperiului, Istoria universală și operele filosofice ale acestui scriitor¹¹, — mai ales, ni se

¹ V. *Apendicele*.

² Hurmuzaki, VII, pp. 375-6.

³ *Ibid.*, *Supl.* II, p. 966.

⁴ Wolf, II, pp. 199-200.

⁵ Hurmuzaki, VII, p. 428; cf. și Wolf, II, p. 282 și *Lit. și artă romînă*, pe 1900.

⁶ Wolf, I, p. 163.

⁷ Sulzer, III, p. 503, nota.

⁸ Wolf, I, p. 161.

⁹ Cf. *l. c.* și *Apendicele*.

¹⁰ În 1784, «contele» Dudesco are un proces cu o grădinăreasă străină; în același an, Banul Filipescu iea la bătaie pe un stoler neamț, care nu-i gătise o canapea de modă; în 1785, Simon Trebrer, bucătarul nemțesc al lui Brîncoveanu «l'ainé», se plînge Agenției că nu i s'a dat plata de stăpînul său; *Bibl. Ac. Rom.*, hîrtii necatalogate.

¹¹ Sulzer, III, pp. 46-7. V. mai sus, p. 20, nota 4.

spune¹, acestea din urmă —, școlile țerii nu erau lăsate în părăsire. În Muntenia, în noua tipografie a lui Nicola Lazăr, — o tipografie care va da faliment în curînd —, se tipăresc cele d'întăiu cărți de școală, primele «filadre spre învățătura copiilor, atît pentru deschiderea lor, cît și pentru știința și cetania închinăciunii după datoria creștinească», pe cînd înaintea *filadre* mai proaste se adună de epitropii școalelor din străinătate², adecă, precum se va vedea mai înaintea, din Ardeal³.

Supt conducerea *nazirului* școlilor, Mitropolitul Filaret, se întemeiază nouă locuri de învățătură la Focșani și la Tîrgoviște⁴. Iar în 1786 se creează burse pentru studiul limbii turcești, care e «cea mai trebuincioasă întru această țară, care se află supt stăpînirea prea-puternicului otomanicesc Devlet»: pînă la aducerea în țară a «dascălilor de această învățătură», Mavrogheni trimite la școala turcească de la «saraiul Țării-Romînești» șapte tineri aleși printre feciorii de boieri săraci și mai mici, cari tineri trec întăiu un examen de «gramatică grecească» înaintea lui Ienăchiță Văcărescu⁵. Iar în Moldova Alexandru Ioan Mavrocordat contribui la desvoltarea școlilor prin hrisovul său din 20 Iunie 1785, care cuprinde și hotărîri importante. Epitropii vor strînge veniturile după norme nouă, fără a mai scuti pe cineva, ei vor avea supt îngrijirea lor numai școlile din Iași și două din provincie, în care se preda și limba greacă: acele din Galați și Botoșani. Episcopii vor întreținea cu cheltuiala lor școlile din eparhie, fundînd și burse pentru cîte două-zeci de băieți săraci⁶.

¹ *Ibid.*

² «Care sînt mai împodobite și mai bogate de cît altele vechi, ce se aduceau mai înaintea din alte țeri străine și acum sînt oprite.» Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 385, nota 1.

³ Pentru falimentul lui Lazăr, v. *ibid.*, pp. 590-1, notele; pp. 1089-90. Tipografia grecească funcționa pe acest timp la Mitropolie, supt conducerea unui Stanciu tipograful, pe care-l găsim și la 1793 încă. V. *ibid.*, p. 516; *Dominia lui Moruzi*, p. 41.

⁴ Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 64.

⁵ *Ibid.*, p. 63, nota 4.

⁶ *Uricariul*, II, p. 266 și urm. — Țerile romîne-s tot mai des străbătute de călători. La 1786 trece prin Muntenia marele Spallanzani: «Monsieur l'abbé Spallanzani, professeur d'histoire naturelle à l'université de Paris». Scrisoarea lui Herbert-Rathkeal cătră cancelistul Petrossi, Pera, 15 Aug. 1786; în hîrțiile necatalogate din Bibl. Ac. Rom.

În perioada ce merge de la 1790 la 1810, Domniî, de și au o stăpînire tot așa de asigurată prin tratate ca și a predecesorilor lor, lucrează mult mai puțin decît aceștia pentru strălucirea Curții și desvoltarea țerii. Sînt și personalități mai șterse decît un Alexandru Ipsilanti, un Grigore Alexandru Ghica, un Mavrogheni. Fără să fie lipsiți de cunoștinți, Domniî cei noi n'au făcut să se vorbească tocmai mult de dinșii, supt acest raport. Afară de personagiile care mai domnise și înnainte de 1790 și despre care a fost vorba mai înnainte, cei mai cărturari și mai inteligenți dintre Fanarioții timpului par a fi fost Constantin Ipsilanti, care știa, spune un călător, «limbile clasice și europene» și era «cel mai amabil și mai instruit tînăr grec¹», și Alexandru Moruzi, care a fost și un bun cîrmuitor și chiar, se poate zice, un bun patriot moldovean. El vorbea bine franțuzește, și se înțelese în această limbă cu călătorii englesi Dr. Neale și colonelul Gillespie². Cu Batthyány, Moruzi se înțelese în italienește, «în cea mai bună toscană», și făcu acestuia impresia unui om «surprinzător de instruit³. Moruzi e acel care a pus pe un anume «Paisie» să tipărească la Viena cugetările — *Φρονήματα* — lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care apărură la Vendoti în 1805. El a primit dedicația Algebrei și Aritmeticeî de Lacaille, traduse în grecește de Spiridon Asanis din Cefalonia, și din această limbă în elinește de ieromonachul Ionas Sparmiotul⁴. Fiului său Dimitrie i se închină, la 1806, traducerea, de către Dimitrie Alexandrides, medic din Tyrnavo în Tesalia și om învățat până la citații arabe, a «Istoriei Greciei» de Goldsmith. Omonimul, nepotul și ginerele Domnului fusese la Paris, cu o ambasadă turcească, și acolo căpătase o spoială europeană⁵.

Lui Constantin Ipsilanti i s'au cîntat laude de un personagiu

¹ *Constantinople ancienne et moderne* par Jacques Dellaway, tr. A. Morellet, Paris, an. VII, I, p. 171.

² Neale, trad. fr., II, p. 18.

³ *Reise nach Constantinopel in Briefen*, Pesta, Hartleben, 1810, pp. 118, 249-50.

⁴ Veneția, 1797. Cf. Papadopoulos Vretos, I, N° 342.

⁵ Neale, II, p. 29. Despre Hangerliu se spune, de Dionisie Eclesiarchul, că ar fi vorbit franțuzește cu Postelnicul său; p. 197. Dar Fotinò zice că s'a adresat cu acea ocașie grecește și Cămărașului.

eu numele de Polizoi Contu, preot din Ianina¹, care mai târziu fu prins de Francesi că se dă fals ca membru al ordinului Legiunii de onoare². El a mai editat la Buda, în 1796—7, «Tesarul de gramatică» al lui Constantin Karaioannis, pe care-l dedică fraților Constantin și Panaioti Moruzi, și el apăru cîtva timp după aceasta, din nou, în public cu niște Ἡθικαὶ φαντασίαι, versuri de cuprins moral scrise în Ploiești³.

Și acești principii sînt încunjuțați de boieri în curent cu ideile și modele Apusului. Postelnicul Manu din 1799 iscălește franțuzește: «Demetrius de Mano, Postelnik»⁴. În 1803 o fată a Dudescului, «Saftizza Dudeska», scrie Agentului imperial o scrisoare francesă, rugîndu-l să transmită o alta consulului frances Gaudin⁵. Casele Sturdzeștilor, a Roznovanilor, a Pașcanului, unde se vorbea și limbă europene, sînt lăudate de Wolf pentru ospitalitatea lor aleasă, pentru bunul gust ce domnia în ele⁶. Dacă se întrebuițaŭ ca ultimă noutate a modei trăsuri pe care le aruncase de o parte de vre-o două-zeci de ani caretășii din Viena⁷, dacă se observa încă o stîngăcie adesea ridicolă în imitație și un amestec de multe ori baroc între obiceiurile vechi și cele nouă, era evident că acestea vor trebui să învingă la urmă. În petreceri și îmbrăcăminte se simția de la 1792 înaintea influența Curții de quasi-suveran a lui Potemkin, care adusese la Iași elegante dame din Petersburg și dăduse Moldovenilor luxoase baluri, pe care le aranja și le conducea nepoata dictatorului rus, contesa Branicka⁸.

Odată teatrul poporului era alaiul și recitativul tradițional

¹ Viena, 1805. V. Xenopol, *Bibliografie greacă de la sfîrșitul epocii fanariote*, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, II, p. 426 și urm.

² Hurmuzaki, *Supl. I*², p. 319. Locul a fost semnalat întăiŭ de d. V. A. Urechia, în *Ist. școalelor*, I, p. 99.

³ Ἡθικαὶ φαντασίαι τοῦ ἐν ἱερῆσει ἐλλογιμοῦ διδασκάλου, κὸρ Πολυζῶη Κόντου, ἐπὶ τῆς κατὰ Ἰλοῆστιον διατριβῆς αὐτοῦ. Sînt tipărite în noua tipografie greacă din București, cu o dedicație către Mitropolitul Dionisie.

⁴ Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁵ *Ibid.* Ea invocă prietenia Agentului pentru «la maison de mon père Dudescoulo et dont vous avez voulu honorer sa fille aussi.»

⁶ I, pp. 268-72.

⁷ Batthyány, pp. 255-6.

⁸ Langeron, în Hurmuzaki, *Supl. I*³, pp. 92, 98—9, 105.

al Irozilor, iar teatrul Curții era ceva mai pe jos decît acest spectacol chiar. După masa fără cuțite și furculiți, după ce-și spălau degetele muiate în unsoarea sosurilor orientale, boierii se adunau în sala, unde, de hatîrul lor numai sau al unui străin de cinste, Vodă făcea teatru. Un ceauș căpăta porunca de a săvîrși cu ajutoarele sale minunea de artă. Veniau vre-o șese indivizi cu șalvari turcești, albi sau roșii, cu căciuli în cap și purtînd în mîna bețe împodobite cu argint. Nespălatele personagii erau «comedienii ordinari ai Altei Sale». Unii purtau costume împrumutate de la personalul european al Curții sau cumpărate de la vre-un desertor: aceia înfățișau tipuri franceze. Rolurile de femei le represintau tot indivizii cu șalvari, în măsura puterilor și șalvarilor lor. Despre fond, nu ni spune cine ni-a transmis aceste delicioase informații decît că era burlesc, — Vodă și curtenii fiind încredințați că tragedia e bună numai pe nemîncate. Despre formă, aflăm că era alcătuită din frase românești, grecești, turcești, menite să înnalțe efectul comic ¹.

Alte ori privelește era mult mai pretențioasă. Se anunța *opera*, cea mai originală dintre opere, pentru că nu numai nu se cînta, dar nici nu era iertat să se vorbească de față cu publicul. Era o perdea, dar nu o cortină care să se ridice pentru a lăsa să se vadă jocul «artiștilor», ci o perdea care lăsa să se vadă numai umbrele acestora, ascunzînd cu totul pe regisorul misterios, care-i punea în mișcare. Căci *opera* Înnălțimii Sale era venerabilul joc al păpușilor, marionetele naționale, cărora li dădea mai multă sau mai puțină viață, după cum era de inventiv și de ager, un ceauș ².

Ni se pare că un teatru așa de variat putea satisface gusturile celui mai rafinat dintre micii noștri stăpîni. Nu tot așa judeca însă Nicolae Caragea. Acest Domn avea multe fete nemăritate și, ca un tată împovărat de o bogată familie feminină, se credea îndatorit să ispitească tinerii cu petreceri. El introduse, deci, pentru acest scop de economie domestică, melodii tatarice pe scena Curții muntene. Apogeul muzicii mongolice era, se pare, pe atunci «cunoscutul joc *Giurgina*», ni spune cineva care avea deci în această privință idei mult mai precise decît noi. Cînd se

¹ Sulzer, II, pp. 401-2.

² *Ibid.*, pp. 402-3.

auziaă accentele înviorătoare ale cîntecului său favorit, cînd actorul recita cu patos :

Cianga, cinga, cianganà,
Orda, sinda, delivà,
Oh! Oh! cianganà,

Vodă nu se mai putea ținea pe loc și, uitînd ceia ce datorîa etichetei, participa și el la acțiune¹. Alte orî la Curte erau numai audiții musicale. *Tabulhanaua* Măriei Sale cînta la masă sau la petreceri *pestrefuri* de o complicație care făcea «să se topească pietrele»². Dar, dacă musica se auzia relativ des și melomaniî greco-romîni de pe acele timpuri erau satisfăcuți, «teatrul» nu putea fi o distracție de toate zilele. Atunci, pentru a trece timpul, era întăiū somnul, lungul somn, care începea după masă, la unul, în urma unui păhăruș de rachiū și unei degustații de ciubuc, și ținea până ce toaca amintia fericitului dormitor, că ziua e făcută pentru a sta treaz, pentru a lucra sau măcar pentru a se uita cum alții lucrează. Cînd venia sara, erau petreceri înaintea păharului cu vin, în sunetul cobzei țigănești, după o nouă masă obositoare. Saū, grămădiți în mijlocul verii în blănil care dădeaū o atît de înaltă ideie de importanța, nobleța și bogăția lor, boierii, cu ușile și ferestrele deschise, ceia ce li se părea a fi singurul mijloc de a se răcori — jucaū cu patimă cărțile, își satisfăceaū nevoia de emoții pe care orî-cine o are, la vechia concină patriarhală sau nouăle jocuri, aduse de ofiterii străini: trictracul, faro și altele³.

¹ Sulzer, partea inedită. «Anstatt des an Ipsilandi gewohnten freundschaftlichen Anstandes und Würde, gegen seine Bojaren sich so wegwarf, dass er mit ihnen das bekannte tatarische Spiel, *Dschurdschina* genannt, wozu das Liedchen :

Tschanga, tschinga, tschanganah,
Orda, sinda, deliwáh,
Oh! oh! Tschianganah,

auf tatarisch gesungen wird, mitspielte». Pentru *Turcã*, v. Sulzer, II, pp. 403-4.

² *Steinerweichend*, a caracterizat un contemporan efectul acestei armonii metalice.

³ Cf. Wolf, I, pp. 191, 203; Sulzer, II, p. 399; Batthyány, pp. 119 — 20.

Încă înainte de războiul din 1787, care discredită multe din aceste obiceiuri, le făcu ridicule chiar în ochii acelor ce le practicaseră odată și găsiseră în ele desăvârșită mulțămire, semne de prefacere se ivise. Alexandru Ipsilanti introduse muzica germană, — bine înțeles, păstrînd pe cealaltă¹. Succesorii săi ținură de aici înainte și «muzicanții europeni»; la 1806, se dădu voie să meargă la *Beciă* «cu totul», capelei princiare, alcătuită din «Ioan Mangli, Carabichi și Franț Trușești», dar apoi Domnul se răsîndi și trimise răspuns că acești artiști «nu sînt slobozi» a se mai duce².

Am văzut că în materie de teatru Mihaï Suțu prefera comediile italiene vechilor reprezentații de Curte. Pe timpul războiului din 1787 o trupă italiană, condusă de un Francesco, veni la București și se produse înaintea Domnului după încheierea păcii cu Austria, prin 1792, cerînd chiar voia de a clădi un teatru și a rămînea în țară³.

Și acesta un semn de schimbare a moravurilor, și acesta un îndemn către începerea unei activități literare românești pe domenii până acum neexplorate.

Era o vreme cînd gazetele din Germania, Polonia și Olanda se aduceau numai pentru Domn și nu erau cetite decît de acesta și de secretariul lui⁴.

În 1802 știm din corespondența Agenției din București, care avea un birou de poștă, că, afară de Domn și de Postelnicul Manu, mai primiau jurnale în Iași Căminarul Manolă Vardalah și alții. Se cetiau în acest an *Journal de Francfort*, *Notizie del Mondo* și *Spectateur du Nord*. În 1803-4. Manu primia ca și înainte *le Spectateur*, dar pe lîngă dînsul și *le Journal littéraire*. Vornicul cel mare muntean, Iordachi Slătineanu, era abonat la

¹ Sulzer, III, p. 339.

² Biletul întâiu pentru plecarea lor către Agenție e ast-fel conceput: «Cu frățiască dragoste mă închin dumitale sinior aghente. Trei muzicanți, a căror nume să arată mai jos, carii s'au afla [t] în slujba Mării Sale lui Vod[ă], vrînd a merge înăuntru la Beciă, cu totul, nu lipsim să fac știut Dumitale, că au această voie a să duce; rămîind al Dumitale ca un frate: Vel Post. — 1806, Iuni 16. *Ioan Mangli, Cazabichi, Franț Trușești*»; Bibl. Acad. Rom., hîrtii necatalogate.

³ V. *Apendicele*.

⁴ Cf. Raicevich, p. 201, care dă și cheltuiala anuală a Voievodului cu gazetele: 2.390 de lei; Sulzer, I, Prefața și III, p. 45; Hurmuzaki, *Supl. I*, p. 599, anul 1751.

Spectateur și voiă și *Almanach des dames*, pentru Vorniceasă. Un Neamț, Iosif Meiner, ceruse *Mercur de France*; doctorul Christodulo Pascal, despre care am mai vorbit, era și el un lector al «Jurnalului de Frankfurt»; bancherul Christofor Sachelarie prefera *l'Abeille du Nord*, iar Ienachi Sterio, vre-un Lipsan, era cetitorul unui ziar din Milan: *il Redattore italiano*. Se mai comandau ziare de funcționarii Agenției, de doctorul Constantinachi Caracaș, de Mitropolitul Dosoftei Filitis, de Nicolae Brîncoveanu, principe al Imperiului: *die Vereinigte Pest-und Ofener Zeitung*. Un «Pano Babin» primia «Gazeta de Frankfurt» în 1808¹.

Afară de aceste ziare în limbă europene, se desfăceau în principate gazetele grecești, pe care, după foi vieneze, le redactau frații Marchides Pulio, librari pentru Orient și — o zic ei singuri — «patrioți zeloși»². Abonați la gazete erau până și în Buzău, unde încă din 1800 se trimite de Agenție un pachet de ziare unui oare-care «Vizini»³.

Ca și gazetele, se cereau cărți în limbă europene, mai ales de cele cu subiect ușor și puțin moral sau satiric. Unul dintre frații Marchides veni la 1797 în principate cu un întreg transport de noutăți, mai ales franceze, din cele mai picante. Domnul se indignă de intenția ce avea negustorul de a-i conrupe supușii și trimise pe Marchides peste graniță, iar ambasada din Constantinopol aprobă măsura, pentru că «multe din cărți erau pline cu cele mai vinovate maxime revoluționare de moda nouă»⁴.

Pe acest timp, boierul Constantin Belu făcea prin profesorul de limbă Vincenzo comande de cărți și stampe, pe care pe urmă refusa să le plătească, supt pretextul că instrucțiile nu i-au fost bine executate⁵.

¹ *Apendicele.*

² V. *Apendicele.* La anul 1794, frații se scusă în privința unor acuzații aduse contra foii lor: «unsere Blätter». La Marchides: *Μαρκίδης Πούλιος* se tipări, cu cheltuiala boierului Ioan Florescu, în 1792, — după edițiile de supt Brîncoveanu și Scarlat Ghica —, Acolutia greacă a Sf. Visarion, cu o prefață de călugării de la mănăstirea Δουσίου.

³ Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁴ «Als in der That», scrie Rathkeal, în 1797, lui Merkelius, «viele derselben mit den schuldigsten neumodischen Revolutionsmaximen angefüllt sind.» Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁵ Reclamația lui Vincenzo, *ibid.*

Obiceiul de a avea un «Vel Săcristar» european¹ durează și în această vreme, în care întâlnim însă mai puțin aventurierii de acest fel la Curțile Fanarioților, ei părăind, se vede, suspectii în aceste timpuri de turburări. Se știe că unul dintre cei mai caracteristici fu Gaspary Belleval, «secretariul de Stat pentru Afacerile Străine» al lui Alexandru Suțu și al lui Constantin Ipsilanti². Dar acum, Grecii deprinzându-se destul de bine cu asemenea funcțiuni, ele se dădea de preferință acestor congeneri ai Domnului. Secretarii orientali pentru limbile europene, pe care le vorbia și le scria cum dădea Dumnezeu, au fost Panaite Kodrika, prin 1791-3, care discuta cu Nemții de la Agenție asupra sensului ce are cuvântul *curiosité*, și-i mustra că «nu înțeleg termenii cei mai simpli din limba francesă»³; apoi: Postelnicul Manole Vardalah, care abona pe Moruzi la gazetele străine și-și căuta sănătatea la Viena; Marele-Cămăraș Ianco, de la care avem o foarte violentă scrisoare francesă către Agenție⁴; Rigas, cunoscut până acum sub aspectul poetic și eroic, dar pe care anume hîrtii inedite îl presintă făcînd pentru un Grec, care-l luase drept tîlmaciu în străinătate, socoteli «mai rele decît acele pe care le fac Domnilor Postelnicii, Vistierii și capuchehaielele»⁵, și sacrificînd onoarea «Bălașei, fata răposatului Nițul și a răposatei Staniî din Craiova», servitoare la mama lui⁶; Procopie, ce nu poate să fie același cu Procopie din Moscopolis, care a schițat pentru Fabricius dezvoltarea literaturii grecești în principate⁷. Și agenții din acest timp sînt aleși tot

¹ V. lefile Curții pe 1795, în ms. 54 al Bibl. Ac. Rom. Primia la această dată 250 de lei pe an.

² V., pentru el, Hurmuzaki, X, pp. XLIX-L și Pompiliu Eliade, *o. c.*, pp. 238, 264 și urm.

³ «Mal comprendre les termes les plus simples de la langue française», scrisoarea lui din 1 Nov. 1791. Altă scrisoare a sa, cu aceiași dată, între aceleași hîrtii necatalogate ale Bibl. Ac. Rom. Cf. *Lettres de Const. Stamaty à Panagiotis Kodrikas sur la Révolution française (janvier 1793)*, publiées pour la première fois d'après les mss. originaux par Émile Legrand, Paris, Maisonneuve, 1872, in 8°.

⁴ Datată 29 Dec. 1798. *Ibid.* Cf. și *Uricariul*, I, p. 282.

⁵ Grecul se numia întăiu Comisul Cristodulo Kirlian, dar deveni cu timpul baronul de Langenfeld. V. *Lit. și artă rom.* pe 1900.

⁶ *Ibid.* Pentru ultimul cas, v. ms. 642 al Bibl. Ac. Rom., p. 30 V°.

Pentru «Riga grămăticul», v. și Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. xxxi; Urechia, *Domnia lui Moruzi*, pp. 748, 798.

⁷ Cf. *Bibl. Graeca*, t. ultim și Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. xxvii.

dintre acești Greci cunoscători de limbă apusene și în stare să aprecieze evenimentele ce vedeau petrecându-se. În 1805, spionul oficial al Moldovei la Viena era Armaxaris, care înlocuia pe un «Grégoire Demeter¹», iar ceva mai târziu, în Viena și în Paris, aduse servicii de informație Constantin Belu, lector de cărți străine, cum am văzut, și traducător, încă din 1792, al «Noului Robinson»².

Invasia și instalarea străinilor continuă. Vin doftori cari fac *cronostihuri* ca Wolf³, un oaspete care nu părăsi mult timp Moldova, alți diplomați ai universităților străine, ca Pluck, Hesse, care introduce vaccina în Moldova, supt Alexandru Moruzi, Fröhlich, vaccinatorul principatului⁴, ca Anton Jenovái, ce deveni medicul Buzăului⁵; vin meșteșugari, de la șindrilară cari se judecă cu boierii mari, până la fabricanții de figuri de ceară⁶.

Copiii Domnilor și ai boierilor mari au și pe această vreme o educație apuseană, dată de emigranții familiei. Alexandru Moruzi are pentru fiii săi un preceptor grec, Atanasie Cristopulo⁷, poetul, și un preceptor frances, Clémaron⁸, — el însuși fusese crescut de Iesuitul Marchand⁹. Frații Trécourt, dintre cari unul fusese profesor de matematică la noua școală imperială din Constantinopol, — Jean-Baptiste și François —, învață pe viitorii Voevozi și divaniști în Moldova¹⁰. Un fost ofițer din armata lui Condé,

¹ Neale, II, p. 223; Hurmuzaki, *Supl. I*², p. 282.

² Din nemțește. V. Iken, *Leukothea*, II, pp. 196-7. Cf. Hurmuzaki, *Supl. I*², pp. 707, 752; Papadopoulos Vretos, II, n° 223.

³ II, pp. 211-2.

⁴ Wolf, I, p. 192; Karaczay, p. 52.

⁵ Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate.

⁶ În 1801 moare în București un Carol Dehaut «k. k. privilegierter Galanterie-Waarenfabricant und Wachs-Figuren-Macher», care lasă o sumă de gravuri, pe care și le disputa boierii. Bibl. Ac. Rom., *l. c.*

⁷ Iken, *o. c.*, II, p. 85. Cf. Rizo Néroulos, *Cours de littérature și Bis Ort.*, XIII, p. 179.

⁸ Hurmuzaki, *Supl. I*², p. 250.

⁹ Sulzer, III, p. 657.

¹⁰ Hurmuzaki, *Supl. I*², pp. 218-9. Cf. o scrisoare, din 4 Mart 1797, în hîr-tiile necatalogate din Bibl. Ac. Rom.: «Herr Consular-Agent von Timoni bestätigt den Empfang der Empfehlungsschreiben des ältern Herrn Tre-courts, welcher als Lehrer der Matematik bey dem Beyzades des Fürsten Kalimaky angestellet worden». Martinot, profesor de matematică, învață pe copiii lui Alex. Calimach, ai lui Const. Ipsilanti, ai boierului Manu (Hurmuzaki, *Supl. I*², pp. 177, 249-50, 273).

focos anti-revoluționar și cetitor fervent al «Curierului de Londra» redactat de Calonne, marchisul Beaupoil de St. Aulaire, care îndrăznea să-și poarte toate titlurile și să-și exprime toate sentimentele, un viciu bătrîn de șezeci de ani, era în 1804 guvernorul copiilor Domnului muntean, lucru, de sigur, la care se așteptase mai puțin decît la orî-ce pe lume ¹. Ioniță Paladi, care avea o mică bibliotecă latină, din care aș mai rămas urme, a fost crescut, ni se spune, de un dascăl saxon ². Copiii Pașcanului învață de la un preceptor de casă fizica, matematica, filosofia, dreptul, limbile latină, germană, greacă, francesă, italiană, pe care le vorbiau toate ³.

Dascăli privați, de moda veche, pentru cetire, scris, aritmetică și gramatică, în românește și grecește — slavona fusese cu totul părăsită —, se găsiau încă destui, dar puțin recomandabili mulți dintre dînșii. Dacă despre dascălul Pantazi, mort în 1795, aflăm că a lăsat nouă-zeci și două de «vivilii», între care un lexicon și trei-zeci și nouă (!) de manuscripte de «planitii» ⁴, despre alții știm lucruri mai puțin înțelepte: dascălul Emanuil Lambrinò era bețiv, juca cărțile, persecuta cu dragostea slujnicile casei, și chiar pe sora nevestei sale, și bătu în plină Mitropolie pe socru-său. Dascălul Ioan din Udricani era ridicat noaptea de oamenii Agiei pentru un mare scandal de stradă cu o anume Antonia ⁵. Pe cînd alt dascăl de biserică, acesta cuminte, diaconul moreot Neofit «resuma» cu răbdare, în patru volume groase, o gramatică grecească și mai mare ⁶ și făcea, poate tot el, să apară în Veneția, la 1806, o nouă ediție a poemei lui Stavrinos despre isprăvile lui Mihai Viteazul ⁷. Totuși cei mai mulți sămănau cu inimicul socrului său și cu amatorul Antoniei, căci Wolf ni spune că dascălii particulari, cari primiaș, pe lîngă întreținere, cincî până la șese sute de lei pe an, se vedeau mai mult pe uliță sau în cafenele, cînd nu incuibaș cu asprime în

¹ Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 296.

² Wolf, I, p. 273.

³ *Ibid.*, p. 272.

⁴ Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 266.

⁵ Ambele casuri în 1803. Bibl. Ac. Rom., ms. 644.

⁶ Sulzer, III, pp. 7-8.

⁷ Urechia, *Ist. școlaelor*, I, p. 99.

mintea nenorociților învățăcei o învățătură formalistă și zădarnică ¹.

În Țara-Românească, pentru școala publică avură însă mai puțină îngrijire Domniile din acest răstimp. La 1791, Suțu se mută el în încăperile dela Sf. Sava și exilă școala în ruinele dela Domnița Bălașa, unde nu încăpea nici biblioteca, pe care trebui, după ce o inventoriase dascălul Panait, să o așeze în altă clădire bisericească, la Sf. Gheorghe Vechiū, unde era școala slavonă ². Ca director funcționă dela 1795 până la moartea sa, în 1805 ³, Lambro Photiadis din Ianina, născut pe la 1750, al cărui chip puțin simpatic figurează în fruntea *Metricei grecești*, tipărite la Viena de elevul lui, Zenovie al lui Constantin Pop, în 1803 ⁴. Prin școala lui trecuse până la sfârșitul secolului Marele-Logofăt Grigore Brîncoveanu, care traduse supt titlul de *Στοιχεια της λογικής και φιθικῆς φιλοσοφίας*, opera latină a lui Heineccius ⁵, Grigore Filipescu, Gheorghe sau Iordachi, fiul lui Radu Golescu, autorul unei hărți a lumii: *πίναξ καθολικός*, adunătorul de proverbe și scriitorul de satire dramatice inedite ⁶. Iar pe băncile *gimnasiunii* de la Domnița Bălașa se găsiaū încă la 1800, — cînd se tipări *Aritmetica și Algebra* greacă, dedicate proto-didascalului Constantin, — alt fiū al lui Radu Golescu, Dinicu adecă, introducătorul sistemului lancastrian, în țara sa ⁷, autorul unei descrieri de călătorie până în Elveția și al unei culegeri de tra-

¹ Wolf, I, p. 178. Cf. *Bis. ort.*, XVI, pp. 99—104.

² Urechia, *Ist. școalelor*, I, pp. 66-7; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. xxxviii.

³ Erbiceanu, *o. c.*, pp. xxix—xxx. În 1805 găsim în corespondența Agenției, ca datornic al unui sudit, pe «Lambro», dar poate fi Lambro Vilară, care cumpără unele lucruri artistice din moștenirea lui Dehaut.

⁴ V., pentru dînsul, și Papadopol-Calimah, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, VI, p. 132 și urm.; Erbiceanu, *l. c.* El succedase lui Neofit Cavsocalivitul Moreotul, care conducea școala la 1788 și care a lăsat și opere (v. *Rev. teologică*, III, p. 89), dintre care o slujbă a Sf. Varnava și Sofronie a ieșit la Lipsca în 1775; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. x, nota 1; cf. p. xxx. Între el și Lambro se pare că fusese Constantin Vardalah, *ibid.*, p. xxix. Pentru cartea lui Pop, care deveni preceptor în casa baronului grec Sina și negustor, Papadopol Calimah, *l. c.*, p. 131 și urm.

⁵ Apare la Viena, în 1808, cu o dedicație către tatăl traducătorului, Manolachi Brîncoveanu, și o prefață a «editorului» Neofit Duca.

⁶ V. Iken, *Leukothea*, p. 92. Cf. Zanne, *Proverbe*, VIII; Papadopoulos Vretos, II, n° 318; *Rev. teol.*, III, p. 196.

⁷ Félix Colson, p. 191.

tate ¹; Constantin, fiul lui Scarlat Cîmpineanu, învățatul boier pomenit de Sulzer; Gheorghe, fiul lui Manase Eliade, Constantin, fiul unui Spătar Nicolae Ulescul, Emanuil al lui Ioan Furcă, un Budișteanu, un Voicu Ioan și șeisprezece Greci. Trei ani după aceasta, rămînerea în odăile de la Domnița Bălașa arătîndu-se imposibilă, școala fu strămutată în «mitocul de lîngă biserica ce se numește Măgureanu» ². De la 1805 înainte, gimnasiul lui Ipsilanti avu în frunte pe Neofit Duca, harnicul editor al unui luxos Tucicide, în multe volume, pe care-l tipări la Viena, dedicîndu-l Mitropolitului Dosoftei Filitis ³.

Pe cînd școala grecească se strămuta atît de des, ceia ce nu e un bun semn pentru o instituție de cultură, școala slavonă era mai fericită. La 22 Februar 1792 i se confirmau privilegiile, arătîndu-se că e frecventată, nu numai de Romîni, ci și «de alți străini din alte țări», fiind «foarte trebuincioasă la toată obștea acestei țeri, pentru învățatură, fiind metahirist tot norodul cu această învățatură la toate trebuințele» ⁴. În 1801 ea era reformată de Domnie, păstrîndu-se, pe lîngă dascăl, pe acest timp un anume Chiriță, și un «ipodascăl» ⁵.

În provincie, școlii grecești mai erau — mai mult cele înființate de Alexandru Ipsilanti — la Buzău ⁶, la Rîmnic ⁷, la Craiova, unde funcționa și o școală de slavonește, a doua în toată țara ⁸, la Slatina mai târziu, unde învățau la 1806 românește și grecește, «aproape o sută de copii» ⁹, la Tîrgu-Jiū, unde fu înființată de Stolnicul Dumitrachi ¹⁰. Școlii de *rumînie* se întîmpină docu-

¹ V. Hurmuzaki, X, p. 361, nota 1. Activitatea lui literară, care e foarte interesantă, cade, ca și a fratelui său Iordachi, dincolo de marginea impusă cercetărilor noastre.

² Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 85.

³ Cf. și Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. xxxviii-ix.

⁴ Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 67.

⁵ *Ibid.*, pp. 83, 89.

⁶ Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 263; Erbiceanu, *Cron. Greci*, pp. 33-9.

⁷ Erbiceanu, *l. c.*

⁸ La 1796 se ceru, după încetarea războiului și ciumii, restabilirea ei. Conducă Mitropoliei București pe 1797, în *Bibl. Ac. Rom. Cf. Urechia, l. c.*, J, p. 69.

⁹ Urechia, *Ist. școalelor*, I, pp. 85, 97.

¹⁰ *Ibid.*, I, p. 70. La 1792.

mentar în această perioadă la Rîmnicu-Sărat, la Focșani¹, la mănăstirea Motru², la Cerneți³. Cheltuielile le suporta, cum se vede și din ordinul Domnesc de la 1797⁴, episcopii și mănăstirile.

În sfârșit, clădirea de școli sătești «pentru învățătura copiilor, de pomană», continuă, și avem o sumă de donații făcute în acest scop de boieri milostivi și iubitori de lumină⁵. Unele din ele, ca aceia din Tărtășești⁶, aveau *chilii* spațioase, mai mulți dascăli românești, privilegiu din partea Domniei: scutelnici, venituri, și adunau până la șei-zeci de copii pentru învățătura de carte elementară.

Pe timpul lui Wolf, școala grecească din Iași, stabilită în «zidul de afară al Mitropoliei», despărțită printr'un gard de strada principală a orașului, cuprindea opt odăi: patru sus și patru jos, și n'avea nici un fel de bibliotecă. Copiii veniau călări, cari stăteau mai departe. Profesori erau numai patru, cu cari se cheltuiau zece pungii pe an, a treia parte din venitul total primit de episcopie. Trei dintre dînșii predau în grecește, al patrulea era *dascălul latinesc*, plătit cu șese sute de lei pe an, un «Neamț sau Polon de obicei», care ducea pe școlari pînă la sintaxă, cu tot atîta dispreț pentru utilitatea practică și pentru folosul intim al învățăturilor ca și colegii săi greci⁷.

Vom vedea în alt capitol planul rațional pe care-l propuse Mitropolitul Iacov al II-lea, plan care nu fu pus în aplicare. Afară de Mihaï Constantin Suțu, care făcu la Botoșani o școală grecească, așezînd-o, după sfatul aceluiași Mitropolit, în biserica Ospeniei; afară de Alexandru Calimah, care se ocupă și el de aceasta cea mai veche dintre școlile de provincie ale Moldovei⁸, — Alexandru Moruzi se însemnă ca un patron al învățămîntului.

¹ Aceasta începu, după cererea orășenilor, la 1796, cu dascălul Iacob de la Sf. Nicolae din București, om «cu învățatură bună și cu condeiu bun»; Condica Mitropoliei, No 642 din Bibl. Ac. Rom.

² Urechia, *l. c.*, I, p. 68.

³ Urechia, *l. c.*, I, p. 92.

⁴ În Condica Mitropoliei București pe acest an.

⁵ V. Urechia, *Ist. școalelor*, I, pp. 85-7, 87-8 și urm.; *Domnia lui Moruzi*, pp. 264-5.

⁶ V. Urechia, *l. ult. citat.*

⁷ Wolf, I, pp. 176 și urm., 255-6.

⁸ Urechia, *Ist. școalelor*, II, pp. 53, 57.

Reorganisorul, în 1804, al tipografiei din Iași¹, creatorul seminarului de la Socola, dădu, la 24 Maiu 1803, un act, prin care întemeia școlii nouă și dădea norme suplimentare pentru cele vechi. Pentru Romîni, ca și pentru străini, din vechiul venit, crescut cu un dar anual de 1800 de lei de la Vistierie, se vor întreține, pe lângă școlile din Roman și Huși, fondate în prima Domnie a lui Alexandru-Vodă, și care se confirmă acum, alte școlii la Focșani, Birlad, Galați și Chișinău, școlii superioare, și pentru elinește. Se fixă învățămîntul la șese ani, se hotăriau inspecții la fiecare sfîrșit de lună, examene semestriale, premii sau «dăruri», vacanțe numai în sărbători și vara², atestate sau «încredințare», formarea unei bibliotecii, visite medicale, cumpărarea, din prisosul venitului, de «trebuincioase cărți și matematicesți instrumenturi», întreținerea celor patru-zeci de bursieri, «ucenici săraci»³. Amănuntele pentru organizarea școlii din Galați, cu dascăli scutiți de *bir*, cari «să fie scriitori și cîntăreți», fură fixate printr'un hrisov următor, din 29 ale lunii⁴.

Cînd cineva termina la școala Domnului, sau la preceptorul particular, cele d'întăiu studii ale sale, el le putea continua în voie peste hotare. S'a vorbit adesea de boierii moldoveni Gheorghe Bogdan și Scarlat Cananău, cari învățară, cel d'întăiu la Paris, cel de-al doilea — mai mult *trebuia* să învețe — la Berlin⁵. Mai cunoaștem trei casuri de călătorii pentru studii făcute în Apus în cursul acestei perioade, de Greci sau Romîni din principate. Două sînt din anul 1806. La 18 Iunie, Dimitrie Ghica Banul, fratele Domnului asasinat în 1777 și tatăl lui Grigore Ghica, primul Domn pămîntean în Țara-Românească, recomanda Agentului Gaudy pe Smirniotul Constantin Nicolopulo, dascălul filor săi, care merge la Paris pentru a învăța medicina. În Iulie din același an, pleacă «la Paris» «Nicolae Marinți republicanu», pentru o «trebuiță» care ar putea să fie învățătura.

¹ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 44-5, No 39.

² În actul, de care ne vom ocupa îndată, pentru singura școală din Galați, se spunea mai explicit, în privința vacanțelor: «Nu dăm voe dascălilor nici ucenicilor să se lasă în zadar de învățăturile lor, ce numai Duminecile și la praznicele împărătești și la canicule».

³ *Uricariul*, III, p. 24 și urm.

⁴ *Ibid.*, I, pp. 279-81. În 1806 Moruzi crescua leafa dascălilor școlii din Boțoșani; *ibid.*, II, pp. 60-2; cf. p. 59.

⁵ V. Xenopol, *Ist. Rom.*, VI, p. 262; Hurmuzaki, X, p. 659.

Cu doi ani înainte, se îndrepta «înăuntru», pentru o călătorie de studii, Iancu Văcărescu, care fu cel mai însemnat dintre poeții Văcărești, «cu Zaharia, dascălul său și Costache fiul dumnisale Păharnicului Ioniță Fălcoianu»¹. Exodul către lumină, pelerinagiul către civilizație începea și, molipsindu-se de exemplul tinerilor călători, bătrînul Dudescu, încingîndu-se cu cele mai prețioase șaluri turcești, îmbrăcînd blana cea mai călduroasă și mai rară, garnisîndu-și gîamantanul cu cele mai răcoritoare șerbeturi de familie, porni în caleașca-î de Viena pentru a vedea și el «Parîșul»².

Între studenții romîni din străinătate trebuie pomenit și fiul Marelui-Stolnic Nenciulescu, care, Andrei cu numele, se afla la Viena, oprit pentru datorii, în 1795 și pe care tatăl său îl reclamă în zădar de la guvernul imperial, fără a oferi să-î mulțamească însă creditorii³. La această dată voiă să meargă în țară pentru a-și strînge partea din moștenire și a se așeza apoi în posesiunile împăratești⁴, un nepot al Mitropolitului Filaret, care

¹ *Apendicele*. Pentru «Michele și Grigorie», trimiși de guvernul muntean în 1802 «înăuntru la Parîș cu treabă», și pentru un șarlatan cu numele Scarlatachi Ghica, în interesante daravere cu poliția din Triest, la 1792 încă, v. aceleași numere din *Apendice*.

² V. Hurmuzaki X, pp. 549-50, unde se citează și celelalte izvoare pentru persoana și călătoria acestui boier. În 1795 trece prin principate Thomas Hope din Amsterdam, stabilit la Londra, acel scriitor care în *Anastasius* a zugrăvit supt nume false Muntenia lui Nicolae Mavrogheni. În 1797, vine prin București, spre Constantinopol, «ein akademischer Historien-Mahler und Mitglied von verschiedenen Kunst-Akademien in Italien, Andreas Magnus Hunglinger». În 1798, revine la Constantinopol Hope, cu tovarășul de călătorie marchisul de Archimbaud. Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

³ Thugut către Merkelius, Februar 1795: «da dessen minderjähriger Sohn Andreas alhier, nach dem eigenen Geständniss des Vaters schuldenhalber in Verhaft genommen worden ist, — so finde ich mich gänzlich ausser Stande dem Gesuche des Herrn, Gross Stolnik meine Unterstützung hierinnfalls angedeihen zu lassen». El găsește astfel de cereri «unstatthaft» și se plînge de «die darinn vorkommende unabgemessene Ausdrücke». Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁴ «Der junge Philaret aber ist, so viel an der Agentie liegt, dahin zu bereden, dass er nach Beendigung seiner Erbschafts-Angelegenheit, je eher, je besser wieder nach den k. k. Staaten, allwo allein er der Vortheile und Privilegien eines diesseitigen Unterthans in vollem Masse geniessen kann, mit seinem Vermögen zurückkehre.»

urmă de patru ani la școlile din străinătate și în urmă la Viena, unde era «studentu la Universitet», Fotie Filaret¹.

De la universitățile Apusului se întoarseră întâi cu diplome, cum am văzut și mai sus, medici.

Un Teodosie Gheorghiași promovă la Halle, cu o lucrare latină despre ciurma din Atena². Înainte de dînsul făcură studii în Europa doftorii Silivestru și Constantin dintre cari cel din urmă era medic în București la 1784 și locuia în mahalaua Archimandritului³. La Halle și Viena învățase unul dintre cei doi Caracași, Dimitrie, doftor și el, care conducea spitalul Sf. Panteleimon și compunea în trăsură, mergînd la bolnavi — ironie a soartei — plăcute versuri ușoare în grecește. Le dedica, de pe la 1780 încoace, Domnilor: lui Alexandru Ipsilanti, lui Nicolae Caragea, lui Mihaï Suțu, lui Alexandru Moruzi, fruntașilor clerului muntean, lui Filaret de Rîmnic, lui Neofit⁴, boierilor, lui Grigore Radu Clucerul, Clucerului Geanetu, adversarul în greco-franțuzește al lui Ocellus, cocoanelor, ca unei enigmatice Zoe, etc. Ajuns la vrîsta de șei-zeci de ani, bolnav, — ni spune însuși cu amar, — de ochi, de piept, de rărunchi și de picioare, el crezu de cuviință să divulge publicului poesia sa peripatetică și-și tipări «Poemele medicale», cu efect sigur și garantat, de bună samă, — la Viena, în 1795⁵. Le închină Domnului din acel an, Alexandru Moruzi, lăudîndu-l în prefață pentru reforma școalelor grecești — despre care nu știm nimica, pentru clădiri, pentru întemeierea fabricii de hîrtie și a spitalelor⁶.

Asistăm acum, în perioada ce pleacă de la 1810 mergînd pînă la începutul unei ere nouă pentru amîndouă popoarele care-și

¹ Același raport. V. și petiția lui românească adresată Agenției, în *Apendice*.

² Hurmuzaki, X, p. 667.

³ Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 616, nota 1. Rușii luară cu dînsii la 1810 pe C. Caracaș, fiul; Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 289. Pentru el și Silivestru, Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 62, nota.

⁴ Lui Chesarie îi făcu epitaful, la biserica Sf. Patruzei de Mucenici.

⁵ «Demetrii Karakasse, medicinae doctoris, urbis Bukurestensis atque nosocomii quod in eadem Sancti Panteleimonis nuncupatur, medici, poemata medica, quae ipse et in latinum sermonem soluta oratione transtulit.»

⁶ Cf. și Papadopol Calimah, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, VI, p. 133. V. și Ionnescu Gion în *Revista nouă*. III, p. 281 și urm. Hurmuzaki, X, p. 659.

trăise până acum împreună viața lor intelectuală, asistăm la ultimele și grabnicele prefaceri. Firește că pentru Romîni vom urmări numai elementul cultural din mișcare, explicîndu-l ca și până aici prin manifestarea literară grecească¹.

Domniî din această vreme, cei patru Domni ce vin după ocupația rusească, nu sînt, nici unul dintre dînșii, figuri culturale marcante. Caragea e un hrăpitor ordinar, fără nici un element superior în ființa sa, Alexandru Suțu o ființă timidă și fricoasă, îmbătrînită înainte de vreme — alb ca zăpada la cincî-zeci de ani — de temerile vecinice, de accidentele zguduitoare din care se alcătuia viața unui puternic creștin din Orient pe atunci². Mihaî Suțu, un frumos *mignon* de seraiu, un favorit masculin al Marelui-Vizir Halet-Effendi. Cel mai deosebit dintre acești ultimi Fanarioți e; de sigur, blîndul, melancolicul Scarlat Calimah, care părea că prevede strașnicul sfîrșit al său și al familiei sale. Acest principe e singurul pe care ni-l zugrăvesc contemporanii, nu numai ca pe un om nobil, ci și ca un spirit distins, un om «destul de instruit»³, care vorbea franțuzește și se interesa de afacerile politice ale Europei⁴.

El trimise un exemplar din codul său de legi rectorului Universității din Oxford, și-și crescua copiii cu preceptorî apusenî : pentru băiat, Alexandru, care ajunsese un diplomat luminat și de talent, baronul de Kreuchely-Schwerdtberg, un viitor consul prusian, cum fusese König, alt profesor de limbî, și pentru fete, Doamna de Jembures⁵.

Acești Domni, cei fără iubire pentru cultură ca și acel care a dovedit-o, sînt încunjurați de oameni crescuți în spiritul nou și cari-l represintău bine. Alexandru Suțu are ca medic de Curte pe Marcachi Zalloni, autorul violentei scrieri contra Fanarioților,

¹ V. mai pe larg tot ceia ce privește în această expunere pe Greci în *Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenland*, herausgegeben von Carl Iken, Leipzig, Hartmann, 1825; 2 vol. in 8°.

² *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, etc. etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820*, by sir Robert Ker Porter, II, Longman, 1822, p. 785.

³ Langeron, p. 25 și nota 2.

⁴ Mac-Michael, *Travels*, pp. 23-4. O traducere a acestei călătorii, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VII.

⁵ Hurmuzaki, X, tabla, la aceste nume.

precum și al unei descrieri de călătorie în Tine, pe care o tipări la Paris, în 1808, închinînd-o lui Alexandru-Vodă ¹.

Negri, cumnatul lui Calimah, era un om priceput și cult, ca și Postelnicul lui Mihaï Suțu, Iacovachi Rizu Nerulos ², care a scris și o satiră filologică, în formă de comedie, Κορρικιστικά, sau îndreptarea limbii grecești ³, și a compus în franțuzește o istorie a evenimentelor de la 1821 și una a literaturii neo-grece ⁴. O gramatică ruso-greacă, a lui Panaiotu Nițoglu, din București, apărută la Moscova, în 1810, e dedicată Marelui-Postelnic Caliarhi, care a jucat un rol în Eterie. Traducerea lui *Cleomene* de August Lafontaine, făcută de Chiriac al lui Ioan Elaion, poartă o dedicație către Caragea ⁵. Fiica acestui Domn, Ralu, o interesantă figură, s'a făcut cunoscută ca traducătoare a Doamnei Lambert ⁶, și exemplul principesei a fost urmat de Ruxandra Sămurcaș, care a tipărit pastorala *Erastos* la Iași, în 1819 ⁷, și de Caterina Rasti, soția unui ispravnic al lui Alecu Suțu, care e traducătoarea unui joc de cărți geografic, din franțuzește ⁸. Se mai pot cita traduceri ale doctorului Mihail Cristari, care a redat în grecește *Brutus* al lui Voltaire și o lucrare *despre morală și fericire*, iarăși o carte francesă ⁹. Aceasta fără a vorbi de ediția greacă a operei lui Mihaï Cantacuzino, ediție făcută, cu cheltuiiala fraților Tunuslii, de marea operă a lui Fotinò, și de lucrările, de un caracter curios, amestec de știință adîncă și de originalitate forțată, ale lui Philippide, una din cele mai interesante figuri din literatura neogrecescă la începuturile ei ¹⁰.

¹ Iken, II, p. 279. V. caracterizarea de Iken a agenților Domnilor în străinătate și recunoașterea rolului lor în dezvoltarea națiunii, *ibid.*, I, p. 6.

² E deosebit de cellalt Iacovachi Rizu, socrul lui Grigore Al. Ghica. Acesta avea și el o bibliotecă și a tipărit o lucrare a lui Daponte; Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 193.

³ Tipărită la Constantinopol, în 1813.

⁴ V. Hurmuzaki, X. p. xciv.

⁵ Viena, 1817, în 8°.

⁶ Iken, II, p. 158; Xenopol, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, II, p. 426 și urm.

⁷ *Buciumul*, și Papadopulos Vretos, II, n° 579. I, p. 191. V. mai departe.

⁸ Viena, Schnirer, 1816. Citată cartea de Iken.

⁹ Viena, 1816. Pentru ambele, v. Iken, II, pp. 186, 199 și, în aceste cercetări, mai departe. Pentru Cristari, mai v. Iken, II, p. 50.

¹⁰ Aceștia vor fi cercetați deosebit în capitolul despre studiile istorice în principate.

Ca și înainte, gazetele europene găesc oare-care desfacere în principate. Boierul moldovean Bucșănescu cetia la 1821 «Journal de Francfort», «Gazeta de la Francfort», și făcea dintr'însa câte un extras, câte o «pericopi» pentru tovarășii săi de idei politice¹. Dar în curînd ziarele franceze, germane și italiene își pierdură marea trecere de odinioară, fiind înlocuite pentru boierii și bogații negustori greci printr'o nouă publicație periodică în limba lor, care însă nu se putea asemăna cu foiața de împrumut a fraților Markides Pullio. Această foaie, care are un mare rol în dezvoltarea intelectuală și politică a poporului grecesc e Λόγιος Ἑρμῆς, «Mercuriul savant», care ieșea în Viena și în jurul căruia se adună toată inteligența națională. În 1818 găsim printre colaboratori pe Gheorghe Meitani din Adrianopol, dintr'o familie care se stabili apoi în București, pe doctorul A. Arsachi, care avu o lungă carieră politică în Țara-Românească, pe cunoscutul Iacovachi Rizu, pe Skuphos, unul din șefii mișcării revoluționare de la 1821, pe Petru Vilară, autorul unei Botanici și ruda doctorului Ioan, de loc din Larisa, pe Gh. Cleobul, care publică în Paris, înainte de 1810, table lancasteriane pentru școlile grecești².

Cărțile europene continuau să fie cetite, și ele intrau încă din copilărie, după recomandăția preceptorului străin, în bibliotecile persoanelor din clasele mai bune. Domnișoara Marieta Cantacuzino, fiica văduvei Catinca Cantacuzino, născută Paladi, poseda înainte de 1821 în mica sa avere personală, de cercei, «petits ciseaux», bricege, creioane roșii și colorii pentru a zugrăvi pe sticlă, niște dicționare italo-franceze, unul rusesc, gramatică rușo-franceză, două geografii franceze, un glob, *la Vie et les amours du chevalier de Faublas*, în patrusprezece volume, *le petit la Bruyère*, — dialoguri germane-italiane, *l'Art d'aimer*, traducere din Ovidiu, dicționare germano-franceze, un *Ornement de la mémoire*, Operele lui Delille, *Antenor en Grèce*, o istorie veche în nouă volume, *Télémaque* în italienește, două volume din *Cours d'études pour la jeunesse*, *le Petit Trésor* și o mitologie italiană. Caracterul amestecat, școlastic și erotic, al culegerii nu e fără interes³.

¹ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 164.

² Iken, II, pp. 178, 199, 264-5; *Conv. lit.*, XX, pp. 174-5.

³ V. *Apendicele*.

Acum mai venise o ocupație rusească pentru a grăbi lucrurile, și întreg aspectul societății din principate era schimbat. Doar că bărbații mai păstraū podoaba globulară a ișlicului de piele de miel și giubeaua orî blana, dar, dacă ei produceau un efect curios prin această înfățișare demodată a lor — la baluri chiar, unde voiau să joace și ei numai decît, ceia ce nu puteau să aibă pretenția a face înșlicați și îngiubelați, ei se presentaū cu fesuri și cu scurteice brodate —, dacă ei rămîneau mai staționari în privința costumului, femeile deveniră în curînd niște «frumoase din Paris»¹. Se primblau în calește din Viena, se gătiaū după ultimele instrucții ale *marșander* și *coaforului*, mergeau în libertate la baluri, unde jucaū polonesa, valțul și englesa, cu voia soților respectivi, căroră aceste apucături europene li deschideaū nouă orizonturi². Se deprinseră chiar a rupe în franțuzește și în italienește și a conversa, — firește mai mult fleacuri grosolane, — în aceste două limbi la modă. Casele, goale odinioară de mobile, după moda turcească, mult timp suverană, se împodobiaū cu mesuțe, sofale, canapele, oglinzi de părete, pe care le aduceau negustorii, din vechiturile vieneze³; mesele fură servite de acuma după moda apuseană, bucătarii francesi fură foarte căutați; boierii, cari cu vremea se resignară a intra și în frac, găsiră plăcere în degustarea punchului și în fumarea fără gîtul lung al ciubucului gătit de un demnitar casnic anūme. Cluburi se înființară după exemplul acelor ce fusese întemeiate de ofițeri străini, pe timpul celei din urmă ocupații, și lumea aleasă venia aici pentru a-și spiona îmbrăcămintea, pentru a-și turbura liniștea, pentru a-și divulga defectele de creștere și de caracter⁴.

Ker Porter pretinde că a auzit de amatori de musică și că i-a fost dat să asculte un concert de vioare la București⁵. Supt Caragea, nu numai că era o musică europeană stabilită la București, dar musicanți nemți găsiaū cu ce să trăiască și la Buzău⁶. În 1818, în marea sală a clubului bucureștean, o companie germană represinta farse de patru orî pe săptămîină, înaintea unui

¹ «An assembly of parisian belles»; Ker Porter, II, p. 788.

² Reimer, I, p. 95 și urm.

³ Langeron, pp. 75, 79, nota 1.

⁴ Cf. și Walsh, p. 182.

⁵ II, p. 787.

⁶ Filimon, *Ciocoii vechi și noi*, p. 172, nota.

auditoriu boieresc de mai multe sute de persoane, cu familia Domnului, cea legitimă și ilegitimă, în frunte, — care asculta cu plăcere ce spuneau actorii, natural cu o plăcere mai mare din partea aceloră cari înțelegeau ceva și întrerupeau decî pe actorii pentru a face din partea lor glume¹. Pentru cine nu înțelegea de loc, era, ca o mîngîiere, jocul pe catalige și alte spectacole ambulante și dansante de felul acesta².

De aici, după îndemnul inteligenței Domnițe Ralù Carageà, se trecu la ideea unui teatru modern, în limba grecească. Piese clasice din literatura franceză fură traduse de elevii școlii Domnești și alte persoane, căci toată lumea învăța acum franțuzește, în casă. *Oreste* al lui Alfieri, o admirabilă tragedie, de un puternic efect dramatic, în simplitatea ei antică, găsi un traducător, și fu reprezentată pe noua scenă, pe cea d'întăiu scenă stabilă din principate, acea de la Cișmeaua-Roșie din București. *Brutus* al lui Voltaire, mai rece, mai formalist, tradus de doctorul Cristaris, ocupă sara de 17 Mart 1820. O culegere a pieselor reprezentate până atunci apăru la București în 1820³. Se adunară prin subscripție o mie de galbeni pentru a aduce în 1821 o trupă de operă italiană, ni spune secretarul lui Carageà⁴.

Tipografiile ale «nației grecești» se înființară, în amîndouă capitalele, supt Carageà și Calimah. În cea d'întăiu se tipăriră în cursul anului 1820: *Psaltirea* grecească pe scurt, cu cheltuiala Stolicului Constantin Buri, un nou *Anastasimatiar* pe spesele lui Grigore Băleanu, care vom vedea că a scris o operă istorică despre Romîni, în grecește⁵, «Fantasiile» lui Polizoi Contu și piesele reprezentate la teatrul de la Cișmeaua-Roșie⁶.

Cealaltă fu stabilită în Iași, de Cretanul Manuil Bernard, care era profesor și la școala Domnească, și nu era totuși mulțămît cu situația sa, așa încît oferia în 1819 unui călător engles să

¹ Cf. Macmichael, în *Arch. soc. șt. și lit.*, VII, pp. 34-5; Buradà, în *Conv. lit.*, XXIV, p. 1 și urm.

² Macmichael, *l. c.*

³ V. Iken, II, p. 199; Xenopol, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, II, p. 426 și urm.; Papadopoulos Vretos, II, No. 700. Ralù a tradus o *Istorie a Greciei* (Rizo, *Cours de litt.*, p. 155).

⁴ Recordon, *Observations*, pp. 91-2.

⁵ În prefața cărții, foarte elegantă, Petru Manuil din Efes califică pe Băleanu de ἀνὴρ φιλομουσώτατος καὶ φιλόκαλος.

⁶ Cf. și *Bis. ort.*, XIII, p. 181.

meargă cu dînsul înapoi în patrie¹. Bernard tipări, afară de minunat de frumoasa *Condică de legi* a lui Calimah, un *Ceaslov* grec la 1813, o *Θηκάρας* pentru muntele Atos la 1814, niște *Poeme morale* în anul următor²; în 1816, un *Chiriacodromion* grec de Nichifor Theotochis, în două volume³; în 1817 cel d'intăiu tratat grecesc despre comerț, tradus din nemțește cu adausuri⁴, în 1820 tomul I din Istoria națională a lui N. Polyaines⁵.

Cît privește școlile, ele fură reorganizate și deveniră în adevăr niște instituții de cultură superioară, cele mai bune din tot Orientul grec. În 1814, Caragea dădu o nouă alcătuire școliei Domnești de grecește, «ot metohul Magurelei», gimnasiului elinesc din București, numind, în același timp, o eforie, în fruntea căreia stătea episcopul Costandie din Buzău. Erau să fie de acum înaintea patru dascăli, pentru a predă litere, științi, limbă, geografie și istorie; eforii vor inspecta instituția în fiecare săptămînă; examenele se vor ținea la 1-iu Decembre și la 1-iu April. În curînd, un nou curs se adaoase la cele existente: acel de drept, pe care-l făcu unul dintre pușinii boieri de țară cari se pricepeau atunci în teoria lui, Marele-Clucer Nestor. În același timp, se predau limbile francesă și latină⁶. Școala de la Sf. Gheorghe fu menținută⁷, și la Craiova se mai făcu un profesor de grecește, creîndu-se și un internat pentru doisprezece «ucenici»⁸.

Succesorul lui Caragea, Alecu Suțu, nu se arată mai puțin zelos decît acesta. Îl vedem trimețînd, în 1819, bursierii la Paris⁹. La 23 August 1820, el numia ca noi efori ai școlilor pe Banul Grigore Ghica, care va fi în curînd Domnul țerii, pe Vornicul Gheorghe Filipescu, Logofătul Nestor, Mitropolitul și Marele-Pos-

¹ Cf. *Archiva soc. și lit. din Iași*, VII, p. 20 și urm.

² *Archiva*, l. c., articolul lui Papadopol Calimah.

³ Cu cheltuiala lui Anastase Zosima primul, iar al doilea cu a societății iubitorilor de muse, Φιλόμουσοι, care a pregătit Eteria.

⁴ Διδασκαλία ἐντελής συσθηματικῆ ἀπάσης τῆς ἐμπορικῆς ἐπιστήμης, dedicată τῇ ἑλληνίδι ἐμπορικῇ νεολαίᾳ.

⁵ Numele complet e dat în Prefață. Pe foaia de titlu figurează numai inițialele.

⁶ Urechia, *Ist. școlilor*, I, p. 102; *Bis. ort.*, XVI, pp. 6-8, 107-9, 119 și urm., 124-7, 129-31, 209 și urm.

⁷ *Ibid.*, p. 101.

⁸ *Ibid.*, p. 100.

⁹ Iken, II, pp. 101-3.

telnic de pe vremuri¹. Pentru a-l ajuta în îndreptarea academiei muntene, Suțu chemă din Iași pe Iacovachi Rizu². Dar Domnia lui Alexandru-Vodă fu prea scurtă pentru ca bunele lui intenții să poată fi realizate.

În Moldova, vedem întâiu o mai bună orînduire în școala românească de la Sf. Nicolae, care poartă acum titlul mai important de «școală normalnicească». În 1814, se învățau aici gramatica, aritmetica, științele elementare, apoi lectură, scriere și morală; erau doi dascăli și psaltul³. Școala superioară grecească era condusă în acest timp de Dimitrie Panaiotachi Gobdelas, un mare profesor și harnic scriitor. Gobdelas, care trăi în Iași până la moartea sa, în 1831, era doctor în litere și filosofie din Ungaria și Germania⁴. «Profesor de filosofie și de arte libere» — *καθηγηθής τῶν ἐλευθερίων τεχνῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας*⁵, el era de fapt stăpîn pe toată școala. În 1816 îl vedem publicînd o «Grammaire de la langue française expliquée par le grec»⁶, în același an o «Economie practică și generală», în grecește⁷, iar în anul următor, — cînd apăru «Istoria filosofiei»⁸ —, se dau o mie de lei lui «dascălul Gobdela, pentru datul în tipariu al Aritmeticeii; cu dumnealui Aga Dimitrachi Ladachi»⁹. Această carte de școală ieși la Iași, în 1818¹⁰. Gobdelas, care era și un literat, nu numai om de știință, a tradus și pe *Télémaque*¹¹, și se asigură că la întîmplare își permitea să facă și versuri¹².

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. VII/133. Cf. Rizo, *l. c.*, p. 63.

² Iken, II, p. 98.

³ V. programa din Ianuar al acestui an în *Uricariul*, X, planșă. Veniturile școlilor fuseser crescute în 1813. *Ibid.*, IV, p. 178 și urm.: cererea Mitropolitului, și VII, pp. 86-7, măsurile luate de Scarlat-Vodă Calimah.

⁴ Papadopol Calimah, în *Archiva soc. št. și lit. din Iași*, VII, p. 155.

⁵ Așa-l găsim însemnat în lista de prenumerații la tractatul grec despre comerț din 1817.

⁶ Viena; Iken, II, p. 223; Papadopoulos Vretos, II, No. 571.

⁷ Ajutat la aceasta și de Gherasim, episcopul de Roman. *Buciumul*, II, p. 95.

⁸ *Bis. ort.*, XVII, p. 876 și urm.

⁹ Urechii, în *An. Ac. Rom.*, IX, sect. ist., p. 34; Papadopoulos Vretos, II, No. 627.

¹⁰ Iar în 1812 se tipări *Fizica* lui Vardalah «Egipteanul». Xenopol, în *Rev. p. ist. arch. și filologie*, II, p. 426 și urm.; Papadopoulos Vretos, II, No. 496.

¹¹ Papadopoulos Vretos, II, No. 332.

¹² Papadopol Calimah, *l. c.* Cf. Papadopoulos Vretos, II, No. 394.

La 1817 se făceau la școala Domnească din Iași și cursuri de limbă moderne, de «dascăli franțezi», și un Ardelean, «Ladislău Erdeliotul, dascăl de limba letinească», propunea Domnului a da, pentru numai o sută de lei pe lună, lecții de latinește, a pregăti pe începători la cunoașterea limbii franceze, a explica și «cărțile împărătești pravilnice»¹. În 1818, cînd Academia era frecventată și de Greci din Morea și din insule, ni se spune că exista și o catedră de matematici².

Mihaï Suțu, cu tot infamul său trecut, era un bun patriot grec, care intrase în conspirația Eteriei și-și dădu silinți pentru a se face cît mai folositor neamului său în noua sa situație³. În 1820, printr'un act din 5 Mart, el reorganisează școala românească și grecească din Botoșani, care slăbise de cîtva timp; se numește un dascăl pentru elinește și altul pentru greceasca vulgară, și se acordă burse copiilor săraci și străini⁴. În același an, el chiamă din Paris pentru școala iașană pe doi Greci învățați, Constantin Hestiotes și Niçolae Koritza⁵. Ni se afirmă că supt Domnia lui se învăța și nemțește la Academie și că Domnul susținea din veniturile sale particulare o școală lancasteriană⁶.

Paralel cu aceste două curente care se luptă în principate, vechiul curent al culturii răzimată pe clasicismul grec — cît și cum acest clasicism se putea înțelege — și curentul nou însuflețit de spiritul timpului, produs prin imitarea formelor de civilizație ale Europei, prin adoptarea ideilor curente și sentimentelor dominante acolo, — un al treilea curent se pronunță puțin timp după începutul secolului al XVIII-lea și crește încet, dar

¹ *Uricariul*, X, p. 441 și urm.

² Iken, I, p. 57. În 1817-8, un dascăl Gheorghe merge la Constantinopol «pentru școala de acolo»; Urechia, în *An. Ac. Rom.*, IX, sect. ist., p. 33.

³ «Noul Anacharsis» al abatelui Barthélemy a fost tradus de Chrisoverghi Curopalatul din Anchial și tipărit, cu o dedicație către Mihaï Suțu, la Viena, în 1819.

⁴ *Uricariul*, II, pp. 62-8.

⁵ Iken, I, p. 269.

⁶ V. și mai sus p. 48; Rizo, *Cours de littér.*, pp. 127-8. Indicația pentru aceste din urmă informațiuni e pierdută. Pentru școlile din Moldova, în genere, cf. *Uricariul*, VI, p. 177; VII, p. 86; Urechia, *Ist. școalelor*, I, pp. 103-7; *Conv. lit.*, XXI, pp. 174-5; *Rev. teol.*, III, p. 44; *Bis. ort.*, XIII, p. 278.

continuu, până înghite pe toate celelalte și străbate, larg, adînc și roditor, întreaga noastră istorie intelectuală contemporană.

E curentul ardelean, născut pe un pămînt de suferință, în mijlocul unui popor supus, umilit și batjocurit de toate celelalte, în mijlocul unui popor de țeranî iobagi și de preoți pe jumătate eliberați numai din iobăgie, unui popor care n'avea organizația sa politică deosebită, care nu mai trăia de un timp nici în o formă religioasă particulară și-și răzima întreaga sa existență națională pe limba și pe trecutul său. Acolo fiecare cuvînt românesc era o amintire, o afirmare și o protestație, și în fiece cuvînt care răsuna latin, se auzia o mîngiere pentru trecutul nenorocit și pentru viitorul închis. Neamurile conlocuitoare ale provinciei aveau banul, aveau școala, aveau puterea; ei erau cei bogați, luminații, stăpîni; nimic din toate acestea nu le avea opincarul Valah. Dar limba lui, a bietului păstor din munte, a lucrătorului de pămînt străin, limba aceia-l înălța cu mult mai sus decît toți acești venetici, ajutați de noroc, decît acești barbari biruitori. Roma murise, dar murise împărătește, uimind lumea prin căderea ca și prin mărirea și supremația sa, și ficea ră-tăcite în locuri îndepărtate îi lăsase mama imperială, pentru a-și aduce aminte și a se mîndri în timpurile rele, o nestimată pe care nici un neam nu i-o putea răpi: limba.

Cărturarii romîni — cînd ei au fost, în sfîrșit, — se opriră asupra limbii, culeseră, ei, învățații, cu mîinile lor albe, acest diamant acoperit cu țărîna, îl culeseră și-l ciopliră, neconținut, sărăcindu-l, împutîinindu-l, ciuntindu-l, doară-l vor aduce la strălucirea romană fără de pată. Și, la lumina acestei străluciri, ei străbătură timpurile de întunec și înaintară tot mai adînc în cercetarea trecutului, până văzură în zarea îndepărtată strălucirea originilor glorioase. Și, căzînd în genunchi, uimiți, ei adorară, viața lor întreagă această strălucire. Așa se ivi filologia și istoria din școala ardeleană. Klein, Șincai, Maior ajunseră prin studiul limbii acolo unde cei doi Costini și Dimitrie Cantemir ajunseseră prin cetirea cronicilor, prin vederea monumentelor istorice, prin ascultarea tremurătorului glas mărturisitor de adevăr al legendei.

Cum s'a format școala de cărturari ardeleni cari au adus acest serviciu, mai mare decît toate celelalte, neamului, acela de a-i deștepta mîndria?

Situația clerului român din Ardeal n'a fost niciodată foarte fericită, și legea românească a ortodoxiei a fost un spin în ochii dominatorilor de alt rit ai Transilvaniei, cărora li se părea obraznic ca «Valahii» să pretindă a se închina lui Dumnezeu, ei, proștii, săracii și supușii, alt-fel decât luminații lor domni și bogații, cărturarii locuitorii ai orașelor. Un timp au vrut să li mintuiască sufletele — căci interesul nu permitea să se libereze trupurile — predicându-li catolicismul. Dar «Valahii» văzură în această formă a creștinismului un lucru spurcat, și nu se lăsară înduplecați de argumentele sau ademeniți de făgăduielile «*papis-tașilor*». Închinătorii lui Dumnezeu potrivit cu Scriptura, restabilitorii religiei pure a lui Hristos începură cu mai multă îndărătnicie atacul contra separatismului religios românesc. Calvinii erau mai toți Ungurii din provincie, nobilimea aproape întreagă, principii. Schimbări fură impuse Românilor, limba de slujbă înlocuită de sinoade, a căror menire era să adopte rezoluția pregătită de înainte și presintată ca un lucru necesar de Vlădică. Ca răsplată pentru docilitate, se aruncară popilor români oare-care privilegii, pe care Sigismund Báthory le iscăli în Iunie 1595, în vremea când încheiase cu Mihaï-Vodă al Țerii-Românești un tratat, care punea între altele tot clerul românesc din Transilvania supt autoritatea Mitropolitului țirgoviștean¹. Iar Gabriel Báthory scuti pe clericii de nația noastră de servitutea corpului și de sarcini servile².

Dar, către jumătatea secolului al XVII-lea, situația politică a Domnilor români se întări, și Curțile lor deveniră centre de cultură pentru acei ce vorbeiau, ori-unde, românește. La cărțile religioase ce se tipăriră în Ardeal supt presiunea oficială a Calvinilor și cu infiltrare de idei reformatoare, se răspunse din Moldova și Țara-Românească cu cărți de ortodoxie severă. Fruntașii clerului român din Ardeal se deprinseră să se uite către munți și să asculte îndemnurile ce veniau din «țară». Atunci începură prigonirile. Ilie Iorest, care se arătase prea recalci-trant, fu scos din Scaun pentru «reale năravuri și nespuse pri-

¹ Privilegiul acordat episcopului Ioan din Prislop în Iunie 1595, în Șin-cai, II, pp. 413-4.

² *Ibid.*, pp. 504-6.

hăni», în 1643¹. Sava, un păstor respectat, un om cu cultură, fu aruncat în temniță și chinuit, la 1680². Mitropoliți cu conștiința mai ușoară și frica de stăpânire mai pronunțată trecură la calvinism, saū aproape, făcînd să se aprobe de sinoade o serie de măsuri care pregăteau schimbarea religioasă a întregii națiuni românești din Ardeal; ei urmară toate ordinele ce se îndreptară către dînșii și cumpărară prin această supunere,—admirabilă, dacă n'ar fi miserabilă,—prin acceptarea tăcută a supremației episcopului calvin, «a episcopului pravoslavnic ungu-resc»³, blidul de linte al concesiilor și o oare-care trecere la Curte⁴.

Cînd Sava Brancovici fu pus la închisoare, fratele său Gheorghe trece la Șerban Cantacuzino, noul Domn muntean⁵. Pe atunci relațiile dintre puterea munteană și puterea Ardealului nu mai erau cele de odinioară, cînd Domnul trăia în umbra «Craiuului». Din ce în ce însemnătatea principelui ardelean scăzu în noile împrejurări de război între Turci și Imperiali, pe cînd aceleași evenimente crescuro rolul aceluī ce avea în stăpînire Țara-Românească. Șerban-Vodă, ca om chiar o altă natură decît slabul Mihail Apaffy, trimise răspuns vecinului său, pe care l-a desprețuit totdeauna, că ar fi în stare să dea și 500.000 de taleri, numai să-l pedepsească, scoțîndu-l din Scaun⁶. Făgăduiala nu și-o îndeplini, dar de aici înainte până la căderea Ardealului în stăpînirea Germanilor, viața religioasă a provinciei fu înfeodată Mitropoliei muntene.

Noul episcop din 1680, Iosif Budai, fu sfințit de ierarchul tîrgoviștean Teodosie⁷. Am văzut altă dată că din chibzuirea episcopilor romîni și străini, ce se găsiu în jurul aceluiași Mitropolit, mai ieșiră două alegeri de șefi ai Bisericii ardelene. Brîncoveanu păstră și mări rolul de protector al fraților de același neam și de aceiași lege de peste munți. El confirmă daniile vechi

¹ Șincai, III, p. 60.

² Șincai, după Klein; III, p. 205 și urm.

³ *Ibid.*, p. 63.

⁴ V. hotărîrile sinodului din 10 Octombore 1643, supt Ștefan Simionovici, în Șincai, l. c., pp. 64-5.

⁵ V. Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 17.

⁶ Șincai, III, p. 206.

⁷ Hurmuzaki, l. c., p. 17.

ale predecesorilor săi către Mitropolia Bălgradului¹ și adause pe aceia a Merișanilor². Un cronicar ungar, Nicolae Bethlen, a putut spune că unul din motivele ce-au determinat pe Mitropolitul Teofil să primească Unirea cu catolicii a fost frica unei destituiri prin voința lui Constantin-Vodă, care-i descoperise oare-care abateri³. Tipografia belgrădeană, care nu mai lucra de mult, fu reorganizată de un meșter muntean din munificența regală a lui Brîncoveanu⁴, și rolul acestuia față de Romîni ardeleni era recunoscut în precuvîntarea cărții ce se tipări la 1699.

Însă la această dată — va fi știut Domnul muntean saŭ ba — Biserica ardeleană nu se mai ținea de pravoslavie. Stabilindu-se în provincie, noul guvern german avea, ca guvernele din acea vreme, anterioară «filosofiei» administrative, — mai mult intenții fiscale. Dar nu era de nevoie ca o cîrmuire să aibă vederea deosebit de pătrunzătoare și inima neobișnuit de simțitoare pentru a fi lovită de nedreptatea, cu atît mai mare, cu cît era mai veche, pe care o suferia populația românească, aceia ce sprijinia pe umerii săi tot edificiul politic și de cultură, aceia care deschisese, prin străbunii ei romani, țara pentru cultură. Un Sas, scrie undeva Sulzer, nu s'ar da în lături înaintea Banului Craiovei, pentru că acesta e un Romîn, un *Bloch*, și nu i-ar intra în minte, aibă cît de puțină dreptate, că el ar putea pierde o afacere înaintea judecății contra unui «Valach»⁵. Sentimentele nobilimii maghiare saŭ maghiarisate față de «plebea» care-i locuia pămînturile, le fructifica și-i dădea cu ce să-și ție trufia aristocratică, nu erau mai delicate și mai recunoscătoare și drepte decît ale tîrgovețului privilegiat, de limbă germană.

Dar, orî-cît ar fi fost dispus a pregăti opera de dreptate, guvernul creștin al Imperiului știa prea bine, din istoria Ungariei supuse Habsburgilor, cu ce neam neînduplecat are a face în Transilvania, de ce rezistență până la moarte e capabilă această națiune ungurească, cînd i se ating privilegiile drepte saŭ nedrepte. A decreta administrativ egalitatea națională a locuitorilor pămîntului ardelean, a crea, pentru a păstra vechile forme

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 288, nota 1.

² Cipariu, *Archivu*, pp. 455-6.

³ Șincai, *l. c.*, p. 277.

⁴ V. mai sus, vol. I, p. 420.

⁵ II, p. 143.

constituționale, o a patra națiune pe lângă cele trei cunoscute, ce se unise între ele pentru a opri orî-ce intrusiune, — ar fi fost ilegal după practica vieții politice a principatului și ar fi pus focul revoltei în cele patru colțuri ale Transilvaniei, abia supuse și care-și regreta turbulenta independență din timpurile turcești. Pentru a împăca nevoia morală și nevoia reală, pentru a face în același timp pe placul influenței preoțimii catolice de la Curte și din jurul Curții, care mirosia vinatul convertirilor ușoare de schismatici necărturari, se propuse șefului religios al poporului român din Ardeal a se vota de un sinod alipirea la una din confesiunile privilegiate, pentru ca pe urmă preoții, și chiar și credincioșii, să poată căpăta o situație politică și socială asemănătoare cu cea a celorlalți locuitori ai patriei¹. În același timp, se răspîndia cărți de propagandă, școlile catolice se deschidea tinerilor romîni, — firește, mai ales feciorilor de popi, cari voiau să fie popi și ei și cari trebuiau să înțeleagă legea în sensul cel nou. Iesuiții, între cari Hevenesi și Baranyai, supt conducerea superioară a zeლოსului cardinal Kolonics, se agita, negocia și făgăduia, pentru a grăbi opera de mîntuire a unui popor rătăcit. Guvernatorul Ardealului, Gheorghe Bánffy, și unii dintre nobilii credincioși ritului catolic, ajuta și ei pe tăcutele².

Resistență serioasă nu întîmpinără aceste încercări. În cercul strîmt pe care i-l creau legile existente, viața poporului român era așa de nenorocită încît el se aruncă cu entuziasm spre cea d'întăiu ușă ce i se deschidea, fără să ție în samă că era ușa dosnică a apostasiei religioase, supt care, trecînd, capul se pleacă și se umilește. De altmîntrelea, nu era întăia oară cînd se adoptau de un sinod românesc puncte de dogmă protivnice dreptei credinți a strămoșilor, și tutele străine. Cel puțin acum Romîni își puteau zice că se pleacă, nu înaintea legii nemeșilor urîți, ci înaintea legii Împăratului părintesc, de la care se așteptau atîtea!

Începutul, singurul care costă în asemenea lucruri, îl făcu încă episcopul Teofil: se afirmă că un sinod din Februar 1697, cînd Ardealul era ocupat numai de Imperiali, și nu cedat formal de Turci, prin pace, desbātu în cea d'întăiu ședință a sa prigonirile

¹ Hurmuzaki, *l. c.*, p. 27.

² *Ibid.*, p. 17 și urm.

calvinești, care trebuiau să slăbească în ori-ce cas, de acum înainte, iar în a doua se ocupă de cele patru puncte, ce se propuneau a fi primite, pentru a avea în schimb egalitatea ¹. Unirea fu admisă în principiu prin hotărârile din 21 Mart.

În 1697 încă, muri Teofil. Urmașul său, Atanasie Anghel, era un nobil, un tânăr ambițios, un fost elev al școlilor împărătești din Alba-Iulia, un oportunist, care făgăduia tot Calvinilor, pentru a fi sprijinit în alegerea sa; un simoniac, care dădu bani pentru a isbuti ². La el nu puteau fi multe îndoieli și chinuri de conștiință; gândindu-se la poporul său, și mai ales la sine însuși, la crucea frumoasă, la frumosul lanț, la portretul imperial și la titlul de consilier, pe care era în drept să le aștepte, el urmă sigur calea pe care întrase, înaintea lui, Teofil.

După hotărârea imperială din 14 April 1698 și diploma lui Kolonic din 2 Iunie următor ³, noul Vlădică adună în Iulie alt sobor pentru schimbarea la față religioasă. El uită toate îndatoririle ce le luase în București față de Mitropolitul Teodosie și de îndreptătorul și protectorul Bisericii muntene, patriarhul Dosoftei de Ierusalim ⁴; lăasă îndreptarul *pravoslavnic* la o parte și lucră în sensul ce-i era indicat de sus. După ce înțelegerea se stabilise în toate privințile, o adunare solemnă se ținu la 7 Octombrie, unde, mai mult sau mai puțin, o hotărâre fu iscălită. E adevărat că unii nu veniră, că alții nu scriseră nimic, că mulți se tânguiră contra necesității, mulți păstrară îndoieli și făcură în suflet reserve, dar acum exista un act ⁵, și pe baza acestui act Împăratul putea să ia hotărâri și clerul român să ridice pretenții, pentru sine și pentru poporul pe care-l păstoria.

Într'o diplomă din 6/16 Februar 1699, dată puțin după ziua când, prin tractatul de la Carlovăț, Turcii părăsiră drepturile lor asupra Ardealului, se acordaă oare-care privilegii preoților români, cari erau însă să fie crescuți, numiți și controlați de clerul catholic al provinciei ⁶. Cele patru puncte fură primite de un nou

¹ Popea, *Mitropolia Ardealului*, pp. 88-9; Șincai, *l. c.*, pp. 281-2. Îndoieli au fost exprimate acum în urmă într'o carte binișor studiată și bine scrisă: P. Popoviciu, *Uniunea Românilor din Transilvania*. Lugos, 1901, p. 30 și urm.

² Șincai, *l. c.*, pp. 289-90.

³ Tipărită în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 73 și urm.

⁴ V. mai sus, vol. I, pp. 32 și urm., 42 și urm.

⁵ Popoviciu, p. 84 și urm.

⁶ Hurmuzaki, II, p. 40. Un alt act la 5 Septembrie; Șincai, *l. c.*, pp. 296-7.

sinod la 5 Septembrie din anul următor ¹, și apoi Atanasie porni la Viena pentru a fi confirmat, lăudat și dăruit. Se întoarse, «într'o trăsură cu șese cai», aducînd podoabele și titlul pe care le dorise, iar pentru noua Biserică unită a Romînilor din Ardeal un privilegiu din 19 Mart, prin care în adevăr clerul românesc era scutit de sarcini servile și se promitea, fără insistență și specificare, că și laicii cari se vor uni, nu vor mai face parte din plebea fără drepturi. Dar se înființa pe lângă persoana Mitropolitului un loc de *causarum generalium auditor*, pe care trebuia să-l ocupe un cleric catolic cunoscător al jurisdicției eclesiastice și al poliției de conștiință; se subordona formal Biserica unită arhiepiscopului-primat unguresc din Gran; se lăsa Împăratului dreptul de alegere între trei candidați la Mitropolie, cari vor fi prezentați de credincioși în cas de vacanță ². Iesuitul Szunyog fu numit în postul de încredere al «teologului» său sfătuitoarelor legal și îndreptătorului Vlădicăi. În curînd, ajutînd dibăcia unuia și resignarea celuilalt, «Vlădicul se putu zice vicariu teologului» și Biserica ortodoxă reformată în sens roman o sucursală desprețuită a catolicismului ³.

Cele d'întăiu timpuri fură timpuri de luptă: pentru desăvîrșirea operei și culegerea răsplatei. Romîni ardeleni nu prea erau obișnuiți să primească binefaceri de la stăpînitorii lor, și purtarea lor fu foarte rece, cînd nu fu hotărît dușmănoasă față de schimbarea, încunjurată de un atît de strălucitor nimb, iesuitic și administrativ, de făgăduieli. Supt Atanasie și supt succesorul lui, Ioan Patachi, care învățase în «școalele lătinești», trecuse de aici la Viena și la Roma, unde-și termină studiile de teologie ⁴, silințele episcopilor uniți pentru a aduna în jurul lor pe toți Romîni din Ardeal și părțile vecine supuse Împăratului catolic nu isbutiră. Contribuiră la aceasta, pe lângă dispoziția de spirit bănuitoare, de care am vorbit, și alte motive. Concurentul lui Atanasie la alegerea din 1697, Ioan Țircă, om cunoscător de latinește și ungurește ⁵, se puse în fruntea mișcării de împotrivire și, trecînd prin închisorile imperiale, ajunse la calvinism ⁶.

¹ *Ibid.*, pp. 304-5.

² Hurmuzaki, *l. c.*, p. 56; Șincai, *l. c.*, pp. 311-2.

³ Citația e din Klein, apud Șincai, *l. c.*, p. 319.

⁴ Klein, în Șincai, *l. c.*, p. 396; Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 141. Scrieri, inedite, de ale lui, la Bibl. Bruckenthal și în Roma.

⁵ Șincai, *l. c.*, p. 331.

⁶ Hurmuzaki, p. 63; Șincai, p. 331; Popea, p. 142.

Maramureșul, însuflețit de un spirit separatist, protestă contra actului de Unire, prin episcopul său Dosoftei¹. Răscoala lui Rákóczy dădu Romînilor rămași pravoslavici un prilej de a-și arăta prin arme nemulțămirea². Și, după ce ea fu înăbușită, turburări determinate de același motiv religios izbucnesc la Dobra în 1720 și la Abrud în 1727³. Patriarchul sîrbesc de la Carlovăț ținu în ortodoxie pe Romîni din Banat.

Dar, cum se putea aștepta, rezistența fu condusă și organizată mai mult din partea Domniei muntene și a clerului ei. Brîncoveanu retrase dania Merișanilor și nu mai contribuî cu nimic la întreținerea Mitropoliei din Bălgrad. Patriarchul din Constantinopol se grăbi să arunce anatema asupra celui lepădat de lege⁴. Secretariul său, Dindar, lucra pe capete, din Brașov, unde stătea, pentru a păstra ortodoxiei țara Bîrsei și regiunea Hațegului. Patriarchul Dosoftei veni în persoană în Brașov și predică în potrivea inovațiilor, contra cărora se formă între Romîni din acest oraș un puternic curent, care s'a manifestat, după cum vom vedea, și supt forma literară. Campania grecească, influentă prin bogățiile de care dispunea, lucră și ea în aceiași direcție. Episcopul de Rîmnicea, Ilarion, pîrînd că e înclinat cătră noua doctrină, fu caterisit într'un sobor din 1705, pe care-l presida patriarchul de Ierusalim. Împăratul însuși, căruia Nemții îi presintară plîngeră⁵, trebui să declare, în 1701, că el nu face silă sufletului nimăruia. După toate vizitele arhieresti, scrisorile de stăruințe, asigurările oficiale, situația nu se îmbunătăți mult: la Nord, la Apus și la Sud, în Maramureș, în Banat și în Țara-Bîrsei, schisma rămăsese dominantă, și numai strămutarea înjositoare la Făgăraș a Mitropoliei nouă, în 1717, readuse la unire unele părți răslețite ale țerii Oltului⁶. Iar în restul provinciei ardea ascuns focul nemulțămirii și al bănuielii⁷.

¹ Hurmuzaki, p. 70.

² *Ibid.*, p. 87.

³ *Ibid.*, p. 88.

⁴ Popoviciu, p. 173 și urm. Cf. *Bis. ort.*, XV, pp. 692-4.

⁵ Șincai, III, p. 314.

⁶ Cf. și *Rev. critico-literară*, I, p. 477 și urm.; II, p. 84 și urm.

⁷ Cele mai multe informații sînt luate din expunerea lui Hurmuzaki, în *Fragmente*, II. Cf. Fiedler, *Die Union der Walachen in Siebenbürgen*; *Sitzber. d. Wiener Akademie*, XXVII, p. 350 și urm. O scrisoare a unui Pater Ianoș către Mitropolitul Ardealului, 1701, formează doc. LVIII/96 din *Bibl. Ac. Rom.* O reproducem în *Apendice Mai v. Cestiunele*, din Blaj și *Unirea*, 4 Maiu 1901.

Veni însă o vreme cînd întregul edificiu al Unirii, ce se răzima pe şubreda temelie a unor făgăduieli ipocrite, de o parte, şi a unor iluzii exagerate sau interese trecătoare de persoană, de alta, păru că se va prăbuşi. Zeci de ani aşteptară Romîni egalisarea, pentru care-şi părăsise ritul străvechiu, pentru care sfărîmaseră legătura bisericească şi culturală care lega, pe deasupra hotarelor, membrii răzleţiţi ai aceluiaşi popor. Şi nimic nu veni decît vorbe goale şi amînări sau milostenii împărăteşti sau zădarnice demonstraţii de cinste faţă de demnitarii Bisericii unite. Curtea ar fi voit poate să-şi ţie cuvîntul, dar ea prevedea piedeci pe care nu le-ar putea învinge.

Căci unde era chipul de a-î convinge pe dominatorii de până acum ai Ardealului că printr'o schimbare de dogme, de care avea numai o cunoştinţă slabă şi încurcată, ţeranul «valach» a devenit fratele lor? Unde era mijlocul pentru a distruge prejudecăţile, amintirile, obiceiurile, pentru a împăca interesele pe care se răzima nedreptatea? Şi aceasta într'o perioadă cînd monarhia Habsburgilor avea timpuri grele, cînd toate puterile-î erau cerute la hotare, în domnia lui Carol al VI-lea, încurcat cu Francesii de la un capăt al stăpînirii lui până la celălalt, în cei d'intăiu ani turburi din stăpînirea Mariei-Teresiei? Putea guvernul împărătesc, cu toată bunăvoinţa, cu toată mila, cu tot respectul pentru dreptate şi pentru cuvîntul dat, putea să aprindă în flăcări o provincie abia cîştigată, să-şi creeze dificultăţi mari şi nouă printr'o măsură hotărîită în acest vechiu proces secular al Romînilor, care se continuă încă înaintea lui Dumnezeu? Şi aceasta de hatîrul unui popor care nu căpătase încă prin cultură graiul limpede pentru a-şi striga suferinţile în auzul neamurilor, de hatîrul unui popor de supunere sublimă, care aştepta secole înainte de a ridica, în numele dreptăţii, arma răzbunătoare?

Acestea le vedem, le înţelegem şi le îndreptăţim noi, cari nu trăim în atmosfera de speranţe exasperate ce se formase atunci.

Nu le putea avea înaintea ochilor însă tînărul, foarte tînărul prelat care fu chemat, la 25 Februar 1729, în fruntea bisericii unite ¹. Ioan Klein, în călugărie Inocenţiu, pretindea că se trage

¹ De aici înainte întrebuiţăm, pe lângă izvoarele principale citate, un al treilea, care se distinge prin serioşitatea cercetărilor ca şi prin uşurinţa formei: *Din Istoria Romînilor. Episcopul I. Inocenţiu Klein*; de dr. Augustin Bunea, Blaş, 1900, in 8°. Autorul a scris şi partea II a «Cestiunilor».

din familia Movileștilor, dar era numai fiul unui sătean mai înstărit și de neam mai bun, din Sad, unde se născu la 1692. Tânărul Micu învăță ca bursier al lui Kolonics, la Sf. Adalbert, în Tirnavia, unde Iesuiții încercară să-l facă a intra în Ordinul lor¹. Făcuse abia trei ani de studii, când, în lipsa de oameni la Romîniî ardeleni de pe acel timp, privirile guvernului se opriră asupra lui, pentru a-l face succesorul lui Patachi. Se călugări în Maramureș, pentru a satisface obiceiului ca Vlădica să fie din clerul monastic, fu confirmat de Papă în Septembrie 1730 și-și ocupă cu gânduri mari tronul arhiepiscopal, căruia-i consacra toată energia ambițioasă a tinerețelor sale.

Multe voiă Vlădica Inocențiu : să scape de «teologul» ce-î stătea în coastă, să deie clerului unit o educație românească, întemeind școli speciale pentru dînsul, să stabilească în chip demn reședința, până acum rătăcitoare, a episcopatului, să capete pentru persoana Mitropolitului privilegii politice potrivite cu demnitatea sa religioasă, să aducă pe toți Romîniî de supt Habsburgi supt ascultarea sa, să smulgă celor trei națiuni ale Ardealului recunoașterea ca egală a celei de-a patra, care n'ar mai fi de acum înaintea desprețuita «plebs valachica».

Cea mai mare parte dintre aceste ideale aș fost realizate sau îndrumate spre realizare : «Teologul» n'a mai avut pe timpul păstoriei lui supremația cu care se deprinsese, și, în timpurile-î de nenorocire, Vlădica Inocențiu îndrăzni să fulgere cu excomunicarea sa pe acel care îndeplina aceste funcții de spion, Iesuitul Ballog. Inovațiile catolice fură oprite. Școlile românești unite începură să se întemeieze. Printr'un schimb cu domeniul Gherlei, dat odinioară de guvernul imperial, Mitropolia căpătă satul calvinesc al Blașului, unde-și stabili reședința, întemeind un palat și o mănăstire, spre care să se uite cu încredere și cu mîndrie credincioșii noului rit greco-roman². Încercări se făcură pentru a cîștiga pe Romîniî rămași în ortodoxie, pentru a supune biserica Maramureșului ; multe călătorii fură întreprinse în provincie pentru a răspîndi noua doctrină și a-î arăta foloasele, și nu mai puțin de șese sute de preoți se înduplecară a-l asculta.

¹ Șincai, după Klein, III. p. 423.

² Strămutarea se făcu, cu toate protestațiile Statelor, în 1747.

Curtea din Viena, mulțămită de zelul tînărului și activului episcop, îl făcu b̃aron al Imperiului. I se acordă dreptul de a participa la ședințele dietei, unde făcu față insultelor s̃albatice, care nu se opriău măcar înaintea hainei preoțești, înaintea demnității episcopale a unui prelat care făcea parte din ierarhia catolică. Dar Inocențiu Klein nu era Atanasie Anghel, și nu cu un titlu de baronie, cu o diplomă de nobleță imperială, cu complimente, daruri și mici concesiuni personale se putea potoli setea de luptă și de biruință a acestui spirit îndrăzneț. Lui îi trebuia, nu prețuirea pentru sine, ci dreptatea pentru ai săi. Aliatul său în această luptă era cuvîntul împărătesc, cuprins în a doua diplomă a împăratului Leopold, în acea «secunda leopoldina», care, dacă n'a fost confirmată, după constituția țerii, de dieta ardeleană, a pornit totuși de la Viena și crea acolo îndatoriri ce nu puteau fi tăgăduite nici uitate¹.

Cînd Blajul fu cedat Mitropoliei unite, clerul român oferi la 1738 să contribuie la fundarea mănăstirii și școlii, cu suma de 25,000 de florini², dar, din îndemnul Vlădicăi, care nu se sfii să-l aprobe, puse condiții în privința atribuțiilor «teologului» și diplomei a doua leopoldine. Plîngerii că până și preoților li se oprește dreptul de învățatură fură înfățișate la Viena, și agitația nu conteni până în 1734, cînd episcopul se duse însuși la Viena pentru a pleda cauza poporului său.

Aici arată, într'un minunat și concis memoriu, cît de nedreaptă e excluderea de la guvern a Romînilor, cari aũ acum o religie de Stat, cari s'aũ arătat credincioși Casei de Austria și formează cea mai mare parte din populația Ardealului, cari, în fine, prin această preponderanță numerică, alipindu-se la ritual catolic, l-aũ făcut religia majorității locuitorilor țerii³.

Ca răspuns la o cerere care fu găsită absurdă, el primi numai un ordin către guvernul ardelean pentru ca privilegiile clerului unit să fie respectate. Cînd vorbi dietei în 1736, cuvintele lui fură găsite obraznice și stîrniră o indignare generală printre reprezentanții îndărătnicilor apăsători, cari se plînseră că aũ fost reduși să audă reclamații jignitoare ca acea pentru a doua di-

¹ V. Nilles, *Symbolae*, p. 512 și urm.; Bunea, p. 25 și urm.

² Cf. și Șincai, după Klein; III, p. 441 și urm.

³ Bunea, p. 37, nota.

plomă a lui Leopold. În 1737 —, Împăratul ordonase ca aceste întrebări iritante, care așteptau o soluție de aproape patru-zeci de ani, să fie rezolvite odată, — titlul de episcop fu refuzat căpeteniei «popilor valachii», se recunoscă poporului românesc numai calitatea de *plebs*, eliminându-se de o potrivă numele de «nație» și de «gintă», memorialul Vlădicăi fu răspins fără a-l asculta mai întâiu; o comisiune numită pentru a cerceta acest lucru ajunsese la conclusia că preoții Românilor, uniți sau ba, întrunesc toate păcatele de pe lume, fără a mai pomeni pe cel mai mare din toate: că poartă plete. Pentru a fi mai odioasă, nedreptatea îmbrăca forma demnității ofensate, a bunului simț jignit, a necesității lucrurilor tăgăduită.

Murind Împăratul Carol al VI-lea, un *Pfaffenkönig* și un sfios, Klein crezu să poată căpăta ceva la suirea pe tron a Mariei-Teresiei. Hotărît să-și apere neamul până la jertfa singelui, el se duse la Viena pentru a convinge pe conțipiști și pe redactorii de protocoale, în Iulie 1742. În numele poporului «romano-valachic», el oferia pentru apărarea monarhiei amenințată de puternici dușmani 10,000 de soldați aleși printre Români și conduși tot de Români. Dar cerea a se egaliza condiția Românilor, ca o nație separată sau alipind-o de altă nație, cu condiția locuitorilor de altă limbă ai principatului, a se primi în dietă și alți prelați superiori ai Bisericii unite decât episcopul, a se fixa zilele de lucru ale iobagilor și a se da înapoi libertatea acelor cari legal n'ar fi trebuit s'o piardă nici odată. Zădarnice fură însă și stăruințele lui și acelea ale credincioșilor lui: într'un răspuns pecetluit, pe care Vlădica-l primi pentru State, se scriau obișnuitele vorbe fără efect.

Dieta din 1744 primi, în adevăr, pe nobilii români în mijlocul celorlalți, dar nici nu voi să audă de concesiuni mai generale și mai însemnate. Episcopul se puse atunci în fruntea clerului și a poporului său pentru a protesta. De și, pentru purtarea sa anterioară încă, el fusese chemat la Curte spre a-și da samă, el voi să exercite o ultimă presiune asupra cercurilor oficiale, adunând înaintea de plecarea sa la Viena un sinod. — în Iunie 1744, — în care ținu un discurs violent, recomandând continuarea luptei. Cu câteva luni înaintea străbătuse Ardealul, în sunetul clopotelor, ca un sfânt, un călugăr sîrb, Visarion Sarai, care impunea popula-

ției prin haina de purpură în care se înfășura și prin figura sa de schimnic depărtat de lume. A doua zi după mersul triumfal al lui Visarion, trimisul lui Dumnezeu, venit pentru a spune Românilor că oamenii nu trebuie să aibă decît o singură lege¹, a doua zi după un nou refus din partea Statelor ardelenne, de a face ceva pentru poporul de iobagi care-și vînduse sufletul pentru a avea dreptate; a doua zi după protestarea solemnă a lui Klein, înaintea acelei diete de părtinire și de insulte, că se nesocotește voința împărătească; a doua zi după furioasele scene pe care le provocă această constatare veridică, — sinodul din Iunie și cuvintele spuse într'insul nu puteau fi socotite ca fără scop și fără însemnătate. Romîni avea un steag, în jurul căruia se puteau aduna; pe acel steag stăteau scrise cuvintele imperiale de făgăduință, și în persoana episcopului lor ei găsise un stegar fără de frică.

La Viena se începu un proces contra episcopului, care fusese pîrît de oameni ce-î stăteau aproape. Se zicea că aruncase în zădar banii ce se găsea în minile lui, că înmulțise fără de nevoie numărul preoților, că-și crease o genealogie de șarlatan, că încuviința venirea de clerici schismatici în diocesa sa și întrebuintarea de cărți tipărite peste munți². Acelea erau timpuri de primejdii continue pentru Împărăție și de bănuieli ușoare. Klein visitase la Viena, între alții, pe Radu Cantacuzino, escrocul public și privat, ambițiosul turburător și aventurier pe care-l cunoaștem³. Era, incontestabil, o agitație nelămurită bine, fără un scop definit, fără o organizație solidă, fără șefi recunoscuți, printre supușii de lege grecească ai Împărătesei catolice. Doi ani după procesul lui Klein, Constantin Cantacuzino, fratele lui Radu, fu condamnat la moarte, și, pedeapsa strămutîndu-i-se în închisoare pe viață, nenorocitul principe petrecu aproape patru-zeci de ani în închisoarea de fortăreață din Graz. I se spuse lui Klein că-l așteaptă aceeași soarte. Supt pretextul unui pelerinagiu, el ieși din Viena, la 9 Decembre 1744, și merse drept la Roma. De aici, stărui, dădu explicații, aruncă excomunicarea contra dușmanilor, își reclamă drepturile, apoi, căzut în grea sărăcie, obosit de atîtea silințe,

¹ V. Gh. Bogdan-Duică, *Călugărul Visarion Sarai*, Caransebeș, 1896.

² Gh. Bogdan-Duică, *Procesul episcopului I. I. Clain*, Caransebeș, 1896, in 8°.

³ *Ibid.*, p. 31.

se resignă. El își părăsi Scaunul de bună voie și petrecu la Roma, unde adună «epigramele alese ale vestiților scriitorii latini», până la moarte, care veni tîrziu de tot, în al două-zeci și patrulea an de pribegie, la 23 Septembrie 1768 ¹.

În lipsa conducătorului, care pornise pe calea de suferințe, Romîniî din Ardeal se întăritară și mai mult, prin răsunetul legendar al prigonirilor contra apostolului libertății românești. În masă populațiile părăsiau Unirea zadarnică, ce nu era în stare a face ca lanțurile să cadă. Supt Petru Pavel Aron, succesorul prigonitului, până și vicariul general Nicolae din Balomir se lepădă de rătăcire, plecă, urmărit de administrație, la București, făcu să se audă la Petersburg plîngerî, cărora li se dădu urmare, și mîntui ca egumen la mănăstirea Curții-de-Argeș ². Pe cînd ambasadorul rus de la Viena vorbia în favoarea coreligionarilor săi, într'un timp cînd cuvîntul său trebuia să fie ascultat, — puternice curente de emigrație se pornise între populația românească din Transilvania, tulburări se iviau în deosebite puncte ale provinciei, Sîrbiî din Carlovăț făceau cauză comună cu Romîniî neuniți. Atunci Kaunitz, ministrul conducător al monarhieî, descoperi că neuniții chiar sînt «un tezaur și o adevărată nestimată a prea-strălucitei Curți archiducuale». Și ast-fel, în Decembre 1758, li se învoia un episcop, care fu întâiî un prelat sîrb, ce resida în Buda și avu alt episcop de Buda drept succesor ³, apoi un al treilea Sîrb, anume pentru ortodoxii Ardealului, Ghedeon Nichitici, în 1783, care se așeză în Rășinari; un al patrulea, Gherasim Adamovici, și, în fine, după o vacanță de paisprezece ani, tocmai la începutul unui nou secol, primul episcop romîn din Sibiiî, Vasile Moga ⁴.

Acesta fusese deci singurul rezultat imediat al silinților lui

¹ O scrisoare a lui Klein către Petru Aron; Roma, 10 Septembrie 1746, în Cipariu, *Arhivă*, pp. 398-9. Pentru corespondența de desvinovățire a lui Klein, între anii 1747 și 1750, Densușianu, Raportul citat adesea, p. 210. Bula papală pentru renunțarea episcopului, în *Arhivă*, p. 703. Cf. și scrisoarea din 1768 contra unirii pe care o reproducem în parte, ca anexă la călătoria preotului bănățean Mihaî Popovici, în *Tribuna Poporului*.

² Cf., pentru el, și Hurmuzaki, *Fragmente*, V, pp. 142-3.

³ Cel d'întâiî se numia Dionisie Novacovici, iar cel de-al doilea Sofronie Chirilovici.

⁴ În 1810. Cf. cu Hurmuzaki, *l. c.*, II, p. 160 și urm., Sulzer, III, p. 494.

Klein. Îndărătnicia privilegiatilor ardeleni învinse și vitejia episcopului și bunăvoința cam timidă a Curții din Viena. La rangul de a patra națiune în Ardeal nu se ridicară Romîniî nici odată până la prefacerea totală a împrejurărilor interioare din provincie, prefacere care înlătură și basa constituțională a «națiunilor». Îndreptățirea lor de o potrivă cu conlocuitorii țerii se întîmplă numai în urma direcției nouă filosofice pătrunsă și la Curtea austriacă, după o sîngeroasă revendicare de drepturi din partea neamului celui mai cumpănit în acțiunea sa din cîte aū existat vreodată. Libertatea de lucru n'o dobîndi episcopul decît atunci cînd Ordinul Iesuiților, din care se alegea «teologul» supraveghetor, fu desființat. Dar, încetînd silințele pentru schimbarea situației politice a Romînilor, începură acelea, mai puțin vizibile și mai puțin zgomotoase, pentru cultura neamului, cultură prin care se puteau dobîndi multe lucruri ce ar fi fost neconținut re-fusate alt-fel.

Venim ast-fel la ceia ce ne interesează mai ales aici, la școlile ardelenene și la cultura bisericească pornită mai ales din marele centru de activitate literară al Blajului. Le vom urmări, pe cele d'întăiū, ca și pe cea din urmă, până la data cînd am început a treia epocă din istoria literaturii generale a Romînilor.

În cele d'întăiū timpuri, școlî superioare romănești nu existaū. Aceia dintre Romîni cari voiaū să facă studii mai deosebite, urmaū la școlile catolice, ce fusese deschise Uniților, fără a escepta seminariul din Cluj, saū la cele ale Reformaților. Mitropolitul Atanasie învățase la Alba-Iulia; Patachi la Cluj, Ioan Klein la Tîrnavia, unde Kolonics fundase douăsprezece burse pentru școlari greco-catolici¹. Studiile se continuaū încă de timpuriū la Viena, în colegiul pazmanian, și chiar la Roma, unde a desăvîrșit episcopul Patachi pe ale sale². La Roma, de unde trebuiaū să vie, pentru bieții feciori de popi «valachi», misterioase îndemnuri către acțiune din depărtările glorioase ale trecutului, la Roma se duseră după acest episcop oameni cari ocupară cele mai înalte demnități printre Romîniî ardeleni: Petru Aron,

¹ Bunea, p. 7.

² Klein, în Șincaî, III, p. 396.

Grigore Maior, Silvestru Caliani¹. Atanasie Rednic, care și el fu episcop, nu merse decît până la Viena, iar un alt fondator al școlilor din Blaj, Gheronte Cotorea, avea numai școala din Tirnavia și Sîmbăta-Mare². Supt Inocențiu Klein se hotărî că Mitropolia va întreține douăzeci de bursieri la Blaj și trei în Roma, la Colegiul *Propagandæ*³.

Mănăstirea din noua reședință episcopală, care trebuia să adăpostească unsprezece călugări, se lucra în 1741; ea fu gata în 1747 abia⁴. Încă din 1746, Împărăteasa cerea noului Vlădică Petru Aron, un om cu deosebire preocupat de fundarea și dezvoltarea școlilor⁵, un proiect pentru înființarea aceluși seminarium, a cărui ideie se ivise încă într'un sinod din Novembre 1728. Ea arăta și dorința de a se întemeia o tipografie pentru cărțile bisericesti. În 18 Iunie 1747 ea dădea un decret pentru înființarea în mănăstire, pe lângă școlile «de obște», a unui seminarium, pe cînd în sate lumina ar fi fost răspîndită de școli «triviale», conduse de preoți. În urma acestor îndemnuri, instalarea școlilor, pe care avea acum cine să le conducă, fu grăbită, și ele putură fi deschise în Blaj la 1754⁶. În actul episcopal din 11 Octombrie, se ordona ca în mănăstire să se înceapă a se ceti, «a se proceti și a se tilcui», și anume cele zece porunci, cele șapte taine, poruncile bisericesti, catechismul; a se predă cursuri de limbă, latină și ungurească: era să fie o școală liberă și gratuită pentru «cetanie, cîntare și scrisoare». Se hotăria apoi prin alt act cine vor fi cei patru călugări — li-am întilnit numele mai sus — cari vor preda aceste cursuri⁷. Prin testamentul său din 6 Novembre 1758, Petru Aron, un aspru călugăr și un iubitor de carte, lăsă toată averea sa seminariului și tipografiei, întemeiate supt administrația sa în Blaj⁸.

¹ V. și documentele adunate de d. Bianu și resumate la *Apendice*.

² Bunea, pp. 142-3.

³ Șincai, *l. c.*, p. 445.

⁴ Bunea, pp. 24-5.

⁵ Păstorește până în 1764. V. Bunea, în *Schematismul* pe 1901, pp. 26-31.

⁶ Bunea, Klein, pp. 3, 25, 201, 203. Cf. Nic. Brînzeu, *Școalele din Blaj*. Sibiiu, 1898, in 8°. Într'un raport asupra militarisării Romînilor, găsim, supt Maria Teresia, o recunoaștere oficială a descendenței romane a Romînilor; Densușianu, Raport, p. 317.

⁷ Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 217 și urm., 219 și urm.

⁸ *Ibid.*, p. 56 și urm. Cf. nota 1 pe această pagină.

Supt Atanasie Rednic, succesorul lui Aron, Împărăteasa fu adusă să creeze la colegiul pazmanian din Viena două burse pentru doi tineri uniți, cari fură Samuil Klein și Ștefan Pop ¹. Iar supt Grigore Maior se întemeie în Viena, la Sf. Barbara, un institut de studii superioare pentru nouă școlari din diocesa unită a Ardealului și șese din aceia a Oradieî-Mari, institut care fu strămutat apoi de Iosif al II-lea la Erlau, apoi la Lemberg, de unde nu mai emigră mai departe, căci fu suprimat ².

Am văzut că Împărăteasa vorbia și de tipografie, a cărei restaurare o doria, pentru a împiedeca pătrunderea cărților religioase ce se tipăria în Țara-Românească din bielșug și a căror vânzare peste munți fu oprită prin decret ³.

Atanasie tipărise încă cu literile muntene ale lui Iștvanovicî ⁴ Catechismul românesc al Iesuitului Pavel Bárányi, apărut la Bălgrad în 1702 ⁵. De atunci ea se găsia, spune o prefață de tipăritură ulterioară, «în maramă învălită» ⁶. Cărțile ce se tipăriră apoi pentru Romîni sînt tipărite cu alte litere. Ast-fel, *Catechismus în folosulă niamului rusescă dină țara unguriască*, pe care episcopul Muncaciului îl face să apară românește la Sîmbăta-Mare în 1726 ⁷; *Bucoavna* lui M. Becîcherechi, imprimată la Cluj în 1744, a doua după aceia din Rîmnîc de la 1749 ⁸ și chiar,—de și vine mai tîrziu,—*Îndreptarea păcătosului cu duhulă blîndețelor*, apărută, în sîrbește și românește, la Timișoara, în 1765. Porunca Împărătesii chemă din nou la viață tipografia metropolitană. Episcopul Petru Aron înnoi literale ⁹.

Întăiu apăru, din teascurile blăjene, a căror menire declarată era numai aceia de a furnisa preoților uniți cărțile de nevoie,

¹ Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 194. Pentru o fundație la Roma, *Apendicele*.

² Hurmuzaki, *l. c.*, p. 199.

³ Precum încă dela 1725 sinodul ardelean oprise *Învățătura creștinească de cele șapte Taine*; P. Maior, *Ist. bis.*, p. 380.

⁴ Pentru care v. și Klein, în Șincai, III, pp. 379-80 sau în ms. 1307 al Ac. Rom. Un exemplar în Bibl. Esc. S. Mitropolitului Mihályi de Apșa.

⁵ Popp, *Disertație*, p. 58; *Bibl. rom.*, la acest an.

⁶ *Ibid.*, p. 43.

⁷ *Ibid.*, p. 92.

⁸ Mai sus, vol. I, pp. 520, 530. Cf. Vizanti, în *Rev. p. ist. și filologie*, I, p. 462, nota 1.

⁹ Popp, p. 39, nota a.

mai ales acelea care în edițiile lor muntene cuprindeau elemente schismastice: *Floarea Adevărului*, tipărită la 1750¹, apoi *Strasnicul* din 1753², *Doctrina christiana*, expunere română și latină din ordinul lui Aron, apărută în 1757³; *Pastoriceasca datorie* din 1759⁴, *Dogmatica învățătura* din 1760⁵, circulara din același an, sau din 1759⁶, a lui Gherasim Cotore către protopopi⁷, *Adevărata mângâiere în vreme de lipsă*, de episcop, în 1761⁸, o carte despre Sinodul din Florența, lucrată, ni se spune, după izvoare grece și latine, în 1762⁹, o *Liturghie*, o *Bucoavna*, un *Dialogus*; opere în latinește, ale Sf. Ioan Damaschin, Dosotei, Pahomie și Teodor Studitul, ca și o gramatică «italo-română». Dar o *Evanghelie* cu litere latine, o curiozitate ortografică și bibliografică, traducere făcută, după cererea Margaretei Tomaian, de Piaristul David Biro, iese însă de supt teascurile Ordinului la Kalócsa¹⁰.

Tipografia din mănăstirea Sf. Treimi ca și seminariul prosperară. Despre cea d'întăiu se interesa guvernul la 1771, și i se

¹ *Ibid.*, p. 46. Ms. fusese aprobat de Papă. Autorul e Aron (notă a păr. Bunea). E și o ed. latină.

² *Ibid.*, p. 43.

³ «In monasterio sanctissimae Triadis.» Aron citează însuși «Învăț. creștinească».

⁴ *Ibid.*, p. 46. Exemplar în Bibl. Mihályi.

⁵ P. 47.

⁶ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 303.

⁷ Popp, *l. c.*, pp. 46-7.

⁸ *Ibid.*, p. 47.

⁹ *Ibid.* Nu e de Cotore — ms. în Bibl. Seminariului din Blaj, No. 921 —, ci de Aron (*Schem. cit.*, p. 28).

¹⁰ «Evanghelie la toate Duminics și szerbetorj peszte tot anul, karele ku endemnăreă pre Csinsztitej si szlevitej Doâmnej Consiliariczej Margaritej Tomeján szpre limbe remlenászke au telmecsuit si dirépt veszelia jéj szufleczászké ku orthografie ungurászke la tipár au dat P. David Biro dela Szfént Petru den Rëndul Piarisztilor. La Kalócza: ku tipárul Piarisztilor, la anul MDCCCLXIX.» Cf., pentru această carte, și Aron Densușianu, în *Rev. critică-literară*, III, p. 133. În 1748, un preot înseamnă cu litere latine că a venit în Banat pentru a învăța «gramatica» în școala Caransebeșului; *An. Ac Rom.*, partea administrativă, XVII, p. 15. Reproducem, în *Apendice*, o curioasă scrisoare a secretariului domnesc Kodrika: e scrisă cu litere latine, într'o ortografie cu totul personală, prin 1791-2. Nu trebuie să uităm că acest Kodrika a tipărit la Paris, în 1808, o carte: «l'étude de la langue grecque» (Rizo Néroulos, *Cours de littér.*, p. 146). — Cu litere latine se scria, de nevoie, în anumite cancelarii ardene și de catolicii de la noi.

dădeaŭ lămuriri de *prefectul seminariului*, părintele Iosafat Devai, la 29 Octombrie¹. Și școala și imprimeria trebuiaŭ să mai aducă multe servicii poporului românesc.

Am văzut ast-fel în ce direcții se mișcă cultura noastră în epoca a treia, de o parte și de alta a munților. Am caracterizat aceste direcții, li-am arătat originea și folosul, am studiat manifestarea lor pe terenul culturii propriu zise, iar pe terenul literar numai atunci când operele produse nu erau alcătuite în românește sau, risipite, nu formaŭ un curent. Rămîne să cercetăm desvoltarea, bogată data aceasta, a literaturii românești de pe la 1774 până la 1821, în genurile cunoscute sau în genuri nouă, acum pentru întâia oară represintate în limba romînă.

¹ Popp, *o. c.*, p. 39, nota a; după inedit mi s'a comunicat și de păr. Bunea, cu alte note despre tipografia blăjeană.

Istoriografia în perioda a treia: Istoriografia cronicarilor în principate.

Cînd consideră cineva istoriografia românească în perioda de pe la 1774 la 1821, trei direcții i se desfac înaintea: vechia direcție a simplilor izvoditori de evenimente, cari nu văd decît prezentul în aparența lui exterioară de accidente, n'aū nici o amintire a trecutului și nu se gîndesc de loc la viitor; e o direcție care a mai fost studiată în aceste cercetări cînd am vorbit de scrierea, fără idei generale, fără sentimente largi, fără aer și fără orizont, a lui Ienachi Kogălniceanu, a lui Canta, a cronicarilor munteni din perioda a doua. A doua e diametral opusă acesteia: prezentul e pentru această mare școală de regeneratori, nu tema povestirii lor, ci numai un impuls pentru scrutarea științifică a trecutului, a trecutului de origini, comun Romînilor de pretutindeni: din umilința și durerea timpurilor nouă purcede glori ficarea celor antice, și acele opere mîndre de afirmație sînt niște copii de suferință și de mîngîiere. Aici nu mai aflăm povestitori, ci critici, judecători de izvoare, urmăritori de începături, predicatori pentru timpurile ce erau să vie. Pornită din present, istoriografia din principate se opria asupra prezentului, îl repeta, fără a-î înțelege spiritul și mersul. Pornită tot din present, dar nu din cunoașterea lui materială, ci din simțirea și aprecierea lui, istoriografia de dincolo de munți zbură către culmile înnalte și pure ale trecutului roman, de unde se vedea departe în zările ispititoare ale viitorului.

Asemenea ideii cum erau ale Ardelenilor nu puteau pătrunde de o dată în «țară», pentru a fructifica și acolo. Dacă ar fi străbătut iute, adoptarea lor ar fi fost numai o modă trecătoare și n'ar fi folosit la nimic, căci oamenii nu erau încă pregătiți pentru

a și le asimila serios, pentru a și le trece în sînge, pentru a-și trăi viața din ele. Ele ar fi venit pe aripa iute a vîntului modei, ar fi stăpînit despotic, cum stăpînește totdeauna aceasta din urmă, și ar fi dispărut ca și cum n'ar fi fost niciodată. Dar, pentru binele nostru, ideile de regenerare nu trecură munții supt această ușoară și strălucitoare formă. Fură un cuvînt de credință nouă, care se predică laborios în mijlocul suferinților, care luminează pe încetul, dar nu-și pierde răpede lumina. Nu o uimire de fulger, ci zorile unei zile lungi și frumoase.

Un timp nu se auziră glasurile apostolilor convinși și devotați, ci numai acelea, nehotărîte, ale înainte-mergătorilor, cari simt că duhul lui Dumnezeu trece asupra lumii pentru ca s'o schimbe spre mai bine, dar nu aud limpede vestea și n'o pot împărtăși altora limpede.

Ei nu transmit, ci anunță că va veni acel căruia i se cuvine să transmită. Printr'înșii află o epocă, nu transformarea ce se va petrece într'însa, ci că într'însa se va petrece o transformare. Între acești precursori vom pune pe doi scriitori munteni: boierinașul «Zilot Românul» și călugărul Naum Rîmniceanu.

Întăiū, ne vom preocupa însă de curentul de continuare și, ca și până aici, vom începe cu Moldova.

Totuși nu în Moldova se scriū acum operele principale în această direcție. De o istoriografie moldovenească nici nu se poate vorbi decît către sfîrșit, unde încă nu întîlnim decît o singură operă întinsă, de o importanță istorică și literară netăgăduită, *Tragodia* lui Beldiman. Dintru întăiū se pare curios ca rasa cronicarilor să se stîngă întăiū pe acel pămînt românesc unde au trăit primii și cei mai mari dintre dînșii. Dar o explicație multămitoare se capătă, gîndindu-se cineva la înstrăinarea mult mai desăvîrșită a boierimii moldovene în această perioadă. Moldova rămîne și acum mai cultă decît principatul vecin; ea cuprinde mai mulți cărturari și cetește mai multe cărți: cum vom vedea, aici se află cei mai mulți traducători. Dar limbile grecească și francesă fac să fie mai părăsită limba țerii, ca limbă de conversație, ca limbă de relații sociale, ca limbă de scris. Se traduce mult, se scrie mai puțin în românește, pe cînd în Țara-Românească acte pu-

blice, scrisori particulare, literatură de ocazie și de salon se întîmpină mai mult în limba națională. Cît despre curentul puternic de cultură monacală ce se manifestă în Moldova pe această vreme, el pornește de la exemplul și din impulsul unui străin, unui călugăr malo-rosian, căruia nu-î pasă, ca unui Chesarie de Rîmnic, de pildă, de poporul românesc și de soarta ce-l așteaptă, ci numai de cunoașterea mai deplină a adevărului bisericesc din partea popoarelor creștine ce viețuiesc în ortodoxie.

Cronica pornise cu deșteptarea ideii românești, a conștiinții naționale; în ea se exprimase această idee și această conștiință. Cînd ele slăbiră și se stînsură de la o vreme, rămase numai partea materială a cronicii: povestea, și aceia scurtă, săracă, nefiind animată de spirit. Apoi și corpul dispăru, cîtva timp după ce sufletul pierise.

În această vreme nu se scriu nici opere de acelea istorice care, compuse de străini, celebrau odinioară strălucirea unei Domnii sau expunea o parte din istoria românească în limba de cultură superioară: greceasca. Știm numai că un Minorit care semna «fratele Varnava Kędzierki, fost provincial și acum gardian la Lemberg»¹, care corespunde cu Sulzer în 1780, din mănăstirea Franciscanilor din acel oraș, a alcătuit — și a tipărit poate — o «lucrare despre Moldova», în care ni spune singur că era vorba de «religie, episcopat și alte lucruri vrednice de știut, însă pe scurt»². Cartea o găsim citată, fără alte lămuriri, supt titlul de «Nuntius de propagatione sanctae fidei in Moldavia et Valachia»³.

E posibil ca acest călugăr catolic din Lemberg să fi vizitat însuși Moldova, dar informațiile le-ar fi putut căpăta și de la un foarte bun cunoscător al Moldovei, din același Ordin: fratele Antonio-Maria Mauro, Milanese, care stătu, și în calitate de Prefect

¹ «Frater Barnabas Kędziński, ex-provincialis et guardianus leopoliensis.»

² «In anno 1774 edidi opusculum de Moldavia, ubi de religione, episcopatu et aliis scitu dignis breviter tractavi.» Sulzer, III, p. 544.

³ Citat de Schmidt, *Romano-catholici episcopatus res gestae*, Budapesta, 1887, p. 28, nota 2.

al Misiunii, timp de două-zeci și trei de ani în Moldova și ridică o biserică de piatră în Iași pe vremea administrației sale ¹.

O satiră politică îndreptată contra lui Alexandru Ioan Mavrocordat, care o merita prin multele sale defecte, prin lipsa sa de conștiință și de moralitate, a fost răspîdită în Moldova de un necunoscut boier grec, la 1785. Ea poartă numele de Ἐξανδροβόδας ὁ ἀσυνηθιστος ².

În comedie intervin Vodă, soția sa Zamfira Caragea, fiica lui Nicolae-Vodă, pe care bărbatul ei o lăsa cu gîndurile ei triste într'o mănăstire, pe cînd el ducea fără rușine viața lui destrăbălată ³, Spătarul Ștefan Mișoglu, baș-capucehaie, un foarte bogat negustor albanes de boi, care fusese adus la București de Alexandru Ipsilanti și uimia orașul prin falnica lui caretă de Viena ⁴, Domnița Ruxanda, soția lui Mișoglu, Hatmanul Alexie, al doilea frate Mișoglu și soția lui, Eufrosina, Paharnicul Cristodulo Vlahuți, grămăticul capucehaielelor, dragomanul Manolachi, al doilea capucehaie, Costachi Filodor, Mare-Cămăraș, Nicodim, Marele-Portar, preotul Chernitzis, Tarsi, țiitoarea, πορτάνα lui Vodă, o Greacă din Constantinopol. Piesa e destul de pornografică și aduce Domnului ⁵ învinuiri infame. Pe lîngă

¹ V. o scrisoare a lui către Împărat, pentru ocrotirea catolicilor moldoveni, fără dată, dar după 1774, în *Apendice*. Cf. Iorga, *Studii și documente*, I-II, *passim*.

² Κωμωδία συντεθείσα παρά τινος άνωνύμου έν έτει αψη' τω, 1785; Bibl. Ac. Rom., ms. grec No. 60.

³ V. și Sulzer, partea inedită: «Seine arme zwote Gattin, eine Tochter des letzten Fürsten in der Walachey, des alten Karadschià, dessen Geld ihm doch zum Theil zum Fürstenthum verhalf, mehr Menschlichkeit und moralisches Gefühl geäussert und sie nicht ihrem nächtlichen Harm über einer ihr vorgezogenen Beischläferin, einer Griechin aus Konstantinopol, mit der er einige Kinder gezeugt, meistens in einem Kloster einsam sitzend überlassen, aus dem schönen Grunde, der den Stempel, beides, auf seine Bigotterie und Unsittlichkeit drückt, weil er ihre Mutter vor seiner Verhelichung mit der Fürstin allzu vertraut gekannt haben wollte.»

⁴ Cf. Sulzer, III, p. 162 și partea inedită, în care se vorbește de primblarea beizadelei Alexandru în această invidiată trăsură a cumnatului, «eines ehemaligen Ochsenhändlers».

⁵ Care, pe lîngă toate era și un bătăuș, ce-și palmaua prima soție și, făcîndu-l *măgar*, bătău în Mitropolie pe boierul Paladi, pentru că din greșală-i luase locul. Sulzer, partea inedită.

că înfățișează fără cruțare viața lui imorală, autorul comediei îl face să încerce a otrăvi o soție, care-l împiedeca în planurile sale amoroase, care-l opria de a-și ținea îndatoririle luate față de frumoasa și ușurateca Tarsiță. Rudele domnești nu joacă, în cea mai mare parte, un rol mai curat în acțiune, și nime n'ar fi zugrăvit cu mai multă cruzime Curtea unui Domn fanariot, dintre cei răi, decît anonimul nostru, care era, de sigur, un Grec, — și poate un Fanariot el însuși.

Se pare că în 1774 și boierii moldoveni avură ideia de a cere, pentru a încununa era nouă deschisă de victoriile rusești, Domnia prin pămîntenii. Cel puțin îi vedem în August uniți între dinșii pentru alcătuirea unui arz, analog, credem, cu acela pe care știură să-l înfățișeze atît de rău la Constantinopol colegii lor din Țara-Românească¹. Dar această idee nu-î îndemnă să lase în scris istoria întîmplărilor ce urma. Cronicii în prosă nu mai găsim multă vreme sau, mai bine, ele încetară cu totul, căci la reparația lor, ele aū mai mult o înfățișare istorică, în sensul modern al cuvîntului.

Dar izvoade despre împrejurările mai însemnate ale timpului tot se mai însemnău pe foile libere ale cărților și manuscriselor. Ast-fel, avem notițe de cronică, foarte scurte și puține, de la Logofătul Ursachi, care cumpără în 1777 un manuscris de cronică munteană și însemnă, în urma altor asemenea notițe, unele lucruri privitoare tot la Țara-Românească². Un necunoscut a pus pe hîrtie, în puține cuvinte, cîteva fapte dintre anii 1819 și 1821, privitoare la «zurbalicul» de supt Scarlat Calimah, la înlocuirea acestei «prăpădenii a oamenilor» ce era Vodă și la guvernul «Exilenției Sale» beizadeaua Ipsilanti, în momente cînd «se înălța cornul creștinătății»³. Un Bucovinean, aflîndu-se întîmplător în Iași cînd izbucni mișcarea populară din 1819, ni-a descris-o într'o lungă scrisoare, care e aproape o monografie istorică, interesantă și plină de căldură⁴. S'a spus

¹ Scrisoare a doi boieri, cu iscălitura indescifrabilă, către mai mulți alții, 23 August 1774; Bibl. Ac. Rom., doc. I/149.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 447-9.

³ V. *Apendicele*.

⁴ Ms. scrisorii se află acum la Bibl. Ac. Rom. O ediție a dat Codrescu, în *Uricariul*, VII, p. 73 și urm. V. capitolul despre Asachi și Lazăr.

că note istorice a lăsat și Meletie Racoviță, titular de Sarde și locotenent de Scaun în Iași, și că aceste note au format baza, sau chiar cuprinsul, *Istoriei Moldovei* a lui Manolachi Drăghici Postelnicul, apărută în 1856¹. Dar Drăghici, născut pe la 1800², ni spune că a început a-și lucra opera încă de pe la 1821³, și, pentru lucrurile pe care nu le putea cunoaște singur și nu le putea aduna nici din cărți, el putea face apel la amintirile tatălui său Iordachi Vornicul, care a jucat un rol important la 1821, participând la mișcarea pentru căpătarea Domnului de țară, și a cîrmuit de fapt Moldova supt Domnia lui Ioan Sandu Sturdza⁴. Chiar din felul povestirii lui Manolachi Postelnicul, de unde încetează cronicile moldovenesti cunoscute, se vede că el a avut numai informație orală după care să se îndrepte. Ceia ce nu exclude firește puțința ca Meletie Racoviță să fi scris un leatopiseț al Moldovei, care ni este tot atît de puțin cunoscut nouă astăzi, pe cît a fost, de sigur, lui Drăghici.

Totuși și în acest timp s'au copiat cronicile existente, ceia ce arată că, cel puțin la unele persoane și în anumite familii și clase sociale, interesul pentru trecutul patriei nu dispăruse cu totul. Cunoaștem prin Mihaï Kogălniceanu o copie a corpului de cronică din care făcea parte Neculce, copie făcută pentru Postelnicul Hurmuzaki, o rudă a lui Ioniță Canta: în copie se îndulcesc unele protestări, prea violente, contra Grecilor. Am văzut că și în familia Cantacuzinilor se transcriau leatopisețele țerii⁵, și Wolf citează într'una, pe lângă manuscriptele de cronică de la Mitropolie, și pe acele ce se aflau la Marele-Logofăt Canta Deleanul. Un Sion a copiat cronica lui Neculce împreună cu prelucrarea care o precede de obicei, și a adaos poate el cîteva versuri detestabile la adresa lui Ștefan-cel-Mare, versuri

¹ I. M. Codrescu, în *Bucium*, I, p. 414 și nota.

² V. N. Iorga, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, I, p. 682 și urm.

³ Prefața.

⁴ V. Erbiceanu, *Mitr. Mold., passim*; Hurmuzaki, X, p. 1664.—În 1816, la 21 Iunie, Iordachi Drăghici dă, ca Ban, un zapis pentru o berărie; *Bibl. Ac. Rom., doc. LXIII/79*. În 1819, el iscălește o împuternicire; *ibid.*, doc. LXXII/189. Un Matei Drăghici se întîmpină la 1805; *Uricariul*, VI, p. 201. V. și la traducători.

⁵ V. vol. I, p. 493, nota 5.

pe care le-am reprodus de curiozitate¹. Între copiatori mai trebuie pomenit și un Bucovinean cu numele de Ilski, — adevărat fiul lui Ilie —, pentru familia și persoana căruia se pot avea lămuriri².

Nu numai că se copiau cronicile, dar se și prelucrau încă. Din această vreme cred să fie Cronica celor două principate: «Leatopisețul Țerii-Românești i a Moldovei, de viața a prea-luminaților Domni ce au stăpinit întru aceste două țeri, și ce s'au lucrat în zilele lor, i a părților străine, care să megieșescu cu aceste țeri; pre largu adunate den multe letopisețe și cu bună îndreptare alcătuit, precum să veade». Nicăi ideia de a reuni istoria Țerii-Românești și a Moldovei în același leatopiseț nu era nouă, — căci o întâlnim încă de supt Nicolae Mavrocordat —, nicăi execuția nu e originală și interesantă. Avem a face cu un copist naiv și pretențios, care crede că face mare lucru alăturând povestirea lui Stoica Ludescu pe lângă a lui Nicolae Costin, desfăcute fiecare în capitole și orînduite cronologic³. Ba un alt transcriitor, îndemnat să facă aceeași lucrare, care costa așa de puțină osteneală a minții, ni-a dat, în 1805, supt titlul de «Letopisețul țărilor Moldova i Țara-Muntenească, de cînd s'au descălecat», numai textul lui Nicolae Costin, uitînd sau neglijînd să mai înădească sau să mai amestece cuprinsul vre-uneia din cronicile muntene⁴.

O lucrare mai interesantă e aceia care s'a săvîrșit probabil după 1821, dar care întrerupe povestirea la 1819, pentru că de la această dată înainte s'au petrecut, spune autorul ei necunoscut, prea «multe întîmplări nepilduite în anele Moldaviei» pentru a putea fi înșirate. Prelucrarea, care ni s'a păstrat într'un manuscris fără început, dă Domniile moldovene în ca-

¹ V. vol. I, p. 540, și *Apendicele*.

² V. Urechia, *Miron Costin, Opere Complete*, I, p. 684; *Uricariul*, XVI, p. 245 și urm.; XXII, p. 101; *Arch. rom.*, II, p. 317.

³ Cf. Gaster, *Gesch. der rum. Litteratur*, pp. 289-93; *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 420-1, 450.

⁴ E ms. 123 din Bibl. Ac. Rom. V. *An. Ac. Rom., l. c.*, p. 450. Cf. Melhisec, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, p. 147. Manuscrisurile ce cuprind în adevăr compilația sînt: cel de la Muzeul din București, No. 20 și No. 340 al Bibl. Ac. Rom., care însă e incomplet.

pitole numerotate. La început, expunerea e mai largă, și se citează, probabil după alții, cele mai multe, izvoare numeroase și bune, ca Dimitrie Cantemir, leatopiseșele țerii, *locale*, cronicari unguri și poloni, Phrantzes; din loc în loc, autorul se raportează la istoria principatului vecin. De la moartea lui Ștefan-cel-Mare înainte, expunerea e mult mai pe scurt, răzimată, după Miron Costin, pe cronică lui Neculce; iar de la 1733 nu mai avem decât date scurte. Și, de la 1819, se lasă grija scrierii «altor patrioți»¹.

Ms. 499 din Biblioteca Academiei Române, din acest timp și poate de origine moldovenească, cuprinde mai multe traduceri istorice în românește. Se începe cu «rugăciunea neamului Grecilor către toată creștineasca Evropa», se continuă cu o «Tălmăcire a facerii lui Ioan Plocof, sfeatnicul lui Olstein, la pricinile ceaste de acum» și se termină cu o tălmăcire a armistițiului de la Focșani, din 1772².

De la acest timp începe tratatele, care hotăriaș asupra soartei lor, începură să intereseze pe Români. Acele ce se încheiaș pentru a li asigura fericirea împărțindu-și sau spionându-și părintește și umilindu-și, făcură pe protegiașii Împărătesei ortodoxe să se gîndească la originea și desvoltarea legăturilor lor cu Poarta, de la Bogdan Orbul până în zilele lor. Unul dintre boierii moldoveni de atunci, poate șambelanul Balș, ajuns ofițer de Curte al regilor poloni de decadență, alcătui un studiu asupra acelor vechi tratate: «Tractaturile prin cari s'aș închinat țeara de către Bogdan Voevod, Domn al Moldaviei, împărășind Sultan Baiazet al II-lea».

Lucrarea a fost atribuită, printr'o neexplicabilă scăpare din vedere a lui M. Kogălniceanu, lui Nicolae Costin, și atribuția a intrat în usagiul curent al scriitorilor noștri de istorie sau de istorie literară. Se vede însă ușor că avem a face cu un scriitor mult posterior, care, după ce pretinde a stabili condițiile actu-

¹ S'a publicat prelucrarea în *Uricariul*, XXI, p. 1 și urm.

² «Ponturile contenirii armelor pentru adunarea marilor soli ai Rosiei, a Ghermaniei, ai Prusiei, ai Porții Otomanicești, cari s'aș adunat lîngă Focșani, pentru așăzarea păcii între Moscali și între Turci după războiul anilor 1769, 1770, 1772.»

lui de închinare din «1512» și a atinge creșterea tributului de Petru Rareș, adaosul de supt Petru Șchiopul, solia la Poartă a lui Vasile Lupu, — care ar fi dobândit un privilegiu, ce ni s'a transmis, într'o formă imposibilă, între hîrțile șambelanului Balș¹ —, după ce ni vorbește de plata balgi-beșlicului către Tatarî, de luarea Renilor și ultimii Domni aleși, — trece pe larg la evenimentele petrecute cu mult după moartea lui Nicolae Costin: la cearta cu Nogaii pentru hotarul celor două ceasuri², la luarea Hotinului pe care, nefind un contemporan, o pune, cu totul greșit, la 1725, cu doisprezece ani mai târziu. El menționează chiar lucruri care se petrecură în 1783 și 1784³.

Dar cunoaștem un manuscript, care aruncă și mai multă lumină asupra acestui punct. E ms. 333 al Bibliotecii Academiei Române. El se deosebește de cele două versiuni, pe care le-a cunoscut Kogălniceanu⁴, apropiindu-se de manuscriptul reprodus de Codrescu⁵, prin aceia că indică izvoarele. Acestea sînt «Chronicul Moldovei⁶», Cromer, Strykowski, Istvánffy⁷ și, pe lângă aceste opere, și «Istoria turcească» a lui Dimitrie Cantemir⁸. E învederat că Nicolae Costin nu se putea cita perpetuu pe sine și supt forma vagă de «Chronicul Moldovei» și tot atît de învederat, cel puțin, că nu putea întrebuița o carte ca aceea citată acum în urmă, care a fost scrisă mult timp după moartea lui.

O versiune a lucrării despre *Tractate* s'a păstrat între hîrțile șambelanului Balș: e cea primitivă, acesta fiindu-i probabil și autorul. Dar există și o alta. Vornicul Alecu Beldiman a găsit interesantă opera și a copiat-o. În cursul copierii, el a modernizat stilul, împănîndu-l cu neologisme, puind, de exemplu, *prințip* pentru *Domn*, *tractat* pentru «încheiere», etc. La sfîrșit, a prescurtat simțitor spuind la urmă însă, nu că «fiește care Domn urmează tot aceștiaș drum», ci că-l «apuca» odată.

¹ Reprodus și în Sturdza, *Acte și documente*, I².

² Supt Grigore Matei Ghica. V. *Chilia și Cetatea-Albă*, pp. 248—9.

³ Ediția *Letopiseșelor*, III, p. 461 și nota 202.

⁴ Si asupra căroră vom reveni îndată.

⁵ În *Uricariul*, IV, p. 225 și urm.

⁶ «Hronic Moldova», «Hr. moldw.», «Hron. Mold.», «Hr. Mold.».

⁷ «Cromer. Istoria leșască, carte 26. Isvantie. Stricovschi. Hronicarul Leșilor.»

⁸ «Cantemir Istorie othom. carte 3, Suleiman», etc. Odată găsim și «A 3-le Chronic».

De aici se vede că versiunea Beldiman nu e anterioară anului 1821, cînd «drumul» urmat de Domniî Moldovei, ca și de aceia aî Țerii-Românești, se schimbase simțitor ¹.

Anumite anaforale din această epocă arată grija cu care se studia încă istoria țerii de cărturari, în această epocă de încetare a producției. Ast-fel, anaforaua pentru proprietate, provocată de situația Vrîncenilor, în 1817, e o adevărată disertație istorică savantă, cu citații din Cantemir și din opera greacă a lui Dimitrie Philippide ². Noțiunile asupra drepturilor Domnilor și moșnenilor, argumentația pentru a dovedi că «nu se poate cugeta cum că Vrancea ar fi moșie Domnească» sînt foarte bine exprimate. De o potrivă de vrednică de luare aminte e anaforaua pentru pravile, și socot că amîndouă aū același autor, pe învățatul boier Andronachi Donici, ale căruia lucrări de drept vom avea în curînd ocașie să le cunoaștem ³. O a treia anafora, pentru situația catolicilor în principat, se razimă pe «istoricii pămîntești și Meletie scriitoriul geografiei a vremei aceea» și are aceiași înfățișare științifică, pretinzînd a urmări chestia înnainte chiar de întemeierea principatului Moldovei ⁴.

Dar de la o bucată de vreme, după exemplul poeziei populare, pe care nu puteaū s'o ajungă totuși, — în aceasta petrecîndu-se o selecție seculară, ce făcea să rămîie numaî ce era de o veșnică frumuseță, — cărturarii romîni prinsese a scrie cronici în versuri. Cea mai veche producție moldovenească de acest fel sînt *Stihurile asupra Domnului Grigore Ghica Voevod al țarei Moldovei*.

Pentru întăia oară în istoria amînduror principatelor se întîmpla acest lucru: uciderea cu firman împărătesc a unui Domn

¹ Versiunea Beldiman a servit lui Kogălniceanu pentru ediția lui. Acesta dăduse o altă ediție, după ms. Balș numaî, în *Arch. Rom.*, II, p. 263 și urm., unde exprimase și atribuția lui Nicolae Costin. Există deci, de toate, trei ediții. Antohie Sion pretindea—*Arch. rom.*, I, pp. 107-8—că a văzut o copie, semnată de Miron Costin, a actului din «1512»! Cf. *Serb. școl.*, p. 272.

² Lucrările acestuia fiind strîns legate de a lui Fotinò, le vom cerceta împreună cu aceasta în partea din capitol consacrată istoriografiei muntene

³ Anaforaua pentru proprietate se află în *Uricariul*, IV, p. 325 și urm. Cealaltă în aceiași colecție, cred.

⁴ Se află în *Uricariul*, XIV, pp. 126 și urm. : e din 1820. O alta, din 1826, o reproduce; *ibid.*, 144. V. și *Mitropolia Moldovei*, p. 88 și urm. .

în capitala sa, a unui Domn care stăpînise multă vreme, care avea o mare reputație de bun administrator, de om binefăcător, de cărturar zelos. Poporul fu impresionat de măcelărirea acestui bun Voevod străin, și coarda puternică și duioasă a cîntecului popular vibră pentru dînsul, pentru bunătatea și nenorocirea lui, pentru sîngeroasa năpaste căzută asupra lui Vodă¹. În cîntecul de țară, Grigore vorbește cu Capugiul, cearcă să-l înduplece, îl înfruntă :

Eu sînt pus de trei crai,
Cum de 'ndrăznești să mă tai² ?

Și asupra boierimii catastrofa Domnului moldovenesc produse o mare impresie, și Alexandru Ipsilanti, înspăimîntat, opri pe boierii Țerii-Românești, între cari se găsia și Banul Dimitrie, fratele asasinatului, să discute asupra faptei de sînge ce se săvîrșise în Iași. Unul dintre aceia ce se găsiau în oraș în ziua omorului, dar nu vre-un om de aproape al Domnului, căci lungă căinare în versuri proaste e făcută într'un ton destul de domol, se apucă îndată după întîmplare să alcătuiască o banală plîngere versificată, în care începea prin scuse că n'are o «limbă ritoricească» și termina prin dorinți pioase. Narația, difusă și palidă, fără nici un element adevărat dramatic într'însa, fără un cuvînt energic și o comparație justă — ni se spune în mijlocul tragediei că rinitul «se zbătea ca un pește» în spasmele luptei cu moartea — înșiră tacticos, potrivit cu adevărul, cum s'aუ pe-trecut lucrurile³.

În 1777, autorul plîngerii în versuri pentru moartea lui Ghica ni spune că vinovați pentru dînsa erau unii boieri pribegî. Aceiași punct de acuzare contra acestora îl găsim și într'o altă bucată de versuri, cu o formă asămănătoare și de o banalitate tot

¹ Cf. narațiunea din Hurmuzaki, *Fragmente*, V, p. 400 și urm., răzimată pe acte diplomatice germane; cea din Wolf, II, p. 194, nota 3, după spusele Luxandrei Balș, fiica ucisului, și ale lui Razu, Caimacamul din 1777, și scrisoarea contemporană a Mitropolitului muntean Grigore, în *Apendicele nostru*.

² Sulzer, partea inedită: «Man hat dieses Märchen sogar in ein walachisches Lied und in Reimen gebracht, wovon ich mich noch einer Stelle erinnere, wo Gika gegen den Kämmerling sagt:

*Ioau sînt puss de trei Krai,
Kum v'ndress neschdy se me tai ?*

³ S'a tipărit în *Letopisețe*, ed. a 2-a, III, p. 275 și urm.

aşa de paşnică, «Stihurile asupra peirii lui Manolachi Bogdan Vel Vornic şi a lui Ioan Cuza biv Vel Spatar, carii cu urgie împărătească şi de sabia Domnească s'aŭ săvîrşit în Domnia Măriei Sale Constantin Dimitru Moruz Voevod, în anul 1778, Avgust 18». Şi aici autorul găseşte plăcere să ni spuie că la tăierea capului eroului său—data aceasta Ioan Cuza—«sîngele-î săria şi trupul i se bătea». Se pare deci că ambele bucăţi aŭ acelaşi autor, un profesionist literar pentru asasinatle politice. Că acest scriitor de banalităţi pe subiecte sinistre, că acest vulgarisator al agoniilor tragice ar fi Ienachi Kogălniceanu, nu ni dovedeşte nimic. Dacă acesta ar fi scris şi după 1774, ar fi fost mai curînd de aşteptat o continuare a cronicii în prosă, saŭ, de nu, o amintire a ei măcar, în noua producţie «poetică». Faptul că versurile s'aŭ aflat în manuscriptul «original» al lui Kogălniceanu, n'ar dovedi nimic, chiar dacă ele ar fi scrise de mîna cronicarului. Căci stihurile pentru Grigore Ghica se găsesc şi într'un manuscript miscelaneu, care nu cuprinde nici un rînd din cronica în prosă a lui Ienachi ¹.

Avem firmanul din anul 1192 al Hegirei, prin care se încuviinţa actul lui Costachi Moruzi, care osîndise la moarte şi executase pe Bogdan şi Cuza. Aceştia sînt calificaţi de «zavistnici şi turburători», cari nu-şi amintise, în nerecunoştinţelor, de iertarea ce li se acordase de Poartă pentru «vinovăţile lor ce aŭ îndrăznit a face în vremea oştirii», adecă în cursul războiului cu Ruşii. Ei ar fi organizat, — nu se spune cu cine, — o conspiraţie contra boierilor credincioşi ce încunjuraŭ pe Domn: Costachi Razu, Ioniţă Deleanu Logofătul şi Iordachi Balş Vistiernicul. Scrisori de pîri false fură trimise de dinşii la Bender şi Ismail. Afîndu-se, moartea lor fu hotărîtă cu dreptate, iar un complice, iarăşi. nenumit, fu aruncat cu tot atîta dreptate în Ocnă ².

Firmanul, comparat cu naraţiunea în versuri, ni arată cît de exactă e această povestire sarbădă. După patru rînduri de *oh!* pregătitori, după indispensabila declaraţie că «istoria e largă,

¹ Ms. 154 al Bibl. Ac. Rom. Conţine întăiu *Istoria lui Schinder Impărat*, adecă a lui Alexandru Sever, apoi versurile citate, Plîngerea pentru moartea lui Potemkin, de care ne vom ocupa îndată, o povestire a luării Constantinopolei de Turci şi cunoscuta naraţiune populară a lui Sindipa filosoful.

² Firmanul s'a tipărit în *Arch. ist.*, II, p. 195 şi urm.

iar mintea scriitorului scurtă» și mirarea de rigoare pentru întimplarea «necrezută» a execuției, se vorbește de prinderea *iaftalelor* de denunțare, dîndu-se și numele aceluia care le-a scris, precum se dau și numele complicilor lui Bogdan și Cuza: Logofătul Bălănescu, Canta Spătarul, Căminarul Romanò, pîrișii lui Ghica în 1777. Bătut, scriitorul denunțărilor dă de gol pe Bălănescu, Romanò, Canta, cronicarul, Cuza și Bogdan, acesta din urmă fiind «cel mai mare viclean» și un rîvnitor de Domnie, pe lîngă aceasta. Ca năpăstuiți de cei patru intriganți, cronicarul dă, ca și firmanul, pe Armașul Balș, pe Razu și pe

...Logofătul Canta,
Ca el întâi să-și iea plata.

Urmează arestarea, compătimirea familiei, într'o formă burlescă, din partea scriitorului:

Săraci cuconași,
Micii nastorași,
Da o fetișoară,
Cea mai mărișoară, etc.

Se trece la amănuntele pronunțării și îndeplinirii osîndeii, arătîndu-se în același timp cei doi boieri ca niște favoriți ai poporului:

Și cînd fearele suna,
Norodul se intrista, —
Dar de fel boierii mari.

Am spus cît e de tragic sfîrșitul, în bodogăneala poetică a boierului necunoscut¹.

În manuscriptul 154 al Bibliotecii Academiei Române și într'o altă culegere de narațiuni în formă populară, care dă o Alexandrie și o «Constantinie», culegere copiată și împodobită cu ilustrații, de un Gheorghe Nacul, — se cuprind două povestiri: una în prosă, alta în versuri, despre moartea și îngroparea lui

¹ Cf. Urechîă, *Ist. Rom.*, I, p. 992. Anonimul califică pe Manoli Bogdan de «cel învățat și mult vestit»; — ed. Kogălniceanu, în *Letopisișe*, III, p. 295, — și aici cu dreptate. Căci el iscălește, împreună cu Mitropolitul, principalul hrisov al lui Grigore Ghica, în a doua Domnie, pentru școlii. Pentru atribuirea celor două mici poeme «unui obscur învățator de la școala din Ruginoasa», v. Urechîă, *Ist. Romînilor*, I, p. 962 și urm.—Cronica versificată munteană, de care s'a vorbit în vol. I, pp. 501-2, are și ea observația că «istoria este multă și mintea mea este scurtă».

Potemkin, favoritul Ecaterinei a doua și acela din care diplomația rusească voiă să facă un «rege al Daciei». Povestirea în prosă e un simplu buletin de îngropare. Cît despre narațiunea în versuri, ea e mult mai rea și decît *stihurile* pe care le-am analizat până aici. Sînt cele mai plate, mai șchioape și mai neajutate versuri ce se pot închipui. Nacul, sau cine altul le va fi avînd pe conștiință, debutează așa, într'un mare avînt de pesimism biblic :

O tu, deșartă lume,
 Neputînd a-ți da alt nume,
 Pentru-ale tale schimbări,
 Ce faci într'acestea stări.
 Văz în tine norocire,
 Covîrșită cu mărire,
 Cu așa așezămînt,
 Ca cum n'ar avea sfîrșit.

Acum sîntem lămuriți asupra părerii, cu totul rele, pe care o are poetul despre lume. Putem decî trece cu dînsul la cariera lui Potemkin, la cuceririle și înălțarea lui. Ni se spune apoi cum s'a făcut pacea din Iași de Turci, cari «nu mai aveaŭ alt ce mai face». Dar, cînd Potemkin cîștigă cu acest prilej un mare triumf diplomatic :

Iată și moartea sosește,
 Tălhariul cel fără veste,
 Și cu mare îndrăzneală
 Îl face — pe Potemkin — de iasă afară
 Din curțile ce era,
 Bolnav precum se afla.

În calea spre Nistru, starea bolnavului se face și mai rea. La «codrul Fundul Bîcului», după o zi de călătorie, el e silit să se oprească, pentru a nu mai continuă nici odată drumul. Partea cea mai bună e aceasta de la sfîrșit, în care scriitorul de oraș, boierinașul, nemerește ici și colo un ton popular mai potrivit :

Decî, privind în toate părți
 La cîmpii frumoși și verzi,
 Din ochi lacrimile-î curgea
 Și oftînd amar plîngea :

«Cinuri și căvălării
 Acum vă las celor vii,

Și decît rudele toate
Moartea-mi iaste mai aproape,
Și grăbeaște cu tărie,
Făcînd a sa datorie.

Veniț, ostași înarmați,
Gătiți caii înhămați,
Ca să mă pornesc îndată
Unde n'am fost nici-odată;
Vă las, ai mei cunoscuți,
Să merg la cei neștiuți.»

Povestirile sînt făcute de un martur ocular al îngropării pu-ternicului cneaz, în chiar acel an 1791 ¹.

Versuri istorice va mai face Zilot Romînul, care mai făcea și altele, și le făcea destul de rău pe toate. Cele mai bune, cele mai corecte, mai bine sunătoare, mai îngrijite, fără să aibă însă avînt, originalitate, culoare și variație de formă și de sunet, sînt stihurile din *Tragodia* lui Alecu Beldiman.

De aceasta trebuie să se vorbească acuma, de această culme la care a ajuns în literatura românească acel gen nenorocit, pe care-l poate salva numai un mare talent sau o aplecare spre glumă: cronica rimată. Numele-î singur e o condamnare: pare că aî zice un sonet în prosă!

Pe autorul «Tragodiei» îl vom mai întilni și aiurea ca traducător harnic și bun scriitor în prosă, ca poet original, în cîteva bucăți fugitive. Să-î facem însă aici cunoștința.

Beldimaniî sînt o familie care începe a fi cunoscută către sfîrșitul secolului al XVI-lea. Un Nichifor Beldiman ajunsese supt Movilești Hatman ², apoi Mare-Logofăt supt Ștefan Tomșa ³.

¹ Ms. Academiei are numai versurile. Versuri și prosă se află în cellalt, pe care l-a descris d. Stefanelli, în *O carte veche despre Alexandru Machedon, Constantin-cel-Mare și cneazul Grigore Potemkin*; *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VIII, p. 521 și urm. Ms. Academiei a fost semnalat întăiu de d. V. A. Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, X, secț. ist., p. 358.

² Îl pomenește în această calitate și catastihul breslei Armenilor, în ms. 673 al Bibl. Ac. Rom.

³ «Beldiman, Marele Logofăt», cumpără satul Telinești, în ținutul Orheiului, la 3 August 1615; *Bibl. Ac. Rom.*, ms. 13, fol. 90. Cf. Miron Costin, pp. 264-5.

Amestecîndu-se în intrigile ce formă supt acesta familia, căzută de la putere, a lui Ieremia-Vodă, el fu decapitat.

După dînsul, Beldimaniî scăzură ca însemnătate¹. Mihăilașco, fiul lui Nichifor, deveni supt Vasile Lupu Vornic de Poartă², dar nu mai ocupă nici o altă funcție în toată viața sa; la 1665 era încă tot «fost Vornic de gloată»³. Vărul lui Mihăilașco, Constantin, fiul unui Toader Beldiman, n'avea nici un titlu la 1665, cînd participă și el la o vînzare⁴. În 1706, întîlnim un «Beldiman Cămăraș»⁵. La 1708 acest Beldiman, cu numele de botez Gheorghe, era biv Cămăraș⁶. Fiul acestuia trebuia să fi fost un al doilea Gheorghe, care apare la 1757 ca fost Mare-Sulger, ocupînd pînă la 1760 locul de ispravnic de Fălciu⁷. Ca Stolnic se iscălește în 1761⁸, iar ca biv Vel Stolnic și ispravnic de Iași în 1763, la 7 Iunie⁹. Îl vedem reclamînd de la un negustor turc, în 1764, averea surorii lui, Balașa, fiica lui Gheorghe cel d'intăiu și al unei altei soții, Catrina, fiica lui Andronie Cămăraș¹⁰. De la 1772 înainte, i se dă titlul de Ban¹¹. În timpul războiului, el se refugie «cu bejenia» la Cernăuți, unde era «vechil starostiei» un alt membru al familiei, Căpitanul Ioniță Beldiman¹². Trăia încă în 1785¹³.

Gheorghe Banul ținea pe «Măriuța fata Vămășoaei lui Lefter, Grec din Țarigrad»¹⁴. Ienachi Kogălniceanu ținea pe Frosinița, sora Măriuței¹⁵.

Din această căsătorie a lui Gheorghe Beldiman se născură doi

¹ Cf. *Uricariul*, X, p. 292.

² Era încă în 1658. *Uricariul*, XVII, p. 123.

³ *Ibid.*, X, pp. 109-10, 230-2; XVII, p. 19.

⁴ *Ibid.*, X, pp. 230-2.

⁵ *Ibid.*, XXIII, p. 268.

⁶ Ghibănescu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, I, pp. 570-1.

⁷ Melhisedec, *Cron. Hușilor*, I, pp. 260-7.

⁸ *Uricariul*, XXI, pp. 198-9.

⁹ Bibl. Ac. Rom., doc. V/21.

¹⁰ *Ibid.*, doc. XIII/132 și XIII/121.

¹¹ Ghibănescu, *l. c.*, p. 571; *Uricariul*, VI, p. 417.

¹² *Arch. rom.*, I, p. 142; Bibl. Ac. Rom., doc. III/16.

¹³ Hurmuzaki, X, p. 18. Încă în 1821 Dumitrachi e menționat în *Biblioteca romîneasă* a lui Carcalechi, printre prenumeranți, ca Păharnic.

¹⁴ Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, IX, p. 171.

¹⁵ *Ibid.*, după testamentul lui Ienachi Kogălniceanu, din 26 Novembre 1795. Pentru un Andrei Beldiman, v. vol. I, p. 483.

fiu. Cel mai mic, Dimitrie, era biv Vel Pitar și ispravnic de Neamț în 1795¹. În 1803 și 1808 iscălește Stolnic². În 1814, când primește, cu Teodor Balș biv Vel Spătar, o tutelă, era fost Mare-Ban³. În 1815, era fost Spătar⁴. Tot așa în 1817⁵ și în 1819⁶. Un timp a ocupat, ca fost Stolnic, isprăvnicia de Suceava⁷. Ca Postelnic titular fu numit, în fine, la 1822⁸. Trăia încă în 1823, dar în 1837 se vorbește de văduva lui, Smaranda⁹.

Alexandru Beldiman, fiul cel mai mare al lui Gheorghe Banul, s'a născut la 1760, în Huși. Nu știm ce creștere a primit, nici la ce dascăl a învățat, pe lângă acei de la școala Domnească, pe cari a trebuit să-i asculte. Wolf ni-l descrie, pe el și fratele său, cu cuvinte de laudă, ca pe niște tineri cu înfățișarea aleasă, cu gusturi și apucături aristocratice. «Cunosc foarte bine doi frați Beldiman: sînt de un temperament ager, vesel; li place vinatul, distracțiile sociale, și par în purtarea lor sinceri și credincioși, însușiri rare la Greci sau la Romîni¹⁰.» În 1785, își începu cariera ca simplu ceauș. Serdar în 1789, el ajunsese Păharnic în 1794¹¹. Dar în 1795 nu mai avea această funcție, fiind numai, cu Stamate biv Vel Postelnic, ispravnic de Neamț¹². În 1799 încă el se găsea la Piatra¹³, dar în 1800, «dumnealui Păharnicul Alecu Beldiman» era acum «părcălab de Galați», o mult mai bună și mai bogată pîrcălăbie¹⁴. În 1803, poate fără ocupație administrativă, el traducea *Menechmir* lui Regnard¹⁵ și în 1808 tipăria la Buda *Moartea lui Avel*. În 1815 era Agă și administra la Hirlău¹⁶.

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. I/80.

² *Uricariul*, VII, p. 383; Ghibănescu, *l. c.*, pp. 570-1.

³ Bibl. Ac. Rom., doc. xxxiv/62.

⁴ *Uricariul*, X, p. 260; Bibl. Ac. Rom., doc. VI/87.

⁵ Bibl. Ac. Rom., doc. LXII/120.

⁶ *Ibid.*, doc. LIV/215.

⁷ *Ibid.*, doc. xxxviii/250.

⁸ Hurmuzaki, X, p. 197, No 267.

⁹ Ghibănescu, *l. c.*, pp. 572-3.

¹⁰ Wolf, I, p. 275.

¹¹ Tanoviceanu, *l. c.*, p. 172.

¹² Bibl. Ac. Rom., doc. X/62, I/80.

¹³ Tanoviceanu, *l. c.*

¹⁴ *Uricariul*, X, p. 144.

¹⁵ *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, III, p. 664 și urm.

¹⁶ Ms. 437 al Ac. Rom.: *Elisaveta sau cei surguniști în Siberia*, traducere de dînsul; *Uricariul*, X, p. 260; XIX, p. 460; Tanoviceanu, *l. c.*

În 1819, pare să fi fost ispravnic de Iași: în acest an, ciuma izbucni în casa lui, și el avu un conflict cu un Arnăut¹. Ajunse apoi, înainte de 1821, Postelnic². În anul 1820, făcuse să apară la Buda traducerea lui *Orest*, în versuri.

Cînd începură tulburările, provocate de Eteriști, în Iași, el părăsi orașul, retrăgîndu-se spre Prut, unde se afla la 15 Mart, în carantină, de care n'avu să se laude, revăzînd traducerea sa din 1819: *Alexii saă Căsuța din codru*³. Termină lucrarea la 18 Iunie următor, în satul basarabean unde se adăpostise: Vărănești-Răzeși⁴.

Se întoarse, chemat de Cainacamul Vogoridi, prin Octombrie⁵. Încă la 12 ale lunii, el primește, ca biv Vel Vornic și îngrijitor al Vistieriei, ordine de la guvernul stabilit de oștile turcești⁶. Fusese, ni spune el singur, introdus în Divan pentru «praxa și știința» ce trebuie pentru administrație⁷.

În 1822, îl vedem în corespondență cu Negel, fratele Mitropolitului⁸. Vogoridi, pe care-l înșela prudența sfioasă a acestui bogat boier⁹, crezu că ar fi bine a-l trimite între deputații ceruți de Poartă, dar Vornicul Alecu refusă pentru motive de boală și bătrîneță¹⁰. Alții plecară, dintre cari unul se întoarse Domn, iar el rămase la Iași, în locul aceluia, ca «vechil de Logofeție¹¹».

După stabilirea în Scaun a lui Ioan Sandu Sturdza, a cărui Domnie își propunea s'o descrie, Alecu Beldiman, un bătrîn de peste șei-zeci de ani, se ținu departe de afacerile publice, spre care nici odată nu-și simțise o deosebită aplecare, și se zăbăvi cu talmăcirile, vechia și iubită sa ocupație de zelos și de harnic cărturar. În Ianuar 1824 termina traducerea *Calatoriilor* lui Coxe¹², în 1825 dădea gata o «Tragodie a lui Lentor¹³». În

¹ Hurmuzaki, X, p. 74, No. 92; p. 75. Fusese Ban.

² V. nota următoare.

³ Bianu, *Catalogul mss. rom. din Bibl. Ac. Rom.*, pp. 94-5; ms. 2 al Bibl. din Iași.

⁴ *Ibid.*

⁵ Hurmuzaki, X, p. 146.

⁶ V. *Apendicele*.

⁷ *Tragodia*, ed. Kogălniceanu, *Letopisițe*, III, p. 393.

⁸ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 231, No. 247.

⁹ V. Hurmuzaki, X, tabla.

¹⁰ *Tragodia*, p. 425.

¹¹ *Ibid.*

¹² Bianu, *l. c.*, pp. 89-90.

¹³ *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, III, p. 299; Tanoviceanu, *l. c.*, p. 174, nota 22.

cele d'întăiū zile ale anului următor, înainte de 6 Ianuar în orî-ce cas, el muria, poate în Iași, lăsînd un singur fiū, Vasile, căruia-î recomanda să fie patriot și să-și cinstească neamul, ceia ce el, tatăl, «va simți-o și în mormîntul său»¹.

Fiului său Vasile îi dedică din Bacău Alexandru, atunci cînd purta *în spinare* «sarcina de șezeci și cinci de ani a vieții», adecă în 1825, un letopiseș moldovenesc pe care îl prescrise. E lucrarea lui Costin întregă, în care doar s'au înlăturat din considerațiile preliminară unele digresii ca «supărătoare pentru cetitoriū». S'a păstrat, adaugă copistul în Prefață, și «stilul acel vechiū», care nu s'ar fi putut modernisa cu ușurință și, mai ales cu folos².

Venim acum la principala lucrare a acestui laborios și învățat boier, la «Tragodia saū, mai bine a zice, jalnica Moldovei întîmplare după răzvrătirea Grecilor în 1821».

Nu e o cronică în sensul cronicilor de decadentă ale lui Ienachi Kogălniceanu și Canta. Acesta e un om cu păreri proprii, cu sentimente bine definite, cu o orientăție politică.

Judecata sa — și el o are totdeauna — nu e o judecată nesigură, interesată, care să atirne de relațiile lui momentane cu o persoană saū cu alta. Alecu Beldiman e un caracter drept, nu numai o inteligență deosebită și un om de talent. Și sentimentele sale sînt atît de drepte, încît, cetînd poema lui, rătăcind prin această pădure de versuri perfect asemenea și de un efect soporific iresistibil pentru cine, cu oare care îndulgență chiar, ar căuta artă, simțim spiritul vremii, ceia ce credea Moldova luminată și patriotică, noua Moldovă ce se formase după 1774, cu ochii veșnic ațintiți asupra viitorului, despre acel neașteptat, dar plin de urmări eveniment ce a fost eteria grecească.

În mișcarea grecească Beldiman nu vede, cum trebuie să vadă

¹ Tanoviceanu, *l. c.*, p. 175, nota 25: scrisoarea lui Dimitrie Beldiman către Macarie, duchiul episcopiei de Roman, 6 Ianuar 1826. O scrisoare a lui Filaret Apamias, prin care anunță Mitropolitului Veniamin moartea lui Beldiman, în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 413-4, No. 462. Pe Vasile-l întîlnim în 1812 ca «vechil» al Vornicesei Ecaterina Roset; Bibl. Ac. Rom., doc. xxviii/197. Un alt Vasile Beldiman, vătav la Prăjești în județul Neamț, la 1805; *ibid.*, doc. xxxviii/259. Un «nacealnic» Beldiman în 1819; *ibid.*, doc. LI/55. În fine, un «N. Beldiman Spătar» în 1818; *ibid.*, doc. LXXII/122. Un «Lupul Beldiman Logofăt» în ms. 4 al Bibl. din Iași.

² Ms. 3 al Bibl. din Iași. V. și *Apendicele*.

un judecător rece, un istoric din timpurile următoare, un gând mare, un ideal curat, o reclamație națională îndreptățită, care se manifestă întâi prin mijloace materiale josnice și triviale. Nu vede o tragedie jucată de clowni, atât de tragică însă în esența ei încît la urmă avem înaintea noastră tragedieni vrednici de ceia ce reprezintă. Antipatia lui Beldiman față de Greci îl face să aprecieze mai mult după mascaradele din Iași, după alaiurile ridicule ale generalilor improvisați, după zădarnica pompă a mișeilor. Și totuși chiar în principate eroicul se amestecă adese ori cu burlescul, și-l domină: așa a fost în luptele de la mănăstiri, conduse de Arnăuți cari nu se temeau de nimic pe lume, așa a fost în încăierările, fără alt folos decît al onoarei, ce se făcură pe malul Prutului; așa a fost în acel *exitus* de viteji care se chiamă lupta de la Drăgășani. Toate vrednice preludii ale luptei pe viață și pe moarte care trebuia să se deie în Morea și la capătul căreia aștepta biruința pe luptători.

De la început, poetul presintă într'o lumină caricaturală proiectul Grecilor și pe acei cari trebuiau să-l realizeze. «Rivna elefteriei», care-i mișcă, nu-l atinge de loc, fiind-că e vorba de

Un norod asuprit foarte, dar falnic, nestîmpărat,
Îngînfat c'avè odată stăpînire și 'mpărat.

Gîndul acestor îndrăzneți fără putere e un gînd nebun:

Țarigradul în surprare cer mai întâi a-l vedè,
Socotînd că celelalte de la sineși vor cădè...

Țarigradul împărătesc, pe care l-au atacat de atîte ori în zădar alt-fel de forțe, «oști mari și regulate», să-l cucerească acestea! Pentru cei cumînți, dintre dușmani chiar, se va înțelege că Moldovenii, cu toată iubirea lor pentru creștinătate, nu puteau sprijini asemenea aspirații disproporționate. Și, chiar dacă le-ar fi sprijinit, ni spune acest bătrîn boier cu dragoste pentru neamul său, dar fără încredere în virtuțile lui militare și poate chiar în viitorul lui, — la ce-ar fi folosit colaborarea lor, cari nu erau oameni de arme:

Arma noastră fiind plugul, de la noi ce aștepta,
Cum credea din deatorie a ne putea strămuta¹?

Conducătorii tărăboiului eterist din Iași sînt zugrăviți într'o galerie de caricaturi, care ar fi interesantă dacă forma ar fi mai puțin monotonă și greoaie. Sînt tipuri de eroi de carnaval,

¹ P. 385.

de voinică ieftenă, de strateg și stratopedarchi improvișați, ce acopăr cu hlamida amintirilor clasice meschina lor persoană modernă, care sînt bine fixate și în care e făcută nemuritoare înfățișarea puțin serioasă a revoluției. Vedem pe Iacovachi Rizu, versatilul și agerul Fanariot, strălucitorul literat¹, care,

Zimbînd și spuindu-ți glume, nesimțind te desbraca,

pe Postelnicul Costachi, gratificat cu calificația de «puturos», pe colegii lor mai mărunți de complot și de demonstrații, dintre cari unul e un

Suflet rău, urit la față, un cîne nelegiuit;

altul, și mai puțin norocos în împărțirea epitetelor,

...Un giugea, un om pocit

O stîrpitură grecească, eșit dintr'un vas clocit;

un al treilea :

...Suflet scîrnav și urit :

Ori cînd îi cătai în față, îl vedeai posomorit.

Viclean, ademenitoriu,

Ipocrit de cei de frunte și de țeri vînturătoriu.

Căutînd cu răutate între «cațaonii» cu «cocarde», cari fură caii, execută pe bancheri, silindu-î cu iataganul și şușaneaua să aibă sentimente «patriotice», cari defilează, în «parade ciudate», mai mult sau mai puțin goi și desculți, cari proclamă cu patos prefacerea lor, pentru binele Eladei, în «Hanibal și Temistocli», — descopere, între acești popi, ciocoii și oameni de rînd : —

Nu sînt goniți nici Țigani, zicînd că sînt îndrăsneți, —

cîte un «călugăr puchios», care dă binecuvîntarea, pe care nu merită să o pronunțe², pe vre-un coconaș suptîre, ce pleacă cu recomandații părintești de a nu răci la război, ca fiul lui Iacovachi Rizu, a cărui mamă se roagă de «generalii» :

Să nu-l lase să se culce noaptea fără ghigilic,

Franzelă, puî de găină, ciorbă să-i dea de mîncat

Și noaptea două saltele să-i aștearnă de culcat :

Un pruncariu așa în oaste, ce dracul ar fi lucrat³,

¹ Mai vezi, pentru *Furarea curcâi*, de el, Papadopoulos Vretos, II, No. 573.

² V, plîngerea Ieșenilor contra egumenilor greci cari au sprijinit și Eteria, în Bibl. Ac. Rom., doc. xv/2.

³ P. 342.

descoperire credincioși ai Crucii cari se împărtășesc de împărtașenia soldaților după o copioasă «zacuscă», apărători nobili ai neamului, în cari recunoaște

Haidăii de pe la vite, bazagi, plăcintari mulți ¹,

și alte asemenea tipuri războinice, menite să recomande mișcarea. Cît despre șefii supremi, dacă el nu exprimă nici o părere în privința lui Alexandru Ipsilanti, care pare să-i fi impus prin descendența sa Domnească și calitatea de general împărătesc, el observă la plecarea lui Mihaï Suțu că acest Domn vindea caftanele și nu plătia lefile, și nu se încrede în accesul de patriotism moldovenesc ce prinde pe principele Gheorghe Cantacuzino, cînd vede că afacerile Eteriei, căreia i se înfeodase, încep a merge destul de rău.

Însă Beldiman se afla la Sculenă cînd se dădu aici o luptă care permise elementelor serioase din armata «pentru credință» să-și deie măsura devotamentului și vitejiei. Pe cînd el se dezbată cu greutățile și neplăcerile carantinei: —

În ce felii de carantină, vaî mie! nu-i de crezut —,

Turcii se apropiau de capitala Moldovei și stringeau între rîndurile lor fanatice și între granița Prutului pe încrezătorii ostași ai lui Ipsilanti. Aceștia nu fugiră fără să opue o rezistență, pe atît de nefolositoare pe cît de onorabilă. Poetul, martur ocular al acestor scene de jertfire, nu le trece supt tăcere:

N'oiu tainui bărbăția acelor ce am văzut,
Căci am privit îndrăzneala, cît nu era de crezut:
Scoțînd mișeiî aceia ce erau luați din Iași,—
Ceilalți unul și unul i-am văzut ostași aleși;
Sprijinesc războiul cinci ceasuri și nici decum nu se da:
Cine socotia c'atîta Grecii vor putea răbda?...
Prea rar vedeai cîte unul peste Prut cum că trecea ².

Despre cele ce se petrecură mai tîrziu în marginea munților, despre luptele de la Slatina și Secul, Beldiman știe iarăși să ni povestească, de și informațiile a trebuit, de astă dată, să le capete de la alții ³, el fiind la Iași, unde nu vedea decît alaiurile

¹ *Ibid.*

² Pp. 379-81.

³ «Am vorovit cu acela» — cu boierinașul trimis de ispravnicul de Făl-ticenii pentru a îngropa morții din Slatina —, «mi-au spus că i-au numărat»; p. 400.

Turcilor împodobiți cu odăjdii furate de la mănăstiri¹ sau trista defilare a prinșilor².

Am văzut că Beldiman fu printre cei d'întăiu boierii cari consimțiră să se întoarcă pentru a încunjura și servi pe Caimacamul bulgaro-grec, mai mult Grec decît Bulgar, Vogoridi. Dar ceia ce spune despre acesta și despre colegii săi de Divan, nu e spre lauda lor. Administratorul țerii i se pare un om

Viclean, nesățios și lacom, facut numai pe prădat,

un ambițios, care recurgea, pentru a-și realiza planurile, la prefăcătorie și minciună, arătîndu-se «blînd, politicos și smerin», atunci cînd în inima sa era numai setea de putere și de răzbu-nare³. Cîrmuirea lui i se pare o epocă de jaf, și el se îndrep-tățește pentru că a luat parte la dînsa prin frică, frica de pis-toalele Turcilor, de «ocna și mănăstirea» la care Luminăția Sa era dispus să trimeată pe recalcitranți.

Într'o vreme ca aceasta nu iscăli, dacă poți!

În niște așa prilejuri, cînd pistoalele juca,

Cine îndrăznea o strună ca aceasta a călca⁴?

În cronica rimată a lui Beldiman se desvăluie toate combina-țiile șirete, toate intrigile și toate actele de ipocrisie ale aceluî ce se visa Domn al Moldovei căzute din nou supt guvernul străinilor.

Cît despre boierii, el vede în acei ce rămaseră în țară și a căror rămînire pregăti vremile nouă, numai niște egoiști cari se gîndiau la soarta averii lor și n'aveau alte sentimente con-ducătoare :

Rîdeam auzind a zice, patriei că s'au jertfit:

Interesului mai bine zică, că-i mai potrivit⁵.

Luîndu-i în deosebii, pe actorii romîni ai împrejurărilor din 1821 și 1822, Beldiman explică, nu fără oare-care înțepătură, de ce lui Ioan Sturdza, și nu altuia, — de pildă unui cunoscut al

¹ «Însuși am văzut cu ochii în gios spre Curte mergînd.

Un Ienicier să se primble, mitra sea în cap purtînd»; p. 403.

² «...Am și văzut

Șeptesprezece aice spre dovadă sînt trimeși,

Cari toți în gît cu lanțuri i-au adus pe gios în Ieși»; pp. 410-1.

³ P. 388.

⁴ Pp. 394-5.

⁵ P. 392.

nostru și al autorului, Vornicul Alecu Beldiman —, i s'a dat Logofeția, prin care a fost designat apoi alegerii ca Domn :

Căci din cei bătrîni nici unul acest rang nu aū primit¹.

Greșelile lui Teodor Balș nu sînt trecute cu vederea². Laude fără rezervă le are numai pentru Caimacamul muntean, C. Negri, și pentru comandantul trupelor de ocupație, Pașa :

Suflet bun și cu priință decît acesta mai vrei³?

Boier comod, dorit de liniște, vrăjmaș al revoluțiilor, nu pentru scopul ce urmăresc, pentru ideile în numele cărora li se ridică steagul, ci pentru caracterul lor de revoluții, Beldiman, care n'a înțeles rolul boierilor rămași în Moldova, care n'a putut deosebi destul de bine între politica lor și politica celor refugiați peste hotare și n'a putut să deie *ciocoilor* rămași toată dreptatea ce li se cuvenia, nu înțelege nici semnificația și necesitatea apariției «Domnului Tudor». Pentru dînsul n'are nici o însemnătate mișcarea Oltenilor, care arată Turcilor și Europei că, afară de boierii ce se puteau confunda cu colegii lor greci, exista în principate o țeră nime românească, pe care apăsarea fiscală și politică n'o slăbise atît de mult, încît să nu-și mai aducă aminte că străbunii ei purtase arma și că pe dînșii se răzimasе cinstea și puterea țerii. Întăia oară, Beldiman vorbește ast-fel de Domnul țeranilor :

. . . . Un Tudor răzvrătoriu,
Căci și 'n Țara-Românească osîndă, necaz cît vrei,
Dar această îngrijire vor avea a scrie ei⁴.

Și aiurea osînda e și mai aspră pentru mojiul care îndrăznise a băga în spăriați boierimea și a o face să se închine înaintea puterii lui de soldat :

Un Toader Vladimirescu, om viclean, înșelătoriu,
Învrăjbitoriu de noroade, de rele iscoditoriu⁵.

Numai înaintea faptului îndeplinit — Domnia românească — el cîntă imnul de biruință:

¹ P. 393.

² P. 424.

³ P. 411.

⁴ P. 338.

⁵ P. 387.

Ce noroc, ce fericire întâmplarea aŭ adus,
Căci de un veac și mai bine, de cînd Domni moldoveni nu-s¹.

Ast-fel salută el suirea pe tron a lui Ioan Sandu Sturdza Voevod, a cărui Domnie promite a o povesti fără părtenerie, după cum i se va arăta direcția, pe care o sperează a fi mulțămitoare tuturor :

Dac'am venit pân'aceia, voiŭ scrie descoperit,
Ca să-mi văz visul cu ochii, să giudec de-am nemerit ;
Dar nădăjduiesc a scrie aceea care doresc.
Că voiŭ scrie adevărul, jurămint fac cel mai sfint :
Nu voiŭ părteni nimica, n'oiŭ scrie basme, nici vînt².

Și, mai departe, unde anunță și noua formă prosaică, în care va fi redactată această continuare, alcătuirea de versuri fiind tot atît de obositoare pentru el, autorul, pe cît e de obositoare astăzi lectura lor pentru noi, cetitorii :

A Domniei începuturi, acele m'or lumină :
Voiŭ cunoaște de sînt semne Cerul a se alina.
Căci am făcut hotărîre și Domnia a scri eŭ,
Însă nu mai mult în stihuri, fiind zăbavnic și greŭ³.

A scris Beldiman și mai departe. în prosă, cronica sa ? De o ast-fel de continuare nu ni s'a vorbit nici odată, și știm numai că Domnia lui Sturdza a fost descrisă de un boier Balș, într'o operă care trebuie să fie undeva, între vechi hîrtii de familie.

«Tragodia» lui Beldiman, masiv monument literar de versuri lungi și grele, prețios isvor istoric pentru evenimentele de la 1821-2 în Moldova, document și mai prețios pentru felul cum cugeta și simția boierimea din această țară în anul care făcu să se prevadă viitorul, a fost tipărită întâiu de cavalerul de Balica, iar, pe urmă, în marea colecție a lui Kogălniceanu⁴, după manuscriptul original.

Există însă și variante. Una cuprinde la sfîrșit, în prosă, ceia ce se spune despre continuare, în versuri, în manuscriptul defi-

¹ P. 431.

² P. 432.

³ P. 433.

⁴ T. III.

nitiv¹. Dar există una mult mai interesantă, cu însemnate adaosuri, asupra căreia trebuie să ne oprim puțin, pentru a-i fixa caracterul și proveniența.

Beldiman era prietenul bogatului și influentului boier Teodor Balș, care a jucat un rol de căpetenie în agitația constituțională din 1822. Balș a fost mandatariul exilaților de bună voie de la Cernăuți, el a fost purtătorul arzului lor, prin care cereau o constituție oligarhică pentru Moldova, încredințarea cîrmuirii în singure mîinile boierilor, ce nu-și simțeau nevoia de a fi *domniți*, nici de un străin, nici de un pămîntean.

Vogoridi află, printr'un personagiu, pe care Beldiman îl lasă fără nume, de scopul venirii emisariului pribegilor. El potrive lucrurile așa de bine încît Balș, mergînd la Silistra, nu presintă arzul partidei sale, ci, trebuind să presinte ceva, recomandă pe acel al ciocoilor din Iași, cari cereau un Domn pămîntean. Întorcîndu-se cu această strălucită ispravă, Balș mai făcu greșeala de a se duce iar în Bucovina, pierzînd ast-fel prilejul de a fi numit Domn. Beldiman ne asigură că el a căutat în zădar să-și oprească prietenul de la acest pas vătămător :

Ce interes avea, nu știu, știu că mult s'aũ sirguit,
Să mai stea, să nu se ducă, în destul l-aũ sfătuit.
El giuca un rol prostatec, pentru el mulțămitor :
Întru sfezile urmate, el era împăcător,
Căci Balș îi da ascultare la cele ce-l sfătua —,
Cum că-i prieten statornic, nimic nu se îndoia.
Bine făcea să-l asculte pre dînsul până 'n sfîrșit,
Căci s'aũ cunoscut în urmă cum că Balș mult aũ greșit².

Dar lui Balș, un om vanitos, căruia-i plăcea să i se cînte laudele, ast-fel de mențiuni, ca și pomenirea rară a numelui său, nu-i convenia. Decî, el dădu vre-unui logofăt, dibaciũ imitator al formei lui Beldiman, căruia-i rămîne însă totdeauna inferior, sarcina de a preface povestirea așa cum el ar fi vrut să fi fost scrisă de prietenul său. Această nouă ediție a «Tragodiei» a putut fi redactată înainte de Ianuar 1826, dar n'a putut fi răs-pîndită printre boieri decît după moartea lui Beldiman.

În noua versiune, se adaug unele amănunte, precum acela

¹ Tocilescu, *Studii critice asupra cronicilor romîne*, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, III, p. 269, nota 1.

² P. 424.

despre Spiru, «giugiucul» bancherului Pavli¹, se reproduc mai multe acte, dintre care unele foarte importante, ca arzul cio-coilor, pe care Beldiman se mulțămise să-l analizeze, neavîndu-l poate nici la îndămină, acel către Salih-Pașa, prin care se recomandă pe Balș, Cerchez și Greceanu, ordinul din 8 Iulie 1822 pentru scoaterea din Căimăcămie a lui Vogoridi. Dar cele mai multe din lămuririle nouă privesc persoana lui Balș, îi fac apo-teosa. Îl vedem primind la 1821 rugăciunile de intervenție ale țerii, sfătuiindu-se asupra primejdioasei hotărîri cu cucoana sa, Ruxanda, — care și ea trebuia să ajungă la nemurire —, vorbind «ca un iroû» eteriștilor, ducîndu-se ca un «izbăvitor» la Brăila, refuzînd mai tîrziu Domnia, pe care i-o oferiau Turcii, întorcîndu-se în triumf, după ce lucrurile se lămuriră, și fiind, el, «Slăvirea sa Baluș» un discurs înnălțător către compatrioții săi, supraveghind stingerea focurilor, «primind paradele», strigătele de *ura!* și firmanul Porții către dînsul, — care e reprodus și acesta.

E sigur că Beldiman n'ar fi consimțit a-și schimba cele scrise odată, pentru a se face rapsodul «Slăvirii Sale», și forma e și ea nevrednică de dînsul, scriitor îngrijit și corect. Precum nu el ar fi lăudat moșia Flămînzii, numai pentru că era a lui Balș, tot așa n'ar fi fost în stare să facă să rimeze «am» cu «moldovan», «îndrepta» cu «scăpa», «fi» cu «noroci», «împrumuta» cu «pară». Cine va fi fost însă scriitorul ales de Balș, nu putem ști².

Și, pentru a termina cu istoriografia moldovenească din această epocă, există un Jurnal, bine cunoscut, al călătoriei boierilor moldoveni la Constantinopol, a acelor boieri moldoveni cari se întoarseră cu Domnia pămînteană. Ziarul a fost copiat de Alecu Beldiman și tipărit după manuscriptul acestuia³. L-a scris, fără îndoială, descriînd calea, împrejurările politice, temerile și speranțele, într'o limbă destul de bună, unul din membrii deputației sale din oamenii lor. Dintre membri, unul, Iordachi Rășcanu, nu îndrăzni să se întoarcă pe mare cu noul Domn al Moldovei, ci porni cu Grigore Ghica, Voevodul muntean, pe

¹ Cf. Hurmuzaki, *Supl.* I⁶, pp. 155, 242-3 (N° 115).

² Variantele s'au tipărit în *Buciumul român*, I, p. 167 și urm., de I. M. Co-drescu, care a prevăzut — p. 403 nota † — și adevărul în chestia arzurilor.

³ În *Letopisiște*, III. Părți fusese publicate înainte, de Drăghici, în *Ist. Moldovei*, II.

uscat, spre Silistra. Însă *Jurnalul* urmărește de la o vreme cu mai multă atenție pe acesta din urmă. Resultă că el a fost scris saū de Rășcanu saū de un om al acestuia și, de oare ce însoțitorî mai de cinste nu se pomenesc pentru boierii chemați în pripă, ultima presupunere se înlătură, și cea d'întăiū se preface în siguranță aproape deplină¹. Știm din *Tragodie* că Rășcanu era un «bun prieten» al lui Beldiman, care a stăruit pentru ca el să fie trimis la Constantinopol, în locul pe care însuși aflase cu cale să-l refuze².

* * *

Cum am spus, găsim în Țara-Românească o dezvoltare mult mai însemnată a genului istoric în această perioadă.

Începînd cu lucrările redactate în grecește, care ne privesc pe noi și se leagă așa de strîns cu cronicile și operele istorice în limba țerii, încît nu pot fi despărțite de acestea, găsim pe timpul lui Mavrogheni mai multe opusculе grecești, al căror scop era să înnalțe Domnia insularului saū să o defaime, — mici cronice de Curte saū de opoziție.

Hope, călătorul engles, care a străbătut de două ori Țara-Românească, s'a interesat de cele ce se petreceau într'însa și s'a gîndit a transmite rezultatul observațiilor sale în forma atrăgătoare a unei povestiri de imaginație, — arată că Mavrogheni se emoționa de cele ce se spuneau despre dînsul în gazetele din Viena și că se gîndia a restabili adevărul, puînd să se scrie o istorie oficială a stăpînirii lui³. Dar nu numai ziaristii din Viena nu-î apreciau însușirile de administrator și general, pe care doria atît de mult să le vadă recunoscute, ci chiar mulți dintre supușii lui, dintre supușii romîni, cum vom vedea, căroră nu li impunea totdeauna originalitatea imperioasă a lui Vodă,

¹ Jurnalul s'a tipărit în urma «Tragodiei», de Kogălniceanu, în *Letopisițe*, III. În *Uricariul*, V, găsim o altă ediție a lui, împreună cu caimeaua lui Vogoridi către Pașa de Silistra, cu proclamațiile lui Ipsilanti și Gheorghe Cantacuzino. — O scrisoare a deputaților moldoveni, trimesă din Constantinopol, se află în *Uricariul*, III, pp. 115-7. — Iar, pentru atribuția *Jurnalului*, v. și Hurmuzaki, X, p. 177, nota 1. Pentru «Jurnal», v. și Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 326.

² P. 425. — Mai însemn niște note din anii 1813-5 (*Serb. școl.*, p. 178).

³ Hope, *Anastasius*, trad. franc., pp. 373-5.

și nu mai puțin dintre acei greci, nemulțămiiți cu guvernul unui locuitor de insule. Cunoaștem o poemă greacă, de o sută șezeci și opt de versuri, în care Domnul e tratat cât se poate mai rău, imputându-i-se jaful sistematic împotriva boierilor și alte abuzuri¹.

Supt Mavrogheni, în 1789, traduse tipograful Nicolae Lazar din Ianina și tipări în imprimeria pe care o stabilise însuși lângă Zoodochos Pigè, *Observațiile* geografice și statistice ale lui von Bauer, supt titlul de *Περιγραφή της Βλαχίας*². Cu trei ani înainte, în 1786 adevă, dascălul grăcesc Teodor, de la care se mai păstrează mărunțișuri literare: epigrame, discursuri³ — nu trebuie confundat cu Teodor din Trapezunt, care, după ce profesase la Iași și la București multă vreme, muri în acest din urmă oraș la 7 Septembrie 1695⁴, — redactă un elogiu al principelui⁵. În traducere românească, această lungă bucată de retorică nesinceră și goală se chiamă: «Lauda saū viața celui prea-înnălțat între Domni, prea-cuvios și prea măreț Io Nicolae Petru Mavrogheni, la 1786; care a domnit cînd era Împărat Hamid și Capudan-Pașa Hasan Gezaerli». Nu cuprinde nimic decît comparații pretențioase, laude pentru clădirile făcute de Mavrogheni în Grecia și din care pretinde Teodor că a văzut pe acelea din Patmos, iar, la sfîrșit, inevitabile versuri encomiastice⁶.

Lucrarea Marelui-Căminar Manolachi Persiano: «Scurtă expunere a bunătăților eroice ale prea-înnălțatului, prea-cucernicului și triumfătorului Domn al nostru și stăpînitor a toată Ungrovlachia, Io Nicolae Petru Mavrogheni Voevod», nu poate

¹ Ms. 118 al Bibl. Ac. Rom., pp. 41-4.

² ... Νῶν πρῶτον μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τὴν γαλλικὴν διάλεκτον παρὰ Νικολάφ Λαζάρω τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, ἐν Βουκουρεστίῳ, 1789, Ἰουνίου 17, παρὰ Δημητρίῳ τυπογράφῳ. Un ms. se afla în Biblioteca Sturdza din Miclăușani. V. Melhisedec, *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 149. El se păstrează astăzi în Bibl. Ac. Rom.

³ V. și mai sus, capitolul despre cultură.

⁴ Îngropat la Sf. Sava; Cf. Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. LXIX (1795) și Sathas, *Νεοελληνική φιλολογία*, p. 414. V. și Erbiceanu, p. XXVII.

⁵ Căruia tot el, «dascălul domnesc», îi făcuse discursul la instalare; Dionisie Ecclesiarhul, p. 167. Pentru Teodor, *Rev. teol.*, III, pp. 29, 356.

⁶ S'a tipărit, cu traducere românească, de d. C. Erbiceanu, în *Cron. Greci*, p. 229 și urm.

fi comparată cu colachia dascălului Teodor. Fără să fie o operă de istorie în adevăratul înțeles al cuvîntului și fără să atingă în versurile ce o îmbracă o frumuseță literară oare-care, ea e utilizabilă ca isvor și ca poemă și se poate ceti, cam cît lucrările lui Stavrinós, ale lui Matei al Mirelor și a tînguitorului soartei lui Stavarachi, cari aŭ precedat pe această cale pe autorul nostru.

Autorul se poate cunoaște și alt-fel decît prin acest opuscul. La 1787 el dă explicații generalului Fabris, comandantul imperial din Transilvania, în privința intențiilor Domnului său pe timpul războiului abia deschis, și iscălește comunicarea: «E. de Persiany, secretar al Alteții Sale Serenisime Domnul Țerii-Românești». La 11 Februar st. n. 1788, el trimite o nouă scrisoare, data aceasta Agentului. La 1802 el era în serviciul unui nou principe și, fiind bolnav, se duse, în primăvară, la băi în Ungaria. Era și medic, dacă nu preferă cineva să vadă un omonim al lui în «protomedicul muntean Manoli Persiani» din 1805¹. În sfîrșit, pe timpul lui Naum Rîmniceanu el ajunsese la demnitatea de Hatman²: Hatman și medic! Rămase pe lîngă C. Ipsilanti în 1807³.

Cartea prin care secretariul lui Mavrogheni vestește lumii grecești lucrările mărețe ale Domnescului său stăpîn⁴ s'a tipărit la Nicolae Lazar, în Februar 1789. Volumul cuprinde, pe lîngă versurile Căminarului și ofranda poetică a lui Matei al Mirelor, o προσφώνημα a episcopului de Rîmnic Filaret, versuri foarte bune și curate, în care asigură pe cetitori că Manolachi spune veridic lucruri pe care le-a văzut cu ochii săi, o alta a Marelui-Comis Alexandru Calfoglu, în care Nicolae-Vodă e calificat de «nou

¹ În acest an Agenția confirmă, după cererea consulului rusesc Kirikos, «dass gegenwärtiges ärztliche Zeugnis des landesfürstlichen Herrn Protomedicus Emanuel Persiani»; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate. De acolo sînt luate și celelalte informații ce-l privesc.

² *Cron. Greci*, p. 275.

³ Naum Rîmniceanu, pp. 273, 275; *Bis. ort.*, XIII, p. 263. O nepoată a lui «Persiano» e menționată la 1807; *ibid.*, p. 272. V. Iken, II, p. 192.

⁴ Titlul e Συνοπτική περίληψις τῶν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων τοῦ ὑψηλοτάτου, εὐσεβεστάτου τε καὶ τροπαιοῦχου αὐθέντου ἡμῶν καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγκροδλαχίας, κυρίου κυρίου Ἰ. Νικ. Π. Μαυρογένη ΒΒ., συνθεθεῖσα παρὰ εὐγενεστάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου ἄρχοντος μεγάλου καμινάρη κύρ Μανολάκη τοῦ Περσιανοῦ, εἰς τὸ Ἔζισμὲ ἐν Βουκουρεστίῳ.

Hercule»¹, o a treia de Ioan Geanetu, biv Vel Logofăt, luptătorul contra lui Ocellus², niște epigrame în dialect ionic, de dascălul Teodor, de care acum a fost vorba, un *engomion* spus la Crăciun înaintea Domnului, de alt dascăl, Dimitrie Zisu, preotul din Argyrokastron. Zisu face o mulțime de comparații în stil antic pentru a ajunge la «Domnul dacic» și a termina cu îmbielșugate felicitări pentru acesta, Doamna lui, beizadelele, Domnițele, Mitropolitul, episcopi, boierii și «slugile credincioase» ale tronului lui. Un biv Vel Postelnic Eustatie sau Eustatiades scrie din Constantinopol, pentru a face complimente Marelui-Căminar; un viitor poet român, Iordachi Slătineanu, pentru moment elevul «Gheorghe, fiul prea-nobilului boier, biv Vel Vornic Slătineanu», înalță, în stihuri heroelegiace³, glasul său copilăresc pentru a cânta laudele Voevodului, pe când alt ucenic al școlii Domnești, Scarlat, fratele precedentului, își exprimă în «versuri politice» nemărgenita admirație pentru virtuțile ocîrmuitorului muntean. Între două alte producții ale lui Matei, Mitropolitul Mirelor, se găsesc versurile lui Dionisie, recunoscătorul egumen de la Zoodochos Pegè. Toată boierimea atacată de poesie colaborase, cu familie cu tot, la celebrarea nemuritoarelor merite ale eroicului Domn.

Cît despre Persiano, care se găsește într'o așa de bună societate, el ia de la început pe «noul Alexandru»⁴: ni-l arată pe acest Venețian de origine gonind la optsprezece ani corsarii pe apele Archipelagului, înălțîndu-se apoi la demnitatea de talmaciù al Flotei, cîștigînd iubirea lui Gazi-Hassan, Capudanul, care-l consideră ca pe un fiu, împăciuind, ca un Grec patriot și un «alt Achile», Maina revoltată. Dobîndind tronul muntean, el se arată un bun administrator, care stabilește siguranța în țară, un dibaciù și viteaz conducător de trupe, pe ale cărui victorii nici o carte nu le poate cuprinde, căci răsună nesfîrșite «în Rumelia, în Anadol, și până în Bagdad». Se povestește visita lui Gazi Sahib, numirea ca Domn pe viață. Iar, dacă nu spune și mai multe decît atîtea, nu că-i lipsește materia, care e infinită,

¹ Ἡρωκλήης τῶ ὄντι νέος.

² V. mai sus, capitolul despre cultură.

³ În notele despre care s'a vorbit mai sus—vol. I, p. 501—se menționează «Radu Slătineanu, care, și tată acestuia, fusese strein, Arvanitohorit».

⁴ Ἀλέξανδρος ὁ νέος.

ci motivul e că n'are «gura poetică a lui Homer» sau măcar talentul lui Voltaire; care a scris «poema ce se chiamă Henriada»¹. Dacă nu era mulțămît nici cu atîta Mavrogheni, de sigur că avea gusturi dificile. Manolachi Persiano, Căminarul medical, făcuse tot ce-î stătea prin puțință.

Maî puține se știu despre un alt autor grec care, trăind pe acest timp în principate, a scris și despre noi în limba sa natală. Atanasie Comnen Ipsilanti era Mare-Spătar muntean încă de pe vremea lui Ștefan Racoviță², supt al cărui tată făcuse studii la Iași, și-l vedem semnînd ca «Atanasie Ipsilanti Vel Spătar» supt hrisovul acestui Domn contra Grecilor³. Doctor în medicină din Padova, el a fost și agent muntean la Constantinopol, în 1769. După modelul cronografelor, el a alcătuit un fel de istorie a neamului și a culturii grecești, care, pornind de la 1453, se oprește numai la ultimele evenimente pe care le-a mai putut vedea scriitorul. Lămuririle asupra principatelor sînt numeroase, și multe dintre dîsele, de natură statistică, sînt de cea mai mare însemnătate⁴. În partea istorică, observăm mai ales pîrtenirea deosebită de care dă dovadă față de Racovițești, cari-l crescuse și boierise.

Cea mai însemnată însă din toate lucrările grecești asupra istoriei Romînilor e marea «Istorie a Daciei» de Dionisie Fotino. E o operă alcătuită cu răbdare și pricepere, din multe izvoare, care aū fost alăturate și criticate, așa încît să dea o povestire bogată și sigură. Multă vreme, alături de Engel, și mai mult decît acesta, istoria lui Fotino a fost un izvor de căpetenie pentru cei ce s'aū ocupat de istoria Romînilor. Pentru partea mai veche, însemnătatea i-a scăzut, și scrisesele lui Fotino se cetesc mai

¹ Τοῦ Βολτῆρ τὸ ποίημα ποῦ λέγεται, Ἐνγρόαδα.

² *Uricariul*, VI, p. 89. Cf. și *Conv. lit.*, XX, pp. 210-1.

³ Tipărit într'un periodic vechiū bucureștean, apoi de d. I. Bianu, în *Rev. nouă*, III, p. 301 și urm.; în fine, de d. V. A. Urechia, în *Ist. Rom.*, I, p. 822.

⁴ «Cele de după cucerire», Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, lucrarea lui Comnen Ipsilanti, a ieșit abia la 1877, în Constantinopol, supt supravegherea unui călugăr din Athos. Locurile relative la Romîni aū fost traduse de Papadopol Calimah, în *An. Ac. Rom.*, II; Gh. Erbiceanu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VII; unele bucăți în *Bis. ort.*, XV, p. 70 și urm.

mult de curiositate, pentru a urmări istoria unei teorii sau unei păreri; pentru partea mai nouă, care începe, dacă nu pentru Moldova, măcar pentru Țara-Românească, la 1775, folosul ce se poate trage din povestirea lui Fotino, un contemporan, a rămas același ca odinioară.

Din documentele timpului se pot culege destule informații asupra familiei Fotino. La începutul secolului al XVIII-lea întâlnim pe Gheorghe Fotino în Țara-Românească¹. Încă din 1785, dăm de un Antonie Fotino, poate tatăl scriitorului nostru, ca biv Vel Șătrar². Era căsătorit cu Ecaterina Fălcoianu, de care se despărți în 1792, după șapte ani de ceartă³. Era Postelnic supt Ruși⁴ și, rămîind pe lingă persoana lui Constantin-Vodă Ipsilanti, trecu împreună cu dînsul în Rusia, la 1808⁵. Un Σίββας ξενο Φοτινός se întâlnește în 1802 în socotelile Cotrocenilor⁶; un Ioan Fotino se desparte de soția sa Luxița în 1818⁷; un «Fotino» era spițer al Curții în 1795⁸. O Pităreasă Eufrosina Fotino avea un proces cu un sudit la 1082-3, pe cînd trăia soțul ei, al cărui nume nu ni se dă⁹. În fine, se știe că, după 1821, Ilie Fotino, fiul lui Dionisie, a făcut o povestire a împrejurărilor din timpul Zaveriei, care e unul din izvoarele cele mai importante asupra acestei mișcări. Dar nici despre Dionisie, nici despre Ilie nu cuprind nimic numeroasele hîrtii contemporane pe care le-am cercetat. Așa că trebuie să ne mulțămim cu portretul din *Revista nouă*, III, și cu cîteva note bibliografice. Mai știm atîta că a scris «Noul Erotocrit», apărut la Viena în 1818¹⁰.

Dar din însăși scrierea celui d'întăi se află ceva asupra vieții lui. Era dascălul copiilor lui Dumitrachi Ghica sau omul lui de casă. Cu prilejul războiului din 1787, el spune că se găsea pe lingă

¹ *Rev. teol.*, III, p. 99.

² Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 606, nota 1.

³ *Bibl. Ac. Rom.*, ms. 642, fol. 68.

⁴ Naum Rîmniceanu, în Erbiceanu, *Cron. Greci*, pp. 273-5.

⁵ *Ibid.*, pp. 273-4, 279.

⁶ Ms. grec I al *Ac. Rom.*, p. 19.

⁷ *Bibl. Ac. Rom.*, ms. 645, fol. 155.

⁸ Listă din acest an, în *Bibl. Ac. Rom.*, hîrtii necatalogate: «Fotino, fürst. Apotheker».

⁹ *Bibl. Ac. Rom.*, hîrtii necatalogate.

¹⁰ Titlul complet în Papadopulos Vretos, II, N° 623. Pentru un istoric Teodor Fotino, v. *Apendicele*.

acest bătrîn, influent și bogat boier¹. Pribegi cu dînsul în Ardeal, stătu cu familia la Sibiū, se întoarse în țară la 1802, fu printre acei ce primiră la Dunăre pe noul Domn Alexandru Suțu, care se opri în cale la satul Rădvanî al lui Scarlat Ghica. Era în București pe vremea marelui cutremur, pe care l-a cîntat în versuri intercalate în cronică sa, și a căpătat poate vre-o funcție sau vre-o favoare de la Suțu, pe care-l califică de «nemuritor» și-l numește «părinte al patriei». În 1808, el își tipăria opera la Viena, în trei volume.

Pentru partea de la început, Fotino a întrebuițat cronici grecești, sîrbești, turcești chiar. Din izvoarele naționale s'a ținut pentru Moldova întâiū la Nicolae Costin, apoi la Amiras, continuat de Kogălniceanu, care Amiras, cum s'a spus, începea cu compilația lui Nicolae Costin. Pentru Țara-Românească urmează în cele mai multe cazuri «Cronologia critică» a Cantacuzinilor, pe care a cunoscut-o și Wolf². Ceia ce nu înseamnă că el își interzice să recurgă la întîmplare la cronicile muntene mai întinse: la lucrarea lui Stoica Ludescu, une ori la Constantin Căpitanul, poate chiar la scriitorii din timpul lui Brîncoveanu³.

De la 1775 înnainte, izvoare scrise se mai întrebuițează încă ici și colo, și se citează «însemnări de țară» sau notele istorice ale lui Iacovachi Rizu, socrul lui Grigore-Vodă asasinatul, note ce se păstraū, de sigur, în familia Ghiculeștilor⁴. Dar, pentru cea mai mare parte, Fotino nu face decît să exprime într'o prosă clară și îngrijită, într'o narațiune interesantă și curgătoare, propriile sale amintiri. Vom avea ocașie, vorbind de lucrarea lui Dionisie Eclesiarchul, să mai vorbim de spiritul, cu totul blajin, în care e scrisă această parte a «istoriei Daciei».

O biografie foarte complectă a lui Dimitrie Philippide a fost dată de d. Al. Philipide, în *Archiva* din Iași⁵, și ne mulțămim

¹ «Marele-Ban Dimitrie Ghica, pe lîngă carele împreună și eū, autorul, Dionisie, mă aflam și mai înnainte și mai pe urmă nedespărțit în toate evenimentele». După traducerea Sion.

² V. mai departe.

³ Cf. și *An. Ac. Rom.*, XXI, sect. ist., pp. 423-5.

⁴ Pentru moartea lui Mavrogheni, el se razimă pe o «notă autografă a Marelui-Postelnic Iacovachi Rizu, carele s'a ocupat de această istorie». Traducerea lui Sion.

⁵ IV, p. 162 și urm. — Dimitrie moare în Basarabia la 1832.

a trimite la dînsa pe cetitor. Trebuie să menționăm însă lucrările sale, dintre care una are însemnătate, o mare însemnătate pentru istoria Romînilor. O altă scriere a lui are un caracter cu totul curios. Lui Philippide-î venise în minte să alcătuiască o limbă universală, și ideile lui în această privință se cuprind în Ἐπιπέρις ἀναλύσεως τοῦ νοουμένου ἑτεροίας παρὰ τὰς νόν, πρώτων ἐκπονηθεῖσα καὶ ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀποπειρογράφου τῆς Ῥουμουνίας¹.

Pentru a avea o idee despre înfățișarea acestei limbi, reproducem cu caracterele speciale alese de autor aceste cuvinte: θεβελφομκ τον σοισ σε νινομ. În anul următor apărea, tot la Lipsca, o traducere a lui Florus², dedicată boierilor Ioan Gheorghe Balș și Alexandru Gheorghe Panaioti, ca «unor prieteni ai învățaturii și istoriei»³.

Cît despre *Istoria și Geografia României*, cartea care ne interesează mai mult — Ἱστορία și Γεωγραφικὸν τῆς Ῥουμουνίας —, această prețioasă carte de critică și statistică, în care multe, nouă și folositoare informații, precum și idei ingenioase, se dau într'o formă greoaie și obscură, de un clasicism abstrus, ea n'a ieșit nici odată în întregime, cum se afla poate în hîrțile autorului. Singure partea întâiu și a doua din tomul I apărură la Lipsca, în 1816. În materie de istorie, agerul, învățatul, dar încilcitul scriitor, nu merge mai departe decît epoca veche. Dar, ieșind pe alocurea din negurile originilor, spiritul vioi al acestui Grec din Tesalia atinge și întrebări din istoria noastră mai nouă și se ocupă de persoana descălecătorilor⁴.

În mult mai slabă măsură decît în Moldova, copiarea de cronici continuă și în Țara-Românească în această perioadă. Ni se vorbește de un ms. al lui Constantin Căpitanul, transcris la 1761⁵. Știm că tot din această vreme este și manuscriptul cuprinzînd Domniile din Moldova și Țara-Românească «istoria principatelor»,

¹ Lipsca, Tauchnitz, 1817, in 8°.

² Ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀποπειρογράφου τῆς Ῥουμουνίας.

³ Τοῖς φίλοις τῶν λόγων καὶ τῆς ἱστορίας. — Exemplarul Academiei Romîne e acel oferit de traducător lui Ioan Sturdza, cum se vede din aceste cuvinte: τῷ Ἰωάννῃ Σπούρτζια ὁ μεταφραστῆς. Philippide a mai scris cărți de școală și prescurtări.

⁴ V. G. Erbiceanu, în *Arch. soc. št. și lit. din Iași*, III, p. 608 și urm. Fragmente din Philippide, în *Rev. teol.*, IV, p. 76 și urm.

⁵ Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, p. 146.

copiat de Ștefan Logofătul și tipărit ca o lucrare a lui originală în *Trompeta Carpaților* pe 1871¹. Din aceeași epocă e și manuscrisul cronicii de supt Ioan Mavrocordat, copiat de Ioniță Șoimescu² la 1792³.

Ca și în Moldova, se făceau, pe manuscrise, scurte însemnări cronologice. Ast-fel notițele cronologice de la 1787 înainte, publicate de d. V. A. Urechia în *Pe file de ciaslov*⁴. Se alcătuiau ca și acolo hirtii administrative, acte publice cuprinzând o expunere istorică. S'a tipărit o «Statistică a Țerii-Românești» din 1820⁵. Arzul prin care boierii munteni mulțămesc Porții pentru alegerea ca Domn a lui Alexandru-Vodă în 1806 are pe alocurea înfățișarea unei cronică⁶.

Dar aici avem cronică, întinse, bogate, ușoare și plăcute de cetit. De mult nu mai fusese așa de roditoare istoriografia în Țara-Românească. După 1774 s'a scris: cronică lui Dumitrachi Stolnicul, cronică rinată a Pitarului Hristachi, cele două opere istorice ale lui Mihaî Cantacuzino, «Istoria împăraților otomani» de Ienachi Văcărescu, Cronograful, prețiosul cronograf naiv al lui Dionisie Eclesiarchul.

Cea d'întăiu cronică se atribuie lui Dumitrachi Stolnicul, ceia ce o spun și cele două ms. în care ni s'a păstrat⁷, și în cursul povestirii autorul se numește odată: «pe mine Dumitrache biv Vel Medelnicer»⁸. Dar în alt loc își dă și numele de familie: «Iar, de efinătate, cîte aũ fost de o pară, în dăstul va fi mărturia dumnealui Dumitrache *Varlaam*, biv Vel Medelnicer, ca unul ce s'a întimplat, ci încă, până a nu lua războiu sfirșit, aũ apucat la sănătoasa»⁹.

¹ Cf. și *Letopisișele*, I, p. XVIII, nota 3. V. vol. I, v. p. 79.

² V. vol. I, pp. 181 și urm., 208 și urm.

³ Cf. și Melhisedec, *l. c.*, p. 146.

⁴ *An. Ac. Rom.*, X, sect. ist., p. 245 și urm.

⁵ *An. Ac. Rom.*, IX, p. 41 și urm.

⁶ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. VII/138: 25 August 1806.

⁷ Unul la Museul din București, No. 335; altul la *Bibl. Ac. Rom.*, No. 399.

⁸ *An. Ac. Rom.*, X, p. 447; cronică a fost tipărită acolo de d. V. A. Urechia. De dînsa vorbise numai Bălcescu, dînd în chip greșit — *Magasinul Istoric*, I, p. 11 — cuprinsul operei «Clucerului Dumitrache», și d. Gaster, care a tipărit un fragment, după ms. de la Museu, în *Crestomatia* sa.

⁹ *Ibid.*, p. 392.

Avînd ast-fel și numele de familie, putem urmări mai lesne pe Dumitrachi Medelnicerul, apoi Stolnicul¹.

Asupra carierii lui înainte de război știm numai atîta că el a fost de cinci ori la Constantinopol, căci în 1774 ni spune că se ducea a șesea oară: «Iar mie atuncea îmi era al șaselea mergere»². Grigore Ghica îndemnînd în 1768 pe boieri a stărui pe lîngă Ruși ca ei să cruțe țara, frații Pîrvu și Mihaï Cantacuzino, cari erau înțeleși cu dușmanii, făcură ca această misiune, în care amestecară o alta din partea lor, să fie încredințată «Pitarului Dumitrache Varlaam, ce avea soție o vară primară a lor». Oprit în cale de *volintiri*, el fu liberat, cînd se află scopul tainic al trimiterii lui. Dumitrachi trebui să conducă trupele care veniau să ocupe Bucureștii și pe care el le-ar fi dorit alcătuite din elemente mai sigure decît aceiași *volintiri*³. Supt administrația lui Pîrvu Cantacuzino, el fu numit ispravnic al Agieï, cu titlul chiar de Agă. Fu unul dintre puținii ce rămaseră în 1769 în jurul acestui patron⁴. Ni se afirmă chiar că Rușii l-ar fi numit Mare-Postelnic⁵. Vedem din cronica lui că era în București la April 1770⁶. Era întrebuițat în vre-o cancelarie, căci ni afirmă că a cetit un ordin turcesc către Marele-Vornic Nicolae Dudescu: «Cum și însumi am citit tălmăcirea». Se găsia încă în acest oraș cînd se aștepta sosirea comitelui Orlov: «unde așteptam pă Graf Orlov, ca să vie în București, pă vedere»⁷.

În August 1774, el merse cu biv Vel Slugerul Constantin Coorescu la mareșalul Rumiänzow, ce se afla la Focșani. Îl găsiră bolnav și stătură aici trei-zeci și cinci de zile, împreună cu delegații Moldovei, Ienachi Cuza, care fu decapitat mai târziu de Costache Moruzi, și Ienachi Chirica, biv Vel Pitar. Recomandarea lor către Marele-Vizir Muhzun-Oglu fusese redactată încă din Au-

¹ Un altul însă e Șătrarul, despre care vorbește cronica, p. 447: «Pămînteanul nostru, dumnealui Hagi Dimitrache Vel Șetar».

² P. 464.

³ *Gen. Cantacuzinilor*, în *Buciumul* I, pp. 159-60. Deosebit de dinsul e «Paharnicul Dumitrachi [Racoviță?], ce fusese unul din cei doi sfetnici ai lui Stavrance», fu prins de Pîrvu Cantacuzino în 1768 — *ibid.* — și fu făcut apoi ispravnic de Logofeție.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

⁶ P. 374.

⁷ P. 409.

gust¹, dar ei nu putură pleca, pentru a înfățișa Vizirului dorințele de Domnie pămînteană ale Romînilor, decît la 9 ale lunii următoare. Cocreșcu căzînd bolnav, el fu înlocuit prin Stan Jianu, biv Vel Medelnicer².

Plecarea era prea tîrzie pentru a se putea căpăta ceva. În calea de la Silistra spre Constantinopol, delegații aflară numirea noilor Domni, cari erau Greci amîndoi. La 30 Octombrie, după ce trimișii boierimii ajunseseră acum la Constantinopol, cuca se dădu Domnului muntean, Alexandru Ipsilanti. Ei cerură instrucții de la acei cari puseseră la cale deputația, și delegații munteni primiră răspunsul de a recunoaște pe Ipsilanti. La 23, ei se prezintău ca niște supuși credincioși înaintea acestuia, dar rămaseră în Constantinopol, pentru a reclama confirmarea celor «zece capitule, cum le-aŭ legiuit Împărații în tractaturî»³. În sfîrșit, hatișeriful se acordă, după ce Ipsilanti pornise acum către reședința sa, și atunci, la 21 Decembrie, plecară și cei doi mandatarî, cari ajunseră în drum pe Vodă și veniră cu dînsul⁴.

În 1775 se pare că Dumitrachi deveni Mare-Clucer⁵. În 1777, găsim pe «Dumitrache Varlaam Vel Păharnic»⁶. Însă Dumitrachi

¹ *Uricariul*, VI, pp. 428-30; Urechîă, *Ist. Rom.*, I, p. 136, nota 1.

² Cronica lui Dumitrachi, pp. 460-1. Un Gheorghe Jianu, biv Vel Medelnicer, la 1794; Urechîă, *Domnia lui Moruzi*, p. 804. Stan fusese făcut Păharnic de Ruși și trimis în Oltenia, după *Geneal. Cantacuzinilor*.

³ Cronica, pp. 461-5.

⁴ *Ibid.*, p. 465. V. hatișeriful în Urechîă, *Ist. Rom.*, I, p. 690 și urm. Iată povestirea pe care o dă Sulzer, partea inedită: «Aber Ipsilanti bekam Befehl da halt zu machen, sobald der Krajowaer Schian mit einem gewissen, sehr verschmitzten, Logofeth Dumitraki um die Bestätigung des vom Lande gewählten Braschkowan in Konstantinopel eintraf. Ueber 40 Tage blieb Ypsilanti zwischen Furcht und Hofnung auf seinen Dorfe vor Konstantinopel sitzen. Inzwischen wusste dieser feine Grieche erstlich den Logofeth Dumitraki und endich, doch mit vieler Mühe, auch den ersten Abgeordneten, den Schian, zu gewinnen». Hatișeriful a fost tipărit supt acest titlu: «Hatișerifü al prea-puternicului Împăratü Sultanü Hamidü, care s'aŭ dat prin rugăciunea obștii, ce s'aŭ trimisü cu deputații, dumnealui Paharniculü Stanü Jianulü și dumnealui Medelniceariulü Dumitrache, prinü recomandațiaia prea-înnălțatului feldmarșalü, Petru Romanțovü, către prea-slăvitulü pragü al Împărației, îndată după încheierea păcii între Împărațiaia rusească și între Poarta othomanească, în cea dinü tăiü Domnie a Măriei Sale Alexandru Voevodü Ipsilantü». Și un alt hatișerif s'a tipărit: acelu din 1791, fără a se arăta anul și locul.

⁵ Urechîă, *Ist. Rom.*, p. 173, nota 1.

⁶ *Ibid.*

Stolnicul din 1781-3 era un Colceag¹, și e imposibil să se deosebească cei doi Stolnici în documentele numeroase ce-i privesc de aici înainte². Dar încă în 1785 Dumitrachi cronicarul era numai Păharnic³. Prin 1788 se păstraū la Brașov cărțile «Stolnicului Dumitrachi», fugar undeva din cauza noului război⁴. În 1790 vedem pe un «Stolnic Dumitrachi» reclamînd zestrea unei fiice a sale de la fostul său ginere Nicolae Lipănescu, biv treti Postelnic; bătrînul e represintat de fiul său Aleco, fost al treilea Vistiernic⁵. În 1791 însă, o anaforă pentru biblioteca de la Sf. Sava e semnată de «Dumitrachi Varlaam» și de «Dumitrachi Stolnicul»⁶. Aș crede că scriitorul nostru e acel «Dumitrache biv Vel Medelnicer», care apare în 1794 cu o reclamație de bani⁷.

Cronica lui Dumitrachi Varlaam e, propriu vorbind, niște memorii. Autorul ei spune ce a văzut întîmplîndu-se de la deschiderea războiului ruso-turc până la întoarcerea sa cu Alexandru-Vodă, din Constantinopol. Une ori adună informații de la unii și de la alții, precum face pentru călătoria boierilor la Petersburg: «Cum ne povestiră cei ce s'aū aflat în Petersburg⁸», pentru lupta de la Giurgiu, în privința căreia se *pliroforisește* «de la un preot rob răscumpărat în Rușciuc»⁹. Toate aceste

¹ *Ibid.*, p. 217, nota 2.

² *Ibid.*, pp. 237, 369, 430, nota 1, 448-9, 480-1, 503, 504, nota 1; 511, 512, nota; 513, nota; 609, 1065, 1174-5.

³ Reclamație contra lui «Păharnicul Varlam», 19 Februar 1785; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁴ *Apendicele*.

⁵ *Ibid.*

⁶ Urechiă, *Ist. școalelor*, I, p. 67.

⁷ Urechiă, *Domnia lui Moruzi*, pp. 600-1. Încolo, avem pe un Dumitrachi Clucerul, între anii 1793 și 1815; *ibid.*, pp. 717, 796, 810, 828-9; Papiu, *Tesaur*, II, p. 348; un al doilea în 1815; Bibl. Ac. Rom., doc. xxxix/98. Un Constantin Varlaam, în 1794, Urechiă, *Domnia lui Moruzi*, pp. 287 și urm., 625, — poate puternicul Vistier de mai târziu; Papiu, II, p. 340, Erbiceanu, *Cron. Greci*, pp. 279, 283, 290; *Didachiile lui Antim*, p. XII; Hurmuzaki, *Supl. I*³, p. 382, nota 2; p. 384. Un Păharnic Dimitrie Varlaam în 1807, cu Anton Fotino, Serdar; *Cron. Greci*, p. 271. Pentru Stolnicul Dumitrachi, mai vezi Urechiă, *Domnia lui Caragea*, 1898. Pentru un Varlam — «Vurlam» —, un proces din 1794 cu baronul de Langenfeld; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate; Cf. *Lit. și artă romînă*, V, p. 28 și urm. Pentru o familie de boierinași Varlaam, prin Romanai, Urechiă, *Domnia lui Moruzi*, p. 616-7.

⁸ P. 378.

⁹ P. 397.

știri nu sînt foarte numeroase, și dimensiunile mari ale cronicii se explică numai prin marele număr de acte ce se intercalează într'însa: actele pentru împărțirea Poloniei, manifestul din 1773 al Hanului, documentele relative la congresul din 1773, tratatul de pace din anul următor. Cît despre formă, ea e naivă, cu uimirea asupra meșteșugului tunurilor «sicrete»¹, care umplu de admirație și pe Dionisie Eclesiarhul. Limba e rea, stricată, încilcită, amestecată cu cuvinte turcești. Acest boier muntean, de neam românesc, descrie, în adevăr, ast-fel pe un *volintir*, pe care vrea să ne facă a-l vedea aieva: «Un grec rumeliotis, după stat, după chip, după căiafet, chiar citac deliormănean, până și barba îi era cerceve-sacali»². Se cunoaște că fusese de șese ori la Constantinopol și că era contemporanul lui Ienachi Kogălniceanu și Ienachi Văcărescu!

Dintre cîte cronici în versuri—afară de a lui Beldiman—s'a scris în principate, de sigur că cea mai bună e a Pitarului Hristachi. E un om de talent acest obscur boier muntean, acest necunoscut figurant de la Curtea lui Mavrogheni; un glumeț cu haz, care spune scurt și cuprinzător, în versurile sale, și ele, cuprinzătoare și scurte, ceia ce știe și ceia ce simte. Prosodie și metrică nu știa el cît Vornicul Beldiman și nici măcar cît Zilot Romînul; de modurile literare, de Young și Homer, habar n'avea, ca acel d'intăi; ce gînduri adevărate avea Mavrogheni, ce planuri formase, ce urmărirea cu febrila lui activitate originală și burlescă, aceasta n'o putea bănui el, boierinașul, din depărtatul său colț de umbră. Ca izvor istoric, el nu ni dă fapte nouă, ca poet el se mulțamește cu metrul poeziei populare și cu săraca rimă din cîntecele frumoase ale tuturor. Ceia ce nu-l împiedecă de a fi legibil: îf urmărești cu atenție, cu interes; gluma lui prinde, satira lui se potrivește; din versurile naive răsar tipuri, se desface o viață, o epocă, pe care le vedem prin simpla poemă a acestui om simplu.

Pitarul Hristachi, — cine va fi fost el, căci până acum nimic nu s'a găsit despre dînsul și noi n'am fost mai fericiți decît alții —, știa grecește de bună samă, și el va fi cetit poate stihurile de laudă exagerată ale lui Manolachi Persiano. Cartea acestuia, care a trebuit să fie foarte răspîdită, a apărut în 1789,

¹ P. 448.

² P. 395.

Februar, și poema lui Hristachi poartă (în original?) titlul de «Istoria faptelor lui Mavrogheni-Vodă și a răzmiriței din timpul lui, pe la 1790». Ultimul eveniment ce se descrie în ea e intrarea Nemților în București

La leatul opt-zeci și nouă,
Octombre două-zeci și două¹.

Satira va fi fost provocată de *engomion*, care a provocat poate și atacul violent al unui poet grec anonim². Dar Pitarul poet nu e adversar înviersunat al lui Vodă, pe care-l înțelege atît de puțin cît putea înțelege un spirit simplu ca al lui o natură atît de complicată, atît de bogată în prefaceri, ca a lui Mavrogheni. El nu tăgăduiește că noul Nicolae-Vodă a fost precedat de o bună reputație de om priceput și energic :

Iscusit și om al trebi,
Și încă un dar mai are:
Căci e om și viteaz mare,

Recunoaște că s'a înfățișat bine: «cu plecăciune», «cu galantonie.» *Nizamul*, ordinea, administrația lui Mavrogheni nu-i desplace: el aprobă oprirea luxului, măsurile aspre contra hoților, alaiul impunător al Curții păzite de galeongii, primblările Domnului :

Călare voinicește
Și la cap legat turcește,

măsurile de poliție, care opresc circulația în timpul nopții:

Cum auziam dînd tunul,
Numai toți pe-acasă drumul,
Și nimeni nu îndrăznia
Să stea la muzaverea,

apariția lui neașteptată, pretutindenea :

Turcește, călugărește,
Schimbat ca Doamne ferește,

măsurile, imitate după ale lui Constantin Mavrocordat³, ca popii să se găsească totdeauna în biserică :

¹ Și Beldiman dă o dată în versuri; *Tragodia*, p. 339: «Marți, în 22, în luna lui Fevruar».

² V. mai sus.

³ V. mai sus, d. ex. p. 486.

Staū preveghind în picere,
Cu ochiī pe drumsticliṭi
Si cu dinṭii risipiṭi.

Cînd Vodă iea aere de luptător, el nu le crede tocmai ridicule. Se bucură de scoaterea la muștră, după «regule curate», a Romînilor cu opinci¹ —, de scoaterea la oaste a țeranilor, cari

părea c'aū fost cātane,
De cînd aū eșit din foale,

și mergeaū

pe cîmpie
Mîndri și cu veselie.

Cînd Greciī rid de luptătorii improvizati, poetul iea apărarea acestora :

Greciī ca niște măgari,
Se miră de opincari,
Cari, de cînd s'aū născut,
Pușca în ochi n'aū văzut.

El mărturisește că la venirea cîrdurilor de Turci prădalnici spre București, Mavrogheni și-a făcut datoria oprind, cu asprimea și lipsa lui de frică obișnuite, jaful. Turcii sînt bătuți, din porunca Domnului, de «zapcii și de Arnăuți» :

Cum auzia de Aga,
Tremuraū Turcii ca varga.

La povestirea expedițiilor, une ori bine conduse și încununate cu izbîndă, ale inimosului Grec, Pitarul nostru se aprinde și exclamă cu un entusiasm naiv :

Brava, Mavrogheni, brava!
Altul ca tine mai sta-va ?

Saū :

Voevod era
Saū a Vizir sămăna ?

Ori, în fine :

Care Domn aū mai stătut
Treī tuiuri să fi avut
Și care alt să se bată
Cu doi Împărați de-odată ?

¹ O proclamație a lui Mavrogheni în *Rev. teol.*, IV, pp. 218—9.

Chiar jaful pe care, oprindu-l pentru Turci, îl face Mavrogheni prin chiar ostașii săi, i se pare scusabil în asemenea împrejurări:

Adevăr spun că prăda,
Dar nevoia-l îndemna...

Și apoi, observă poetul, în glumă poate:

Jefuia unde știa.
Pe care știa că n'are,
Nu-i mai făcea supărare.

Războiul i se pare un groaznic război, și el adoptă un ton tragic pentru a cînta luptele la care participă acela pe care poeziile săi de Curte îl făceau «noul Alexandru,» «noul Hercule», «Achile»:

Pe-atunci trăznia tunurile,
De le mergea fumurile :
De trăznet mult și de pleznet,
Îți sbura părul din creștet.

Dar, la urma urmei, cum am spus, Pitarul nu înțelege mare lucru din firea neașteptatului Voevod și «nu-î dă de rost» mai mult decît alții. Ceia ce-l face a-și pune Domnul în rîndul nebunilor :

Cînd ședeai cu el la sfat,
Chiar nebun adevărat.

Se știe că boierii mari n'aū prea avut motiv să laude stăpînirea unui Domn care i-a urmărit în tot timpul, pe dreptate sau fără, cu bănuielile lui, i-a jefuit, i-a amenințat, i-a insultat și i-a aruncat peste hotare în exil. Vom vedea cum vorbește despre dînsul Ienăchiță Văcărescu, unul dintre prizoniți. Sulzer pomenește de închiderea la Curte a Mitropolitului Filaret, despre care se zicea în popor că a fost cusut într'un sac până la gît și că i s'a pecetluit barba de o masă sau de o sofă, până ce s'a învoit să plătească un preț de răscumpărare de o sută de pungî. Brîncovenilor li se cerură două sute de pungî și, pentru a le încasa, Mavrogheni li scoase în vînzare toată averea. Mai tîrziu s'ar fi luat Mitropolitului alți bani, și el ar fi plătit în total până la trei sute de pungî.

Pe vremea lui, spune același informator, boierii trebuiau să steie în picioare la Divan, și ei fură îndemnați, în cuvinte potrivite cu natura sfătuitoare, să meargă la Mitropolie pentru a

învăța pravila. Brîncovenii, Văcărescu, Filipescu trecură Dunărea supt pază și fură aruncați în surgun la Rodos, până la sfîrșitul acestei Domnii strașnice pentru boieri¹.

De aceste lucruri nu se preocupă tocmai mult Hristachi, iar, de învinuit pe Vodă pentru săvîrșirea lor, nu o face așa de aspru. Se mulțamește a însemna că boierii aū fost cercați de banî, că un Cîmpineanu a trebuit să fugă la Viena, lăsînd în urmă familia sa, care fu persecutată, că la fugă trebui să recurgă și Spătarul Iancu Cantacuzino Măgureanu. Filipeștii fură surguniți pe «un vîrf de munte». Și atîta tot.

Lăsînd fără apărare pe marii boieri, el, Pitarul, se arată a fi de boierie cinstită, căci își face ris de cumpărătorii de titluri boierești supt Mavrogheni, pe cari ni-i presintă

Măsurînd tot de prin casă
Și dînd până la cămașă,
Numai și numai să fie
În rînd l'archontologie.

Satira se îndreaptă apoi asupra favoriților Domnului. Ni descrie cū satisfacție pățania lui Deșliu, ni presintă glumind pe Peticari astronomul, om cu trecere mare — știm aceasta și din Sulzer² — la un Domn care pretindea că prevede viitorul și se făcea că are visiuni, — sau le avea în realitate. Dar acela pe care-l iartă mai puțin e Dumitrachi Turnavitu, contra căruia pare să fi avut motive personale de plîngere. «Turnavitul Dumitrache pricopsitul», lăsat ispravnic de Scaun, cînd Domnul pleacă în război, e zugrăvit ast-fel, cu răutate :

Mojic, gros și necioplit
Și-un fudul deosebit...
Avea în cap o căciulă
Țuguiată ca o sulă,
Și o ghebă în spinare
De nu făcea cincî parale,
De abă roșie ruptă
Cu ață albă cusută,
Cu poturi, cu iminei —
Se deprinsese cu ei. —
Iar, să-l fi văzut călare,
Chiar vâtaf de haimanale.

¹ Partea inedită.

² *Ibid.*

Și felicitările care urmează :

Aferim Dumitrăchiță!
De-ar mai fi vr'o răzmiriță
Și un Mavrogheni Domn,
Știi că tu te-ai face om.

Nu se poate zice că gluma e suptire și că are măsură, dar, într'o vreme când scriitorii de la noi știaū așa de bine meșteșugul de a se face ilegibili, trebuie să fim recunoscători acestui mic boier care, în ignoranța lui, n'a descoperit această artă ¹.

Venim acum la lucrările, cu mult mai importante decît ceia ce am văzut până aici, ale lui Mihaï Cantacuzino.

«M'am născut», scrie însuși, în opera sa cea mai întinsă, *Genealogia Cantacuzinilor*, «în Valachia, la anul 1723, unde am fost Vel Vistier, fiu a celui odinioară cnez și graf de Imperiul Romanesc Matei Cantacuzino, Marele Ban al Craiovei, și al soției lui, Păunei, fiicei lui Belisarie, fiul Vornicului Rusti»². Matei fusese cel d'întăiu Ban al Craiovei după ieșirea Nemților din Oltenia³; era fiul lui Pîrvu, fiul cel mai mare al lui Drăghici Cantacuzino și al Ilincăi lui Mareș Băjescu, și se coboria astfel din fiul cel mai mare, mort înainte de vreme, al lui Constantin Postelnicul cel bătrîn. Mihaï avea doi frați, pe Pîrvu și pe Răducanu. Cel d'întăiu fu unul din pribegii munteni la 1752, după ce suferise închisoarea. Matei Ghica, prigonitorul familiei, căzînd, succesorul lui, Constantin Racoviță, chemă, prin Ioan Cantacuzino Pășcanu, — Ioniță Canta cronicarul, cred —, pe Pîrvu și pe Mihaï, și făcu pe cel mai mare din frați Mare-Păharnic. Supt Constantin Mavrocordat în a cincea Domnie, la 1756, Pîrvu căpătă Logofeția cea Mare, pe care o păstră și supt Scarlat Ghica și în noua Domnie, a șesea, a lui Constantin-Vodă. În timpul guvernului nou al lui Constantin Racoviță, început la 1763, el e Mare-Vornic. Dar «Dudescu cel bătrîn», om ambițios și intrigant, ne asigură Mihaï, care «vrea el să fie la toți Domni

¹ Opusculul lui Hristachi s'a tipărit întăiu în *Buciumul* pe 1862, în n^{le} de la 23 Ianuar la 2 Februar, de Cesar Boliac. De aici — nu se știe unde e astăzi manuscriptul — a fost reprodus în *Urechiă, Ist. Rom.*, III și, în fine, într'o ediție separată, de d. G. Adamescu, în *Colecția Müller*.

² Rasti? *Gen. Cant.*, în *Buciumul*, p. 100.

³ Tunusli, p. 293.

cel d'întăiu sfetnic», formează o *ceată* cu Vornicul Dumitrașco Racoviță și cu Vistierul Badea Drăgănescul și aduce schimbarea Divanului¹. Cel nou însă nu corespundea dorințelor, arătate în scris, ale partidei. Racoviță trebui iarăși să se supuie, făcînd pe tînărul Dudescu Mare-Vistier și dînd toată țara pe mîna bătrînului. Stavarachi izbuti să aducă învingerea acestor puternici și aruncarea lor în temniță. De formă, fură închiși și cei doi frați mai mari Cantacuzini, dintre cari Pîrvu fu pus «la odăile Seimenilor», de unde avea voie să viziteze însă noaptea pe Mihaî. Dar ei refuseră să-și pîrească dușmanul căzut și să-î aducă moartea, așa încît merseră să ție tovărășie, în beciul hoților, lui Dudescu. Revolta populară ce izbucni după două săptămîni, li deschise tuturoră porțile temniței.

Supt Ștefan Racoviță se pare că Pîrvu suferi o nouă închi-soare, puțin serioasă. Scarlat Ghica îl făcu din nou Mare-Logofăt, iar Alexandru, fiul lui Scarlat, îl ridică la Bănie. Supt acesta din urmă, venind în Țara-Românească maiorul rus Nazarie Carazin, pentru a spiona înnaintea războiului, el fu sfătuit să se adreseze lui Pîrvu Cantacuzino, ca celui mai rîvnitor pentru creștinătate dintre boierii munteni. Supt noul Domn, Grigore Alexandru Ghica, Nazarie, care se înțelesese foarte bine cu Banul Pîrvu, se întoarse iarăși în țară, aducînd complicei său darul de cinste al unei scrisori și unui portret ale Împărătesei. Mulțămitor pentru această distincție, el primi să împărțească manifestele pe care spionul le adusese cu sine². Pe atunci el era, în noua Domnie, Mare-Spătar.

Cînd o bandă de voluntari ruși, condusă de un Moldovean, de un călugăr de la Argeș și de cronicarul Dumitrachi Varlaam, năvăli în București — după cererea lui Pîrvu —, el alergă înnaintea «ostașilor împărătești» cu două sute de Arnăuți și puse să se facă un așa de mare zgomot, încît 5.000 de Turci, cari garnisonău orașul, se speriară și fugiră. El luă în primire pe beizadelele Malei Ghica și Alexandru Mavrocordat și, la urmă, pe Domnul însuși, ce se ascunsese în Hanul lui Șerban-Vodă, la

¹ Domnul îi era văr primar.

² Cf. cu *Gen. Cantacuzinilor*, «sireaua» lui Drăghici, de unde am luat lămuririle de până aici, Giers, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VIII, p. 649 și urm; colecția lui Mihaî, în *Trompeta*, 24 Nov. 1868, 14 Sept. 1869 și urm.

un Lipscan ¹. El numi noul Divan și conduse de fapt, de acum înainte, țara, peste care spera să fie Domn ². Când o emigrare generală se porni, către sfârșitul anului 1769, el rămase în București, cu puținii boieri de casa sa. Chemat, la începutul anului următor, de Carazin, pe care 3.000 de Turci îl închisese la Comana, el alergă acolo, cu un maior rus, fu încunjurat în pădure și ucis. Capul rebelului se trimise Marelui-Vizir la Isaccea ³.

Fratele mai mic al lui Mihai, Răducanu, fu unul dintre cei doisprezece «feciori de boieri», pe cari Constantin Mavrocordat îi trimise după 1744 la Veneția «pentru învățătură», și stătu acolo nu mai puțin decît trei ani până ce pîrile lui Mihai Racoviță făcură ca acești «coconii» să fie rechemati din ordinul bănuitorilor Turci. La plecarea lui în străinătate, el era însurat de vre-o cinci ani cu Maria Paladă. La întors, el merse cu Domnul în Moldova ⁴ și, după doi ani de ședere în această țară, îl întovărăși, la 1750, în exilul din Constantinopol ⁵. Aici el se căsători a doua oară cu Ecaterina, sora lui Mavrocordat Firaris, Domnul de mai târziu al Moldovei. În 1769, el se retrase la Brașov cu familia sa și a celor doi frați ai săi. Aflînd însă îndată de moartea lui Pîrvu, el se întoarse lîngă generalul rus Zametin în București. Îl conduse apoi până la Iași, împreună cu alți membri ai familiei sale, și participă la lupta de la Cahul. Vrînd să folosească prietenilor săi Muscalii, el organiză un polc de «Romîni, Moldoveni și Ardeleni», cu care se luptă vitejește în 1771 supt Silistra, salvînd oastea împărătească. Muri de un accident de vîntoare la 20 Mart st. v. 1774, lăsînd și un fiu Ioan, atunci «parucic la pihotă», care avu o lungă și însemnată carieră și ni-a lăsat memorii, redactate în rusește ⁶.

Cît despre Mihai, scriitorul nostru, el era Vel Medelnicer în

¹ V. și vol. I, pp. 501-2.

² «Dumnealui, ce gîndia că poate să se facă Domn țerii de către Muscali», scrie Ianachi Văcărescu, în *Ist. împăraților otomani*.

³ *Genealogia*. El lăsă numai o fată, Maria, care se mărită după Ioniță Guliano, și apoi după Tudorachi Balș; *ibid.*

⁴ *Genealogia*, pp. 139-40.

⁵ P. 140.

⁶ *Ibid.* Cf. Bălcescu, *Spătarul Ioan Cantacuzino*, în *Magazin istoric*, I, p. 187 și urm.

1746¹. În 1748 el se căsătorii cu o bogată moștenitoare, Elena, fata Logofătului Constantin Văcărescu și a Mariei Crețulescu, fiica ea însăși a Domniței Safta Brincoveanu, care crescuse pe Elena, rămasă orfană. «Cu această înșurătoare» ni spune Mihaï că «s'a foarte îndestulat, fiind Elena, soția lui, bogată de moși, vii și de dobitoace»². În 1753, Constantin Racovița-l rechemă din Moldova, unde se refugiase supt Matei Ghica, și-l făcu Mare-Stolnic. În 1755, Domnul împăcîndu-se cu boierii, în fruntea cărora se găsiau Barbu Văcărescu și Constantin Dudescu, Mihaï fu însărcinat, împreună cu Serdarul Sandu Bucșănescu, să aducă înapoi în țară pe episcopul de Rîmnic, Grigore, care emigrase, împreună cu «boierii Craiovei», în semn de protestare. La întoarcere, i se dădu Vistieria, și Mihaï ni mărturisește cu naivitate că «prinr'acest privilegiu, cu această boierie, s'a foarte îndestulat, adăogînd a lui avere». Vistieria o păstră în toată această Domnie, și chiar supt cîrmuirile următoare ale lui Constantin Mavrocordat și Scarlat Ghica³. Fu pîrit la urmă de Banul Dumitrachi Ghica și de Barbu Văcărescu, dar ei nu folosiră nimic contra lui. În 1764 era biv Vel Vistier⁴, dar fu făcut în curînd Mare-Logofăt, de Constantin Racovița, întors în Domnie. Cînd Domnul închise pe Cantacuzini pentru a-î face să pîrească pe bătrînul Dudescu, închis și el⁵, se făcu lui Mihaï propunerea, arătîndu-î că ar fi bine să scape țara de Dudescu, ce «strică odihna tuturilor Domnilor». El refusă, cerînd mila lui Vodă pentru vinovați, și căzu atunci în aceeași urgie ca și dușmanul de viața căruia nu voise să se atingă⁶. S'a văzut mai sus cum Mihaï, ca și Pîrvu, scăpă prin revolta populară contra Grecilor, după numai două săptămîni de suferință.

Domnul, un mare bețiv⁷, muri tot atunce, după ce băuse, pe

¹ *Magazin*, II, p. 286.

² *Geneal. Cant.*, p. 140.

³ *Ibid.*

⁴ *Magazin*, II, p. 180.

⁵ «Dînd și voie să vie rude și prietenî [la cei doi frați], ziua, noaptea, să-l sindrofisească, pe orî-care el va vrea; noaptea da voie și fratelui său Pîrvu, de venia la el, de se împreuna: aceasta s'a prilegit așa aproape de luni patru.»

⁶ *Genealogia*, pp. 139-40, 155-6.

⁷ V. mai sus, p. 465. Cf. și Sulzer, partea inedită: «ein billiger, vernünftiger und ernsthafter, zugleich aber sehr jähzorniger Mensch..., der den Anfällen seiner brausenden Hitze zu widerstehen, oder jemanden zu schonen, nicht vermögend war».

fierbințeala bolii de care suferia, «vre-o trei-patru sticle de apă melisa»¹. Succesorului acestuia, lui Ștefan Racoviță, îi făcu reprezentății Mihaï pentru nedreptatea ce avuse să îndure: «Bine! acestora» — lui Dudescu și Racoviță —, «patimele li-au fost după fapte, deară ale noastre pentru ce? Fînd-că este știut că nici odată nu m'am amestecat la pîrele Domnilor, ci tuturor le-am slujit cu dreptate, după a mea datorie, încît a fost în Scaun fie-care; așijderea și fratelui tău i-am fost cu toată credința». Încurcat, Ștefan răspunse tînguitorului: «Pe voi s'a necăjit fratele mieu căci v'ați lepădat de boierii». În curînd, sfătuit de Stavarachi, el împacă pe acest destoinic boier dîndu-î Vistieria, însă cu condiția expresă de a scoate o anumită sumă din țară. Noul Vistier se opuse, însă la impunerea *fumăritului*. Cînd, pe urmă, mai mulți boieri fură iarăși puși la închisoare, Mihaï se afla printre dînșii, cu toate că Stavarachi i se jură «pe icoana lui Hristos» că o face «numai pentru ochii oamenilor». «Adevărul să zicem», recunoaște cronicarul, «această opreală era cu toată odihna lor, în patru odăi bune, așternute, cu masă cu bucate, și cu cafea, cu dulcéțuri tot de la Curte, slujindu-li copiii din casă de la Vodă. Iar, pentru a li așterne și a-î desbrăca, avea fie-care cîte o slugă a lui.» Îndirjindu-se tot mai mult contra prizonierilor săi, Racoviță-î aruncă însă «tot la Curte, într'o întunecoasă pogribă, cu tare străjuire», unde stătura până ce Pașa din Vidin se gîndi la dînșii.

În 1765, cei doi Cantacuzini fură Caimacamii «blîndului» Scarlat Ghica, care, ținînd seamă că lui Mihaï i se luase nu mai puțin de «nouă-zeci de pungî», iar amînduror fraților mai mari până la 13.500 de taleri, încredință celui d'întăiu iarăși sarcina Vistieriei. Supt Alexandru Ghica, fratele mai mic n'avu nici o boierie. Apoi, o nouă schimbare întîmplîndu-se, un alt Ghica, Grigore-Vodă, făcu din Mihaï iarăși Vistiernicul țerii, funcție pe care o cedă lui Văcărescu numai în luna lui Septembrie a anului 1769².

În acest timp, ca și fratele său Pîrvu, ca și Domnul cel nou chiar, ca și toată lumea, Mihaï legă relații cu Rușii. Cunoscu pe Nazarie Carazin, căruia-î comunică apoi din partea lui Repnin ordinul de a se întoarce în Rusia³. Motivele ce-l îndemnară

¹ V. data morții (28 Ianuar 1764), în *Bis. ort.*, XIV, p. 73.

² *Ist. împăraților otomanî*, p. 279.

³ Giers, l. c.

le dă el singur, vorbind de acelea care aduseră hotărîrea fratelui său: nedreptățile Turcilor, capriciile Domnilor — și făcuseră amîndoi cunoștință cu multe! —, speranța de a vedea asigurat mai bine viitorul țerii lor¹. După ocuparea Bucureștilor, se hotărî ca o solie să meargă la noua stăpînitoare, Împărăteasa. Se aleseră ca delegați Mihaî Cantacuzino, Nicolae Brîncoveanu și Ianachi Văcărescu, care-și bătu joc de așteptările Cantacuzinilor și găsi mijlocul de a scăpa la Brașov². În locul lui fu ales Pantazi Cîmpineanu, și Mitropolitul Grigore primi să conducă pe represintanții munteni: plecarea lor se făcu la 30 Novembre 1769³. Ei găsiră la Latyczew pe mareșalul Rumiänzow, și în acest loc Mihaî află vestea tristă a peirii fratelui său, pentru care peste puțin el primi, la Petersburg, condoleanțele Împărătesii. Întors în Iași pe timpul luptei de la Cahul, în care se distinse fratele cel mai mic, Răducanu, el găsi aici pe Manoli Vatațe, soțul ficii sale Maria⁴.

Veni cu soldații lui Gudovicî în București, și fu înălțat la demnitatea de Mare-Ban, a doua după Domnie. În 1772 el merge la Focșani într'o nouă solie⁵. Iar, în 1774, văzînd că principatele vor fi restituite Turcilor, el se duse la mareșal în Iași, stăruind de dînsul ca silinți nouă să se facă pentru ca țerile să fie anexate la Imperiul rus sau «să rămînă slobode supt protecția Rusiei, a Austriei, a Prusiei și să dea oareși-ce haraciū și la Poarta turcească». La București, el încercă a face să se mai iscălească odată *pontur*, pe care le-ar duce ca deputat la Petersburg, dar nu izbuti, și plecă și fără o autorisație în regulă din partea compatrioților săi. Pe drum află de încheierea păcii și-și urmă calea mai departe.

Întrebat de Potemkin la Petersburg ce gînduri are, el mărturisî sincer că ar voi «să locuiască în patria sa, în Valachia». I se arată însă că, după rolul ce jucase, o asemenea întoarcere

¹ *Genealogia*.

² V. capitolul ce-l privește.

³ Cf. *Genealogia*; Văcărescu, o. c., pp. 279-80; *Arch. rom.*, ed. a 2^a, I, p. 210 și urm; Hurmuzaki, VII, pp. 81-2.

⁴ El se îngrijia de nevoile oștirii rusești. Pentru o altă fată, Smaranda, care e pomenită într'un zapis al tatălui ei, din 2 Ianuar 1764, v. *Apendicele*. Cf. și ziarul lui Mihaî Popovicî, în *Tribuna poporului* pe 1901.

⁵ Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 68.

n'ar fi fără primejdie, așa încît se hotărî a se înstrăina pentru totdeauna. Rușii îl făcură general-maior, îi dădură 2.000 de șerbi în gubernia Mohilovului, îi procopsiră și pe cîți din familia lui se hotărîră să-l imite. Soția-i murise încă de la 1763; o a doua fată, Păunica, măritată cu Constantin Cantacuzino¹, se stinse la Brașov în 1771. Mihaï veni întăiu o ultimă dată la București, unde domniă Alexandru Ipsilanti, și stătu vre-un an de zile, ocupat cu vînzarea marii sale averi imobile, pe care o dădu, în pripă, lui Vodă, pe nimic. «Și-a vîndut», scrie însuși, «a lui avere saŭ, să zic, și-a lepădat averea fără preț; care nu puțină era: între celelalte și șese case de piatră, două în București, una în Afumați, una în Jilava, una în Filipești, și una în Măgureni, și la toate și cite o mare biserică de piatră².» Ce nu putu vinde, dăruî. Ast-fel, el dădu episcopiei Rîmnicului livada Văcăreștilor, ce se înseamnă într'un act contemporan ca hărăzită de «Esce-lența sa ghenărar-maior Mihaï Cantacuzino, — deosebindu-se cu totul de aici³.» Cînd, în fine, nepoții săi, fiii lui Răducanu, se așezară în țară, ei căpătară Filipeștii-de-pădure de la unchiul lor, înstrăinat pentru viață.

Cînd părăsi Bucureștii, la 2 Maiu st. v. 1776, îl însoțiaŭ ginerele Vatațe, care deveni polcovnic imperial, și soția sa: Pîrvuleț, fiul Păunicăi, care copil muri ca paj împărătesc în 1787; fiii pomeniți ai Răducanului, și Balș, ginerele lui Pîrvu, care fu oprit însă în cale de tatăl său, în Iași. În 1787 rămăsese dintre toți și se găsiaŭ la Petersburg, lîngă bătrînul Ban și general, numai cele două fete mai mici, Smaranda și Luxandra. Nu știm cu siguranță anul morții acestui aventuros personagiu.

În anii aceștia de exil și de bătrîneță, cînd nu mai avea, ca să-l ocupe zilnic, asigurarea persoanei și a averii sale, în veșnica instabilitate a relațiilor din Țara-Românească, — Mihaï Cantacuzino redeveni un scriitor. Operele lui sînt în număr de două, și ambele aŭ un cuprins istoric. La ele trebuie să se adauge însă adunarea în trei condici a corespondenței pe care familia o întretînuse cu Rușii în timpul războiului din urmă. «Aceste toate»,

¹ Din linia lui Șerban. Era fiul lui Matei Cantacuzino, fiu el însuși al lui beizadea Iordachi; *Genealogia*, p. 523.

² *Genealogia*.

³ Urechiiă, *Ist. Rom.*, I, pp. 795-6.

spune el, vorbind de corespondența lui Pirvu și negociațiile lui, «le lăsăm de nu le scrim aici, ca să nu prelungim povestirea, și mai ales pentru că pentru toate acele întâmplări sînt trei condice, scrise pe limba romînească de Mihaî Cantacuzino ¹.»

Maî întâiî Mihaî Cantacuzino se gîndi la istoria împărătescului său neam, la descurcarea originilor lui bizantine, la înfățișarea multelor lui ramificații. Puindu-se la lucru încă de pe cînd se afla în patrie, el găsi oare-care lămuriri, în cronicarii greci medievali, în *Bizantină*, dar nu fu mulțămît cu acele notițe puține și risipite. Poate chiar descendența dintr'un parvenit imperial din secolul al XIV-lea numai, îi satisfăcea prea puțin vanitatea. Atunci se adresă la rude și la oameni învățați.

Radu Cantacuzino, aventurierul și conspiratorul, lăsase două fete, dintre care una se mărită după Irlandesul O' Donnell, care servia, cu titlul de comite, pe Împăratul german. Aceasta avea încă de la tatăl ei o genealogie a Cantacuzinilor, pe care probabil,—căci Radu numai la literatură nu s'a gîndit în viața lui—, o redactase cel maî învățat dintre Cantacuzinii tuturor timpurilor, Constantin Stolnicul, dar care trebuie să fi fost prefăcută și adaosă de alt cineva, poate de Logofătul Mălăiescu, de oare ce cuprinde elemente naive, care nu se pot pune în socoteala aceluî învățat boier ². Pe lîngă Cantacuzinii dubioși din secolele al XI-lea pînă la al XIV-lea, această genealogie pomenia, în adevăr, personagii care n'aû existat nici o dată, și aceasta cu cîteva decenii înnainte de cariera lui Constantin Postelnicul. Întîlnim într'insa pe un «Rudolf, dux al Valachiei», care ar fi luat, în al XVI-lea veac, pe «Maria Castriota», pe «Silvan al III-lea, dux al Valachiei și al Moldovei», soț al unei necunoscute «Mărgărita Moghilă», pe «Dimitrie al II-lea Moghilă, dux al Valachiei» și pe «Alexandru al IV-lea Moghilă, dux al Moldovei», care se căsătorește cu «Ana de Zamfirița Duca», și alte curiozități istorice de acest fel. Acestea, credem, nu le putea scrie,

¹ *Genealogia*, p. 247. Despre publicarea lor parțială, maî sus, p. 118, nota 2.

² «Numita grăfină mi-a trâmîs o genealogie ce a găsit-o de la tată-său Răducanu..., care genealogie este împărțită în șese sirale și începe de la Ioan, din anul 1057, și coboară din tată în fiu, — încă și cu soțiile lor — pînă la strămoșul nostru Postelnicul Constantin Cantacuzino»; *Genealogia*, p. 100. Ipotesa că ar fi scris-o Stolnicul, o presintă și Mihaî: «Poate că el [Radu] a avut-o de la moșul său Constantin Cantacuzino», etc.

nică într'un chip, Constantin Stolnicul; așa încît avem a face cu o lucrare a lui, poate, dar temeinic transformată și «îmbogățită».

În același timp, Mihaï dădea sarcina de a-i aduna informații genealogice «acelui de la Valachia spudeu și doctoriū chir Saul Arvanitochoritul». Pe acesta l-am văzut pomenit printre boierii învățați ai epocii, și aici e locul să dăm mai multe lămuriri asupra lui.

Au existat în această vreme doi boieri avînd acest nume de familie, Saul. Unul, și el un om cărturar, era în 1778 ispravnic de Suceava și fusese Mare-Grămătic: îl chema Dumitrachi¹. Cellalt era Gheorghe Saul. Sulzer îl cunoștea, și această ascuțită limbă de critic spune despre dînsul numai lucruri bune. În 1776, Saul, «vestitul și învățatul medic și Mare-Serdar», e numit de Grigore Alexandru Ghica «șef al străinilor din Iași», și i se acordă privilegiul de a numi el pe starostele Brașovenilor, cari aveau în acest oraș șese prăvălii². De la «vestitul medic și Mare-Serdar Gheorghe Saul, prietenul său prea venerabil», primește scriitorul elvețian informații pentru istoria eclesiastică a Moldovei, între altele despre diocesa Milcoviei, despre care-i scrie la 30 Iunie 1778, într'o epistolă francesă³. Îndată după aceasta, el trecu în Ardeal, unde se așeză, la Sibiiu, pentru mai multă vreme. Cînd se întoarse, el veni la București, chemat de Domn, prin 1785, pentru a fi numit judecător la departamentul criminal⁴. În 1786 era încă Serdar, cînd iea la dînsul pe un băiat din Ardeal pentru a-l învăța «arta chirurgicalo-medicală»⁵, dar în 1787 titlul său era acela de Păharnic⁶.

Saul știa multe, și Mihaï află cu recunoștință că eruditul per-

¹ *Uricariul*, XVI, pp. 127-8.

² Sulzer, III, p. 160, nota a.

³ *Ibid.*, pp. 542, 569-70.

⁴ Vezi scrisoarea, din 17 August 1785, a lui Spaun către Raicevich: «Le Serdar Saul, qui depuis plusieurs années avoit été établi à Hermannstadt, est retourné en Valachie, où le prince le fit juge au département des affaires criminelles.» Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate.

⁵ «Ut mihi auxilio sit, mediante sua protectione et paternis suis instructionibus, ad discendam artem chirurgico-medicam in sua domo.» *Ibid.* Băiatul se chema Alexandru Marszinay, din Ocnișoara.

⁶ La 3 Februar din acest an, ucenicul de mai sus recunoaște că a fost îngrijit de Saul la spitalul Pantelimon, într'o lungă boală.

sonagiu a descoperit originea cea mai depărtată a familiei, care era de viță francesă, coborîndu-se din *pairii* Franței, ca una ce purta în timpurile cele mai vechi numele de Valois. «A găsit cum că familia Cantacuzinilor se trage din neamul de Valua, și mi-a adunat, făcînd siraoa acestei genealogii, pe care o începe de la anul 800, de la Nicolae Valua¹». Așa era bine: «Nicolae Valua» de la 800 era un strămoș cu totul convenabil, cu care se putea începe istoria unei mari familii românești. Căci ce ar fi putut dori mai mult cel mai pretențios boier decît un începător de neam contemporan cu Carol cel Mare, un *pair de France* înaintea instituției și un *Frances avant la lettre*?

Dar, afară de genealogia verei irlandese și de elucubrațiile ingeniosului medic genealogist, Mihaï Cantacuzino dispunea de alte izvoare, de multe și însemnate izvoare pentru a aduce viță lui «Nicolae Valua» până în zilele sale. Avea «pomelnicul Mărginenilor», pe care-l citează odată², avea «analele țării», adică leatopisețul vechiu cantacuzinesc al lui Stoica Ludescu, din care a cules amănunte pentru istoria munteană în legătură, prin Basarabi, cu neamul cantacuzinesc. Afară de aceste izvoare de țară, avea la dispoziție cronologia tabelară alcătuită probabil de Constantin Stolnicul pentru redactarea marii sale «Istoriei a Țerii-Românești»: informații luate din cronică, pisanii și documente și așezate față în față pe două coloane³. De aceasta s'a servit pentru a îndrepta și comenta în sens critic cronică Ludescului, dînd ast-fel în cea mai mare parte o povestire nouă a epocii celei mai întinse și mai grele din istoria munteană. Găsise, în fine, note de familie, însemnări poate ale Stolnicului, care-i permit să vorbească, cu amănunte ce nu se întîmpină aiurea, despre unele fapte din Domniile lui Șerban Cantacuzino și Brîncoveanu, să deie lămuriri prețioase și nouă asupra multor membri mai vechi ai Casei Cantacuzinilor⁴. Iar, dintre izvoarele străine, îl vedem menționînd «Jurnalul lui Petru cel Mare», în care se re-

¹ P. 100.

² L. c.

³ V. vol. I, p. 168, nota 3. Ea va apărea în *Operele lui Constantin Cantacuzino Stolnicul*, după trei manuscrise.

⁴ V., de exemplu, ce se spune, la căderea lui Brîncoveanu, în *sireaua* lui Constantin Stolnicul, despre rolul pe care l-a jucat în această catastrofă Mihaï Racovița.

produsese pe rusește «Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor» de Dimitrie Cantemir, sau Ziarul lui Rumiänzow.

De la un capăt până la altul, lucrarea a fost redactată la 1787, precum arată mențiuni foarte dese: «până acum la anul 1787», «până astăzi în anul 1787», etc. Orînduirea e aceea a unei genealogii bine făcute. Începe cu o prefață, în care se dau listele lui Constantin Stolnicul și lui Saul, și se explică natura acestor două izvoare. Se înșiră apoi Cantacuzinii fabuloși, Cantacuzinii bizantini și descendența lor până la fiii lui Andronic Vistierul, contemporanul și dregătorul lui Mihaï Viteazul. De aici înainte se urmăresc fiii stabiliți în Constantinopol, în Tataria sau în Moldova: Mihail, Dimitrie, Toma și Iordachi, împreună cu coborîtorii lor. Se tratează apoi pe larg, reproducîndu-se și documente din arhivele familiei, cariera lui Constantin Postelnicul. Pe rînd se desfășură apoi, iarăși cu îmbielșugate acte, rămase din colecția lui Constantin Stolnicul¹, vița fiecăruia dintre fiii acestui străbun.

De două ori genealogia devine o cronică. Întăiu cînd, vorbindu-se de căsătoria Postelnicului cu fata lui Radu Șerban Basarab, care-l lega de cea mai strălucită nobleță a patriei sale de adopțiune, Mihaï se crede îndatorit a da lămuriri asupra Basarabilor. Acele lămuriri se razimă mai mult pe cronologia tabelară, și vom vedea că se întîlnesc a doua oară într'o istorie complectă a Țerii-Românești scrisă tot de Mihaï Banul și aproape în același timp cu această *Genealogie*. Deocamdată, cronica merge până la Constantin Basarab Cîrnul, iar de aici înainte se preface în biografia Postelnicului Constantin, iarăși.

A doua oară, scrierea lui Mihaï Cantacuzino devine o cronică atunci cînd, la linia lui Drăghici, din care făcea parte, el se pomenește pe sine și pe frații săi și prinde a povesti împrejurările în care viața lor a fost amestecată. Ea începe a se înfățișa supt acest caracter de pe la 1750 și duce istoria munteană contemporană, în forma unor viaie și bogate memorii, până la retragerea definitivă în Rusia a autorului, în 1776.

Am văzut, făcînd biografia celor trei fii ai lui Matei Banul Cantacuzino, cam ce cuprinde această cronică, în care deosebiții Domni sînt presințați într'o lumină bună sau rea, după

¹ Mai ales pentru politica externă a lui Șerban și pentru măsurile luate în privința averii ei de bătrîna Postelniceasă Elena.

interesele familiei; în care, dacă nu se întâlnește lauda, dacă mustrarea nu îmbracă nici o dată forma trivială a insultei, coloarea politică nu lipsește. Racovițeștii, cei doi frați «Țehani»: Constantin și Ștefan, nu iese tocmai curați din expunerea largă și bogată a lui Mihaï Cantacuzino¹, pe cînd pentru Ghiculeștii, pentru Constantin Mavrocordat nu se povestesc decît mai mult lucruri bune. Narațiunea nu e lipsită de vervă, și unele tablouri, ca intrarea *volintirilor* în București la 1769, cu «două trîmbiți romînești», ca să li ție de urît, două tobe, iar, «în loc de steaguri, în niște prăjini vre-o patru-cinci mese sau cearșafuri», sînt colorate și amintesc felul de a povesti al istețului boierinaș ce a fost Pitarul Hristachi².

S'a arătat acum în urmă³ că tot lui Mihaï Cantacuzino trebuie să i se atribuie o altă operă, de istorie și statistică, aceasta, care se vede a fi scrisă în 1776 cel mai curînd, pentru că atunci a apărut *Erdbeschreibung* a lui Büsching, care e pomenită (t. II) în primele pagini ale compilației. În ea se spun în adevăr lucruri pe care Mihaï Cantacuzino trebuia să le știe mai bine decît alții și numai lucruri pe care putea să le știe acesta: se urmărește de aproape soarta familiei Cantacuzino, se culeg lucruri nouă din documente ce se păstraū la acesta, se dă cea mai mare atenție, atît în partea statistică de la început, cît și în partea istorică, vicisitudinilor, soartei lui Pîrvu și Mihaï, care e calificat de «*dumnealui Mihaï Cantacuzino*», de «*dumnealui biv Vel Vistier Mihail Cantacuzino*». Cel din urmă eveniment pe care-l pomeniște cronica din această compilație e ultima călătorie la București a Banului Mihaï: «Însă, înainte de Repnin, veni de la Petersburg generalul Mihaï Cantacuzino la București, cerînd voie de la Curtea rusească să-și vîndă averea din Țara-Românească și, vînzînd-o zisului Domn Alexandru Ipsilanti, a

¹ Dar el scusă la cel din urmă omorul a doi boieri, spunînd că unul dintr'înșii, Ștefanachi, era cu adevărat «om foarte amestecătoriu, nu numai Domnilor și boierilor, ci și răpitoriu de moșiele săracilor», și obiectînd că uciderea celui de al doilea, o rudă totuși a autorului, Băjescu, se justifică prin intenția de a... speria pe ispravnicii.

² *Genealogia* s'a publicat de Cesar Boliac, în *Buciumul*, I, unde întrebuițarea ei e din cele mai anevoioase. Un ms. e în posesiunea d-lui Gr. G. Cantacuzino, altul în a cuiva din familia Manu, credem.

³ În *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 410 și urm.

plecat în Rusia, cu toată casa lui». Între actele citate saŭ reproduse nu e nici unul care sã întreacã limita șederii lui Mihaï Banul în patria sa ¹.

Am spus cã e o lucrare statisticã și istoricã în același timp, și adãogim cã ea a fost redactatã poate pentru a lumina pe Ruși asupra situației muntene, cu prilejul noului rãzboiŭ care se deschise mai târziu, — pentru a aduce în fine anexarea principatelor, spera de sigur invalidul general-maior împãrãtesc. Partea statisticã e imitatã dupã lucrarea anterioarã a altui general rus, Bauer, pe care Mihaï o cunoștea poate numai dupã traducerea greceascã tipãritã apoi supt Mavrogheni. Cuprinde amãnunte geografice și politice, liste de moși, de venituri și cheltuieli, explicații despre hotare, considerații asupra reformelor întreprinse, efectelor ce aŭ produs, note asupra obiceiurilor localnice, înainte de redactarea Condiției lui Alexandru Ipsilanti. E un repertoriu din cele mai îmbielșugate și mai prețioase, mai precis, mai amănunțit decît tratatul, scris la București, saŭ dupã plecarea de aici, de cãtre secretariul lui Ipsilanti, Raicevich.

Știm din Engel cã acest secretariu a tradus în italienește, dedicîndu-l lui Alexandru-Vodã, stãpînul sãu, un «manoscritto di casa cantacuzena», un manuscris pãstrat la Cantacuzini și care cuprindea o scurtã istorie criticã a principatului muntean: de acest *Breviario cronologico* s'a folosit, în multe locuri din istoria sa, Engel.

S'a arãtat ² cã Breviariul lui Raicevich e fãcut dupã partea istoricã din compilația de care vorbim și s'a semnalat un manuscris ³, care cuprinde — în traducere însã dupã ediția greacã — numai aceastã «cronologie criticã», fãrã adaosurile statistice. Se mai vede din prefața lui Dionisie Eclesiarchul cã din aceastã «cronologie criticã» circulaŭ manuscripte care se opriaŭ la prinderea în București a lui Grigore Alexandru Ghica, în 1768. Raicevich a avut, de sigur, înainte sa manuscrisul de cronicã purã, și tot așa pare sã fie cazul cu Șincai, la care «cronologia criticã» e întrebunțatã supt numele de «anonymus valachicus». Pare cã și Wolf, care citeazã pentru istoria munteanã, în tim-

¹ Ultimul document reprodus e unul din Decembre 1775; Tunusli, cap. 46-8.

² *An. Ac. Rom.*, l. c.

³ No. 468 al *Bibl. Ac. Rom.*

purî cînd nu există alt leatopiseţ, «lista italiană a Voevozilor» sau «lista românească a Voevozilor», se referă la «cronologia critică», în forma ei primitivă şi în traducerea ei de Raicevich¹.

«Cronologia critică» a Cantacuzinilor se razimă, evident, pe cronologia tabelară, pe lista de date în două coloane, după provenienţa lor îndoită. Dar, fiind-că şi Raicevich a tradus înnainte de 1781 această «cronologie», trebuie să admitem că Mihaî Cantacuzino o alcătuiise înnainte de *Genealogia* din 1787, în care poate că se întrebuiţează direct cronologia tabelară, şi anume pentru lucrarea istorico-statistică de care am vorbit.

Pentru a formă această din urmă operă mai vastă, Banul Mihaî adaoase la lucrul său d'întăiū elemente nouă. Ca Vistier atît de multă vreme, el avea la îndămînă cea mai mare parte din materialul statistic, şi-l făcu cunoscut prin noua prelucrare cetitorilor săi. Pe urmă, pentru a face un început vrednic compilaţiei, el compuse cîteva capitole introductive, în care lămureşte asupra geografiei generale, etnografiei, anticităţilor, originilor celor două jumătăţi, de dincoace şi de dincolo de Olt, ale principatului.

În aceste capitole preliminare, foarte scurte de-altmintrelea, se întrebuiţează, în rîndul întăiū — şi aici pentru întăia oară —, începutul «Istoriei» lui Constantin Stolnicul. Pentru a-l complectă pe acesta şi noţiunile din Cronica Ludescului, se recurge la noua Geografie a lui Büsching, la unul din tratatele lui Martin Schmeitzel şi la Bizantinî, pe cari Mihaî Cantacuzino-î cunoştea, ca şi cronicile sîrbeşti şi ungureşti menţionate în «cronologia critică»².

Lucrarea complectă a lui Mihaî Cantacuzino nu pare să fi avut vre-odată o mare răspîndire. Un manuscris se află la Bi-

¹ V. Wolf, *Beschreibung*, I, p. 106, nota m; p. 107, nota n; p. 127, nota c; p. 129, nota g; p. 148, nota o; II, p. 51, nota n; p. 102, nota f, etc. Cronica pomenită de Sulzer nu pare a fi însă aceasta; v. III, pp. 500, 501, 519.

² De Martin Schmeitzel se mai citează: *Einleitung zur Wappenlehre; Entwurf derer vornehmsten Begebenheiten, die sich in Siebenbürgen vom Jahre 1700 bis 1746 zugetragen haben; Collegium de rebus transilvanicis historicum, ab auctore absolutum anno Christi 1727, nunc in compendium missum a C. Z. Past. Sch. 1756*. V. Wolf, II, p. 16, nota g; p. 154, nota z şi *Bibliografia*. — «Collegium» se află în ms. la Biblioteca Bruckenthal din Sibiiū, vol. 45 Quarto col. Benigni de Mildenberg. Tot acolo, vol. XVI f., LVII a, b Quarto din *Alte Sammlung*, «Historia principatus Transilvaniae a. 1742. Hallae».

biblioteca episcopatului român din Oradea-Mare¹; Cipariu avea un altul²; după un al treilea a fost tradus în grecește, destul de rău — păstrându-se pe alocure forme românești sau expresii particulare limbii noastre —, cu schimbări în ordinea capitolelor, și s'a tipărit la Viena, în 1806, cu cheltuiala unor frați Tunușli, despre cari n'avem nici o altă știință³. Și totuși ar fi meritat să fie mai cunoscută, nu numai prin comoara de informații statistice ce cuprinde, ci și prin noutatea absolută a cronicii de la 1733 înainte, care e singura cronică munteană pentru acest timp⁴.

* * *

De la lucrări de genealogie și de statistică amestecată cu istorie, venim la o operă de istorie universală, la lucrarea lui Ienăchiță Văcărescu.

S'a vorbit și mai sus de Ianachi Clucerul Văcărescu, cumnatul lui Brîncoveanu, soțul adevărat al unei alte fete a lui Neagoe-Vodă din Popești. El lăasă, cum ș'a văzut, o fată, Plinca, dar și o alta, Maria, care se mărită cu Istrati Urdăreanu și apoi cu un Grec, Panaite Cămărașul⁵, și trei fi: Constantin, Barbu și Ștefan. Aceștia sînt unchi și tatăl lui Ienăchiță, poetul, gramaticul și istoricul.

La 1753 Barbu era Mare-Ban, iar fratele lui, Ștefan, Mare-Vistier. Ei erau priviți ca singurii partizani ai Domnului de atunci, Matei Ghica, și de aceia ei crezură prudent, în mișcarea din 1753 contra Domniei, să se alipească de persoana Mitropolitului, care o conducea⁶. În 1755, Barbu participă la agitația boierească în potriva lui Constantin Racoviță și, cînd acesta satisfăcu cererile ce i se înfățișară, el pretinse încă să se ia lui Constantin Brîncoveanu Spătăria pentru a se da lui Ștefan. Aceasta se făcu, dar Brîncoveanu, setos de răzbunare, se înțelese cu capuchehaiaua Manolachi Gealepul, și căpătă ast-fel un firman

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, secț. ist., pp. 410, 412, 450.

² *Archiv*, pp. 297, 532. El îl atribuia lui «P. [principele?] Cantacuzino».

³ *Ἱστορία τῆς Βλαχίας...* ὑπὸν πρῶτον φιλοτίμου δαπάνῃ ἐκδοθεῖσα τῶν τιμωτάτων καὶ φιλογενῶν ἀδελφῶν Τουνοσλή.

⁴ Această cronică samănă în vederi până la 1733 cu cronică analizată mai sus vol. I, pp. 500-1, iar pentru rest cu a doua cronică ce se cuprinde în *Genealogia Cantacuzinilor*.

⁵ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 343.

⁶ «Cari numai acești doi țineaū partea lui Matei Voevod, și de frică s'aū dat înaintea Vlădichiū»; *Genealogia*, p. 140.

pentru exilul celor doi frați. Un Turc veni pentru a-î lua în primire, și-î duse în insula Cipru, la Nicosia¹. Aici, sosind în lanțuri, ei fură puși «la o rea, întunecoasă închisoare, unde acolo s'a prăpădit bietul Barbu, iar pe Ștefan l-a scos Constantin Mavrocordat Voevod, la anul 1756, într'a cincea Domnie a sa de la Valachia»².

La 16 Ianuar 1758, Ștefan era Mare-Vistier și iscălia, cu alți trei boieri, un zapis în sumă de 8.500 de lei pentru nevoile țerii³, datorie care nu fu nici odată plătită și dădu loc mai târziu la multe reclamații⁴. Ianachi Văcărescu pretinde că în același an tatăl său, fiind Spătar, a fost trimis la Focșani, pentru a păzi, în contra Tatarilor revoltați, granița țerii⁵. De atunci nu mai știm nimic despre dînsul⁶.

Odobescu⁷ crede că Ștefan Văcărescu a fost însurat cu Catinca Done, dar un Done era omul de afaceri al Văcăreștilor numai. Fratele lui, Barbu, a ținut întâi pe Safta Cantacuzino, de care se despărți la 1732⁸, apoi pe Luxandra Roset, din Moldova. El avu o fiică, Maria, care se mărită la 1748 cu Banul muntean Dumitrachi Ghica⁹, dar Radu, Spătar, Logofăt, apoi Vornic, între anii 1763 și 1776¹⁰, îi era, nu fiu, ci frate. Cît

¹ «La cetatea Magusa»; *Genealogia*, l. c.

² *Ibid.*

³ V. *Apendicele*.

⁴ V. mai departe.

⁵ *Ist. imp. otoman*, pp. 277-8. Cf. Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 249.

⁶ După Odobescu, sentințele lui ar fi fost multă vreme păstrate pentru dreptatea lor. Papiu, *Șincaș*, p. 82.

⁷ În cunoscutul articol despre poeziile Văcărești. V. *Apendicele*.

Zilot Românul, care vorbește și el de trecerea lui Ștefan Văcărescu în Rusia odată cu Vistierul Constantin Varlaam, care-și măritase fata după generalul Bulgacov, explică această hotărîre prin singura «îndemnare a cucoanei dumisale». *Cronica*, ed. Hasdeu, p. 102.

⁸ După despărțenie, Safta luă, în 1733, pe un Negel, și, apoi, în 1739, pe un Grec; p. 571.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, p. 164. Ienachi-l numește *unchiū*, în *Ist. Imp. otomană*, p. 282. Pentru Constantin Văcărescu, Logofăt, soțul Mariei Crețulescu, v. mai sus, vol. I, p. 200 și urm. — Soția lui Radu era o Vorniceasă Venețiană, care a sfîrșit asasinată de rudele ei; Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 547, nota 1. O scrisoare a ei din 2 Februar 1762; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate. În 1793, un grădinar ungar presintă o reclamație contra ei: «die edle Bojarin Ve-

despre Ștefan Văcărescu, el lăsă pe Ianachi, fiu unic, și pe Maria saună Mariuța, care se mărită după Logofătul Nicolae Brîncoveanu: despărțită de bărbat, ea trăia încă la 13 Septembrie 1797, când își făcu testamentul¹. Anul nașterii sale îl însemnase Ianachi în «Istoria Impăraților otomani», la Domnia Sultanului Mahmud I-ū — 1730-54 —, dar singurul manuscript păstrat nu-l dă: «În zilele acestui fericit Împărat, la..., am văzut și eu lumina lumii acestii plini de amar, și la fericirile ei, și de nestatornicie, și la cele ce se pot socoti mai statornice²».

Ceva sigur nu se poate spune despre educația pe care a primit-o Ianachi Văcărescu³. Știa italianește, grecește și turcește, ba chiar franțuzește; limbă pe care le învățase în condițiile cunoscute, în care se învățau pe acea vreme. În cariera boierească a intrat încă de pe la 1760, și vedem pe unchiul său Radu Văcărescu dînd, la 12 Octombrie 1760, un înscriș «dumisale Ianache Vel Căminar» pentru un împrumut de 500 de taleri cu dobîndă de zece taleri pe lună⁴. La 2 Februar 1762, Venețiana Văcărescu, soția lui Radu, scrie o epistolă grecească Eleniței Căminăreasa, soția lui Ianachi; Elenița era fiica lui Iacovachi Rizu, așa încît tînărul Căminar muntean fu cumnatul lui Grigore Alexandru Ghica Voevod⁵.

Ajungînd Domn al Țerii-Românești, acest cumnat prețios făcu pe Ianachi, care petrecuse un timp, prin 1764, în Constantinopol⁶, Mare-Vistier, în locul lui Mihaï Cantacuzino, în luna lui

netzianka»; *ibid.* — Un Constantin Văcărescu e Păharnic în 1780 — Bibl. Ac. Rom., doc. III/80; — și Postelnic în 1782; Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 367, nota 1. A avea «un copil și cincî fete» și trăia greu (*ibid.*). — Un Ștefan Văcărescu, Logofăt și Vornic în 1801-3; Bibl. Ac. Rom., *Condica Mîropoliiei Bucureștii* pe 1803-8, fol. 23, și hîrtii necatalogate. — Un Vornic de poliție Tudorachi Văcărescu, zis Furtună, în 1808-9; Erbiceanu, *Cron. Greci*, pp. 281, 286.

¹ *Apendicele.*

² Papiu, II, p. 276.

³ Cf. Odobescu, *l. c.*

⁴ *Apendicele.*

⁵ Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate. Pe Iacovachi îl menționează ca socru în *Ist. Împ. otomană*, pp. 281-2.

⁶ În *Ist. Împ. otomană*, p. 292, el vorbește de Halil-Hamid-Pașa, «ce slugise și multă vreme la calemul Divanului împărațesc și de la care Divan chiatibi, încă aflîndu-se și chiatib al țerii noastre lîngă capicheaele, am învățat și eu sarfu, la veleat 64 în Țarigrad».

Septembrie 1769¹. Dar el ocupă foarte puține săptămîni această dregătorie, căci războiul dintre Ruși și Turci aduse pe cei d'întăiu în București.

În pribegia generală a boierilor munteni, care urmă ocuparea capitalei, Văcărescu rămase în țară, dar își trimise la Ceraș, în Secuienî, mama, soția și «un copil ce avea»². Pirvu Cantacuzino îl rugase să nu urmeze exemplul fugarilor, și-î încredință misiunea de membru al deputației la Petersburg. O primi deocamdată. Însă, cu toată admirația pe care o avea pentru persoana Împărătesei — «cea d'întiîu iroină ce a văzut veacul nostru și una din cele mai alese și d'întiîu persoane ce au văzut lumea până în zilele sale»³ —, el era contra acelor lipsiți de «știința politiceștilor ocîrmuirî», cari chemase pe Ruși, printr'o «epanastasis asupra stăpînitorilor», sperînd o apropiată sfărîmare a dominației Turcilor⁴. El luă în zeflemea pe cei doi frați, dintre cari cel mai mare aștepta de la Ruși Domnia țerii, și, la întrebările făcute cu încunjur de Mihaî Cantacuzino, răspunse ironic că i se pare să fie el însuși, Ianachi Văcărescu, cea mai potrivită persoană pentru a fi Domn. Apoi, la întîlnirea în cale cu Nazarie Carazin, se offeri să culeagă iscăliturile boierilor pribegî la Brașov; el porni la Ceraș, de-adreptul, își luă familia, trecu prin lazaretul Buzăului în orașul de adăpost al boierimii mari muntene, și nu se mai întoarse înapoi, cu iscălituri său fără.

Se știe că Turcii încercară în timpul războiului a stabili un nou Domn muntean, în locul lui Grigore Ghica, prizonier de război. Cuca fu dată lui Manolachi Giani Ruset, care se opri deocamdată la Craiova, de unde chemă în jurul său pe credincioșii Împărăției. Între cei ce-l ascultară fură Radu și Ianachi Văcărescu, cari, «cu vre-o două-zeci, trei-zeci de boieri», trecură în Oltenia prin pasul Vulcanului. Dar tentativa de redobîndire a Țerii-Românești nu izbuti; Marele-Vizir se retrase pe iarnă la Șumla, iar Domnul Turcilor, intrînd în dușmănie cu Pașa de la Vidin, offeria prea puține garanții pentru ca un boier prudent, cum erau Vistierul Văcărescu și unchiul și debitorul său,

¹ *Ibid.*, p. 279.

² Pp. 280-1.

³ P. 278.

⁴ Pp. 279-80.

să se ralieze la cauza lui. Ei luară înapoi drumul pribegiei și, prin Hațeg, merșeră iarăși la familiile lor din Brașov¹.

Iacovachi Rizu doria însă a-și întrebuința învățatul ginere în negocierile ce se deschiseră la Focșani. Chemat aici de unul din reprezentanții turci, Osman-Effendi, i se dădu de Thugut un pas nemțesc, care nu-l împiedecă de a fi oprit în cîmp timp de optsprezece zile de soldații ruși, cari nu vedeau pajurea Împărătesei pe hîrtia de trecere. Desperat de această prinsoare îndelungată, Ianachi ceru să fie trimis măcar la un loc cu prizonierii de război turci, dar i se dădu în sfîrșit voia de a merge la Osman-Effendi, căruia-î făcu servicii de dragoman². Cînd, la începutul lui Septembrie, tratativele fură rupte, el merse, cu Turcul său, prin Giurgiu la Șumla, unde presintă Marelui-Vizir Muhzun-Oglu un arz al boierilor din Brașov. După o lună de zile, el pleca, încărcat de scrisori turcești și întovărășit de un ceauș și, călătorind de-alungul malului drept al Dunărei, se întoarse la Brașov, cu corespondența ce i se încredințase, ca unui emisariu confidențial.

În Maiu 1773, regele Romanilor Iosif trecu prin Brașov și acordă o audiență refugiaților munteni. Cu acest prilej Ianachi îndeplini rolul de tălmăciu și, cînd Iosif merse sara la *asamblè*, unde întilni pe aceiași oaspeți ai săi, de buna primire a cărora arătase că se bucură mult, el «luă de supțioara din stînga» pe tălmăciul său de la audiență și străbătu cu dînsul rîndurile boierilor. O cinste de care Văcărescu își aduse aminte totdeauna.

Cînd îi veni veste despre încheierea păcii, printr'un ordin turcesc de a se întoarce, Ianachi se duse întâiu la Silistra, unde luă atestate de bună purtare de la serascher. Cu un mehendar dat de Seid-Hassan, el porni în a treia călătorie a sa la Constantinopol. Aici nu căută, ca Jianu și Varlaam, nici Domn de țară, nici confirmare de vechi *pronomiă* pentru patrie, ci un firman solemn prin care să i se recunoască rarele merite de credință. Căpătînd acest act solemn, după o audiență la Vizir, el intră în suita noului Domn Alexandru Ipsilanti, și porni cu acesta la București, unde trebuia din nou să exercite funcțiile de Vistier³.

¹ P. 282.

² Pp. 283-4.

³ P. 286.

Cu Ipsilanti, și el un om cult, Văcărescu se împacă bine; el și păstră o bună amintire despre acest Domn «înțelept». În 1775-6 era Vistier «în al patrulea rînd»¹. La 1779² Vodă-l făcu Spătar, și el ocupă această dregătorie până în August 1781, cînd ea fu dată lui Gheorghe Mavrocordat. Se știe că la sfîrșitul anului 1781 beizadelele Constantin și Dimitrie găsiră de cuviință să vadă clandestin Europa și trecură granița fără autorizația Domnului lor părinte, pe care-l compromiseră serios în ochii Turcilor. Alexandru-Vodă încercă toate mijloacele pentru a face pe neascultătorii fii să revie. Între aceste mijloace fu și o deputație la Viena.

Văcărescu pierduse cu cincisprezece luni înainte pe soția sa Elenița³, și mama-i murise de puțină vreme⁴. Logodnica lui, Elena Caragea, fiica dragomanului Iordachi, sosi în București tocmai în ziua de 13 Ianuar 1782, cînd Spătarul, un intim al Domnului, trebui să plece la Viena spre a întoarce înapoi la cămin pe fiii risipitori⁵. Ca tovarăși de misiune avea pe Mitropolitul Grigore, pe episcopul Filaret și pe Banul Dumitrachi Ghica. Ca ajutoare pe Raicevich și un grămătic grec⁶.

Trimiși stărui ră în zădar la Brașov⁷; tot așa de zădarnice fură silințele lui Ianachi la Sibiiu, unde cunoștea, din pribegia sa ardeleană, pe generalul Preiss și pe baronul Bruckenthal, unul comandantul militar și cellalt guvernatorul civil al Ardealului. De la Sibiiu la Viena, îl însoți numai Păharnicul Hurmuzaki și secretariul Raicevich, cu cari ajunse, după o grea călătorie de iarnă, în opt zile. El visită aici pe principele de Kautitz, merse la *asamblé*, unde făcu cunoștință cu ambasadorii, asistă la un bal dat de ambasadorul spaniol, fu descins de «dame»,

¹ Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 734; *Istoria*, p. 292.

² Cu trei ani înainte de maziile, scrie Văcărescu.

³ Căreia-i scrie încă Venețiana la 28 Maiu 1778; *Bibl. Ac. Rom.*, hirtii necatalogate.

⁴ P. 288.

⁵ Cf. și Hurmuzaki, VII, pp. 343-4.

⁶ V. p. 521, nota 7.

⁷ *Istoria*, p. 288. Atunci, sau, mai degrabă, în prima lui ședere la Brașov, el îndemnă pe Serdarul Anton Manuil să traducă din italienește *il giovane istruito* de Geminiano Gaeti. Lucrarea apăru, supt titlul de *Τροπαίον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* abia la 1791, în Viena, cu o dedicație către Ianachi. Cf. și *Buciumul român*, II, pp. 347-8.

care voiaŭ «să-î vază şalul»¹, «heretisi» pe reprezentanții străini «cu bilețuri», admiră la o petrecere «duhul» lui Bréteuil, «Monsiu Bretaliu», Trimisul frances, mai onorâ cu prezența sa un bal al ambasadei spaniole, și avu fericirea de a vedea încă odată pe Împăratul Iosif, căruia-î făcu cele mai frumoase complimente turcești ce se puteau închipui².

În acest timp Ipsilanti, înțelegînd că nimic nu poate drege la Constantinopol efectul produs de fuga fiilor săi, își ceruse singur mazilia, și noul Domn, Nicolae Caragea, numise Caimacam al său și pe Ianachi, cu toate că acesta era «cel mai tînăr în adunarea consiliului Valachiei»³. Grăbit să se întoarcă, Văcărescu apucă, după patru zile de ședere în Viena, drumul Timișoarei, iar de acolo coti prin Sibiiu, ca «să nu se facă zvon pe la cafenele» ca ar veni cu catane⁴. Lui Ipsilanti putu abia să-î anunțe la Dunăre, prin Spătarul Mavrocordat, rezultatul silinților sale. Noul stăpînitor, care sosi în curînd, îl făcu iarăși Spătar și, murind după șapte luni Elena Caragea, Ianachi luă în căsătorie pe altă Caragea, o Domniță, una din multele fete pe care Nicolae-Vodă căuta să le plaseze conjugal. În 1783, Văcărescu era încă Spătarul lui Caragea⁵. La 2 Iunie 1784, după ce îndeplinise foarte dibaciū niște cereri ale Turcilor către țară⁶, el fu făcut a cincea oară Vistier⁷. În acest an 1784 și în cel ce urmează, îl vedem ocupat cu zidirea, prin meșteri străini, a casei sale de la Băneasa⁸. În 1785 vedem pe «G. de Vakaresculi»,

¹ P. 289.

² P. 290. Și rapoartele venețiene din Viena menționează ambasada lui Văcărescu, cu secretariul Domnesc și «un gentiluomo greco». Simbătă înainte de 6 Februar 1783 [1-iū] e audiența la Kaunitz. A doua zi, solii se gătiaŭ a da petiția, când o ștafetă aduse vestea retragerii lui Ipsilanti. Văcărescu și Grecul văd pe Împărat Lunî și pleacă la 5 Februar. «Il segretario poi,—Raicevich,—«non essendo di quel paese, si è fermato qui, da dove anderà a stabilirsi în Napoli». Se menționează și Caimăcămia lui Ianachi; Hurmuzaki, IX², pp. 122-3, N° 147.

³ *Istoria*, p. 291.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Apendicele.*

⁶ P. 292.

⁷ La 14 Iunie găsim, în hîrțile necatalogate din Bibl. Ac. Rom., mențiune de «una supplica di Vassili Vladul contro Vestiar Ianachiza per debiti antichi»; se repetă reclamația în Iulie și Octombree, apoi la 1-iū și 19 Februar, 7 și 26 Mart 1785.

⁸ *Apendicele.*

dînd, într'o scrisoare italiană autografă, explicații Agentului austriac, într'o afacere de administrație¹. Cu acesta stătea rău, de altminterlea, fiind-că în Divan fusese de părere a nu se asigura prin scrisori Domnești păstorii ardeleni contra extorsiunilor gealepilor².

Văcărescu văzu cu durere înlocuirea bunului său socru Caragea prin Mihaî Suțu și a acestuia prin personagiul cu apucături amenințătoare care era Mavrogheni. Acesta-l jignia apoi prin originea lui, lipsa de cultură și de *maniere*, de care dădea neconținute dovezi. Cum putea el să se înțeleagă cu acest usurpator al tronului muntean, care nu știa obiceiurile Fanarului, tradițiile de guvern ale țerii, ce se păstra și acolo; cu care nu putea vorbi cineva nici elinește, nici turcește? I se păru acest original Domn un «om prost și la fire și la gîndire și la simțire»³, o «ictromă sau poznă a firei»⁴.

Totuși și noul Nicolae-Vodă trebui să dea lui Văcărescu Vistieria, al cărui rost îl înțelegea mai bine decît orî-cine. Până la Ianuar 1787, Ianachi fusese Vornic; la această dată el își recăpătă funcția cea veche⁵, în împrejurări neobișnuite.

Până atunci, Mavrogheni avuse ca intim și «favorit» pe boierul Brîncoveanu, căruia-i dăduse Vistieria pe samă. Apoi, cînd i se păru că a venit timpul, el făcu să cadă urgia lui asupra acestui boier. Nici o funcție nu i se dădu în schimbul Vistieriei luate, și o gardă de patru Arnăuți i se orîndui acasă pentru a-l păzi. În același timp cînd noul Vornic, fratele lui Brîncoveanu, presinta plîngerî pentru acest act, Văcărescu avu nobleța de suflet și îndrăzneala să facă și el serioase observații Domnului în favoarea celui pe care-l înlocuise. «Noul Vistier», se spune într'un raport al Agenției, «Văcărescu, se duse și el la Vodă și-i spuse foarte serios că o asemenea purtare e cu totul neobișnuită în țară și nu s'a mai pomenit la nici-un Domn, și-l întrebă în ce stă vinovăția lui Brîncoveanu. Domnul îi spuse că trebuie să-i controleze socote-

¹ *Ibid.*

² Raport al lui Spaun către Raicevich, 18 April 1785; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate. Ca Vistier îl întîlnim și într'un document din 31 Mart 1785; Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 549, nota.

³ P. 293.

⁴ *Ibid.*

⁵ P. 293.

lile. Atunci Văcărescu răspunse că aceasta nu-î dă dreptul de a popri pe unul dintre cei d'întăiū boierii și de a-l umili public supt ochii tuturor. Brîncoveanu n'are cum fugi și, dacă se va găsi vre-o neregularitate în socotelile lui, se poate despăgubi Domnul din averea lui.» Aceste stăruinți energice aduseră într'adevăr îndeapărtarea Arnăuților de la ușa lui Brîncoveanu, dar mai multe zile încă el fu prigonit de Mavrogheni, care căuta să-l facă ast-fel a se răscumpăra prin bani ¹. Pe acest timp însă, gînduri de trădare turburaū mintea acestui boier odinioară așa de credincios Porții și care s'a arătat tot atît de credincios și pe urmă.

Anume, un raport din 26 Februar 1787 al Agenției din București către Kaunitz spune că la 22 precedent «unii dintre boierii mai bătrîni», Mitropolitul și doi episcopi se adunară la Văcărescu și hotărîră «a veni a doua zi *in corpore* la Agent pentru a-l ruga să comunice Curții imperiale rugăciunea lor, care stă în aceia că, dacă se va ajunge la un războiū între Rusia și Poartă, Măria Sa Imperială să se milostivească de această țară, s'o ieie supt ocrotirea sa, s'o ocupe cu trupele sale sau să ieie ce măsură va crede potrivită, numai să nu intre în țară nici un Rus și nici un Turc». Văcărescu veni singur pentru a împărtăși lucrul Agentului, care se scusă că e bolnav și nu poate primi pe deputați. După cîteva zile, el veni însă cu aceleași cereri la cancelistul von Petrossi, și data aceasta vorbi mai explicit, spuind că «a cerut acum cinci ani de la Kaunitz voia să i se adreseze în împrejurări însemnate și că momentul a venit acum. Dacă Rușii vin iarăși ca dușmanii ai Turcilor în aceste țeri, boierii vor trebui iarăși să fugă cu toții în Ardeal; țara va fi cu totul ruinată și nu va mai putea plăti nici un tribut, pe care Poarta-l va cere totuși îndată după încheierea păcii; situația lor e din cale afară de critică, și ei doresc cu toții, afară de vre-o doi trei, cari gîndesc alt-fel, să aibă de stăpîn pe acel principe pe care se pare că Dumnezeu li l-a sortit prin situația geografică a țerii». Petrossi răspunse că va raporta, răspinse ideia presintării *in corpore* și primi de la Văcărescu răspunsul că și lui i se pare mai potrivită o negociaere confidențială ².

¹ *Apendicele.*

² *Ibid.*

Nu știm ce s'a făcut cu acest îndrăzneț plan, dar cu Mavrogheni lucrurile mergeau tot mai rău. Între pornitul Domn și vanitosul boier se petrecură mai multe neînțelegeri, până ce, în Septembrie, Văcărescu putu să părăsească — la $\frac{4}{15}$ — Vistieria, care fu încredințată Logofătului Cornescu ¹.

Era vremea cînd ambiția războinică începea să se manifeste la Mavrogheni. Ianachi nu voi să-î recunoască nici c'un preț talentele de general și de negociator sau urzitor de intrigă. El ni spune că făcu Domnului, pe care nu-l putea suferi, observații în privința știrilor false pe care Mavrogheni credea că trebuie să le transmită Turcilor. «Nu știi tu, mi-a zis; acesta este adevărul.» — «Împărăția nu cere slujbă ca aceasta, de cele gîndite» — adecă închipuirii și combinații —, «ci numai slujbe de cele văzute².» Nefiind ascultat, el ceru voie să meargă la Constantinopol, firește pentru a pîri pe neascultător; dar fu refuzat, și i se fixă ca loc de retragere, Nicopole, de unde însă era dese ori chemat la București, pentru a i se cere sfaturi și îndreptări.

La Nicopol se aflau și alți boieri suspecti lui Mavrogheni: Banul Nicolae Brîncoveanu, Vornicul Manolachi, fratele acestuia, Vornicul Ianachi Moruzi, Logofeții Costachi și Scarlat Ghica, a căror vină, a tuturor, era — Văcărescu firește, nu ni-o spune — «că au ieșit cu arz împotriva lui Mavrogheni înaintea Vizirului Iusuf-Pașa, cînd s'a coborît de la Mehadia la Șumla». Iusuf însuși, trecînd prin București, îi dăduse de gol ³. În Novembre, Văcărescu fu exilat la Rodos, fără să i se permită familiei a-l întovărăși ⁴. Abia în Februar 1790, putu el să vadă pe ai săi în Tirnova: din patru copii, cîți lăsase ⁵, el nu mai găsi aici decît unul ⁶.

Căpătînd voie de la Turci, exilatul trecu, în Iulie, la Adrianopol, de unde fu chemat la Rusciuc, unde se duse cu fiul său cel mare pentru a auzi, întâia oară, desaprobindu-se purtarea lui Mavrogheni, atît de admirat până acum de patronii săi ¹.

¹ *Ibid.*

² P. 295.

³ Naum Rîmniceanu, în *Cron. Greci*, pp. 260-1.

⁴ *Istoria*, p. 297.

⁵ Trei îi avea de la întâia nevastă; p. 288.

⁶ P. 298.

El profită de ocazie pentru a da curs pîrilor care-l înăduşiau de atîta vreme. Vizirul răspîndi acuşaşile, le comunică Sultanelui, iar descoperitorul slăbiciunilor Domnului deveni în lagăr talmaciū, mijlocitor cu boierii Ţerii-Romăneşti, hotărîtor al afaacerilor muntene. Trecu Dunărea cu soldaţii împărăteşti la 1^{-ia} August şi izbuti să-î aprovizioneze. Aceste servicii le aduse el până la încheierea armistiţiului².

Un timp, după ce se bucură de căderea lui Mavrogheni, osîndit la moarte de Turci pentru că trebuia să poarte cineva păcatele norocului, — un timp stătu la Adrianopol, cu familia, petrecîndu-şi cele mai multe serî la Caimacamul Izet Mehemed. În Februar, nouă chemare în lagăr, la Şumla, unde i se ordonă a găti în taină cincî poduri peste Dunăre şi zahereă³. Veni în Bucureşti, ajutat şi de reprezentanţii turci la congresul de la Siştov, se sfătui cu alţi boieri iubitori de guvern «otomanicesc», între alţii Mitropolitul Cozma şi episcopul Dosoftei, trimise la Tîrnova pe logodnica fiului său, căreia îi murise părinţii, şi-şi împlini instrucţiunile, spionînd, transmiţînd veşti şi organisînd cele de nevoie pentru oştile Sultanului. Nemţilor venirea lui li inspiră bănuielei, şi încă în April Mitrowski-î comunică hotărîrea de a pleca fără zăbavă de unde venise⁴.

După întoarcerea vechilor timpuri de Domnie grecească, Văcărescu căpătă de la Alexandru-Vodă Moruzi Spătăria. În 1793, el primeşte pe ambasadorul rusesc la Focşani⁵; el se ocupă însă şi cu cumpărători de moşii — Preajba, Socolul, pe care o plăti cu 2.000 de taleri —, şi cu biserica ce ridica la Băneasa⁶. În 1794, îl găsim ca Spătar, purtînd un proces pentru un munte din judeţul Dimboviţa⁷. În 1795 era Vistier — ultima lui Vistierie —, şi, «ca un om iubitor de patrie», spune un boier contemporan, el

¹ Domniţa Caragea rămase la Tîrnova cu «un copil mai mic ce avea»

² Pp. 299-300.

³ Pp. 301-2.

⁴ Cf. Iorga, *Acte şi fragmente*, II, pp. 326-7. De această invitaţie neplăcută iarăşi nu ni spune un singur cuvînt Văcărescu.

⁵ Urechia, *Domnia lui Moruzi*, pp. 681-2.

⁶ *Ibid.*, pp. 5-6, 124, 271, 279, 323, 416, 484, 511-4. El răspunde şi unei nouă reclamaţii a vechii datorii făcută de tatăl său; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁷ Urechia, *l. c.*, p. 509. Cf. p. 323.

organisă sămeșiile într'o formă, care se păstră în toată vremea administrației sale¹. Încă în Mart 1797, cînd făcu o danie de cincî sute de taleri «mănăstirii ce să numește Dușco, din eparhiia Larisii, unde să află, ca o comoară de mult preț, sfințitul cap a celui dintru sfinți părintelui nostru Visarion episcop», Ianachi Văcărescu era «Vel Vistier» și dicheofilax al Bisericii celei Mari constantinopolitane². El se afla încă în viață, și avea demnitatea de Mare-Ban, la 13 Septembrie 1797, cînd sora sa Maria își făcu diata, lăsînd moșii și lucruri filor fratelui ei: Alexandru, Nicolae, Iordachi și Elena³. Dar la 16 Decembrie 1798, un zapis îl numește «răposatul întru fericire Banul Ianache Văcărescu»⁴.

Casa lui Ienăchiță în București a trecut apoi în stăpînirea Logofătului Ștefan Belu, și acolo a fost ucis în 1821 Sava bimbașa⁵.

Venind acum la opera de istorie a acestui boier muntean cu multe talente și cu multe vicisitudini în viața lui, «Istoria otomanească a prea-puternicilor și marilor împărați» a fost alcătuită mai mult în timpurile grele ale exilului: începută la Nicopol, în 1788, terminată în 1794, cîtva timp după întoarcerea în țară. «Acum la văleatul 1788», scrie autorul, «aflîndu-mă strămutat cu lăcuința spre vreme în cetatea Nicopolii din crăia Bulgarilor, de lumeștile furtuni ale întîmplărilor și de multele feluri de războaie ce desăvîrșit aū turburat toată liniștea patrii mele», lipsit de distracții și plin de întristare, a fost întrebat de cineva asupra vechii istorii bulgărești. A compus, pentru a

¹ *Ibid.*, pp. 706, 771.

² Ms. grec 28 din Bibl. Ac. Rom., care cuprinde un tratat περί εὐσταθείας ἤτοι καρτερίας, poartă următoarea însemnare: καὶ τὸδε Ἰωάννου Βακ: Μεγάλου Βιστιάρη καὶ δικαιοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Și acest manuscript e al lui Ioan Văcărescu, Mare-Vistier și dicheofilax al Marii-Bisericii. Donația către mănăstirea din Tesalia e reproducă în *Apendicele nostru*.

³ *Apendicele*.

⁴ *Apendicele*. Pentru Bănia Văcărescului, V. Urechia, *Domnia lui Moruzi*, pp. 311-2, 723, 771. Pentru o reclamație din 1800 a unei părți din moștenirea lui «Văcărescu», hîrtii necatalogate la Bibl. Ac. Pare să fie vorba de moștenirea lui Alecu Văcărescu.

⁵ V. Zilot Românul, *Jalnica cîntare*, în *Rev. p. ist., arch. și filol.*, VI, p. 100: «Casa aceasta este acum a Logofătului Ștefan Belu, iar mai înainte era a vestitului Ban Ianache Văcărescul.

lămuri pe necunoscutul întrebător, o «adunare istorică a preaputernicilor împărați otomani, pe scurt alcătuită, arătînd de cînd și cu ce mijloc aŭ luat această stăpînire începerea ei, și creșterea, și starea, și urmările celelalte, până astăzi».

Un plan care era și planul lui Dimitrie Cantemir, un plan mare și greu de realizat, pentru care puterile acestuia nu ajunseser. Ianachi Văcărescu n'avea învățătura marelui scriitor moldovean, nici persistența, răbdarea și puterea lui de lucru. Se putea prevedea de la început că opera lui va rămînea cu mult departe de aceia, cunoscută de alt-fel lui Văcărescu, a precursorului.

Și totuși partea mai veche nu e, ca la Cantemir, o simplă traducere a unui singur scriitor turc, relativ nou. Văcărescu, un bun cunoscător al limbii turcești, pretinde că s'a folosit de izvoare turcești, care sînt cele însemnate, autentice și contemporane. El pomenește ca informatori ai săi pe Naima, Rașid, «Subhî», dintre cari cel d'întăiu, un istoric din secolul al XVII-lea, e un izvor bogat și sigur pentru timpuri ceva mai recente din istoria Imperiului. Pe aceștia îi confruntează, zice el, cu izvoare europene sau grecești: «mulți alți istorici, greci, latini, franțeji, și itali»¹, pe cari, adevărat, nu prea înțelegem cum i-a putut lua în lăzile sale de exilat. Dintre aceste din urmă izvoare el citează în cursul povestirii pe Meletie geograful, o carte foarte prețuită și răspîndită printre cărturarii din Orient, pe Ladvocat, pe Voltaire, pentru *Esprit des nations* sau «istoria de obște», pe «Beringer», pe Büsching, pentru recenta sa *Erdbeschreibung*, și «mulți Europei», ale căror nume le trece supt tăcere. El întrebuințează, în partea a doua, hîrtii de Stat aflătoare «în arhivele casei mele»², «în scrisorile casei mele»³. Afară de aceasta, el a cules informații orale de la felurite persoane însemnate din Imperiu, pe care a avut prilej să le cunoască. Într'un loc vorbește de vestitul scriitor turc Eiveri-Effendi, pe care l-a văzut, la Constantinopol, probabil⁴; aiurea pomenește discuțiile asupra vieții viitoare după Coran, pe care le-a avut cu Vizirul Selim

¹ P. 246.

² P. 298.

³ P. 304.

⁴ P. 246.

Varcalf-Zadè, Pașă de Nicopol și Turnu ¹. Se dau, după auzite — «precum am auzit» —, într'o formă nouă, clausele pretinsului tratat pe care Mircea cel Bătrîn l-ar fi încheiat cu Turcii. Se citează, în partea din urmă, mărturia lui Atanasie Comnen Ipsilanti: «aceasta de la însuși Hachim-Bașa al acestui Vizir, Atanasachi, ce s'au numit Ipsilant, am auzit cu încredințare» ². La Rodos a ascultat povestirile lui Hamid, fost Hechim-Bașa al Sultanului însuși ³.

Informația ar fi deci îndestulătoare, mai ales pentru timpurile de la 1750 până la 1794, când autorul este un contemporan, un însemnat contemporan, martur și actor chiar al multor evenimente. Ianachi Văcărescu fiind un om luminat, un poet, un înainte-mergător al poeziei românești, s'ar putea aștepta, dacă nu o operă de o mare importanță științifică, de la un capăt până la altul, cel puțin o povestire bine orînduită, bine împărțită, scrisă într'o formă curată, și împodobită ici și colo cu piatra scumpă a poeziei, de care sînt darnici aleșii ei.

Nu e așa însă. Întăiu, orî ce proporție lipsește în această operă istorică. Partea veche e foarte pe scurt, cealaltă e de o mare bogăție. În aceasta din urmă se urmărește pas cu pas persoana autorului, în cea d'întăiu se uită cele mai strălucite evenimente din istoria patriei lui, și cîntărețul melancolic al stemei muntene, acel care vede planînd vulturul roman asupra viitorului țerii sale, uită aici că a existat vre-odată un Mihai Viteazul. La început se vorbește numai de evenimentele istoriei turcești, la urmă, — de hatîrul lui Mavrogheni și pentru a se putea urmări pe deplin conacele de exil ale scriitorului, — nu se menționează nimic din acele taine diplomatice, în care știm că Văcărescu era inițiat de puternicii turci ai epocii sale. De la început până la sfîrșit însă, forma e săracă, de o simplitate insuficientă și stîngace, limba e de o împestrițatură de decadență. Mai ales cît timp istoricul se razimă pe izvoare scrise, stilul are această înfățișare petecită, macaronică. Întîlnim expresii de jargon levantin, locuții de Smirna în opera de căpetenie a slăvitului poet: «ciftlic» alătura de «protețione», «con-

¹ P. 249.

² P. 277.

³ Pp. 295-6.

formațiune», «famoz», «trecvă», «desfăcut», pentru *défait*, «ribelione», «prigioner», «inconit», «logotenente».

Nici interesul nu se susține totdeauna, — pentru partea veche el e nul. Numai pe alocurea avem cîte o narațiune condusă răpede și cu haz, și încă ele nu se apropie de frumoasele povești de bătrîn ale lui Neculce. În fine, versurile care, după moda turcească, preced, înălțîndu-le, deosebitele domnii ale Sultanilor, sînt versuri artificiale, moarte, în care armonia nu farmecă pe nesimțite și în care nu strălucește ideia poetică. Din partea noastră, am pune această artificială, greoaie operă, așa de rău echilibrată și executată așa de nedibaciū, mai pe jos decît opera naivă a umilului ecleciarch Dionisie, operă de care ne ocupăm acum.

Iată unul care n'a jucat un rol în viața lui și asupra căruia nu s'au oprit cu interes saū cu invidie ochii nimăruia. Un biet călugăr, al cărui nume de familie chiar e necunoscut, și va rămînea poate ast-fel pentru totdeauna. Un ucenic umil al școlii de carte biserisească din episcopia Rîmnicului, un ocrotit de al lui Chesarie, marele lucrător pentru cultura religioasă, un om de casă al lui Filaret, succesorul acestuia, de la 1780 la 1792 ¹.

În 1786 îl vedem făcînd din ordinul acestui episcop o Condică a Rîmnicului, traducînd, copiind și orînduind documentele ce priviaū Scaunul ². Căci era un cărturar de slovenie, cum se poate vedea și din cronica lui, în care se citează cuvinte și frase rusești ³, se dă etimologia numelui lui Kamenski; «care în limba romînească va să zică *al pietrii saū pietrariul*» ⁴. Ba poate, dacă trebuie să judecăm după o altă etimologie din «Cronograf»: «Cogea-Valtac, adecă Muntele cel Mare» ⁵, el rupea și ceva turcește. Dar aici se opria știința lui de limbă și, cît îi privește

¹ V. capitolul despre cultura religioasă în această perioadă.

² Hasdeū, *Cuv. den bătrăni*, I, p. 22, nota; Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 676; Ghenadie al Rîmnicului, *Arch. episcopiei Rîmnic*, București, 1888, in 8°; *Bis. ort.*, XII, p. 612 și urm.

I se datoresc și alte condicii nedescrise încă. O parte din Cronograful lui Dionisie Eclesiarchul s'a tipărit și în *Albina Pindului* a lui Grandea, II, pp. 3-11, 25-9.

³ Pp. 182, 221.

⁴ P. 219 din ed. lui Papiu, *Tesaur*, II.

⁵ P. 222.

lectura, era cea puțină cu care se îndeletniciau în chiliile lor călugării timpului: leatopisețul țerii, citat pentru asediul Vienei¹, Mineele² și alte cărți ieșite de supt teascurile rîmnicele sau bucureștene, și vre-o «cărțuție tipărită», de cuprins științific sau istoric, precum aceia despre martirii romani³ sau «istoria tipărită la Viena pe larg rumînește» despre «războaiele ce au făcut Muscalii asupra Franțejilor»⁴.

Puțin timp după ce-și alcătui cronica, i se oferi lui Dionisie prilejul de a vedea cum e peste hotare. Filaret emigră în timpul noului război ce se deschise la 1786, și casnicul său îl întovărăși în pelerinagiul lui «european». Atunci văzu el, la Mehadia, «țermurile dealurilor, ce sînt de singură peatră goală, vînată-neagră, colțuroasă»⁵, Caransebeșul, «oraș mare, slăvit, cam între dealuri», Lugojul, «oraș mare, cu mulțime de locuitori bogați, neguțători, ca la patru sau cinci mii de case», Timișoara, cu cele cinci cișmele ale sale, ale căror «urloae» le admiră, Șabațul, unde se varsă Timișul, mergînd «drept pe ochian» până în Dunăre. Privi aici «mulțimea de case, foarte frumoase, șeicile și luntrile cele mari, ce vin pe Dunăre de la Viena și de la Pesta cu mărfuri felii de felii, încă și buți cu vin bun roșu, de la Buda, și le îndreptează pe acel canal» — «adecă șanțu sau gîrlă mare» —, «de vin tot pe apă pînă la zidurile cetății Timișoarei, fiind-că sînt la Buda multe vii, și aduc și rachiū, spirt; aduc și vase de pămînt, de cele bune, din Viena; vin oale, urcioare, cratițe»⁶. Ba ajunse în călătoria, care-l lăsă în minte urme neșterse, până la Buda, «unde sînt palaturile lui Mateiaș Craiul, minunate ziduri, pe lîngă apa Dunării în lung, înalte, cu ferestri trei rînduri, în sus, spre Dunăre»⁷.

Cînd Filaret trecu ca Mitropolit în București, la 1792, Dionisie nu-l întovărăși aici, ci rămase în Craiova și Rîmnice, unde ajunse poate în această vreme eclesiarch al episcopiei, funcție bisericească

¹ P. 229: «Cronograful Țerii-Rumînești».

² «Mineele bisericești»; p. 159.

³ *Ibid.*

⁴ P. 225. Vom vedea, la traduceri, de ce e vorba aici.

⁵ «Loc foarte tare, care loc, cu oraș, l-am văzut și eu»; p. 175.

⁶ P. 175.

⁷ «Pre care palaturi le-am văzut cu ochii mei»; p. 213.

importantă, pe care o crease în Banat hotărârile din 1719, ale sinodului din Horez ¹.

Pe timpul noului război din 1806, el veni, singur său cu episcopul de Râmnic din acea vreme, la București, unde stătu mai mult timp, după ce se pare că rătăcise iarăși cităva vreme peste hotar, când cu prădăciunile Pasvangiilor, pe care le narează foarte incomplet, tăcînd, de pildă, cu totul, pe cele din 1802. El văzu focul cel mare din București, despre care spune: «Dar tot aū fumegat din temelile caselor focul o săptămînă, și am văzut cu ochii mei, lucru jalnic și vrednic de plîngere, care cuprinde pre om mirarea, că și pariī saū țepiī podului de pe Dîmbovița, ce aū fost, aū ars până în fața apei». El mai stătu atit încît să vadă orașul rezidindu-se, din ordinul Domnului: «cu casele drept în rînd, să iasă ulițele drepte, nu șovăite și casele una mai afară, alta mai în lăuntru, ca mai nainte, de astupa una pe alta... Și s'aū făcut până la un an mai frumos orașul tîrgului, cu ulițe drepte»². Vorbînd de măsurile luate de Domn pentru a se apăra contra intrigilor franceze, cronicarul ni spune că a aflat despre dînele, «de la ipochimeni vrednici de crezut», «affîndu-mă eū în București, la Mitropolie». La fuga Domnului se vede din povestire că a fost martur ³, și de față trebuie să fi fost și atunci cînd strigătele pristavilor, «ca la patru ceasuri din zi», chemară lumea la primirea noului Domn, Alexandru Suțu ⁴. În lupta de la București, în 1808, el văzu pe Turci stînd, *deși cum e cînepa*, în curtea Mitropoliei; supt ochii săi intrară în oraș răpeziī Cazacī, «ca uliī ceī iuți, să prindă vînat», trecură mitocaniī, «Sîrbiī mahalagii», revenind de la conacul de la Radu-Vodă, cu capete turcești la oblîncul sîngerat al șelei ⁵, se desfășurā lunga defilare solemnă a oștirilor imperiale ⁶. Apoi se întoarse la Craiova, și aici își începu la 1814 cronică, ale cărei părți de la sfîr-

¹ Hurmuzaki, VI, pp. 339-41. Locul e reprodus, în cultura religioasă a perioadei a doua. Sulzer traduce — III, p. 498 —, «einer der Kirche hält». Pentru situația unui eclesiarch în București la 1793, v. Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 83.

² P. 204.

³ P. 206.

⁴ P. 207.

⁵ «Carele le-am văzut și eū»; p. 208.

⁶ P. 209. Despre polcul lui Cara-Gheorghe, spune: «care am văzut și eū cu ochii»; p. 209.

șit fură redactate numai în anul următor, ale cărui evenimente le povestește încă ¹.

Și această cronică merită mai mult numele de memorii. Dionisie, care știa că ultimul leatopiseț al țerii se opria la 1769 ², doria să-l continue până în timpurile sale. Era dintre aceia pe cari Văcărescu-i tratează cu despreț, ce «scriu analele Domnilor..., după datoria la care s'aū supus» ³. Îndemnat de iubirea de țară și de dragul de a scrie cele întîmplate, în care Dumnezeu își îmbracă dreapta pedeapsă și răsplătirea meritată, el voiă să însemne cu liniștitul lui condei de bătrîn călugăr ce «s'aū întîmplat acestei patrii a Valachiei în diastima vremii de la cincî-zeci și cincî de ani încoace» ⁴.

Nu numai atîta: ar fi dorit să puie în legătură micile lucruri săvîrșite în țară cu evenimentele mari de istorie europeană care le produc și domină. E un spirit curios acesta al lui Dionisie și se lasă ușor ademenit a ni spune ce știe și despre altele decît acele ce era chemat să povestească. Pentru a ști despre unele și altele, el a cules informații unde i-a fost cu putință, neconținut întrebînd, în dreapta și în stînga, «oamenî de crezut» ⁵, «oamenî din cei aleși» ⁶, «ipochimenî vrednici de crezut» ⁷. Cînd îi spune «un logofețel din București, fiind slugă

¹ Că a scris în Craiova dovedesc o sumedenie de locuri în «Cronograf»: «aicî în Craiova», p. 183; «aceste cincî județe dincoace de Olt», p. 192; «dincoace de Olt într'aceste cincî județe», p. 193; «orașul Slatina peste Olt», p. 202; «aceste cincî județe», pp. 210, 216, 221. La sfîrșit cetim: «acum, la acest an 1815; p. 224.

² «Găsit-am în cele vechî [cronografuri ale țerii acesteia] scriind pentru Domniî țerii, cari aū fost după vremî unul după altul, de la descălecarea celui d'întăiū Domn Radu Voevod, ce i-aū zis Negru-Vodă, până la Domnul Alexandru Scarlat (*sic*) Ghica Voevod, la anul 7276, care s'aū luat de Muscalî din Scaunul Bucureștilor, și povestește mai mult de războaiele ce aū avut într'acele vremî. Iară de atunci încoace n'am putut găsi în scris cum s'aū urmat... Iară, de se va fi și îndemnat cineva a istori în scris de atuncea încoace, nu aū ieșit acele cronografuri la vileag, să fie știute de obște, ci poate fi cite vre-unul ținut pe la cei mai mari»; p. 161.

³ P. 293.

⁴ P. 161.

⁵ P. 175.

⁶ P. 184.

⁷ Pp. 205, 214.

pe acea vreme la maiorul Mavrodin», despre lupta lui Coburg și Suvorov lângă București¹, când «un ofițer creștin» îi mărturisește căi Nemți au murit de «boala lingorii» în Țara-Românească² și când informatorul e «un arhimandrit, părinte bătrîn cinstit», care spune lui Dionisie uimit, cum se face «un pod de foi»³. Se întrebunțează chiar însemnări scrise, precum catastihul cioclilor din București, pentru numărul victimelor ciu-meii în acest oraș⁴ și cei morți la Ismail⁵. În fine, se reproduc în întregime documente originale: firmane, scrisori turcești, etc.⁶.

Dar a da o expunere istorică e mai presus de mijloacele lui Dionisie Eclesiarhul. El se pricepe numai a povesti: ce a văzut, ce i s'a raportat, ce a cetit. Tonul e naiv și plăcut tocmai prin această naivitate, care se vede mai bine acolo unde călugărul se apucă să-și lămurească cetitorii asupra «Evropei» și faptelor ce s'au petrecut acolo.

Avînd să vorbească despre «răzmerița a doua» sau războiul din 1786, el se crede obligat a-i cerceta originile și decî a explica întrevederea de la Cherson, unde s'au «simfonisit» măsurile contra Porții. S'au adunat acolo toți «Împărații și Craii Apusului», fie-care potentat aducînd, cum e obiceiul Românului totdeauna, «plocon adecă daruri împărătești» gazdei, care e Împărăteasa Ecaterina. Unul singur se ține de o parte și nu vrea să vie: e Sultanul, «crezîndu-se mai mare ca orî-cine și ca unul care lasă numai altora o parte din Domnie», dar și el trimite un «Reis-Efendi», cu poclon, însă cu șiretenie: «oareși cum ca cum nu ar ști». Acestea nu se trec însă la fețele de cinste: Efendiul nu e primit la sindrofie și pleacă «rușinat», ceia ce nu putea decît să provoace un război. Furios de insulta adusă suveranului său, Capudan-Pașa se laudă «că va prinde pe Împărăteasa Ecaterina și o va aduce vie la Împăratul, și va lua și Crîmul». Dar Țarina scăpă de această crudă soartă⁷.

¹ P. 181.

² P. 183.

³ P. 220.

⁴ «După arătarea cu catastișie de către vâtașii cioclilor»; p. 184.

⁵ P. 182.

⁶ P. 204.

⁷ Pp. 170-1.

Ca și contemporanul său Dumitrachi Stolnicul, Dionisie știe cu ce arme teribile și minunate se luptau Rușii, de ieșiau biruitori totdeauna, căci i se spusese și lui despre «tunurile cele mari», despre tunurile cu «siret», care răspîndesc «acea putoare iute» și ucigătoare, despre tunurile cu smoală, despre «bășicile de sticlă cristal». «Pentru tunurile cele mari spusu-mi-au un ipochimen vrednic de crezut că ar fi fost față cînd s'aun întîmplat de aun slobozit Muscalii aceste tunuri în ordiea turcească, — că de mare trăsnet i-aun căzut calul pîntece jos, și lui i s'aun luat auzul, și pentru umplutul tunurilor spunea că bagă întăiun un săculeț de barut». Dar ce are a face cu efectul produs de «sireturi!» «Ciți aun mirosit» fumul lor, «toți aun murit», de moarte cumplită, «zbierînd caii și oamenii»¹.

În treacăt întăiun, Dionisie atinge despre tăierea «Craiului» frances, cu doisprezece «miniștri» aș săi și despre rolul pe care l-a jucat în această tristă afacere Voevodul Bonaparte, feldmareșal², al cărui frate saun altă rudă trecu mai pe urmă prin Țara-Românească, cu «madama lui», ca ambasador la Poartă³. Mai semnaleză în 1806 trecerea Rușilor prin țară, cu firman turcesc, contra aceluiași Bonaparte, care ajunsese Împărat⁴. Dar numai după aceasta el satisface pe deplin arzătoarea noastră curiositate, spuindu-ni apriat cine era acest Bonaparte.

Ei bine! era un «grec-romeos», care se papistășise și, uitîndu-și neamul, care nu-l uită însă, trece la Nemți și de la aceștia la Francesi, cari-l fac «obirster». Oastea «Craiului» face însă o revoluție, pe care o combat «boierii cei mari, care avea sate multe, iobagi, adecă Rumîni». Din această încurcătură pe care o deplîngem tot așa de mult și de sincer ca și cronicarul nostru, iese că bietul Craiun e tăiat, ca și tot neamul saun, afară de un singur micuț «pruncșor», pe care se îndură a-l primi Țarul. «Dihonia» continuă însă pe chestia «Rumîniei», și «doisprezece judecători divaniști» cad jertfa aprinsei discuții politice. «Rumînia Franței» se desființează, guvernul țerii se schimbă cu totul, și atunci agerul Bonaparte, — căci nu trebuie să-l pierdem din

¹ Pp. 171-2.

² P. 198.

³ P. 205.

⁴ P. 209.

vedere, — *intră pe supt pielea* miniştrilor şi boierilor şi se face Împărat ca orî care altul. Pentru ca să-şi poată lua însă acest nume, îi trebuie iscusitului feldmareşal iscălitura noilor săi colegi încoronăți, şi este unul, «Franţiscul» Nemţilor, care nu vrea să iscălească la «diploma împărătească»; ca dînsul fac şi alţii: «Raguza», «Englesul», şi se încaieră o mare luptă. La urmă, Bonaparte merge la Petersburg, la împăratul pravoslavnic, să facă pace: i se dă voie să se încoroneze; şi el, de cuvînt, o şi face¹.

Dar cu aceasta n'am pătruns încă temeiul lucrului, care e acesta: «Franţiscus» continuă să fie persecutat de răzbunătorul Împărat nou. Ţarul, pe care asemenea apucături din partea lui Napoleon nu pot decît să-l supere, intervine. «După spunerea gazeturilor», Dionisie ni descrie cum a fost războiul între «Alexandru, bunul şi creştinul Împărat», şi acel rău om de Napoleon. Se distinge mai ales, între luptători, Marele-Duce Constantin, un falnic soldat. «Spun unii că încălecase pe tunuri şi răcniă ca un leu asupra tunarilor, să sloboază tunurile cu iuþime». Aşa unui om nu i se putea face nimic. Bonaparte se supuse, merse decî la Petersburg şi căpătă în schimb coroana, după care în zădar umblase până acum².

E regretabil, după ce am gustat această povestire şi ne-am luminat printr'însa, că, pentru căderea lui Napoleon, Dionisie Eclesiarchul nu spune de la dînsul, ci reproduce din broşura sa de la «Viena». Şi în această privinţă ar fi fost atîtea de învăţat!

Cît despre istoria Ţerii-Româneşti, care e tratată într'un ton mai puţin epic, cronicarul povesteşte foarte scurt războiul din 1768—74, «răzmeriţa Muscalilor», întrerupîndu-se într'un loc pentru a semnală apariţia unei «comite»³. De alt-fel, aşa bine nu ştie el cum a fost cu războiul, dar îşi aduce aminte din tinereţă că Turcii se purtau rău, că jefuiau, că «se însurau» cu femei creştine şi «frîngeau ciubucile», când se presinta ocazia, de slujbaşii Domnului. Mai ştie iarăşi despre *stupaizi*, despre *volintiri* ce intrară în Bucureşti cu «cîte-un pistol, ca un picior de porc, la brîu» şi a văzut poate pe efemerul Manole-Vodă fugind «numai cu fesu'n cap» înaintea Ruşilor⁴.

¹ Pp. 211-5.

² *Ibid.*

³ P. 163.

⁴ *Ibid.*

Despre Ipsilanti ştie că a fost un Domn «înțelept și cu minte înaltă» și că pe vremea lui «darul și mila lui Dumnezeu erau într'această țară», iar ca s'o dovedească dă prețurile curente din «acel veac fericit»¹. Pe Nicolae Caragea, care i se pare încă lăudabil, îl termină răpede, mult mai răpede decât Fotino, și tot așa face, iarăși cu laude pentru ieftinătate, cu Mihaï Suțu.

În privința lui Mavrogheni, Eclesiarchul are părerile lui proprii, care se deosebesc simțitor de ale altora. I se spusese despre acest Domn că «era un om înalt, uscățiv la obraz și strașnic»², că i se ținuse la instalare o frumoasă predică de «dascălul domnesc», dar văzuse însuși «țepile de doi stînjeni» înfipte înaintea bisericilor pentru binele hoților și celor «ce-și jură părinții și-i va bate», și al celor ce nu cinstesc biserica, — și se convinsese din această faptă de pace că Domnul era «milostiv și bun asupra raieiilor», fiind rău numai cu boierii, pe cari-i surgunia ca să se astîmpere. Și dările erau ușoare, scrie economul eclesiarch, care nu uită nici o dată acest capitol din istoria Domniilor³.

Asupra împrejurărilor din Oltenia, pe timpul Caimacamului lui Mavrogheni, cât și pe timpul lui Enzenberg, Dionisie știe lucruri multe și precise, despre împrejurările de război, despre «tractirul la baluri»⁴, despre bolile ce pustiiă oastea străină și țara.

Restabilindu-se Domnia, Dionisie vorbește numai despre restaurarea principatului în cei d'întăiū trei ani după pace⁵. Alt ceva despre Domnia lui Suțu nu se întâmpină la dînsul. Pe Alexandru Moruzi îl înfățișează ca pe un cîrmuitor «iscusit la trebile țerii», care «strecură țințariul și înghite cămila», și el nu se supără mult de asprimea lui față de boierii, pe cînd denunță «măiestria lui în a strînge bani» pe timpuri de ciumă și secetă⁶. Alexandru Ipsilanti, în noua sa Domnie, are numai un loc neînsemnat în «Cronograf», pe cînd «pricina» numirii lui Hangerli e povestită amănunțit.

¹ P. 166.

² P. 167.

³ P. 168.

⁴ P. 179.

⁵ P. 183.

⁶ La Fotino, din contra, se zice despre Moruzi că a stăpînit «foarte bine», că era «drept cu boierii, plin de iubire și încredere» și fără păreche de bun cu poporul.

În genere pentru această Domnie, Dionisie Eclesiarchul e un bun izvor, cu o sumă de detalii asupra Turcilor de peste Dunăre și o mulțime de acte adaose. O apreciere asupra Domnului nu se găsește ¹.

Marea pradă a Pasvangiilor în Oltenia supt Moruzi întors în Scaun e una din părțile cele mai bogate ale cronicii ². Dar îndată urmează o povestire săracă, neîncepîndu-se narațiunea mai întinsă nici pentru prada din 1804, a lui Manaf-Ibrahim ³. Abia la 1806, găsim lămuriri numeroase asupra întîmplărilor din București, și cronica merge tot așa până pe la 1808. De aici se trece iarăși în Oltenia. Ce urmează, privește mai mult istoria străină și e scris în tonul pe care-l ia Dionisie la asemenea împrejurări.

În sfîrșit, mai avem din această perioadă două descrieri ale principatelor.

Una privește Moldova și se află la sfîrșitul unui letopiseț al acestei țeri copiat la 1812. E scrisă, fără îndoială înainte de moartea Împărătesei Ecaterina, dar după încheierea păcii din 1792, căci pomenește cel de al doilea război al liberatoarei cu Turcii.

Autorul necunoscut înșiră produsele țerii, caracterizează «naravurile» locuitorilor, care ar fi «la cei mai mulți neîmpodobite și proaste», vorbește despre ocupațiile lor, etc. E un aspru critic al despotismului domnesc, prin care s'ar pune piedecă comerțului, ce îmbogățește țerile în acest veac, un adept al «filosofiei» în sens frances, un dușman al aristocrației trîndave, care ruinează principatul. El recunoaște că sînt boieri moldoveni, cari aș cunoștinți de gramatică, de filosofie, de matematică, de franțuzește, nemțește, italienește, de latinește și elinește, menționează «doctorii de medicină», cari sînt «din alte părți, foarte rar însă pămîntenii». Dar majoritatea boierilor lasă — cum spune și Sulzer și cum se vede și din actul lui Grigore

¹ După Fotino, era un «om bun, îngăduitor, vesel și înzestrat cu multe însușiri bune și frumoase».

² P. 201 și urm.

³ Pp. 203-4.

Alexandru Ghica —, lasă școala de la cincisprezece ani, supt cuvînt că «nu are a se face dascăl, pentru că este evghenist»; ei nu se ocupă, «evgheniștii cei tineri», decît rare ori cu «citiri de alcătuirii privitoare cătră politiceasca ocîrmuire și pentru împodobirea moravurilor, căci mai toți acei ce cunosc limbă străine se îndeletnicesc în citire mai cu samă de romanțe». Ast-fel se cufundă în ignoranță și sărăcie o țară locuită de «strănepoții vechilor vestiți Dachî și Romani».

Dar «filosoful» boier nu aprobă experiențele sociale și politice, inspirate tot de «filosofia» apuseană, ale lui Constantin Mavrocordat. «Reforma» acestuia, stricată și de Domniî următorî, i se pare nepotrivită, și Constantin-Vodă mai e acusat pentru că a distrus oastea țerii și a crescut birul.

Acest necunoscut scriitor, care nu era un spirit de rînd, scrie o limbă de tranziție, foarte încărcată de neologisme, luate din franțuzește. Se găsesc în cele cîteva pagini ale lui cuvinte ca *a exportarisi, legume, curtezanî, galantonie, europeo-turchism, proprietari, speculație, ruinuri*¹.

Un memoriu despre starea administrativă a Țerii-Romănești, despre sudii, poslușnici, scutelnicî, postelniceî, despre sameși, vămî, despre dări și agenții de comerț turci, gelepi și saegii, despre trupele otomane din principat: beșlii, despre zapcii și clacă, slujitorî, judecători, tribunale și temnițe, a fost redactat după 1803, dar înainte de trecerea lui Constantin-Vodă Ipsilanti în Rusia și administrația Divanului². E scris în limba grecească și n'are pe departe însemnătatea paginilor anonimului moldovean, fiind o constatare seacă a situației și o indicație de reforme banale³.

¹ S'a tipărit în *Uricariul*, XIX, pp. 283 și urm.

² Căci se spune că «mare bine, dar și folos se va face țerii cînd Vodă ar scuti-o și de acest rău»; p. 712.

³ După un ms. dăruit de N. Crețulescu Academiei Romîne s'a tipărit, într'o traducere romînească, de d. V. A. Urechîă, în *Ist. Rom.*, I, p. 702 și urm.

Istoriografia în perioada a treia : Școala de renovăție a istoricilor din Ardeal.

Există în Ardeal o istoriografie care samănă cu cea din principate, care precede de la aceasta. Și aici avem o cronică în prosă scrisă naiv și fără un plan definit, o culegere de note. Și aici avem o cronică în versuri cu nuanța de plîngere, de tînguire.

Cea d'întăiu e cea mai veche, precum genul în care e scrisă e mai vechiu și el. În Țara-Românească sau în Moldova asemenea cronici erau cronici de Curte, scrise din ordinul Domnilor sau în vecinătatea lor. Curte românească, guvern propriu n'aveau Romîni din Ardeal, nici măcar administrații orășenești, ca alți locuitori ai țerii. Ei se cîrmuiau de sine numai în cele bisericesti, și pentru dînșii în jurul Bisericii se grupau sentimentele, aspirațiile, activitatea ce se grupă dincolo de munți în jurul tronului. Cronica în prosă ardeleană, singura cunoscută astăzi, până la mișcarea de regenerare națională, e cronica bisericii Sf. Nicolae din Șchei : «Istoriia besearcei Șcheailor Brașovului».

Nu trebuie să se creadă că la această biserică se făceau mai de mult însemnări analistice. Cînd preotul Radu Tempea se gîndi să scrie originile comunității românești din Șchei și desvoltarea bisericii care-î aduna și-î îndrepta, el nu găsi nimic de felul acesta. Tot ce spune despre «venirea Bolgarilor» în secolul al XIV-lea, despre darurile Voevozilor din Țara-Românească și Moldova, puținele notițe ce se dau despre timpurile anterioare lui Brîncoveanu sînt culese din tradiție sau din însemnările de pe odoare, sau, în fine, din pomelnice. Adevărata cronică se începe cu Unirea.

Autorul ei, fiul întăiului preot Radu Tempea, al bisericii din Șchei, e un contemporan al evenimentelor. Născut pe la sfîrșitul

secolului al XVII-lea, pe vremea cînd protecția Brîncoveanului se întindea asupra Romînilor din Brașov, el era coleg de preoție al tatălui său încă din 1723, cînd își înseamnă în povestire numele: «papa Radu sîn pop Radu Teampe»¹. Îl vedem mergînd la Făgăraș pe timpul Vlădicăi unit Ioan Patachi². În 1733 el înfățișă niște plîngerî în Țara-Românească³. În 1735, la 17 Decembrie, el e făcut protopop, în locul lui Florea, care se retrage. Dar această retragere nu e aprobată de fiul lui Florea, Tudor, și acesta, «cu mumă-sa și cu surorile», încep o mare agitație de clopotniță pentru a dărîma protopopia lui «Radul 2 Tempea»⁴. Izbutesc la aceasta luptătorii masculini și feminini, dar Florea, restituit în protopopie, moare la 8 Iunie ale anului următor, și episcopul de Rîmnic, Climent, de care asculta în vremea aceasta biserica brașoveană, numește iarăși protopop pe Radu. Tudor, ajutat de Sfatul orașului, reîncepe lupta, — de astă dată pentru sine însuși. În discuțiile aprinse ce avură loc între cele două fețe bisericești, Radu ar fi zis, făcînd alusie la patronii rivalului său, «că n'aș fi bucuros a pleca capul la poalele Sasilor»⁵.

Cuvintele fură transmise cui trebuia să se facă foc pentru dînsule. «Cinstitul Sfat, — poalele Sasilor!» Radu fu chemat *ad audiendum verbum... senatorum*. «Să cade», i se spuse, «să fiț ascultătorî de noi, că ședeț pe moșiia noastră: să nu fiț rebelie!» Dar protopopul nu putea să tacă din gură: «Da locul caselor și grădinilor noastre, cînd aū venit moși, strămoși aici, oare vîndut-aț, aū dăruit-aț?» — «Ni-că am lăsat de bună voe⁶.» Întrebat de toiag, el îl puse la dispoziția Sfatului: «Iacătă-l: de aveț puteare, luoățî-l». Și iarăși izbucni cearta. I se spuse că se vor face plîngerî în scris contra lui. «Scrieț măcarū unde știț.» — «Nu ascult porunca cinstitului Sfat?» — «Nu.» — «Și nu?» — «Nu.» — «Și nu ascult?» — «Nici cum», răspunse Tempea și, circumstanță agravantă, — era om energic părintele și nu lăsa pe nimeni să se amestece în daraverile lui bisericești —, «lovi și cu

¹ *Istoriia beseariceî Șcheailor Brașovului, manuscript de la Radu Tempea, tipărită de Sterie Stînghe, Brașov, 1899, in 8°, p. 56.*

² P. 65.

³ Pp. 118-9.

⁴ P. 135.

⁵ P. 141.

⁶ *Ibid.*

toiagul în poduri înaintea lor». Și atunci? «Atunci au zis: «Mergi afară și așteaptă puțin!». De afară-l aduseră înuntru și nu-î mai dădură drumul să meargă acasă. Sinodul sîrbesc din Carlovăț interveni însă pentru protopopul brașovean și aduse liberarea lui. Dar el pierdu demnitatea sa superioară și fu, un moment, iarăși în primejdia de a gusta temnița Sașilor, așa încît trebui la urmă să-și plece cerbicea și să spuie — grele vorbe! — «mă rog să aib iertăciune»¹.

Tot Sîrbiu din Banat făcură pe Radu iarăși protopop, pe basa unei renunțări scrise, din 1733, a lui Tudor. Acesta se plecă înaintea hotărîrii la 1739 și părăsi și stăruințele începute la Munteni. Tempea putu de-acum înaintea, după lunga și eroica sa luptă, să-și caute de parochie și să însemne în voie istoria comunității religioase pe care o conducea. Cînd muri, la 14 Maiu 1742, fiul său Radu, dascăl din 1740, diacon din 1741, îi întregi lucrarea cu cîteva notițe finale².

Cum am văzut, această lucrare se desface în două părți: în cea d'întăiu se cuprind numai puține însemnări răzlețe. A doua începe cu «Istoria Vlădicăi Atanasie»³, notează relațiile Brașovenilor cu Brîncoveanu după adoptarea Unirii de episcopul din Alba-Iulia⁴. Urmează jalbe în versuri contra Unirii, jalbe pe atît de interesante ca manifestare scrisă a nemulțămirii unora dintre Romîni cu tîrgul de lege făcut în 1699, pe cît de proaste sînt «stihuri» ca acestea:

Cuca rîmlenească
În veaci să se potopească,
Ca să nu ajungem noi
Să ne 'mbătăm de-al ei hămei⁵.

În cele ce urmează, se dau știri prețioase asupra activității de convertire a episcopilor Ioan Patachi, din Făgăraș, și succesorului lui, «Ioan Clain,... care s'au numit Inochentie»⁶, se

¹ Pp. 141-3.

² Acest Radu se întîmpină și la 1748; p. 193.

³ P. 22 și urm.

⁴ «Preoții cu orașanii» se înfățișează și înaintea lui Constantin Stolnicul Cantacuzino, care li dă sfaturi, «ca un prea învățat filosof ce era»; p. 24.

⁵ P. 36.

⁶ P. 70.

descriu «năcazurile ce au făcut Jipa» — un protopop unit — «acestui oraș». Se expune apoi legarea de relații ierarchice cu episcopia, acum împărătească, a Rîmnicului, și se fixează câteva foarte însemnate puncte din istoria acestei eparhii, supt Damaschin, Ștefan și Inochentie, arătîndu-se și discuția ce a fost în Șchei dacă biserica trebuie să asculte de acest Scaun episcopal sau de Scaunul metropolitan din București. Se mai dau lămuriri asupra celor doi gineri ai lui Brincoveanu: Nicolae Roset și Manolachi Lambrino, cari stătura mult timp în Brașov și avură legături cu biserica Sf. Nicolae. Apoi Radu-și povestește propriile daravere până către sfîrșit¹.

Cronica în versuri e o cronică de mănăstire, care-î povestește pătaniile și ruina.

Mănăstirea e a Prislopului, fundată, zice-se, de Sf. Nicodim și înnoită, în secolul al XVI-lea, de Domnița Zamfira, fiica lui Moise Voevod, care și-a petrecut toată viața în Ardeal, unde a fost măritată de două ori, tot cu străini². În secolul al XVIII-lea, mănăstirea fu arsă de Unguri la 1745, refăcută după patru ani de egumenii Varlaam și Nichita. În 1756, episcopul Petru Aron permitea să se adune mile pentru ea. În 1770, cei doi egumeni puteau întemeia și o școală; în 1775, Vlădica Maior pune a se face două icoane. Nu numai că episcopii uniți n'o prigoniră sistematic, dar Aron interveni, la 1759, pentru călugări, cărora un nemeș ungur din vecinătate, Ladislas Gola, din Silvașul de sus, li rupsese gardurile și-î amenințase cu lovituri³.

Totuși nu judeca ast-fel și călugărul care scrisese, după 1750, și chiar după 1782, — căci vorbește de ceva întîmplat, cînd

...la anul doi

Se cuprinde un pocol —,

«Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvașului, din eparhia Hațe-

¹ Există și un ms. deosebit de acela, păstrat la biserică, pe care l-a produs d. Stînghe. El aparține d-lui Andrei Bîrsan din Brașov. — Traduceri germane ale cronicii au fost semnalate două. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 445 și nota 1. Pentru biserica din Șcheii, mai vezi *Foaia p. minte, inimă și literatură* pe 1853, n^{le} 10-13; pe 1840, p. 28 și urm.

² Iorga, *Doc. rom. din Arch. Bistriței*, I, p. LIII; Hurmuzaki, XI, tabla.

³ V. Șt. Moldovan, în *Foaia pentru minte, inimă și literatură* pe 1853, n^{le} 19-20.

gului, din Prislop»¹. Începînd de la fondatorul legendar, Nicodim, el atinge Domnia în Ardeal a lui Mihaï Viteazul, «ce vrea pe Romîni să uniască», se întoarce la refacerea clădirii de Zamfira «la anul 500 și 20 peste o mie», laudă pe Ioan Schivnicul din timpurile fericite ale mănăstirii și vine apoi, plin de indignare și de minie, la Unire. Cronica în versuri nu e altceva decît un rechisitoriu violent contra conducătorilor Bisericii unite, și mai ales contra lui Petru Aron, pe care-l urmărește necontenit, arătînd mai ales prigonirea ce aŭ pornit-o împotriva Prislopului.

Avem întăiŭ caricatura lui Atanasie, începătorul eresiei, un «archiereŭ lesne de amăgit»:

Acest Vlădică, dacă s'a uniat săracul,
I-aŭ împlut Papa sacul
De titlușuri înalte,
Minciunoase și deșarte.

În loc să-și fie făgăduiala de a liberă pe Romîni uniți de iobăgie, el se grăbește a dărîma Mitropolia din Belgrad, unde se slujise după dreapta credință: supt cîrmuirea lui, Prislopul, prădat de Uniți și Calvin, e despărțit de mănăstirea mamă a Tismanei.

Suferințele ortodoxilor sînt ușurate prin venirea mîngîietoare a lui Visarion Sarai, evangelistul unei singure religii:

Cuviosul Visarion de la Banat,
Om prea puternic și minunat,

sosit ca

... Să strige și să vestească
Ca toți Romîni să se pocăiască.

După ce *strigă* în Deva, în Dobra, în Orăștia, omul lui Dumnezeu muștră pe Klein, care n'are ce-î răspunde, la Sibiiŭ, și pedepsește prin boale năprasnice pe acei ce-l înfruntă și-l judecă. Înduplecat și el, episcopul Inochentie adună un sinod pentru a lepăda zădarnica lege nouă:

Căci nu va fi spre un folos
Unăția ce s'aŭ scos,

¹ Editată, după un ms., pe care făgăduia să-l deie Bibliotecii naționale din București, de Cesar Boliac, în *Buciumul*, I, pp. 11-2, 16, 19-20.

Ci numai ca să ne răsniască
 De frații din Țara-Românească
 Și din țara moldoveniască;
 Ba încă și între noi din Ardeal
 Să bage pe cel viclean,
 Să nu ne mai putem înțelege,
 Nici din Sași și din Unguri a ne mai alege.

Dusul la «Împărăție» al Vlădicăi n'are alt scop decît acesta. Dar el își găsește peirea prin Petru Aron, care la Roma învățase carte multă, dar își uitase «pravoslavia»:

O! de nu s'ar mai fi născut,
 Că multe răutăți și acest om a făcut;
 Cîte Vlădica în sobor a vorbit,
 El toate le-a fost auzit;
 Și asupra celui ce i-a făcut lui bine
 Și l-a hrănit cu vin și pîine,
 Călciul și-a ridicat
 Și din Scaun l-a surpat.

Vicariul, fiind «om de omenie», e prigonit de noul episcop până la moarte, Balomir e silit să fugă, deputații Siliștenilor, cari mersese la Viena, pentru a cere libertatea de cult, sînt aruncați și ei într'o veșnică temniță. Se tipăresc cărți stricătoare de lege, ca «Floarea adevărului»:

Împotriva bisericeii cu totul mincinoasă,
 Din gura Iadului de acest diavol scoasă.

 Molitfenice, liturghii a tipărit,
 În cari dogmele bisericeii a stricat.

Nu numai atît. Vlădica, în contra căruia se îndreaptă ura călugărului nostru, își permite «a socoti ca și pre o vită» pe un preot, de sigur foarte respectabil, care se chema «popa Ioan de la Răchita»; el urmărește pretutindenii complicii de-ai cucernicului Visarion, distruge mănăstirile ortodoxe, surpă cincizeci și patru de biserici, iar, la Prislop, pune a se dărîma chiliile, a se pustii grădina, a se arde coperișul, făcînd ast-fel pe călugări să fugă la Sibiiu; apoi, nefiind suferiți nici acolo, în Țara-Românească:

O de t'ar fi ars focu Blaș,
 Că tu multe răutăți lucrăși,

strigă cu putere autorul. Nime, ni spune el, n'a venit să ajute

pe prigonii pentru lege: Împărăteasa Elisabeta era prea de parte, episcopul neunit Dionisie, așteptat cu speranțe, s'a încalzit la focul ce ardea ortodoxia, iar, cît despre Romîni de dincolo, ei aveau durerile lor și nu puteau alina pe ale altora :

Am așteptat să vie de peste munte,
Fiii mei Romîni să ne ajute,
Dar țeara lor era cotropită,
De Turci și de Greci jăfuită.

Pentru asemenea remarcabile idei, și nu pentru formă, cu totul inferioară, pentru caracterul ei izolat, și nu pentru frumuseța literară sau adevărul istoric, cronica rimată din Prislop merită să nu fie trecută cu vederea.

Cît despre narațiunea lui Mihaï Popovici, paroh la Sîn Miclăuș în Banat, ajunge a se spune că avem a face cu un agitator religios, care, deprins cu călătoriile printr'un hagealic la Ierusalim, trece apoi, la 1770, în Rusia, pe cînd politica acestui Stat era în serviciul unor idei de romantică stăpînire a Orientului. Se stabili un timp la Petersburg, unde fu primit bine și ascultat bucuros, dîndu-i-se pomeniri ale Împărătesei pentru bisericile romîne de supt stăpînirea Mariei Teresei, precum și false decisiu de sinoade închipuite contra Unirii.

Lui Mihaï popa îi plăcea să mîzgilească hărtie cu slove cirilice, grece sau latine. Văzînd minunile din muzee și de la Curte, «oasele pe drat», statuile, defilările, ceremoniile, din aceste timpuri de biruință, el se simți îndemnat a scrie cele ce le vedea. Și ast-fel cărticica lui cuprinde notițe interesante asupra călătoriei acestui simplu Bănățean, care tilcuia visuri și înălța laude către animalul «fote» (foca) ¹.

Iată, în sfîrșit, școala istorică ardeleană, cea serioasă și bine-făcătoare.

Ca începător al erudiției romîne din Ardeal trebuie să fie considerat Samuil Klein. După cărturarii stérpi, cari învățase numai pentru dînșii sau pentru ucenicii lor din școlile Blajului, el a fost cel d'întăiu care a învățat și pentru alții, cel d'întăiu care a simțit în el nevoia de a exprima idei proprii, născute din cunoașterea ideilor străine. Un harnic om și un om de bine, care

¹ V. *Tribuna Poporului* pe 1901, după ms. 1331 de la Bibl. Ac. Rom.

se arată într'o lumină deosebit de blîndă, între tovarășii săi de credință și de acțiune; cel mai umil în sufletul său dintre evangheliștii religiei nouă. Lipsit de focul lui Șincai, dar și de asprimea cu toată lumea, de spiritul de înfruntare al acestui vehement propoveduitor al adevărului, inferior lui Petru Maior în judecată și puterea de concepție, dar întrecîndu-l în liniștea senină a formei, el are în ființa sa un element de poezie care lipsește celorlalți, oameni de luptă, înainte de toate. Și, fiind-că e cel d'întăiu dintre visionari, el e acela care-și mai aduce aminte de trecut, care păstrează elementele bune dintr'insul: smerenia, naivitatea, plăcerea de a povesti cu inima deschisă. Ceva dintr'un cronicar trăiește încă în acest istoric d'întăiu.

Samuil Klein sau Micul s'a născut în Sad. Era nepotul marelui luptător și mucenic pentru drepturile națiunii, episcopul Inocențiu. Tatăl lui Samuil, protopop la Sad — numele nu i-l cunoaștem —, era fratele Vlădicăi¹. Nu știm numele mamei scriitorului nostru, dar el ni vorbește într'un loc de «protopopul Maniu Neagoe de la Broșteni [și Armeanii], moșul său despre mumă», mort pe la 1766, ca bătrîn de nouă-zeci și șese de ani².

Se poate fixa astăzi³ că el s'a născut în Septembrie 1745. După cele d'întăiu învățături primite la școala de pe lîngă biserica de piatră durată în Sad de unchiul său⁴, el venila Blaj, unde funcționau atunci două școli generale, cu trei profesori: Grigore Maior, apoi episcop, Atanasie Rednic, care avu aceiași carieră, și Meletie Neagoe; precum și două seminarii: al mănăstirii Sfintei Troițe și fundația particulară a episcopului Aron, ce păstoriă atunci. În acesta din urmă intră nepotul Vlădicăi Inocențiu. «Aci», scrie el, fu crescut și autorul istoriei aceștia, Samuil Clain de Sad»⁵.

«Întru acesta», scrie el aiurea, vorbind la bătrînețe înain-

¹ Un alt frate, Ioan, protopopul de la Veneția-de-jos, merse cu Vlădica la Roma și stătu cu el șeisprezece ani (*Ist. Rom.*, ms. Oradea, IV. Cf. *ibid.*: «Nicolae Tatu, carele după tatăl meu a fost protopop la Sad»).—Ioan face și epitaful lui Inocențiu.

² *Istoria bisericii Romînilor*, în Șincai, III, p. 396. În *Ist. Rom.*, menționează pe Ioan, fiul lui Maniu.

³ Cf. Bianu, *Viața și activitatea lui Maniu Samuil Micul, alias Clain de Sad*; București, 1876; după Șincai, *Orodias*, în Cipariu, *Arhivul*, p. 274; corespondența cu Corneli, analizată mai jos.

⁴ *Istoria latină a bisericii Romînilor*, în *Instrucția publică*, II, p. 115.

⁵ *Istoria ecleziastică a Romînilor pe scurt*, în Cipariu, *Acte și fr.*, p. 105.

tate de îndepărtatul trecut al copilăriei, «și eu în doi ani am fost, că scrisese Vlădicul Clain de la Roma cum că bucuros ar avea deaca vre unul din nepoții lui, și anume, aș frate-meu cel mai mare, aș eu, s'ar face călugăr. Decî Vlădicul Aaron, înțelegînd aceasta, m'aș luat în seminarium, și nu numai mîncare, ci și haine îmi făcea, și toată lipsa-mî plinea. Că m'aș chemat la sine părintele Atanasie [Rednic] și me-aș spus cum Vlădicul Clain aș scris pentru mine Vlădicului Aaron, și pururea mă îndemna la viața călugărească. Iar Vlădicul Aaron me-aș zis să știu că eu sînt fiul lui, și să mă port bine ¹».

Samuil păstră o amintire puternică despre episcopul Petru Aron, care împărția elevilor hrană, haine și cărți și vizită dese ori școlile.

Ni-l descrie în operele sale istorice, nu ca pe vînzătorul ambițios al lui Inocențiu Klein, cum l-aș înfățișat unii, ci ca pe un călugăr model, aspru pentru sine, binefăcător pentru alții, ca pe un cuvîntător călduros, la auzul predicelor căruia plîngea mulțimea ². Mîncă odată în două-zeci și patru de ceasuri, dormia abia patru oare și, din grasul mîncău ce fusese odată, se prefăcuse cu acest regim de jertfă a trupului său, cu munca încordată, administrativă și literară, la care se supunea, într'un biet călugăr bătrîn «slab și uscat ca toaca» ³. Poporul îl socotea ca un sfînt, de care nu se prindea glonțul și al căruî trup nu putrezi după moarte ⁴.

Klein învătă la Grigore Maior, care se întoarse cu așa de frumoase cărți de la Viena, la călugărul Isaia (Iancu) din Simcel, care făcuse studii la Chiev și traduse «Vedeniile Sfîntului Grigore» ⁵. El avea legături, ca un școlar neobișnuit, și cu Gherontie Cotore, evlaviosul elev de odinioară al Iesuiților din Tîrnăvia, care-î povestea lucruri ce fură pe urmă folositoare istoricului ⁶. Fu prins de avîntul către cultură care cuprinsese atunci noua mănăstire — la 1760 începuse iarăși, supt conducerea unui preot moldovean,

¹ *Ist. Rom.*, ms. din Oradea, IV.

² *Instr. publ.*, p. 116.

³ *Ibid.*, p. 117.

⁴ *Instr. publică*, l. c. Cf. Cipariu, l. c., p. 105.

⁵ Cipariu, l. c., p. 107; *Istoria pe scurt*.

⁶ «Vir eximia pietatis et doctrinae, qui theologica studia Tyrnaviae in Hungaria, apud Iesuitas, absolverat»; *Instr. publ.*, p. 109.

Sandu, tipografia ¹, școlile se întemeiasă și trei sute de școlari populaū instituțiile de cultură din rezidența episcopală —, și se făcu călugăr, în 1763, la 1-iū Ianuar ².

Nu intră însă, acest copilandru harnic, cu tot trupul său șubred, între călugării comozî de la Sf. Treime, între mîncătorii de carne din mănăstirea mai veche. Aron întemeiasă seminariul său; el voi să-și aibă și mănăstirea sa. Și alese, pentru a o împopora, pe cîțiva din cei mai tineri ucenici ai seminariului episcopal. Cum s'aū despărțit de lumea pe care n'o cunoșteau acești copii, ni-o spune, cu o fermecătoare duioșie naivă, unul dintre dinșii, și el nu e altul decît seminaristul Maniu Klein, care deveni, îmbrăcînd rasa, tinerelul părinte monah Samuil, său, cum se zicea în partea locului, Samoilă.

«...Cincî prunci, dintre carii nici unul nu plinîșă șeasesprăzeace ani, — eū însumî eram unul dintru aceștia. Într'o vacanție fiind-ne în Blajiu, ne învăța canonul vieții călugărești, mergeam la viile vlădicești adese ori, omenie bună la Vlădica aveam. Eū însumî nu știam pentru ce ne învăța pe noi acealea. Odată ne-aū zis că Vlădicul voiește să ne facă călugări, numai să voim și noi. Nici unul dintre noi n'aū cutezat împotriva a răspunde. Într'aceaia Vlădicul Aaron făcusă rînduială despre hrana noastră, ca să mîncăm bucate albe, cum și noi credeam. Iar Atanasie ne-aū făcut instanție cătră Vlădica Aaron, cu carea ne rugam să ne primească la călugărie, că noi ne făgăduim că vom ținea canonul vieții călugărești întreg, nu de jumătate, cum fac unii. Vlădicul Aaron, înțelegîndu-să cu Atanasie, dă rezoluție că ne laudă cugetul nostru și ne primeaște. Decî într'același an 1762, în 14 zile a lunei lui Octomvrie, Lunî, în zioa de Sfînta Paraschiva, ne-aū făcut călugări... Pe mine, carele aveam numele Maniu, iar, fiind-că nici vin, nici vinars, nici beare, nici o beutură afară de apă nu beam, că nici cum nu pociū suferi, nici nu-mî place ori-ce beutură bețivă, afară de apă, me-aū pus numele Samoil, fiind-că Sfîntul Samoil încă n'aū beut beutură bețivă.»

¹ Unde, ni spune el, apar «bucoavne, catechismușii, ceasloave, psaltiri, straznice, molitvenice, și, pe rînd, și alte cărți besericești» (*Ist. Rom.* din Oradea, IV).

² Anul în Bianu, *l. c.*, e 1762 (pentru noviciat). La 1784, într'un act public, se spune că Samuil era «a 21 annis professus»; Papiu, *Șincaș*, p. 89. Cf. extrasul ce urmează, din *Ist. Rom.*

Începătorii în ale călugăriei fură deocamdată așezați «în casa cea de lângă poartă, în curtea Vlădicăi», și li se serviră întâia oară «bucate de post cu oleiū». «A doua zi, Marți, așteptam noi să ne dea bucate albe, și vedem că ne dau iară de post cu oleiū. Atunci am cunoscut», spune el cu adîncă durere, «că nu ne vor da mai mult bucate albe». Venind postul Crăciunului, — Lunî Mercuri și Vineri, cina lipsi. «Vine Crăciunul», continuă plîngerea, nici după Crăciun nu ne dau într'aceaste zile cină. Vin Părea-simile; atunci la școală umblam, slujba besearecii și metaniile toate și ceale de la canonul cel mare, de la pavecerniță, trebuia să le facem în toată zioa; la prînz nu aveam altă fără numai mazăre aū fasole saū linte feartă, dar cu nici un oleiū direasă, și doară poame; beutura era numai apă». Oleiul și cina erau rezervate pentru Sîmbătă și Duminecă.

Resultatul fu acel ce se putea aștepta. Un călugăraș școlar leșină și muri peste cîteva zile; un altul se îmbolnăvi; un al treilea căzu la recreație, «de slab»; un al patrulea muri în 1764. «Eū încă», urmează Klein, «mai tot bolnav am fost, cît nici la școale nu era să mă mai dea, temîndu-să că voiū muri, pentru adeasele bolnăvirî¹».

Episcop veni acuma, de la 1764, Atanasie Rednic, profesorul de odinioară, un om «greū la fire și nu lesne iertătoriu. Toată legea ar fi vrut să o facă călugări și să supună pe toți la viața grea»². «Latinisații» nu suferia³, dar Unirea i se părea o binefacere dumnezeiască, și nu mai obosia spuind-o. «Atanasie în toată Dumineca la exortații», scrie Klein, «atîta lăuda școlarilor Unirea, până ce unii își perdeau gustul de a-l mai auzi»⁴. Dar era un episcop zelos⁵, un rîvnitor pentru școlile unde predase și el⁶. Klein fu numit prefect la mănăstirea Sf. Treimi și la școala unde însuși învățase, și în primul Sinod, eclesiarch și consistorial⁷. Cu acest episcop se putea înțelege noul călugăr. Dar el nu era făcut pentru călugărie, și-i era sete de nouă

¹ *Ist. Rom.*, ms. din Oradea, IV.

² Cipariu, *l. c.*, p. 124.

³ *Ibid.*

⁴ Cipariu, *l. c.*, p. 103.

⁵ «Din acel timp așa slujbă episcopoească nu s'aū întîmplat»; *ibid.*, p. 125.

⁶ «De școale și de învățături avea grijă bună»; *ibid.*

⁷ *Ibid.*, pp. 115, 120; *Orodias, l. c.*; *Bianu, l. c.*

studii și de nouă orizonturi. Viața din mănăstire trebuie să i se fi părut acestui spirit activ și ager, acestei însetate inteligente, meschină și îngustă. La micile intrigă și lupte dintre monachii Sfintei Treimi nu putea participa un om ca dînsul. «De astăzi înainte», auzia el pe un părinte spuind altuia, frățește, «te va bate Dumnezeu. — Ia sama, părinte, să nu-ți vie aceasta în cap. — Nu-mă trebuie ajutorul Preacesti, că eu sînt fericit întru această lume»¹. Cu bucurie află el în 1766 că Împărăteasa a făcut o fundație pentru doi preoți uniți în Colegiul pazmanyán din Viena, «Coleghiul pazmanianicesc», și primi bucuros să fie unul din aceștia².

În acest centru, continuă el ocupații literare pentru care se simția chemat. Operele Sf. Vasile cel Mare fură traduse întâiu în 1768, la Viena³.

Tot aici copië el la 1770 Cronică bălăcenească, după un manuscris al familiei.

Ni spune că el stătu acolo, învățînd filosofia și teologia, traducînd (1769) din Sf. Dorotei⁴, și... mîncînd, în fine, carne, până la 1772, anul morții lui Atanasie Rednic, înaintea căreia se întoarse, pentru a preda în școlile Blajului matematica și etica⁵. Noul episcop, Grigore Maior, fiu de popă din satul Sărvad, era profesorul său de odinioară⁶. El îl luă cu sine la Viena, în călătoria de înfățișare înaintea Împărătesei, și-l găsim, ca diacon, la ceremonia consacării Vlădicăi.

Samuil Klein a asistat⁷ atunci, cu episcopul Grigore Maior, la un sinod pentru fixarea sărbătorilor, încă în 1772.

El se întoarse numai pentru puțină vreme la Blaj, căci fu numit în curînd prefect la noua instituție pentru elevii romîni, de la Sf. Barbara, în Viena⁸, și plecă acolo cu ruda sa Efrem,

¹ Cipariu, *l. c.*, pp. 116-7.

² Cellalt era Ștefan Pop; *Ist. Rom. din Oradea*, I. Poate încă de atunci, vărul său Ioan Neagoe era «Aghent» acolo (*ibid.*).

³ Ms. 920, în Blaj, la Bibl. Seminariului.

⁴ Ms. 1366 din Oradea.

⁵ Colegul său din Viena avea logica și metafisica; *Acte și fragm.*, p. 125.

⁶ Cipariu, *l. c.*, pp. 125-6.

⁷ V. Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 197; *Ist. Rom. din Oradea*.

⁸ *Orodias, l. c.* Cf. Bianu, *l. c.* și mai sus, cultura. Ms. 894 din Blaj.

«vestit pictor, zugraf»¹. În 1780, el semnează în titlul *Gramaticet* sale, tipărită la Viena, ca «monach al Ordinului Sf. Vasile, *ephimerius* al colegiului grec de rit catolic din Viena²». Tot în acest an îl vedem revăzînd traducerea operelor lui Vasile cel Mare³. În 1781, el copie în acest oraş Cronică lui «Miron» Costin⁴, şi dă la tipar un tratat latin despre căsătoria în biserica orientală⁵. În 1782, el tratează într'o altă publicaţie despre posturile la creştinii greci⁶. La 18 Octombrie, întreprinde traducerea din Fleury a Istoriei bisericeşti⁷ (volumul al III-lea îl porni în Mart 1783). *Teologia* fu începută în 1781⁸. Iar *Logica*, începută şi ea în acest an, se termină în Februar 1782⁹. Îmbolnăvindu-se însă, el se întoarce înapoi în anul următor, şi în 1784 el ceru voie, la Blaj, să părăsească rasa de călugăr, de care se lepădără în acelaşi timp Şincai şi Petru Maior¹⁰. Răspunsul care veni de la guvern fu însă defavorabil: «fiind trebuitor şi pentru îngrijirea sufletelor», Samuil «va trebui păstrat în mănăstire şi va fi îndemnat a se ţinea de o viaţă liniştită şi a urmă cum trebuie regulele stării sale religioase»¹¹. În acelaşi an el făcea să apară *Propovedaniile* sale¹².

De acum înnainte, timp de «vre-o două decenii», scrie Şincai, Samuil Klein fu sufletul vieţii literare religioase din Blaj¹³. Refusîndu-i-se favoarea de a fi numit paroch la Sibiiu, cum ceruse în 1785, el se consacră traducerii de cărţi bisericeşti şi profane,

¹ *Ist. Rom.*, I.

² V. capitolul despre gramatică. De aici iea Sulzer titlul pe care i-l dă: «der erste als Ephemerius»; II, pp. 153-4.

³ Ms. 920 din Blaj, în Bibl. Seminariului; ms. 1426 din Orade.

⁴ Densuşianu, *Raport*, p. 204.

⁵ V. capitolul despre literatura religioasă în Ardeal. Observ numai că ms. romîn al lucrării (No. 1367) are visa tensurii din 20 Iunie 1782.

⁶ *Ibid.*

⁷ Ms. 890 din Bibl. Seminariului din Blaj: vol. II formează n-le 891-2.

⁸ Ms. 894 din Blaj.

⁹ Ms. 895 din Blaj. Pentru conflicte cu episcopul său, Nilles, I, pp. 317-8.

¹⁰ Comunicaţie a lui Ieronim Kalnoky către episcopul Bob; Papiu, *Şincai*, p. 89. La 11 Februar 1784 se scrie din Sibiiu lui «Samuil de Klein» (ms. 892 din Blaj). Cf. Nilles, II, pp. 645-6.

¹¹ Comunicaţie a episcopului Bob către preposit, 28 Ianuar 1785; Bibl. din Orade, ms. 1336. V. *Apendicele*.

¹² V. capitolul despre literatura religioasă.

¹³ *Orodias*, I. c.

cu care îmbogăți mai mult decît orî-cine — căci el fu marele traducător ardelean — literatura românească a secolului în Transilvania ¹. Marea osteneală a traducerii Bibliei după latinește și grecește o începuse în 1783 și o continuă în cursul anilor 1784 și 1785 ², presintînd-o la cenzură în Maiu 1786, cînd traduce și din Grigore Teologul. În 1787 tălmăcește *Omiliile* lui Ioan Gură de aur ³, pe care le continuă cu alte *Cuvinte* de același, în 1791-2 ⁴. În 1790, *întocmește* «Istoria bisericească pre scurt» ⁵.

Episcop al Uniților era în acest timp la Blaj un om harnic pentru tipărirea de cărți religioase, un om ambițios și care ținea la fama bună a numelui său, dar lipsit de orî-ce simț pentru lucrurile mari, lipsit de capacitatea de a aprecia pe oamenii distinși și de a respecta o superioritate intelectuală care întrecea superioritatea sa ierarhică. Bogatul și influentul episcop Bob fu un suflet mic, o inimă îngustă, plină de ură contra tuturor acelor ce-î puteau face umbră. El se lăsă adus, din asemenea motive de invidie, căroră, pentru demnitatea persoanei și Scaunului său, era dator să se împotrivească, a porni prigonirea în potriva aceloră de cari s'ar fi căzut să se încunjure mulțamitor, și-și înnegri ast-fel, cu toată gospodăria sa bună și incontestabilul său patriotism, pentru cît timp va exista un popor românesc, numele.

Între Bob și între Klein, între cel ce se gîndia înaintea de toate la sine și acel care-și simția numai misiunea de a răspîndi lumină în calea altora, între egoistul veninos și între visionarul altruist, nu putea să fie pace. Oamenii spiritului n'au Împărăție pe această lume, dar acei cari domină într'însa se cuvine să nu uite că aceia sînt suverani aiurea, suverani până la sfîrșitul veacului.

Năcazurile cu Bob siliră pe Klein să părăsească pe acest timp Blajul. La 1-iu Novembre 1800 «Samoil cel Mare de la Sad» lucra în mănăstirea din Bălgrad la traducerile sale ⁶. I se păru însă lui Klein că el poate fi înțeles în altă parțe. După ce terminase acum *Dreptul firii*, *Itica* și *Politica* și revăzuse *Logica* (toate în 1787),

¹ V. lista acestor cărți în capitolul despre literatura religioasă.

² V. însemnările pe mss. 883, 884 din Bibl. Seminariului din Blaj.

³ Ms. 1415 la Orade.

⁴ Ms. 1413-4 din Orade.

⁵ Ms. 1410 de la Orade.

⁶ Ms. 1422 din Orade. Cf. ms. 1423.

în iarna anului 1789 el făcu un drum la Oradea-Mare, unde de puțin timp se întemeiasse o episcopie românească unită, care, prin însăși existența ei, era un motiv de nemulțămire pentru Vlădica din Blaj al Uniților. Aici traduse canoanele soboarelor și unii Părinți, în casa lui Darabant¹. În 1790, trecu la Sibiiu, unde locuia «în sălașul lui Efrem Clain, de Muntiu», un văr al său: îl vedem revăzînd acolo începutul *Bibliiei* sale², terminînd manuscriptul *Istoriei bisericești*, tradusă după Fleury. El îl dedică patriarhului din Carlovăț, și nu făcu decît să crească ast-fel ciuda lui Bob în contra sa. În anul următor, din Miercurea, îl vedem scriind episcopului Darabant din Oradea, în care salută pe al doilea Moise, care va duce pe Romîni în pămîntul făgăduinții. Îi anunță intenția de a combate critica lui Eder și de a tipări lucrarea, pentru a scăpa de censură, la Viena³. Tot în 1791, el vorbea lui Samuil Vulcan, canonic din Oradea, «bărbat foarte învățat și harnic⁴», despre noua sa tălmăcire a Bibliei, pentru tipărirea căreia caută un patron⁵.

Darabant îndemnase pe Klein a da Romînilor Sfînta Scriptură, Canoanele, Sfîntii Părinți și «să scrie Istoria besericească și filosofia». Toate aceste grele și însemnate lucrări de traducere erau terminate acum la 1794, cînd el isprăvi și *Teologia morală*⁶, care fu supusă spre aprobare Mitropolitului din Blaj. Cartea, voluminoasa și folositoarea carte, era precedată de o prefață în care se cîntău laudele unui episcop unit, dar acelea ale îndemnătorului la lucru, nu ale zavistnicului și împiedecătorului. Dedicăția era făcută «stăpînitorului și făcătorului de bine, ocrotitorului oamenilor învățați, iubitorului de oameni și iubitorului de înțelepciune și de știință, milostivului patron al celor ce se nevoesc întru învățatură», lui Darabant, căruia i se atribuia, ca fostului vicariu din Blaj, trimiterea traducătorului la studii⁷, introducerea la Blaj a studiului filosofiei și teologiei,

¹ Papiu, *Șincaș*, p. 120, nota.

² Ms. 885 în Bibl. Seminariului din Blaj. — La 13/24 Iulie.

³ Scrisoare din 30 Octombree; resumată în Densușianu, Raport, p. 211. *Istoria bisericească* fu apoi revăzută în 1794 (ms. 1401 din Blaj), dar ea se termină abia în 1799 (ms. 1404).

⁴ Cipariu, *l. c.*, p. 113.

⁵ *Ibid.*

⁶ Revede și traduceri din Sf. Grigore, Anastase Sinaitul, etc. (ms. 1364 din Orade).

⁷ «Tu ai fost și pricinitorul ca să mă trimiți la Academiiile cele din țările din afară»; Moldovan, *Klein*; în Cipariu, *Archiv*, p. 675 și urm.

reformarea școlilor de aici. Tot lui întărirea seminarului și înzestrarea lui cu cărți dobândite de la Împărăteasa Maria-Teresa, întemeierea apoi, la Oradea, a «seminariumului celui nou al gră-măticilor», creșterea demnității canonicilor. Pentru Klein, episcopul Darabant, protectorul său, care l-a îndreptat spre «cele ce le face pentru binele învățaturii celei de obște a besericii și a neamului nostru», e «îngerul cel de la Dumnezeu dat noao apărătoriu» ¹.

O asemenea dedicație, care-l lăsa cu totul în umbră, care-l strivia cu meritele celui ce fusese învins în competiția pentru Scaunul din Blaj, dar își căpătase un altul, din care făcuse un centru de atracție pentru cărturarii ardeleni nemulțămii, o asemenea dedicație fu primită de Bob ca o declarație de război. Uitînd ori-ce rezervă în dorința sa de a-și răzbuna contra lui Klein și prietenului său din Oradea, el făcu să se presinte de consistoriu un raport, în care dedicația era încredințată că nu corespunde adevărului, atribuind gratuit «episcopului de la Orade», în privința școlilor și cărților din Blaj, «faptele altora», așa încît acesta, Darabant însuși, ar avea motive de a se considera jignit ².

Istoria bisericească, în Prefața căreia se lauda patriarhul sîrbesc din Carlovăț, operă a aceluiași «preot neunit» Samuil Klein, fusese trimisă Vlădicăi, spre cercetare, de guvernul ardelean, în același an 1794, dar raportul nu veni decît în 1797 și fu, și pentru această carte cu ponos, defavorabil.

Totuși «Teologhia moralicească» apăru la Blaj în 1796, însă *expurgată* de prefața cu pricina, în locul căreia întîlnim o alta, aceasta în regulă cu stăpînirea bisericească. Ea e dedicată, după cuviință — de și cu de-a sila — lui Bob: «Măria Sa prea-luminatul și prea-sfințitul nostru archi-păstoriu..., căruia părintele luminilor de susu i-au încredințat cuvințătoarea sa turmă» și care «de la începutul păstoriei sale ceii archierești ne încetatî zioa și noaptea, cugeta cumu să poată mai bine face ca toți și fiește-carele să poată cunoaște leagea lui Dumnezeu și să-și știe creștineasca datorie», și care îndemnase scrierea cărții și-î *ispitise* după aceasta cuprinsul.

¹ *Ibid.*

² *Ibid.*

Cu un an înainte, încă în 1795, ieșise de supt teascurile blăjene și noua ediție a Bibliei, iarăși un rod al ostnelilor lui «Samuil Claină, din mănăstirea Sfintei Troiță de la Blaj». Și aici Bob avea de ce să fie mulțămît în vanitatea sa, căci Prefața-l numia «părintele bun» al traducătorului, ocrotitorul lui, învățatul revisor al întregii lucrări «din fir în păr»¹.

Dar într'un suflet cucernic ura nu se potolește cu complimente, chiar cînd ea a fost provocată numai de complimentele făcute altora, și poate de cuvinte spuse imprudent și de călătorii suspecte la Curtea eclesiastică a unui rival. Fără să avem cunoștința de o nouă provocare², Bob ceru organelor guvernului, îndată după ce se mintuise tipărirea celor două cărți și neapărata utilitate a lui Klein dispăruse, exiliul la Muncaciū al nesupusului cleric. Ca motive pentru această aspră măsură, se aduceau, în raportul pentru «Istoria bisericească» citată, caracterul lui pornit și schimbător, lectura, la Viena, de opere oprite, relațiile lui cu Neuniții, al căror episcop voise să fie, intrînd încă din 1784 în corespondență cu Sirbii din Carlovăț, refuzul de a traduce, după 1791, «Ermeneutica Vechiului Testament», intrigile pentru Scaunul episcopatului eretic și, după moartea lui Gherasim, predicile ținute la Turda înaintea unei adunări de credincioși ai Bisericii rebele³.

Klein nu-și zăbovi mult răspunsul, pe care-l putea da foarte ușor, în curăția cugetului său de om pașnic și drept. În 1798, anul cînd termină revisia, începută în 1797, a *Istoriei bisericești*, și îndeplini îndreptarea *Teologiei* sale, el arată că într'adevăr a avut relații cu Nemții, dar aceasta numai pentru a împiedeca alegerea episcopală a unui Sirb, ceia ce i se părea dăunător intereselor neamului său, pentru a întări sentimentele favorabile Unirii pe care le-a constatat la cei rămași încă în afară de dînsa. Pentru corectitudinea purtării sale, el invoca însăși mărturia lui Bob, care, departe de a-l bănuî, îi dăduse împărtășenia cu mina sa, îi încredințase misiuni, îl făcuse predicator al episcopiei.

¹ Despre manuscriptele Bibliei, va fi vorba la literatura religioasă.

² La 10 Octombrie 1796, Corneli scrie lui Șincai: «D. Klein Samuel nondum hinc [din Oradea] abivit».

³ Moldoveanu, *l. c.*, p. 717 și urm. Observăm că Samuil reproduce, în *Ist. bis. pe scurt*, cu o deosebită mulțămire, cererile inspirate de concordie ale Neuniților, cari «foarte plecați sint și spre Unire».

Erau potrivite, exclama el patetic, asemenea acușării necinstitoare pentru serviciile lui, pentru osteneala ce-și dăduse cu scrișul, pentru vrîsta chiar la care ajunsese? Terminînd, el cerea, ori să fie lăsat în pace, ori să i se dea voie, pentru a se pune odată capăt intrigilor, să treacă pe deplin la catolicism ¹.

Bob nu se lăsa învins cu atîta. El răspunse după cîtva timp, înainte de 21 August, că bănuitorul cleric nu se curățise de învinuirile ce apăsașu asupra lui. Afînd de acest nou atac, Klein redactă o nouă protestare la 21 August și o alta la 28 ².

Nu știm ce s'a petrecut mai departe în această prigonire, așa de evident neîndreptățită. Klein nu merse însă la Muncaciū, și putu să-și caute mai departe de acele ocupații literare, care mîngîie pe încetul de orice nedreptate și de orice durere și, prin cugetare, tîmăduiesc inima rînită. În 1799 își tipăria *Logica*, la Buda.

Avem și o scrisoare de la dînsul, din 15 Februar 1800, adresată canonicului Corneli, care-i dase știri despre boala lui Darabant și-i ceruse sfatul pentru o nouă ediție, la Buda, a *Catechismului*. Acestui prieten și admirator, care în veacuri nu mai vedea un om vrednic să i se compare lui Klein, între Romîni, acesta-i răspunse pomenind de nepotul său Samuil, căruia să-i cumpere «o păreche de cisme, și o manta, și o haină» (*indusium*), de un cunoscut anume Szilágy, de ocupațiile ce-l împiedecă de a face însuși revisia *Catechismului*. «Acum mi se tipărește la Sibiiu *Dreptul natural*, pe românește, și vreaș să tipăresc și o Carte de rugăciuni, ci cu litere latine... Iar, despre mersul mieu la Buda, nu știu nimic, și aștept și eu să aflu ceva». De curînd, el venise de la Oradea, și, cum se vede, el spera să capete la Buda, încă de pe atunci, locul de censor, pe care i-l doria și Corneli ³.

În 1801 el termina o nouă revisie a *Istoriei Bisericești*, sau ducea la capăt întregă întinsa lucrare ⁴. Atunci se întoarse la studiile istorice pe care le începuse înainte de 1780 și pe care le părăsise de multă vreme sau le condusesese numai foarte pe încetul,

¹ Moldovan, pp. 719-20, 736 și urm. Răspunsul, care e foarte frumos, în forma sa latină, e din 20 Maiu 1798.

² *Ibid.*, p. 739.

³ Scrisoarea se află în Bibl. episcopiei din Orade.

⁴ Densușianu, Raport, pp. 209-10.

între ocupațiile de traducere. În 1802, el ajunsese cu redacția operei sale capitale până la 1600 pentru Moldova, iar pentru Țara-Românească până la aproape de sfârșitul ce trebuia să aibă până la 1720¹. La 1801 îi apăruse Cartea de rugăciuni sau *Acaftistul*, dar nu la Blaj, cu care nu se mai împacă precum nu se putea împacă nici-odată, — ci la Sibiiu². Tot la Sibiiu publică el *Etica și Dreptul firii*, o veche traducere, din cele multe pe care le avea în manuscris. La 1802, în Mart și Maiu, el scrie, din Blaj, lui Engel³. La 1803 el părăsia cu totul Blajul, unde nu crezuse «ca din piatră să scoată apa», și trecu la Buda ca revisor de cărți românești.

Aici revăzu pentru ultima oară lucrările sale de tinerețe. La 2 Iunie 1801, el terminase ultima redacție a *Istoriei pe scurt a Românilor*. Marea sa operă cu același cuprins fu redactată în același timp⁴. În 1803 revede iarăși *Istoria bisericească* și traduce pe Toma de Kempis⁵. El «scria mai bine» în 1804 *Operele lui Vasile cel Mare*⁶. La 1804-5, el se ocupă tot de traducerile din *Vasile cel Mare*⁷ și, mai ales, continuă lucrul la marele său dicționar⁸, pe care nu-l mîntui și pe care, — operă capitală a întregii școli ardeleni, — nici alții nu erau să-l mîntuie până tîrziu. Nu duse la capăt nici ediția *Istoriei pe scurt a Românilor*, începută la 1806, în *Calendarul de Buda*.

Din acești din urmă ani ni s'a păstrat o corespondență inedită a lui Klein cu Corneli, care nu numai că ne lămurește de minune asupra unora din lucrările harnicului ieromonah, dar ne face să pătrundem, alt-fel decît prin opere literare, tălmăcite, prelucrate și îndreptate, în sufletul lui, ne introduce în intimitatea acestui modest apostol al luminii pentru poporul său. De aceea ar fi păcat să o înfățișăm alt-fel decît așa cum se înfățișează ea însăși.

Corneli scrisese despre fiii lui Ștefan Klein, fost paroh, cari

¹ Bianu, *l. c.*

² V. capitolul despre literatura religioasă.

³ *Bibliografia* acestuia, pp. 91, 94-5.

⁴ Ms. 1401 din Blaj.

⁵ Ms. 1417 de la Oradea.

⁶ Ms. 920 din Bibl. Seminariului din Blaj.

⁷ Mss. 1373-4 din Oradea.

⁸ V. capitolul despre filologie.

fusese recunoscuți ca nobili de Muntyul și dintre cari unul, Meletie, arăta un talent deosebit pentru pictură. La 20 Februar 1805 i se răspunde că tînărul ar face mai bine «să învețe carte și mai bine cu timpul să se facă preot». După cîteva rînduri latine, el urmează ast-fel, pe românește: «Alta, am a scrie Domniei Tale și prin Domnia Ta și altor domni canonici și parohi. Eū așū vrea să tipăresc aici nește Conții, *conciones*, dar la acealea trebuie cheltuială, și eū atita n'am. Știu eū bine că, după ce vor eși aceaste Conții, curînd să vor vinde... Nu vroesc eū ca să întreb pe cineva în zădar cu cearerea mea, ci numai aceasta pre fiește carele rog, ca, pentru folosul sufletesc, cine ar putea, să facă bine d'innainte acum cu ceva, cu vre-o coală, doao, de a tipări, așea că apoi, orî exemplare cu preț mai mic, orî din prețul celor vîndute să-și capete înapoi acest ajutor».

La 4 April vorbește de dicționarul ce lucrează, cu ajutorul învățaților Halitzki și Virágo, pentru nemțește și ungurește, și pe care vrea să-l dea fără întăzriere la tipar, ceia ce-l face a propune o nouă subscripție. «Căci, dacă eū nu voiū scoate un dicționarū ca acesta, nu știū cînd va mai lua asupra-și o osteneală ca aceasta cineva.» Și răspunsul, care era să vorbească de neapăratele timpuri grele, zăbovind puțin, Samuil deveni nerăbdător, ca și cum și-ar fi prevăzut apropiatul sfirșit. Decî în zădar s'a ostenit cu acest lucru, pentru a folosi Romînilor și străinilor, «și apoi și pentru a face cinste ast-fel întregului neam, ca să aibă și el un dicționarū, de care nici o nație nu e lipsită decît a noastră și cea țigănească. Ce-am putut, am făcut; mai mult nu pot face...» Dacă ar da ceva episcopul, veșnicindu-și nuntele și ast-fel, s'ar putea face un fond pentru tipărirea manuscrisurilor, ce-și așteaptă încă norocul. «Aș vrea să încep cît mai iute această lucrare, ca să nu rămîie după sfirșitul mieū fără folos și nimicîță, neștiind cînd se va mai face altul ca acesta. Căci, despre sănătate, nu prea staū rău, dar pe zi ce merge îmi slăbesc puterile, ca unul ce în Septembrie împlinesc șei-zeci de ani. *Conțiile*, — ca să mă laud singur, dacă n'o face altul, — cred că sînt ast-fel pentru noi, încît nici pe latinește nu poți ceti ușor ca ele, — cum se vede prin sine.»

La 14 Iulie, e vorba de *Catechismul* unit și de «Calendarul românesc ce se tipărește aici», despre lucrările ce se află în tipografie, de alții, și despre dicționarū, al cărui prospect, foarte

elegant, apăru ceva mai târziu. La 30 August, Calendarul era terminat, și se trimiteau la Oradea o sută de exemplare, a douăzeci de crăițari. «Iar, de se va prinde un preț mai mare, cu atât mai bine îmi va părea, ca să am și eu un ban de câștig... Calendarele vechi acestea trebuie să se și păstreze și să se adune pentru Istoria Romînilor, care va fi urmată în fiecă an, și peste cîtva timp, dacă nu va avea grijă cineva a o tipări mai iute, se va alcătui un tom. La anul, va veni la rînd așezarea Romanilor în Dacia, ce legiuni, ce colonii, ce municipii și unde au fost statornicite; care cetăți s'au zidit de Romani în Dacia, care li-a fost la urmă statul lor.»

În Septembrie, Klein primi o scrisoare călduroasă de îndemnare de la medicul Gheorghe Angyal din Zlatna, care-l asigura că *Propovedaniile* le vor cumpăra, numai să iasă, «toți preoți din Ardeal, învățați și neînvățați, uniți și neuniți..., cît ar ști că sînt Cazaniile lui Klein». Cît despre dicționarul, urmă acest zelos Romîn, «să n'aibă tipografia nici o frică că nu se vor vinde... Cu Unguri, cu Neamți, cu toți, or cumpăra... Călındariu acolo tipărit, abia apuc să-l capăt ca să cetesc într'insul».

La 31 Octombrie 1805 muria Ignatie Darabant, episcopul de Oradea-Mare, în care Klein puse multe speranțe de sprijin, pe care nu totdeauna și le văzu îndeplinite, fără ca pentru aceasta el să fi scăzut laudele ce credea că se cuvin acestui prelat, rîvnitor și patriot. Anunțîndu-î acest eveniment, la 1-iu Novembrie, Corneli înștiință în aceiași vreme pe prietenul său că se vorbesc lucruri bune despre testamentul lui Darabant.

Ceasul morții se apropia și pentru scriitorul nostru. Într'o scrisoare cernită, îl vedem răspunzînd lui Corneli la 1-iu Ianuar 1806, cu plîngerî pentru moartea lui Darabant. «Îmi pare rău că am pierdut un om ca acesta; dar ce pot să fac eu, dacă așa i-a plăcut lui Dumnezeu?» La această dată, el se ocupa cu tipărirea și răspîndirea prospectului din marele său dicționarul, și cu corecturile pentru *Mineiu* lui Molnar, care-l făcea să zăbovească darea în lucru a «Conțiilor» sale. Gîndindu-se la cine va urmă lui Darabant la Oradea, care-î fusese odinioară adăpostul, el scrie aceste cuvinte frumoase și triste, asupra viitorului ce-î așteaptă neamul. «De-ar da Dumnezeu Bisericii din Oradea ca episcop un om iubitor de erudiție și de învățătură, care să sprijine cultura și știința în neamul nostru! Acest neam nu se va

întoarce la unire și la înțelepciune înainte de a cunoaște istoria bisericească și a sa proprie, și alte învățături și științe care-și sint de folos pentru a se cultiva, nu numai cine studiază latinește, ci și alții, ca să-și vadă mișelia și folosul. Și nu se va întâmpla nici o dată ca dintre Romîni cea mai mare parte să știe latinește, decî și vor rămînea cei mai mulți neluminați. Și cărturarii romîni nu vor putea aduce la înțelepciune pe cei neînvățați și simpli alt-fel, decît prin cartea care să li lumineze mintea și să înțeleagă și ei ce e bun și priincios. Dar și acești puțini cărturari n'ajung pentru a-î învăța din gură pe atîția, ci prin cărți mai ușor se poate face aceasta, căci ori-ce om de rînd care poate ceti, cetind începe încetinel a pricepe și a cunoaște.»

Urmașul lui Darabant fu Samuil Vulcan, despre care Klein avea bună părere. Dar el nu trăi să-î primească binefacerile, pentru el, adevă pentru cărțile și poporul său. Cît despre Darabant, acest vechi patron al călugărului blăjean persecutat de Bob, își uită cu totul, la moarte, laudătorul care nu știa să ceară. Klein întrebuse discret ce diată a făcut Vlădica, «și ce a lăsat pentru moșia lui și altele». Îndată însă află — și tăcu, după obiceiul său, — că averea rămasă se ridica la 108.654 de florini, dar că nimic nu se despărțise dintr'însa, «pentru tipărirea unor lucrări făcute pentru binele și cultura neamului».

Prin Mart, Klein supuse *Conștile* cercetării «Consilierului» tipografiei, cu rugăminte să fie tipărite din fondul religionar, și ele se expediară pentru revizie la Oradea. La 14 Mart, el recomanda manuscriptul lui Corneli, trimițîndu-î și prospectul dicționarului.

Muri la 13 Maiu din acest an 1806¹, și avem asupra morții o scrioare a lui Șincai, care ar merita să fie reprodușă în întregime. La 11 Maiu, scrie marele erudit, care era pe atunci corector la tipografia unde Klein ocupa funcțiile de censor, — prietenul său era «vesel ca de obicei». La 12 a slujit în biserică. Îmbolnăvindu-se apoi, a chemat la 13 dimineața pe Efrem, pe un medic și duhovnicul. Șincai veni de la sine: bolnavul «se plîngea de o durere în piept». La amiazi îi perise graiul. Sara, el se stîngea în liniște, «așa că acei ce-l veghiau n'aū băgat nimic de samă».

¹ Șincai, III, pp. 129-30; cf. scrisoarea ce resumăm mai departe.

Corpul fu îngropat la biserica Sîrbilor catolici din Buda, cu pompă mare, «cum nu s'a mai făcut nici unui greco-catolic în Buda», slujind și un episcop. Prietenii ce mai avea, săraci ca și dînsul, se certară pentru locul ce lăsase liber, iar lucrîșoarele i se vîndură la mezat pentru datorii¹.

Lăsa în manuscris, unde era să rămîie până astăzi, principala lui osteneală istorică, cel mai prețios rod al activei sale vieți de scriitor.

Venim ast-fel la această operă de istorie, lăsînd la o parte multele traduceri istorice, care vor fi semnalate și apreciate în altă parte a acestei cărți.

Operele istorice ale lui Klein aũ fost provocate de rîvna lui pentru poporul său, de caracterul comunicativ al științii sale, dar nu trebuie să credem că ele aũ fost cele d'întăiũ, care aũ agitat în Ardeal chestia românească. Pe la 1743 veni în provincie Petru Bod și se așeză ca preot la Hoghiz, unde scrisese o «Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia»². Pe timpul Mariei Teresiei, și anume pe cînd pãstoriã în Blaj Vlãdica Grigore Maior, care scãpase abia de teolog³, un Romîn, un cleric din Blaj, care cunoștea dipticul Mitropoliei de aici, — ni se afirmă că a fost însuși episcopul Dragoș din Oradea⁴ — compune un scurt opuscul, pe care-l întitulează *De ortu, progressu, conversione Valachorum, episcopis, item archiepiscopis et metropolitibus eorum*. În el se afirmă originea romană a poporului, rãzimîndu-se pe «însăși limba, pe moravuri, caracter și pricepere»⁵, se explică denumirea de «Valach», se amintește existența de familii nobile românești, se arată în ce împrejurări creștinismul a pãtruns între Romîni. Apoi se expune foarte pe scurt Unirea⁶.

¹ Scrisoarea s'a tipãrit de d. Ioan Ardeleanu, în *Unirea din Blaj*, XI, No. 2. E din colecția din Oradea, pe care am întrebuițat-o mai sus.

² Gh. Bogdan-Duicã, *Visarion Sarai*, p. 6. Bod, nãscut în 1702, a murit în 1768. Un redactor de la *Siebenbürgische Quartalschrift* — V, p. 149 — doria s'o vadã publicatã, «chiar dacã Bod ar fi crezînd în originea romanã a Valachilor noștri».

³ «Ex mus praesul noster Gregorius Major.»

⁴ Bunea, în *Schematismul festiv din Blaj*, pp. 53-4.

⁵ «Lingua ipsa, mores, genius et ingenium.»

⁶ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 1 și urm. Se reproduce acolo tratatul.

În fine încă de mult, de la 1746, cuvinte înălțătoare de suflet, despre trecutul roman, fusese spuse de un cleric român al Bisericii unite. În cartea sa «Despre Schismaticia Grecilor», Gherontie Cotore, atunci încă student la Sîmbăta Mare, scrie ast-fel, în Apendice, despre strămoși: «Fiind și noi sînge adevăratu a Rîmlianilor, cu căt că strămoșii nostri în vriamia Împăratului Traianu de acolo s'ar fi tremisu în părțile aceastia... O amarū! Era oare-căndū și niamulū românescū niamū vestitū și lăudatū, iară acum fără de viaste și de toți ocăritū zace. Era oare-căndū viteazū și în războiū tare, iară acum fără de putiare și mai fricosū decit alte niamuri. Era oare-cănd înțeleptū, iară acum încungiurat de norulū neștiinții. Era de cinste, iară acum de toți lăpădatū; poruncia oare-căndū și Ardealului, iară acum nici țării sale. Îi slugia oare-căndū alte niamuri; acum dănsū iaste bagiocura acelora...¹».

În Prefața la *Elementa linguae daco-romanae*, de Klein, tipărită la Viena în 1780, Șincai spune că despre viața coloniștilor romani în Dacia vorbesc mai mulți istorici, «ale căror mai însemnate mărturii le-a cules, în parte, prea-învățatul Samuil Klein, în lucrarea sa manuscrisă despre Originea Daco-Romanilor, cu ciți-va ani înainte»². Nu știm nicăiri să se păstreze un manuscris al acestei lucrări, pe care mai târziu va fi suprimat-o însuși autorul ei, ce avea cunoștinți mai întinse și mai temeinice asupra acestei materii.

Știm numai, din Sulzer, că se vedea în «Origines» un vultur roman în corbul din stema Țerii-Românești³ și că aici, în «Origines Daco-Romanorum», ca și, mai târziu, în Istoria generală a Romînilor, se afirma existența de nobili romîni în Ungaria, invocîndu-se amintirea lui Nicolaus Olahus și prezența acestor nobili în țara Oltului⁴.

La o operă mai întinsă, care să dea istoria Romînilor de pre-

¹ Ms. 921 din Blaj.

² «Quorum nonnulla magis precipua testimonia ante aliquot annos collegit eruditissimus Samuel Klein in manuscripto suo opere de Origine Daco-Romanorum.»

³ «Auch den walachischen Raben will P. Klein für keinen Raben gelten lassen»; III, p. 675.

⁴ II, p. 15. Cf. *Instrucția publică*, fragmentul din istoria latină a lui Klein, la început.

tutindenî, din cele mai îndepărtate timpuri până în epoca sa, sau mai bine până la 1714, s'a gândit de cu vreme Klein. În 1770 și 1781 l-am văzut copiind în Viena leatopisețul bălăcesc și Cronica lui «Miron» Costin, pe care Sulzer, cum ni spun și unul și altul, i-a semnalat-o¹. În Oradea-Mare, între manuscrisurile episcopiei românești, se păstrează o traducere latină a acestui cronicar, care se datorește lui Klein². Însă numai către sfârșitul carierii sale a găsit el timpul necesar pentru a pune în ordine și preface într'o narațiune extractele numeroase adunate de dînsul asupra istoriei generale a Romînilor până la dînsul³.

Să observăm întâiu noutatea planului. Până acum cine scrisese istoria Romînilor se ocupase numai de acei ce locuiau într'o singură provincie. Nici măcar o istorie a amînduror principatelor nu fusese întreprinsă de cineva, și singurii compilatori nedibaci și obscuri se gîndise să alipească în aceiași povestire faptele celor două țeri românești guvernate în forme naționale. A cuprinde cu privirea și Ardealul, a îmbrățișa tot timpul de peste 1500 de ani ce trecuse de la Traian până la Fanarioți și până la mișcarea de redeșteptare din Transilvania, era, fără îndoială, cel mai frumos plan istoric ce fusese conceput de vreun Romîn până atunci.

Pentru a-l realiza, trebuia o cunoaștere adîncită a izvoarelor celor mai felurite și o artă deosebită de compunere, care să unească într'un singur curent pînze de evenimente, care păreau menite a fi tratate tot așa de răsleț, precum răsleț se desfășurase.

Klein cetise mult, știa latinește bine încă de la școala din Blaj, care căpătase de timpuriu o bună reputație în această privință⁴. Pe limbile nemțească și ungurească era pe deplin stăpîn. Grecește nu pare să fi știut bine, dar dintre limbile moderne ale Europei știa germana, italiana și franceza.

În literatura istorică românească, atîta cîtă fusese până la

¹ II, p. 157. V. *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, ed. 1-a: «quod non adeo pridem legendum nobis concessit eruditissimus aequae ac doctissimus dominus Franciscus Iosephus Sulzer».

² N° 1325 din Oradea. Cf. Densușianu, Raport, p. 190. O alta, de Engel, făcută după cererea episcopului Vulcan, e semnalată *ibid.*

³ V. mai sus, p. 173.

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 107.

dînsul, era foarte bine orientat. În capitolul XXV din cartea a treia a *Istoriei* sale latine, ca și în forma romînă pe scurt, el dă o listă literară care ne lămurește în această privință¹. Găsim aici pe Ureche, care «a scris istoria Romînilor» și pe Misail Călugăru, care «și el a scris istoria Romînilor», pe «Miron» Costin, pentru cartea «despre Facerea Lumii și împărțirea neamurilor și despre începutul și împărăția Romanilor», alături de «analele și faptele Domnilor Moldovei până în vremea lui». Se menționează, de Cantemir, «Descrierea Moldovei», «Istoria Daciei», «Istoria imperiului otoman», «Divanul înțeleptului cu lumea», «despre Casa lui Brîncoveanu», «despre muzica turcească» și «alte»: *Hronicul* îl adusese de la Viena episcopul Inocențiu «cu șeptezeci de ani în urmă», cumpărîndu-l de la un negustor ce fusese la Petersburg². Mai avem, între izvoarele arătate acolo, lucrarea lui Constantin Cantacuzino, pe care Klein o notează probabil exact³, ca «Anonim, cuprinzînd analele Romînilor de la începutul orașului Roma până în secolul al XIII-lea, scris românește»⁴, un leatopiseț muntean incomplet, care mergea numai de la 1500 la 1700⁵. Aiurea, el citează o parte din *Hronicul* lui Cantemir, ca un «anonim istoric romîn, al căruia nume nu-l știu, pentru că în cartea lui, carea aș venit la mîna mea, la început vr'o cite-va foi sînt rupte»,—dîndu-î însă lauda de învățatură⁶. Și tot acolo se menționează «Analele Muntenilor», și pentru Domnia lui Brîncoveanu⁷. Dintre străini el pomenește în operele sale istorice pe Bolandiști, pe Dosoftei de Ierusalim, pe abatele Fleury, a cărui *Istorie* ecleziastică a tradus-o, pe Timon, autorul «Imaginei Ungariei», pe Cedren, etc.

În ultima ei redacție românească, lucrarea lui Klein poartă titlul de «Istoria și lucrurile și întîmplările Romînilor, acum

¹ «Viri litterati ex natione valachica.»

² Bianu, p. 19. Un exemplar incomplet se păstrează în Biblioteca Cipariu din Blaj.

³ Afară numai dacă manuscriptul său se înfățișa ast-fel, ceia ce se poate.

⁴ «Anonymus: Annales Valachorum ab urbis Romae initio ad seculum decimum tertium, lingua valachica scripsit.»

⁵ «Alter anonymus res gestas principum Valachiae ab anno 1500 usque ad annum 1700 valachice scripsit.»

⁶ *Ist. Rom.* din Oradea, I.

⁷ *Ibid.*

într'acest chip așezată și din mulți vechi și noi scriitori culeasă și scrisă de părintele Samuil Clain de Sad ieromonahul, din mî-năstirea SSS. Troiță din Blaji», și cuprinde trei volume, scrise pe caiete groase, cu multe îndreptări. În cel d'întăiu se tratează originile comune, în al doilea, «Istoria Domnilor Țerii-Românești», în al treilea «Istoria Domnilor Țării Moldovei», iar în cel din urmă «Istoria besericească a episcopiei romînești din Ardeal, acum întăiu culeasă și scrisă». Cum se vede, execuția nu e la înălțimea planului total: Klein dorește să ni spuie tot ce a făcut și a suferit Romîni de pretutindenă, din cele mai vechi timpuri pînă la cele mai nouă, dar între soarta unora și altora dintre fiii răspîndiți ai neamului, el nu vede o altă legătură decît cea întîmplătoare, și nu se gîndește a căuta un asemenea fond comun, pe basa căruia să se povestească, în același timp, cu o unitate de formă și de interes, istoria tuturor membrilor națiunii. Dar e adevărat că această imputare se poate aduce tuturor istoricilor ce a venit după dînsul și că pînă astăzi n'avem o istorie a Romînilor făcută dintr'un punct de vedere unitar, care să îmbrățișeze tot și din care toate să se poată observa și lămuri.

Am spus că redacția din Oradea e numai cea românească și numai cea din urmă. Ceia ce presupune că există o redacție latină și o redacție precedentă.

La dreptul vorbind, manuscriptul despre origini citat de Șincai, manuscriptul anterior anului 1780, poate fi considerat ca prima versiune săracă și incompletă a istoriei lui Klein. O a doua, tot latină, mai apropiată de desăvîrșire, cuprinzînd, nu numai istoria celor două principate, ci și istoria Ardealului, în singura formă în care se poate trata, în forma istoriei confesionale, s'a lucrat pe timpul cînd la Blaj era încă episcop Grigore Maior (1772-82), iar la Oradea păstoriă cel d'întăiu ierarch unit, Moise Dragoș (1777-87). Redacția aceasta n'am păstrat-o, dar revisia superficială și grăbită, la care și-a supus Klein manuscriptul după 1801, a conservat din textul primitiv elemente, care ne fac să dăm de urma acestuia. Ast-fel, în cartea a XXV-a, se cetește: «Episcopul lor, care e acuma Grigore Maior, are titlul și se bucură de prerogativele unui Consilier de Stat intim actual», și despre

Oradea se spune: «Unde stă acum ca întâiul între episcopi Moise Dragoș»¹.

În forma din urmă latină, din care s'a păstrat numai un fragment din partea a doua, reprodus de Engel în *Bibliografia* sa², și altul, din partea a treia, publicat de August Laurian, în *Instrucția publică*³, lucrarea lui Klein a trebuit să fie alcătuită cel mai curînd pe la 1796. În adevăr, între operele autorului se citează unele din cele mai tîrzii, între care *Biblia* și *Teologia*, despre care se spune că s'aŭ tipărit la Blaj — cum știm, în 1795-6 —, și *Istoria bisericească*, care se scria în 1790 abia⁴.

Traducerea românească din Oradea s'a făcut după acest text latin încă în 1800 și 1801⁵, și o posedăm în întregime. Asămănarea însă nu e desăvîrșită, ci Klein a introdus, — cum vom vedea, — traducînd, schimbări destul de însemnate, despre care acei cari n'aŭ văzut manuscriptul citat își pot face o idee comparînd pasagiile din publicația lui Laurian cu numeroasele extrase corespunzătoare date de Șincai în compilația lui. În forma românească, se suprimă indicația izvoarelor orale, ce se găsește în originalul latin, se schimbă ordinea lucrurilor, se adaogă și se scoate. Ast-fel, la caterisirea lui Sava Brancovici, textul latin arată cum s'a îndeplinit sentința, cum a fost pedepsită principesa Ardealului pentru nelegiuirea ei, dar nu dă, ca versiunea românească, și expunerea judecății episcopului.

¹ «Episcopus illorum, qui modo est Gregorius Maior, excellentissimi atque consiliarii status intimi actualis titulo ac prerogativis gaudet.. In quo primus modo residet Moises Dragos.» *Instr. publ.*, II, p. 67 și urm.

² P. 91 și urm.

³ II, p. 167 și urm.

⁴ Ms. 1368 din Oradea. Publicația lui Laurian începe la capitolul XXV, cuprinde un rest, apoi indicațiile asupra literaturii românești, și, în fine, istoria ecleziastică a Ardelenilor: «De christiana Daco-Romanorum seu Valachorum religione». Se trimite la partea tratată printr'această frază: «Originem et progressum Romanorum, qui ab aliis nationibus Valachi dicuntur, pro virili superioribus libris ostendimus»; p. 73. *Istoria* a fost apoi reprodusă, din *Instrucția publică*, în *Foaia p. minte, inimă și literatură* pe 1862, n^{le} 11 și urm., tot de Laurian.

⁵ Vol. I, datat 1801, poartă la urma părții a treia însemnarea: «1800, die 23 Octobris, așezată și scrisă de Samuil Clain de la Sad». Se vorbește de Samuil Vulcan, care e, «pe la anul 1800», canonic; *ibid.*, IV. Mai departe cetim: «Și mai pe urmă, cum se vede că curg acum lucrurile, în anul 1801, cînd scriu acestea, perire și sfîrșit călugăriei la Romîniî cei uniți din Ardeal».

Originile erau terminate pe românește la 1801. Din istoria Moldovei știm că autorul făcuse până la Mart 1802 partea anterioară anului 1600 numai, iar pentru Țara-Românească atinsese acum data de 1720 ¹. Manuscriptul din Oradea cuprinde patru ani mai mult din istoria munteană, iar pe cea moldovenească o întrerupe—în ce chip se va vedea,—numai la 1795. Pe de altă parte, istoria ardeleană, despre care Klein nu vorbea încă nimic în 1802, e tratată până la 1782, anul alegerii lui Bob. Termenul așa de deosebit la care se opresc cele trei cărți din urmă, arată de la sine că, nici în manuscriptul orădean n'avem a face cu un lucru isprăvit și că, sau moartea a oprit aici pe autor și copia s'a făcut după manuscriptul ce s'a găsit, sau Vulcan a vrut să aibă o copie de la Klein însuși, și acesta i-a dat cât apucase a redacta până atunci. Dacă se admite această din urmă ipotesă, cererea episcopului trebuie să fi venit simțitor după 1802.

Iată cum se înfățișează această redacție română a *Istoriei*, așa cum e păstrată în manuscriptele de la Oradea-Mare, care cuprind și adausuri ce se constată a fi din 1805, ca acela despre anexarea Veneției la Imperiul frances, prin Pacea de la Pressburg.

Avem întâi un volum de Origini, prefacere ultimă a vechiului manuscript de tineretă. Primul capitol poartă titlul de «Prolegomena, în care să arată Romîniî din Dachiia, pe cariî Greciî, Sloveaniî, și de la ei și alte neamuri, Vlahi și Valahi îi cheamă, sînt adevărați Romani, din Romaniî cei de Împăratul Traian aduși și așezați în Dachiia». După istoriciî anticî și bizantini: Zonaras, Tacit, Dion, Eutropiu, etc., după scriitorî ai Renașterii, ca Bonfiniu, după «Iosif Flavie», din care luase unele adausuri la *Istoria bisericească*, se expune soarta Troiî — era natural să se înceapă de acolo,— se trece la Æneas, se povestește istoria Lațiuului fabulos și a vechii Rome. De acolo ajungem, destul de încet, la întâiele atingeri cu Daciî și la războaiele cu acest popor, pentru întemeierea unui nou neam latin. Decebal cade, și poporul lui, «al Ghetelor, că așa să chema lăcuitoariî Dachiei», dispăre odată cu el, făcînd loc coloniștilor romani. Geografia coloniei se stabilește în urmă pe basa izvoarelor antice și lucrărilor lui Fridwalszki, Pejacsevich, Köleser, Münster și

¹ Engel, *l. c.*, p. 91.

alții. Teorii se fac puține, și acelea nu totdeauna bune; tonul e simplu, fără violență pentru dușmani și fără căldură pentru noi. Atita doară că la Traian, scriitorul e adus a spune: «Acesta a fost săditoriul și părintele Romînilor, celor ce astăzi sînt în Dachiia, adecă în Moldova, în Țara-Romînească, în Ardeal și în țara ungurească, până în Tisă. O! de ar căuta mai cu dea-dinsul Romîni la mai marii săi și ar lăpăda nepriceperea și prostiia, ca cum cu numele, — cu care, pentru prostiia și becnicia, unii să rușinează a să numi —, așa și cu virtutea să fie adevărați Romîni, că cu adevărat din sînge romînesc a să naște mult iaste.»

Klein apără cu pricepere teoria continuității Romînilor pe pămîntul lăsat lor de cuceritorul împărătesc. Aurelian, spune el, n'a putut strămuta pentru nevoi de Stat pe «coloni, plugari și alții, cari începuse economiia și lucrul cel de casă». Și chiar cei strămutați n'a fost cu totul despărțiți de frații lor rămași în patria veche: «numai cît i-a fost trecut Dunărea; mai departe nu i-a fost mutat, și așa și dincoace și dincolo de Dunăre a fost, precum și astăzi sînt, Romîni lăcuiitori».

Stăpînirea barbarilor în Dacia arată tocmai rămînerea coloniilor, cari, ca «plugari», își hrăniau fără voie sălbatecii oaspeți, ce n'ar fi putut să rămîie într'o țară pustie. Klein înșiră pe scurt neamurile rătăcitoare ce ne-a fost supus, și acordă, natural, cel mai mult spațiu urmașilor lui Traian pe tronurile din Roma și Constantinopol.

Acestea sînt cele două d'întăiu capitole. După ce le încheie arătînd că Aetiu ca și Wallia ar fi fost Romîni, autorul se ocupă în special cu Ardealul. Ungurii află aici pe «moștenitorii cei vechi, cari era Romanii și pururea a fost rămas în moșile și sălașele sale», alegîndu-și și «osibiți domni» în împrejurări favorabile. Firește că «locuitorii țărăni era mai cu samă Romîni vechi, precum și astăzi să vadă a fi». Supunerea lor de năvălitori cei din urmă, cari erau să rămîie, e o parafrasă din «Anonimul regelui Bela», reprodus mai mult «din cuvînt în cuvînt». Ceia ce vine acum, nu e alta decît o serie de scurte biografii ale regilor unguri până la Matei Corvin, pe care-l stabilește a fi din Țara-Românească de obîrșie, «viță de Domn». «Și de cei proști cu laudă să pomenească și pururea să va pomeni.» Întrebuințînd pe alocurea și documente inedite — unul

din arhivele episcopiei de Făgăraș —, Klein urmărește în fine pe succesorii Craiului celui bun, fără a uita să însemne și intervențiile întâmplătoare ale Domnilor vecini, frații iobagilor considerați, în puterea unei legi nedrepte, ca străini în străvechea lor patrie. Dacă se vorbește îndestul despre Rareș, locul cel mai întins îl capătă, pentru neașteptatele și uimitoarele sale isprăvi de ostaș, Mihaï Viteazul. Istoricul fără pasiuni pare că se umple de duioșie, o clipeală, cînd e adus să povestească sfîrșitul eroului, jertfit de acela care «pismuia mării și laudei lui».

Istoria Romînilor din Ardeal pînă la Apaffy, o istorie de prigoniri și suferințe, e expusă cu multă îmbielșugare, pe baza unor izvoare numeroase și bine alese, între care și istoria francesă a lui Emeric Tökoly. Cînd Leopold cîștigă de la Turci provincia, istoricul înseamnă cu mulțămire : «De la stăpînirea acestui Împărat a început și Romînilor din Ardeal a le merge mai spre bine». Între binefacerile Casei de Austria pentru poporul său numără el și Unirea, în care nu vede decît singura deslegare posibilă pentru una din cele mai grele probleme naționale. «Altă cale nu avea Împăratul ca să ajute pe Romîni, fără numai de se vor uni cu vre-o relighie din ceale patru primite. Iar, bine cunoscînd că Romîniî nici chemarea sfinților, nici cinstea icoanelor, nici numărul celor șapte taine, nici alte țeremoniî besericești nu le vor părăsi, a judecat cum că cu nici o relighie alta nu sã vor putea uni, fără numai cu catolicîi de leagea latinească, cariî toate aceastea le primesc și le țin.»

Se arată pe urmă succesia Împăraților, istoria bisericească a Uniților, progresele realizate prin seminariî, fundații și burse, prin care Maria-Teresa «véacînică pomemire șe-aû lăsat la neamul românesc din Ardeal», fiind pentru dînsul ca o «milostivă mumă». Klein nu uită nici darurile de «haine bisericești, și potire, și cărți besericești», ajutoarele pentru clădiri ce se datoresc binefăcătoareî și populareî Împăratese. Fiul său Iosif îi urmează în această privință exemplul : e pentru Romîni «un Împărat și Domn foarte milostiv și drept, și cu săracîi bun părinte». Se pomenește sfărîmarea iobăgieî, «careă era un chip de robie păgînească», dar, cît despre asta, acest luminat Romîn, iubitor al poporului său și în stare să-i aducă jertfe, nu înțelege rostul mișcării răzbuunătoare, protestării sîngeroase a lui Horia. Despre

fruntașii țăranilor înnebuniți de nedreptate, el nu știe — ca un călugăr, ca un nemeș și funcționar ce era — decît să scrie aceste neașteptate rînduri: «În anul 1784, toamna, s'aũ rădicat în mocănite de la Crișu nește oameni blăstămați, anume Horea, Cloșca și Giurgiu, cari voiã să strice neameșugul, și pe unii să zăce i-ar fi omorit, curțile domnești le-aũ prădat și le-aũ ars; până mai la Belgrad, pe Murășiu în sus aũ venit; dar mai pe urmă, într'aceiași toamnă, fiind prinși, primăvara apoi, în anul viitoriu 1785, spînzurați și rău chinuiți aũ perit în Bălgrad».

Partea consacrată Ardealului, istoriei politice adecã a provinciei, se terminã cu dorinți pioase pentru Împãratul domnitor atuncea, Francisc, care «grea bătãe poartã cu Frînciũ».

Un nou capitol începe istoria principatelor, și se trateazã în-tãiu istoria munteanã. Klein începe foarte de departe cu originile, din vremea supremației bulgare, care ar fi adus, ea singurã, amestecul în romãnește al «cuvintelor slovenești», care-i sunãu rău la ureche acestui fanatic al romanității fãrã de amestec. Dupã ce lãmurește cã și în alte pãrți s'a petrecut așã cu limba latinã, se adoptã identificarea Romînilor cu Obotriții, vecini ai Bulgarilor, cari trimit o solie la Carol cel Mare. Supremația o înțelege el, de alt-fel, numai ca o «însoțire», pe care «cei spre Prut» o aũ cu Pecenegii.

Luptele cu Grecii sînt povestite foarte pe larg, dupã izvoarele bizantine. Rolul jucat de Romîni în Împãrãția Asãneștilor e expus dupã idei lãudabile, dar care nu corespund totdeauna adevãrului. «Hriza, Domnul Cuțovlahilor, saũ a Țințarilor», se învrednicește mai ales de atenția și simpatiile istoricului nostru. «Bulgarii apucînd de-asupra» dupã moartea lui Ioanițiu, mulți dintre Romîni tree în Dacia Traianã, alegîndu-și Voevozi, «spre munții Ardealului, cãtrã Olt», pe cînd cei rãmași pãstreazã legea catolicã, dar își pierd naționalitatea și «se bulgãresc». «Pe lîngã Dunãre, pãn la muntele Emului, tot norod romãnesc lãcuiãște.»

Gheneralii la Chilia și Cetatea-Albã din neamul lui Basarab; Banii la Severin, din «Romîni celi de pe lîngã Dunãre, spre Olt»; alt Voevod «în Maramorăș, în orașul ce sã chema Bogdan, unde intrã apa Mara în Tisa»; Domn la Fãgãraș, — aceștia sînt fruntașii Romînilor înnaintea descãlecãrii principatelor. Dupã cro-

nologia tabelară¹, se adoptă pentru venirea lui Radu întemeietorul data de 1259, citîndu-se în sprijin și cunoscuta, adesea ori tălmăcita și răstălmăcita inscripție a familiei Monea. Istoria Domnilor, răzimată mai ales pe acte reproduse în întregime și pe cronologia citată, nu oferă însă altă noutate decît a greșelilor, care sînt din cele mai mari. De la un timp, lipsesc notele cu totul, și prelucrarea se preface într'o transcriere. La început se iea narațiunea din Anonim, dar la Șerban Cantacuzino, tratat ceva mai original, se ține samă și de atacurile lui Constantin Căpitanul. De aici înainte, toate se împrumută de la Del Chiaro și din Cronica bălăcenească. Și aceasta din urmă rămîne singură la sfîrșit.

Însemnătatea părții consacrate istoriei moldovenești e și mai mică. Ca izvor național, Klein cunoștea pentru acest principat numai pe Ureche și pe «Miron» Costin: el avuse adecă leatopisețul moldovenesc, întrerupt probabil la 1661 încă, al lui Nicolae Costin, dar se pare că nu-î ajunsese vremea pentru a copia a doua jumătate a prelucrării.

Povestirea începe cu retragerea Tatarilor, cu considerații asupra Voevodului *din* «Bogdan» și a Cumaniei ungurești. Cu greșeli și confuzii — se confundă Lațco Moldoveanul cu Munteanul Laico —, se face istoria stăpînitorilor Moldovei, întrebuintîndu-se, pe lîngă izvorul de țară, Strykowski, Bielski, Wapowski, Herbort. Proporția lipsește cu totul, căci despre Despot se spune cît și despre Ștefan cel Mare. La urmă cetim: «Aici acum, de astă dată, fac sfîrșit vieților și Domniilor Domnilor moldovenești; numai voiî mai adaoge din Amfilohie, episcopul Hotinului, pe scurt Domniî cari au fost după acesta». Ceia ce se și face.

«Istoriia besericească a episcopiei românești din Ardeal», care formează volumul din urmă, e partea cea mai însemnată, ca narațiune, dacă nu ca idei, din toată opera. Ce cuprinde, am văzut din analiza redacției latine precedente. Dar se adaug, cum s'a spus, multe în această prefacere pe românește. Ast-fel, aici, pentru un public mai simplu, toată argumentația e înfățișată mai dezvoltat. Dacă unele acte se lasă la o parte, în schimb e mai multă informație, și se citează izvoare mai multe, care se aruncă

¹ Pe care o semnala lui Engel. V. *Bibliografia acestuia*, pp. 94-5.

aici în note. Se înnădesc și capitole cu totul nouă, ca acela ce poartă titlul: «Din obiceiurile și din vorba Romînilor să arată cît de demult s'aũ creștinat Romîni» și în care se tratează interesanta întrebare cu argumente, care, mai târziu, prezentate de alții, aũ fost primite de știința critică a originilor noastre. Se arată plîngerî pentru influența rea ce aũ avut-o Grecii din principate, de la Curtea Domnilor, asupra limbii, ceia ce nu se spune dincolo. În sprijinul ideilor de cultură națională se aduce înaintea o prefață plină de avînt a Mitropolitului muntean Teodosie (la *Liturghia* din 1680).

Biografiile episcopilor înainte de Unire sînt simțitor mai bogate și izvoarele întrebuintate sînt mai îmbielșugate decî. Cele mai multe lucruri nouă se spun, cum și era de așteptat, despre episcopul Klein, a cărui amintire se păstra așa de bine în cler, ca și în poporul ce multă vreme ceru cu durere pe «episcopul său» înstrăinat. «Odinioară», scrie Samuil, care se mîndria cu acest unchiu, «la Sibiiu în dietă, la adunarea țerii fiind episcopul Clain, aũ oftat cu suspin, iar, fiind întreat pentru ce oftează așa, aũ răspuns Vlădicul că oftează după dreptate, de vreme ce pentru neamul românesc pre nimene nu vede, nici aude, carele să grăiască saũ măcar un cuvînt să pue spre ușurarea lui, și rămîne fără dreptate asuprit. La acest răspuns al Vlădicului aũ început unii din dietă a striga, zicînd: «Dar: un Oprea Romîn, păcurariu, să ne ocărască pe noi și să ne înveață dreptate!» Și, de n'ar fi împedecat cei înțelepți, Domniî din dietă pe fereastă era să-l arunce jos.» Samuil ni arată toată lupta învierșunată a episcopului pentru binele turmei și neamului său, care vedea în el «temeiul și stîlpul Romînilor», și ni presintă cu duioșie despărțirea lui de acei pe cari nu mai era să-î vadă: «Cu lacrimi pe toți i-aũ blagoslovit, zicînd că mai mult unii cu alții nu se vor vedea». Îl vedem, în sfîrșit, în exil, încă o clipă, la Roma, unde, ni se spune, «a ajuns la mare sărăcie și lipsă, cît și crucea, care o purta la pept, o aũ pus zălog la un Armean din Ardeal, anume Capoți». Trec apoi înaintea noastră ceilalți Vlădici: Aron, cel aspru, care vrea să facă din mănăstirea Blajului «pustia Eghiptului», Atanasie Rednic, prigonitorul celor ce *ostenesc pentru neam*; zelosul Maior, *Maier*, care «umbla prin sate și aduna prunci la școală». La păstorirea lui Grigore Maior se și oprește povestirea, pe care n'avu timp s'o ducă mai

departe autorul, care rezervă lui Bob, dușmanul său, o execuție după toate regulile artei, aceia pe care i-a făgăduit-o adesea.

Cipariu a tipărit însă un fragment dintr'o «Istorie eclesiastică» a lui Klein. Acest fragment nu e luat din aceeași «istorie eclesiastică» pe care am analizat-o noi aici și pe care o întrebuițează și o reproduce chiar, adesea ori, Șincai. Cea tipărită de Cipariu — ea merge de la Atanasie Anghel tot până la cele d'întăiū timpuri ale păstoriei lui Grigore Maior — are o înfățișare mai familiară, mai puțin pregătită. Aici nu se dau, ca în versiunea latină mai ales, acte oficiale, dar se înseamnă cu îngrijire o sumă de amintiri personale, de mici anecdote interesante, de note simple de viață din trecut. Opera mai scurtă se presintă ca niște memorii fără pretenții, pe cînd cea mai întinsă e o adevărată istorie documentată. Și, ca de obicei, cea din urmă e mult mai atrăgătoare, se cetește mult mai ușor decît cea d'întăiū.

Se poate afirma că nimic nu se află în această istorie care să lipsească în cea completă, scrisă în românește. Multe lucruri lipsesc însă, și povestirea e mult mai scurtă aici, pretutindenî. Dar e adevărat că odată constatăm prezența în textul scurt tipărit de Cipariu a unui adaos din 1805 la versiunea definitivă ¹. De aici nu rezultă însă în destul că forma d'întăiū e posterioară celei din urmă. Mai curînd trebuie să se creadă că versiunea Cipariu e o pregătire pentru cealaltă, pregătire redactată supt episcopul Maior încă.

Dar, pe cînd era corector al cărților românești la Buda, el își pusese în minte — din nenorocire prea tîrziu — a da la lumină, ca anexe la Calendarele românești ce tipăria ², nu «Istoria» cea mare, care era cu mult prea întinsă pentru aceasta, ci un resumat, o formă populară a ei. El a și început a o face în anul 1806, cum văzurăm, cînd a tipărit cîteva capitole, cu care

¹ E locul: «însă din scrisorile unor antimise» din *Acte și fragm.*, p. 90. — Un alt fragment pregătit e acela care povestia împrejurările Bisericii ardeleni de la Atanasie I-iū până la Atanasie Rednic, și care a fost cîndva în posesiunea lui Cipariu (*ibid.*, pp. 137—8). Cf. locul dat de Cipariu cu acel din *Ist. Rom.* pe larg, tipărit în Șincai, III, pp. 379—80.

² Despre calendare și literatura periodică, va fi vorba într'un capitol următor.

nu se mîntuia nici istoria, introductivă, a Romanilor. Aici titlul cărții mai întinse suferă o mică schimbare, care arată ce prefacere suferise însuși manuscriptul anterior. El sună ast-fel: «Istoria, lucrurile și întâmplările Romînilor, *pre scurt* așezată și din mulți vechi și noi scriitori culeasă, etc., iar acum în Buda la crăiasca tipografie a Universității din Peșta țenzor și revizor cărților romînești. 1806.»

După aceasta vine o Prefață, un *Cuvînt înmăinte către Romîni*¹. El începe ast-fel: «Urit iaste Romînului să nu știe începutul său, să nu știe neamul său, pre mai marii săi și istoria neamului său... Acest lucru cugetîndu-l eū, am socotit ca acum mai întîiū să dau, încaī pre scurt, oare-care cunoștință a neamului mieū, celui romînesc, de vreamă ce mulți sînt, cari pînă acum doar nici atîta cunoștință de neamul său nu aū». E destinată acelor ce se interesează de acest trecut uitat, iar nu desprețuitorilor lui, cari «sînt tocmai dobitoace». Li va povesti celor d'întăiū toată desfășurarea vieții neamului: «Această puțintică, dară cu multă osteneală și priveghiiare adunată istorie a neamului tăū, care cuprinde începutul și Statul Romanilor celor dintîiū, apoi descălecarea lor în Dachia și întâmplările și starea lor pînă la vremile noastre», îi va lămuri pe deplin. Cuvintele cu care se termină sînt cuvinte de mîndrie, în care se resumă crezul școlii nouă ardelenă: «mult iaste a fi născut Roman».

Moartea lui Klein a oprit publicația de la primele pagini. Manuscriptul fusese pregătit și pentru tot restul, cum vom vedea îndată. Dar Șincaī, care ajuta pe Klein în sarcina de censor și corector la tipografia Universității din Buda, nu-ī dădu, poate, de capăt, și atunci el se gîndi să tipărească propria sa operă ca urmare a lucrării lui Klein, legînd-o cu aceasta printr'o expunere de tranșiție, care formează anexa calendarului pe 1807. Dar, despre această tranșiție, vom vorbi analisînd operele continuatorului².

¹ Reprodușă și de Cipariu, în *Acte și fragmente*, pp. 139-40. El o dă ca găsindu-se înaintea unui ms. al său, care e poate cel de la Academie (no. 1307). Asupra acestui ms. mi-a atras atenția d. Nerva Hodoș.

² Cf. și Papiu, *Tesaur*, I, p. 98; Șincaī, p. 118, nota * [un fragment din istoria cea mică]; Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 137-40, 143; *Archivu*, pp. 276-8, 393. Cipariu dar nu Papiu, confundă între ele deosebitele forme ale *Istoriei Romînilor*. Cît despre titlul de «scurtă cunoștință a istoriei Romînilor» e numai acela al manuscriptului din lucrarea prescurtată. Ceia ce

Deocamdată să lămurim natura noiei lucrări a acestui om neobosit. Avem din fericire, pentru a ne lumina, două manuscrise: unul la Oradea-Mare, în Biblioteca episcopiei unite, iar cellalt între manuscriptele Academiei Romîne.

După partea tipărită în calendar vine o simplă formă mai scurtă a *Istoriei Romînilor* în patru volume. Dar, după ce se laudă cei trei suverani din Casa de Austria ce au domnit asupra Ardealului smuls de la Turci și protejații lor, se face un nou capitol despre sentimentele ce inspiră Romîniî conlocuitorilor de alt neam ai provinciei. Numai după aceasta se înfățișează, foarte pe scurt, și în ordinea cunoscută, succesiunea Domnilor din cele două principate, fără a uita însă mențiunea că familia Klein, Micul, Micula, e o ramură a Movileștilor, nobilitată din nou de Împăratul Carol al VI-lea.

Și aici se întîlnesc atacuri în potriva acelor ce-și tăgăduiesc însușirea de a fi Romîni, și aici se citează Prefața lui Teodosie din 1680. Se vorbește pe urmă de teritoriul ocupat de Romîni și, dîndu-se lista scriitorilor din acest neam, care se află în istoria latină, această listă se îmbogățește destul prin mai multe nume nouă.

În «Statul Romînilor peste tot», se dau mai pe scurt cunoștințele despre desvoltarea culturală a Ardealului după Unire. Se arată situația de plîns a Neuniților, fără casă pentru episcopul lor, fără școale mai înalte, fără drepturi de locuitori ai țerii și primire la funcții. Se expun motivele pentru care alți Romîni au intrat supt jugul turcesc. Se vorbește de «stricarea Romînilor» din principate prin măsurile Domnilor străini, cari favorisează cultura grecească; se condamnă clericii «mojici și proști» de peste munți. În acele părți, «de aud pe cineva că iaste putincios și învățat a face ciale ce sînt pentru binele de opște, îl pustiesc și unblă să-l strice, temîndu-să ca să nu să deschidă ochii

Șincai citează ca : *Brevis notitia historiae Valachorum ab origine gentis usque saeculum XVIII* va fi analizată mai jos. O parte din cronica cea mare a lui Klein e ms. din Oradea, descris în *An. Ac. Rom.*, XXI, sect. ist., p. 447, No V, 4, fără să fie atribuit cuiva. Același fragment, în latinește, la Pesta, în Bibl. Museului V. Densușianu, Raport, p. 190. Fragmente din opera pe scurt, tot în românește : începutul cărții întăi și ceva din partea a doua aflătoare în Bibl. episcopiei din Lugoș, sînt descrise de d. Ovidiu Densușianu, în *Rev. critico-literară*, I, p. 558.

norodului și să scoată pe trîntori din coșniță». Greșesc însă făcînd ast-fel, căci, spune, într'o limbă frumoasă, fierbintele rîvnitor pentru binele nației sale, «binele cel de osebi, de nu iaste întemeiat cu binele cel de opște, iaste ca și turnul fără de temelie și ca și frunza pe apă și praful carele poartă și-l spulberă vîntul: curînd cade și pier». »

Apoi se așază pe scurt ceva care corespunde părții din *prolegomene* în care se vorbește despre descendența romană, aducîndu-se ca și acolo argumentele scoase din scriitorii, obiceiuri, limbă și nume. Și aceasta-l face să se gîndească la decăderea Romînilor și la mijloacele de îndreptare: «Cel mai de jos neam, o durere! slugă și rob, prost și neînvățat, sărac și lipsit, și dintru această socoteală să-și deschiză ochii minții, și, măcar puțintel, ca printr'o crăpătură, să zărească statul său și, privind la cei de demult ai neamului său părinți, să nu facă de ocară mărirea aceloră, cari era oameni învățați, oamenii războinici, oamenii viteazi, oameni cari sus căuta... Prin învățatură să cîștigă înțelepciunea și prin înțelepciune să dobîndească fericirea...» Să-și puie deci căpetenii «pre cari să-î doară de necazurile și de nevoile altora... Boerii să aibă grijea ca pruncii lor să iea înțeleaptă și creștină învățatură, nu numai să știe frîncaște și alte limbi, prin a căroră știință doară mai tare să nebunesc și să depărtează de la viața cea creștinească, ci mai înainte de toate să muncească ca toate învățăturile și știința în limba sa să le aibă, că atunci și mai lesne și mai mulți vor putea învăța...»

Mai departe sînt adausuri, ca darurile făcute de Brîncoveanu lui Atanasie I-iu, dar ele sînt foarte puține, pe cînd în general e mult mai scurtă povestirea. Păstoria lui Maior e dusă aici până la sfîrșit, și se trece și la urmașul său Bob. «Acesta», scrie Klein, «a fost cel dintîiu episcop din preoții de mir. Supt acesta, moșia mînăstirei Sfintei Troiță de la Blajiu s'a u luat și s'a u dat lui în arîndă. Pricina lucrului acestuia o voi u spune, cînd mai pre larg voi u scrie istoria episcopiei Făgărașului și a mînăstirei Blajului, unde mai bine vom privi faptele fieste-căruiă, și cînd s'a u ținut sa u nu s'a u ținut, sa u cum s'a u ținut rînduiala și canoanele bisericești, și cum și cînd a u început a să părăsi acealea.»

Făgăduiala aceasta voi a, de sigur, s'o îndeplinească în *Istoria Romînilor* pe larg, în ultima parte a redacției acesteia definitive, pe

care a precedat-o forma pe scurt. În planul ce ni se dă la început, se prevăd în cea d'întăiu capitole ce n'au fost scrise nici odată, despre «episcopii Orăziei Mari din țara ungurească» (c. 11), despre «episcopii neuniți și statul neuniților din Ardeal» (c. 12), despre «Romîniî ceî din țara ungurească» supt episcopii sîrbești și rusești și statul lor (c. 13).

Paragrafe corespunzătoare se găsesc în forma scurtă a lucrării. Se vorbește întăiu de Vlădicii neuniți: de Sîrbii de la început, cărora nu li pasă de nimic, «de altă țară și de alt neam fiind», se înfățișează cererea, făcută de ortodoxi în ultimele timpuri, de a nu fi deosebiți negativ de frații lor în legătură cu Roma, de a fi cuprinși împreună cu aceștia supt numirea de «pravoslavnicî de leagea Beseariceî Răsăritului». Despre episcopii de Oradea se ocupă în urmă autorul, lăudîndu-se Darabant, care «multe foarte bune și folositoare lucruri face» și pe care «Dumnezeu întru mulți ani fericit să-l ție». Pe cînd Orădenii au seminarii și fundații, Romîniî de la Satu-Mare se găsesc supuși episcopului rus venit de la Muncaciû, și de aceia «mai încet pășesc, de vreme [ce] episcop de alt neam și de altă limbă au». În părțile Banatului, unde «cu mult mai mulți Romîni decît Sîrbi sînt», ei «au nu învață, au, cari învață, să rușinează a să zice Rumîni, și mai voesc să se zică de alt neam, ci rămîn proști și să stăpînesc de alte neamuri... O! că de le-ar da Dumnezeu cît de puțintică rază de lumină să-și cunoască prostia și ticăloșia și mai de cinste și mai de folos să gîndească, aducîndu-și aminte că sînt Romanî și să nu lasă de ocară numele roman.»

Această versiune pregătitoare era terminată, precum se spune în manuscriptul Academiei, la 2 Iunie 1801. O vedem îndreptată în al doilea manuscript, pe vremea cînd Klein supuse unei ultime revisii toate operele sale. În această formă revăzută începu lucrarea să apară în Calendariu, într'un timp cînd scriitorul nici nu se gîndia la tipărirea *Istoriei Romînilor* pe larg, pe care o știa neterminată.

Cipariu vorbea despre a treia Istorie a Romînilor de Klein, «cu întrebări și răspunsuri», aflătoare odinioară în Biblioteca mănăstirii din Blaj și dispărută pe urmă, împreună cu cele două copii ce se luase după dînsa. Totuși, după una din acestea, s'a tipărit această scurtă privire istorică cu scop didactic, în *Sionul ro-*

mînesc, II, p. 126 și urm. Începutul lipsește, și fragmentul păstrat cuprinde cam cît și manuscriptul latin din tratarea pe larg. Cele d'întăiū rînduri, până la Unire, samănă cu acelea care li corespund în prescurtarea studiată mai înnainte, dar biografiile vlădicești sînt înfățișate foarte pe scurt. La Bob se cetește : «Ioan Bob, carele și acum, în anul 1791, trăiește».

La Oradea păstorește Darabant, care «se poate număra între părinții neamului romînesc ; nu numai între episcopi, ci nu încetează de la acestea până ce va fi întru această viață, întru care Dumnezeu să-l păzască întru mulți ani». Despre cei din Banat, se spune în scurt că, «din neînvățătura lor», îi țin Sîrbii supt jug.

Deci, resumînd, după *Observațiile* din timpul studiilor sale, Klein redactă Istoria cu întrebări și răspunsuri pentru școlile din Blaj, în 1791. Apoi, istoria anecdotică a episcopilor uniți. Pe urmă, prin 1796, pentru publicul erudit, de alt neam, Istoria latină. Îi urmează acesteia Istoria pe scurt, terminată în 1801, revăzută în 1805, tipărită în parte în anul 1806. În fine, dela 1801 înnainte, începe a se lucra Istoria definitivă a Romînilor, pe care autorul ei o revăzu în 1805, puțin timp înnainte de moarte.

Spiritul în care sînt scrise operele istorice ale lui Klein în genere — căci nu s'ar putea găsi o caracterizare deosebită pentru fiecare din ele — e acela al unui om care vede pe de-asupra hotarelor vremelnice și a deosebirilor confesionale, ce nu-l pasionează, interesele permanente, nevoile și aspirațiile neamului. E mîndru de originea acestui neam, îl doare de durerile lui, și umilînța lui, seculara lui umilînță în Ardeal, îl revoltă. Din trecut el desface pentru dînsul elemente ce pot sluji drept razim visurilor de viitor. Pentru cei ce-și lasă poporul, ca să li se zică magnați, pentru prelații, ca Bob, cari se dau cu tot sufletul Unirii, căutînd s'o apropie de catolicismul pur, întrînd ast-fel și ei în respectata ierarhie a Bisericii romane, pentru fanaticii ritului și confesiunii, «carii și în canoane și în odăjdiile bisericesti și în altele lătinisesc», el are vorbe de mustrare ¹. Pentru dînsul, ca și pentru Șincai, ca și pentru Maior —treime muncitoare și înțeleaptă— Unirea trebuia

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 124.

să fie un mijloc, și nu un scop, un instrument de civilizație și de reabilitare politică, și nu o unealtă de discordie și cotropire. În cărțile ca și în viața sa, el e un rău călugăr, un rău preot, un rău convertit, dar tocmai pentru aceia un bun Român. Și ce-am fi folosit noi din toată schimbarea confesională de la 1699 dacă aristocrația intelectuală a Românilor din Ardeal ar fi înțeles lucrul alt-fel?

Ca formă, am spus-o, Samuil Klein e foarte adese ori un cronicar, un bun și interesant cronicar. Îi place a sta de vorbă, a fi ispitit de amintirile trecutului, a-și spovedi sufletul. Înaintea sa, el n'are, ca Șincai, izvorul de reprodus, n'are, ca Maior, arma strălucitoare a argumentației cu care caută punctele slabe ale adversarului. E mai difuz, mai incoherent, mai bătrânesc. Dar tocmai de aceia mai simpatic decât ceilalți doi, și glasul său blind îl ascultăm totdeauna mai bucuros decât vorba tare, convinsă, aspră a tovarășilor săi de activitate. E, dacă voiți, în el, ceva din temperamentul de visionar, de poet, care a făcut farmecul și nenorocirea unchiului său Inocențiu, în marea lui luptă zădarnică, pentru cinstea lui și pentru cinstea națiunii.

* * *

De mult încă, aproape din aceiași vreme cu Klein, un alt tânăr Român, dintre Ardelenii uniți, scormonia în arhive și bibliotecă, aduna cu pietate din cărți, manuscrite, acte și diplome amintirea trecutului națiunii sale. O altă fire decât blindul călugăr din Blaj: un temperament înfocat, îndărătnic, aspru. Un alt apostol decât propoveditorul cu duhul blindeții: un luptător, care striga adevărul nou în auzul tuturor, un profet prin sabie, venit ca să aducă războiul. E Gheorghe Șincai.

Acesta nu era un nepot de Vlădică, purtătorul unui nume cunoscut, ca Samuil Klein sau Petru Maior. Se născuse dintr'o familie de mici nobili de provincie, de loc din Șinca-Veche¹. Un «Ștefan Șincai din Șinca» e menționat în Cronica scriitorului nostru ca *dregătoriu* pentru mănăstiri în întâia jumătate a secolului². Pe bunul lui Gheorghe-l chema Andrei: el dădu pe fiul său Ioan ca «poslujnic» la Curtea Vlădicăi Patachi, dar, adu-

¹ Pentru istoria acestui sat românesc, v. și *An. Ac. Rom.*, XXI, secț. ist., pp. 262-3. La 28 Maiu 1796, găsim un atestat, pentru un accident, de la «noi biraole și juraț de la Șinca Noo». *Bibl. Ac. Rom.*, hîrtii necatalogate.

² III, p. 45.

cîndu-și aminte că era și el, săteanul român, un nemeș, îl ceru înapoi acasă, «pentru că l-au aflat odinioară măturînd polata vlădicească», ceia ce se pare că nu prevăzuse în intențiile lui părintești și nobiliare¹. Ioan se căsătorii cu Ana, al cărei nume de familie era Grecu². Era un om simplu, care, cînd patriarhul Dosoftei de Ierusalim veni în Ardeal, la începutul secolului, pentru a mîntui sufletele ordodoxilor din provincie, combătînd erezia Unirii și vînzînd indulgențe cu efect garantat, — se grăbi să cumpere, cu prețul de patru-zeci de lei, un ast-fel de pașaport pentru raiu. Lăsase cu limbă de moarte să i se puie hîrtia pe piept cînd îl vor îngropa, dar fiul său nu permise aceasta, și sufletul n'avu pe ceialaltă lume alt ajutor decît faptele bune. «Dar eu», spune cu mîndrie cronicarul, «n'am lăsat să i se pună, bine știind că darul lui Dumnezeu nu se poate vinde pe bani³». Atît Ioan Șincai, cît și soția lui Ana, se odihnesc în cimitirul din Șamșud, unde se strămutase familia⁴, pe o moșie luată în arendă, părăsind pămîntul părintesc, din ce în ce îngustat, din Șinca-Veche⁵. Un frate, Ioan, ajunsese căpitan și căzu pentru Împăratul în lupta de la Lörch, în 1795⁶; un altul, Pantelimon, care continuase ocupațiile agricole ale tatălui său, muri în Șamșud înainte de anul 1809, și fu înmormîntat acolo⁷. Mai știu un frate, Andrei. Scriitorul nostru avea de gînd să vorbească în *Cronică* despre familia sa⁸, dar n'ajunse pînă acolo.

Șincai însuși, care și-a scris biografia⁹, ni dă data nașterii

¹ «Tatăl mieu Ioan Șincai, cînd l-au fost dat moșul mieu Andrei lingă dînsul poslujnic și, numai pentru aceia l-au adus acasă, pentru că l-au aflat odinioară măturînd polata vlădicească»; *ibid.*, p. 413.

² Papiu, *Viața, operele și ideele lui Gheorghiu Șincai din Șinca*, București, 1869. Acest discurs de recepție la Academia Romîna e, ca toate lucrările lui Papiu, lucrat cu cea mai mare îngrijire și cu multă pricepere.

³ *Ibid.*, p. 310.

⁴ *Ibid.*, II, p. 87: «În Șamșud sînt îngropați și tată-meu Ioan și mumă-meia Ana».

⁵ Cea nouă s'ar fi întemeiat pe acest pămînt. *Elegia* lui Șincai din *Orodias*, reproducă în *Arhivul* lui Cipariu, p. 247 și urm.

⁶ *Orodias*, I, c. Unul din nepoții lui Klein, cel mai mic, Iosif, se înrolă și el în 1805 ca «tympanotriba» (Corneli către Klein; 23 Decembre 1805).

⁷ *Cronicul*, II, p. 87. Pentru cîțiva antecesori, după tată și după mamă, v. Papiu, I, c.

⁸ III, p. 364: «cînd voiți scrie despre familia mea».

⁹ În *Orodias*.

sale: 28 Februar st. v. 1754. Aiurea ni spune însă că «în 28 Februar al anului 1809 a plinit 56 de ani de cînd s'a născut pe lume»¹, ceia ce ar fixa o dată deosebită cu un an: 1753. În sfîrșit, un al treilea loc din operele lui² arată că «la anul 1774 el plinise a vîrstei sale nouăsprezece ani», ceia ce ne-ar trimete la 1755. N'avem mijlocul de a hotări care dintre aceste trei date diferite poate fi mai curînd primită.

A fost trimis întâi, pentru carte, în satul de Unitari Sated, ca să învețe limba ungurească, dar se întoarse peste puțin pentru a urmă școala din Șamșud, poate cea românească, de la biserică³. După mai mult timp, el merse la Mureș-Oșorhei, în 1766⁴, unde învătă doi ani latinește și ungurește în Colegiul Reformaților⁵. Până la 1772 petrecu în școala Iesuiților din Cluj, unde-l dusesse fratele lui, Ioan: vreme de patru ani, el fu cel d'întăiu printre conșcolarii lui, aproape toți străini⁶. În vacanțe se ducea la Noșfalău, moșia lui Wolfgang Bánffy, unde era administrator acel care-l ținea la școală, Mihai Grecul, fratele mamei lui: «Cînd învățam la Cluj», scrie el, «supt Părinții Iesuiți, mergînd în tot anul în varmegia Craznei, în Noșfalău, la fratele mine-mea, prefeactul baronului Wolfgang Banfi, răposatul domnul Mihail Grecul, carele m'aū crescut la învățatură, și totdeauna trecînd de la Hoedin, pre la satul ce se chiamă Bologa, am văzut zidurile unei cetăți mai mari decît iaste cetatea Buda, în carea scriū aceastea»⁷. De la Iesuiți, unde avu ca profesor și pe «archimandritul» Fridwalszki, archeologul⁸, se duse, pentru nemțește, la Piaristii din Bistrița.

Terminîndu-și ast-fel studiile, cunoscînd limba oficială latină și limbile de întrebuințare ale provinciei, el se așeză la Blaj, unde făcu profesia pentru noviciat⁹ și fu numit canonic la vrîsta de nouă-

¹ *Cronica*, I, p. 511.

² *Cronica*, II, p. 213.

³ *Orodias*, l. c.

⁴ *Papiu*, l. c.

⁵ *Orodias* și *Papiu*, II. cc.

⁶ *Orodias*, l. c.

⁷ *Calendarul de Buda* pe 1807, p. 51.

⁸ *Cronica*, I, p. 17.

⁹ *Papiu*, l. c., p. 89.

sprezece ani¹. În același timp aproape², i se încredință sarcina de profesor de retorică și poetică la școala superioară din mănăstire.

Dar pentru Șincai epoca studiilor nu era încheiată. Doria să meargă la Roma, unde și alții fusese înaintea lui, unde-l precedase, la 1764 încă, Alexe Morășeanu³. Abia împlinise un an de profesorat, și visul i se îndeplini. Cu entuziasm plecă el, împreună cu viitorul său tovarăș de luptă, Petru Maior, pentru a vedea leagănul neamului său, pentru a se inspira pentru toată viața din pietrele sfărîmate, care de atâtea veacuri povestesc celor ce știu să le asculte minunate povești înălțătoare de suflet. În August 1775, călugărul basilit Gabriel Șincai, în mirenii Gheorghe, profes, din diocesa Făgărașului, făcea jurământul, un jurământ care era să-i lege foarte puțin viața, la Propagandă⁴.

Aici urmă, după instrucțiile ce primise, doi ani filosofia, iar teologia trei ani. Profesorii săi îl judecară ca «un tânăr aprins, deștept și moral»: «di ardente naturale, di ottimo ingenio, di buoni costumi»⁵. Luă doctoratul în amîndouă ramurile, la 28 Ianuar 1779⁶.

Dar, atingînd ast-fel scopul trimiterii sale, el nu se întoarce înapoi imediat. Nu se duse la Roma din evlavie pentru noul crez al Romînilor, și aceasta se vede în destul din lucrarea lui principală, unde afirmă că — sînt versuri! —

Romîni supt grea uniță
Rămîn fără de credință⁷,

unde-și rîde de «năravurile popești»⁸, unde atacă donația lui Constantin⁹, unde ține de rău pe Apusenii, cari *urgisesc* pe Orien-

¹ «Ci, pîntru că știu năravurile popești, ca unul cărele am fost între dînșii și în cinul lor cel mai în sfințire, dar al doilea în diregătorie, ca un canonic, în zece ani, de la anul 1774, cînd pliniseam a vîrstei mele nouăsprezece ani, pînă la anul 1784.» *Cronica*, II, p. 213.

² La «două-zeci de ani», scrie el în *Orodias*.

³ Urechă, *Ist. Rom.*, I, p. 1172, nota 1. E, după Klein, autorul «gramaticii ruminească și italienească» (v. și mai sus, p. 71).

⁴ Urechă, *l. c.*

⁵ Urechă, *l. c.*

⁶ Diploma îndoită în Cipariu, *Archivu*, pp. 254-5.

⁷ I, p. 417.

⁸ *Ibid.*, II, p. 213.

⁹ «Fiește-care episcop numai atita puteare are, cît i-aū dat Domnul Nostru Isus Hristos, nu cită i-aū dat Împăratul Foca, Carol cel Mare, Mahomed al II-lea sau Bonaparte de acum»; *ibid.*, p. 354.

tali¹, unde lovește în Iesuiții cari urmăriau scopuri perfide, stăruiind pentru Unire², cari s'au făcut capabili de furt de documente cu acest prilej³. El își permite chiar să găsească politica Papei Clement față de Mihaï Viteazul egoistă⁴, să califice o bulă de «încilcătă și fără de înțales»⁵, să declare că Romîni nu s'au dat Papei «să-î fie dobitoace, nu oî sufletești»⁶, și să dea această caracteristică pentru efectele alipirii Romînilor la Biserica din Roma: «Mai pre urmă numai popilor» — cari și ei sînt numai a cincea roată la car⁷ — «aū folosit; că aceștea aū dobîndit puțină scutință, cam anevoie, dară nobiliū aū rămas și rămîn cu buzele drîmboete până astăzi, căci Latinilor destul li este că, înșelînd pre Romîni în partea lor, aū putut învinge cu numărul pre Calvinî, cariî în fine erau cei mai tari în timpul acela... Baream de ar fi trăit Iosif până cînd ar fi ușurat și jugul beților proști, cariî nu mult s'au ușurat prin stricarea iobăgiei»⁸.

Nu se dusesse nici pentru diplomă, la care, de și o căpătase cu osteneală, nu va fi ținut așa de mult. Se dusesse, ca un pelerin cucernic, la Sfîntul Mormînt al nașiei, la Ierusalimul glorios al Cetății veșnice. Ca școlar al Colegiului Propagandei, ca bibliotecar al instituției⁹, el începu a străbate cărțile, manuscrite sau tipărite, pentru a găsi ceia ce ele cuprindeau asupra Romînilor. Amintirile sale despre Roma sînt toate de această natură. I-aū rămas în minte columna străbunului, la care «a privit adesea», cu ce sentimente de religioasă adorație putem înțelege¹⁰, archivele, unde căuta informații despre ai săi¹¹.

În răbdătoarea sa operă de cercetător, prin Biblioteca Va-

¹ «Așa ne urjiesc Apuseaniî pre Răsăriteaniî»; *ibid.*, p. 437.

² *Ibid.*, III, pp. 285-6, 288, 455-6.

³ *Ibid.*, p. 363.

⁴ *Ibid.*, II, p. 413.

⁵ *Ibid.*, III, p. 414.

⁶ *Ibid.*, I, p. 353.

⁷ *Ibid.*, III, p. 297.

⁸ *Ibid.*, II, p. 215.

⁹ *Orodias*, l. c.

¹⁰ «Eū insumi mai adesea ori am privit la columna aceasta»; *Cronica*, I, p. 13.

¹¹ *Ibid.*, p. 380: «Până cînd am zăbovit eū în Roma, epistolele aceste nu le-am putut vedea».

ticană, Bibliotecile de la *Santa Maria sopra la Minerva* și Benedictină, el a fost ajutat de sprijinul prietenesc al unui prelat roman de familie mare, al unui cardinal încă tânăr¹, Ștefan Borgia, vestit colecționar de manuscrise, monumente și medalii, care era de la 1770 secretariul *Propagandei*². Prin mijlocirea lui Șincai, de sigur, Iacob Aron trimise în Iulie 1776 cardinalului niște inscripții dace inedite³. Iar prin mijlocirea cardinalului-secretariu se dădu lui Șincai, la 20 Februar 1780, voia pontificală de a putea consulta ori-ce carte pentru scopurile sale științifice⁴.

Ast-fel culese zelosul școlar român, «în decursul celor cinci ani petrecuți în Colegiul Propagandei»⁵, acel complex de mărturii asupra istoriei Românilor, de care vorbește cu mândrie în Prefața, din 1780, la «Elementele gramaticale» ale lui Klein. Începînd cu anul 1775, acela în care sosi la Roma, Șincai începu să formeze caietele sale de notițe, la care ținea ca la ochii din cap⁶.

Dar n'avu vreme decît foarte târziu să prelucreze «scrisorile sale ceale mari»⁷. Încă în 1779⁸ el sosia la Viena, unde, după intervenția lui Darabant, protectorul său⁹, Împărăteasa-i porunca să rămîie un an pentru a face acum studii de metodă, de canoane și de drept¹⁰. Stătea la Sfinta Barbara¹¹ și dădea

¹ Născut la 3 Decembre 1730; Lombardi, *Storia della letteratura italiana*, VI, pp. 122-3.

² *Ibid.*

³ Densușianu, Raport, p. 206.

⁴ Actul în Cipariu, *Archiv*, pp. 255-6. Cf. mențiunea lui în *Orodias*.

⁵ «Plura ego in adversaria mea toto illo quinquennio quo Romae in celeberrimo urbano collegio de Propaganda Fide moratus sum, retuli.»

⁶ Aceste caiete se află astăzi la Oradea-Mare, în Biblioteca episcopatului român. V. și Densușianu, Raport, pp. 206, 207.

⁷ «Diplomatul acesta îl poți ceti întreg în scrisorile mele, ale lui Gheorghie Șincai, ceale mari, la anul 1600»; *Cronicul*, II, p. 445. Cf. p. 435 și III, p. 93, unde trimite la «al treilea tom al scrisorilor mele celor mari».

⁸ El scrie clar: «1779»; *ibid.*, II, p. 28; III, p. 451. Permisia papală pentru întrebunțarea cărților oprite trebuie să fie întăriată sau dată pentru lecturi la Viena. V. mai sus, pe această pagină.

⁹ *Orodias*, l. c.

¹⁰ *Cronica*, II, p. 431; *Orodias*, l. c.

¹¹ *Ibid.*

elevilor de acolo, fiind și el elevul altora, al profesorilor mari din capitala Imperiului, lecții de gramatică, se pare¹.

La Sf. Barbara se afla ca director de studii Klein, și cei doi învățați romîni, găsindu-și idei asemănătoare și avînd aceleași ocupații științifice, se ajutară între dînșii. Fructul acestei colaborări intelectuale fu publicarea însemnatului opuscul gramatical și ortografic al «Elementelor» în 1780.

În «Orodias», Șincai, pomenind de această viață împreună cu Klein, îl numește «compatriotul său prea-iubit»². În aceeași carte a lui Nagy, el dă prețioase note asupra vieții și activității literare a colegului său, și se plînge că un om așa de distins, «atît de împodobit cu toate cunoștințele științifice și literare și de remarcabil prin însemnatele lucrări ce a tipărit»³, a fost trecut cu vederea de istoricii literaturii nouă din Ungaria și Ardeal, «ca și cum cei de rit greco-catolic n'ar putea să fie oameni erudiți sau n'ar voi și nu s'ar cădea să se numere între cărturarii țerii»⁴. În epistola către Lipszki, din 1804, îl numește «cel mai bun cunoscător al limbii romîne»⁵. Nu încapă îndoială că acești doi fruntași ai cugetării românești din timpul lor au trăit prietenește în Viena și, din partea lui Klein, iubirea pentru amicului său a fost destul de mare pentru a-l face să cedeze acestuia toate drepturile de autor asupra «Elementelor», care apărură în 1805 ca opera personală a lui Șincai. Cît despre acesta, natura lui aspră, fanatismul lui pentru ceia ce i se părea că este adevărul l-au făcut să nu cruțe nici pe tovarășul de odinioară, pe «călugărul Samuil Clain» în ghionturile prin care necontenit își înlătură predecesorii. Cetim cu părere de rău — critica științifică nu trebuie făcută decît atunci cînd se impune; și, în acest cas chiar, cu cruțare, față de un adversar cinstit — acușații aspre ca acestea: «Clain mult greșește în cronologie,

¹ Judecînd după felul cum vorbește de ucenicii romîni de acolo, în Prefața primei ediții a «Elementelor». Sulzer îl numește numai «der Philosophie unde Gottesgelahrtheit Doktor»; II, pp. 153-4.

² «Mihi diiunctissimus popularis.»

³ «Tam omnibus scientiis et litteris abunde ornatus et singularibus editis operibus conspicuus vir.»

⁴ «Quasi vero iam graeco-catholici homines ne sapere quidem possent aut vellent, ac in censum litteratorum hominum in patria venire nequirent.»

⁵ «Quantum iudicare possum, inter modo viventes apprime gnarus linguae valachicae.»

după obiceiul său»¹ sau: «Trebuia să iea mai bine sama la cronologie, pentru că au avut în mîna o însemnare de însuși episcopul Ioan Inochentie Clain»².

Dar, în anul de zile pe care-l petrecu la Viena pentru a-și complecta studiile, Șincai avu și alte cunoștinți, însemnate și folositoare. Nunciu era la Viena în 1779-80 un prieten de tineretă al lui Muratori și Lami, unul dintre prelații cei mai iubitori de cărți³, un fost prefect al Arhivelor pontificale, Iosif Garampi, care ajunsese cardinal în 1785⁴. Șincai arată în «Orodias» că, în urma recomandațiilor aduse din Roma, de sigur, Garampi-i deschise Biblioteca Nunciaturii, și din această Bibliotecă și din Archive el își luă extrase de documente ce priviau Moldova până la 1775, iar Țara-Românească până la 1705 numai⁵. Cornides, care muri în acel timp, îi făcuse o vizită, și acest erudit, pe care Șincai îl numește «omul cel mai învățat de pe vremea sa»⁶, discută cu dînsul în privința Cumanilor⁷. Avu relații la Viena cu Benkö și cu Sulzer, care-i dădu, «spre cetire», manuscriptul lui «Miron» Costin⁸. Făcu cercetări și în Biblioteca lui Anton Hadik, fost comandant al Ardealului, apoi al Galiției și Lodomeriei și atunci president al Cancelariei de război, soldat «iubitoriu de oameni procopsiți și de cărți» și a cărui bibliotecă era plină de manuscripte prețioase⁹, îi permise să lu-

¹ III, p. 423.

² P. 424.

³ Catalogul bibliotecii sale a fost tipărit în cinci volume de Mariano de Romanis. Nu l-am putut vedea.

⁴ Lombardi, *l. c.*, pp. 77-8.

⁵ Densușianu, Raport, p. 206. În *Cronică*, II, p. 380, nota 3, se citează: «Codex ms. nunciaturae viennensis ad vocem Soczawia».

⁶ *Ibid.*, I, p. 433.

⁷ *Orodias*, *l. c.*

⁸ Prefața la ediția întâia a «Elementelor».

⁹ «Cît să atinge de învățătura comitelui Antonie Hadic, adevărat iaste că au fost, nu numai foarte învățat—precum însumi am priceput în anul 1779, cînd m'am înturnat din Roma la Beciu și am avut noroc de a vorbi cu dînsul, ca cu un president al Căncelăriei cei de oaste.—, ci au fost și foarte iubitoriu de oameni procopsiți și de cărți, mai ales de cărțile ceale netipărite; pentru aceia, ocărmuind Ardealul, au cercat toate scrisorile autorilor celor încă netipăriți, și au făcut de le-au scris unii și alții.» *Ibid.*, I, p. 28. Cf. și *ibid.*, p. 27.

creze într'însa. În fine, de la Consilierul Ștefan Costa din Beiuș¹ căpătă el voia, în timpul șederii acestuia în Viena, să copieze protocolul dietelor ardelenе ale lui Mihai Viteazul, în posesiunea cărora intrase pe cînd era, sau fiind încă, «contîpist al Ardealului».

Atunci începu Șincai să scrie. Cum am văzut, el a «îmbogătit», a coordonat și a precedat de o prefață «Elementele» lui Klein. Înnainte de aceasta, — întâie încercare istorică —, el compusese un «Dialog despre Romîni», pe care voia să-l tipărească împreună cu «gramatica cea românească», dar fu împiedecat de censura imperială, căreia i se dase informații tendențioase de către «niscai dușmani ai Romînilor»². Se gîndia să compue și el un dicționar «daco-romîn»³.

Cronicarul mărturisește el singur că a stat numai un an la Viena⁴. La 2 Mart 1780 și la 15 din aceeași lună, el își căpăta atestatele de studii trebuitoare⁵ și se întoarse îndată la Blaj.

Aici fu întrebuițat întâiu *de către guvern*⁶ la prelucrarea și traducerea de cărți de școală. La 9 April 1782 el era numit catehet al noiei școlii naționale din Blaj, iar la 15 Octombore i se dădea și sarcina de «director principal al acestei școlii». El se pune îndată pe lucru, prelucrînd alfabetul, Catehismul și «Principia linguae latinae», fără a avea plată și trăind ca și înnainte în mănăstirea sa⁷. În 1782 încă, la 15 Octombore, îl vedem plîngîndu-se lui Mártonffi pentru reaua-voință de care dădea dovadă funcționarii episcopali față de profesori, de la retragerea lui Grigore Maior încoace⁸. La această dată el fusese bolnav de friguri, ceia ce nu-l făcuse a-și părăsi planurile de prelucrare și traducere din nemțește, pentru care cere hirtie, fixarea literelor, renumerația și mai ales numirea ca «director național blăjean; nu pentru plata ce ar fi să am, nici pentru

¹ *Cronica*, II, p. 435. Cf. Densușianu, Raport, p. 204; *Ist. Rom.* din Orade, vol. I; Barițiu, *Părți alese*, I, p. 555.

² *Cronica*, I, p. 243; III, pp. 471, 477-8.

³ «Cum dictionario daco-romano quod, dummodo otium et scribendi commodum non desit, componere fert animus.» Prefața la prima ediție a «Elementelor».

⁴ *Cronica*, II, p. 435.

⁵ *Orodias*, l. c.

⁶ Epistola către Lipszki.

⁷ «Nec a monasterio in quo degebam ullum unquam subsidium praeter miserum victum et amictum»; plîngere către Guvernator; 30 August 1784.

⁸ Densușianu, *Raport*, p. 208. Rapoarte și la 20 Novembre, la 15 Decembre.

fală, ci ca să pot corespunde mai ușor cu guvernul, ca unul ce i-aș fi supus de-a dreptul ¹.» În această scrisoare, el nu poartă nici un titlu, pe când se numește «director și catechet» în cea din 27 Novembre 1782, în care arată sarcina de traducere a cărților de școală, ce primise, adăogînd că a și prefăcut pe românește Catechismul cel mare «cu textele Scripturii», abecedariul cel mare și prima parte din Aritmetică, pe care căuta, între inspecții, să o tipărească la Sibiiu ². În 1783, când face să apară «Prima principia latinae gramaticae» pentru «școlile românești naționale», cu text explicativ român, el era tot «director și catechet al întâii școlii naționale din Blaj ³». Și, ne mai fiind călugăr de la 3 August 1784, el ceruse la 30 ale lunii a i se da, în locul întreținerii în mănăstire, «o plată oare-care după analogia altor directori normali» ⁴.

Deci visul pe care-l făcuse în 1780, acela de a se întemeia de către guvernul imperial însuși, în Ardeal, cum se făcuse în Bucovina, școli «normale» pentru copiii romîni, acest vis se îndeplinise supt guvernul liberal, reformator, filantropic, răzimat pe un absolutism eficace, al lui Iosif al II-lea. Șincai se bucura de influență, «putea mult», — ni spune el mai târziu în timpurii când rătăcia de la casa unuia la casa altuia —, supt acest Împărat, în vremea căruia «aū răsuflețit Romîni». «Director preste școalele Romînilor din Ardeal», — e titlul pe care și-l dă în românește — ⁵, «soț» său, am zice noi, coleg al adversariului științific al său de mai târziu, învățatul Iosif Carol Eder ⁶, plătit totuși numai cu trei sute de florini pe an, el străbătu de trei ori Ar-

¹ Bibl. episcopiei din Orade; pare a fi alta decît cea precedentă.

² *Ibid.* Alfabetul romîn-german se tipăria la Hochmeister (rugăminte, din 15 Oct., către Mártonffi, a se impune tipografului să sfișească până la Crăciun).

³ Titlul continuă ast-fel : «quae ad usum scholarum valachico-nationalium, propter maiorem incipientium puerorum facilitatem, adiecta valachica lingua, in hunc ordinem rededit ac typis edi curavit Georgius Gabriel Sinkai de eadem, AA. LL., philosophiae et SS. Theologiae doctor ac primariae scholae nationalis Ballasfalvensis director et catecheta». Blaj, Tipografia Seminarului, in 8°.

⁴ Petiția se află în Bibl. din Orade.

⁵ *Cronica*, III, p. 332.

⁶ *Ibid.*, I, p. 334.

dealul, din ordin împărătesc, «pentru cinstea limbii și neamului, făcînd multe lucruri bune în școlile românești», pe care le întemeiază și le înmulțește. În doisprezece ani, cît îndeplini aceste funcții, cu atît mai plăcute pentru acest zelos apostol, cu cît erau mai grele, — el puse basa la trei sute de școli nouă, «normale» sau de Stat ¹.

Tot în 1783 apărea, în fine, *Bucoavna* cu litere latine a lui Șincai, cu titlul romîn și german, cuprinzînd și regule ortografice și po-vățuirii ². În 1785, el tipăria o *Îndreptare cătră aritmetică*, pentru aceleași «școale normălești a neamului românesc» ³.

Era tocmai anul cînd Împăratul recunoștea public situația tristă a Romînilor și recomanda a li se da lumina prin școli ⁴.

Cu doi ani înainte Șincai tipărise *Catechismul* ⁵, pe care-l laudă însuși ⁶, ca fiind «cel mai complect dintre toate cîte le aŭ Romîni» ⁷. Pregătise, tot pentru școli, și o «Istorie a naturei sau a firii», pe care o întovărășise cu un vocabulariŭ de istorie naturală ⁸, în latinește, românește, nemțește și ungurește ⁹.

Încă la 1787, în ziua de Crăciun, Șincai dă din Blaj un atestat în care iea titlul răsunător de «director al celei d'întăiu școli

¹ Cf. *Orodias*, l. c. și *Papiu*, l. c.

² V. titlul mai jos în capitolul despre literatura religioasă. S'ar crede că al doilea alfabet românesc al său, pe care-l pomenește în *Orodias*, e «Alfavita sau Bucoavna pentru folosul și procopsala școlilor neamului românesc», Blaj, Tipografia Seminarului, 1795 — tipărită cu litere cirilice, dar e mai curînd *Bucoavna*, tot romîno-germană, din 1788. Un *Bucvariŭ* din 1771, tipărit la «chirŭ Iosefŭ Lavrentie Curtșecŭ» se află în Bibl. Mihályi.

³ Iată titlul complect: «Îndreptare cătră aritmetică, întăia parte; alcătuită și întocmită pentru folosul și procopseala tuturor școalelor normălești a neamului românesc de Gheorghie Șincai din Șinca, directorul și catechetul numitelor școale, etc. În Blaj, cu tipariul Seminarului 1785».

⁴ Hurmuzaki, VII, pp. 443-4.

⁵ Cunoaștem din 1784 un Catechism romîn-german, tipărit la Viena.

⁶ În *Orodias*.

⁷ «Fusius unquam quam fuerit Valachis traditus iste liber.» Cipariu încă vorbește de Catechismul cel mare, care «și până astăzi se urmează în toate școalele unite din Ardeal», adăugînd că e tradus din nemțește; *Foaie p. minte, inimă și literatură* pe 1841, n° 42, 47. Dar Șincai vorbește în «Orodias» de două catechisme ce ar fi făcut: cellalt e cel din 1780.

⁸ *Vocabularium pertinens ad tria regna naturae*.

⁹ Densușianu, Raport, p. 208.

naționale din Blaj și al celorlalte școli greco-catolice din marele-principat al Ardealului»¹.

Dar mai multe împrejurări interveniră pentru a-î zdrobi situația, în care știuse a se face așa de folositor Romînilor.

Întăiu, sîngeroasa mișcare a lui Horea deșteptase vechile urî ale locuitorilor privilegiați ai Ardealului în potriva Romînilor și, cu toate că inteligența românească se ținuse la o parte în timpul răscoalei iobagilor, bănuiele trebuiau să cadă și asupra ei. Fără să-î pese de dînsule, ea luă în mîină, după potolirea lucrurilor, cauza țerănimii învinse, de și se luptase în luptă dreaptă, supt steagul unor drepte cereri. Pentru întăia oară de la martirologiul lui Inocențiu Klein, durerea celor muți, a milioanelor tăcute, cărora li căzuse, desnădăjduite, brațele ce mișcase cu furie arma, găsi o expresie în graiul învățat al cărturarilor. Sentimentele tuturor acestora, conștiința lor de solidaritate cu aceia cari-și vărsase sîngele în bătălia cu asupritorii și supt roata călăului plătit de aceștia, se întrupară în acel *Supplex libellus Valachorum Transilvaniae cum notis historico-criticis*, în acea tînguire întemeiată pe adevăr și pe justiție, pe care o făcu să apară în 1791, după îndemnul amînduror episcopilor, Bob și Gherasim Adamovici², la Cluj, cînd abia se împrăștiase nourii de flacări ai revoltei, un Romîn ce stătea sus în ierarchia onorurilor, «prea luminatul domnul sfeatnicul de Curte Iosif Meheși»³, fiu al protopopului romîn din Mănăstur-Cluj⁴.

Pe această «inștanție», Șincai ar fi iscălit-o bucuros. Colegul său Eder o găsi obraznică și insultătoare pentru acei cari printr'o tradiție de secole aveau dreptul de a deposea, de a împila și de a desprețui. Răspunse tot în latinește⁵, cu acea violență amestecată cu batjocură pe care o deșteptară totdeauna cuviincioasele, scurtele și rarile protestări ale răbdătorului popor romîn

¹ «Primariae scholae nationalis Balasfalvensis et reliquarum graeco-catholicarum per magnum Transylvaniae principatum director.» Papiu, *l. c.*, p. 90.

² Klein, în *Instr. publ.*, scriitorii.

³ Șincai, III, p. 92.

⁴ D. Vaida, *Discursurile către Bob*, p. 4, nota; Barițiu, *Părți alese*, I, p. 543; Klein, *Ist. Rom.*, I, care admite și colaborarea lui Molnar.

⁵ Titlul răspunsului lui Eder este: *Notae historico-criticae ad supplicem libellum Valachorum*.

din Ardeal, din zilele episcopului-martir Inocențiu Klein până în acele de astăzi. Șincai nu se putu răbda și răspunse printr'o Anticritică, furioasei Critice. El arată în cârticica sa că teoria trecerii Romînilor peste Dunăre, în urma unei invitații oficiale, trecere pe care, după Sulzer, oracolul dușmanilor noștri, o adoptase Eder, nu se poate împăca nici într'un chip cu logica eternă a lucrurilor și adaugă argumente de fapte pe lângă acel, hotărîtor, de judecată. Lucrarea nu putu însă să se tipărească, censura împotrivindu-se ¹.

Căci Împăratul binefăcător, care recomandase dietei ardelene petiția din 1791 și o silise a da drepturi Romînilor, de și murmurînd, tăgăduind și insultînd, ca de obicei ², murise acum, dezgustat până în fundul inimii sale, zdrobit de primirea pe care nepriceperea și nătîngia omenească o făcuse admirabilelor sale intenții, prea în pripă realizate. Vechia politică austriacă, ce stătea în a nu lovi nimic în față și a governa prin viciile supușilor ca și prin virtuțile lor, politica de respect față de nedreptatea sanctificată prin timp și de non-sensul admis de cei mai tari și mai ascultați, înlocui efemera politică de francheță și de dreptate, giulgiu în care se înfășură trupul filantropului împărătesc. Nu era în 1791 vremea să se manifeste cereri din partea conaționalilor lui Horea împotriva acelor națiuni mîndre, bogate și zgomotoase pe care se răzima monarhia îmbătrînită. Șincai era un funcționar de Stat, și nu lui mai ales i se convenia să vorbească.

Îl încunjura ura pe care trebuia s'o deștepte orî ce Romîn care știa să-și spuie dreptatea. Pe guvern nu se mai putea răzima, și acesta se gîndia tocmai să desorganizeze școlile normale, în care nu mai trebuia să se mai predeie limba de Stat, cea germană ³. Iar pe Vlădica din Blaj, care, de nu s'ar fi chemat Bob, ar fi văzut unde îi este locul în aceste împrejurări, putea pune Șincai și mai puțin temeiu.

Am văzut ce fel de om era acest închinător al lui Mamona, acest dușman al Spiritului. Pentru dînsul Șincai avea toate defectele lui Klein și, mai mult decît acesta, defectul capital de a fi obraznic.

¹ Ms. e la Oradea. Nu l-am putut vedea.

² Hurmuzaki, IX², pp. 213-4, 238 și urm.

³ *Orodias, l. c.*

Și, adevărat, că și era. După ce la 1784 el ieșise din călugărie, ca și Klein și Maior, declarînd limpede, pentru partea lui, că a făcut profesia de noviciat pentru a merge la Roma, unde se știa că-l trimisese Darabant¹, el se făcu sistematic a ignora prezența unui Vlădică — și ce Vlădică! — la Blaj. El era slujbaş împărătesc, mirean acum, și de Luminăția Sa n'avea habar. Cărțile lui n'aveau Prefețe și nu cuprindeau dedicații.

Iar, cînd își aducea aminte, nu stătea pe gînduri să comunice Mitropolitului sentimentele de meritat despreț pe care i le inspira, pentru toate cite le făcea și mai ales, pentru toate cite *nu* le făcea. Avem o ast-fel de scrisoare, redactată macaronic, în românește, latinește și ungurește, la 10 August 1792, din Blaj. Șincai își rîde într'însa de Prea-Sfîntul, căruia-î reclamă și niște păhare pe care le adusese de la Roma². Acesta, cel puțin, nu se încurca și spunea lucrurile verde în fața omului.

Dabo operam ut destruam illum, decretă poate sentențios, și în acest cas, după ce primise cine știe cite misive ca aceasta și cine știe cite comunicații orale de aceiași nuanță, păstorul turmei unite. Și într'adevăr că nici nu era greu să se «distrugă» un om sărac, izolat, părăsit de aceia pe cari-î servise. Adecă, bine înțeles, putea fi «distrusă» situația lui, viața lui materială. Cît despre suflet, el trebuia să-și ridice flacăra mîndră, de mînie, cu atît mai sus, cu cît creșteau silințele dușmanilor pentru a-l umili și învinge. Șincai fu scos din slujbă, unde-î luă locul un vrednic cetățean, care se numia Gheorghe Tatu și care, cu tot numele său patern, era numai fiul operelor sale. Apoi fu dat și în judecată la 1794, ca unul ce fusese un conspirator și un intrigant contra prietenilor săi, între cari Klein³. Cercetarea în potriua lui îl lăsă liber, în 1795, — liber să-și ceară iertare sau să moară de foame. Cea din urmă soluție era preferabilă.

Acest curios om care era Șincai, crezu, în rătăcirea sa, pînă la sfîrșit, că există o dreptate și o recunoștință.

În 1796, el alergă la vechiul său patron, «hrănitorul său prea dulce»⁴, pentru a-î cere cu ce să se ducă la Viena pentru a se plînge. Episcopul dădu prigonitorului două-zeci de galbeni. Era

¹ Papiu, *l. c.*, p. 89.

² Tipărită de Papiu, în *Arhivul* lui Cipariu, p. 480 și în *Șincai*, pp. 103-4.

³ Actul din 11 Septembrie, în Papiu, *l. c.*, pp. 91-103.

⁴ *Orodias*, *l. c.*

destul pentru a ajunge acolo, dar de la Viena Împăratului până la dreptatea lui Dumnezeu mai era drum ...

Plecînd, Șincai sperase să poată cîștiga încă un alt loc în administrația școalelor împărătești. După rugămîntea lui, Corneli propuse inspectorului Werner a-i da un loc în țara ungurească. I se răspunse însă că postul vacant a fost dat altuia, că, și dacă nu l-ar fi dat, nu putea să prefere un străin celor din țară, că, în sfîrșit, în privința lui Șincai, a primit informații, pe care nu le prea înțelegem, despre o catedră, despre un concurs și despre o numire ce nu se efectuase¹. Lipsa de izbîndă fu comunicată lui Șincai la Pressburg, de unde-l vedem scriind la 22 Octombrie 1796, cerînd știri nouă despre afacerile lui și trimițînd salutări prietenilor ce-i erau Vulcan, Erdélyi și Tertina.

La această dată el se gătia să meargă la Cluj și de aici, de sigur, mai departe, pentru dreptatea sa².

Se întoarse cum venise. Cine era să se uite la unul ca dînsul, la un «Valach» neastîmpărat, care primise pedeapsa necuviințelor sale! Auzi despre comitele Daniil Vass de Țeaga, că are nevoie de un preceptor pentru trei copii ai săi. Mulțami norocului că a găsit acest loc. În ceasurile ce-i lăsa libere grelele sale ocupații, fostul director al școlilor normale românești lucra la opera sa istorică, «începută odinioară și pe care întîmplările-l oprise de a o continua mai înainte»³.

De aici mai veni odată, după șese ani, cînd își îndeplinise robia, între prietenii de la Oradea, pentru a afla material istoric pentru carte, iar pentru sufletul său mîndru, atît de greșit rinit, mîngîiere și îndemn către o viață nouă. Se duse la Vlădica Ignatie, care respecta într'însul pe mărturisitorul adevărului științii, la canonică, la cunoscuți, la Tertina, poetul latin, «gloria

¹ «Sed neque in casu quo nullus adhuc eo dispositus foret et si de patriae gremio esset D. V. Perillustris, se spem eius loci consequendi citius facere potuisset, quod eidem constitisset D. V. P. medio concursus petitam cathedram non obtinuisse. Fieri enim potest, inquit, ut voti compos reddatur.»

² Scrisoare a lui Șincai către Corneli, 22 Octombrie 1796; ale lui Corneli către Șincai, 10 Octombrie și 4 Novembre din același an.

³ «Historiam quondam coeptam..., quam nequii ob fatum continuare prius.» *Orodias, l. c.*

școlii regale», care-î dăruî Elegiile sale latine, îl visită, îi comunică unele izvoare¹, la poetul Nagy, pentru «Orodias» a căruia făcu și el, elevul Iesuiților din Cluj și Roma, o elegie. Apoi, tot în 1803, el părăsi *Tusculanul* lui Darabant² și luă în mână iarăși toiagul pribeagului, de care nu era să se mai despartă. Acum însă avea un tovarăș: *Cronica* sa, pe care o alcătuiuse în trei volume și pentru binele căreia, pentru îmbogățirea și tipărirea ei, călătoria³.

Din Oradea merse drept la Buda, pentru a cerceta bibliotecile Kovachich și Széchenyi. Aici își continuă lucrul, «înnavuțind și netezind» *Cronica*, pe care o dusese în 1804 până la anul 1660⁴. Era în relații cu «lăudatul» Katona, făcea servicii științifice altui «lăudat», Kovachich⁵, dădea lui Engel lămuriri pentru opera istorică a acestuia, ce se găsia atunci la Halle supt tipar⁶, discuta cu învățații despre probleme istorice⁷. Găsise aici pe un prieten din tinereță, pe Klein, și el desgustat și obosit, prigonit și el, din aceleași motive. Am văzut că Samuil îndeplina funcția de censor al cărților românești pe lângă Tipografia Universității⁸. De la o vreme, din 1804⁹, Șincai îl ajuta, și-l vedem luînd titlul de «diortositoriu în tipografia crăească»¹⁰.

La 1804, el dă explicații asupra ortografiei românești căpitanului de cavalerie Lipszki, care se ocupa cu tipărirea unei hărți a Ardealului¹¹. În anul următor, el scotea o ediție refăcută a *Elementelor*¹², pe care o semna singur, ca fost director și actual

¹ Mai târziu îl vedem prezentînd prin Șincai ambasadorului frances o poemă despre Napoleon.

² «Ex episcopali Darabantiano tusculano» e datată *Elegia*.

³ *Orodias*, l. c.

⁴ Papiu, l. c.

⁵ *Ibid.* V. *Cronica*, I, p. 445 și la anul 905.

⁶ II, p. 254: «Despre carele [originea lui *Vornic* din *vernicus*] au putut prea-vestitul Enghel ceti pe Grevie și pre Hofman, deacă nu mi-au crezut mie, cînd i-am scris despre aceasta din Buda, tocmai atunci cînd să tipărea istoria lui, ce o au scris despre Moldova și Valachia».

⁷ *Ibid.*, II, p. 47.

⁸ V. mai sus, în acest capitol.

⁹ *Cronica*, II, p. 28.

¹⁰ Papiu, l. c.

¹¹ *Epistola ad Lipszki* a fost tipărită și s'a reprodus în întregime în *Tezaurul* lui Papiu. V. și capitolul despre filologie.

¹² Aceiași observație.

corector la Tipografia Universităţii ¹. Klein avea, cum ştim, titlul superior de censor, care i se şi dă în Prefaţa cărţii.

Care-î era viaţa aici, în ce împrejurări căuta adevărul şi-l însemna pe muncitele paginii ale operei sale de căpetenie, aceste lucruri le putem şti dintr'o preţioasă corespondenţă a lui cu acel Corneli, care era şi corespondentul credincios al lui Samuil Klein.

Sosise la Viena în timpuri de război, când lumea avea altă grijă decît a dreptăţii unui Valah prigonit. Fu bucuros să găsească adăpost la eruditul Kovachich. Acesta lucra la deosebite ediţii de texte, la publicarea Cronicilor lui mărunte, a colecţiei *Ius tavernicale capitulare* şi la alte asemenea lucrări oboşitoare, pe care prefera să le facă prin alţii. Învăţatul vagabond primi locuinţă şi îmbrăcăminte pentru serviciu ştiinţifice anonime. Contractul era pentru şapte luni: «aproape tot timpul din şapte luni». Şincai scoase copiile trebuitoare, se îngriji să le colaţioneze, redactă prefeţe pe care altul era să le iscălească. În schimb pentru această muncă, la care întrebuiţa şapte ceasuri dimineaţa, de la cinci în zori de ziuă, şi cinci după amiază, până în amurg, el îşi primia blidul şi haina, cite-o frumoasă haină ungurească *de paradă*. Iar pentru celelalte nevoi îl ajuta prietenii, şi-l vedem mulţămind în Mart lui Corneli prin care-î venise un *subsidiu charitatis* de două-zeci şi cinci de florini, cari, la un loc cu alţi bani, de la comitele Festetics şi de la un preot, îi slujiră pentru ca să-şi cumpere «un rînd de haine cum se cade».

În acelaşi timp, învăţaţii cari ştia de ce material preţios pentru istoria neamului său dispune, îl îndemna să-l publice pentru faima numelui său şi pentru binele tuturor. Tertina-î scria să tipărească fără zăbavă *Anticritica* în potriua lui Eder, iar Engel, ocupat cu tipărirea *Istoriei* principatelor, îl sfătuia să dea la lumină documentele, de care însuşi putea să profite încă. Însă Şincai avea o foarte înaltă idee de perfecţia până la care trebuie dusă o operă ştiinţifică durabilă: i se părea că aŭ nevoie, lucrarea mare ca şi cea mică, de multă prelucrare încă, şi pentru cea din urmă doria se caute oare-care dovezi în cărţile Bibliotecii Széchenyi. Şi, timpul fiindu-î aproape în întregime

¹ Pentru un conflict al său în această din urmă calitate cu Grigore Obradović, v. Densuşianu, Raport, p. 208.

prins, de nevoile științifice ale stăpînului, nu-î ajungeau cîteva ceasuri răpitate pe furiș pentru a-și duce lucrul la capăt.

Însă, în primăvara anului 1804, devenind vacant locul de censor pentru tipărițile rusești și românești, după cît se pare,—Tipografia Universității din Buda, care spera un cîștig însemnat din monopolizarea tiparului cărților românești de pretutindenă, simți nevoia unui censor și unui corector anume pentru limba noastră. Pentru cel d'întăiu loc se presintară trei candidați: Vitéz, Corneli și Samuil Klein. Cel-de al doilea îl ocupa de cîtva timp un Român neunit, anume Onișor, sprijinit de Molnar, om cu trecere la tipografie pentru cîștigul ce-î aducea prin imprimarea *Mineelor*. «Nu cumva», scrie Șincai la 25 Mart, «pentru Mineie are dreptul Molnar să poruncească și regatului ungueresc în profitul shismeii sale» și, în special, în profitul «măgarului shismatic» de Onișor? Tînguirile lui în această privință nu rămăseră însă zădarnice: la 15 Maiu el era numit corector al tipografeii, cu un florin pe zi, și la 26 Iunie el părăsia pe Kovachich, care spera să fie ajutat de harnicul său *famulus* și în recolta de manuscrise din timpul verii. Plecînd, acest mîndru sărac nu-și ceru nici plata promisă. «N'am cerut și nu voiu cere.»

Situația nu era strălucită, ce e dreptul: «căci cortelul, traiul, îmbrăcămîntea, pe urmă leamnele și lumina și altele sînt scumpe în focul vînat», dar, cel puțin, afară de cele două ceasuri de corecturi zilnice, bietul om putea să lucreze pe socoteala sa. «Tot timpul ce am liber îl dau neamului mieu», scrie el. «Mă scol, în cartierul mieu din cetate, la *Wiener Thor*, desdedimineată și, după ce mă închin, la patru mă așez la masă, îndrept, scriu sau cetesc până la opt și jumătate. De acolo mă duc la Pesta, și la 9 intru în vre una din bibliotecă, și lucrez, la manuscripte mai cu samă, până la 12; la care manuscripte foarte cu greu mi-a fost îngăduită intrarea. Mă întorc apoi să prînzesc în cetate. După prînz, pe la 2, îmi odihnesc sufletul o jumătate de ceas, primblîndu-mă cu unul și altul. La 2 și jumătate mă întorc în Pesta, și staî în bibliotecă de la 3 până la 6. După 6, întorcîndu-mă într'o jumătate de ceas la Buda, iar mă pun la lucru, până la 8. Dar nu totdeauna, pentru că adesea mă duc să-mi văd cunoscuții, une ori vin ei la mine. Iar, la 8 ceasuri de sară, merg la primblare și mînînc și beau, dacă am ce. La 10, în sfîrșit, merg la culcare.» Lucrînd ast-fel, cît poate un om și mai mult

decît atîta, el spera să termine cu «*Annales Daco-Romanorum*», *Cronica* sa, pînă la sfîrșitul anului. Și-l vedem gîndindu-se cum e mai bine să se facă tiparul, pe care el nu era să-l vadă nici odată: cu banii vre-unui «Mecenate», poate Darabant, pe care l-ar pomeni în Prefață alături cu răposatul episcop Maior, ca principalii săi binefăcători, fără de cari n'ar fi ieșit la lumină cartea, — cu cheltuiala Tipografiei, care nu-î dădea mai mult de șese florini pe coala de tipar, ori cu produsul unei subscrierii.

Totuși planul nu fu realizat. Corneli răspunse din Oradea, unde era nădejdea cea mare a lui Șincai, că timpurile sînt grele, că vinul canonicilor nu află preț, că fiecare are nevoile lui, că Vlădica are alte locuri unde i se cer banii și că nici hîrtie din fabrica de la Beiuș nu i se poate trimite, fiindcă aceia e sugătoare. Șincai găsi însă altceva de făcut. Neștiind cine va veni ca să fie censor, el se temea în Iulie 1804 să nu fie înlocuit de acesta, sau la sosirea acestuia, și să «trebuiească iarăși, pentru pîne, a-și închiria munca, pe care ar voi s'o cheltuiască numai pentru folosul nației». Acest nou censor fu însă un prieten, un tovarăș de idei, un vechi cunoscut: Samuil Klein, și, întîlnindu-se, ei se înțeleseră pentru tipărirea, pe numele lui Șincai singur, a unei nouă ediții din gramatică. Ea apărură, dădu multă osteneală și multă bucurie autorului, și nu se vîndu de loc, spre marea părere de rău a bunului Corneli, care nu se putea opri însă de a o găsi prea puțin practică pentru cetitori.

În 1806 muria Klein, și Șincai lua asupra-și și censura, în chip interimar însă, căci nu era să fie numit ¹. Îl vedem stăruind însă pentru această numire, care i-ar fi asigurat un ultim adăpost de bătrîneță, la 22 Iulie 1806, apoi, peste aproape un an, la 11 Iulie 1807 ². Tipografia-l înlătură însă, cum vom vedea, ca fiind prea bătrîn: «ob aetatem iam proveciorem ³», și el rămase ast-fel pe drumuri. În 1805 se stînsese și patronul său Darabant. Puținii săi prieteni dispăreau și aceia.

Din acest an 1806 avem puține și în corespondența cu Corneli, care-și pierdu postul școlar și ajunsese el însuși un om lipsit

¹ Titlul de fost censor interimar îl avea în titlul Cronicii sale latine; Densușianu, Raport, pp. 215-6.

² Marienescu, *Petru Maior*, pp. 47-8. Văzînd că n'are sortiri de reușită, el își cere măcar, ca «typi corrector», salariul; *ibid.*, p. 48.

³ *Ibid.*, p. 54.

de mijloace și un reclamant fără izbîndă. Avem scrisoarea din 18 Mai, prin care Șincai comunică moartea «incomparabilului său prieten» și zelosului său colaborator. Arătînd că nu e în stare a împlini în aceeași vreme și sarcina de censor și aceea de corector, cînd atîtea lucrări sînt gata sau chiar în curs de tipărire, el își arăta dorința de a ocupa tot numai locul cel vechiu, crescîndu-i-se însă salariul. Censor ar putea să fie unul din canonicii Oradiei. Dar mai tîrziu el petiționează pentru acest post de censor și fu unul dintre cei trei recomandați de capitolul orădean, însă — veșnic fără noroc — în rîndul al treilea. În frunte venia Corneli și după dînsul alt bun Romîn, alt scriitor de școală nouă, alt tovarăș de luptă, Petru Maior¹. Împrejurările puneau ast-fel în neplăcute conflicte de interese oameni nobili, talentați și harnici, a căror menire părea să fie aceea de a lucra împreună.

În 1807-8, el continuă în anexa la *Calendarul de Buda* «Istoria Romînilor», pe care începuse a o tipări în 1806 Klein : după o parte de tranziție, el reproducea manuscriptul operei sale capitale. Dar nici acest lucru nu-i era dat să-l ducă la capăt, precum în zădar îi fusese și speranța, pe care o exprimă lui Samuil Vulcan, succesorul lui Darabant, în 1808, că Margela, viitorul gramatic basarabean, va lua asupra-și cheltuielile tiparului².

Correspondența din 1807 ni deșăinuește starea de suflet a prigonitului de noroc scriitor. În Februar, el vorbește încă de visurile lui de activitate literară. S'a hotărît să scoată în sfîrșit lucrarea-i istorică sub titlul de «Magazin Annalium dacicorum seu valachicorum», dîndu-se extrasele din izvoare în limbile originale, afară de acele a căror traducere ar fi cerută de subscritori. Manuscriptul fusese comunicat arhiducelui palatin și Înnaltului Consiliu al regatului. Afară de *Cronica*, al căreia titlu îl schimbase în Mart, iar după sfaturi de învățați cunoscuți ai săi, în «Memoria Daco-Romanorum sive Valachorum et affinium populorum», el se declara gata a lua asupra-și, pentru plată, corectura dicționarului lui Klein, ajuns acum în alte minî, pe calea prelucrărilor fără de sfîrșit. Se mai gîndia a tipări în românește, după propunerea unui anume Mets, o ediție prescurtată a culegerii istorice.

¹ *Unirea* din Blaj, XI, N-le, 2, 4 și 5 ; documente culese de d. I. Ardeleanu.

² Densușianu, Raport, pp. 208-9 : Margela e latinisat *Marcella*.

Dar grija situației sale materiale îl chinuia, cu atât mai mult cu cât avea să se lupte cu cei mai buni prieteni ai săi, pe cari, ca și pe dînsul, îi chema la Buda, la cei patru-zeci de florini pe lună, nevoia inexorabilă de pîne pentru trup și, pentru suflet, de lumină.

Încă din 1806, Corneli se rugase de Șincai să fie iertat pentru o concurență pe care n'o dorise. În Februar al anului următor, Șincai însuși scrie ast-fel: «Pîne o să am eū, dar lucrului literar îi voiū zice rămas bun, dacă și acum îmi va fi vitreg norocul». Totuși spera că, la sosirea lui Corneli, i se va da un loc de *inspector* în diocesa Oradiei, de frică să nu treacă la Curtea rusească, ceia ce, adaoage el, «se poate ușor întîmpla, căci cu cât am acuma nu pot trăi», avînd neconținut să aleagă între lipsa de haine și lipsa de hrană. Se mai gîndia să concureze pentru o catedră de drept canonic. «Să am numai un rînd de haine cum se cade până atunci, căci se uită lumea și la haină, nu numai la capul ce are omul». Era bolnav, ni spune, și scrisoarea e făcută cu o mină tremurată.

I se răspunde, cu plîngerî pentru neîncrederea ce arată el și zăbava cu care scrie îndărăt. «Eū nu vreau să iaū nimăruia locul de censor, și nu l-am cerut de voia mea, ci de hatîrul altora, și după vre-o trei luni de stăruinți ale lor.» Dar nu poate refusa, căci ar fi judecat drept un om leneș sau fără consecvență.

În Mart, el încearcă, sfios, a face pe Corneli să renunțe la locul ce era, probabil, să i se deie. Vorbește de datoriile ce a lăsat Klein, de nevoia altei situații pentru cine vine la Buda censor, de alegerea ce-î rămîne încă prietenului între directorat și postul de la tipografie.

Numirea lui Corneli se făcu însă la 26 Maiū. Nehotărit încă, între postul cel nou și între vechiul prieten, dar mai mult încă între directoratul, ce-î convenia mai bine, și o situație ce nu-î era bine cunoscută, Corneli scrie lui Șincai la 8 Iunie, protestînd că numai la ultima nevoie și strîns de amicii săi, și-a presintat cererea pentru censorat.

Ca răspuns, Șincai scrie rîndurî amare, de o amărăciune discretă, cu atât mai mișcătoare, la 21 ale lunii. A fost numit, în fine, în postul dorit. «Cînd vei veni dumneata aici, va înceta și sarcina mea de corector» — care fusese suprimată —, «căci am căpătat-o numai pentru a ajuta pe bătrînul Klein; dum-

neata ești tînăr, și e firesc să nu mai fie nevoie de mine.» «Să vie însă răpede, pentru ca el, Șincai, să-și poată găsi loc, «din vreme și încă de cu vară... Căci m'am încredințat că nu e de mine nici locul acesta, și de aceia mă voi duce unde va vrea Dumnezeu... M'am deprins cu nevoia. Vestea nu mă prea supără, căci mă încred în Dumnezeu și în sprijinul celor ce au nevoie de mine, în afacerile lor private sau în ale țerii și neamului...»

Se știe că timidul Corneli nu veni. Încă la 22 Novembre, după ce i se restituise o parte din cheltuielile ce făcuse ca director și stătea acum mai bine, el întreabă pe Șincai «care sînt veniturile locului de censor, afară de cei 500 de florini, ca să știu ce să fac în orî-ce împrejurare». Nu știm ce i se va fi răspuns și dacă acest răspuns hotărî părăsirea din partea lui Corneli a situației ce i se oferise.

Dar al doilea concurent, Maior, fu și el mai norocos decît Șincai: el fu numit în iarna anului 1808, de și nu-și ocupă locul mai multă vreme. Episcopul Vulcan îl voiă pe dînsul, și numirea-i era sigură.

Șincai trebui deci să plece din locul unde erau bibliotecile, prietenii, informatorii, unde erau ușurințele tiparului. Dar «pîne», cum prevăzuse, se găsi pentru dînsul. La 3 Iulie, el scrie episcopului Vulcan că «se va duce» — cum îl îndeamnă — «la comiții Vass». Mai departe, el mulțamește episcopului pentru că a fost pus pe listă pentru censorat, loc pe care, unit cu corectura, «nu-l mai poate îndeplini». Mulțamește și pentru «ajutorul făgăduit cît timp va avea nevoie de dînsul». Cînd își va termina cartea aceasta, va merge la Oradea, după moartea lui, pentru a fi continuată acolo. Iar în Buda va mai sta pînă la sfîrșitul lui August, pentru a sfîrși cu censura *Octoihului* lui Molnar. După aceasta, episcopul va găsi cu ce să-i ajute drumul către adăpostul de bătrîneță și nenorocire ¹.

În 1808 încă ², sau în cele d'intăiū zile ale anului 1809, Șincai părăsia Buda, unde locul său fusese dat lui Petru Maior, ca mai

¹ Cf. cu actele publicate de d. Ardeleanu în *Unirea*, n^{le} la 3 și următoare cele, inedite încă, păstrate la Oradea.

² Că în acest an tot se afla în Pesta, se vede din locul din *Cronică*, I, p. 37: «După cum am văzut cu ochii și am auzit cu urechile în anul trecut 1808 în Peșta, cînd se sfădea [Grecii] cu Rominiî acolo pentru aducerea de preot românesc».

tînăr. Era amărît, după cîte încercase, după cîte planuri i se sfărîmase în minî, pînă la sfîrșitul zilelor sale. Pretutindenî vedea amenințări, prigoniri, ură. Alergă la un loc de retragere înde-părtat, în satul Sinea, la aceia pe cari-i învățase carte, în cel d'întăiū exiliu al său în pustie. La dînșii se hotărî să stea, «ca la niște ucenicî aî săi, pînă va săvîrși munca sa pentru folosul Romînilor, dintre cariî», adaugă el, înăcrist de o nenorocire așa de persistentă, «uniū maî vrea-m'ar mort decît să scriū de acestea ¹.»

«De nu mi-ar fi stat,» scrie el, «familia aceasta întru ajutoriū, eū cu ajutoriul Romînilor mei în veaci n'aș fi scris cronica aceasta, ba doară o aș fi pîrjolit de mult, — atîta m'au năcăjit Romîniū, de la cari am așteptat ajutoriū» ². Aniversarea de «56» de ani îl apucă la foștii săi elevi, la 28 Februar 1809, și, oprindu-se în transcrierea lucrării care-i resuma cugetarea și în care simțirea lui trebuia să rămîie nemuritoare, el mulțamia oaspeților săi, cari nu-l uitase și nu-l răsپinsese. «Scriū în Sinnea, satul comitatului Aba-Uivar din Ungaria, în curtea Măririlor Sale, ca să li arăt mulțamita, carea li se cuvine, nu numaî de la mine carele scriū, ci și de la aceia pentru al căror folos scriū aceastea ³.» Fără îndoială că o mulțamire se cuvine și din partea celor mulți ce au căutat informație și lumină în cartea lui Șincai, acelor tineri străini cari au dat un acoperămînt și un blid la masă bătrînului muncitor pentru desvălirea gloriei poporului său, ce nu se gîndia la dînsul!

Apoi iarăși porni, înainte de a-și termina cartea, închipuindu-și poate că-l așteaptă în vre-un colț de lume norocul ce i se cuvenia. Cînd scria ultimele pagini ale cronicii sale, — ultimele păstrate —, el se găsia la Oradea-Mare iarăși, unde nu căuta nimic precis, ci numaî să-și spuie cuiva înțelegător, pe romănește, necazurile. «Cînd scriū aceastea, în 4 August din 1811, în Curtea prea-luminatului și prea-sfințitului domnului Samoil Vulcan, episcopului celui romănesc din Oradea-Mare, alaltăeri au prînzit la Prea-Sfinția Sa Ghenerariul Chinmaer» ⁴. La 2 Novembre era încă acolo și cerea episcopului revisori pentru opera sa, pe care se declară gata să-i asculte ⁵.

¹ *Cronica*, I, p. 526.

² *Ibid.*, II, p. 201.

³ *Ibid.*, p. 511 și urm.

⁴ *Ibid.*, III, p. 366.

⁵ *Unirea*, l. c., No. VI.

Mai știm lucruri puține despre dînsul, care tace de acum înaintea sa ale căruî vorbe n'au ajuns până la noi. Ne orientează de aici înaintea unele acte, puține și risipite, și «tradiția contemporanilor, vagă și tristă»¹.

La dînsul nu se mai gîndește de acum înaintea. Îi este numai să aibă unde-și odihni capul. Ca o muștrare vie se înfățișează înaintea lui Bob, care-l «distrusese», apoi piere ca o nălucă, lășînd în urmă amintirea unor cuvinte de deznădejde și ură. Se arată la Curtea lui Vulcan a doua oară, oferind a răsplăti ospitalitatea printr'o copie a cronicii sale; din nou trece pe la Blajul unde avuse un așa de mare rol odinioară.

În toate aceste peregrinații de durere și umilință e totuși un scop. Șincai văzuse pe alții tipărind istorii ale Romînilor, în care știa mai puțină muncă decît în opera lui. Înaintea de a muri, voiă să-și vadă și el cartea tipărită. Nu în românește, ca s'o cetească puțină, ci în latinește, pentru a străluci luminoasă în ochii tuturora, pentru a-și atinge pe deplin scopul: gloriificarea neamului în potriva dușmanilor lui.

După mult zbućium i se permise în 1812 tiparul pentru Ungaria², dar Mártonffi, vechiul său corespondent, refușă învoirea pentru Ardeal. În raportul său din 5 Mart 1814 el susținea că lucrarea nu e o istorie a «Valachilor», cum s'ar crede după titlu, ci o cronică a Romei vechi, și o rea cronică, plină de idei subversive, un îndemn spre răscoală³.

A descuragiat aceasta pe Șincai? Aă venit din partea guvernului ardelean, în urma acestuî raport, îndemnuri sau amenințări? Nu s'a găsit nimeni la Buda ca să stăruie pentru imprimarea lucrării? Viguroasa inteligență a lui Șincai s'a stins ea în anii din urmă? Taina a luat-o cu dînsul. Se zice — căci cine poate ști lucrul cu siguranță? — că moartea l-a prins, ca o izbăvitoare a înstrăinatuluî de toată lumea, în ziua de 2 Novembre 1816 la Sinea, în locul unde muncise și suferise atîta, în locul unde credea el că bătrînețele lui nenorocite sînt tolerate mai mult decît aiurea. Muria fără un rost pe lume, fără rude, în casă străină și cu teribilul gînd în mintea ce se stîngea că poate munca i-a fost în zădar și că opera vieții sale se va pierde.

¹ Papiu, *l. c.*

² Densușianu, Raport, pp. 215-6.

³ *Ibid.*, p. 216.

Întăia oară Șincai și-a exprimat părerile asupra istoriei poporului său în Dialog, acel dialog pierdut, pe care-l păstra încă în manuscris și-l cita încă în 1805, în Prefața ediției a doua din gramatică¹. A doua oară trată, cu alt scop și supt altă formă, același subiect în polemica sa, care a rămas și ea inedită, contra lui Eder: *Responsum ad crisin Iosephi Caroli Eder in supplicem libellum Valachorum Transylvaniae*².

Cînd își pierdu locul de director și fu condamnat de necesitate să trăiască lungi ani de zile în satul unde creștea pentru hrană și plată copiii unui nobil maghiar, el reveni la studiile sale istorice, pentru care-i mai rămînea destulă vreme. Ambiția lui era, cum am spus, să scrie în latinește protestația sa istorică pentru onoarea neamului românesc. Dar, pentru ușurință, el redactă întâi în românește, rezervîndu-se să facă traducerea latinească, destinată publicității, după ce manuscrisul român va fi cu totul terminat.

Încă de pe la 1795-6, Klein vorbea de «frumoasa culegere de autori despre istoria Romînilor» a lui Șincai. La 1801, el pomește acum *Cronica* latină a prietenului său și adaugă: «Lucru foarte mare și pentru care mare laudă în neamul său s'arcădea să aibă. Numai de o ar pune în rînd și o ar sfîrși, cum au început. Întru această istorie pre toți scriitorii, ori din ce neam, cari au scris ceva de Romîni, îi aduce și-i luminează»³.

Șincai era însă un om foarte scrupulos, care revenia necontenit asupra redacției sale de la început. Mergînd la Buda, el află aici de studiile și planurile lui Engel, cu care l-am văzut intrînd în corespondență. La 1804, cînd Șincai terminase până la 1660 redacția sa latină⁴, apărea la Halle excelenta, conștiincioasa și critica lucrare a învățatului german. Șincai n'ar fi putut scrie o astfel de carte, fiind prea pasionat, avînd mai puțin decît rivalul său deprinderea metodei, fiind înzestrat cu un talent inferior de orînduire și expresie.

Lui însă nu-i făcură nici o întipărire însușirile capitale ale

¹ «Disserui in dialogo.»

² Ms. se află în Biblioteca episcopiei românești din Orade. V. și Densușianu, Raport, p. 208. Cf. *Cronica*, I, p. 457: «antihrisul mieu... Ci, dacă nu s'au putut tipări pentru teleagă, îl întreb acum din căruță».

³ Versiunea latină, ed. Laurian, p. 72; ms. 1307 al A. C. Rom.

⁴ Scrisoarea din 25 Februar, în Papiu, *l. c.*

cărții lui Engel. În schimb, defectele i se înfățișară în toată puterea lor. Văzu în Istoria celor două principate o carte pripită și o carte neonestă, făcută pentru anumite scopuri, chiar personale. Neconținut o spune în noua versiune a *Cronicii* sale. «Prea vestitul Enghel», concurentul științific, care lucrase atît de puțin, ajunsese așa de răpede la scop și-și culesese cu prisos răsplata, *încîlcește* continuu întâmplările ce povestește¹, el «și peste adevăr tot la oala sa trage jarul»²; «lingărește» pe Unguri³, «se lipește de birfelele neotericilor și scrie, nu istorii, ci povești desfundate»⁴, ascultă de porunci oficiale, fiind «supt ocîrmuirea cancelariului ardelean Samuil Teleky»⁵.

Dar birfitorul, lingăritorul, sluga magnaților, autorul de «povești desfundate» era un om foarte învățat, care nu scria decît în deplină cunoștință de cauză, după ce adunase un bogat material în minile sale destoinice. Engel cunoștea o sumă de lucruri, unele de o însemnătate decisivă, care, în starea în care erau atunci studiile asupra istoriei Romînilor, îi scăpase din vedere lui Șincai. Acesta, care zicea rău de predecesorii lui, dar studia cu atenție spusele lor și ținea să nu rămîie în urmă, trebui să adauge, să prefacă, să refacă anume părți din *Cronica*, nu numai pentru a introduce polemică, ci și pentru a rectifica judecata, a îmbogăți povestirea. El e silit de la o vreme a lua ca basă narațiunea lui Engel, pe care o îndreaptă numai, după ce o reproduce sau o completează. Toată *Cronica* trebuia revăzută după apariția însemnatei cărți germane, și răbdătorul Șincai nu se dădu în lături să o facă. În Septembrie 1804 el spera să fie gata «în doi ani»⁶.

La 1807, noua redacție înnainta răpede, și autorul o prefăcea acum în latinește. Murind Klein, în 1806, după ce tipărise în Anexa *Calendarului de Buda* numai o mică parte, anterioară or-

¹ «Iară prea-vestitul Enghel după obiceiul său, așa încîlcește toată istoria aceasta»; I, p. 517. «Enghel, carele numai cit aŭ încîlcit istoria Valachiei, nu o aŭ luminat»; II, p. 145.

² *Ibid.*, II, p. 148.

³ Arătînd că Petru Rareș ar fi fost vasalul acestora, Engel e acusat de «obicinuita sa lingăritură către Unguri»; *ibid.*, p. 255.

⁴ «Nu s'ar fi lipit» — dacă făcea mai multă critică, — «de birfelele, etc., ci ar fi scris istorii, nu povești, etc.» *Ibid.*, II, p. 437.

⁵ *Ibid.*, III, p. 214.

⁶ Epistola către Lipszky: «infra biennium».

ganisării Daciei de Traian, din Istoria sa a Romînilor, Şincai, corectorul și censorul interimar, care rămînea să se îngrijească el acuma de editarea «Calendarului», se gîndi să continue publicația. Manuscriptul lui Klein nu-l avea la îndămină sau nu-î plăcu; pe al său nu-l putea reproduce așa cum era, căci s'ar fi revenit, pentru partea de la început, asupra lucrurilor ce fusese acum expuse de Klein.

El făcu deci o legătură, un pod de trecere între narațiunea predecesorului său și propria sa expunere din *Cronica*, care trebuia să urmeze în «Calendarul» pe anul 1808. Ceia ce se spune despre podul lui Traian, «zidire ca aceaia, ca care n'au mai văzut soarele și cu anevoie s'ar putea crede și iar mai greu s'ar putea spune de nu s'ar vedea și ar fi urmele și rămășițele lui», face parte acum din povestirea lui Şincai. Intenția și-o exprimă ceva mai departe, unde fixează situația pe care o ocupa Sarmisagetuza, «precum voiū arăta mai în colo în ceale ce voiū scrie despre Romîni, care iarăși în paragrafi le voiū împărți, ca să se lovească cu cele ce au scris răposatul părintele Clain și să se poată culeage de prin cărindare și lega la olaltă, ca cu vreme să se aibă toată Istoria Romînilor întipărită. Aceasta se va plini cam tîrziu, și nu în viața celor ce sînt de o vristă, căci toată istoriia Romînilor iaste lungă și viața noastră scurtă; ci nu va strica nimic de se va găti de tipărit și mai tîrziu, batîr pentru viitoarea vremea nepoților sau a strănepoților, numai să se vază odată întipărită. Căci socoteaște cît bine n'am avea noi deacă ar fi lucrat așa moșii și strămoșii noștri! Ca să nu se întîmple se moriū și prin moartea mea să se impeadece tipăritul istoriei, carea de aci înainte trebuie să vină, m'am socotit se las cuprinderile, fără de care pociū fi, și se mă apuc se fac un *extract din istoriia, cea pre larg o am scris în limba latinească despre Romîni*, apoi acela [să-l dau] tipografiei ceî crăești...,ca dintr'însul în tot anul să se tipărească atîta cît va încăpea pre doao coale, după cum și aci urmează.»

Urmează, în altă înfățișare, decît în *Cronica*, într'un stil mai apropiat de al lui Klein, mai prietenesc, mai familiar, cu trimiteri în urmă la paginile tipărite de acesta ¹, cu anecdote și amin-

¹ «Se poate socoti din ceale ce au scris repositul Samuil Clain, în paragrafi ceî mai din nainte a părții aceștiia.»

tiri¹, cu făgăduieli despre ceia ce se va spune pe urmă, în partea orînduită după anii², lămuriri despre «împărțirea, așezămintul și marginile saū otărele Dachiei» precum și, într'un alt capitol, despre apele și cetățile nouei provincii romane.

La capăt, el își reînnoiește promisiunea, dar face apel la iubitorii de istorie românească pentru ca prin ajutorul lor să poată strecura în mai mari proporții resumatul său, ce s'ar tipări atunci întreg, în doi ani de zile numai. «Istoria aceasta a Romînilor de-aci înainte după anii scrisă va eși în tot anul pre cîte doao coale. Însă, de se vor afla oameni ca aceia cari mai nainte se mă încredințează prin iscăliturile sale că, după ce se va tipări, o vor cumpăra, mă leg că în cursul de doi ani o pot avea».

Începutul *Cronicii* apăru, în ordinea cronologică pe care o cunoaștem, în 1808, iar mai departe decît atîta nu știm prin noi înșine să se fi tipărit lucrarea în «Calendar». Șincai nu putu căpăta definitiv locul de censor și corector pe care-l ocupa provisoriu, și, jignit—fără s'o fi spus vre-o dată—de numirea colegului său de odinioară, Petru Maior, în acest post, el nu mai dădu manuscrisul său pentru a apărea în anexă. Pe de altă parte, Maior, care nu credea definitive concludsiile lui Șincai asupra originilor și nu le găsia bine stabilite printr'o argumentație care să facă a se vedea toate fețele chestiunii, să lumineze toate colțurile de umbră ale subiectului, nu va fi stăruit tocmai mult pentru a avea urmarea. Planul ce-l formase Șincai în 1807, căzu ast-fel.

Dintr'o scrisoare a lui Șincai către episcopul Vulcan, datată din Buda, 1808, știm că el terminase volumul I-iū din *Cronică*, poate în ambele redacții. Acest întâiū volum mergea — căci împărțirea în trei volume o menționează Șincai încă în «Orodias» la 1803, și nu pare a o fi schimbat vre-odată —, mergea până la anul 1439³. Anunțînd Vlădicăi apropiata sa plecare la Sinea, el își manifesta intenția de a continuă acolo revisia operei, pe care o redactase tot acolo pentru întâia oară. Pe urmă, cînd ar fi

¹ V. mai sus, biografia.

² «Eū voiū vorbi despre iale în partea ce va urmă a Istoriei Romînilor, și tocma la anii în care se va cuveni, precum voiū face și cu apele și cetățile Dachiei, cei nouă, la vremea Împăratului Aurelian.»

³ Al doilea se opria la 1613, iar al treilea trebuie să meargă, cum se vede din făgăduială neîndeplinită relativă la istoria familiei sale, mai departe decît anul 1739, unde se oprește în manuscriptele cunoscute.

gata toată, ar tipări, cu banii lui Margela, întreaga lucrare, poate în forma ei românească ¹.

Forma latină a *Cronicii*, intitulată «*Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationum*», nu ni s'a păstrat decît în fragmente, cu toate că a trecut întreagă supt ochii censorilor din Buda și din Cluj ². Redacția ei cea din urmă trebuie să fie anterioară anului 1812, cînd cartea a fost supusă cercețării oficiale ³.

Tot înainte de 1812, mai precis în anii 1809-11, în liniștita retragere din Sinea a fost terminată și versiunea românească, așa cum ni s'a păstrat în manuscriptele complete din Oradea-Mare și Cluj, și cum s'a tipărit de mai multe ori ⁴.

În mai multe locuri găsim mențiunea datei cînd autorul făcea această din urmă copie și revizie. Chiar de la început se trimite la «Istoria Romanilor» tipărită în «Calendarul» din 1807 ⁵; se menționează apoi un *Breviarium* aprobat la 13 Maiu 1807 ⁶, se pomenește aniversarea autorului din 1809 ⁷, se înseamnă că anul 1808 e «anul trecut» ⁸. Tratînd despre evenimentele din întăia jumătate a secolului al XVI-lea, în tomul al doilea, el dă data cînd redactează: 13 Decembre 1809 ⁹. Cînd ajunge la epoca lui

¹ Densușianu, Raport, pp. 208-9.

² Unul din aceste fragmente merge până la 1183: e luat din tomul I-iu; un altul, rămas din al II-lea, cuprinde, pe 29 de pagini, anii 1440-8. V. și Densușianu, Raport, pp. 208, 215-6.

³ V. mai sus, p. 218.

⁴ V. și Densușianu, Raport, pp. 216-7.

Ediția din Buda, a «Calendarului», ajungea până la anul 169. Ediția din Oradea, a lui Gavra, nu e terminată. Ediția din 1843, și ea rămasă incompletă, înainta până la 999. Edițiile din Iași, 1853, și cea următoare din București, reproducție a celei d'întăiu, avînd însă la urmă variantele manuscriptului din Cluj, merg până la 1739, până unde merg și cele două manuscripte cunoscute.

⁵ «Istoria Romanilor, carea s'a tipărit la sfîrșitul Calendariului din anul 1807»; I, p. 3. «Despre carea citeaște în Istoria Romanilor»; *ibid.*, p. 4. «Citeaște și cele ce am scris în Istoria Romanilor, care s'a tipărit în sfîrșitul Calendariului din 1807»; *ibid.*, p. 10: «Destul am cuvîntat în Istoria Romanilor»; *ibid.*, p. 11.

⁶ *Ibid.*, p. 83, nota 7.

⁷ *Ibid.*, p. 511.

⁸ *Ibid.*, II, p. 37.

⁹ *Ibid.*, pp. 238-9.

Mihai Viteazul, ni spune că anul era acum 1810¹. Părțile de la început ale tomului III-lea le revedea la 1811 însă, în primăvară, după o întrerupere ale cărei rațiuni nu ni le putem explica². Sfârșitul îl scrisese la Curtea lui Vulcan, folosindu-se de biblioteca lui³: găsim în aceste din urmă pagini mențiunea datelor de 4 și 15 August 1811⁴.

Aceste redacții sînt cele din urmă, și pe baza lor se poate judeca definitiv opera lui Șincai.

Această operă e din cele mai bogate, din cele mai muncite, din cele mai cinstite ce se pot închipui. E un admirabil reper-toriu, o culegere de izvoare din cele mai îmbielșugate, la care se recurge încă astăzi și se va recurge încă multă vreme.

E rodul îndelungatelor osteneți ale zelosului adunător de materiale istorice pretutindenți unde l-a dus setea de informație, iubirea de adevăr, dar nu mai puțin iubirea de neam: «în Roma, în Beci, în Ardeal, în Peșta și în Buda⁵». O culegere care ar fi putut fi de o valoare și mai mare dacă autorul ei ar fi înțeles neprețuitul folos al știrilor ce se culeg în Archive și dacă în Roma, unde toate porțile instituțiilor de cultură îi stăteau deschise, el ar fi făcut cercetări sistematice, luminate de un plan și călăuzite de instinctul de divinație, în acel tezaur, care sînt Archivele Vaticanului.

Așa cum e, informația lui Șincai ne uimește une ori. Ce nu cunoaște acest înnainte-mergător? Izvoarele naționale nu-i sînt mai puțin familiare decît lui Klein, de și sînt unele cronici de care acesta din urmă vorbește și a căror mențiune s'ar căuta zadarnic în Șincai. A copiat și el, de și în pripă, pe Miron Costin, care i se pare însă autorul cronicii lui Ureche, ca și al compilației fiului său⁶; întrebunțează pentru istoria munteană

¹ «Aroneștii din Bistra, dintre ei mulți bărbați zdraveni au fost, și sînt acuma, în anul 1810, când scriu acestea...»; *ibid.*, p. 405.

² «Astăzi, 29 Martie din anul 1811, cînd scriu acestea»; *ibid.*, III, p. 91.

³ «Biblioteca prea-luminatului și prea-sfințitului domn Samoil Vulcan, episcopului Orăzei-Mari»; *ibid.*, p. 319.

⁴ *Ibid.*, pp. 366, 416.

⁵ Istoria de tranziție din «Calendarul» pe 1807.

⁶ V. I, p. 518, în care-i atribuie partea despre începuturi; II, p. 111, unde crede că Miron a făcut observația în privința soțiilor lui Ștefan-cel-Mare; III, p. 253, unde-l apără contra lui Dimitrie Cantemir. Dar în II, p. 390, citează: «Ureache Vornicul, la Miron Logofătul».

trei leatopisețe: acel de care se ține mai obișnuit, cronică lui Mihai Cantacuzino, la dînsul «anonymus valachicus¹», cronică lui Stoica Ludescu, pe care o pomeniște rar², și din care posedă numai un manuscris incomplet, fără continuarea lui Greceanu, ce-i e cunoscută ca parte integrantă a «Cronicei lui Filștîh» numai din Engel, și, în fine, cronică bălăcenească, pe care o cunoaște numai în forma acefală, care începe cu Domnia lui Alexandru Iliăș. Din Cantemir întrebunțează une ori³ *Istoria imperiului otoman* și chiar, pe alocurea, *Viața lui Constantin Cantemir*, al cărui autor însă nu-l bănuiește⁴, dar tot numai din Engel află el de *Descrierea Moldovei* a aceluiași, pe care totuși Klein o avuse sau o știa măcar din nume⁵.

Cronici străine utilizează din bielșug, tipărite și inedite. A întrebunțat în original pe Bizantini, și-l vedem într'un loc discutînd asupra deosebiri de înțeles între ἄρχοντες și ἀσθένται⁶; a scos din cronicarii unguri și poloni tipăriți tot ce ei puteau să dea pentru istoria noastră, și i-a cercetat cu atîta îngrijire încît nu i-au scăpat nici notițe puțin însemnate, pierdute în povestirea lor, ca acea din Heidenstein, *De bello moscovitico*, despre intrarea Cazacilor în Moldova⁷. A recurs apoi la multe izvoare narative și documentare inedite: și povestirea lui se razimă une ori pe lucruri aflătoare în arhivele Vaticanului, în ale Nunciaturii din Viena, în hîrțile de familie ale comiților Vass, în colecțiile și copiariile lui Cornides⁸, lui Kapi⁹, lui Hevenes¹⁰. Dintre cronicile manuscrise, unele și până astăzi, care-i permit

¹ *Passim*.

² I, p. 436; II, p. 255, unde citează «amîndoa cronicile cealea cu mina scrise».

³ I, pp. 571-2, 602; II, pp. 66-8, 204, 273; III, p. 12.

⁴ III, pp. 193, 225: «Scriitoriul vieței lui Constantin Cantemir», 253.

⁵ Cf. Șincai, III, p. 43 și Klein, *Istoria latină*, în *Instr. publ.*, II.

⁶ I, pp. 129, 156, 172, 337, 341, 353, 365, 366, 371, 396, 436; II, pp. 14-5, 183, 211, 337; III, pp. 54, 325.

⁷ II, p. 384. Tot așa constatăm cu mirare că a dat cel d'întăiu de neașteptată notiță privitoare la Petru Șchiopul ce se coprinde în Lazaro Soranzo, *L'Ottomano*; *ibid.*, p. 384.

⁸ I, p. 445.

⁹ *Ibid.*, p. 505.

¹⁰ La Mihai Viteazul. El pomeniște chiar un diptic din Blaj, pe care l-a dăruit Bibliotecii Universității din Buda; III, p. 130. Cf. Densușianu, *Raport*, pp. 192-3.

să trateze așa de larg și de amănunțit istoria Romînilor la sfîrșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea, el înseamnă anonimul din Alba-Iulia¹, narațiunile autobiografice saū memoriile Ardelenilor Mikó Ferencz, Bojti², Borsai Pál, Szálardi, Kemény Iános, Cserei, de la cel din urmă dintre cari iea așa de multe lucruri și pentru istoria Ardealului.

Dar, preocupat înainte de toate de origini, aici a făcut el cea mai bogată recoltă, scoțînd escerpte din toți comentatorii și erudiții cari aū studiat aceste timpuri obscure. Se pomenesc la el, în «Calendar» și în *Cronică*, Hoffmann, Fournier, Carol Chanteclair — *Cantoclarus*, — Panviniu, Sigoniu, Fridwalszki, Zamoyiski, *Synopsis* a lui Katona, Calvisiu, Köleser, *Auraria romanodacica*, Petrus Albinus, *Commentatiuncula de Valachia*³.

E întrebuițarea acestor izvoare critică? Nu totdeauna. Șincai e un scriitor din secolul al XVIII-lea și în acest timp de erudiție nesăbuită, de paradă, cu titluri de cărți inutile, nu se făcea o distincție limpede între izvoare, fiecare fiind bucuros să citeze cît mai multe, pentru plăcerea citației, și să culeagă cît mai din multe, pentru gustul de a da o povestire circumstanțiată și plină de culoare. Așa face și istoricul nostru, de și spiritul său era cu totul onest și iubirea sa pentru frumuseța povestirii nu mergea prea departe, talentul literar lipsindu-î cu desăvîrșire. El n'are noțiunea clară a unui izvor și nici capacitatea de înțelegere sufletească pentru a pătrunde prin litera scrisă și a zări fărîma de adevăr ce se ascunde în ea, licărirea de lumină autentică ce tremură în fund. Între autoritățile sale, găsim dese ori citate istorii universale, lipsite de ori-ce valoare.

Planul «Hronicului Romînilor și a mai multor neamuri» se vede din titlu. E foarte larg și complet. Șincai se ocupă de soarta tuturor Romînilor, a celor din principate, a celor din Ardeal, a celor de peste Dunăre chiar, a «Cuțovlahilor», lucru pe care-l și înseamnă în scrisoarea sa din 25 Februar 1804. El nu vrea numai să înfățișeze viața Romînilor de pretutindenî, dar să dea o istorie continuă și completă, care, urmînd de aproape izvoa-

¹ *Anonymus carolinensis*, II, p. 437, etc.

² Pe care nu știa că Engel îl tipărise la Viena în 1809, în *Monumenta Ungrica*. Dar nu la Sinea puteaū să vie îndată veștile literare!

³ I, p. 517; III, p. 11.

rele, să-și înceapă povestirea cu întâiele legături ale Romanilor cu Dacii și să se oprească numai în ultimele timpuri. În fine, el înțelege să nu-și mărgenească atenția la evenimentele ce privesc direct pe Romîni, ci să li explice istoria în chip luminos și inteligent, puind-o în mijlocul întîmplărilor de istorie universală de care ea a fost influențată.

Opera, așa de bine concepută, nu e nici o operă seacă, impersonală, o repetiție a izvoarelor cu comentarii critice. Spiritul lui Șincai era un spirit vioiu și inima lui o inimă călduroasă. Neajunsurile situației sale, socotelile cu dușmanii, mulțămirea față de prietenii, toate acestea se împleticesc în jurul narațiunii severe a istoricului și-i dau un interes de curiozitate, un interes psihologic, care lipsește de obicei în compilații. Iată-l mulțămînd găzduitorilor săi din Sinea, în care vede niște rude de aproape ale Mușăteștilor și ale căror laude le repetă adesea: cînd arată în ei membri ai vechii Case «ce oblăduia Moldova», legați prin căsătorie și cu neamul «lui Dracula, a oblăduitoriului Țerii-Muntenești»¹, cînd li exprimă recunoștința sa pentru ospitalitate², cînd reproduce documentele lor de familie pentru a li înălța trecutul. Iată-l ducînd războaie științifice înviersunate contra colegului Eder și corespondentului său Engel. Iată-l plîngîndu-și, într'un ton de minie conținută — ar vrea să spuie mai multe, dar își oprește cuvintele ce-l năpădesc, și aruncă numai cîte o frază iritată—, de cîte are să le îndure pe nedreptul, chiar de la Romîni săi, cărora numai rău nu li-a făcut: «Pentru că Romîni — mă iartă neamul mieu, căci scriu adevărat —, după ce apucă la ceva — zic despre aceia, a cărora viță n'au fost numerată între familiile cealea ce au fost stîlpîi Romînilor —, măi toți își uită de sine, își uită de sîngele din care sînt prăsiți și numai pre cei mișei înalță, pre aceia îi ridică din gunoiu, iară pre cei vrednici îi urgisesc, îi strică unde pot, ca ei singuri să se vadă a fi temeiurile neamului romînesc, pre carele îl sugrumă și-l împeadecă de la sporirea înainte; căci ce putem noi Romîni aștepta de la aceia, cari nici sînt de viță, nici au învățatură, nici alte vîrțuți sau vrednicii, fără numai prin orb norocul unuia se rădă din balegă și se fac mari înaintea altora,

¹ I, pp. 403-4. Documente de ale lor urmează, pe pp. 470 și urm., 476 și urm., 494-5, 499, 505, 506-7, 509-10, 511 și urm.

² I, p. 526; II, p. 201.

carii nu pricep binele neamului românesc? Pilde vii ț'ăș putea aduce aici, dară acealea să vor tipări după răposarea mea, ca nu cumva să mă gonească iarăși taurii cei groși din cucuruz și să mă străpungă iarăși țapii cu coarnele sale cele ascuțite»¹. «Aș putea mai multe cuvînta, dară mă tem de limbile ceale clevetitoare și de crierii cei goli, care lezne ar putea stîrni despre mine ce nici gîndesc cînd scriu acestea. O întrebare totuș îndrăznesc a face, carea este aceasta: Dintre doi archierei romînești din Ardeal, adecă Ioan Bob și Vasile Moga, carii și astăzi în zioa de Sintă-Măria Mare din anul 1811 trăesc, care s'ar putea zice cel adevărat următor al Sfintului Teofil»²?

Căci Bob e taurul și țapul, limba clevetitoare și creerul gol. Contra lui arată el că n'a putut întrebuița documentele cuprinse în arhivele din Blaj: «pentru pizma acelor cari au ținut și țin pe vremea mea cheile arhivului episcopiei Făgărașului, cum mai chiar voiș descurca lucrul acesta la locul său»³, contra lui că fundația imperială din 1736 a fost «stricată», «cum se va arăta la locul său»⁴, ca și întreg mersul școlilor din Blaj, cărora totuși recunoaște, cu Klein, că poporul romîn li dato-rește așa de mult⁵.

În sfîrșit, ceia ce dă un caracter original acestei înșirări cronologice de izvoare cu comentarii, e adîncă iubire de neam ce se simte pretutindenî. De aceasta doar și fusese scrisă cronică, pentru a înălța pe Romîni, în ochii lor și în ochii străinilor, necunoscători sau dușmani.

Pentru dînsul, Șincai, chestia originilor, a contestatelor origini, e nu se poate mai simplă. Romîniî sînt descendenții colonilor romanî ai lui Traian, colonilor de neam bun pe cari i-a adus Împăratul părinte pentru a împopora Dacia, din ai cărei vechi locuitori nu mai rămăsese cine «să locuiască în cetăți și să lucre pămîntul»⁶. Cultura li-a fost la început romană, creș-

¹ II, p. 129.

² III, p. 416.

³ III, p. 421.

⁴ P. 436; cf. p. 452.

⁵ «Cu adevărat se poate zice, și cu bună samă așa este, cum că mănăstirea Blajului au adus pe neamul românesc la cunoștință, la învățatură și la înțelepciune»; *ibid.*, p. 452.

⁶ «Calendariul» pe 1807.

tinismul l-au adoptat în epoca romană, și creștinii de supt Goții lui Atanaric erau Romîni¹. Teofil al Goției era Teofil al Belgradului și începătorul autentic al Vlădicilor ardeleni².

De ordinul de strămutare al lui Aurelian nu ascultase, în adevăr, cum nu se putea să asculte și cum se dovedește că n'au ascultat, gospodarii, lucrătorii de pămînt. Dar vremi grele au sosit pentru acei ce nu s'au clintit din loc înaintea barbarilor. La 248, scrie el, a venit «începutul tuturor răutăților și al năcazurilor, care de aci înainte au trebuit să le sufere Romîni³ cei din Dachia, adevă strămoșii noștri ai *Romanilor* celor de acum»³. După Goți a venit Attila peste «bieții strămoșii noștrii»⁴, iar «boiarii românești»⁵ au rămas lingă «boiarii Hunilor». Supt numele barbarilor stăpînitori ce veniră pe urmă, ei, Romîni, faptele și viața lor se înseamnă de Bizantinii veacului de mijloc. Imperiul a rămas, crede el, al nostru de drept în Răsărit și Grecii usurpase numai incontestabilele drepturi ale Romînilor. Abia la luarea Romei nouă de Turci, în 1453, «s'au stins cu totul Împărăția strămoșilor noștri»⁶.

Cînd, în desfășurarea mai departe a istoriei noastre, Șincai ajunge a vorbi despre evenimente de glorie, el se încălzește reproducînd mărturiile contemporanilor. La Ștefan cel Mare, el arată zădărnicia încercărilor făcute de vecini pentru a aduce în puterea lor principatele. «Ce au dobîndit și Ungurii și Polonii? De nu știi tu, îți voi spune eu. Ascultă-mă: Polonii, pentru fala lor, au roșit și îngurășat pămîntul Moldovei cu singele și pre Moldoveni i-au îmbogățit cu prădzile din ținutul lor. Ungurii au dat Ardealul de jaf, și Moldovenilor și Muntenilor, până cînd au căzut supt jugul Turcilor. Fericiti au fost Ungurii până a nu se osebi de Români⁷.» După ce vorbește astfel de acela «de carele să cutremura toți oblăduitorii din vecini»⁸, fără a se escepta eroicul Craiu Matei, uitător de originea sa

¹ I, p. 88.

² *Ibid.*, p. 102.

³ *Ibid.*, p. 32.

⁴ *Ibid.*, p. 123.

⁵ *Ibid.*, p. 194.

⁶ *Ibid.*, II, p. 37.

⁷ II, p. 82.

⁸ *Ibid.*, p. 164.

românească, el amintește de timpurile marelui Voevod atunci cînd expune la sfîrșitul secolului al XVI-lea gospodăria pe care o făceau în Moldova frații noștri întru Hristos, Polonii: «Vezî fala și nedreptatea leșească! Căci nu învie acela Ștefan al cincilea!¹».

Ceia ce nu-l împiedecă, de altmintrelea, de a vorbi cu răceala unui adnotator, de fapte care ar fi trebuit să-l zguduie, să-l facă a-și exprima în cuvinte pasionate durerea pentru trecutul nedrept și speranța într'un viitor mai bun. Asupra lui Mihaï Viteazul trece cu cea mai mare rezervă, fără a-și manifesta mai prin nimic sentimentele care fără îndoială l-au agitat cînd auzia vorbindu-î din documentele sale marturii acelei neasămănată epopei².

În Ardeal el arată cu degetul pe nobilii cari se rușinează de sîngele lor românesc pentru a fi primiți în coadă la masa stăpînilor aroganți ai provinciei. De și nu s'ar părea, sînt «în Ardeal», scrie el, «mai mulți neameși sau boeari de Romîni de cît de Unguri³». Cînd lucrurile ajunseră acolo, cu călcarea în picioare a orî-cărei dreptăți, încît săptămîna întregă a iobagului aparținu domnului, care nu-î lăsă nici Dumineca pentru a-și lucra șie, cînd preoți romîni fură puși la dajde către feudali și făcuți gazde de cîni ungurești, cînd legea copiilor, smulși de la părinți, fu schimbată cu de-a sila, cînd apăsară mai grele zilele de urgie asupra Romînilor din Ardeal, cruzimile le exercitară «mai virtos domniî aceia cariî să lăpădase de neamul, leagea și credința Romînilor, din cariî era prăsiți, numai ca să-și poată tăgădui neamul și să se areate a fi de neamul unguresc. Mulți domni de aceștea», adauge el, «ț'aș putea numera aci, ci îi las pentru țensura prin carea va merge chronica aceasta mai nainte de a să tipări, — de să va tipări supt sfîntă Corona Ungariei, precum mi-ar fi voia⁴». El plînge pe ai săi veșnic apăsați, veșnic înșelați și acoperiți de umilință din partea unor popoare pe care se ferește a le numi. Și, luînd prilej de la ridicarea Moldovenilor în potriua lui Despot, el face să se audă pentru întăia oară acel cuvînt de vrajă, care, spus de buzele unui poet, ridică întreg Ardealul în picioare supt steagul cel nou al

¹ *Ibid.*, p. 411.

² Doar că zice despre Basta că era «un om tocma de nimic». *Ibid.*, p. 455.

³ *Ibid.*, III, p. 92.

⁴ *Ibid.*, II, p. 214.

națiunii. «Deșteaptă-te drept aceaia, o iubit neamul mieu, și ai minte ¹».

E această operă așa de folositoare, clădită pe o atît de adîncă și de solidă temelie, această operă de răbdare și de pasiune o operă literară, o istorie a neamului, cum credea că face Șincai înălțînd-o? Există o armonie în această greoaie piramidă funerară înălțată de mîni pioase și harnice pe mormîntul trecutului nostru? Trăiește această carte, cum trăiesc cărțile, din cîtă viață omenească a fost închisă în ele? Sau pietrele s'au așezat cu stăruință fără ca între ele să se închidă ceva furat din sufletul meșterului?

Nu e o operă literară, de și autorul ei ar fi dorit așa de mult s'o facă, de și a oferit sufletul său pentru trăinicia clădirii. Dar sufletul n'a știut să-l fixeze prin farmecele poetului, și marele monument a rămas, pentru cît va dură încă, o zidire moartă și pustie, în care rătăcesc numai, învingînd oboseala, care înlătură pe ceilalți, cercetătorii de adevăr, următorii de informație.

Ori ce s'ar zice, din pietate pentru om, pentru suferințele sale, pentru sfintele eforturi desinteresate ale unei epoce admirabile, *Cronica* lui Șincai rămîne o compilație. Samănă tot așa de puțin cu istoria, cu viața adecă înviată, pe cît samănă de puțin plantele exotice, uscate și păstrate în rafturile numerotate ale unei farmacii, cu pădurea ecuatorială care le-a produs, în care ele au trăit în lumina dogoritoare a soarelui, pline de sevă, de culoare și de putere.

Comparat cu un alt compiler, Nicolae Costin însă, Șincai e un luceafăr. Ce informație judicioasă și exactă, ce putere și siguranță în judecată, ce concizie în formă! Pe cît Logofătul e de zăpăcit, pe atîta Ardeleanul e de conștiut, pe cît acela e de difus, pe atîta acesta e de strîns în expresia sa; pe cît de *medieval* ie Moldoveanul, pe atît de modern e Șincai. Dar a-i compara, ar fi să alături bînguitura mișcătoare, dar întunecată, a copilului cu vorba răspicată a omului matur.

Apropiat de Cantemir, Șincai n'are însușiri pe care le avea acela. Cantemir știe multe, se amestecă în multe, se pricepe chiar în multe. Are toate calitățile și defectele spiritelor care, din chemare sau din educație, au o activitate risipită pe multe

¹ *Ibid.*, p. 338.

drumuri. Ce nu știe? Musică apuseană, musică turcească, geografie, astronomie, medicină, logică, fizică; e poet rău, narator de multe ori interesant și vioiu, dătător de canoane și alcătuitor de opere de erudiție. Scrie românește, latinește, turcește; ar fi putut scrie tot așa de bine grecește, slavonește, rusește. Și activitatea aceasta prodigioasă se împletește în jurul unei activități politice însemnate: intrigă la Constantinopol, stăpînire în Moldova, expediții și consilii de stat muscălești!

Raza activității lui Cantemir e deci mult mai întinsă. Dar și lumina se face mai slabă răspîndindu-se pe un cîmp așa de vast. Sînt părți penumbrate, altele întunecoase cu totul. Scriitorul e inegal și omul politic e distras său împiedecat de teorii. Totalul produce un efect mai mare, o impresie mai puternică, dar fiecare parte luată în deosebi nu resistă totdeauna cercetării.

Totuși n'avem a face numai cu haotice, moarte *membra disiecta*. Acest corp disproporționat, imens și imperfect, e mișcat de un suflet, de același suflet. Un suflet de curiozitate pasionată pentru ori-ce, de ori-cînd, de ori-unde, un suflet însetat de știință, un suflet de sentimentalitate lacomă și absorbantă.

Nu așa e Șincai. Acesta e *numai* istoric. Cartea lui e *Cronica*: gramatică, abecedare, aritmetică, catehisme, acestea le-a făcut alt cineva: funcționarul, directorul, care a coexistat cîtva timp cu istoricul, trăind în bună înțelegere cu el, fiind-că amîndoi luptau pentru același scop național. Numai istoric și numai istoricul neamului său.

Și aici stă încă o deosebire: o deosebire foarte mare. Cantemir iubia știința pentru știință și numai târziu, în duioșia și părerile de rău ale exiliului, se amestecară elemente pasionale în activitatea sa științifică. Și, chiar și atunci, aceste note erau note de întovărășire, note secundare, dominate cu totul de nota de căpetenie a iubirii pentru știință, nota înaltă, clară, puternică.

Șincai, el, n'ar fi scris nici despre musica Turcilor, nici despre antichitățile Chirghisilor, nici despre vicisitudinile Împărăției Osmanilor. Pe dînsul îl interesa un lucru: neamul său, depărtatul, gloriosul, eternul său neam roman, de la Roma lui Romul până la Romîni Împăratului Francisc și ai Sultanului. Se pasionase pentru știința aceasta a istoriei, nu pentru că era născut cu un temperament de cercetător, ci pentru că așa se putea mîn-

dri neamul umilit al tolerațiilor, iobagilor, celor afară din lege. Răbdarea sa, munca sa, suferințele sale, opera și viața sa, ardea, tămiiie mirositoare, înaintea altarului nației.

Și, totuși, tocmai pentru că nu era un *chemat*, un istoric poet, tocmai pentru că la zvicnirile inimii sale nu răspundea o orchestrație complicată a inteligenței, aceia pe care o au deschizătorii de cale, creatorii de viață, scăpărătorii de idei, — de aceia acest martir și acest fanatic a făcut o carte rece, o carte învățată, o carte folositoare, dar moartă. Singerindu-și palmele, adunase din cele patru părți ale lumii pietrele; dar nu știa cîntecul tainic prin care ele se reunesc de la sine și formează templul. Credea, de sigur — și-i va fi fost dulce munca cu această mîngiere — că a făcut o *carte*, — și el o pregătise numai pentru acela care va fi să vie¹.

* * *

Biografia lui Petru Maior, al treilea corifeu al istoriografiei ardelenе, cel mai tîrziu în manifestarea sa științifică, cel mai puternic în afirmarea ideilor sale, cel mai *filosofic* în înțelegerea subiectului său, mai strîns în expunere, mai logic în argumentare, — e mai puțin cunoscută decît a celorlalți doi luptători prin idei pentru cauza poporului românesc.

Aceasta se întîmplă mai mult pentru că cea mai mare parte din viața lui s'a petrecut într'o mulțămire umbrită în parochia sa îndepărtată, unde nu-l descoperia prigonirea care urmări o viață întregă pe tovarășii săi. Istoria celorlalți ar fi tot așa de scurtă ca și a lui, — fiind și ei niște oameni cu o situație modestă —, dacă n'ar fi suferințele lor care s'o facă variată și mișcătoare. Despre fericirea lui nu putem spune atîtea ca despre nenorocirea celorlalți.

De altmintrelea, fire mai puțin preocupată de sine, Petru

¹ Pentru casa lui Șincai, v. *Revista critică-literară*, III, p. 99. Asupra lui, mai v. un scurt articol de Kogălniceanu, în *Foaia p. minte, inimă și literatură*, 1841, No. 12. *Ibid.*, 1842-3, interminabile polemici pentru Șincai și Klein, adecă pentru tipărirea operelor lor. Elegia din «Orodias» se află și în Papiu, *Șincai*, p. 106 și urm. Locurile despre Klein numai, în *Foaia citată*, 1858, pp. 126-8. Toată, dar fără note, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 273 și urm. Aici, p. 192 și urm., locuri din *Cronică*. Papiu a ales, pentru caracterizarea scriitorului, toate pasagiile semnificative din opera lui capitală, în *Șincai*.

Maior nu dă în ce a scris bogatele amănunte biografice ce se pot culege în opera lui Șincai. Știm ideile lui, sentimentele ce-l însuflețeau față de anumite persoane, — căci era un îndărătnic și înviersunat polemist, care nu-și ierta adversariul, nici nu-l făcea să aștepte —, dar despre viața lui ca om nu se îngrijește el să ne informeze decît o singură dată, și atunci pentru că dușmanii adusesese în discuție viața sa particulară, pe care se simția dator s'o apere.

Nu era ruda lui Grigore Maior, cărturarul Vlădică, despre care a mai fost vorba până aici. Pe tatăl său îl chema Gheorghe și era protopop la Căpușul-de-Cîmpie, unde se va fi născut Petru pe la 1760, căci nici anul nașterii nu-l cunoaștem. Avea cinci frați: Dumitru, Ioan, Toader, Mihaï, Gheorghe și o soră, Anișca¹. A învățat — ni se spune fără precizare, nefind de unde să se precizeze — la Oșorhei, la Cluj, la Blaj, în fine. De aici plecă în 1775 la Roma, pe timpul cînd era încă episcop omonimul său, odată cu Șincai, decît care trebuie să fi fost ceva mai tînăr, în aparență, însă simțitor mai tînăr de vreme ce fu preferat expres pentru acest motiv ca succesor al lui Klein la tipografia din Buda². Șincai stătu cinci ani acolo și tot atîția și tovarășul său³, învățînd, ca și Șincai, filosofia și teologia. Și el rămase la întors un an la Viena, dar se ocupă cu studiul dreptului canonic.

Revenind în patrie, el primi, prin 1780, locul de profesor de logică, metafisică și drept natural la școala superioară din Blaj, fiind în aceeași vreme onorat de la început, puțin după chirotonire, cu titlul de protopop, trecînd însă întăiu în regulă prin gradele inferioare de subdiacon, diacon și preot⁴. Primise și rasa de călugăr, pe care o purtă până în 1784, cînd vroi a o părăsi odată cu tovarășii săi de opinii Samuil Klein și Șincai⁵.

În curînd, după patru ani de profesorat, i se dădu administrația bisericească a provinciei Gurghiului și Reghinului. Lo-

¹ Marienescu, *Petru Maior*, 1883; discurs de recepție la Academia Romînă. E însemnat mai ales prin documentele din *Apendice*, care privesc timpul cînd Maior era censor la Buda.

² V. mai sus, biografia lui Șincai.

³ Răspunsul lui Petru Maior la *Cîrtire*; *Rev. critică-literară*, II, p. 125.

⁴ *Ibid.*, pp. 125-6.

⁵ V. mai sus, p. 167.

cul nu era strălucit din punctul de vedere material: trei-zeci de florini pe lună, din cari trebuia să deie zece cîntărețului. Dar zelosul tînăr cleric își găsi aici alt-fel de mulțămire. Abia începea să se răspîndească lumina în poporul românesc, abia se întemeiașu școlile de Stat, abia scînteia icî și colo conștiința națională, chiar între Romîniî cultî, între răspînditorii cunoștinților și păstorii sufletești. Erau încă, ni spune Maior, preoți ce nu știașu să scrie și chiar protopopi cari nu puteau pune o iscălitură. Cît despre instrucția poporenilor, ea era cu desăvîrșire neglijată.

El, învățatul protopop, care absolvise Colegiul Propagandei la Roma și înaltele școli împărătești, din Viena, nu se simția chemat numai să facă economii din cei două-zeci de florini pe lună, pe cari se găsi cine să i-i invidieze. Își ocupă viața cu o îndoită activitate. Una educativă: luminarea provinciei sale, alta științifică: adunarea de material pentru lucrările istorice pe care le avea în vedere pentru mai tîrziu.

Pentru cel d'întăiu scop, el nu se mulțami numai să învețe canoanele pe tinerii preoți, ce se întorceau din seminariul superior de la Lemberg, unde fusese strămutată, pentru a se stinge acolo, școala de popî uniți de la Sf. Barbara. Își simția o mai largă chemare de dascăl, și vedea ucenicii săi firești în toți copiii credincioșilor încredințați îngrijirilor sale spirituale. Ni spune el însuși, — povestind spre apărarea sa viața pe care o dusesese ca protopop, — cum trimitea pe flăcăi și fete «la diacul bisericeii, a învăța lucrurile cele creștinești», cum impunea părinților să supravegheze acasă învățătura copiilor lor. Cu aceștia ținea însuși, în vizitele sale de protopop, «examen» prin sate și astfel făcea cultura înțeleasă și iubită și de cei în vrîstă, *dumerea* cum scrie, și *bătrînii ca să învețe*.

«Vara umbla pe cîmpuri, prin păduri, unde știa că sînt adunați pruncii a paște vitele și, văzîndu-i, îi striga la dînsul; cariî, cunoscîndu-l îndată, alergau toți acolo, și el îi întreba cele ce au învățat și de nou îi mai învăța și-i lumină, avînd osebită dulceață de a băilui cu pruncii, pentru care a tuturor era iubit... Atîta au fost aprins Petru Maior voia pruncilor spre învățatură, cît pruncii uitase jucăriile sale și, cînd se întîlniau la uliță, tot de învățatură grăiau și se întrebau unul pe altul. Fetele ceale mari încă, adunate la șezătoare a toarce, în loc de obicî-

nuitele nebunii, despre învățătura lucrurilor celor sfinte povesteau și se întrebau. Atîta aŭ fost întru întăiŭ prostia oamenilor acelora în treaba învățătorei acesteia, cît uniŭ, ca cînd ar fi venit o nevoie mare pe sat, așă și pînă la domniŭ locurilor aŭ ajuns cu plînsoare asupra protopopului, ca să-ŭ scutească de învățatură. Iară după aceia, văzînd nu numai pre fiŭ, ci prin dînșii și pre sine însuși învățați în cele trebuincioase, i-aŭ iertat de păcate, luŭ Petru Maior și părinților luŭ ce l-aŭ făcut. Așă s'aŭ purtat Petru Maior cu învățătura pre locurile acele»¹.

Spre alte locuri mai înalte nu-l ducea gîndul. Era mulțămît, — suprema înțelepciune și suprema fericire în viață, — cu sarcina pe care o avea și era cu dragoste față de dînsa, căutînd să o îndeplinească după puteri. I se oferî locul de vicariŭ la Hațeg, dar îl refusă. Iar, cînd noul episcop, numit după retragerea, la 1782, a luŭ Grigore Maior, Bob, se încunjură de o curte de canonicŭ, el nu-și făcu sînge rău pentru că nu fu cuprins între aceștia. Se știa vrednic, și era de părere că acolo la Blaj, pentru a crește strălucirea residenții metropolitane, trebuia să se concentreze viața politică de o potrivă cu viața culturală a neamului: «Ce cuget de a se îndeplini este mai bun, mai cuviințat, mai folositorŭ și în partea sufletului și în partea trupului decît a socoti, a ajuta și în tot chipul a părteni pre acei bărbați învățați și cu idee chiare, descurcate, răsfirate, cariŭ aŭ rivnă a scrie cărți de mîntuirea sufletului și de cultură, ca să nu se îngroape în pămînt, din lipsa mijlocirilor, acelea mari talanturi, cariŭ sînt în clerul unit din Ardeal»²? Dar, de vreme ce Vlădica avea alte păreri în această privință și, cînd îi stăteaŭ la îndămină oameni ca Șincai, Klein, Petru Maior — cari nu lăsară călugăria decît după ce putură judeca dispozițiile noului episcop unit —, prefera pe cei doi Caian, pe Avram Miheași și pe Dimitrie Vaida, — protopopului din Reghin nu-ŭ rămînea decît să tacă, desprețuînd. «Aŭ rîs», scrie el despre sine, în justificarea atît de des citată, «după cum îi este obiceiul în unele ca aceste, — măcar că la toți alții aŭ făcut sînge rău, ba și cei străini s'aŭ scandalisat, cînd aŭ auzit că Petru Maior n'aŭ fost ales între noiŭ canonicŭ»³. Dar păstră păreri statornice despre

¹ Răspunsul la *Cîrtire*, p. 127 și urm.

² *Ibid.*, p. 136.

³ P. 131.

Bob și, dacă n'a dat răspunsurile «cu prea ascuțit condei», de care a fost învinuit, nu se sfi să facă aceste păreri a pătrunde adesea până la urechile aceluia pe care-l privia și care nu-l iertă niciodată. Și Maior, ca și ceilalți doi șefi ai școlii ardelenene, și din aceleași motive cu dînșii, se îndepărtă de episcop, pentru a considera ca adevăratul patron al inteligenței românești pe Darabant și apoi, după moartea acestuia, pe succesorul lui în Scaunul din Orade, Samuil Vulcan.

În 1804, îl vedem scriind din Reghinul Unguresc, unde era paroh, avînd și sarcina de protopop. La Reghinul Săsesc trecu în 1805¹.

Aceasta a fost viața externă a lui Petru Maior până la plecarea sa la Buda, în 1809, unde-l aștepta o altă activitate.

În același timp însă, cînd răspîndia cu zel și sirguintă lumina între Romîni săi, Petru Maior se ocupa și de lucrări literare, pentru care avea și talentul și pregătirea de nevoie. Încă înainte de plecarea sa la Roma, de tot tînăr, el începuse a culege mărturii orale asupra trecutului Bisericii romîne din Ardeal. Întreba pe «bărbații vechi de zile» și-i făcea să povestească «despre lucrurile de demult». «Din pruncie auzia», arată el, «bucuros pre bătrîni, cînd grăia despre lucruri vechi ale Beseariceii și ale Vlădicilor, în tinerețele sale văzute sau și de la părinții lor auzite». Între informatorii săi, el citează pe unul, mort în 1776, centenarul² preot Ursu, din Ibănești, în protopopia sa, care până la vrîsta sa «memoria nescăzută și toate simțirile întregi» le păstrase, «numai picioarele îi cam slăbise și sprînceanele îi acoperea ochii»³.

Aduna și izvoare scrise, în acea vreme și pe urmă, după stabilirea sa ca protopop: orî-ce «hîrtiuță în care era scrise lucruri de ale Beseariceii Romînilor din Ardeal unde lăcuia»⁴. În adevăr, de la episcopie nu i se comunică nimic, și un preot care întrebă despre documente istorice în sinodul de la 1792 căpătă răspunsul că în Archive nu se păstrează nimic însemnat. Totuși

¹ Acte de la Propagandă, comunicate de I. Bianu. Cu aceasta nu se potrivește legenda, raportată de Al. Grama, *Ist. bisericii unite*, p. 204.

² Moare la 118 ani.

³ *Istoria bisericiceii Românilor*, Prefață.

⁴ *Ibid.*

un pachet, rătăcit la un demnitar al Curții episcopale, trecu, spre cercetare, în minile lui Maior, de la care nu-l mai ceru nimeni înapoi. «Sfinția sa Caian» — e vorba de Dimitrie Caian, notariu al clerului, profesor de morală la Blaj, fost protopop supt Vlădica Grigore, fost student în teologie la Viena¹ — «atîta aŭ fost de bun, cît aceale scumpe scule pînă în zioa de astăzi nu le-aŭ mai cerut înapoi de la mine, ca să le pună iarăși în archive, de unde fusease scoase. Eŭ încă, întru aceaste stări împrejur ale Blajului, am socotit că mai fără primejdie vor fi la mine părinteștile aceale scule decît la aceia la cari nu sunt nici într'un preț: numai cît la vr'o cîț-va prieteni am descoperit lucrul, pentru ca, de s'ar întîmpla să moriŭ, să se știe că aceale scrisori se țin de arhivul Vlădicei Uniților»². De aici, din «monumînturi și scripturi care din arhivurile Vlădiei Uniților și a episcopiei Neuniților» — unde, pe lângă Aron Budai, va fi întîmpinat o mai bună primire — «din Ardeal, și de pe airea adunate»³, a cules el lucruri, pe care nu le putea ști din tradiția orală, umbrită de timp și neprecisă.

Maior n'avea, ca Șincai și Klein, pentru a-și îmbogăți cunoștințele și a și le lămuri, convorbirile prietenilor cărturari și ale învățaților străini. Dintre aceștia din urmă, a avut relații numai cu Sulzer, pe care întîmplarea l-a adus, cu regimentul lui, la Reghin, unde vorbea adese ori cu Maior despre lucruri cari îl interesaŭ pe amîndoi, din motive ce nu erau totdeauna aceleași. În Sulzer, patriotul român a văzut un egoist înăcrit de neizbînda silinților sale pentru o situație mai bună, un vanitos care sîngera la cea mai mică atingere adusă persoanei sale, un cugetător cu iubire pentru clădirile înalte de teorii strălucitoare pe care le răzîma pe orî-ce fel de material, cu riscul de a le vedea însuși năruindu-se. El descrie ast-fel legăturile sale cu auditorul sŭițerian: «Eŭ pre Frantiscus-Iosefus Sulțer l-am cunoscut foarte bine, trăind cu dînsul trei ani în orașul Sas-Reghin, unde el era auditor la reghementul dragonilor Savoianî». Îl vedea adesea, la «cortelul» lui și «în casa parohiei. Era om neîndestulat cu soarta sa, crezîndu-se a fi vreadnic de mai mare pîne și, fiind-că muiarea și ceale două fete ce avea nu

¹ Vaida, *Discursurile către Bob*, p. 1, nota.

² *Ibid.* Cf. și p. 360.

³ *Ibid.*

le putea ținea cu acea pompă cu carea dorea, se necăjia. Avea unul fiu, cadet în acel regiment... Om era de prejudecăți cuprins și apăsător, stăpînit cu totul de idei preconcepute, în stare, în răpeziciunea cu care trăgea concluziile, să condamne un neam întreg după suferințele ce i-ar fi pricinuit o persoană¹. Odată Maior îi povesti «un lucru, încă în prunciia sa din vești pustii auzit» și, lucrul pöttrivindu-se cu oare-care păreri ale lui Sulzer, el îl și scrise «în istoria Ardealului, carea atunci o alcătui». Toate silințele, toate asigurările că a fost rău înțeles, că informația nu merită a fi invocată ca argument istoric fură zădărnice, și aceasta «fiind-că spusa cea d'întăiü fusease după gustul lui». Și altă dată, scrie Maior, «el tăgădui înaintea mea că se afla nobilii romîni în comitaturî, măcar că în însăși vecinătatea Sasreghinului sînt mai mulți Romîni stăpînitori de moșii»². De alt-fel, Sulzer nu știa românește și, cînd protopopul vorbia în această limbă cu soția lui, «Sască din Brașov»³, el nu răspundea nimic: înțelegea numai prin cunoștința ce avea de limbile latină și italiană și prin explicațiile ce-î dădea nevasta. L-a văzut, termină Maior, plecînd «cu mai sus lăudatul reglement a doua oară, după făcuta pace cu Turcii, cătră Țeara-Romînească, unde au și murit atunci, de lîngoare, la Pitești», și i s'a părut la despărțire mai desgustat decît ori cînd, nici voină să mai audă de mîngîierea ce-î putea veni din cărțile ce lucra și din numele ce-î putea veni de la dîsele⁴.

În Reghin scrise Maior cele d'întăiü opere istorice și teologice ale sale, pe care nu căută însă nici odată să le publice. În *Protopopadichia* sa, «adecă putearea, drepturile saü privileghioanele

¹ V. și ce zice în aceeași *Istorie p. început*, p. 48: «Dară sunt unii cari, mîniindu-să pre unul saü pre altul dintru o ghintă, nu se sfiesc a lua urgie și a defăima toată ghinta, cît e de mare. Cunoscut-am unul, care, mergînd în Țara-Românească cu nădejde că toți Romîniî acolo i se vor închina ca unuî nu știu ce, ci, neștiind el limba românească, nu putu dobindi nici o dregătorie. De unde eșind mînios, n'au știut cu ce să strice mai tare Romînilor și să-î micșoreze, fără a stîrni minciună neauzită până aci, și o deade la stampă». Minciuna adecă, pusă în circulație de Sulzer nemulțămîtul, că Romîniî ar fi părăsit cîndva pămîntul în care-î așezase cucerirea strămoșilor.

² *Reflexiones*, în anexa la ed. din 1834 a *Ist Rom.*, trad. de Bojinca.

³ Cf. Sulzer, II, p. 101.

⁴ *Ibid.*, Prefața.

protopopilor celor rumînești în Ardeal» scrisă în 1795, din care s'aũ tipărit numai fragmente într'o gazetă din 1865-6 ¹, el vorbea despre acei «chorepiscopi» pe cari-i găsisse în izvoare și în cari vedea predecesorii protopopilor romîni din timpurile următoare: el arăta, pe basa acelor cercetări, «toate cădințile ceale din nepomenita vreme ale protopopilor din Ardeal» ². Această întinsă scriere de polemică și istorie de instituții, cuprinzînd 249 de pagini în 8°, a fost compusă cînd Grigore Maior nu mai era episcop la Blaj; dar, totuși, ea nu cuprinde nici un atac în potruva politicii lui Bob și caracterului Vlădicăi. Scrierea a fost provocată de evenimente petrecute în anul 1793, cînd — ni-o spune tot Maior, în «Istoria bisericii» — Bob încercă să răpească în sinod ce drepturi mai rămăsese chorepiscopilor-protopopi ³, pe cari «papistași» îi numesc archidiaconi. Cum — trebuie să constatăm — se califică însuși în respectuoasa și neîntrerupta lui corespondență cu Propaganda din Roma. Și, de altminterlea, el se supuse «judecării săbornicești și apostolicești maicii Besearici», pentru greșelile ce a putut face ⁴.

În 1783 încă, deci cu mulți ani înnainte, el compuse o altă scriere de polemică bisericească, fără elemente istorice, pe care o vom analiza aici pentru însemnătatea ce o are în privința ideilor lui Maior asupra Unirii, sensului și hotarelor ei neapărate. Se chiamă «Procanon, ce cuprinde în sine ceale ce sînt de lipsă spre înțelesul cel deplin și desăvîrșit al canoanelor și a toată tocmeala bisericească, spre folosul mai cu samă a Romînilor» ⁵.

¹ *Sionul romîn* din Buda-Pesta, de Gh. Silași. Pentru ms., la Blaj, v. Densușianu, Raport. p. 219. Există și o copie veche, tot acolo. În *Sion* a ieșit în curs de doi ani cea mai mare parte, dar primele numere ale ziarului nu se pot găsi ușor.

² Se gîndise un moment să reproducă partea istorică din această pleoară în *Istoria pentru început*: «Poate doară aceale ce sunt pentru chorepiscopi din «Protopopadichie» le voi adăoge la capătul istoriei acestia, pentru mai adevărită cunoaștere a cădințelor protopopești»; p. 278. Dar n'a făcut-o, poate din cauza proporțiilor ce a luat «Istoria». În schimb, cea mai mare parte din lucrare a trecut în *Istoria bisericească*.

³ P. 305.

⁴ Despre *Protopopadichie* se ocupă, ici și colo, Al. Grama, în *Instituțiunile calvinești în Biserica romînească din Ardeal*; Blaj, 1895.

⁵ S'a descoperit de d. C. Erbiceanu, într'un ms. fără sfîrșit, și s'a tipărit în *Biserica ortodoxă* din 1894; există și un tiragiũ a parte.

E îndreptată în contra ultramontanilor, «Italienilor», luxoși, corupți, superstițioși, lacomi de putere, și contra italianisanților dintre Români, asupra cărora șederea la Roma a exercitat o influență decisivă, nu în sens național, ci în sens bisericesc. «Ba și acuma să află», scrie el despre aceștia, «întăiu și prin părțile noastre, cari, învățînd la Roma teologia, socotesc că numai acealea sînt adevărate carea le-au auzit la Roma, și doar singele și l-ar vărsa pentru monarhia Papei. O! de-ar fi apărut Dumnezeu neamul românesc de acest feliu de oameni învățați și teologi, cari numai cu autentie, cu țiful și cu vilfa ce au în haine și în locul lăcașului său vrău să învingă pe toți; de spun ceva de la Roma, să tacă, să înlemnești, să caști gura. De arăți din Sfinții Părinți, din soboare și din istoria cea veche a Besearicii asupra părerilor lor, îndată ești schismatic și mai rău decît ereticii. Trăbue înaintea acestora toți să pleace capetele, să-î chemi *rab*, *domnule*, *Măria Ta*, și alte titluri ce se împotrivesc cinului călugăresc. Și, în acestea lucrînd, li se pare că atunci țin mai tare canoanele bisericesti și aduc slujbă lui Dumnezeu. O vremi, o obiceiuri! Dar Romei încă din vreamurile ceale de mult începuse a-î răsări coarnea!¹»

Din această citație chiar se vede în ce ton e scrisă cartea, în acel ton energic, necruțător, pe care Petru Maior îl întrebuințează în scrierile sale de luptă, adecă în toate scrierile sale, amestecîndu-l, — ceia ce nu poate face Șincai, la care acest ton aspru desplace, — cu ironie și întrebuințîndu-l pentru a exprima o argumentare puternică, strînsă, învingătoare. Protopop unit, dacă nu rudă de episcop unit — Grigore Maior trăia încă la 1783, de și nu mai păstoriă la Blaj² —, el atacă toate caracterele ce au deosebit și deosebesc doctrina ultramontană, făcîndu-î în aceeași vreme tăria de fapt și slăbiciunea față de cugetarea omenească liberă și logică. El lovește cu învierșunare în doctrina infailibilității pontificale, proclamînd că Biserica e «nesmîntnică» și nu șeful ei, precum au dovedit chiar și catolicii de aiurea decît din Italia,

¹ P. 47 din tiragiul aparte.

² Testamentul său s'a tipărit în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 39 și urm. El poartă data de 29 Decembre 1784. În el se pomenește sora, Domnica, sepultura familiei, de la «Tusnad-Szarvad»; se lasă ceva și școlarilor pentru «hirtie, cărți, încălțăminte». De vre-o rudă cu numele de Petru însă nu se vorbește.

vînturînd cîte argumente aũ fost aduse de «Italieni». Infaibilitatea i se pare contrarã orî-cãrei judecãþi sãnãtoase. «Aceasta nu e credinþã, ci superstiþie și cimiliturã bãbeascã... Adevãrat, de-ar fi Papa nesmîntnic, la ce ne mai rumpem capetele cu atîtea învãțãturî, la ce ne cheltuim bogãþiile pentru cumpãratul cãrþilor și cu primejdia vieþei a ne slobozi pe mare, spre cîștigarea știinþei; destul ar fi sã scrii la Roma, ca de acolo, prin o epistolie, prin o bulã sã-þi vie toatã știinþa dogmaticescã»¹. Sinoadele n'ar mai folosi și n'ar fi folosit nici odatã la nimic, cãci pentru ce sã se sfãtuiascã cu alþii acela care are încredinþarea, împãrtășitã și de ceilalþi, cã nu poate greși²?

Maior e și contra supremaþiei ierarchice absolute a Papei în Biserica. Îi contestã dreptul de a convoca el sinoadele, care, represintînd Biserica, îi sînt superioare, de a presida în ele, de a lua cel d'întãiu cuvîntul³. Dar mai ales tãgãduiește cu energie îndreptãțirea pretenþiilor pontificale la dominaþia universalã, la monarchia unicã asupra creștinãtãþii; pretenþii pe care le-aũ rãspins mai ales «Nemþii» cu Împãraþii lor, fãrã de rezistenþa, biruitoare la urmã, a cãrora, acum «tocmai comedie ar fi din Biserica lui Dumnezeu»⁴. Dupã ce discutã de aproape lucrul, el își probozește adversariul în aceastã formã naivã: «Cum dar tu, Talianule, zici cã Papa are puteare și spre ceale vremealnice»⁵? Dupã care el asemãnã pretenþia suveranului spiritual de a *înlocui* pe cel temporal pe temeiul superioritãþii, admisibile, a puterii sale asupra puterii aceluia cu pretenþia unui zugrav, care, rãzimîndu-se pe caracterul mai înalt al artei sale, ar avea ideia de a coase ghetetele cizmarului. «Aũ pentru cã zugrãvia iaste mai de cinste și mai înaltã decît cizmãria, cizmarul va fi supus zugravului⁶?» E pãcat cã n'avem întregã aceastã lucrare, pentru cã polemici duse în acest ton și cu aceastã vioiciune simpaticã nu obosesc și nu dezgustã nici odatã, orî care ar fi obiectul și chiar scopul lor⁷.

¹ P. 66.

² *Ibid.*

³ P. 74.

⁴ P. 51.

⁵ P. 69.

⁶ P. 74.

⁷ Maior citeazã aici din grecește — p. 52 —, se referã la Tertulian — p. 57 — și la Istoria eclesiasticã a lui Fleury, tradusã de Klein: «istoria lui Fleury Frîncul, carea acum pe rumãnie o aũ întors întru tot învãțatul Samoil Clain»; p. 41.

Episcopul Bob era însă un latinisant, nu atita din convingere, cât de frică și de ambiție, pentru că i se părea că inovațiile latine ar fi o bună recomandatie față de înaltul guvern. Relațiile dintre Maior și ierarchul trebuiră să se înăsprescă din ce în ce mai mult. Și poate persecuția s'ar fi năpustit și asupra imprudentului și neascultătorului protopop din Reghin, dacă el n'ar fi căpătat un adăpost sigur pentru restul zilelor sale la Buda.

Murind censorul Klein, direcția Tipografiei din Buda ceru vicariului de la Oradea Mare să i se recomande un înlocuitor. Se propuse Ioan Corneli, canonic și preposit la această episcopie, un om cam de vârsta lui Maior, căci se născuse la 20 Maiu 1757¹. Era un om luminat, un excelent patriot și, ca și Maior, un luptător pentru scrierea cu litere latine².

El fu numit, dar nu se presintă să-și ocupe locul nici până la 3 August 1807. Atunci, înștiințat de această zăbavă și probabil și de motivele ei, Maior petiționă el, invocînd cunoașterea adîncită a limbii sale materne, studiile de filosofie și teologie făcute la Roma, cele de drept canonic din Viena, postul de profesor de filosofie și teologie ce ocupase la Blaj, cunoștințele sale de economie rurală, care i-ar putea decî permite să alcătuiască lucrări utile pentru țerănimea românească, știința sa de latinește, italienește și grecește, afară de limbile usitate în Împărăție³. Vulcan, noul episcop orădean, om «foarte văzut» în cercurile oficiale⁴, puse să se redacteze o nouă recomandare, pentru persoana protopopului de la Reghin, la 30 Septembrie. Ea fu reîn-

¹ A murit la 3 Septembrie 1848. Datele acestea le luăm din Densușianu, Raport, p. 113, nota 15. O scrisoare a lui, cu iubitele sale litere latine, din 9 Octombrie 1815, Buda, în *Unirea, l. c.*, p. 59. E menționat în ea și «d-l Maior». Era un fiu de preot sărac și în anii de corespondență cu Klein el vorbește de bătrîna sa mamă, pe care *domnul* satului o gonise și care venise să-și adăpostească sărăcia în sărăcia lui. Avuse și un frate.

² Consultat, în urma unei adrese a guvernului, în privința unei norme pentru alfabetul cirilic, de Capitolul orădean, el răspunse printr'un lung și entusiast memoriu latin ce se păstrează încă în Bibl. episcopală din Oradea.

³ Marienescu, *o. c.*, pp. 47, 49, 51-2.

⁴ Continuarea «Istoriei Bisericeii», în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 145 și urm.

noită, după o nouă suplică a lui Maior, la 13 Iunie 1808¹, și la 29 Octombrie episcopul putea să anunțe protegiatului său reușita, invitînd și pe Bob a trimite la Buda pe clericul care-i era supus în ordinea ierarhică². Acesta declară în scris și oral că nu înțelege să renunțe pentru aceasta la parohie, nici la protopopie³.

Maior scria la Roma că e gata de drum, la 1-iu Decembre⁴, plecă din Reghin la 30 Ianuar 1809⁴, lăsîndu-și averea⁵, cărțile, la fratele său Mihaï⁶. Sosia la 7 Mart la Buda.

Aici petrecu doisprezece ani, în mijlocul ocupațiilor sale de censor și corector, în mijlocul îndeletnicirilor sale literare, pe care nu le urmă nici odată cu atîta activitate. Își aduna în bibliotecă notițe din izvoare pe care nu le avuse înaintea la îndămină, în Ardealul lipsit de bibliotecă și unde nu-i lăsa timp datorile lui multiple de protopop⁷. Asculta une ori ce-î spuneau la Universitatea din Pesta «dascălii istoriei», «Ungurii cei înțelepți și iubitori de adevăr»⁸. Sau stătea de vorbă, discuta probleme de filologie, rezolvia greutăți etimologice cu preotul bisericii românești, Alexandru Teodorovici, un Bănățean, om foarte harnic și iubitor de neam. Undeva, acesta ni vorbește ast-fel de bătrînul cărturar, pentru care avea iubire și admirație, cu cît îl cunoștea mai bine⁹: «Singur un bătrîn, preacinstitul Domn Petru Maior, protopopul Gurghiului din Ardeal și la crăescul Consiliu locumtenențial al Ungariei crăesc a cărților revisor, încă cu lucrul nu a încetat. De patru ani de cînd sunt eu aici în Peșta paroh, mult a lucrat pentru neam. Întăiu a făcut frumoase și folositoare propovedanii la îngropăciunea mor-

¹ P. 53.

² *Ibid.*, pp. 55-6. Numirea s'a făcut la 2 Septembrie. — V. și Bunea, art. Maior, în *Encicl. romînă*.

³ *Răspuns*, p. 123.

⁴ Copie comunicată de d. I. Bianu. «Sicut porro antehac», se cetește, «pro mediocritate talenti caelitus mihi donati, ore, ita deinceps scriptis, per Dei gratiam, catholicam fidem propagare non deero.» Și la 19 Ianuar 1816, el vorbește de predicățile din tinereță prin care cîștiga parohii întregi pentru Unire și de cărțile de predică, ce a tipărit apoi (colecția Bianu).

⁵ *Răspuns*, p. 57.

⁶ Testamentul lui P. Maior, în Cipariu, *Archieu*, p. 390 și urm.

⁷ «Acum la aceste bătrînețe, din mila Împărației sînt în stare ca aceea, unde bibliotecă sînt multe și bogate.» *Ist. bis. Rom.*, Prefață.

⁸ *Ist. p. încep. Rom.*, p. 114.

⁹ *Moralnice sentenții*, Buda, 1813, Prefața.

ților. A dooa, asemenea folositoare didachii, pentru creșterea fiilor. A treia, prediche la toate Duminecile și sărbătorile anului. A patra, Istoria pentru începutul Romînilor în Dachia. Iară acum lucră la Istoria Besearicii romînești. Ceale patru mai sus numite au eșit din tipariu; iară această depre urmă cît mai curînd e gata a o da în tipariu, numai să poată căpăta bani ca să plătească ceale până acum tipărite, — că, de ar cumpăra Romîni noștri cu acea rîvnă cărțile ceale lor folositoare, cu care el le-au lucrat, multe alte cărți neamului romînesc folositoare am putea nădăjdui de la bătrînul acesta »¹.

Cînd Teodorovicî scria aceste rînduri călduroase, Petru Maior era bolnăvicios și pomenia în Prefața «Istoriei Bisericii Romînilor» de «schimbarea sănătății, carea adesea orî îl zăhăia întru această climă». Totuși continuă să lucreze cu aceeași hărnicie ca și înainte, și cît stătu la Buda nu-l vedem odihnindu-se. La 29 Novembre 1820, ni se spune că el era «în grija medicilor»². Pe atunci își va fi făcut testamentul, prin care-și lăsa averea nepotului Ioan, fiul lui Mihaî, fratele mort, și al Anei Papp, saună, în lipsa acestuia, lui Petru, fiul fratelui celui mai mare, Ioan, și paroch unit la Ölves. Dintre cărți, el alegea pe cele bisericesti, care trebuiau date bisericii din Reghin, pe cele oprite, «eretice», pe care le lăsa mănăstirii din Blaj, vechia Biblie și vechia Evanghelie, care erau să rămîie în Biblioteca Tipografiei, pentru folosul corectorilor, succesorii săi. El crea în sfîrșit și burse pentru școlarii săraci³.

El muri pe neașteptate⁴, în dimineața zilei de 14 Februar 1821, și nu fu îngropat, la biserica românească din Buda, nici de prietenul său parochul Teodorovicî, ci la catolicî⁵.

¹ O scrisoare a lui Maior către dr. Vasile Pop pentru tesa acestuia *De funeribus Valachorum* poartă data de 11 Februar 1817. O găsim în *Archivu*, pp. 393-4. Scrisori către Propagandă sînt în colecția Bianu, până la 9 Novembre 1820. Scrisorile către Corneli, care merg până în anul 1812, sînt scurte scrisori de afaceri, fără multă importanță. Se păstrează în Bibl. episcopiei din Oradea.

² Marienescu, *l. c.*, p. 67. Scrisoarea către Propagandă din 29 e scrisă într'o slovă tremurată.

³ Testamentul, în Cipariu, *Archivu*, p. 390 și urm. N'are dată. Manuscrtele sale le menționează și în *Animadversiones*.

⁴ «Opinione citius.»

⁵ *Archivu*, pp. 518-9. Pentru viața și opera lui Maior, călduroasa schiță a d-lui G. Bogdan Duică (Cernăuți, 1893).

Activitatea lui Petru Maior de la 1809 până la 1821, cea mai bogată perioadă din munca sa literară, se îndreaptă spre trei scopuri. Să alcătuiască lucrări folositoare clerului și poporului său românesc, să ducă la bun capăt dicționarul cel mare al limbii reformate și să expuie în opere istorice ce idei își formase asupra trecutului poporului român și Bisericii sale.

Pentru cel dintâiu scop, el scoase de supt tipar în 1809 două prelucrări, care se deosebesc prin limba lor nervoasă și energică: *Propovedaniile la îngropăciunea oamenilor morți*, menite să înlocuiască cartea cu același titlu a lui Klein, și *Didachiile adică învățăturile pentru creșterea fiilor, la îngropăciunea pruncilor morți* ¹.

În 1811 urmară *Predice saă învățaturi la toate Duminicile și sărbătorile*, altă culegere, în trei broșure, pentru că «mai lesne se poate purta în mîni, și în casă și afară în grădină, saă ori ce în alt loc, unde de multe ori sînt strîmtorați [preoții], pentru sunetul pruncilor, a eși cînd vreaă să înveațe ².» Între aceste cărți de moralizare se poate socoti, în sfîrșit, și traducerea lui *Télémaque*, apărută în 1818, după o traducere italiană a originalului frances ³.

Poate tot de dînsul, saă prin îndemnul lui măcar, se tipăriră traduceri și prelucrări privitoare la viața țeranului și ocupațiile lui. Ast-fel, în 1806, *Povașuirea către economia de cîmp*, în 1812, *Învățătura pentru prăsirea pomilor*, tradusă după Haintl; în 1816 *Învățătura pentru ferirea și doftoriia boalelor [la vite]* ⁴. Știm că astfel de publicații intrau în planurile lui Maior, cînd cerea locul din Buda.

¹ Prima are patru-zeci de bucăți, aceasta numai cincîspre-zece. Cu ambele se laudă Maior la Roma (9 Ianuar 1816). Colecția Bianu.

² Pentru vînzarea acestor cărți, v. corespondența lui Maior cu episcopul neunit Moga, care scria trist: «măcar că neguțătoria cu cărți în vremele de acum nu știu ce să zic, mai ales la Romîni»; Cipariu, *Archivu*, pp. 518-9.

³ «Întîmplările lui Telemach, fiului lui Ulise (Odiseus) întocmite de Fenelon, arhiepiscopul Cambrei; acum întîiu de pre limba italienească pre limba romînească prefăcute de P. Maior de Dicio-Sîmartin, protopop și crăescu revisor a cărților»; Buda, in 8°. Îmi aduc aminte că am aflat și mențiunea unei traduceri românești anterioare, rămase în manuscris.

⁴ În Prefață, cetitorii sunt rugați a nu se scandalisi de neologisme, autorii fiind datorii să îmbogățească limba. Pentru asemenea tipărituri, v. și dr. Sartori, *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geisthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums*, Viena, 1830, I, p. 177.

Activitatea roditoare a lui Maior pentru dicționarul este apreciată aiurea, în această carte. Nici lui nu-i era dat să-l vadă complet și dat la tipar.

Aici ne interesează însă activitatea lui istorică, cea mai însemnată și mai folositoare neamului.

Operele istorice ale lui Petru Maior se deosebesc din toate punctele de vedere, afară de acel al tendinții, de aceia la lucrarea căreia Șincai a consacrat cea mai mare parte din viața sa. Ele au fost lucrate răpede, fără ca pentru aceasta ele să fie niște opere pripite. Asupra problemelor pe care le discută și le rezolvă totdeauna original, cugetătorul se gândise o viață întreagă, în jurul lor gravitase toată viața lui intelectuală și, când a fost destul timp liber pentru redacție, aceasta s'a făcut fără greutate. Tot sistemul de idei era cristalisat în minte, înainte de a fi exprimat prin vorbe. Acestea au venit deci foarte ușor, de la sine.

Șincai întrebuințase cel mai mult timp pentru adunarea materialului, care e, cum am văzut, extraordinar de bogat. Nu tot așa și Maior. În Roma, tînărul fiu de protopop nu pare să fi urmat exemplul de sîrguință neobosită dat de colegul său, care a fost probabil și un mai bun student. În Ardeal avea grijă administrative care-l absorbiau și, cum ni-a spus-o singur, n'avea în colțul său de provincie nici bibliotecile trebuitoare pentru a cerceta și aduna. La Pesta petrecuse numai trei ani de zile când dădu la lumină «Istoria pentru începutul Romînilor în Dacia», la 1812. Si în acești trei ani avuse în grijă să alcătuiască și să scoată calendarele, să facă revisia și corectura tuturor cărților românești ieșite din Tipografia Universității, să traducă poate tratatele de economie rurală, să prelucreze cele trei volume de «Predici», «Propovedanii» și «Didachii».

În asemenea împrejurări nu se putea pune unei cărți o basă întinsă de erudiție, nu se puteau cerceta toate izvoarele în original, nu se putea recurge la toate operele comentative. Maior pare a fi cercetat pe principalii istorici latini și bizantini, prin cari se poate ști ceva asupra vechii noastre istorii, dar de cele mai multe ori el cunoștea starea chestiunii după lucrările altora, după scrierile adversarilor. Prin Eder, prin Engel, prin Toppeltin¹, prin Cornides, prin Pray, prin Otrokocsy², prin Thun-

¹ V. p. 51 și urm.

² Pp. 66 și urm., 94-5.

mann și Sulzer, el pare a-și fi cunoscut subiectul, a se fi informat asupra lui ¹. Dintre istoricii și cronicarii romîni, Greceanu-î este cunoscut numai prin Sulzer ², dar Maior pare a fi utilizat direct pe Miron Costin, «Miron Logofătul», pe care firește că și el îl consideră ca autorul celui mai complect din leatopisețele moldovenești, și pe Dimitrie Cantemir, «carele foarte mare învățatură au avut, precum din cărțile ceale de dînsul scrise lămurit se veade ³» și din care citează «Istoria Moldovei», adică «Descriptio».

Acestea sînt izvoarele lui Maior pentru Istoria politică a «începutului Romînilor»; cele care i-au servit pentru Istoria ecleziastică sînt aceleași, dar, pentru cea mai mare parte, autorul se razimă aici pe documente inedite sau pe mărturii orale. Klein, ca istoric, nu e citat nici odată, de și aiurea, pentru alte scrieri, cînd i se presintă ocazia, îl citează ⁴. De fostul său tovarăș de studii, Șincai, Maior vorbește odată, compătimitor, în «Istoria pentru început»: «prea-învățatul, ci nenorocit, Gheorghie Șincai, fostul oare-cînd școalelor normalești director în Ardeal», dar din ce-a scris el nu cunoaște de cît Prefața la o a doua ediție, din 1805, a «Elementelor» ⁵. Decî, cît merit are Petru Maior, e numai al său, sau aproape numai al său. De la predecesori, ale căror lucrări manuscrite nu i-au ajuns în mină, nefind intimul nici-unuia dintr'înșii, a putut să capete îndemnul, direcția generală naționalistă, dar nimic mai mult decît atîta.

«Istoria pentru începutul Romînilor» a fost redactată, pe basa informației ce cunoaștem acuma, în cel mai scurt timp și, pentru a o da mai răpede la tipar, Maior a renunțat a o revedea măcar. O spune însuși: «Dobîndind eu foarte scurtă vreme spre întocmirea istoriei acestuia, cît nici a o scrie a doao oară curat nu m'a suferit încungiurările stării meale» ⁶. Cetînd la Buda o carte și alta, din ultimele publicații relative la Romîni, el s'a simțit jignit în cele mai puternice și mai curate sentimente ale sale de ata-

¹ Din Engel cunoaște și opusculul asupra războaielor lui Traian și *Vindiciae Cornicianae*.

² V. pp. 248-9.

³ P. 329.

⁴ V. mai sus, p. 242, nota 7.

⁵ P. 144.

⁶ Prefața.

curile pe care de un timp învățații străini le îndreptau împotriva acestui necuviincios popor românesc, care-și permitea a-și iubi trecutul, a-și regreta umiliința din present și a face eforturi pentru a trăi o viață mai bună și mai demnă. Sulzer începuse focul, furios că nu căpătase la sălbatecii din Țara-Românească situația de oracol științific și literar pe care o ambiționase; el descoperise, în cugetările lui asupra Romînilor în evul mediu, că aceștia nu putuse sta totdeauna în Dacia, că s'a'u dus peste Dunăre de gustul unui Împărat și s'a'u întors înapoi de gustul lor și fără să-i cheme nimeni. O teorie bine venită pentru dușmanii științifici ai națiunii «valache», pentru represintanții literari ai intereselor popoarelor rivale. Cînd apăru cărticica de protestare din 1791, Eder, pe care Maior îl denunța că ni purta ură pentru un alt motiv personal—«pentru că un Romîn în mare deregătorie pus nu a'u părtenit ca să încapă fratele aceuia la o deregătorie»—, Eder se raliă la părerea lui Sulzer și o răspîndi mai departe prin critica sa ¹; Engel, pe care Maior îl sfătuieste a-și mai ceti odată izvoarele ², se făcu, în toate publicațiile sale, apărătorul aceleiași teorii. Acestora doria să li răspundă noul censor din Buda, părăindu-i-se ușor a răsturna o argumentație necinstită și nelogică. Pentru aceasta a scris Istoria originilor în acel termen scurt de care a fost vorba ³.

Nu e o povestire. Pe cît îi place lui Șincai a povesti sa'u mai bine a povesti cu gura altuia, purtînd înaintea noastră expunerile străine ale evenimentelor, pe atîta de puțin are Petru Maior gustul narațiunilor. Cînd vrea une-orî să le facă orî cînd își propune să arunce în stilul său de avocat științific o

¹ «Nu se îndoii, nu numai el întăiu a îmbrătoșa strîmba părare a celui ce scrisese că Romîniî către mijlocul a treisprezecelea sută a'u venit de preste Dunăre în Dacia, ci și în altele multe, și cu peana și cu gura, a vomî veninul urgiei sale asupra tuturor Romînilor, pînă la moartea lui. Unii ca aceștea fierî sălbatece și urgie neamului omenesc sint»; p. 48.

² P. 117.

³ Alte lucrări scrise în această epocă împotriva Romînilor a'u rămas manuscrite: așa, a lui Szora Noák Moses, despre originea Romînilor și persistența lor, a lui Martin Bolla, profesor de istorie la Cluj, despre originea noastră... bulgărească și lipsa noastră de drepturi, *Prodromul* latin păstrat la Pesta; Densușianu, Raport, p. 190 sa'u mssele misiunii sale, la Bibl. Ac. Rom. Pentru răspunsul Sașilor brașoveni la *Supplex libellus*, v. *ibid.*, p. 222.

frasă cu efect, nu izbutește, cade din cea mai absolută serioșitate în ridiculul cel mai desăvârșit. Ast-fel, vorbind despre lupta de la Valea-Albă, după «Miron Costin», fără să-și aibă însă supt ochi textul său extrase măcar din el, istoricul ni destăinuiește ca unor compatrioți că Ștefan cel Mare «tot a tăiat din Turci până în zori de zio»¹! Sau: «O sută de mii de Turci într'o zi cu ostașii săi omoria»²!

La dînsul subiectul se desface într'o serie de probleme, pe care le discută pe rînd, cu convingere și căldură, ajungînd totdeauna la concluziile cele mai măgulitoare pentru poporul său, cele mai potrivite cu interesele lui, cele mai opuse prin urmare părerilor acelor străini, cari, aprobîndu-se unul pe altul — «măgariu pe măgariu scarpină»³ — credea că aș prefăcut în ochii lumii pe Romîni, cari nu se credea că vor răspunde, într'un neam de vagabonzi, de sălbateci degenerați, incapabili de vitejie și de cultură. Prin soluțiile sale, scoase din critica izvoarelor de căpetenie, Maior voia să răspingă nu prin insultă, dar prin adevăr minciuna și să deie Romînilor încrederea în ei înșiși, să li inspire dorința de a-și imita străbunii.

El nu crede că aș mai rămas Daci pe teritoriul care li aparținuse odinioară: fusese între ei și Romani, nu un război de Stat, ci un război de rasă, care se mîntuise, cum trebuia să se mîntuie, prin totala exterminare a celui mai slab. Romanii se purtară, în înviersunarea conflictului, față de învinși ca «o oaste de Turci plină de mînie ajungînd la niscari sate creștinești»⁴: poporul lui Decebal suferi tratarea unor revoltați cari nu se pot domoli decît prin moarte și Dacia Dacilor avu soarta de glorioasă stîngere desăvârșită pe care aș avut-o în anticitate Cartaginea, Corintul, Ierusalumul. Și oare nu există exemplul unui alt popor anihilat: Goții, cari periră cu toții înaintea Hunilor⁵?

Nu numai atît, dar colonii romani nu «s'aș căsătorit măcar cu femeii dace», căci în firea Romînului stă să nu se amestece cu alte neamuri⁶. De aceia, fiind-că acești coloni aș venit ca

¹ P. 107.

² P. 105.

³ Prefața.

⁴ P. 10.

⁵ Pp. 10-2.

⁶ P. 17.

gospodari, cu femeile lor, de aceia s'a păstrat limba atît de bine, amestecîndu-se numai în proporții minime, care nu-î schimbă caracterul, cu elemente barbare. Și Maior se căznește a căuta în latinește fenomene analoage cu unele fenomene particulare limbii romîne, numai pentru că în ele să nu se vadă profana influență a barbarilor.

Aurelian n'a putut aduce părăsirea Daciei. N'o dorise oare și Adrian, și putuse s'o îndeplinească? De ce nu s'ar fi lovit și noul Împărat de aceleași dificultăți? Necesitatea nu era extremă; oamenii stăteau de trei generații pe acest pămînt, de care erau legați pentru că muncise la dînsul și se hrănise din el; barbarii erau un rău cu care de mult ei se familiarisase. Goții chiar, năvălitorii pentru cari se ordonase evacuarea, deprinși a trăi din munca altora, aũ trebuit să împiedece strămutarea pașnicilor și laborioșilor coloni. Izvorul care afirmă aceasta strămutare, Vopiscus, i se pare, «cum se zice, interesat sau părtinitoriu». Legionarii vor fi ieșit înnainte de Aurelian; supt acesta ar fi plecat coloni mai noi și coloni de la margine, și fabula evacuării provinciei ar fi fost inventată oficial pentru a nu se crede că cetățenii romani au putut fi părăsiți în mîna barbarilor.

Romîniî nu s'aũ dus decî din Dacia, ba încă aceia dintre dînșii cari se retraseră la munte, își păstrară șefi proprii. Barbarii avură, în adevăr, supremația, dar această supremație nu fu îndelungată. După sfărîmarea hanatului mongolic al Avarilor, Dacia rămase «volnică», fără a se supune Bulgarilor, și aceasta până la invasia ungiurească. Atunci, ca și în alte împrejurări, și ori-ce ar zice notariul regal anonim, Romîniî resistară vitejește cotropitorilor și, pentru a dovedi că în ei a trăit totdeauna virtutea romană, Maior pomenește luptele Domnilor munteni din secolul al XIV-lea cu Ungurii, biruințele lui Ștefan cel Mare, adăogînd că «nemărginit ar fi, să vrea toate faptele Romînilor a le scrie»¹. Pe larg, el cearcă a dovedi că ducatele ardeleni și din preajma Ardealului la sfîrșitul secolului al IX-lea erau, nu bulgărești, ci romănești.

După ce explică noul nume supt care Romîniî se întîmpină în izvoare pe acele timpuri, Maior afirmă ca și Șincai — și probabil amintindu-și de spusa acestuia în prefața ediției nouă a

¹ P. 112.

Gramaticii — că ei se ascund supt numele de Pacinați și Cumanii ale dominatorilor. El arată legăturile descendenților vechilor coloniști cu vecinii de pretutindenă, răspinge ideia întoarcerii de peste Dunăre, cum răspinsese teoria trecerii pe malul drept al râului, urmărește pe Romîni transdanubieni, al căror nume de *Țințari* îl derivă de la «Cintia»¹.

Vom vedea în alt capitol care e originalitatea și dreptatea ideilor despre limbă, la care trece aici Maior. După ce termină cu această digresie, el vorbește ceva despre literatura mai veche a Romînilor și-și exprimă cu mîndrie convingerea că nici cînd n'a avut neamul atîția cărturari ca acum, între Uniți. Aceasta-l duce la critica lui Bob, pe care o face fără sfială. Silințele guvernului pentru a lumina pe Romîni n'ar fi zădarnice dacă acești cărturari «ar fi părținiți de mai marii Besearicii lor și ajutorați în ceale de lipsă pentru pînea cea de toate zilele, și așezați, și povățuiți unde și cum se cuvine». Dar, din nenorocire, «Vlădica lor, cel de acû, care de mulți ani stăpînește, cu totul e dat la iconomie și la adunarea de bani»; dacă ar fi așa de zelos pentru ale spiritului ca pentru ale chimirului, ar fi în Blaj o bibliotecă, ar fi o mișcare științifică și literară. Pe cînd astăzi, dacă se tipărește ceva acolo, sînt lucruri ridicule, ca *Teologia dogmatică și moralicească* din 1796, 1802 și 1804, tradusă după Turneli, — o traducere a lui Klein, al cărui «amestec» se face a-l regreta autorul «Istoriei». E, spune el, o ast-fel de carte încît «mai netreabnică nu putea alta din Blaj să se dea Romînilor», un manual scolastic, tradus papagalicește; un instrument de tortură și zăpăceală pentru seminariștii ce trebuie să învețe după dînsa. E explicabil, continuă, fără cruțare, Maior, că, ajunși preoți, acești seminariști nici nu știu ceti bine. În Oradea, unde Vulcan dă «seamne de înnalte cugete», adunînd manuscrise și cumpărînd cărți, în Banat, unde lucrează oameni ca Țichindeal, Diaconovicî Loga, Iosif Iorgovicî, Mihuț — sau «Miuța», cum i se zice aici, — în aceste părți există o viață culturală românească. Numai de la Bob și de la canonicii lui, căroră de un timp a găsit mijlocul să li iea o parte din venit, plătindu-l în hîrtie, numai de la clerul din Blaj nu vine nimic. Bogatul episcop ar putea

¹ P. 228.

să-și răscumpere păcatele numai lăsînd la moarte o parte din averea sa pentru scopuri de cultură¹.

Pe lingă multele lui însușiri, Bob avea și pe aceia a mîndriei. Cerea prefețe de laude, discursuri solemne, vorbe măgulitoare. Acusat în privința unui preot din diocesa sa, care fusese prigonit pe nedreptul și batjocorit, și pe care el nu cutezase să-l apere, Bob dăduse explicații într'un articol din *Magyar Kurir*, căruia-i urmasse un al doilea, în care el rîspingea acușatia că adună bani². În «1808», apăru o «cärticică», în care se povestiau «faptele cele bune ce le-au făcut Vlădica însuși, în limba romănească» și care se distribui preoților siliți ierarchic să le creadă³: probabil «Înștiințarea» din 1807 către clerul unit pentru fundarea Capitolului din Blaj⁴. În 1809, ieșiră, supt titlul de *Orationes*, discursurile ce fusese pronunțate de cei mai învățați din clericii blăjenii în onoarea lui, la o ocașie solemnă.

Și acum să se vadă terfelit în acest chip, el, bogatul și respectatul Vlădică, care păstoriă de trei-zeci de anî Biserica unită și tipărise atîtea cärti pentru folosul popilor săi, dintre cari unul era și insultătorul! Trebuia să se facă un răspuns, înainte chiar de resolvirea procesului ce se făcuse «Istoriei» înainte Palatinului Ungariei⁵.

Combaterea lui Maior trebuia să se dea într'o formă puțin aparentă, în notele de la traducerea discursurilor de laudă pomenite mai sus, discursuri dintre care unul fusese pronunțat la 1-iă Iulie 1807, de «clirul cel mai bătrîn», la instalarea noilor canonică, iar cellalt din partea «clirului celui tînăr» la primirea în Cluj, la 25 April 1809, a Ordinului Sf. Leopold de către epis-

¹ Ultimele pagini.

² Ar. Densușianu, în *Rev. critico-literară*, II, p. 137-8.

³ Răspuns la *Cirtire*, l. c., p. 68 și urm.

⁴ «Înștiințarea carea au făcut Exeleanția Sa prea-luminatul și prea-sfințitul Domnul Ioan Bobb... cinstitului său cler, despre ridicarea Capitolului în Blaj la anul 1807, i zi Iulie, adăugînd și doao cuvîntări despre preoție și despre duhul celui bun și aceluși rău păstoriu sufletesc». Blaj, Tipografia Seminarului, fără alt an. Cuprinde și un discurs al lui «Dimetrie Caian cel bătrîn».

⁵ Cartea fusese scrișă în 1812. V. și p. 204: «în anul trecut 1811»; ea se mîntui de tipărit în același an, dar permisia de a se pune în vînzare o dădu Palatinul abia la 10 Octombree 1813, după multă luptă între Maior și dușmanii săi. V. Răspunsul la *Cirtire*, la început.

cop¹. Colaboratorii erau să fie clericii de Curte, personagiile mediocre care încunjurau pe Bob: «Dimitrie Vaida de Șoșmezo, canonic, eclesiarha și rector clirului celui tînăr», fost prefect al seminarului², Vaida, «care-î zice Prea-sfințitul», despre care Maior nu uitase să spuie că lucrase și el la miserabila traducere a lui Turneli; apoi Dimitrie Caian, profesor de morală la Blaj³, Avram Miheașiu, frate al autorului *Libelului*, D. Carantinarul, nepotul lui Caian, prefect de studii și secretariu al episcopului⁴.

Cartea de luptă începuse a se tipări, cînd un exemplar din prima coală căzu în mîna cui nu trebuia să-l vadă deocamdată, lui Petru Maior.

Acesta, firește, răspuse înaintea de a vedea toată lucrarea terminată. Și, fiind-că apărătorul Vlădicăi era extrem de nedi-baciū și se încurca în contraziceri, îl strivi. Coala întăiū, atacată în «răspunsul la cîrtirea care s'aū dat asupra persoanei lui Petru Maior, autorul istoriei ceî pentru începutul Romînilor»⁵, trebui înlocuită prin alta, mai dibaciū redactată, salvîndu-se aparențele însă prin păstrarea pe copertă a anului 1813, cu toate că anticritica lui Maior e din 1814⁶.

Episcopul se apăra prin alții, Maior vorbește și el despre sine

¹ Iată titlul, cum figurează în fruntea volumului apărut în 1813: «Cuvîntări în cinstea Exsealeanții Sale Ioann Bobb, vlădicului Făgărașului...; dintre care cea dintăi[su]pt numele clerului celui mai bătrîn, cu prilejul instalații canonicilor de Exsealeanția Sa acum de nouă fundăluți, 1807, pe întie Iulie, s'aū alcătuit; ceialaltă clirul cel tînăr întru arătarea fieștii sale cucernicii, în Blaj, în muzeumul său, în ziua cînd Exsealeanția Sa, mai sus lăudatul Vlădic, în Cluj, din mîna Exsealeanții Sale a guvernatorului Gheorghie Banfi, în ființa de față a mai marilor patrii, sămnul Orduului lui Leopold al doilea cînstit de la Î. Împărat l-aū primit în anul 1809, în 25 Aprilie o zis. Cu tipariul Seminariumului, 1813».

² Născut la Glod, fiū de nemeș. Învață teologia la Presburg. Predă la întors retorica și poesia. Paroch la Gherla, inspector eparchial. Apoi protopop la Cluj, în fine canonic. Notele la broșura citată.

³ Născut în Feneș; fiū de preot. Învață teologia la Viena; protopop la Roșia Abrudului, la Vașarheiū și Blaj, supt Grigore Maior. Notar al clerului, *ibid.* Ca «lector în capitulu Blasiului», a tipărit cu litere latine la 1827 o «Predica despre statul milităresc' și semnele lui de invingere» (și în nemște).

⁴ Și el din Feneș. Învață teologia la Viena. Predă filosofia și teologia. Actuar al consistoriului. Broșura citată, p. 14, nota.

⁵ Buda, 1814.

⁶ Dar *imprimatur* din Cluj e, pentru aceasta, din 2 April 1813.

în persoana a treia, ca și cum opusculul ar fi scris de un ucenic al său, dintre aceia, cari, se spune, «sînt spre osebită mîngiere bătrînului Petru Maior, și ei asemenea cărunți¹.» În opuscul se povestea simplu, dar într'un ton mișcat, cariera de lumină, muncă și facere de bine a protopopului, pe care Vaida-l acusa de lăcomie, ambiție și necuviință față de episcopul său. Ici și colo, folosindu-se de cuvintele nechibzuite ale panegiristului, Maior găsea prilej să atace pe Bob pentru nepăsarea lui față de insultele aduse clerului său, pentru lipsa lui de înțelegere a culturii, pentru traiul comod pe care-l ducea la Blaj, fără a-și vedea eparchia și a-i cerceta nevoile².

Dar dușmanii nu răsăriră numai din această parte, și acei cari căutară să aducă o confiscare a «Istoriei» nu erau Romîni. Confiscarea n'o putură însă dobîndi, căci, în ceia ce privia cîrmuirea politică, Maior fusese de o prudență deosebită. Doar că vorbise în treacăt despre existența de țeri care să cuprindă mai multe «ghinte desclinite în sinul său și o ghintă dintră aceaste să fie la toate ceălelalte ghinte urită, ci, pentru că toate celelalte ghinte aū de la aceasta nu puțin folos, pentru aceia bucuros o suferă, ba încă, de ar vrea unii căsași de a ghintei aceștia să fugă dintru acea țeară, îi opresc»³, sau de nemeritul despreț cu care e acoperit poporul său chiar într'un timp în care dă regimente Împăratului și are în fruntea sa un cler ce nu cedează, în Ardeal, Oradea, Muncaciū, și chiar în Banat, celui catolic, în cultură; dar el se grăbia să declare că Romîni n'au fost nici cînd nedreptățiți de «mărit neamul unguresc» și că ei trebuie să trăiască în pace cu acesta «după constituția patriei»⁴. Cartea scăpă și putu să se răspîndească, ducînd în forma cea mai interesantă, cea mai populară chiar, doctrina nouă, în tot Ardealul, și chiar dincolo, peste munți.

Kopitar vorbi de lucrare în *Wiener Litteraturzeitung* din 7 Decembre 1813, și făcu reserve în multe privinți. Cînd scria Răspunsul către Vaida, Maior se gîndia la niște observații pe care

¹ *Rev. critică-literară*, II, p. 126.

² Cf. Ar. Densușianu, *Causele persecuțiilor lui S. Micul, G. Șincai și P. Maior*, în *Rev. critică-literară*, II, p. 145 și urm.

³ P. 41.

⁴ P. 141. Unirea celor trei nații o explică el prin unirea tuturor celor ce în Ardeal se bucurau de privilegii. Împăratului îi zice, în Prefață: «Împăratul lor» — al Romînilor —, «al Austriei».

ar putea să le facă la critica germană a «societății recenzenților din Viena». «La această recenzie poate va da autorul istoriei Animadversiunile sale, fiind-că el mai cu lesnire poate purta aceea greutate decît altul.» *Animadversiunile* ieșiră, în adevăr, în latinește, tot în cursul anului 1814¹. Kopitar răspunse la rîndul său, și atunci Maior tipări în 1815 «*Reflecțiuni asupra răspunsului*»². Urmă, apoi, în această polemică, o *Considerație* din 1816³, și cu aceasta se încheie discuția. Învins în unele puncte de adversariul său, un foarte însemnat filolog, Maior avuse însă, în genere, ultimul cuvînt în dezbateri⁴.

Asupra acestei polemice, în care vedem pentru întâia oară pe unul din cugetătorii noștri intrînd în luptă cu un adversariu, care nu era un Sas din Ardeal său un ofiter diletant în știință, să ni fie îngăduit a insista mai mult. Kopitar era un distins învățat, a căruî faimă n'a perit nici până astăzi. Dar, orî ce s'ar bănuî înaintea de a vedea actele procesului, învinuirile lui sînt foarte adese orî nedrepte și simplul protopop «valach» din Ardeal, cu bunul lui simț cinstit și cu dreapta lui judecată, le înlătură fără greutate. Aceasta cu atît mai mult, cu cît observațiile învățatului slav nu erau inspirate de o dorință sinceră de a statornici adevărul, ci, înaintea de toate, de patimă în potriva unui popor care nu voiă să se recunoască de alt neam decît al străbunilor săi și cuteza s'o și spuie prin aleșii săi.

Dacă avea dreptate Kopitar cînd nu voiă să admită că Dacia pustie și-a dobîndit locuitorii săi noi prin coloniî romanî, ce n'au avut prilej să se amestece cu nimenî, el nu nemerise afirmînd că numele de Romîn arată numai un supus al Împărăției «romane» de limbă grecească din Orient. Îi era ușor lui Maior să arăte că numele de *Valahî* ce-și dau unii dintre Croați nu dovedește altceva decît că avem a face cu o fărîmă pierdută a romînității. Cînd Kopitar voiă să ne lege pentru vecie de buchile bul-

¹ *Animadversiones in recensione historiae de origine Valachorum in Dacia.*

² *Reflexiones in responsum domini recensentis viennensis ad Animadversiones...*; Buda. 1815.

³ *Contemplatio recensione in valachicam anti-criticam.*

⁴ Răspunsurile lui Maior se găsesc în românește în a doua ediție, îngrijită de Mălinescu, a *Istoriei*; traduse de Bojinca. V. mai departe. O a treia ediție din *Istorie* a fost dată de societatea literară Petru Maior; Buda-*pesta-Gherla*, 1883, în 8°.

gărești, vorbind cu despreț de planul de a introduce alfabetul latin — gîndiți-vă la ce scriu și astăzi unii politicieni panslaviști despre acest lucru —, scriitorul ardelean putea să îndreptățescă lesne schimbarea de alfabet prin originea poporului nostru și prin nevoile moderne ale acestuia. Cînd Kopitar înnainta că noi n'am avut nici o literatură înnainte de Biblie, Maior putea să-i presinte o listă întregă de tipărituri. Cînd din greșita afirmație se trăgea conclusia că totdeauna limba românească s'a scris cu crilice, se putea contesta măcar din cealaltă parte corectitudinea judecății. Pentru a sprijini valoarea istorică a Notariului anonim, Maior avea un aliat de însemnătate lui Engel. Etimologia latină a lui «Ler Doamne» de la autor nu era mai rea decît contraetimologia polonă a recensentului. Că aũ fost Romîni, mulți Romîni, între «Pecenegii» bizantinilor era văzut pentru orî ce minte neprevenită. Că în *Anonim*, ai noștri apar ca un neam viteaz nu se poate tăgădui. Iar cînd, desprețuitor, Slavul resuma toată literatura romînă în Biblie și gramatică, ambele de ieri de alaltăieri, ne simțim mîndri cînd vedem ce era în stare a-i răspunde bătrînul începător al istoriei românești critice: «Romîni, afară de gramatică și Sfînta Biblie în două ediții, aũ toate cărțile Bisericii grecești, vestite de multe și mari, din care unele se pot vedea și în Viena, la biserica parochială a Sf. Barbare. Aũ încă și alte multe cărți catechetice, ascetice, de predică, și multe din ele, nouă; polemice, exegetice; precum și Teologie, cea morală și cea dogmatică, orînduite cum trebuie. Aũ Retorica, Logica, Dreptul frii, Dreptul criminal, Dreptul canonic și Civil, și chiar și Adunarea Canoanelor, cu scoliile; aũ cărți de economie rurală, și altele. Ba încă nu li lipsesc nici cărțile de poezie; încă și Psalmii lui David îi aũ tălmăciți în versuri. Și aceasta încă mai însemn, că prea-aleasa carte a lui Simion Tesaloniceanul, scrisă în grecește, până acum numai în românește se află tălmăcită. Și alte cărți grecești, parte ale autorilor mai proaspeți, parte ale vechilor Părinți, le aũ Romîni întoarse și tipărite pe limba sa. Și cărțile poetice, tălmăcite din limba italienească se văd la Romîni.» Și încă Maior uita — de bună credință oare? — toată pleiada de istorici care-l precedase pe dînsul!

Acestea sînt cele cuprinse în *Animadversiones*. Răspunsul lui Kopitar la dînsule era tot așa de supus criticii ca și întăiul atac,

și Maior era om ca să găsească slăbiciunile adversariului său. De sigur că dreptatea e din partea lui când răspinge distincția că Romîniîi aŭ voie a scrie cu litere latine, dar nu și pentru străini, pentru că dicționarul limbii nu li este gata încă.

Biruitor ieși Maior și cînd trebui să apere existența unei nobilimi românești dincoace și dincolo de munți și cînd lămuri încă odată ideile neclare ale lui Kopitar în această privință. Încă odată el afirmă, cu argumente bune, în parte, existența a două limbi latine. El apără literatura romînă din nou desprețuită în *Răspuns*, și-i arată însemnătatea. Cînd învățatul slav arunca în fața Romînilor că n'aŭ oameni în stare să discute o chestie de știință mai grea, Maior observă că acum «laudă lui Dumnezeu, nu puțin bărbați se află, nu numai în Țeara-Românească, cei ce sînt și procopsiți și știu și limbile, atît italienească, franțuzească și spaniolească, cît și dialecturile limbei slavonești». În chestia neologismelor, el avea dreptatea cînd susținea dreptul ce are o limbă de a se îmbogăți cum îi vin: «Care», scrie el ironic, «domnul rețensent, dacă ar fi fost mai de de mult, s'ar fi împotrivit ca să nu se introducă une ori cu sila ori prin convingere cuvinte străine, mai cu samă slavonești, în mărita limbă romînă, ce o numesc străiniîi valahică?» Și, de sigur, nu fără temeiu, condamnă, acest vechiu scriitor, un obicei care nici până astăzi n'a fost părăsit față de noi de cei ce strîmbă din nas înaintea de a vedea sau de a înțelege, de «oamenii de cultură» din Apus: «Atît de afunde rădăcini aŭ înfipt în sufletele străinilor datina de a scrie asupra Romînilor ori-și ce».

Am spus că adversariul lui Maior se supără pentru divulgarea scrisorii sale și combaterea ei. În noul și acru său răspuns, el găsi încă odată prilejul să învingă în materie de filologie pe protopopul din Ardeal, a cărui purtare o califică și de infamă și vrednică de «măciuca lui Hercule». Pornind odată pe această cale, el trimise în loc de argumente o frumoasă colecție de insulte și de glume destul de proaste asupra cuvîntului *popă* și a.tele. Firește că poporul românesc nu era cruțat în darnica împărțire de epitete, și vestitul filolog se arată ast-fel supt o lumină cu totul defavorabilă. Cu cele cîteva pagini demne din *Contemplatio*, bătrînul prelat romîn închise discuția, care nu din vina lui se coborîse atît de jos.

Încă în cea d'întăiū mare operă istorică a sa, Petru Maior anunțase pe a doua: «în istoria cea bisericească a Romînilor, carea, custînd, cu ajutoriul lui Dumnezeu, cuget a o aduna din răsîpiri»¹. În același avînt de producție, el dădu gata și această operă, și ea de proporții întinse. *Istoria Besearicei Romînilor, atît acestor din coace, precum și a celor din colo de Dunăre* fu dată la tipar în 1813, dar greutăți necunoscute, care nu erau greutăți de bani, o ținură în loc până la moartea autorului în 1821², cînd ea fu pusă în vînzare, așa necomplectă cum era — dacă a fost cîndva pusă în vînzare. De ce natură erau acele greutăți, se vede ușor, cînd răsfoiește cineva volumul. În multe exemplare măcar, se găsesc lipsuri de pagini curioase și cartea se oprește acolo unde începea să se vorbească de miseriile Bisericii unite pe vremea autorului. În zădar am căutat într'unul din exemplarele ce am avut la îndămină p. 342, unde se află vestitul *dabo operam ut destruam illum*, amenințarea făcută de Bob lui Maior. Și totuși, mulțămită unei meșteșugite retipăriri, textul are o legătură desăvîrșită, cu toată această lipsă de pagini. Aiurea paginile sînt refăcute în unele exemplare. Nu se poate opri cineva să bănuiască, din aceste motive deocamdată, anumite intervenții, ce schilodiră cartea și-î împiedecară apariția. Tradiția, raportată de Barițiu, știe să ni spuie de o confiscare a exemplarelor, destinate distrugerii, de salvarea unora de către «studentii romîni» cari le încărcară pentru a merge la Cluj și Blaj spre revisie. Exemplarele ce se află vor fi fost reclamate de succesorul lui Maior la Buda, și răspîndite *după transformare*.

Alcătuise această lucrare nouă în grabă, ca și pe cea d'întăiū, și fără ca graba, mărturisită de autor, să se cunoască, în cugtare saū în expunere. «După ce am scăpat de supt teasc», scrie el, «Istoria cea pentru începutul Romînilor în Dachia, m'am apucat să întocmesc și Istoria Besearicei Romînilor, atît a acestor dincoace,... precum și a celor dincolo de Dunăre; carea, cu ajutoriul noptilor celor lungi, în unsprezece săptămîni o am săvîrșit, nice mai lungă vreme nu mi-au îngăduit înștiințarea lucrurilor celor din deregătorie, care mă aștepta.»

¹ Pp. 325, 334.

² Așa se spune în actele direcției Tipografiei referitoare la moartea lui Petru Maior; *Archivu*, p. 518. În ele se declară lucrarea «aproape terminată». Cf. *Părți alese*, I, p. 558.

Maior pornește cu siguranța sa obișnuită, cu îndrăzneala sa sigură pe calea «până acum nice ispitită de cineva»¹. Dacă nu va fi fost în stare, în împrejurările în care lucrează, să scrie istoria subiectului, cel puțin va fi salvat de distrugere și va fi făcut accesibil urmașilor materialul.

Istoria eclesiastică trebuia să meargă până în timpurile autorului; nu numai că nu s'a mers așa de departe cu tiparul, dar chiar în manuscriptul din care Cipariu a reprodus partea inedită², se menționează, în adevăr, desvoltarea culturii la Romîni neuniți supt Moga³ și meritele lui Vulcan, ce dorește «meargerea înaintea a literaturii romînești și polirea neamului său, celui romînesc»⁴, dar nu se spune nimic — sau se suprimă de editor — despre vinovățiile lui Bob. Și totuși pe acestea le anunțase scriitorul de la început, în Prefață, cu condeiul său «ascuțit»: «Măcar că de obște obiceiul iaste istoricilor a nu scrie faptele cele scâlciate ale celor putearnici pînă sunt în viață aceștea, pentru ca să nu fie surupați întru nenorocire de puteara lor, eu totuși, pentru dragostea adevărului, cu carea îmi iaste învăpăiată inima, mai bucuros am fost să sufer primejdiia, de va fi așa voia Celui Înnalt, decît să las sau a se înșela cei viitori cu strălucirile ceale mai lucite, sau a nu ști cauza schimbărilor celor în veacul mieu întîmplate... și gata sunt, de voi fi poftit spre aciaia, deosebit a le adeveri». Le anunțase, le expusese și, dacă nu le poate ceti orî cine, cauza e refacerea cărții de oamenii lui Bob. În ce sens vom vedea, vorbind de acesta.

Cartea se împarte în două. Întăia divisiune cuprinde istoria credinții și se ocupă mai mult de Unire și consecințele ei. Maior e foarte tolerant cu Neuniții, pe cari-i laudă așa de mult la sfîrșit pentru școlile lor, mai ales cele din sate, prin care s'a u dovedit superiori Uniților conduși de un neînțelegător de carte ca Bob. El răspinge terminul de *nepravoslavnici* pentru cei ce nu sînt catolici, adăugînd: «Toți aceia fără înțelepție grăitori se cade să-și aducă aminte că mai multe muște se prind cu miare decît

¹ Fusese «ispitită» de Klein, a cărui operă era necunoscută lui Maior, dar planul celui d'întăiu era cu mult mai îngust decît al celui de al doilea.

² În *Acte și fragmente*, p. 145 și urm. Cf. pp. 129 și urm., 132-7, 188-9.

³ Care păstorește, ni se spune, de doi ani. El își ocupă însă locul la 19 Septembrie 1810; Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 217.

⁴ *L. c.*, pp. 156 și urm., 163.

cu oțet»¹. Unirea o consideră ca săvîrșită din dorința Curții de a se crea clerului român o soartă mai bună, «în credință» numai, «iară nu în leage»². E contra teologului pus «în coasta» Vlădicăi³, care teolog jignia tradițiile poporului nepurtînd barbă și «mîncînd oao în păreasimi»⁴. Evident că e contra latinisării, și întîlnim ast-fel pe vechiul Maior din *Procanon*.

În partea a doua, consacrată ierarchiei, se continuă istoria episcopiei din Blaj, fără a se înfățișa, în aparență, cum am spus, punctele de acusație contra lui Bob, a cărui păstorie timp de douăzeci și nouă de ani nu e tratată. Se vorbește apoi despre Mitropolia veche a Belgradului, continuată prin cea din Sibiiu, despre cei trei episcopi uniți ce s'aû succedat la Oradea și despre episcopia Muncaciului, în fine. După titlu ne-am aștepta să găsim acum istoria episcopatelor muntene și moldovenești, ceva asupra Bisericii romîne de peste Dunăre. Probabil că Maior scrisese și aceste capitole, înainte de a începe tiparul lucrării sale, dar ele nu ni sînt cunoscute nici măcar prin vre-un manuscript.

Cărțile lui Petru Maior sînt cele din urmă mari producții ale școlii ardelenene în ordinea istorică. Această școală cercetase tot ceia ce-și impusese să cerceteze, găsisse tot ceia ce rîvnia să găsească, afirmase tot cît își simția datoria să afirme. Nu e greu de răspuns de ce s'a oprit aici producția mai însemnată: pentru că, în socotința luptătorilor, cari nu luptau pentru a ști — și știința, chiar cînd se aplică asupra unui material în întregime descoperit și preparat, rezervă încă totdeauna surprinderi și plăceri pentru cercetătorul cu spirit original —, ci pentru a-și apăra neamul cu armele științei, biruința era cîștigată. După marea frămîntare, după ciocnirea zgomotoasă a armelor, nu se mai aud de acum înainte decît focurile rare ale soldaților rămași în urmă sau ale celor cari, după ruperea rîndurilor, mai cred că aû o socoteală de descurcat.

¹ *Ist. bis.*, p. 55; Cipariu, *l. c.*, p. 163.

² P. 78.

³ *Ibid.*

⁴ P. 79. În schimb, în niște note ale lui Klein (ms. 2266 din Oradea), se află o plîngere către episcopul unit din partea unor clerici ce erau priviți rău pentru că «superfluos pilos super mento non sinamus crescere seu quod barbas non permittamus.»

În ultimele rînduri ale acestui capitol se vor menționa numai lucrări modeste sau nume obscure, singurele ce se mai întîmpină pe terenul unde-și dăduseră pînă atunci măsura puterilor fruntașii unei mișcări de regenerare.

Începem cu petiția Romînilor din Ardeal către Împărat la 1791, opera consilierului Meheși. Opusculul a ieșit odată supt numele celor doi episcopi, a doua oară cu data falsă de: Iași, iar a treia în Cluj, cu observațiile lui Eder, care începu o polemică, ce avu un mare răsunset și pe care nu e aici locul s'o urmărim pînă la sfîrșit ¹.

Cărticica, scrisă într'o latinească savantă, dacă nu plăcută, fără avînt însă și fără un plan limpede, e o petiție, o jalbă a Romînilor nedreptățiți în secolul predicilor pentru egalitate și viață liberă. E semnată de toți locuitorii romîni ai provinciei, fără deosebire de situație socială sau de nuanță confesională: de «clerul, nobilii și cetățenii întregului neam românesc din Ardeal». Răzimați pe drepturile ce se acordase fraților lor din Ungaria și Banat și Sirbilor, ei cer oare-care drepturi, pe care era elementar, din punctul de vedere al moralității politice, să le aibă poporul cel mai numeros din provincie, acela ce vărsa mai mulți bani în tesaurul țerii și o apăra prin mai mulți fii ai săi.

S'ar putea ști cine anume a contribuit la alcătuirea importantei plîngerii, prin actele celor două episcopii, cite se vor fi păstrat din acest timp. Tradiția vorbește de Meheși, de Molnar. Cel din urmă, care se amesteca în toate, se va fi amestecat și aici. Cel d'întăiu era în stare să presinte argumentele de drept și să dea lucrării o formă potrivită cu tradițiile de cancelarie austriece. Dar există o parte istorică, în care întîlnim idei ale lui Klein, exprimate și în redacții ale operei lui ce

¹ *Supplex libellus Valachorum Transylvaniae... cum notis historico-criticis* I. C. E., civis transilvani; Cluj, 1791. Despre celelalte două ediții (*Representatio et humillimae preces universae in Transylvania valachicae nationis...*, Martio MDCCCLXXXI; Iassy, 1791; *Ioan. Badb... et Gerasimi Adamovics... iura Valachorum declarans instantia... cum disfavorabili desuper emanata Caes. Regia resolutione; a. 1792*) avem știință după caietele d-lui N. Densușanu; Bibl. Ac. Rom., ms. 370, p. 40; ms. 371, p. 35. Cf. *Siebenbürgische Quartalschrift*, II (1791), p. 311 și urm. Cf. *ibid.*, V (1797), p. 160 și urm; VI (1798), p. 374 și urm., unde se pretinde că Bob a renegat cartea (p. 375, nota).

sînt anterioare anului 1791. Ast-fel și aici și în acele redacții se razimă afirmația romanității pe izvoare istorice, pe obiceiuri și limbă. Se întrebuintează într'un Tōc și în altul tocmai aceleași dovezi documentare. Felul de a înțelege Unirea celor trei popoare, ca un concordat religios, după introducerea în Ardeal a Reformei, e iarăși acela pe care-l exprimă și Klein.

Influența gîndirii, dacă nu a persoanei acestuia, în alcătuirea documentului mi se pare de netăgăduit ¹.

Între hîrțile lui Budai Deleanu se păstrează cîteva monografii istorice privitoare la istoria Ardealului ². Ele tratează mai mult chestii de filologie, etnografie și de drept public ale provinciei și sînt scrise probabil în același stil, de și nu pentru același scop, ca și «Scurtele observații» asupra Bucovinei care, acestea, sînt un raport oficial, plin de excelente și adînci observații ³. Ele sînt următoarele: *De originibus populorum Transylvaniae*, *De unione trium nationum, Hungaros ita describerem* — după cuvintele cu care începe disertația, care n'are nici un titlu, *Hungari vi armorum Transylvaniam non occuparunt*. Sînt scrise, de sigur, într'un stil violent, în care se amestecă adesea ironia lui batjocoritoare. Tot Budai a scris o disertație istorică *De origine Slavorum*, în care se face mai mult filologie, și filologie proastă — cîntîndu-se în evreește etimologii germane, și identificîndu-se Varegiu cu Frigiu, — pentru a dovedi că Slavi aũ fost Sarmatii și tot Slavi Tracii. Cartea nu e de alt-fel lipsită de merit, avînd multe vederi bune, originale și pătrunzătoare, o formă clară și interesantă și informații bogate, luate din izvoarele antice, din cercetări nouă asupra lor, precum erau ale lui Potocki, Gyllius, Schneller, d'Anville, Schlozer. La cineva care fusese psalt și era judecător, am ierta pînă la un punct și derivarea Panoniei din Pan, legătura dintre Odin și Bitini, fantasiile ebraico-traco-slavone, și am subscrie *aprecierea* profesorului galițian, care, cetînd cartea, după moartea autorului ei, o declara

¹ Klein citează în *Ist. Rom.*, vorbind de istoria politică a Ardealului în secolul al XVIII-lea, *Supplex libellus*, dar fără a insista. O scrisoare a lui Corneli, din 20 Maiu 1802, vorbește de moartea lui Meheși. Despre răspunsul lui Klein la notele lui Eder, *Appendicele*.

² Păpiu, în *Archivu*, p. 706 și urm.; *An. Ac. Rom.*, ser. I, III, p. 105 și urm.

³ Traducere romînă după nemțește, de G. Bogdan-Duică, în *Gazeta Bucovinei* pe 1894.

«cel puțin în valoarea unui galben olandes ¹». Budai a tradus în latinește un manuscript al prelucrării lui Simion Dascălul și l-a trimis lui Engel, care nu spune însă nimic despre acest serviciu ².

Petru Maior menționează undeva ³ pe un Toma Costin, de la care aștepta opere istorice, adăogînd «că și până acum iscusite lucruri în partea Romînilor au dat la lumină». Și aiurea Maior pomenește, cu o deosebită considerație și dragoste, pe acest «Romîn tinăr, Toma Costin, nobil de Gavra», care era doctor în filosofie și s'a făcut cunoscut printr'o lucrare polemică, în care se răspegiau învinuirile aduse Romînilor de statisticianul ungar Martin Schwartzner. Broșura fu redactată în ungurește fără nume de autor, și apărură la Pesta în 1812 ⁴.

O petiție către Împărat, despre «starea amărită a neamului românesc din Marele-Prințipat al Ardealului», cu data de 1804, ni se semnaleză iarăși, dar n'o cunoaștem, și nu știm cui i s'ar putea atribui ⁵.

Un quasi-omonim al parochului Ioan Teodorovicî, Ioan Teodorovicî *Nica*, era la 1813 «academic cetățean și în crăiasca universitate din Pesta a legilor auzitor». Cuprins de un entusiasm liric și istoric în aceiași vreme, la cetirea *Istoriei pentru început* a lui Petru Maior, el se riscă în versuri latine și românești, pe care le tipări la Buda, în același an, supt titlul de «Cîntare despre începutul și starea de astăzi a Romînilor». E de ajuns să cităm unul din versurile romîne tipărite cu cirilice:

Lor era greață mulierî să levă dache,

ceia ce ni arată pe deplin cît se poate înțelege de la «cetățeanul academic» Teodorovicî Nica și cu cîtă admirație îi sîntem datorî pentru că a binevoit să cînte.

În 1819, un oare-care Gheorghe Montan, în privința căruia

¹ Ms., care se află la Museu (No. 40), mi-a fost comunicat de direcție, ceia ce nu s'a întîmplat cu alte opere ale lui Budai, necatalogate încă. Despre el vom vorbi pe larg în capitolul despre filologie.

² Manuscriptul, brulionul poate și o copie, un proiect al scrisorii în aceleași hîrtii de la Museul din București. V. Papiu, *ll. cc.*

³ *Istoria p. început*, p. 203.

⁴ Cf. polemica lui Maior cu Kopitar în ed. a 2-a a *Istoriei pentru început*, p. 58 și urm., și Sartori, p. 151.

⁵ *An. Ac. Rom.*, XVI, partea administrativă, p. 1.

n'avem nici o altă lămurire, decît că a fost «învățătorii normalicesc în Peșta», unde a publicat în 1813 versuri, tipăria cu ajutorul lui Uroș Nestorovicî, al lui Gheorghe Petrovicî, al lui Naum, scriitor cunoscut¹, al lui Nicolae Roja și a lui Gheorghe Lazăr, negustor din Pesta, o *Kurzgefasste Geschichte der wlachischen Nation in Dacien und Macedonien*. Opera e în formă de dialog, o «dialogiserte Geschichte»; se razimă, în cele două-zeci și nouă de pagini ale ei, pe izvoare clasice și, fără a cita pe premergătorii romîni, exprimă cu entusiasm ideile lor în privința glorioasei origini și faptelor mari din trecutul națiunii.

Dar această lamentabilă «Cintare» de jurist neabsolut nu e singura carte pe care o provocă activitatea istorică a lui Petru Maior. La 1823, apărea la Halle o lucrare intitulată «Erweiss dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind, etc. vom k. Rath von ***». La capodopera polemică a oficiosului personaj, de trei ori împodobit cu stele și totuși anonim, studentul Teodor Bojinca răspunse în același an pentru a apăra pe Maior, printr'o «Animadversio», tipărită la Buda.

Pe cînd Ioan Teodorovicî era acum censor acolo, un alt tînăr Ardelean, Teodor Aron, poate o rudă a poetului, dădu la lumină o lucrare nu mult mai importantă în scurtul său *Apendice la istoria lui Petru Maior, carea prin adevărate mărturisiri a mai multor scriitori vechi începutul Romînilor din Romanî adevărați la mai multă lumină îl pune*. Lucrarea, care apăru în Buda la 1828, se razimă pe izvoare bizantine, latine și pe o curioasă operă, necunoscută alt-fel, care e numită: «Maghino, în Gheografia despre Țeara-Romînească și Moldova».

Fără să fie o operă istorică, lucrarea, sau mai bine prelucrarea, lui Ghergheli de Ciocotici, are atîtea lucruri întipărite de noul spirit istoric al școlii ardelenene, e așa de impregnată de dînsul, exprimă părerile despre origini cu atîta entusiasm, încît nu i se poate da analiza aiurea mai bine decît aici.

La dreptul vorbind, «Vasile Gergely de Csokotis, theologu absolutu din dieces al' Muncaciului in convictul' împêratescu din

¹ Îl vom studia între Bănățeni.

Viena», a tipărit, la Viena, în 1819, cu spesele lui Gheorghe Constantin Darvari, din Clisura ¹, un *Cod al manierelor elegante*, pe care-l tradusese — o spune — Dumnezeu știe după ce original. Pentru cine se poate lămuri din titlu, iată-l: «Omu de lume seû sontice regule cuviêntei, gratiei, mai alesului modu al vietei, și a adeveratelor blêndietîe, spre intrebuintarea tenerimei romanesi acum ântea pe linba daco-romanâ tradusu și adausu».

Dar opusculul său, tipărit foarte elegant, capătă însemnătate prin multe împrejurări. Întăiü că e singura lucrare tipărită până la 1821 de un Maramureșean. Pe urmă, pentru că întrebuintează literele latine, e cea mai întinsă carte românească apărută până la acea dată cu caractere latine și singura lucrare de acest fel care să nu fie o gramatică sau o operă scolastică. Se mai adaugă apoi că această ortografie, într'adevăr cam curioasă, e, cum o spune cu mîndrie autorul, originală. În fine, sînt ideile acelea naționaliste care întreprind expunerea despre ce trebuie și ce nu trebuie să facă tinerii și fac și pe cei mai bătrîni să se intereseze de ideile lui Ghergheli de Ciocotici ².

Ciocotici e încîntat de poporul său. Îndreptîndu-se către acei ce-l atacă, el îi roagă să-i spuie ce alt neam «în creștinătate» întrece pe Romîni în «omenire și frățioasă facere de bine ³».

De alt-fel, fiind contra urii dintre națiuni, el iartă la urmă pe Greci, pe Ruși, adecă pe Rutenii din Maramureș, pe cari-i știa el bine, cari tot zic «că Romîniî sînt așa, Romîniî sînt pe dincoalea», și îndeamnă la iertare și pe compatrioții săi, fiind-că numai de la *învățați* pornesc dușmăniile dintre popoare. Dar ține să se răspundă la acușările aduse și, mai ales, «dacă vede careva că voește cela să-l tragă de nas, nu să lese lui». Cel mai sever critic încă va aproba acest sentiment ⁴.

El constată cu durere, de și predică alt-fel supunerea față de Împăratul și de «domniî pămîntești», că Romîniî continuă să fie

¹ Ni se spune cu îngrijire că «Darvar» s'a «nascutu în Clisura de Macedonia» și că era «acum cetetienescu negutiătoriu si avuitoriu a mai multe case de Vienna, ferbênte zelos spre cultura Romane natiei sale».

² Despre autor nu se știe nimic. Pumnul, care cunoștea volumașul și a dat extrase în *Lepturariu*, IV ², p. 33 și urm., nu face decît reproduce ce spune însuși Ghergheli în titlu.

³ P. 82.

⁴ P. 83 și urm.

un popor prigonit pe nedreptate: «Noi, apăsați de toate gințile, suferim toată ziua defaimarea cea tristă a Iudeilor ¹.» Și totuși cine-și poate găsi începători așa de măreți cum sînt «strămoșii strămoșilor noștri, nemernicilor strănepoți ai lor, Romîni din Dacia cea veche ²»? În această privință, spune el naiv, nu-î întrec nici Ungurii, ai căror strămoși, firește, mergeau aproape în picioare cînd Romanii concentrau toată puterea și lumina din lume: «De e strălucită acuma ghintea ungurească, tot mai strălucită era cîndva mai marii lui, Romani, învingătorii mai a tot pămîntului și lume cunoscute.» Și cine dintre Romîni nu știe astăzi aceasta, nu se mîndrește cu originea sa? «Aū nu e cunoscut, începînd din Bănat pînă la muntele Hemu, și de cel mai mic copil a nației noastre, de ce săminție să fie? Cînd el purure de la începutul sutei a doua a răscumpărării lumii pînă în zioa de astăzi nu altmîntreilea fără numai Romîn s'au numit? Zi-î lui «Valach!» Nu va ști că boū aū vacă vreî să-î spuî ³. I-î jale de împărțirea neamului și dorește ca ea să înceteze ⁴. Și aceasta ar putea să se întîmple, pentru că vădit protecția lui Dumnezeu apără acest neam: asupritorii n'au perit oare unii după alții? «Iară noi am scăpat, pe rînd supuinđu-ne varvare încurgerilor lor ⁵».

Pentru a progresa însă, trebuie să se cultive limba. Precum sînt «urgisiți de părințeștile bunele datine, cari se lapadă de către Romîni și de toată nația ⁶», așa se găsesc părinți stăpîniți de *fala*, cari «mai bucuroși sînt a învăța pe fiii săi a grăi în limbă străine, iară a maică-sa o zdrumică cum pot. Vorbesc alemanește, grecește, ungurește, sirbește, cu care-și amestecă și învălue și ale sale. Mai bine fac cei ce vorbesc latinește, italie-nește, frîncește, că aieste-s surori dulci încalte cu limba noastră cea veche romană ⁷». Să nu se rușineze de această limbă pentru că e încă necultivată, ci s'o cultive. «De ce e mai prelucrată careva limbă, de acē se mai cinstește și nația aceia: se face

¹ P. 77.

² P. 58.

³ P. 71.

⁴ P. 74.

⁵ P. 75.

⁶ P. 71.

⁷ P. 71.

lăudată, plăcută și numită altora ¹.» N'au început așa toate literaturile? «Avut-o și au Alemaniî o limbă crudă, neprelucrată, din care au alcătuit învățații săi cè frumoasă din cărți ².» Să se scrie decî cărți, iar, cine nu poate, să ajute scrierea lor, «ca să ne rădicăm odată pe picioare, să eșim și scăpăm din întunerecul neștiinții ³.» «O de-ar da odată Dumnezeu să între învățătura mea în inimile mai marilor Romînilor mei și îndemne și diștepte poporul în toate părțile, din toată firea. Spre fericită cultura Romînilor, nu e mai bun loc și mai mare ocașie nicăiri decît în Blaj, unde au un gimnasiu romînesc. Ma, de ar cădè pe inimile Moldovenilor și a celor din Țara-Românească simțirea aceasta! Că acolo ei singuri sunt Domni și împărățitori, nu ca și noi săracii prigonitilor ⁴.» Departe se gîndia și frumos își exprima gîndul acest tînăr Maramureșean!

Urmînd ideile lui Roja și Maior, pe cari-î citează — ca și pe Ioan Teodorovicî pentru «Sentenții ⁵», el stabilește existența a două limbi vorbite de Romîni și arată că limba vulgară, cea primordială, a dat naștere limbii noastre. «Nu romîneasca au răsărit din cea latinească, da latineasca din cea romană veche ⁶.» Elemente străine s'au adaos, dar limba nu s'a desonorat pentru aceasta, nici o limbă neputînd să rămîie «singurată și stinghere ⁷», ci a rămas cea mai pură limbă neolatină ⁸. Dar în limba literară ce va trebui admisă se vor scoate slavisme urîte ca *blagoslovenie*, *molitva*, *preșdeosfestanie* și se vor pune în loc cuvinte luate din limbile surorî.

Dar trebuie să se înlătore, să se mărgenească la literătura religioasă buchile, chiar cu riscul de a dobîndi o ortografie complicată, cum o au Francesiî. Cu cirilicele nimenî nu vede originea latină a limbii, ba încă Sirbiî, «unii Sirbi», răzimîndu-se pe scrierea limbii cu alt alfabet decît cel latin, numesc pe Romîni «Sloveni și Greci». «Ma și Europa întreagă încă așteaptă aceasta de la noi!»

¹ P. 75.

² P. 78.

³ P. 76.

⁴ P. 75.

⁵ P. 149.

⁶ P. 79.

⁷ P. 80.

⁸ P. 76.

Ciocotici propune a se pune circumflexul pentru a arăta su-netul *i* sau *a*, a represinta pe *ea* și *oa* prin *é* și *ó*, păstrindu-se pentru rest normele admise la Tipografia din Buda pe vremea lui Petru Maior. Prin câte-va semne speciale «în forma unui tri-unghiui, sau cu o jumătate de covrig, aú cercel desverigat» se pot rezolvi ast-fel toate greutățile. Și, desprețuind «limbile ascuțite», care l-ar putea cîrti, el exclamă plin de entusiasm: «Nu pot scrie bucuria și ușurarea ce aflu acum, dedat cu ortografia aceasta noaúă în limba românească, pe care eú însumi singur mai în de dînsu cu sudoarea zelului meu mi-o am agonisit. Amu cunos-c, ca dintr'un somn greu deșteptat, alungînd din ochii min-ții ceața întunecimii, ce o pun în limba noastră slovele ciriliane, dulce asămănarea cuvintelor din rădăcină cu cuvintele din limba latinească, italienească și celelalte!¹».

Eraú, fără îndoială, lucruri de semnalat, în această carte, și ast-fel se constată pătrunderea unor idei în mijlocul clasei in-teligente a unui popor.

Aceasta e istoriografia ardeleană, în care s'a manifestat ce era mai înalt în cugetarea, ce era mai cald în simțirea propa-gatorilor regenerării naționale a Romînilor. Ea e frumoasă, nu prin calitatea operelor, ci prin suflarea neînvinșă de entusiasm care le străbate. Se poate zice că fie-care din ele nu place, nu atrage la lectură și nu resistă la dînsa, dar că ele se prefac supt ochii cercetătorilor, capătă un sens tainic și superior, cînd le alătură una de alta.

Sînt opere care se admiră întăiú pentru a se înțelege pe urmă; acestea fac parte din operele care trebuie întăiú înțelese pentru ca admirația să se manifeste. Dar calea aceasta nu o pot urmă decît cărturarii, și nu ceilalți, marea mulțime a celorlalți, de la conștiința națională a căroră atîrnă durata și puterea națiunilor.

Și e regretabil că din mișcarea ardeleană, o mișcare de școală, n'a ieșit nici o istorie a neamului pe înțelesul tuturoră, în limba tuturoră, o carte clară, caldă, luminoasă, o Biblie. În locul das-călului, în tot aparatul pedant al învățaturii sale, trebuia nea-mului-copil o mamă bună cu inima mare și priceperea apropiată de a învățacelului! Și n'a avut-o pe aceasta. Și toate aceste lu-

¹ El se plînge de lipsa unor bune gramaticî cu litere, și se pare a nu fi cunoscut măcar pe a lui Șincai din 1805.

cruri frumoase au trecut mai mult pe de-asupra. Ni trebuiaă profeți pentru cei umiliți, și avurăm din bielșug exegeți pentru cei mândri de înțelegerea lor. Nici un poet, nici un povestitor, nici un istoric, — numai filologi și erudiți; nici o evanghelie a inimii în forma poeziei, ci dicționare, disertații, tratate științifice, cărți de școală. Numai cultură și politică, iar literatură — în sensul superior al cuvîntului —, de loc. Tot pentru cap, nimic pentru inimă. Și lumina se aprinde întâiu acolo, în inimă, pentru ca pe urmă cu vîrful curat al flăcărilor sale să lumineze mintea.

De unde vine această înfățișare a scrierii ardeleni într'o epocă totuși cînd sufletul nimăruî nu era mulțămît cu traiul zilei, cînd vîntul cald al aspirațiilor trecea peste inima tuturor? Neamul era, într'adevăr, un neam inclinat către înțelepciunea largă a firii, către sentimentele limpezi și simple, un neam poetic, de bună samă. Însă neamul acesta, dacă avea conștiința de sine în clasele culte, nu-și formase, nu-și putuse formă încă o cultură răzînată pe această conștiință, care-î luminează puterile, o cultură derivată prin lungi și răbdătoare silinți dintr'însa. Cărturarii luară de-a gata metoda, spiritul, forma de expresie a altor neamuri, spiritul cosmopolit de civilizație al secolului al XVIII-lea, raționalist, sec, aristocratic. Aici a fost nenorocirea, — căci așa se întimplă cu culturile improvizate, făcute pentru onoarea unui neam, și nu pentru nevoile lui, culturile care sînt un steag de luptă, și nu o temelie de viață.

Studiile asupra limbei : Filologii din principate și cei din Ardeal.

O gramatică poate constata forme, le poate explica, le poate urmări în dezvoltarea lor. În întâiul caz avem o gramatică practică, în al doilea una științifică, în al treilea o gramatică istorică. Totdeauna se începe cu cel d'întăi tip, pentru a termina cu cel din urmă.

În secolul al XVIII-lea, de altmintrelea, foarte puțin se gîndia la alt ceva decît la gramatică practică, care să învețe, pe acei ce vorbeau o limbă sau voiau s'o cunoască, forme corecte și un scris convenabil. Firește că nu din principatele romîne era să înceapă o revoluție filologică. Ceia ce s'a făcut aici a fost o slabă, o stîngace imitație a lucrurilor ce se făcuse aiurea.

Constantin Mavrocordat, un promotor de cultură supt toate raporturile, a fost acela care a făcut să se scrie întâia gramatică a limbii românești. Sulzer, care doria să se informeze în această privință, scrisese în zădar, îndemnat de zvonuri, la Blaj, pentru a afla dacă nu s'a alcătuit aici, pentru nevoile școlii episcopale, vre-o gramatică românească. Probabil auzise de gramatica italo-romînă a lui Morășeanu, de două ori pomenită până aici¹. În urmă, află însă că s'a scris una, dar pentru un Domn, nu pentru o școală, pentru Țara-Românească, nu pentru Ardeal, de un Brașovean, și nu de un dascăl, mirean sau cleric, din rezidența metropolitană a Uniților. El căpătă chiar o copie a acestei gramatici, de la autor, Eustatievici, «fost secretar al celui din urmă episcop schismatic valach din Transilvania; un om de cel mai bun caracter și un cunoscător al celor mai multe limbi europene, mai ales al celor slave». Sulzer se gîndia s'o intercaleze

¹ Pp. 71 și 198.

toată în opera sa, și fu oprit de la aceasta numai de apariția, în 1780, a «Elementelor» lui Klein, care întreceau cu mult încercarea naivă a dascălului brașovean¹.

Căci Dimitrie, fiul preotului brașovean Eustatie Grid², Dimitrie Eustatievici sau Eustatiadis — îl găsim numit în amîndouă feburile — era profesor de gramatică la școala din Șcheiș. Făcuse studii în Rusia, la Chiev, și se întoarse de aici, în 1753, cu un atestat în regulă și cu cunoștinți destul de serioase³.

Conducînd școala ce-i fusese încredințată, el se ocupa și cu lucrări literare, pe care tot Sulzer le semnaleză. El alcătui ast-fel un Catechism, sîrbesc, nemțesc și românesc, scrise o «Îndreptare a păcătosului», de care a fost vorba mai sus⁴, traduse din rusește «Economia lui Florin cel mare», care apăruse întâiu în franțuzește, și îndreptă o traducere a lui Baronius, a vre-unei părți din *Analele eclesiastice* ale lui Baronius, lucrată de un concetățean, de un preot de la Sf. Nicolae din Șcheiș, de popa Ștefan parochul⁵. În 1792, el face să apară la Sibiu *Izvoade pentru lucruri de obște*, traducere din slavonește⁶, al cărei titlu complet e: «Scurte izvode pentru lucruri de obște și de chilin în scrisori de multe chipuri, depre limba slovenească pre limba rumînească scos și întocmit spre folosul pruncilor neuniți, prin Dimitrie Eustatievici, directorul școalelor neunite naționalicești în Mare-Prințipatul Ardealului»⁷.

Eustatievici trăi încă multă vreme: tipărind la 1796 o *Alexandrie*, Dimitrie Iercovici, «al prea-înnălțatei gubernii din prințipatul Ardealului translator», menționează ca «orînduiții directori peste aceste școli din Ardeal» pe «Dimitrie Eustatievici» și pe Șincai, cari își dau silință pentru scrierea și răspîndirea cărților «cu vătămarea sănătății și scurtarea vieței sale»⁸.

Gramatica lui Eustatievici a cunoscut-o, sau a auzit de dînsa, și consulul engles Wilkinson, de la începutul secolului al XIX-lea,

¹ Sulzer, II, pp. 151-3.

² V. pentru acesta, mai departe.

³ Andrei Birseanu, *Istoria școlilor din Brașov*, p. 9 și *Apendice*, pp. 16^a, 17^a.

⁴ P. 70.

⁵ III, p. 37, nota a.

⁶ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 359.

⁷ Citată în Popp, *Disertație*, p. 32.

⁸ Barcianu, în *Programul din Sibiu*, articolul despre Vasile Aron, pp. 5-6.

care vorbește de o asemenea lucrare făcută pentru Constantin Mavrocordat la «1735»¹. Cel d'întăi care a descoperit însă un manuscris a fost d. C. Erbiceanu².

Academia Română posedă astăzi două exemplare din această interesantă lucrare³. Din titlu se vede că opera a fost scrisă în Șchei, dar nu la 1735, ci simțitor mai târziu, fiind terminată la 1-iu Septembrie 1757⁴.

Ce cuprinde gramatica, am spus. E lucrată după modelul celor grecești și mai ales celor slavonești ale timpului. Autorul nu putea da ceva original și din cauza timpului când și-a scris lucrarea: nu era în 1757 încă dascălul din Brașov, ci numai un elev al Academiei lui Petru Moghilă din Chiev.

Mai interesante decît cuprinsul sînt cele două prefețe: una către Domnul care comandase lucrarea, alta către cetitorul care trebuia să se folosească de dînsa. În cea d'întăi se lauda zelul lui Mavrocordat pentru reformarea bisericilor și întemeierea școlilor din orașe și se menționa îndemnul ce-l primise autorul de la Voevodul muntean: «Aî întărit sfintele și dumnezeieștile lăcașuri cu nesmintite și neîndoite povățe a luminătorilor întru învățatură, întru povățuire, întru îndireptare și întru slujirea adevăratelor orânduialelor bisearicești, întemeind orașele cu sămănătorii, odrăslitorii adevărului și învățaturii și limbilor celor streine, trebuincioase neamului omenesc, precum dialectul cel elino-grecesc întru norodul cel rumănesc să proslăvește, să măreaște, luminează, stingînd văpaele ceale arzătoare ale păgînilor și astupînd gurile ceale deșchise ale ereticilor... Precum, voința Înnălțimii tale de de mult fiind spre aducerea întru ființă pre acest methodos în dialectul rumănesc, acum aducându-să, să va

¹ Wilkinson, *An account*, p. 133.

² V. *Serbarea școlară din Iași*, de Xenopol și Erbiceanu, pp. 251-2. Ms. menționat de d. Erbiceanu a trecut de curînd din Biblioteca P. S. S. Mitropolitului Moldovei în a Academiei Romîne.

³ Unul e ms. 583 al Bibliotecii.

⁴ Acest titlu e următorul: «Întru mărirea Sf[i]nteii ceii de o ființă Făcătoare de viață și nedespărțitei Troițe: a Tatălui și a Fiului și a Sf[ă]ntului D[u]h, gramatica românească, aferotisită prea-bl[a]gocestivului, prea-luminatului... Domn și oblăduitor a toată Ugrovlahia, Domnului Io Costandin Nicolae Voevod; acum întăi izvodită prin Dimitrie Eustathiev Brașoveanul: methodos prea-folositor și prea-trebuincios, întărit cu pilde prea-folositoare; așezat cu rânduială dreaptă și izvodit în Bolgaria Brașovului; anul 1757, Sep. 1».

odihni voința, după a patra adeverință a dărui pre norodul cu acest methodos la trebuințele ceale întâmplătoare cu prea-milostivă voință și poruncă a să da tipăririi întru starea săvirșirii lucrului acestuia». O dorință care nu se îndeplini nici-odată.

Cetitorului îi vorbește Eustatievicî de necesitatea culturii, de rolul fundamental pe care-l joacă în cultură gramatica «ceia ce până în ceasul de acum în rumînescul dialect» lipsia, «neauzindu-se, nepovestindu-să, necercîndu-să pentru folosul ei.» Și totuși fără cunoașterea regulilor gramaticale nu se pot face bune traduceri, cum nici nu sînt bune traduceri ce s'aun făcut până acum: «pentru că la lucrul tălmăcirii dreaptă armă și unealtă iaste gramatica, prin a căriia rînduială orî în Sfînta Scriptură, orî întru istorii să dezleagă cuvintele și să cunosc osebirile cuvintelor. Cu cît mai virtos trebuincios lucru iaste gramatica rumănescului dialect, spre priceaperea lucrurilor celor înnalte și adînci, spre întemeerea ținerii de minte, spre întărirea voroavelor, spre despărțirea zicerilor, spre rînduirea înțelegerilor»¹.

Cît despre izvoare, el le spune în aceeași Prefață către cetitor: sînt «izvoarele ceale adevărate, pururea curgătoare și nesfîrșitoare în părțile Moscoviei, în Academia Moghilozaboroștiana cea din Chiev», gramaticile «elinești, slovenești și latinești», după care el însuși, legislatorul cel d'întăiu al limbii romîne, învățase și învăța încă.

Cum am spus, gramatica lui Eustatievicî nu se tipări: ea se întrebuință poate în școli, unde însă cele mai multe reguli le vor fi învățat ucenicii din practică. Totuși și alte încercări de a scrie gramatică românească se făcură în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: Sulzer ni vorbește de dascălul Vilară, mort în Țara-Românească pe vremea sa, care apucase a-și scrie o parte dintr'o asemenea lucrare².

Pe vremea ocupației rusești din 1787-92, o gramatică, mai

¹ Eustatievicî vorbește și de frumuseța limbii, ale căreia reguli le fixează: Între avantajile lecturii cărților, zice el, «a doao, vei cunoaște desfătăciunea limbii rumînești, cită iaste și ce fealî iaste; a treia, vei priceape cu ce iaste dialectul rumînesc mai îndestulat sau mai neîndestulat decît alte dialecturi».

² III, p. 4.

rea decît a lui Eustatievicî, apãru la Iași, «în tipografie cè politiceascã», supt titlul de «Lecțiune adecã cuvîntare, scoase de la întãe parte a gramaticii P. E. H. A. U.» (*sic*). Prefața e semnatã de «Teodor Scholeriũ» — un alt școlar, va sã zicã, dînd lecții de gramaticã publicului român —, și broșura se mîntui de tipãrit la 9 Novembre 1789. E o gramaticã romîno-ruseascã, fãcutã pentru nevoile cele nouã ale timpului, presupunîndu-se cã ocupația va duce la anexarea definitivã. Cine a fost școlarul Toader și ce l-a îndemnat sã ieie acest titlu puțin strălucitor în prelucrarea sa, nu se poate ști¹.

Un Macarie ieromonachul, care semneazã grecește — *Μακάριος ἱερομόναχος* —² pe legãtura tratatului sãu, compuse o a treia gramaticã, aceasta ca și a lui Eustatievicî, numai romãneascã, pe timpul cînd Ecaterina a doua, «prea-puternica, de Dumnezeuĩ încoronata Avgusta și Imperatrița a toatei Rosiei», era și «a Volgaro-serbo-moldovlach-ungrovlachilor stãpînitoare», adecã înainte de 1792. Aceastã nouã gramaticã se caracterizeazã și ea prin numele ciudate care se dau formelor: «acumnic unitoriũ», «înmulțitoriũ», «rugãtoare plecare», «neivita plecare», «deneaornic», «dãunãznic unitoriũ», «graiũ hotãritoriũ pãtimitoriũ», «fitoriũ unitoriũ», etc. Ea cuprinde și o poeticã, în care se descriũ, ni spune autorul, numai acele feluri de versuri, despre care se pot gãsi exemple în romãnește, lãsîndu-se «cealelalte neamuri și chipuri și fealuri fãcãtorilor celora» — adecã, natural, poeziilor — «ce se vor naște și vor veni întru trecãtoarea și vremealnica lumea și viața aceasta dupã moartea noastrã, întru veacurile și neamurile ceale de pre urmã, întru a stihurilor facere întru rumãneasca limbã a le face și a le alcãtui lãsîndu-le». De la «fãcãtorii» de pãnã la dînsul, saũ de la dînsul însuși ca «fãcãtorii», iea Macarie versuri care nu prea sunã frumos precum:

Stealele, luna,
Prin tine furã
Zidite, raiul,
Unime sfintã,

¹ Lucrarea a fost semnalatã întâiu în *An. Ac. Rom*, XII, partea adm., p. 10.

² Un «ieromonach Macarie» a tradus în secolul al XVIII-lea «cele cincîzeci de omilii», care s'au și tipãrit. Pentru dicționarul lui Macarie al nostru, v. mai departe.

saŭ acestea, dedicate sfintei Fecioare :

Milele din Ceriŭ
Prin tine varsă,
Marie, Firiŭ
Mirele Hristos,

iar Ecaterina a II-a se alege, în această distribuție de stihuri, cu altele și mai oribile, menite a înălța laudele «Alecsiăscăi». Crudul călugăr nu cruță cu versurile sale saŭ ale contemporanilor săi, cu *adonicile* și *eroicele* șchioape, nici pe cucernicul saŭ patron, «prea-cuviosul părintele nostru Macarie Eghipteanul»¹.

În sfirșit, tot către sfirșitul secolului, un anonim, care cunoștea opera lui Eustatievică, a prelucrat o a patra gramatică a limbii române, în care întâlnim termeni tehnici ca aceștia : «dunga saŭ mica opritoare», pentru virgulă, «neamuri», pentru genuri, «pronumile demonstrative saŭ arătătoare», «pronumele fețești» saŭ personale².

Să menționăm, în fine, o gramatică biglotă, rusească și românească, tipărită, în urmă de tot, la Chișinău, pentru elevii seminariului din Chișinău «și ale (*sic*) altora școale dinŭ Basarabia», cu dialoguri și vocabulariŭ, la 1819: «Scurta rusească gramatică cu tălmăcire în limba moldovenească». Ea nu poartă numele autorului și n'are nici o însemnătate deosebită³.

Eustatievică scrisese din poruncă, Toader Școleriul pentru a îndeplini o nevoie a timpului, Macarie pentru a da poate în mîna ucenișilor săi de la vre-o școală bisericească un manual, ca și necunoscutul prelucrător al celui d'întăiŭ și autorul, necunoscut și el, al gramaticii ruso-romîne din Chișinău. Însemnătatea gramaticii lui Ienăchiță Văcărescu nu stă în plan, care e același

¹ Gramatica lui Macarie se păstrează în ms. 102 din Bibl. Ac. Rom. De dînsa a vorbit întăiŭ d. V. A. Urechiă, în *Istoria școalelor*, I, p. 34, nota 4. D. Gaster îi atribuie, nu știm bine de ce, data de 1778. *Gesch. der rum. Litt.*, p. 366.

² Pe ms. — care formează n. 539 din Bibl. Ac. Rom. —, se găsesc însemnări din anul 1811 și următorii, dintre care una cu litere latine: «Ist manuscris de gramatica s'aŭ cumperat la 1824».

³ La 1827 se tipărește în Petersburg, pentru școlile din Basarabia, gramatica, în două volume, a lui Ștefan Margela.

ca al lui Macarie, cu ceva mai multă ordine și ceva mai mult respect pentru proporții, nu stă în alegerea termenilor, cari nu sînt ridiculi, ca în cea mai mare parte din lucrările analizate până aici, dar n'a fost destul de bine aleși pentru ca să rămîie; nu stă nici în inovații ortografice — de care sînt totuși —, nici în idei generale nouă. *Punctul de plecare* e aici altul: scrie în «Observații» un boier mare, și scrie, nu din nevoie sau din îndemn, nu din întimplare, ci din iubire pentru limba, a cărei «creștere» o recomanda «urmașilor săi Văcărești». Limba românească nu e pentru dînsul, ca pentru ceilalți, un obiect de învățămînt, ca ori-care altul, ca slavona, greceasca și latina, ci limba în care i-au vorbit strămoșii, limba în care și-a simțit el chemarea să cînte, «limba patriei noastre, în care cuvîntăm, dialecta în care ne închinăm marelui Dumnezeu, proslăvindu-l întru închinăciunea Troiții ceî dă o ființă, dialecta cu care petrecem viețuirea aceasta vremelnică și nădăjduim dobîndirea acei statornice nestrăduite a o ciștiga»¹.

Aceasta e decî o operă de iubire, un act de mulțămire și recunoștință, un act *filial*. Văcărescu nu vrea măcar, ca Ardelenii, să dovedească ceva prin această limbă, nu caută s'o schimbe pentru a dovedi mai bine acel adevăr urmărit înnainte de ori-ce alt scop; i-e dragă limba românească, în timpuri cînd atîția o răspingeau și o desprețuiau, și, fiind-că-i e dragă, o înfățișează altora cu mîndrie, așa cum este, pentru ca și aceia să zică împreună cu dînsul: cit e de frumoasă!

«Observațiile sau băgările de seamă asupra regulelor și orînduelelor gramaticii rumînești» — un titlu modest, de și Ienachi Văcărescu era convins că el pentru întăia oară dă norme limbii sale materne² —, aū apărut, în prima ediție, de supt teascurile din Rîmnic, la 1787, cu o prefață către episcopul Filaret. Văcărescu le compuse decî înnainte de exilul său, însă nu în București, amestecat în afacerile Curții, ci la țară, «în Mehedinți și Romanai», pe care din urmă județ îl privia el ca întăiul în care descălecară strămoșii Romani. Poate că timpul compunerii

¹ Reproducem textul după ms. 305 al Bibl. Ac. Rom., unde ni se pare mai complect și mai frumos decît în ediție.

² «Adunate și alcătuite acumă întăiū de dumnealui Ienache Văcăresculū celū dă acumū dicheofilax a Bisericii ceî Marî a Răsăritului și Mare-Vistieru a prințipatului Valahiei.»

a fost chiar simțitor anterior datei cînd se făcu tipărirea, căci Sulzer ni vorbește înaintea de 1782 de gramatica pe care zicea că a compus-o Ienachi Văcărescu, «ce se numește în taină grof unguresc», și pe care n'a mîntuit-o, pentru multele ocupații¹.

Prefața n'are numai importanță pentru că arată sentimentele ce aū făcut pe autor a scrie saū pentru că dă oare-care lămuriri asupra împrejurărilor în care s'a făcut lucrul.

În ea se dau și părerile lui Văcărescu asupra originilor noastre, și aceste păreri, enunțate cîți-va ani după apariția «Originilor» lui Klein, arată cît stăteaū în urma Ardelenilor cărturarii din principate și cît de puțină influență aveau idelle serioase și înalte ale celor d'întăiū asupra cugetării înnegurate, asupra sentimentelor nehotărîte și nesigure ale acestor din urmă.

Pentru Văcărescu, care crede în «Flac», Traian a adus coloni din Italia, și asemenea Italieni nu puteaū vorbi decît italienește. Dar acești emigranți erau oameni proști, fără gramatică, și li lipsiaū chiar și «dascăli de gramatică». Dacă ar fi fost mai supțiri saū dacă ar fi avut cine să-i învețe, am vorbi, crede Văcărescu, «toți limba italienească, cu care aū venit aceia stăpînitori dă atuncea aici». Dar nu s'a putut întîmpla așa, din motivele arătate: îndată limba «italiană» a colonilor s'a stricat, în mijlocul conlocuitorilor: «Dachii, și Bulgarii, și Sirbiū vecini». Termenii științifici «și cîte ziceri aū luat Italianii de la Latini și Latiniū din izvor, adică din limba Grecilor», s'a pierdut, limba din Dacia romană s'a *dajghinat* și a ajuns ceia ce este, un jargon amestecat. Cîtă confuzie și cîte anacronisme în acele puține rînduri ale Prefeții unui om care scria un secol după Miron Costin totuși și în aceiași vreme cu Samuil Klein și Gheorghe Șincai!

E adevărat că în tipar s'aū îndreptat unele păreri din manuscrisul pe curat și că toată Prefața s'a suprimat în ediția din Viena, apărută cu aceiași dată, din motive pe care nu ni le putem explica². Dar Văcărescu n'a dovedit prin nimic și nicăiri

¹ II, p. 152.

² Să nu-i fi plăcut lui Văcărescu tiparul din Rîmnic, nu ni prea vine a crede. Pe atunci Romîniū n'aveaū mari pretenții în privința formei exterioare a publicațiilor. În privința întăii ediții, observăm că Văcărescu nu dă obișnuitele versuri în cinstea Domnului, care îl făcuse însă Vistier în același an, și că stema nu poartă măcar inițialele numelui Domnesc, un cas unic în tipăriturile românești.

că-și formase idei mai serioase și mai clare decât acele la care se opriese când redactă Prefața către Filaret¹.

În sfârșit, ca o curiositate trebuie să se menționeze și gramatica românească cu litere latine și ortografie italiană — regulele sînt și ele în italienește —, pe care, ca trecere de vreme, va fi scris-o vre-un ofițer european al Împărătesei rusești la Iași în 1770². Ea se termină prin dialoguri, în care se oglindește viața casnică a unui boier moldovean din această vreme³.

Acestea sînt gramaticile redactate în principate până la 1821. În privința dicționarelor, nimenea nu s'a gîndit aici că un dicționariu românesc al limbii românești poate servi la ceva; ideile Ardelenilor erau prea mult străine de cărturarii de dincolo de munți pentru ca ei să simtă nevoia acestei supreme afirmații de latinitate, prin vocabulariul limbii. Dacă se scriu lexicoane în Țara-Românească și în Moldova, ele aū de scop, ca odinioară, numai să ajute pe Românii ce ar voi să învețe limbă străină. Știm că Macarie, autorul Gramaticii, a făcut și un dicționariu slavo-romîn, cunoscut supt numele de *Păcurariu*⁴. În 1789, apărea la Iași o «În scurtă adunare a numelor după capetele ce s'aū așezat, cu două limbi, întru folosul celor ce vor vrea a învăța limba rusască și moldovinească»⁵. După 1812, se alcătui un dicționariu ruso-romîn, care se păstrează în manuscris⁶.

* * *

La 1780 Klein și Șincai se găseaū la Viena, amîndoi învățători

¹ Pentru critica amănunțită a gramaticii lui Văcărescu, v. Cipariu, în *Archivul*, p. 670 și urm. și Șăineanu, *Ist. fil. rom.*, p. 109 și urm. Pentru răspîndirea ei, Moșuleanu, în *Caracteruși*, Prefața.

² Titlul, adaos de unul din proprietarii caietului, e: «Petit recueil des mots moldaves, écrit par un Italien à Iassi, l'an 1770». Se potrivește și cu cuprinsul opusculului.

³ Ms. se păstrează în Biblioteca din Göttingen. A fost analizat în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XX, p. 197 și urm.

⁴ Ms. se află la Museul din București. V. și Gaster, *Gesch. der rum. Literatur*; p. 366 și Crețu, *Lexicon slavo-românesc al lui Mardarie*, pp. 55-6.

⁵ Semnalată și în *Buciumul romîn*, I, p. 472.

⁶ Ms. 312 al Bibl. Ac. Rom. Cuprinde apoi: un «lexicon slovenesc» din secolul al XVII-lea și «Tilcuirea saū arătarea gramaticii slovenești» de un dascăl de slavoșă, care traduce, cu textul în față, o gramatică a acestei limbi. Se cetește în susul unei pagini: «Ce livre appartient à Mr: Jean de Talmatzy, 1797, Mar: 20».

ai ucenicilor romîni în Colegiul de la Sf. Barbara. Cel d'întăiu scrisese «Originile» și se pasionase pentru străvechia glorie a Romei, care putea mîngîia de ori-ce umilintă și reabilita ori-ce decădere. Cel de-al doilea văzuse orașul veșnic, și între ruinele romane culesese mărturiile despre obîrșia și desvoltarea fiului mai mic al Romei, poporul romîn. Comoara neprețuită a acestui fiu înstrăinat, uitat de ai săi și desprețuit de alții, era inelul de recunoaștere al limbii, în care lucia sufletul ales, vechia cugetare cuminte și clară a Latinului. Comoara aceasta trebuia curățită de slove barbare, de infiltrații nevrednice și arătată în vileag tuturora pentru ca nobleța poporului ce o posedă să nu mai fie tăgăduită de nime.

Pentru acest scop apărură *Elementele limbii daco-romane*¹. Șincai luase manuscriptul lui Klein, îl «îmbogățise», și tot el îl precedă de o Prefață. Se arăta în ea cine era poporul romîn, se deplîngea decăderea, *conruperea* — aici apare întăiu această noțiune, care *trebuia* să se formeze în spiritul Ardelenilor —, prin influența limbii slavone, a moștenirii străbune. Acum a venit vremea înlăturării elementelor furișate în timpuri de inconșiență națională: lucrul se va face mai cu folos cînd «școli românești, după modelul celor nemțești din Austria, se vor așeza dîn îndurarea Casei domnitoare»². Până atunci, autorii vor face începutul pentru «perfecționarea» limbii, și tipăresc deocamdată această gramatică, pentru mărirea nației întăiu și, pe alătura numai, pentru folosul elevilor școlii de la Sf. Barbara și a persoanelor ce trebuie să știe românește, avînd relații cu Orientul. Cu timpul se va desăvîrși opera de reformare⁴.

Cărticica se împarte în trei: *Etimologia*, *Sintaxa* și *Ortografia*. Ar fi fost natural ca cele două părți să se succedă în această ordine. Dar pe autori nu-i interesa în linia întăiu formele, ci

¹ «Elementa linguae daco-romanae sive valachicae, composita ab Samuele Klein..., locupletata vero et in hunc ordinem redacta a Georgio Gabriele Sinkai eiusdem Ordinis, AA. LL. Phil. et SS. Th. D.».

² «Quum scholae valachicae ad normam germanicarum austriacarum, e feliciter regnantium Augustissimorum clementia instituentur.»

³ «He quis existimet nos in toto hoc opere aliud prae oculis habuisse nihil nisi ut maternam nostram linguam perficiamus.»

⁴ Noțiunea «depravației» limbii se întilnește și în Istoria latină a lui Klein; *Instrucția publică*, II, p. 78.

felul cum ele vor fi prefăcute pentru a se vedea mai bine caracterul lor roman. Limba trebuia scrisă, firește, cu litere latine, «buchile», literele cirilice, diforme slove fiind o profanare. Și aici trebuie fixată neapărat o nouă ortografie, și această ortografie trebuia să fie străvezie ca apa de izvor, lăsînd să se vadă pe deplin, pretutindenți, basa romană, piatra antică.

Ca în ungurește, — *a* neumbrit se reprezintă prin *á*, litera *a* simplă rămînînd pentru a însemna pe *á*; cît despre *î*, se hotăria că *á*, *e*, înaintea de *n*, *mp*, *mb*, are acest sunet, care nu se înseamnă deosebit. Sunetul *z* se reprezintă prin *s*, sau prin *di*, *die*, după proveniența sa latină, *ț* prin *ti*. *Ș* are ca semn pe *si* sau *ss*: *si-esse*, *siepte*. Prefaceri săvîrșite se ascund sau se subînțeleg, dar nu capătă un simbol grafic. Klein și Șincai scriu: *glácie*, *muliere*, *bombac*, *qvand* și *qvale*, *quum*, *créscere*, *hom*, *cavall*, *batevam*, *eli*, *cu-vente*, *homeni*. S'a zis că școala etimologistă a terminat prin exagerări; nu, ea a început cu dînosele, căci de sigur acesta e *non plus ultra* al diformării unei limbi, pe care a făcut-o timpul răbdător și pe care nerăbdarea omului efemer n'o poate schimba prin carte.

În această ortografie scrisese Klein și înaintea, căci manuscrisul cronicii bălăcenești o avea, și el era din 1770 ¹. Cu aceeași ortografie e tipărită și «Carte de rogocioni pentru evlavia homului chrestin», din Viena, 1779, unde se dau la urmă «literele Romanilor cele vechi»². Cu timpul, i se păru însă că trebuie introduse schimbări, și în publicația sa religioasă «Acathist său carte [cu] multe rugatsuni pentru evlaviea fieste qvarui crestin», tipărită în 1801 și la care adaoge un îndreptariu ortografic, el admite notațiuni nouă, ca *sh* pentru *ș*, *tz*, *ts* pentru *ț*, lăsînd însă și pe *ç*, și întîlnim chiar, în loc de *ris*, forma anacronic de fonetică *ris*. Cît despre Șincai, nici el nu terminase evoluția sa ortografică, și vom vedea că ideile sale nu mai erau

¹ V. locurile dintr'însul reproduse în *An. Ac. Rom.*, XXI, secț. ist., p. 392 și urm. Natural că nu putem admite că Vasile Vlad, copistul din 1780, a introdus această ortografie, pe care n'ar fi dat-o copia însăși a lui Klein.

² O citează și Corneli (raportul citat): «*Libellus Collectio precum dictus circa finem prioris seculi Viennae, ni fallor (nullum enim eius ut annum et locum editionis citare certe possim)*».

cele din 1780, cuprinse în gramatică, la data cînd tipări a doua ediție a *Elementelor*, supt numele său singur ¹.

Am văzut că în principate lucrarea lui Klein și Șincai rămase necunoscută. În Ardeal, aceste cercetări și aceste îndemnuri provocară însă o întregă mișcare filologică, mult mai puternică decît mișcarea istorică produsă de lucrările promotorilor pe acest din urmă teren. Studiul limbii, problema ortografică intrară cu puține excepții pe drumuri nouă ².

Cît despre străini, acela dintre dînșii care se interesa atunci mai de aproape de mișcarea culturală a Romînilor, cu interes, dar fără simpatie, Sulzer, un cunoscut al tuturilor Ardelenilor literați, se pronunță contra ideilor și contra tentativei ortografice. Limba lui Klein i se părea lui — care știa românește mai mult prin nevastă-sa, o Săsoaică din Brașov, și scria foarte rău această limbă — a fi o limbă stricată, din necunoștință și din sistem. *Slavo-romîna*, cum numește el limba noastră, nu se poate scrie cu litere latine, și singurul merit al «Observațiilor» e după dînsul acela de a fi stabilit originea latină a vocabulariului românesc ³.

¹ Prefața din ediția întâiă a fost reproducă în Papiu, *Șincai*, p. 86 și urm. Observații asupra ideilor gramaticale ale lui Klein, în Cipariu, *Principia de limba si de scriptura*, Blaj, 1866: *Clainiana*, p. 307 și urm.

² Dar încă la 1780 aflăm «Katekizmul cu aentraebaery și raeszpunszury tokmit pentru aenvaecaetura tinerilor a Krestino-Katolicsilor aen căerile prêa aennalczatej si prêa lumininatej aempaeraetêaszej-kraejeeaszi aposz-tolicsesty» (tipografia Universității din Buda; nu poate fi de Șincai, cum admisesem, căci ortografia e cu totul alta), și la 1786 o gramatică germană scrisă în românește cu litere latine, dar, după obiceiul vechi, cu ortografie ungurească: «grammatikae nemczeászkae szau povaezcuire aen laeîntru la aenvaeczaetúra limbii nemczésti szpre folosul skóalelor a néamului rumaenészk». Ms. e semnalat de d. N. Densușianu, Raport, p. 203. Cu o ortografie particulară se tipărește în 1783, la Sibiiu, «ABC sau Bucóavna spre folosul scolelor niamului romanesc». Nu e îndoială că aceasta e cartea lui Șincai. La 15 Octombrie 1782 vedem pe Șincai stăruind pe lingă guvern pentru terminarea la Hochmeister a cărții.

³ V. Sulzer, II, pp. 153-6, 168; III, pp. 4, 37, nota a. El mai vorbește de o gramatică ce ar fi fost supt tipar pe timpul său la Blaj: «Dermalen soll eine ordentliche walachische Sprachlehre zu Blasendorf... unter der Presse seyn»; III, p. 4, nota a. Pentru Sulzer și gramaticii romîni, v. *Arhiviu*, p. 681 și urm. Cf. și *Gramaticii și ortografiștii romîni*, în același *Arhiviu*, de la No. XXIX înnainte.

Dacă invietorii mîndriei românești aveau nevoie de scrierea cu litere latine și de o ortografie transparentă pentru a răspîndi între străini credința lor, nu li era mai puțin de nevoie un mare dicționar, care să adune tezaurul lexic al limbii romîne. Să-l adune, puind în lumină prin etimologii mai mult sau mai puțin științifice proveniența latină a fie-cărui cuvînt. Iar care nu veniau de la sine la originea romană și nu puteau fi conduse nici cu de-a sila acolo, trebuiau gonite fără milă, excluse ca nevrednice din templul antic al dicționarului român. Ast-fel se lua străinilor o armă și se arăta Romînilor, acum cînd li se curăția limba, care sînt cuvintele de care mai pot să se folosească și care sînt puse la index. Un ast-fel de dicționar trebuia să fie o recomandatie și un îndreptariu în același timp.

Dicționare în sensul acesta nu se mai scrisese nici în Ardeal, fiind-că un asemenea curent de idei nu mai existase înnainte. Dicționarul bănățean tipărit de d. Hasdeu, sub titlul de «Anonymus Lugoshiensis»¹, n'are nimic științific și metodic într'însul, și firește că nu dă etimologii. Klein ni spune că un Teodor, pe care unii, fără nici un argument, au voit să-l identifice cu Corbea, autorul Psaltirei în versuri², a scris un Dicționar latin-romîn³. Grija de a scrie un dicționar ar fi fost dată în 1759 lui Grigore Maior⁴. Ni se mai vorbește de un dicționar din 1741, în care partea românească ar fi fost scrisă cu litere latine⁵, de trei glosare românești, sîrbești și nemțești, care se păstrează în Muzeul național din Budapesta⁶, și din care unul, din 1743, ar fi opera unui necunoscut Ștefan Popovici⁷. Se menționează încă un dicționar românesc după cel latin al lui Francisc Paris Papaj, tradus de «un bărbat oare-care poliglot și poate chiar pentru principele Țerii-Românești»⁸ și lexiconul german-latin-romîn al

¹ În *Rev. p. ist., arch. și filologie*, VI, p. 1 și urm.

² Gaster, *Gesch. der rum. Litteratur*, p. 295; v. asupra lui notița din *Conv. lit.*, 1901, Iunie.

³ «Theodorus Lexicon latino-valachicum scripsit»; *Instr. publică*, II, p. 72. Despre acest «dicționar latin-romîn» al lui Teodor Corbea vorbește, de altmintrelea, și Cipariu, în *Archiv*, p. 637.

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 224.

⁵ Densușianu, *l. c.*, pp. 202-3; Gaster, *l. c.*, p. 374.

⁶ Densușianu, *l. c.*, p. 197; Gaster, *l. c.*, p. 374.

⁷ *Ibid.*

⁸ Densușianu, *l. c.*, pp. 218-9. E vorba de «Francisci Paris Papai Magnum dictionarium latino-hungaricum et hungarico-latino-germanicum», care

lui «Aurelius Antoninus Praedes», fost auditor de regiment, care-și datează lucrarea, din 1792, cu anul de la Fundarea Romei 2546¹. Până la Oxford a ajuns unul din multele dicționare, redactate mai ales în Ardeal, în această epocă².

Dar nici unul din acestea și din cele pe care le vom cunoaște îndată și care au drept autori personalități literare mai cunoscute nu era destinat să fie Biblia filologică a neamului.

Acest scop îl avea și-l îndeplini, după o lungă Odisee și o schimbare deasă și desăvârșită a formei sale, dicționarul pe care, către sfârșitul carierei sale, atunci când părăsise sarcina de răbdare a traducătorului și prelucrătorului, pentru a se consacra unor opere înalte și mari, întreprinse a-l scrie Samuil Klein.

În capitolul din Istoria sa latină care tratează despre activitatea literară a Românilor, el numără între lucrările sale proprii un dicționar latin-român-unguresc, ce era gata la această dată³ și se afla în minile lui Molnar, care-i adăugea limba germană⁴, precum și un dicționar romîn-latin-unguresc. La 1805 și acest dicționar: «romîn-latin-german-unguresc» se apropia de sfârșit, și Șincai putea crede că va și apărea în curînd⁵. «Am scris,» spune, la 9 April 1805, Klein însuși, «un dicționar latin-romîn-unguresc-german, cu multă muncă și năcaz, în care se arată ori-ce cuvînt și ori-ce frază din ce autor este. Partea germană o pune vestitul profesor de neînțește de la Universitatea din Pesta, d. Halitzki. S'a pus și partea ungurească, dar o îndreaptă și adaugă izvorul, unde nu este, vestitul și cuviosul d. Virágo, Ungur, care a tipărit și unele opere ale lui Cicerone, traduse în ungurește. Să scrii această carte m'a îndemnat numai iubirea pentru cultura și știința neamului mieu. Acum vrea să-l

a fost foarte răspîndit. O întâie ediție, după revisia lui Bod, apărui la Sibiiu, în 1797; 2 vol. in 8°. O a doua o scoase Eder, în 1801. Recensie a acesteia în *Sieb. Quartalschrift*, VII (1801), pp. 360-1.

¹ *Ibid.*, p. 213. De acest ofițer vorbește, cred, și Engel.

² Gaster, *l. c.*

³ O întâie redacție, fără limba ungurească, purtînd data de 1801, se află în Biblioteca episcopiei romîne din Oradea; Densușianu, Raport, pp. 209-10.

⁴ «Modo ad dictionarium latino-valachico-ungaricum apponit germanicum idioma»; «cui modo apponitur germanicum idioma»; *Instr. publică*, II, p. 72.

⁵ «Brevi lucem aspicient.» Prefața la a doua ediție a «Elementelor».

tipăresc chiar.» Am mai văzut aiurea¹, ce zice de dicționarîu, rodul îndelungatelor lui osteneți, bătrînul scriitor. În aceeași scrisoare, el anunță și partea a doua a lucrării. «Va urmă apoi un alt volum și o operă deosebită, care va cuprinde un dicționarîu romîn-latin-unguresc-nemțesc și ungueresc-latin-nemțesc-romănesc. Limba românească a fost scrisă pretutindenî, pentru mai mare ușurință, cu litere latine».

S'a spus că speranțele puse în sprijinul lui Darabant fură zădarnice. «Nimic nu-î place mai puțin Vlădicăi,» scrie Corneli, «decît să-î cei bani.» În schimb veniră îndemnuri la tipărire de la Timișoara, al cărui director menționa cele șese sute de școli ce are supt conducerea lui, cerînd însă și scrierea cu cirilice a cuvintelor; din Ardeal, din Bucovina, din Maramureș, din comitatele Oradieî, Satului-Mare și Aradului. «Adaug», scrie el la 30 Iunie, «și literele cirilice, și nu mă îndoiesc că într'un an, doi, se vor vinde o mie de exemplare».

La 30 August, Klein vorbește de anunțarea operei sale în gazete, cum fusese sfătuit. La 1-iu Ianuar 1806 el promite a trimite în curînd o «probă» a lucrării. Ea cuprinde două titluri: *Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricum in genere suo novissimum et usui cuiuslibet accommodatum* (1806) și *Dictionarium valachico-latino-germanico-hungaricum*. În «Înștiințarea» romînă și germană se arată însemnătatea lucrării, pe care Tipografia editoare o și are în manuscrîpt, se fixă sfîrșitul lui Maiu ca ultim termin al subscrierilor și se dădea numele persoanelor la care se pot da bani. Între acestea găsim pe Corneli, directorul din Orade, pe vicariul Ioan Para din Făgăraș, fost elev la Sf. Barbara, care scrisese oare cînd că episcopul Maior a numit pe Klein «asinus ad liram» și persoană scandaloasă², Chiril Țopa, directorul de odinioară al seminariului din Blaj și un corespondent al lui Corneli și el, Molnar, «profesorul oculiștă» protopopul Dimitrie Vaida, C. Boghici «tipograful» din Brașov, «preacinstitul domn Petru Maer», protopopul din Gurghiü și Reghin, etc.

Pe acest lucru-l lăsă netipărit. El formează basa Marelui Lexicon de Buda, care nu ieși decît după două-zeci de ani de la moartea

¹ V. mai sus, p. 174.

² Nilles, I, p. 317.

începătorului său, trecînd printr'o sumă de peripeții, pe care trebuie să le lămurim aici ¹.

Al doilea șef al mișcării intelectuale ardelenе, colegul și colaboratorul de cîtva timp al lui Klein, Șincai, își propusese a lucra și el la un dicționar, care să fixeze formele limbii ². Abia în 1804 el se întoarce la studiile gramaticale, dînd lui Lipszki explicațiile menționate ³, arătînd lucrările ce făcuse și ocupațiile sale, resumînd părerile formate în mai bine de trei-zeci de ani de cugetare despre originea limbii și a poporului și motivele decăderii amîndurora, recomandînd pentru scrierile profane întrebuițarea alfabetului latin, mai potrivit cu firea limbii și mai simplu ⁴. Tot atunci dădu o nouă ediție din «Elementele» epuizate și pregăti o a doua gramatică, «ilirico-valachică», adecă a limbii românești așa cum se vorbește, a limbii «valache», — nu a limbii nobile, de fabricație recentă: daco-romană —, care limbă «valachă» nepurificată poate să fie scrisă cu literele vechi diforme, ale lui Kiril ⁵. Dar, până atunci, se lucrase, cu toată tăcerea promotorilor și maestrilor, pe terenul gramaticii și lexicografiei romine.

Să vedem de cine și cu ce folos. Întîlnim întăi numele lui Ioan Molnar. Și acesta era din Sad, unde se născuse Inocențiu și Samuil Klein. Anul nașterii sale îl cunoaștem, dacă nu luna și ziua ⁶: e 1749. Avuse un frate mai mare, pe preotul Mol-

¹ Operele lexicografice ale lui Klein sînt singurele pe care nu le menționează Șincai în nota bio-bibliografică din *Orodias*.

Pentru planul de a da o ediție a operelor lui Klein, v. *Foaia p. minte, inimă și literatură*, pe 1844, p. 32; cf. pp. 341-2.

² V. mai sus, p. 203.

³ V. mai sus, p. 201.

⁴ Scrisoarea e datată din Buda, 20 Septembrie 1804. A fost reprodusă de Papiu, în *Tesaur*, I, p. 87 și urm.

⁵ Prefața la ediția a doua din «Elemente», reprodusă, cu cea de la întăia ediție, în Cipariu, *Archiv*, p. 564 și urm. «Vel potius reiectis [antiquis litteris] ad gramaticam illyrico-valachicam, quam etiam continuare intendo, si clarissimi domini censores illyrici suum mihi hac in re auxilium non denegaverint.»

⁶ *Archiv f. sieb. Landesk.*, N. F., XIII¹, p. 74.

nar¹, vestitul *Tunsul*, care agită contra Unirii, printre țeranii cari-l numiaŭ *Sfintul* și se închinaŭ în numele lui².

Și-a făcut studiile la Viena, unde se adăposti *Tunsul*, aducînd și arestarea fratelui său. La 1783, el era un oculist cu vază, și mergea în Țara-Românească pentru a urmări pe «un chirurg fugit acolo, care-î făcuse o pagubă»³. Întorcîndu-se — dacă a făcut călătoria, pe care o anunța la începutul anului, baronului de Bruckenthal, guvernatorul provinciei —, i se dădu peste cîtva timp misiunea de a face o anchetă în afacerea răscoalei țeranilor. Pe atunci Molnar, «oculist cesaro-crăesc», profesia ideii filantropice de un caracter nebulos, era un «amic al oamenilor», un «filosof» după moda pretențiosului secol al XVIII-lea și făcea parte din loja de curînd întemeiată a Francmasonilor din Ardeal⁴. Găsi cu cale — era așa de puțin Român acest doftor împărătesc, acest viitor profesor la Cluj, acest adept al francmasoniei cosmopolite! — să facă morală bieților țeranî ce mergeaŭ la omor și la moarte cu un sîngeros și obscur crez de dreptate în mintea lor de nedreptățiți și, întorcîndu-se înapoi, el, fratele *Tunsului*, consăteanul unui martir și unui profet al⁵ Romînilor, își ascuți cu îngrijire pana de conțipist medical pentru a face luminatului guvern și luminatului Vlădică din Sibiiŭ un raport în care arăta că numise pe revoltați oameni răi, ce nu înțelegeaŭ de cuvînt și trebuiaŭ tratați cu asprime. Ce ochi proști avea pe vremea aceia vestitul oculist⁵!

La 1788, în Viena, unde nu știm ce căuta pacificatorul nepoftit al consîngenilor săi, el tipăria o gramatică germano-romînă, cu titlu nemțesc, pe care o dedica superiorului său în ierarchia oficială și colegului său în cele francmasonice, baro-

¹ Tot Ioan? Așa i se zice în Hurmuzaki, *Fragmente*, II, pp. 134-5. Cf. Petru Maior, *Istoria beseariceî Romînilor*, p. 110 și urm.

² Numele de Molnar, Morarul, nu e rar. Găsim pe acest timp, în hîrțile necatalogate din Bibl. Ac. Rom., un vagabond și desertor «Ladislaus Molnar von Somlyo», la 1796, un «C. L. Molnar chyrurgus» la Craiova în 1795-7. Cf. și Popea, *o. c.*, p. 143; Cipariu, *Arhivu*, p. 625.

³ Recomandația lui Bruckenthal către Raicevich, 24 Februar 1783; *Appendice*.

⁴ Ilarie Chendi, *Începuturile ziaristiceî noastre*, Orăștie, 1900, p. 13 și urm.

⁵ Rolul lui Molnar în această împrejurare, asupra căruia nu putem insista mai mult, a fost analizat de d. N. Densușianu, în *Revoluția lui Horia*, p. 268 și urm. Rapoartele în colecția aceluiași, la Acad. Rom.

nului Gh. Bánffy, de curînd guvernator al Ardealului și «patronul» său ¹.

În curînd Molnar se găsea iarăși în Ardeal ². În 1789 el inspiră probabil lui Hochmeister, tipograf și «francmason» din Sibiiu, ideia de a scoate un ziar românesc, cu scopuri mai ales educative, care nu ieși însă nici odată ³. Fu ridicat în 1793 la nobleță, devenind «von Müllersheim» și rămînînd Molnar, după ce fusese, de bună samă, Moraru ⁴. Era la aceiași dată profesor pentru boalele de ochi la Universitate, la «Academia regală» din Cluj, și-l vedem stăruind în zădar la Curte pentru tipărirea unui ziar românesc. După un nou refuz, în 1794, el schimbă titlul publicației, din «ziar» în «revistă» și făcu ca noua cerere, care fu aprobată, să fie înfățișată, data aceasta, de tipograful sibiian Petru Barth, în numele unei «societăți de învățați din Valachia» ⁵. De sigur că el nu fu străin și de apelul pentru o «bibliotecă» în fascicule, pe care «societatea filosoficească» ardeleană îl răspîndi în 1795 ⁶.

La 1798, el făcea să apară la Buda o carte de școală care, dacă se leagă de activitatea lui de odinioară ca gramatic, n'are, de sigur, nimic a face cu datorile unui oculist. E «Reatorica adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvîntări», lucrare utilă «scolasticilor», ni spune autorul, și «ivită acum întâia dată în limba românească». Prefața e datată din Sibiiu, la 13 Iulie 1797 ⁷.

În 1800, el mai căpătase o funcție, aceia de «doctor de ochi în marele prințipat al Ardealului». Tot așa de zelos pentru cultura poporului său, el tipări la Buda în acest an, fiind la Sibiiu, o traducere a cărții lui Millot, «Histoire universelle», supt

¹ Ediția a doua, din 1810, apărută la Sibiiu, la un alt francmason — v. Chendi, o. c. —, tipograful Hochmeister, are acest titlu: *Deutsch-Walachische Sprach-Lehre*, verfasst von Johann Molnar von Müllersheim, k. k. Landes-Augenarzt im Grossfürstenthume Siebenbürgen und öffentlicher Lehrer der Augenkrankheit an der Universität zu Klausenburg.

² Cf. însă *Beschreibung und Schicksale von Bender, Bucarest und Orsova*, Viena, 1790, p. 107, unde se spune că ar fi vorba de dînsul.

³ Chendi, l. c., p. 3 și urm.

⁴ *Sieb. Quart.*, III, p. 87; II, p. 100.

⁵ Pentru toate acestea, v. Chendi, o. c., și în cartea noastră, mai departe.

⁶ Il vom analiză în alt capitol.

⁷ «Scris în cetatea Sibiiului, în 13 zile Iulie 1797.»

titlul de «Istorie universală adecă de obște»¹. Lucrarea e întovărășită de o Prefață, unde se exprimă ideile în privința introducerii neologismelor, și de un dicționarîu geografic. E numai partea întâi, dar a doua nu ieși nici-odată.

În Sibiiu apăru la 1808 cartea lui Molnar asupra culturii albinelor, care ni amintește de preocupățiile sale de tineretă pentru scoaterea unui ziar consacrat economiei rurale și destinat țeranului². La 1810 apare tot acolo a doua ediție a gramaticii romîno-germane. Încă în 1814 el trăia, și într'o frasă încilcitate, Naum Rîmniceanu, poligraful muntean, propune ca Molnar să delege «doi-trei oameni de carte din Ardeal», cari să vie la București pentru a se înțelege cu el, Naum, pentru unificarea, se pare, a acelor dintre cărțile religioase care se puteau tipări și pentru Ardealul neunit³. O propunere care ne miră mai puțin cînd știm că «domnul Ioan Molnar, doftorul de ochi și profesor Academiei Clujului», a fost acela care a negociat înaintea de 1810 pentru tipărirea la Buda a *Octoichului*, tradus din nou de Iosif, episcopul de Argeș, și a scos pe socoteala sa la Buda splendidele *Minee* ardelen⁴.

Gramatica lui Molnar, pentru a veni la dînsa, nu e mult mai originală decît celelalte lucrări. Șincai reclamă hotărît paternitatea asupra cărții, pe care o declară în prefața ediției a doua din «Elemente» ca «una și aceiași» cu prima ediție a gramaticii Șincai-Klein⁵. În Prefață, care figurează neschimbată în toate edițiile⁶, Molnar e de altmîntrelea, foarte modest. A cre-

¹ «Care cuprinde în sine întîmplările veacurilor vechi, întocmită prin signior Milot, commembrul Academiei frîncești din Lion, iară acum în-tăia dată tălmăcită în limba romînească.»

² «Povățuire cu praxis către sporirea stupilor.» N'am avut supt ochi această lucrare.

³ Erbiceanu, *Naum Rîmniceanu*, discurs de recepție la Academia Romîna, 1900, pp. 16, 42.

⁴ Prefața acestui *Octoich*, apărut în 1811. V. și pe Șincai, cînd, în epistola către Lipszki, arată că Molnar ar fi însărcinat pe Klein și pe episcopul de Argeș cu corectura la *Minee*. «Quos cl. d. I. Molnar de Müllersheim menologii maioris emendatores prae coeteris elegit.» Cf. și, mai sus, biografia lui Șincai.

⁵ «Eandem nostram grammaticam.»

⁶ Mai cunoaștem și o a treia: Sibiiu, 1823. O prelucrare, cu elemente nouă, de Anton von Marki, «k. k. Kreis-Hauptschul-Director», apăru la Cernăuți încă din 1810. — Pentru o gramatică romîna-germană ms. din 1786, Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 369.

zut, spune el, să aducă foloase filologului și omului de afaceri tipărindu-și lucrarea, în care lasă la o parte «orî-ce cercetări mai adînci istorice, etimologice»¹, care figurează în gramatica, menționată cu laude, a celor doi corifei ardeleni². Socotind că scrierea cu litere latine nu poate folosi decît pentru a face o etimologie mai vizibilă, el întrebuițează tot vechile buchii fără pretenție³. Cînd transcrie cu literele, pe care Șincai le numea «părintești»⁴, el n'are nici-un sistem, dar se ține mai mult de ortografia ungurească⁵. Opera cuprinde și un vocabulariû adaos lîngă regulile fiecărei părți de cuvînt, frase, povestiri, scrisori. În sfîrșit, o carte practică, prin care cercetările științifice, și cu dinsele rătăcirile științifice, nu înnaintează întru nimic.

O teorie face însă în Prefața traducerii lui Millot, spunînd că la nevoie neologismele trebuie a se introduce, împrumutîndu-se «de la maica noastră limba latinească», precum și face el în această carte, adăugînd însă traducerea în «cuvinte de obște», pentru că «în unele părți și ținuturi sunt lăcuiitorii deprinși cu ele, iară pe alte locuri nu sunt obicînuite». Mi se pare că aici pentru întăia oară se vorbește în privința izvorului de unde limba trebuie a se îmbogăți pentru a servi de vehicul ideilor științifice sau literaturii superioare⁶.

Radu Tempea, în 1797 «directorul școalelor neunite naționalești prin marele-prințipat al Ardealului», succesorul în această calitate al altui gramatic, al celui d'întăiû descriitor al limbii

¹ «Alle historische tiefere etymologische Untersuchungen.»

² «Ist auch in der Rücksicht walachische Wörter aus lateinischen abzuleiten vollständiger.»

³ În 1784, apare la Viena o «Ortografie sau scrisoare dreaptă pentru folosul școalelor neamîncești». E un tratat de 11 foi, fără importanță.

⁴ *Cronica*, III, p. 84.

⁵ El se declară «ein Walache von Geburt» și cere a fi iertat pentru greșelile ce ar putea face în nemțește.

⁶ Pentru Molnar, mai vezi Epistola lui Șincai către Lipszki, precum și reproducerea Prefeții lui la gramatică în Cipariu, *Principia de limbă*, pp. 647-8. De operele lui vorbește și Klein în Istoria sa latină, *Instr. publică*, l. c. «Ioannes Molnar, oculista, doctor, scripsit grammaticam germanico-valachicam, item oeconomiam apiariam; modo ad dictionarium latino-valachico-ungaricum apponit germanicum idioma. Idem scripsit rhetoricam: omnia valachice».

românești, Dimitrie Eustatievici, era, ca și acesta din urmă, un Brașovean. Îi cunoaștem familia, de la care avem o cronică de parochie. Era — el, cel de-al patrulea Radu din familia Tempea —, fiul unui preot Tempea. La 1785, se acordă, în adevăr, un stipendiu pentru studii tânărului «Radu Teampe Popovici din Brașov».

Tempea a tipărit la 1797 o «Gramatică românească» —, la Sibiiu. Fondul e luat după lucrările anterioare ale lui Klein și Molnar, pe cari-i citează, comițind un vers în onoarea lor, și în corpul operei². Noul autor de gramatică românească cunoștea personal pe acești predecesori, despre lucrările inedite ale cărora, Retorica lui Molnar, dacă nu și marele dicționarul al lui Klein, știe să ni vorbească. «Domnul I. Molnar, doctoz și profesor de tămăduirea luminii ochilor, în cartea sa de Economia stupilor și în gramatica nemțască-românească, iară mai vîrtos dintru a sa Retorică, ce cît de curînd va eși din tipariu, și cuviosul părinte Samuil Clain de la Sad cu deslușirea Biblii românești, cu Theologia moralicească, cu Ius nature, cu Grammatica daco-romană, în Vienna, sînt aceia cari au adus și aduc acuma roade și mlădițe limbii românești³».

Prefața, din care extragem aceste rînduri, e cu mult mai caracteristică și mai bogată în idei decît a lui Molnar, de și precede, ca și această, un manual practic de gramatică. Tempea, un aderent hotărît al ideilor nouă, afirmă de la început că limba

¹ Un alt Radu Tempea e acela care era încă la 1831 «vice-protopop al Brașovului» (Bart. Baiulescu, *Monografia comunei bisericesti gr. or. romine a Sfintei Adormiri din cetatea Brașovului*, Brașov, 1898, p. 122), iar în 1835 «duhovnic și v. protopop al Brașovului, de leagea grecească neunită» și care tipări, în acest an, *Oglinda statului bisericesc și politicesc*. În 1837, el ținea un «Cuvînt care s'a făcut la sfințirea seminarului sfintei episcopii Rîmnicului» și era director și profesor de teologie în această nouă școală. În 1844 încă, el semnează «inspector și profesor al teologiei morale din seminarul sfintei episcopii Rîmnicului». Distinși oameni toți membrii omonimi ai acestei dinastii de popi și profesori! V. și Andrei Birseanu, *Școlile din Brașov*, p. 11 și urm.; Apendice, p. 18^a și urm. Locul de director îl ocupa încă în 1802, cînd colaboră la traducerea din grecește a Acafistului Sf. Crucii.

² Pp. 178, 195.

³ Prefața la *Gramatică*. A fost reproducută în două locuri: în Cipariu, *Principia*, pp. 647-8 și în Papiu, *Șincăi*, p. 71 și urm. Tempea scrie cartea sa la Sibiiu.

românească «aă fost cea veache rîmlenească». Dar ea a trăit în împrejurări nefavorabile și a apucat drumuri false. «Nestatornicia stăpînirii», circumstanțele politice aă făcut-o să primească infiltrații «bulgare», iar, mai pe urmă, în Ardeal, elemente ungurești și nemțești, elemente grecești în principate, în Banat elemente luate de la Sîrbî. Cu limba bisericească slavonă aă pătruns și literele cirlice, de care Tempea nu e de părere să ne despărțim.

Numai într'un târziu, «unii înțelepți omeni» încep a rupe tradiția înstrăinării și a da cărți românești Bisericii romîne. Tempea citează, după începătorul noului curent, Vlădica ardelean Ghenadie, pe succesorii lui, Sava și Simion Ștefan, iar, de dincolo de munți, pe Damaschin de Rîmnic, marele traducător, pe «vestitul Chesarie» și pe urmașul lui, Filaret. Dar el găsește că roditoarea activitate a acestor prelați din Rîmnic a avut și urmări puțin fericite. Ei, crede el, aă părăsit forma curat românească a lui Dosoftei din «Viețile Apostolilor(?)» de la 1688 și din *Parimit*, pentru a răspîndi prin tălmăcirile lor în stratele adînci ale poporului românesc o sumă de cuvinte slavone, ca *vreme* în loc de *timp*, *slugă* în loc de *șerb*, *pricină* în loc de *causă* și altele. Acum, cînd nația românească s'a luminat asupra originii ei, o mișcare trebuie să pornească în potriua acestor cuvinte furișate fără nevoie și fără folos. După exemplul lui Klein și Molnar, deschizătorii de cale, *neghina trebuie curățita*, limba *apropiată* măcar de «orighinalul ei, adecă limba veche românească sau rîmlenească; căci, de ar aduce-o cineva în curățenie, ar fi tocma latinească și italienească». De sigur Tempea nu găsește că această enormitate, această absurdă tentativă a unui mănunchiu de cărturari în potriua unei limbi rezultate dintr'o întregă desvoltare mai mult decăt milenară, ar fi un lucru rău sau o nebunie. Din contra, ar fi mîndru dacă acest vis s'ar putea realiza, dacă ar amuți ast-fel unul din glasurile prin care se exprimă, cu modulații speciale, sufletul umanității. Dar se lovește de greutatea neînvinsă a rezistenței acelor ce vorbesc limba românească și vreaă să audă cuvîntul lui Dumnezeu și explicările lui în limba vorbită și înțeleasă de toată lumea, nu în aceia născocită de cițiva, fie chiar cu scopurile cele mai curate și mai înnalte. Decî recunoaște că este o margine pentru «apropierea» propusă, și această margine e putința înțelegerii cărților bise-

ricești de mulțime: «însă așa ca și cărțile bisericești bine să le înțelegem». Pentru a colabora și el la opera de «curățire», Tempea «scurtează» unele cuvinte, pentru a le apropia de «original». El zice ast-fel *sore*, *omeni*, *duo*, stabilind forme fantastice de tranziție care n'au existat nici odată¹.

E întâia oară când într'o carte pentru orî-cine, într'o carte tipărită cu chirilice, într'o carte de școală, limba românească e *corectată* în sens latin. Aceasta e și principala originalitate a gramaticii, alt-fel puțin originale, a directorului neunit Radu Tempea. Cît drum făcuse Brașovenii către noua îndreptare a spiritului de la gramatica dascălului Eustatievică până la gramatica dascălului Tempea!

O existență agitată, rătăcitoare, plină de elemente dramatice, e aceia, încă foarte rău cunoscută, a lui Pavel Iorgovici Bănățeanul. Din notele «unui preot român din Banat, care l-au cunoscut în persoană de aproape și cu de-amăruntul»², știm aproape tot ceia ce formează astăzi biografia lui.

Era fiul lui Marcu, preotul românesc din Văradia, în Banat, și s'a născut în 1764, la 28 April³. Avea un frate, al cărui nume nu-l cunoaștem și care-î dete un nepot, Iosif, ce luă doctoratul în filosofie și fu profesor de geometrie și geografie la nouele școli ortodoxe din provincia sa natală⁴.

Pavel învătă întâi, într'un timp când cultura românească era în Banat numai la începuturile sale, la un dascăl particular. Apoi, până la vrîsta de doisprezece ani, urmă, pentru sîrbește și nemțește, la școala din Verșeț. Latinește studiază la Seghedin, unde termină gimnaziul. Trecînd la Pressburg și la Pesta, el făcu aici studii superioare de filosofie și drept, adecă *ius patrium*. La Viena învătă dreptul public al Imperiului și, după ce petrecu doi ani

¹ În schimb, întrebuițează cuvinte românești pentru nomenclatura gramaticală: *singuratec*, *multoratec*, etc. E de observat și aceia că Tempea a fost întâiul filolog ardelean care a cunoscut gramatica lui Văcărescu, a cărui limbă o aprobă: «Cum au urmat — ca Dosoftei adecă — și dumnealui Ienacă (*sic*) Văcărescul aceia, cu *Observațiile gramaticești*».

² Note publicate în *Lepturariul* lui Pumnul, IV², 1865, pp. 3-5.

³ Data de lună în Iosif Vulcan, *Țichindeal*, discurs de recepție la Academia Romînă.

⁴ *Arătare despre starea acestor noae introduse șholasticești instituturi ale nației romînești, sîrbești și grecești*, Buda, 1813.

în capitală, plecă, împreună cu alți trei tineri, la Roma. Stătu doi sau trei ani acolo ¹, copiind — nou Șincai, dar fără stăruința neînvinșă a acestuia — inscripții și adunându-și materiale pentru o activitate viitoare, pe care n'o vedea încă limpede. Merse pe urmă — cel d'întăiu dintre Romîni Ardealului, — la Paris, pentru a vedea cum trăiesc oamenii supt regimul ideilor nouă de libertate. Petrecu trei ani în acest oraș și avu prilejul să vadă unde duc ideile abstracte emise de cugetători fără noțiunea vieții reale, aplicate de novici în viața politică și apărute de masele sălbatice: asistă în Ianuar 1793 la sacrificiul inutil al vieții lui Ludovic al XVI-lea.

Stătu și la Londra cîtva timp, pentru a observa libertatea răzimată pe tradiție, pe o dezvoltare istorică, după ce-și oprise ochii asupra libertății improvizate și criminale. Aici șederea-i fu mai scurtă. După unsprezece luni, el se întorcea, prin Germania, la Viena, unde se dădea acestui învățat și călătorit tînăr locul de cancelist imperial, apoi de *Hofconceptist*. Aici se afla încă la 1794, cînd se credea că el a început, în înțelegere cu Molnar, tipărirea unui ziar românesc ².

Locurile erau locuri de cinste, dar, cînd Iorgovici fu chemat de episcopul din Verșeț ³, unde învățase odată, el nu stătu pe gînduri să-și asculte tatăl și fratele, cari îl doriau, și să părăsească situația din Viena. Fu numit în patrie fiscal al episcopiei său, după alții ⁴, avocat consistorial pe lîngă dînsa.

Aici era să guste însă în curînd din amărăciunile care nu erau cruțate Romînilor ce aveau obrăznicia de a ști carte și de a fi mîndri de persoana și de poporul lor. Scrise *Observațiile de limba romînească*, pe care le tipări la Buda în 1799 și prin ele ridică furtuna asupra capului său. Ungurii îl mustrară pentru că credea în originea romană a poporului său, iar Sirbii pentru că li desprețuia buchile și predica scrierea cu caractere romane. I se făcu un proces, fu aruncat în temniță, i se cercetară hîrțile, care fură arse, afară de dicționarul la care lucra. Cînd, după cîteva săptămîni, se dădu drumul acestui «agitator valach» pe terenul filologiei, el își cîștigă de acum înnainte pînea ca fiscal său contabil privat și ca educator al copiilor unui șpan: iarăși ca Șincai.

¹ După indicațiile preotului și ale d-lui Vulcan, *l. cc.*

² Chendi, *l. c.*, p. 23.

³ Vulcan, *l. c.*

⁴ Episcopatul fusese stabilit abia în 1777. Marienescu, *Maior*, p. 74.

Aşa-şi petrecu viaţa până prin 1805. În 1806 se făcu un gimnasiu nou la Verşet, şi el primi să predea limba latină. În acelaşi timp lucra la dicţionarul său. Când fu vorba să se creeze în Banat un învăţământ românesc de Stat, numele lui fu pus înaintea ca director al şcolilor române. Dar n'avu parte să ocupe această situaţie oficială, pe care o merita pe deplin, că după două zile de boală numai, el muria la Verşet, în Mart 1808, la 21 ale lunii¹, nu fără bănuiele de otravă².

«De nu vor plăce», scrie Iorgovici, «fraţilor rumîni de acum scrierile mele, am nădejde că între urmaşii noştri se vor afla şi de aceia cărora le va plăce aceea ce este al naţiei şi al limbii noastre.» Din aceste scrieri, una singură a fost tipărită: *Observaţiile* — titlul e luat de la Văcărescu, pe care decî şi Iorgovici l-a cunoscut—, pe care, trăind în atîrnarea Sîrbilor, ce aveau biserica şi şcoala în Banat, autorul le dedică episcopului Ioanovici³. În această scurtă cercetare, pregătitoare pentru dicţionar, se găseşte puţină originalitate, dacă se lasă la o parte cîteva idei nouă în privinţa neologismelor, în împrumutarea cărora din latineşte el propune oare-care norme prudente.

Scopul principal al lui Iorgovici e acesta: să hotărească discutata chestie a neologismelor, de care orî-cine vedea că limba are o neapărată nevoie pentru a exprima noţiuni superioare de cugetare şi ştiinţă. Pentru dînsul cuvintele acestea au fost cîndva, dar s'au pierdut odată cu gloria şi puterea timpurilor vechi. Acelea nu se mai pot aduce înapoi, dar limba poate fi întoarsă la timpurile bune, *reromanisată*, îmbogăţită prin recăpătarea bunurilor înstrăinate.

Limba se va îndrepta decî «după rădăcina ei», alipindu-se sufixe existente la rădăcini latine ce ni s'au păstrat. Pentru a săvîrşi această grea şi delicată operă, trebuie să se ţie samă de unele «regule şi proprietăţi», din care autorul schiţează cîteva, declarînd că sînt ale lui proprii şi că «n'a urmat pre nime, nici nu s'a lăsat aduce nici prin autoritatea a multora care altmîntrelea gîndesc».

«Cuvintele cele streine», elementele nelatine nu pretinde să

¹ Iarăşi data de zi, numai în Vulcan, *l. c.*

² Preotul, *l. c.*, menţionează şi un alt nepot al lui: Petru.

³ Ele au fost reproduse, afară de această dedicaţie, în *Curierul de ambe-sece* al lui Eliade, periodul II.

le înlătore, dar prin ele nu se poate exprima orî-ce, nu se pot comunica noiele noțiuni, pentru care se va face *îmbogățirea*. Cît despre *îndreptare*, i se pare lui Iorgovici că ea vine de la sine.

Cum se vede, păreri nouă, unele bune, pe care le-aŭ adoptat și alții. Dar lectura opusculului nu e ușoară, acest adept al *filosofiei* fiind iubitor de raționamente fără de sfirșit asupra națiunii, educației și altor concepte vage. Și el se deosebește, în rău, de scriitorii ardeleni prin aceia că, de și nu desprețuiește studiul istoriei neamului, el e foarte puțin versat în această disciplină vecină cu a lui. Nu se apucă să vorbească într'un loc de tratatul de *împreunare* între Romîni și Slavî, ce s'ar fi păstrînd la București: «o scrisoare în București, scrisă romînește și sîrbește»?

Am văzut ¹ că el pregătise și un dicționarîu romîn-latin-frances și german, pe care nu știm dacă l-a terminat vre-o dată, precum nu știm dacă se află undeva manuscriptul, saŭ măcar fragmente dintr'însul. Ni se spune că el a trecut în stăpînirea lui Iosif, nepotul autorului, că a fost cerut la 1816 de Vasile Kolossi și, în același timp, se vede, și de parochul romîn din Pesta, un harnic traducător și un colaborator al Dicționarului din Buda, Ioan Teodorovici. Preotul care a însemnat, după amintirile sale foarte precise, cariera lui Iorgovici, credea că manuscriptul a rămas la cel d'intăiŭ, adecă la Kolossi.

În fine, a treia carte a lui Iorgovici, un manuscript al lui, era poate acel «*liber quidam auctore Iorgovics*», pe care Petru Maior îl pomenește în testamentul său ² și în care nu putem vedea dicționarul pomēnit. Atita e, de sigur, prea puțin pentru cît știa și putea acest om cu o instrucție și o cunoaștere de lume neobișnuit de bogate. Poate ar fi dat mai mult dacă «*Observațiile*» ar fi fost primite alt-fel decît cu dușmănie de acei cari-l aveau în puterea lor, și cu o deosebită răceală — numele lui Iorgovici nu se menționează aproape nicăiri în literatura românească a timpului ³ — de conaționali. Cu dreptate scrie despre

¹ După *Lepturariu*, l. c.

² Cipariu, *Archiv*, p. 391.

³ După moartea lui Pavel însă, Petru Maior îl citează, dar tocmai în coadă și fără o atenție deosebită, în lista de cărțurari care termină *Istoria pentru începutul Romînilor*.

dînsul parochul Teodorovicî, în 1813¹: «Aû fost început prea-învăţatul răposat Pavel Iorgovicî, a prea-măritei taşule de judeţ jurat notarius, cărticeale a alcătui şi în tip a le da, însă, văzînd el că nevoiţa lui puţin se preţuiaşte, încă în loc de mulţemire de la unii mai multă defăimare aû căpătat, mai încolo a se sârgui aû încetat»².

Venim acum la Ştefan Crişan sau Körösi³. Despre acest Ştefan Crişan sau Körösi, ştim mai mult numai ce ne spune, Cipariu, anume că a fost profesor la Colegiile reformate din Cluj şi Mureş-Oşorhei⁴. De la Vasile Popp aflăm⁵ că a tradus «multe din Metastasio». El nu mai era în viaţă la 1820, cînd, cu prilejul visitei lui în Ardeal, pentru a aduce profesori la seminariul din Socola, Asachi cumpără, în ultimul oraş, de la văduva lui Crişan, un manuscris ce aparţinuse acestui scriitor⁶.

¹ *Moralnice sentenţii sau folositoare pilde*, traduse de...; Buda, în 8°.

² V., despre Iorgovicî, şi G. Missail, în *Traian* din 20 Iulie 1869.

³ O mişcare filologică începu în curînd şi între numeroşii Romîni macedonenî din Ardeal, din Pesta şi Viena, cari, cetînd cărţile regeneratoarelor, căpătară conştiinţa naţionalităţii lor deosebite. Dar până la 1802, dintre dînşii numai Daniil din Moschopolis făcu să apară la Viena, în 1802, o *εισαγωγική διδασκαλία*, un dialog pentru elevii şcolilor din Macedonia, pentru limbile greacă, romîna-macedoneană, bulgară şi albanesă.

Titlul complet e: *Εισαγωγική διδασκαλία περιέχουσα λεξικόν τετραγλωσσον τῶν τεσσάρων κοινῶν διαλέκτων, ἤτοι τῆς ἀπλῆς ῥωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισία βλαχικῆς, τῆς βουλγαρικῆς καὶ τῆς ἀλβανικῆς*. Autorul se numeşte: dascăl, econom şi ierochirix; el spune lămurit că a avut numai scopuri scolastice şi nu *νά κάμη διδασκαλίαν τῶν πρακτέων*; se dă un catechism, noţiuni de fizică, un epistolar, cu scrisori şi cu data de 1794, către Domnii noştri, ceva lămuriri despre aritmetică şi cronologie. Literale sînt cele greceşti, explicaţiile din Prefaţă sînt date în greceşte, titlul e numai în această limbă. Lucrarea are însemnătate numai pentru filologi. V. şi Papiu, *Şincaî*, p. 10, — care vorbeşte şi de *Πρωτοπειρία* a lui Teodor Cavaloti, alt Moschopolitan, care datează din 1770 şi s'a tipărit la Veneţia. Pentru toată şcoala macedoneană, asupra represintanţilor de căpetenie ai căreia vom reveni îndată, v. Thunmann, *Untersuchungen*, p. 178 şi urm. şi Kopitar, *Kleine Schriften*, I; Sartori, capitolul despre Greci.

⁴ *Principia*, p. 317 şi urm.

⁵ În Prefaţa lui Pralea.

⁶ Ms. 24 al Bibliotecii din Iaşi, studiat de Ar. Densuşianu, în *Rev. critică-literară*, IV, p. 33 şi urm.

Crișan a compus și el un dicționarîu poliglot, romîn-latin-unguresc, în care a introdus — e cel d'întăiu în această privință — și etimologii, «*observationes etymologicae*». Din foile păstrate se vede că și Crișan, care alt-fel nu trecuse cu vederea materialul istoric și dialectal, nu se sfa să creeze cuvinte, luîndu-le din patrimoniul de familie, limba latină. Tiparul începuse la Cluj în 1803, dar pe urmă, affind de marele plan al lui Klein, auzind că lexiconul acestuia va vedea lumina în curînd, el sacrifică pe al său și opri lucrul ¹. N'ar fi însă cu neputință ca elemente din acest dicționarîu să fi fost luate ca basă pentru dicționarîul în aceleași trei limbi, pe care Bob îl edită în două volume la Cluj, în 1822 ².

Doi ani după această hotărîre, în 1805, Kőrösi făcea însă să apară, tot la Cluj, *Orthografia latino-valachica*, pe zece foi, în care se cuprinde și anexa, povestirea *Luntrea de antea*, ce poartă data de 26 Maiu 1805. Cărticica nu e lipsită de interes; aici se propune întăiu a se scrie, — *a* clar fiind însemnat, ca la Klein, prin *á*, — *i* prin vocala respectivă cu circumflex și se admite și întrebuițarea semnului de scurtare \sim ; tot Kőrösi e acela care a emis întăiu ideia de a separa de corpul cuvîntului articolul feminin *a*.

În «*Ortografie*», autorul menționa încă dicționarîul său romîn-latin-unguresc și, pe lingă dînsul, o *Gramatică*. Ce s'a făcut cu aceasta, nu se știe ³.

În Prefața ediției a doua a *Elementelor*, Șincai menționează și pe «*prea-vestitul domn Ioan Budai, căruia i se mai zice Delean, consilier al tribunalului nobililor din regatul Galiției, care a compus un dicționarîu romîn-latin, etc., dar cît de departe l-a dus, nu știu*» ⁴. În 1804 încă, său cu cîtva timp înnainte chiar, știa Engel de lucrarea lui Budai. «*Un dicționarîu românesc*», scrie el ⁵, a făcut

¹ V. Densușianu, *l. c.*

² *Dictionariu rumanesc-lateinesc si unguresc* dein orenduiala Excellentii Sale. preosfintitului Ioan Bobb Vladeicul Fagarasului.

³ Întreg micul tratat ortografic a fost reprodus de Cipariu, în *Archivul*, p. 745 și urm.

⁴ «*Clarissimus dominus Ioannes Budai, altias Deleán, consiliarius Fori nobilium, de regno Galliciae, composuit dictionarium valachicum latinum, etc., sed ad quem perfectionis gradum deduxerit, necdum mihi constat.*»

⁵ I, p. 136.

și domnul Ioan de Budai, care a fost psalt la biserica greco-slavonă unită de la Sf. Barbara, în Viena, și s'ar fi tipărit pe socoteala Curții împărătești, dacă Budai s'ar fi hotărît să adauge traducerea germană a cuvintelor.»

Autorul acestui dicționar era fiul popei din Cigmău, în comitatul Uniedoarei și fratele lui Aron Budai¹. Și un frate și altul au fost printre cei mai distinși Romîni din timpul lor. Vom vedea ce servicii a adus Ioan poeziei și științii românești, ce loc mult superior concurenților săi pe ambele terenuri se cuvine a i se fixa în amintirea noastră recunoscătoare. Cît despre Aron Budai, numele lui nu este uitat nici astăzi. Notariu încă din 1797², el ajunsese, de și fiu de preot unit și Unit el însuși, secretariu de Cameră, și conduse biserica din Sibiiu multă vreme, cu destoinicie, încă de pe vremea Sirbilor, cînd adecă, între 1783 și 1810, Biserica greco-orientală din Ardeal era supusă direct patriarchatului din Carlovăț. Șincai nu pare să-l fi apreciat mult supt raportul rolului său religios și cultural, de o potrivă, și la dînsul se raporta atacul pe furiș, care urmează: «Oare nu greșesc și în zilelele noastre unii, și tocma dintră archiereii cei ce să țin pre sine pravoslavnicî, cariî își țin sfeatnicî, și mai vîrtos secretari ereticî; căci despre aceaia nu mă mir că vreau ca prunciî romîni să nu înveațe românește, fără numai în limbile archiepiscopilor, pentru că altmîntrelea cum ar putea domni preste Romîni ?³». În schimb, cu Klein trăi în bune relații, și la dînsul se adresă acesta pentru a aduce pe Romîniî neuniți la ritual cel nou, căruia i se făcuse marile făgăduieli⁴. El muri la opt-zece de ani, în ziua de 29 Mart 1847⁵.

Ioan învăță pentru a se face preot; învăță la Blaj, apoi la Viena, unde căpătă titlul de doctor, nu știm dacă și mai departe decît atîta. După ce-și termină studiile, fu cîtva timp psalt la biserica Sf. Barbare, cum am văzut; pe urmă, cînd trebui să se

¹ Un al treilea frate se stabili la Oradea-Mare. V. *An. Ac. Rom.*, seria I, III, p. 105 și urm.; articol de Papiu.

² Găsim semnat pe «Aron Budai notariu» la 22 April din acest an; Cipariu, *Archivu*, p. 737.

³ *Cronica*, II, p. 339.

⁴ Cipariu, *Archivu*, p. 719.

⁵ *Organul luminării* pe acest an, n¹ XIV.

întoarce în Ardeal, perspectiva de a servi pe *mamonicul* Bob, care înțelegea și prețuia așa de frumos pe cei mai luminați din turma sa sufletească, nu-l ispăși tocmai mult. El nu se hirotonisi preot, ci intră în serviciul civil. «Cunoscutu-i-am», scrie el vorbind de «nevrednicii de numele romînesc ce s'a în cuibărit la Blaj mai mult de trei-zeci de ani,» adevărat de Luminăția Sa Mitropolitul. — «cunoscutu-i-am eu atunci foarte bine, cînd i-am părăsit și, fugînd, mai bine am ales nemernicia decît simbră cu dînșii: cu toate acestea,» termină el, care nu-și uitase de atîta vreme năcazul, «de pana mea nu vor scăpa ¹».

În acest serviciu civil, pe care-l primi foarte de timpuriu, el ocupă întâi situația de secretariu de tribunal provincial, de *Landgerichtssecretär* ². În această calitate ni spune Engel că el a tradus pe românește «die josephinische Gerichts-und Konkursordnung» ³. Se face aluzie aici la două lucrări legislative, care apărură într'adevăr în românește pe acest timp la Viena, în anii 1787 și 1788: *Rînduiala judecătorească de obște și Pravila de obște asupra faptelor reale și a pedepsirii lor*.

De aici fu numit la Lemberg, pe lângă tribunalul Galiției, de care în acest timp se ținea și Bucovina. El cercetă această din urmă țară și făcu despre dînsa guvernului său un raport destul de lung și foarte interesant, în care, firește, se insistă mai mult asupra condițiilor juridice, asupra condițiilor de proprietate ale provinciei ⁴. Cred că tot el va fi tradus și *Cartea de pravila, ce coprinde legele asupra faptelor rale și a călcărilor grele de poliție*, noul cod criminal austriac, care apărură în această formă românească, în două părți, la Cernăuți în 1807.

Dar nu-și uita nici ocupațiile literare, nici tovarășii de luptă din țara unde se născuse. Îl vedem scriind din exiliul său de la Lemberg unui prelat, a cărui prietenie pentru el o judecă mai folositoare «decît a da prelecții în Blaș și a fire onorat său

¹ Scrisoarea către Petru Maior, reprodusă în *Arhivul*, p. 705 și urm. Cf. P. Maior, *Istoria pentru începutul Romînilor*, p. 204: «Alții iscusii bărbați, săvîrșind învățăturile ceale teologhicești, nici nu voriră a primi preoțeasca hirotonie: dintră aceștea e Ioan Budai, consiliariul de la Liov».

² Engel, *l. c.*

³ *Ibid.*

⁴ S'a tipărit numai în traducere romînă de d. Gh. Bogdan-Duică, în *Gazeta Bucovinei* pe 1894.

cucerit de toată eparchia Ardealului». Acestui preot, care, cum s'a spus și de alții, nu poate fi decît Petru Maior, singurul mare dușman al lui Bob în viață încă pe atunci, îi vorbia de suferințele și de inimicitiile comune, de «culcușul» de răutate din palatul Vlădicăi, de «etnoctonii» cari, «ca să-și veșnicească stăpînia, prodesc binele de obște a poporului, făcîndu-se organ vrăjmașilor, spre avilirea lui», de intenția ce are de a «trage» cîndva «de pre față obrazariul viclean a cestei nămile și să-î arăte adevărata fisiognomie¹.» La 1812 el termina *Fundamentele gramaticii romnăești*, iar în 1818 căpăta *imprimatur* dicționarului său romîn-german și german-romîn. Între acestea compunea disertații istorice în latinește, relative mai ales la Ardeal, opere poetice cu avînt, formă clasică și o frumuseță totală superioară pentru acele vremuri. Supt impulsul lui, în fine, translatorul Racocea alcătui la 1817 un prospect pentru apariția la Lemberg a unui ziar în romănește².

În Iulie 1815, Mitropolitul Veniamin, care aflase de calitățile de spirit ale acestui om deosebit, îi scrise pentru a-l invita să vie ca profesor în Iași, pe el care se gîndise în tinereță la o catedră în Blaj. Mitropolitul însărcină pe credinciosul său Lazăr Asachievicî, un Galițian de origine și care venise din Lemberg, «a intra în voroavă cu domnul Budai, ca să-ți arăte ce materii poate să paradosască în școala Socolei, și în ce limbî, și cu ce s'ar mulțami³.» În răspuns, la 5 Septembrie, Budai își arată «bunavoință în ajutarea la trebile Mitropoliei,» și Veniamin autorisa la 30 pe bătrînul protopop Asachi să urmeze negocierile cu consilierul romîn din Lemberg⁴. Dar ele nu duseră la nici un capăt.

La 1837, cînd, din Rzezow, Ludovic Lewandowski, ginerele lui Budai, negocia cu Asachi, autorul «Fundamentelor» și al dicționarului nu mai trăia. Era vorba încă de pe atunci ca ma-

¹ Papiu, în *Archivu*, l. c.

² V. *An. Ac. Rom.*, l. c.; Kogălniceanu, *Jurnalismul romînesc*, în *Romînia literară*, 1855, p. 52. V. și mai departe.

³ *Uricariul*, VII, p. 69. Această de a doua scrisoare e datată 21 August; cea d'întăiu, care nu ni s'a păstrat, eră din 6 Iulie.

⁴ Scrisoarea Mitropolitului către «Ioan D. Budai»; *ibid.*, pp. 70-1.

nuscriptele sale să fie aduse în țară, dar planul se realizează numai, târziu de tot, la 1868 ¹.

Vom vorbi aiurea de meritele, pe nedreptul trecute cu vederea — sau aproape —, pe care și le-a câștigat Budai ca poet. Filologul ne interesează aici.

Și în scrierile sale de gramatică sau lexicografie fostul psalt de la Sf. Barbara, dușmanul lui Bob, consilierul de tribunal galițian, se arată o inteligență de prima ordine, un spirit care unește lărgimea vederilor cu seriositatea răbdătoare a execuției. Dicționarul său trebuia să fie mult mai mare și mai însemnat decât acel ce ni s'a păstrat în formă definitivă. Între hîrțile lui se află o sumă de foi risipite, care arată că planul original fusese acela de a scrie un dicționar poliglot monumental: romîn-latin-german-elin-italian și frances. Neavînd timpul trebuitor pentru a-l compune și neprevăzînd că va veni o epocă în viața sa cînd îl va avea, fu silit să se mărginească la prelucrarea unui simplu dicționar german-romîn și romîn-german, acel «Lexicon romînesc-nemțesc și nemțesc-romînesc, alcătuit de Ioane Budai, chesarocrăescul sfetnicu la județul nemeșilor în Liov», pentru care căpata încuviințarea censurei la 1818.

Acest dicționar, redus chiar, e însă mult mai mult decât un simplu dicționar. Îl preced două prefete: una nemțească, alta românească și o foarte lungă introducție istorică, de cea mai mare însemnătate. Urmează liste de cuvinte după origine, întâia orientare în derivația, în naționalitatea cuvintelor ce compun limba noastră. În acest program al activității filologice ce trebuia să desfășure mai târziu pe terenul filologiei romîne ², latinistul înfocat nu se sfiește a vorbi de cuvinte de origine slavă, greacă, ungurească, albanesă, etc. Mai e apoi o disertație despre alfabet, la sfîrșitul lexiconului.

Gramatica lui Budai, care nici ea nu s'a tipărit, e alcătuită în românește și în latinește, la Lemberg, în 1812, înaintea dicționarului de care am vorbit. În forma românească se chiamă «Temeiurile gramaticii românești» sau «Dascălul românesc pentru temeiuurile gramaticii românești», dar aceasta era numai o formă pregătitoare, căci el voia să-și publice opera în limba la-

¹ Cf. *Uricariul*, XIX, pp. 311, 490-1 și Papiu, în *Archivu*, pp. 703-4.

² Ast-fel judecă și d. Gaster, în *Gesch. der rum. Litt.*, pp. 376-7, unde se analizează pe larg manuscrisul.

tină, ca *Fundamenta grammaticae linguae romanae*. El ținea la acest nume de *lingua romana* și răspingea pe acela de limbă daco-romană, pe care «unii» l-au adoptat «cu destulă ușurință». Nu mai sînt acum nici Daci, nici Romani; un nou popor s'a format, și după numele lui, de Romîni, românească trebuie să se cheme limba nouă pe care el o vorbește. Și aici, recunoscîndu-se limba așa cum este, se menționează fără sfială elementele străine ce au intrat în formarea ei, cuvintele de proveniență slavă, ungurească, nemțească, albanesă, cele de origine nesigură. Dar, cu toate aceste numeroase infiltrații, de înlăturarea cărora nu ni se vorbește nimic aice, *basa* rămîne totuși latina, nu latina literară, ci latina soldaților și plugarilor, latina vulgară, care a fost un timp, zice Budai, limba «romană» a evului mediu, la începuturile lui. Dar ««Romani începură a vorbi barbar și barbarii prinseră să vorbească *roman*». Atunci «depravări» specifice dădură naștere deosebitelor limbi moderne, între care se numără și cea românească.

Dar să nu credem că Budai chiar pune pe aceeași treaptă elementul lexical nelatin cu cel temeinic moștenit de la străbuni, și face bine că nu-l pune ast-fel. Cele mai multe vorbe slave, crede el, au venit în tovărășia buchilor sau în bagajele Vlădicilor de alt neam. Ele se pot suplini, sînt cuvinte de variație pentru idei, nu cuvinte unice, esențiale, neapărate.

De la Klein și Șincai nimeni dintre Romîni nu exprimase mai multe idei nouă asupra limbii românești decît acest funcționar judecătoresc. Și, nu numai că erau multe idei nouă, dar erau idei drepte, idei fecunde, pe care nu le putem prețui azi în de ajuns, pentru că ceia ce era atunci o îndrumare, o prevestire, e acuma un punct cîștigat pentru știință. Fără îndoială că Budai avea dreptul să vorbească puțin respectuos de încercările mai slabe ce precedase pe a lui; după a lui Văcărescu, spune el, în adevăr, au ieșit «mai multe gramatici, dar, fără supărare, afară de silinți laudabile în profitul limbii naționale, abia de vor fi adus vre-un folos».

Scopul din urmă al tuturor acestor considerații e să explice, să îndreptățească un nou sistem ortografic cu litere latine, singurele ce se pot admite. Această nouă ortografie i se pare lui că este «cea mai potrivită cu firea limbii», dar părerea aceasta nu i-o putem împărtăși nici într'un chip. Dintre toate samănă

mai bine cu ortografia de mai târziu, dar o întrece cu mult. E extrem de burlăscă, și e păcat că atâtea idei bune duc la această caricatură ortografică. Ce nu găsim aici? *Qu* al lui Klein și Șincai, *u* mut, acest mut incomod, care a resistat atît de mult încercărilor de a-l da afară, *á* pentru *a* din ortografia «Elementelor», *si* pentru *ș*, tot de acolo, suprimarea diftongilor *ea* și *oa*, indicarea lor printr'un accent, ca în sistemele lui Tempea și lui Marchi, inovații personale ca *ei* pentru *i* accentuat... Iată ca exemplu o frasă care spune mai mult, și condamnă mai mult, decît toate deslușirile și argumentările: «De quánto a dáre prelectii in Blasiu si a feire honorátu séu cucereitu de tóta eparchia Ardélului». Din cînd în cînd, are cineva așa o vagă presimțire că e românește ¹!

În 1805, în chiar anul cînd Șincai tipăria supt singur numele său «Elementele», scria dicționarul său romîn-latin-unguresc-german Vasile Kolossi, «paroch greco-catolic de Nagyág și vice-archidiacon de Babolna» ². În 1807 se auzia că Molnar i-l cumpărase pentru a-l edita, dar adevărul era că autorul intrase în negocieri, care ajunseră la capăt bun, cu Tipografia din Buda ³. Kolossi e cunoscut și printr'o altă lucrare, o scurtă istorie a credinții, pe care o traduse după Fleury și o tipări la Buda, în 1814, întovărășind-o de o Prefață datată «în Săcărîmb, 21 Maiü 1814» ⁴. Lexiconul lui a fost cunoscut și lui Maior, care vorbește de atacurile pe care acest «filolog gramatic» le îndrepta, în Prefața lucrării sale manuscrite, contra lui Sulzer, pentru că acesta, neștiind românește, își permisesese a ataca pe filologii romîni și a contesta că limba noastră se poate scrie cu caractere la-

¹ Pentru ortografia lui Budai, v. judecata lui Cipariu, în *Principia*, p. 322 și urm.

² Fragmente, citate în Densușianu, Raport, p. 212, se află în Bibl. episcopiei românești din Oradea.

³ Șincai către Corneli, 12 Februar 1807; Corneli către Șincai, 26 Februar 1807; în Bibl. episcopala din Oradea.

⁴ «Catehismul cel mic istoricesc, în carele pre scurt se cuprind sfințele fatimplări și învățatura creștinească; așezat de archimandritul Clavdie Fleuri, iară pre limba românească prefăcut și după rînduiala Besarecei Răsăritului întocmit prin protopopul Vasilie Colossi.»

tine¹. Și din Maior știm și titlul opereî: «Lexicon valachico-latino-ungarico-germanicum locuples, opera Basilii Colossi parochi graeco-catholici Nagyagensis et vice-archidiaconi Babolnensis accuratum».

Maî târziu Kolossi ajunse, cum văzurăm, paroch și protopop la Săcărîmb, dar nu maî lucrâ la o operă proprie, ci uni puterile sale cu ale acelor ce pregătise saū pregătiaū încă marele monument lingvistic al dicționarului din Buda². El se oprise de a-și tipări opera, gîndindu-se la aceia pe care o pregătia patriarhul cugetării românești din Ardeal, Klein. Cînd află de moartea acestuia, Kolossi socoti că ambele dicționare s'ar putea contopi într'unul singur, maî complect și maî bun. Plătind datoria de 180 de florinî a mortului, Kolossi primi de la Tipografia din Buda «lexiconul lui Klein». În Mart 1807, Șincai doria ca revisia să se facă maî răpede și să se adopte o anumită normă ortografică pentru literele latine³. Lexiconul fu un timp numit «dicționarul lui Kolossi».

Pe cînd Șincai ocupa provisoriu locul de censor al cărților românești la Buda, dicționarul nou «al lui Kolossi» se punea supt tipar, în 1809⁴, și s'aū păstrat foî din această tipăritură d'întăiu, care fu îndată întreruptă⁵.

După nouă ani de cînd parochul de Nagyág⁶, «tînăr încă și fără experiență»⁷, își terminase răpede revisia opereî lui Klein și o înnaintase Tipografieî, pentru a se publică, el fu chemat la Pesta de Petru Maior, ca să vadă încă odată manuscriptul. Cetindu-l din nou, după atîta timp, el i se păru cu totul defecuos, și se apucase să-l schimbe, hotărît să vie iarna la Pesta și să o petreacă toată acolo, în acest scop. Dar el muri în pa-

¹ *Istoria pentru începutul Romînilor*, pp. 245-6, 247. Contra lui Sulzer, care-și revarsă năcazurile sale personale asupra neamului întreg, se scrie și în *Descrierea Bucovinei* a lui Budai Deleanu.

² *Unirea* pe 1901, No. 3.

³ V. Prefața acestuia și în cartea de față, maî departe.

⁴ «Prelo mox subiiciebatur»; Marienescu, *Maior*, p. 57.

⁵ Ar. Densușianu, în *Rev. critică-literară*, IV, p. 193 și urm.: *Din istoria lexicomului de Buda*.

⁶ «Parochus Nagy-Agiensis et archidiaconus montani districtus»; Marienescu, *o. c.*, p. 63.

⁷ «Iuvenili aetate inexpertus et nondum satis proprietatum linguae valachicae gnarus.»

rochia sa, înainte de 5 Novembre 1819, lăsînd neterminată lucrarea, care trebuia să mai încapă și în mina altora, în lunga sa prelucrare de trei-zeci de ani și mai bine ¹.

După ce terenul fusese lucrat de atîția de la 1780, s'ar fi cuvenit ca o a doua ediție a «Elementelor» apărută după douăzeci și cinci de ani de la cea d'întăiu, să exprime o părere asupra tuturor lucrărilor apărute în acest lung interval, supt impulsul dat de acea broșură latină din Viena. Aceasta n'a făcut-o Șincai, în ediția cea nouă, «îndreptată și prefăcută pentru mai ușoara scriere și cetire»². În Prefață, el emite idei în privința originii poporului român, numelor înșelătoare supt care se întîmpină în evul mediu. Se referă la operele ce a scris: Dialogul, epistola către Lipszki, anunță pe acelea ce pregătește să ăure în gînd: «Annales daco-romani» sau *Cronica*, gramatica practică românească, cu litere cirilice. Mai citează dicționarele inedite ale lui Klein și Budai, arată în treacăt lipsa de originalitate a cărții lui Molnar. Încolo, sînt vechile idei: că limba trebuie scrisă cu caractere latine pentru a face mai evidentă originea ei latină, că toate schimbările petrecute în această limbă latină de origine — Șincai nu ni spune, ca Budai și, vom vedea, ca Maior, de *care* limbă latină e vorba — sînt numai «corupții». El e bucuros că a găsit încă de la 1780 un sistem ortografic cu litere latine care presintă limba romînă ca un fel de francesă și prin cîteva norme de «sic corrumpere», el crede că va face pe străin a ști românește, dacă posedă basa latină, într'un chip foarte scurt, «intra brevissimum tempus»³.

N'avem de gînd să arătăm schimbările cu scop practic, pe care le-a făcut Șincai în orînduirea materiei. Mai interesante sînt variațiile lui în privința ortografiei. Unele inovații n'au nici un sens, nici o motivare: așa, cînd hotărește acum că ș se va scri nu prin *sc*, ci prin *sh*, cînd admite *thi* pentru *ti*, a pen-

¹ Raportul din 5 Novembre 1819 al lui Petru Măior, în Marienescu, *l. c.*

² «A me ipso emendatam adque faciliorem scribendi ac legendi methodum redactam.»

³ Literele cirilice declară el că le rezervă, cum va declara și Maior, pentru cărțile bisericești, conform tradiției, iar literele latine vor fi introduse, «in politicis et normativis: scholas normales intelligo, quas primus apud Daco-Romanos in Transilvania introduxi».

tru *á*, *taá* pentru *taa*. În altele, se vede o apropiere de bun simț și de realitate: se primește diftongul *oa*, se scrie *cuvinte*, nu *cuvente*, *bun*, nu *bon*, *om*, nu *hom*. Se primesc acum infinitivele scurte, se îngăduie *í*, în loc de *e* simplu, se împrumută de la Tempea și Marchi scrierea lui *ia* prin *é*. În definitiv, câteva inovații inconsecvente și fără mare importanță, care, cu schimbarea în ordinea capitolelor, n'ar îndreptăți în de ajuns noua ediție a unei cărți vechi, atunci când existau alte gramatici mai ușoare de întrebuințat, apărute pe urmă¹.

La 1809, Petru Maior ocupa locul de censor și corector pentru cărțile românești pe lângă Tipografia Universității din Buda, loc pe care era să-l păstreze până la moarte. Între sarcinile ce-l așteptau era și aceia a tipăririi marelui dicționar, care fusese revăzut de Kolossi și pe care Șincai apucase a-l da la tipar.

Am văzut că lui Maior imprimarea lucrării i se păru grăbită, că scrise lui Kolossi, îl aduse la Buda, îl făcu să recunoască necesitatea unei nouă și serioase revizii, pe care moartea acestui din urmă o împiedecă însă. Neavînd la cine să se adreseze, Maior luă atunci asupra-și, improvisîndu-se filolog, precum se improvisase și predecesorii săi, ultima revizie a «Lexiconului».

Dicționarul fusese alcătuit decî întâiu de Klein. Cu dînsul se contopise pe urmă dicționarul lui Kolossi și al lui Iorgovici, pe care am văzut că-l ceruse și-l dobîndise același Kolossi, poate și al lui Crișan, care, renunțînd la publicarea unei opere lexicografice proprii, va fi adus și el prin osul muncii sale pentru marele Tesaur național.

Trebuînd să adauge osteneala lui pe lângă a celorlalți, Maior își luă întâiu vreme pentru a-și forma păreri sigure și definitive asupra originii și naturei limbii românești, asupra formei în care ea trebuie să se înfățișeze, probleme la care nu se gîndise în destul până atunci. Putem urmări destul de bine dezvoltarea ideilor sale în această privință.

¹ Și cu *Cronica* sa Șincai a fost de două ori întrecut: odată prin apariția cărții lui Engel, în 1804, iar a doua oară cînd ieși, în 1812, *Istoria originilor românești* de Petru Maior. — Pentru lucrările gramatice ale lui Șincai, v. și articolul lui Papiu, în *Instr. Publică*, pe 1861, p. 56 și urm. — Asupra lui Șincai sper să pot reveni în *Apendice*, dînd matricula sa de deces și informații asupra hîrtilor sale, ce se zice că se păstrează încă neatînse în Sinea (informație a d-lui G. Bogdan-Duică, după știri dobîndite de la d. Benedict Iancsó).

El intră în corespondență, înainte chiar de moartea lui Kolossi, înainte de vremea când văzu că lui îi revine grija dicționarului¹, cu persoanele pe care le știa că se ocupă cu chestii de limbă. El întreține o corespondență cu Budai, care se dedase atunci cu totul cercetărilor gramaticale și lexicografice. Corespondența aceasta trebuie să fie anterioară anului 1812, când vedem pe Maior exprimând în *Istoria pentru începutul Românilor*, păreri pe care le are întocmai și consilierul din Lemberg, în gramatică și în Prefața dicționarului său². Și Maior stabilește, ca și Budai, deosebirea dintre cele două limbi latine, cea clasică, literară, și cea vulgară, de care limba românească s'ar apropia mai mult decît ori-care din surorile ei, decît chiar limba italiană³, care e «cea mai dulce întră toate limbile Europei⁴». Pentru a desbata aceste lucruri, el adaugă la opera sa istorică «doao disertatii: una despre începutul limbii românești, alta pentru literatura cea veche a Românilor⁵». Aici el recunoaște pătrunderea elementelor străine, mai ales «cuvinte de ale barbarelor ghinte, anume ale Slovenilor⁶», dar contestă că ast-fel s'ar fi stricat firea latină a limbii, «țesetura limbii românești cea din Iontru»; ceia ce am văzut că exprimă și Budai, cel d'întăiu deosebitor și clasificator al elementelor străine din românește⁷, la 1812 încă. Ca și Budai, el crede că asemenea împrumuturi nu sînt indispensabile pentru ca limba să poată exprima ori-ce noțiune, că ele se pot înlătura, dacă s'ar înțelege Romîni pentru

¹ Kolossi muri, cum am spus, vre-o nouă ani de zile după întăia revisie a dicționarului, care fusese terminată înainte de 1809, când Maior, venind la Buda, opri tiparul și fusese începută după 1806, când se întâmplă moartea lui Klein. Revisia fiind făcută răpede, ea era gata poate prin 1807. Adăugîndu-se nouă ani s'ar ajunge la data de 1816, când vedem pe Corneli în discuție cu Maior asupra Ortografiei.

² Aceasta se potrivește și cu socoteala de «peste» trei-zeci de ani de administrație a lui Bob, numit episcop la 1782, pe care o face Budai, într'una din scrisorile sale.

³ «Că mai cade-să a judeca despre limba poporului roman cea veachie din limba Romînilor de obște grăind, decît din limba Italianilor cea de acum»; p. 172.

⁴ P. 250.

⁵ P. 301.

⁶ P. 307. La p. 258, el vorbise de elementul neo-grec, introdus de cîrînd în principate prin guvernul Fanarioților.

⁷ V. mai sus, p. 303.

aceasta. «Ce și cuvintele care sunt de la Sloveni virite în limba românească prea lesne se cunosc și ușor ar fi, de s'ar învoi Romîniî spre aceia, a le scoate și a face curată limba românească¹». În același Apendice gramatical, el se ocupă și de neologisme, dintre care unele ar putea fi numai aparente și în realitate să facă parte din vechia și marea moștenire latină, despre articol, etc.

Ca și Budai, el vedea în introducerea literelor cirilice începutul «întunerecului»², în Sîrbi și Greci, cari au schimbat limba Bisericii, pricinuitoarii decadenței în limba romînă. El lauda pe Ardeleni, cari cei d'întăiu au scris cărți religioase pe înțelesul tuturor și le-au întrebuițat³, făcînd ast-fel ca la Biserica lor cu limbă națională să alerge și alte neamuri pentru a pricepe cuvîntul lui Dumnezeu. Mai rămînea un pas de făcut, și acesta s'a făcut tot în Ardeal, restituirea literelor latine, care singure pot învedera pentru orî-cine caracterul nobil al graiului romîn. Ca și Șincai, Maior admite să se păstreze cirilicele pentru cărțile bisericești, dar reclamă întrebuițarea literelor latine în publicațiile profane, și aduce pentru aceasta exemplul Rușilor⁴. Se poate, strigă el cu indignare, ca «ereticii» să recurgă la caracterele Romanilor și să ție cu îndărătnicie la buchî tocmai «fiii Împărăției»⁵?

În materie de neologisme, el se exprimă în sensul lui Tempea, și fără rezervele făcute apoi de Iorgovici,—în «Istoria Bisericii Romînilor», unde se referă și la disertația despre vechia literatură⁶. «Până acum», spune el, care a deschis, în operele sale, o largă poartă neologismelor latine, explicîndu-le în parantese sau ba, «până acum în limba românească numai de lucruri de casă, de lucruri de jos, de care grăesc toate moașele, au fost deprinși a vorbi și cu alții și cu sine. Unde întru științele ceale înalte nu ni-ar ajunge unile cuvinte, precum Grecilor li iaste slobod în lipsele sale a se împrumuta de la limba elinească și

¹ P. 307.

² P. 329.

³ «Romîniî cei din Ardeal au început întăiu a scoate din Besearică limba cea slovenească și au băgat iarăși cea românească»; p. 332. Aceasta amintește observațiile lui Tempea. V. mai sus, p. 290 și urm.

⁴ Maior știe slavonește; el citează undeva o carte slavonă; *Ist. bis.*, p. 70. Cf. Cipariu, *Acte și fr.*, p. 154.

⁵ P. 335.

⁶ P. 162.

Sîrbilor și Rușilor de la limba slovenească cea din cărți, așa și noi toată cădînța avem a ne ajuta cu limba lătinească cea corectă, ba și surorile limbei noastre, cu cea italienească, cu cea frîncească și cu cea spaniolească»¹. Pentru întăia oară se recomandă de cineva și împrumutul de la celelalte limbi neolatine, recomandăție pe care, pentru limba francesă, era s'o urmăm pană la prisos și la ridicul².

Murind Kolossi, el lăsa dicționarul încă necomplet: lipsia toată litera *Q*, nu se dădea nici o prefață explicativă, și etimologiile pe care-și propusese să le adauge în timpul din urmă erau însemnate numai până la litera *H*³. Maior mai observa marele număr al provincialismelor, pe care credea el că Romîniî din principate nu le-ar suferi, lipsa une ori a echivalentului latin, unguresc sau german și, în sfîrșit, cum era natural după o revizie pripită a unei cărți cu mai mulți autori, variațiile de ortografie⁵.

El credea întăi că provincialismele nu pot fi admise și că dicționarul trebuie să dea, ori cît s'ar înpuțina ast-fel admirabila comoară a limbii noastre, numai cuvînte literare și cuvinte pure, care să poată fi aduse la cuvîntul originar latin.

Ast-fel pentru dînsul nu era de nici un interes întrebuițarea dicționarelor anterioare, redactate în principate sau în dosebitele provincii ale Romînimii din Ardeal și împrejurimi. Cu atît mai puțin se gîndia el, pentru a-i admite vocabulariul său a căuta în el mijloace de explicație, forme de tranșiție, paralele, la dialectul macedonean, pe care-l făcuse cunoscut Cavalioti și popa Daniil⁶, pe care de curînd îl tratase în gramaticî științifice Roja și Boiagi, oameni însuflețiți de spiritul naționalist.

Să ne ocupăm puțin de lucrările acestor doi Macedoneni.

La Brașov, în alte orașe ale Ardealului, la Pesta, la Viena, ca negustori bogați și ageri, cari călătoriau pană în Veneția,

¹ P. 183.

² Trebuie să semnalăm și, în «Istoria pentru început», observațiile asupra originii latine a sunetelor întunecate din românește; pp. 170-1.

³ Raportul lui Maior din 5 Novembre 1819, în Marienescu, *l. c.*, p. 64.

⁴ Raportul citat.

⁵ Pentru dialecte și limbă literară, Maior își exprimase părerile încă în «Istoria pentru început», p. 308.

⁶ V. mai sus, p. 192 n. 3

în Anglia și chiar, ni spune Maior, «până în America, la Filadelfia»¹, trăiau supt protecția împărătească, împlinind sarcina de mijlocitori comerciali activi între Apus și Răsărit, trăiau negustori «greci», cari erau, foarte mulți dintre dînșii, Romîni macedoneni. Ei asistară la spectacolul înălțător al deșteptării conștiinței naționale și vorbele, scrisele preoților, ale profesorilor și studenților din Ardeal și Banat găsiră răsunset la dînșii. Se simțiră deosebiți de Grecii a căror limbă o întrebuițau în afaceri și o consideraū ca limbă maternă de o potrivă cu modestul și necunoscutul dialect în auzul căruia crescuse departe, în satele muntoase ale patriei. Între sprijinitorii bănești ai cărților scoase de Romîni pe această vreme găsim totdeauna din bielșug pe Macedonenii, și-i întîlnim și între membrii adunărilor literare ce se formaū pe această vreme între iubitorii și promotorii culturii romîne. Șincai ni vorbește despre luptele ce avu colonia din Pesta cu Grecii pentru a avea o biserică românească, și aflăm din Maior despre școala ce izbutiră ei să-și întemeieze².

Gheorghe Constantin Roja, unul dintre Macedonenii cari nu știaū numai să încurajeze cu banii lor pe scriitorii, ci se pricepeaū a face înșii muncă de scriitor, tipări întăiū, fiind în Pesta, unde stătea, nu ca negustor, ci ca student în medicină, «cetățean academicesc și candidat clinicesc doftor în spitalul Universității ungurești din Pesta³», — tipări întăiū niște «cercețări» istorice — niște «Indagații», spune el în opera următoare, — asupra Romînilor din Macedonia; «cercetări» care apărură la Viena în 1808⁴. Un an după această d'intăiū lucrare, care n'are o prea mare însemnătate, el făcea să apară, la 1809, în Tipo-

¹ *Ist. p. început*, p. 189.

² *Ibid.*, p. 334.

³ Pe Nicolae Roja-l întîlnim în 1817 și 1819 ca «un deputat» pentru administrarea fondului școlilor în Pesta (Naum Petrovici, Prefața) și reprezentant în acest loc al «cetățenilor și negustorilor romîni»: «Herr Nicolaus Rozsa, Bürger, dann bei belobter Deputation von Seite des wlachischen civil und merkantil Standes allerhöchst ernannter Beisitzer» (Montan, *Kurzgefasste Geschichte*). În 1821, Carcalechi-l pomenește, în *Biblioteca romînească*. Cu doi ani înainte, el tipărise versurile pe care Naum Petrovici, «juratcanțelist», le închina lui Uroș Nestorovici.

⁴ Ἐξέτασις περὶ τῶν Ῥωμαίων Βλάχων ὅσοι κατοικοῦσι ἀντιπέρασι τοῦ Δανούβου. A doua ediție a fost tipărită în românește la Craiova în 1867, de Sergiu Hagiade. E o lucrare de istorie și o prelucrare a lui Thunmann, mai ales.

grafia Universității din Buda, decî supt controlul și corectura lui Petru Maior, o carte biglotă, al cărui titlu românesc e următorul: «Măestria ghiovāsirii romînești cu litere latinești, care sînt literele Romînilor ceale vechi, spre polirea a toată ghinta romînească ceii din coace și ceii din colo de Dunăre.»

Aici nu mai e un Macedonean care scrie despre dialectul său, care vrea să-î facă știut vocabularul, contribuind ast-fel la studiul limbii tuturor Romînilor. Roja, după ce vorbise de ai săi, din provincia sa, «în indagațiile sale ceale din anul 1808», în «investigațiile sale ceale cu veachi morumînturi întărite, la anul 1808», își propune acum a rezolvi problema ortografică pentru limba literară comună, căci «fiește carele dintră noi se cuvine să aibă pîrtinire cătră toată ghinta» și datoria profesorilor e să răspîndească cunoștința acestei limbi literare, care să formeze legătura atot puternică între toate elementele romînești risipite. Așa se făcea, de altmintrelea, ni spune Roja, în «școala noastră cea romînească», în școala Romînilor macedonenî din Pesta, unde în zece luni învățaū școlariî «a ghiovāsi cu litere chirilice, nemțești și ungurești, fără greutate», pe cînd «fetițele învață astăzi acasă a ceti și a priceape cărți grecești, nemțești și frînțești».

Această limbă literară nu poate să se identifice cu limba vulgară, cu «limba de toate zilele», pentru că aceasta variază de la o regiune lingvistică la alta și, pentru că, mai ales, ea se deosebește, în toate aceste înfățișări dialectale ale ei, de «dialectul nostru curat». Acest «dialect» trebuie format — și aceasta e o idee nouă și frumoasă —, nu prin introducerea de neologisme luate din limba latină sau din limbile neo-latine, ci prin adunarea cuvintelor strămoșești din toate dialectele fără deosebire. «Înainte de toate dar lipsește să lăpădăm din limba noastră toate cuvintele cele străine și să punem în locul lor altele nevătămăte romînești, care sînt prin dezbinătele aceiaș ghintă romînească dialecte sămănate.» Pe basa acestei opere de eliminare, de selecție și de culegere s'ar putea alcătui apoi îndreptariul pentru vorbă și scris al orî-cărui Romîn cult și conștient, care n'ar fi «bastard» al poporului său și i-ar înțelege însemnătatea și nobleța, «lexiconul curat romînesc».

Dar «limba curată» nu poate fi scrisă cu slove cirilice decît doar în cărțile bisericești, iar nu în «ceale politicești». «Literele ceale streine sînt streine mijlociri», și ele trebuie izgonite de un po-

por care vorbește «limba cea latinească stricată» și care e față de Romani, «precum popuraniî Grecii de astăzi sînt cu Elinii». Pentru această schimbare vorbesc originea, întrebuițarea odinioară de Moldoveni a literelor latine ¹, întrebuițarea lor de toți frații latini, și nu numai de dinșii, ci de toate popoarele civilizate și chiar, în parte, de Ruși.

Singura greutate, spune el, e prezența în limbă a acelor două sunete obscure, *ă* și *î*, sunete «varvare vîrite spre stricarea limbii noastre». Ele ar putea fi scrise, cel d'întăiū, după sunetul primitiv, cu *á, ê, î, ó, ú*, cel de-al doilea, tot după această normă, cu *à, è, ï, ô, ù*. Dar Roja ar prefera ca această viciare a sunetului clar latin să nu se exprime, și «lexiconul» să adopte și să răspîndească scrierea cuvintelor ce cuprind acel împrumut fonetic de la năvălitori prin litera ce corespunde sunetului originar latin. *C* gutural s'ar scrie cu *c*, sau, înnainte de *e* și *i*, prin *ch*; *c* palatal prin *c*; pentru *z* s'ar adopta notația '*d* sau *d'*'; pentru *t*, *t*; un *i* venit din *e* latin, pentru a se aminti acesta în grafie, ar fi exprimat prin *è*: *tènèr, ghentè*. Roja admite *j* cu sunetul ca în franțuzește, primește pe *qu* al lui Klein și Șincai, nu îngăduie decît un singur *s*, dar se învoește a scrie *șt*, conform cu originea latină, *sc*. Așa îmbrăcată, limba românească nu se înfățișează, firește, mai puțin extraordinar decît la ceilalți predicatori ai scrierii cu litere latine pentru buna reputație a limbii și recomandarea ei în străinătate. Reproducem ca dovadă două frase din cartea lui Roja; «Aquea qui nu vrei se'ti facè altu tie niqui tu nu fàc al lui»; «Era una muliere quare avea una gállinà» ².

Cartea lui Mihail Gh. Boiagi, dascăl de limbă grecească nouă la Viena, menționat și în 1817 ca «innalt învățatul domn Mihail Boiagi, al schoalei naționale grecești de leagea neunită în Viena profesor» ³, și el Romîn din Macedonia, urmărește în parte ace-

¹ Roja citează pe Büsching, care se răsima, cum știm, pe *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir.

² Cartea e dedicată «prea-onoratului și prea-folositoriului dōmnuul Gheorghie Șuliovschi, cetățanul din libera și crăiasca cetate Peșta, Romînul iubitorul de ghintă și prea-învăpăiatul spre polirea Romînilor». V. asupra ei și Kopitar, *Kleine Schriften*, I, p. 182 și urm.

³ Naum Petrovici, *Pedagoghia*, Prefață.

leași scopuri ca și a lui Roja, în urma căreia a fost tipărită cu patru ani, la 1813. Și acest autor e însuflețit de bune sentimente românești, de noul spirit național pornit din Transilvania. El știe și spune că neamul său de patru milioane — răspîdit, din nenorocire, pe cînd cele două-trei milioane de Unguri se găsesc împreună adunate —, e un neam nobil, care vorbește o glorioasă limbă și-și simte chemarea a participa la mișcarea de civilizație a Europei. La atacurile din Neofit Duca, dascăl plătit cu bani românești pentru a preda în principate limba greacă veche și cea nouă fiilor de boieri romîni¹, la comparația pârtenitoare pe care acesta o face între limba românească și «greceasca sa macaronică», el răspunde în cuvinte energice, mîndre și frumoase. «Pedantul grec», spune el, știe totuși că «Romîni sunt de o fire mai aleasă și mai gata spre bine» decît «Grecii lui» cei puțini și, chiar dacă limba ar fi o limbă inferioară și Romîni un popor de rînd, «de ar fi Romîni niște Hotentotî,— tot li rămîne dreptul și datoria de a se cultiva prin limba lor proprie ca prin cel mai potrivit mijloc».

Acestea le spune Boiagi însă în nemțește și grecește—cartea lui se cheamă *Romanische oder macedono-walachische Sprachlehre* sau Γραμματική ῥωμανική ἢτοι μακεδονο-βλαχική²—, dar el sfătuieste pe conaționali săi macedonenî, cărora li fixează norme pentru singurul lor dialect, să întrebuinteze, în locul alfabetului grecesc, cu care s'aŭ deprins, pe acel latin, de care se servesc și limbile surorî ale limbii romîne. Cel mult, crede el, s'ar putea, urmînd exemplul Sf. Chiril, să se creeze semne speciale pentru sunetele particulare. El nu dă o explicație precisă și amănunțită a ortografiei ce i se pare lui mai recomandabilă, dar se ține în parte de principiile lui Șincai din gramatica de la 1805. În această formă se presintă dialogurile de la urmă și «Fabulele icâ paramithe shi istorii alepte»³. Despre Boiagi, «prea învățatul profesor în Viena, onoratul» Mihail Boiagi, mai știm că în 1821 el «se ostenia întru scoaterea unei cărți, Romînilor de tot folo-

¹ V. capitolul despre cultură.

² Roja întâiu scrisese, în opera sa gramaticală, că termenul de ῥωμανίος, comun cu Grecii, trebuie înlocuit prin acel, mai potrivit, de ῥωμάνος.

³ Pentru a doua ediție a lui Boiagi, dată de Bolintineanu, v. și Papiu, Șincai, p. 11, nota 2. Pentru el, v. și Cipariu, *Principia*, p. 89; Weigand, *Jahresh.*, II.

sitoare, cu titlul; *Lumea închipuită*», adică «Orbis pictus» al lui Comenius¹ și că a făcut o gramatică neo-greacă.

Maior a trebuit să cunoască lucrarea lui Roja, care-l interesa de aproape și, dacă, avînd ideile pe care le avea, n'a putut căuta să introducă cuvinte macedo-romîne în «Lexicon», el se apropie în unele păreri despre ortografie de acest gramatic.

În 1818, Maior supraveghia tiparul unei nouă *Ortografii*, aceia pe care o alcătuiuse, pentru școlile din Banat, consilierul regal Uroș Nestorovič².

Autorul venise la Buda cu o «Gramatică românească» complectă, pe care doria s'o tipărească, dar, fiind împiedecat de «unele împedecări», se hotărîse a dezlipi dintr'însa numai partea ce privia ortografia³.

Aceasta era o carte practică, și trata numai despre scrierea cu litere cirilice. Maior nu putea găsi lucruri folositoare pentru el într'însa. De altmintrelea, la această dată ideile sale erau fixate și prelucrarea dicționarului rămas pe urma lui Kolossi începuse.

Îndemnul venise, după cît se spune, din Oradea, de la Vulcan, nu mai puțin decît de la directorii Tipografiei, cari de mult anunțase opera, primise bani și răspîndise specimene. O discuție se ivise însă îndată în privința ortografiei mai raționale.

Adversariul lui Maior în această privință fu Ioan Corneli, canonic din Oradea, căruia, cum am văzut, i se dăduse întâiu lo-

¹ Carcalechi, *Biblioteca românească*.

² «Orthografia saŭ dreapta scriere, pentru îndreptarea scriitorilor limbii romînești, sub chivernisirea... domnului crăesc consiliar, Urosie Nestorovič; Buda, în 8°.

³ «Pentru unele împedecări neputînd tipări gramatica romanească ce o dusesem cu mine la Buda, de a da la lumină, ca să nu mă întorc acasă deșert, am tras dintr'însa numai Ortografia și o puseiŭ sub tip.» Nestorovič, care urmăria unificarea scrierii, dă explicații asupra întrebunțării literelor mari, asupra separațiilor și interpuncției: «semnele cele desbînătoare». Pe lîngă o «teorie a periodurilor», ea cuprinde multe exemple, norme caligrafice, versuri de «Constantin Diaconovič Loga, profesorul școlilor preparande a nației romînești din Aradu», datate Buda, 10 Octombrie 1818, și *orații* la examene. De această carte vorbește și, în 1817, Naum Petrovič, în *Pedagoghia și metodică sa*; Prefața.

cul de la Buda. Acesta susținea o ortografie de un caracter mai puțin practic de cât aceia la care se oprise Maior, cerînd a se scrie *prae* în loc de *prea*, a se ortografia *mîncuam*, în loc de *mîncam*, a se admite literele străine *k*, *ph*, *y*. După oare care discuție, aceste pretenții fură înlăturate ¹ și, pacea fiind făcută între filologi, Corneli putea să anunțe, din Orade, lui Vasile Pop, un prieten și al lui Maior ², că «Lexiconul» va fi continuat și va apărea în curînd, pentru a dovedi prin scriptura adoptată în el latinitatea limbii romîne ³.

Dar să nu ne dispărțim de Ioan Corneli, pe care l-am cunoscut și alt-fel decît prin ideile sale ortografice, înainte de a spune ceva mai mult asupra corespondenței sale științifice pentru scrierea limbii,

La 1806, guvernul ceruse Capitolului din Oradea a i se da o normă pentru ortografia cirilică și, la rîndul său, Capitolul puse întrebarea lui Corneli, «canonic titular și vice-prefect al Seminarului». Acesta își exprimă părerea că silabisirea cu litere cirilice e ridiculă și că, fiind acum uniți, Romîni s'ar schimba în scurt timp cu totul dacă ar mai întrebuița și alfabetul latin, pe care el, ca director, l-a introdus în școlile supuse lui ⁴.

Dar raportul lui Corneli din 31 Mart 1807 nu conține numai atîta. El arăta cum trebuie să se prefacă lucrările românești apărute până atunci și recomanda pregătirea altora, ce lipsesc încă. Între acestea, o cărticică de geografie, avînd și liniile generale ale istoriei universale, un «Catehism al sănătății», cu un adaos contra superstițiilor, și «o istorie a națiunii daco-romane, pe scurt, și introdusă în școli, pentru ca tinerimea, auzînd despre virtutea străbunilor săi, să se îndemne cu atît mai mult

¹ V. N. Densușianu, Raport, pp. 212-3.

² V. mai sus, și *Transilvania* pe 1868, pp. 227-8.

³ Totuși Corneli ținea încă la unele din ideile sale. În scrisoare vorbește și de Boiagi și de părerea unui German, care susținea că limba romînă e de origine... slavo-albanesă. Cf. *Observations sur la ressemblance frappante que l'on découvre entre la langue des Russes et celle des Romains*, Milan, Stella, 1817, altă fantasmagorie lingvistică. Scrisoarea s'a tipărit în Cipariu, *Archiv*, pp. 478-80, 502-3.

⁴ Supt Vulcan corespondența episcopală se purta cu litere latine, cu care scria mai tîrziu și sfătuitoarul nostru, Corneli.

la emularea vestitelor fapte ale lor și să învețe a lua bucuros, la întâmplare, și arma pentru apărarea patriei.¹

Chestia ortografiei fiind resolvită, Maior, care compusese o întreagă gramatică română în latinește, gramatică de care vorbește și Ioan Alexi la 1826² și de unde ni s'a păstrat numai fragmente despre articol, despre particule, etc.³, ce amintesc ideile din «Istoria pentru început», tipări, ca și Nestoroviči, numai capitolele despre ortografie. Lucrarea, care apăru la Buda în 1819, supt titlul de «*Orthographia romana sive latino-valachica*», dă normele după care s'a făcut revisia «Dicționarului din Buda» și pe care le exprimă Maior și într'o scrisoare din 5 Novembre ale aceluiași an. După considerații generale, ce nu se deosebesc de ideile cunoscute ale autorului, se propune a se înfățișa diftongii *ea* și *oa* prin singura literă ce înseamnă sunetul de origine, a se înlătura dublul *i* pentru *i* din pluralul articulat, a se condamna duplicarea consoanelor⁴.

Raportul său definitiv în chestia dicționarului, care, «așa cum este, nu poate satisface așteptarea publică și trebuie îndreptat»⁵, e scrisoarea menționată. El fu aprobat, se îndepliniră cererile lui Maior, și el se puse la lucru. Dar se vede că era o operă omoritoare, căci abia lucrase câteva luni la dînsa și, îmbolnăvindu-se, muri la începutul lui 1821⁶.

¹ Raportul se află în Bibl. din Orade și împreună cu el se află și alte concepte. Într'unul, Corneli se scusă față de direcția Tipografiei din Buda că nu poate primi locul de censor, fiind bolnav de ochi. Arată că a întrebuițat «cinci ani pentru grija sufletelor și cincisprezece pentru studii și educația tinerilor». Locul de director i s'a luat fără motiv, și n'are cu ce se întreținea la Buda («*Iu... (sic) 1807*»). În altul se spune că Maior a cerut postul «sponte sua et libere».

² *Grammatica daco-romana sive valachica*, Viena, in 8°: «Ast, fatis functus, ad aliorum devenit manus, et sic — fors — perit».

³ S'a publicat de Cipariu, în *Archiv*, pp. 26 și urm. (p. 32, versuri, fără ritm, ca exemplu), 297-9, 338 și urm., 355 și urm., 360 și urm.

⁴ În scrisoare—v. și mai sus, p. 310—se citează tratatul tipărit: «qua de re uberius disserui in orthographia romana sive latino-valachica, cap. I § 13». «Hac de re disserui in orthographia latino-valachica; § 5».

⁵ «Lexicon censeo castigandum.» «Publicae expectationi certo non satisfiet.»

⁶ Pentru lucrările lui gramaticale, mai vezi Cipariu, *Principia*, p. 325 și urm.

Veniră la rind acum, în lipsa altora mai pricepuți, parochul român din Pesta, Teodorovicî, și fratele acestuia, Alexandru, care prefera să se numească Teodori.

Despre cel din urmă știm atîta că era la 1816, cînd își dădea tot numele, pe sîrbie, de Alexandru Teodorovicî, «al frumoaselor învățăturî și al filosofiei doctor și în crăiasca Universitate din Pesta candidat al medicinei» ¹: în «Dicționarîu» el e menționat la 1825 ca doctor în medicină și filosofie; în 1826, îl vedem făcînd literatură în Calendariul lui Carcalechi. Cit despre cel d'întăiu, venit paroch după biruința Macedonenilor asupra Grecilor, de care vorbește Șincai, la 1808-9 ², în aceeași vreme cu Maior, el fusese prietenul bun al acestuia și se distinsese prin lucrări de traducere ³.

Încă din 1813, patru ani după stabilirea sa în Pesta, el tipărește *Moralnicele sentențîi sașă folositoare pilde*, pe care le tradusesese, nu ni spune din ce limbă. În prefață, el se plîngea de micul număr al tipăriturilor românești și pomenia între rariî lucrători pentru cultura națională pe Pavel Iorgovicî, Grigore Obradovicî, nepotul scriitorului sîrb cu acest nume și personăgiu activ și influent, despre care vom avea prilej să ne ocupăm mai departe ⁴. Dimitrie Țichindeal, laboriosul autor de traduceri și prelucrări, a căror descurajare răpede — căci «aû încetat de a mai lucra pentru neam» — o desaproabă Teodorovicî, pe temeiul că nu se cuvine în asemenea lucruri ca scriitorî să se gîndească numai la «laudă saû dobîndă». În 1821, aflăm de la Carcalechi că Teodorovicî avea de gînd să tipărească o traducere morală cu titlul de *Teofron* ⁵. Cu un an înnainte de apariția dicționarîului de la Buda, el publică tomul I dintr'o traducere din sîrbește: «*Is-toria unîversală saû a toată lumea*, după întocmirea d. Pavel Ven-

¹ Naum Petrovicî, *Pedagoghia și metodica*, Prefață.

² II, p. 215: «După cum am văzut cu ochîi și am auzit cu urechile în anul trecut 1808 în Peșta, cînd se sfădea cu Romîniî de acolo pentru aducerea de preot rominesc».

³ În 1819, în *Neujahrs-Geschenk* al lui Naum Petrovicî se menționează «Johana Theodorovics, des walachischen Herrn Pfarrers alda Ehegattin».

⁴ În capitolul despre Biserică și școală în Ardeal pe acest timp.

⁵ *Biblioteca rominească*: «Nu încetează a lucra și a tîlmăci folositoare cărți romanești; acum va da la tipar o carte foarte folositoare, morală, anume Theofron; dar și alte multe folositoare cărți putem nădăjdui de la dînsul».

ghelaț, archimandritul mănăstirei Sf. Gheorghe în Bănat», dedicînd-o lui Atanasie Grabovschi ¹: în Prefață, el mărturisește dorința ce avea din tinereță să vie preot la Pesta pentru a putea lucra, și se felicită, după ce și-a ajuns scopul, că, «de cincisprezece ani încoacî, are de lucru». În sfîrșit, după apariția «Lexiconului», ieșea de dinsul la 1830 o operă de imaginație, tălmăcită din franțuzește: *Prunci cîi părăsiți*. La această dată, pe lingă calitatea de asesor al Consistoriilor din Buda și Verșeț, pe care și-o atribuie și la 1824, el era și censor și corector al cărților românești, ocupînd ast-fel postul ce fusese al lui Klein, Șincai și Petru Maior și pe care-l ținuse până atunci Gheorghe Petrovici, poate ruda Bănățeanului Naum ².

Cei doi frați, cari nu mai aveau acum pe nimeni să-i conducă și să-i ajute, continuară revisiunea marelui dicționarî de la litera *I* înainte. La 1820 Tipografia credea că totul va fi gata în doi ani ³. La 1821, Carcalechi anunța apariția pentru «cît de curînd ⁴», dar era iarăși o prevedere prea optimistă. Abia în 1825 subscriitorii și publicul român putură în sfîrșit să aibă monumentală lucrare, care primi titlul de «Lexicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemtiescu, quare de mai multi autori in cursul a treideci si mai multoru ani s'au lucrat». Etimologiile de la *H* înainte fusese adaose, cum am spus, de Maior, și tot al lui e și «Dialogul pentru începutul limbii romîne, între nepot și unchiu», care deschide lucrarea și care Dialog, lucru ce nu se știa, apăruse și separat încă din 1820 ⁵.

¹ Cartea are și o «mapă».

² În opusculul istoric al lui Montan, se menționează acesta ca fiind censor «der illyrischen wlachischen Bücher».

³ Marienescu, *o. c.*, p. 60.

⁴ «De ar da Dumnezeu ca să se învoiască acum Romîni de a cumpăra și Lecșiconu romînesc, cel ce cu slobozenia înălțatului crăesc consilium și cu cheltuiala crăeștei tipografii din Buda, cît de curînd în patru limbî, adecă romînește, latinește, ungurește și nemțește, va eși din tipariu»; *Biblioteca romînească*.

⁵ O spune în 1821, în *Biblioteca sa romînească*, Zaharia Carcalechi: «Prea cinstitul părinte protopop Petru Maior de Dicio Sămărtin, crăesc revizor, aū dat la lumină Telemahu, tălmăcit din limba italienească, cum și Ortografia romană, de sine făcută... La aceaste aū adaos un Dialog pentru începutul limbii romînești, întru carele vădește că limba romînească e mai vechie, nu numai decît cea francească și spaniolească, și decît cea italienească de acum, ba și de cît cea latină ce iaste în cărți».

Se terminase în sfârșit, — în sensul în care se începuse. Nu un repertoriu științific, nu un manual practic, nu un inventariu de cuvinte pentru învățat, pentru școlar, pentru străin.

Era o demonstrație, precum demonstrații erau toate lucrările școlii ardelenae, o demonstrație a originii romane pe care o avea poporul, dovedind printr'o transparentă ortografie cu litere latine, prin cernerea severă a cuvintelor, prin etimologii adevărate sau false originea, mai mult decât caracterul persistent latin și numai latin al limbii. Străinilor *Lexiconul* din Buda nu li zicea numai: «iată de ce sîntem în stare», ci «iată care ni este limba, iată cine sîntem noi». Iar Romînilor li dădea un îndreptar, o normă pentru felul cum trebuie să vorbească și să scrie pentru a fi bunî patrioți, pentru a-și cinsti strămoșii, pentru a înlătura corupția ce copleșise limba în secole de întunec și de inconșiență. Și, în cel din urmă punct, *dicționarul* terminat de frații Teodorovici a izbutit: decenii întregi la dînsul s'au adresat cei mai culți dintre Romîni, Romîniî din Ardeal, pentru a se călăuzi și a se lămuri în tot ceia ce privea limba.

A fost mai mare profitul patriotic decât paguba științifică, incontestabilă aceasta, pentru că *dicționarul* înșela, rătăcia? De sigur că mai mare. Cele mai puțin primejdioase și mai puțin durabile eresii în știință sînt cele care ating limba. Aceasta nu se poate opri în calea ei, nu poate suferi o mutilație esențială. La influența cărților, la acțiunea teoriilor sînt expuși acei cari cetesc, cari cetesc continuu și cari-și ieaă ideile și povețele din cărți, — dar aceștia sînt cei puținî. Cei mulți, necărturarii, vorbesc limba așa cum este, o păstrează neatinsă, și la dînșii o găsesc cum trebuie să fie cărturarii întorși din rătăcirile lor. Așa s'a întîmplat și cu limba fabricată de școala ardeleană: n'au vorbit-o nici aceia cărora li datorîa efemera ei existență. Și după cîte-va decenii ea a devenit apanajul cîtorva spirite conservative, până ce a dispărut cu dînsele, lăsînd la suprafață numai valurile puternice ale limbii vii și naturale pe care n'o mai întuneca în strălucirea ei limpede nici un pilc de ceață.

(Dar într'un timp cînd nu era o literatură românească însuflețită de amintiri și de aspirații, într'un timp cînd nu se ivise forme de Stat în care să se intrupeze în vederea tuturor aceleași mari amintiri și aceleași aspirații potrivite cu ele, într'un timp cînd orî-ce frunte românească era aplecată spre pămînt de

stăpîniri străine, cînd sufletul românesc nu vorbise încă în neperitoare forme literare,—era neapărată nevoie de exagerarea ca puritate a acelui singur element de legătură a tuturor Romînilor, de reabilitare morală a lor, care eralimba. În ea s'a văzut curcubăul vremurilor mai bune, în numele ei s'a dat luptele de redeşteptare; *în acel semn am învins.*

.

Legăturile nouă culturale între Ardeal și principate. Istoricii de tranziție în acestea.

Multă vreme ideile emise în Ardeal, acele pentru care se duceau lupte, se serbaă triumfuri și se îndvraă suferințe nu fură cunoscute dincolo de munți. Cum vom vedea din studiul literaturii bisericești, ivirea, întinderea și predominarea Unirii în Ardeal și părțile vecine împărțise pe cărturarii bisericești în două tabere, dintre care nici una nu voiă să primească și să întrebuințeze cărțile tipărite de cealaltă. Granița separa de acum înaintea două culturi deosebite și trebui să treacă timp pentru ca ideile s'o străbată, refăcînd ast-fel, în sens național, unitatea în cuget a Romînilor de pretutindenî.

Cărțile profane erau privite și ele cu neîncredere. De altmintearea ele erau mai mult tipărituri care răspundeau unei nevoi administrative sau unei nevoi scolastice: însă nevoile administrative se opriaă la stîlpul de hotar, iar școlile din principate, școlile românești erau organizate cu alt scop și conduse în alt spirit pentru ca manualul ardelean să poată pătrunde în ele. Literatură ușoară, fie și traduceri, s'a publicat puțină în Ardeal și târziū numai, de la 1800 încolo, pe vremea cînd la Buda se ocupaă de cărțile românești Petru Maior și Ioan Teodorovicî.

E adevărat că unele scrieri muntene s'au dat la tipar peste munți. Ast-fel, *Observațiile* lui Ienachi Văcărescu, traducerea unei tragedii de Iordachi Slătineanu: Se întimplă iarăși că boierii emigraă în Ardeal, se adăpostiaă la Brașov, la Sibiiū, unde stăteaă luni, ani de zile. De aici aduceaă mode europene, cunoștința limbilor occidentale, petreceri neobișnuite înaintea, chiar obiceiuri de cugetare și noțiuni morale necunoscute înaintea. Dar că existaă pe acolo Romîni, că acei Romîni suferiaă, că se ridicase dintre ei oameni cari, exprimînd suferința celorlalți, îi

găsiră o mîngîiere în nobleța originii, documentată prin limbă, că erau cărți în care se spuneau acestea,— de ast-fel de lucruri par nici să fi avut habar blajinii noștri ișlicari. Veniaū cu trăsuri de Viena, cu rochiī de tăietură franțuzească, cu redingote nemțești, cu pălării și cu «gazeturi», dar nici unul n'aducea în lada sa de pribeag copia vre-unei cărți a lui Șincaī sau Klein, de cari nici n'auzise măcar; nici unul nu se întorcea cu tipărituri de acelea curate și elegante ce se făceau înaintea de începutul veacului al XIX-lea la Bart sau la Hochmeister din Sibiiū, la vre-un boier (*Edler*) tipograf din Viena.

Din partea lor, Ardelenii prețuiaū vitejia românească ce se desfășurase în trecut pe cîmpiile și în munții Țerii-Românești și ai Moldovei, consideraū ca a lor gloria lui Ștefan-cel-Mare, a lui Mircea, a lui Mihaī Viteazul, se interesaū chiar de ceia ce se săvîrșise peste Carpați în secolul al XVIII-lea și însemnaū cu pietate fastele vieții politice romînești din principate. Dar legături cu cei ciți-va fruntași ai Romînilor de dincolo nu căutaū să întreție, numele acestora nu se găsesc nici odată pomenite de cărturarii din Ardeal până tărziū de tot, sprijinul acelor bogați conaționali n'a fost cerut nici odată. Nu i-a venit în minte nici unui Ardelean prigunit pentru superioritatea ideilor și înălțimea sentimentelor sale să facă aceia ce au făcut, cu succes pentru cine nu cerea, nu visa și nu ofensa prea mult, Raicevich, Sulzer, Wolf, Nemți și Italieni, cari deveniaū secretarii Domnilor, medici căutați, dascăli cu clientelă. Mai bine muriaū în lipsă acolo la dînșii decît să cerce dacă e dulce pînea românească de la frați.

... și

Dar două lucruri se întîmplară, care stabiliră pe încetul legăturile ce lipsiaū: trezirea Neuniților din Ardealul sudic la cultură și tipărirea de cărți românești la Buda.

Multă vreme credincioșii Bisericii neunite din Ardeal se găsise într'o situație de inferioritate culturală față de Romîni ce primise Unirea. Întăiū, cînd se credea că și ei vor părăsi vechiul rit și vechia ierarhie, ei n'auură episcop; apoi, cînd ei dovediră prin mișcări primejdioase, prin alaiuri de «sfînți» și prin tumulturi, că vor rămînea ceia ce erau, li se dădură episcopi sîrbi, cari mai aveaū de îngrijit o diocesă, la Buda. Fi-rește că în asemenea condiții, fără conducători de același neam,

fără sprijinul guvernului, fără cărturari, ori-ce putință de dezvoltare culturală se lua greco-ortodoxilor. Numai când era iosefină, de toleranță desprețuitoare pentru toate religiile și toate formele de cult, se deschise, numai atunci lucrurile se schimbară, luînd o îndreptare mai bună.

Gherasim Adamovici, la a cărui instalare a asistat și Petru Maior¹, era un Sîrb, dar grija diocesei sale avu bunul simț să o lase unui Român, unui Unit — ceia ce crește meritul Vlădicăi —, pentru că acest Român și acest Unit putea să aibă mai multă tragere de inimă și mai multă capacitate pentru răspîndirea luminii între ascultătorii Scaunului din Sibiiu. Școli începură să se întemeieze din ordinul secretariului episcopal Aron Budai, cărți pentru Neuniți se tipăriră; școlile «normalicești» ale Statului fură fondate și în ținuturile locuite de Neuniți și ajutară opera de civilizație. Încă din 1789, când vicariu era Ioan Popovici «Dehondolŭ», «dascălulŭ Radulŭ Duma, cîntărețul bisearicii Brașovului», «văzîndŭ liniștea patrii și bucuria, care înflorește ca unŭ crinŭ bine mirezmitŭ întru luminarea limbii rumînești cu tot fealiulŭ de școale normalicești, acum, în zilele prea-sfințitului monarhului și împăratului nostru Iosifŭ alŭ doilea», făcea să apară la Sibiiu *Preoția saŭ îndreptarea preoțilorŭ*, într'o nouă ediție, și în același an *Catechismul romîn-german*, pentru copiii neuniți. La 1791 începeau tipăriturile sibiene ale lui Petru Bart, care căpătase de la Împărat privilegiul de a tipări cărți pentru «școalele normanicești neunite»: în acest an ieșia la dînsul *Psaltirea*, supt păstoria lui Gherasim. Mai cunoaștem, dintre tipăriturile lui Bart, care au trebuit, cum spune singur, în *Psaltire*, să fie mai multe, *Pildele filosoficești* din 1795 și *Liturghia* din 1798. Dacă atunci Adamovici murise, de doi ani de zile², rămăsese Budai să conducă Biserica din Sibiiu în timpul lungii vacanțe de patrusprezece ani, care se termină la 29 Septembrie 1810 prin alegerea lui Vasile Moga ca episcop.

În acest interval se publicară: frumoasa *Psaltire* în 12 din Sibiiu, 1801³, *Acatistul Sf. Crucii* din 1802, tradus din grecește de Gheorghe Nicolaŭ din Brașov, și închinat hagiului Constantin Popp, care

¹ *Istoria bisericii*, p. 132.

² Data morții: 24 April 1796 în *Siebenb. Quartalschrift*, V, p. 179.

³ *Psaltirea prorocului și Împăratului David*.

purtase cheltuielile ¹, *Alfavita sufletească* din 1803, care poartă iarăși numele vicariului Ioan Popovici, «Învățătură de multe științe pentru formarea răvașelor», tot în 1803 ², «Cuvinte pentru altoirea vărsatului» în 1804 ³, *Floarea darurilor* din Brașov, în 1807 și 1808, reproducere a tipăriturii din Snagov, supt îngrijirea lui «ierei Ioann Stefanovici, paroch bisericii din Bolgarseghiul Brașovului» ⁴, *Ceaslovul* din Sibiiu, 1809, a treia ediție a *Liturghiilor* «sfinte și dumnezeești», în același loc și an, poate, și *Rinduiala mortului*, publicată la Brașov, în 1810.

Era, deocamdată pe terenul pur religios, o activitate literară. Ea se întări supt Vasile Moga, fostul paroch de la Sas-Sebeș, care, suindu-se pe tronul arhiepiscopal al Sibiului în 1810, îl ocupă nu mai puțin de trei-zeci și patru de ani. El cumpără palatul din Sibiiu, făcu, încă în cei d'întăiu doi ani ai administrației sale, un seminariu și creă burse la Viena pentru patru clerici neuniți, cari trebuiau să conducă la întors școala ⁵; se putea spune în 1812 că școlile de sate ale Neuniților erau superioare acelor din eparhia lui Bob ⁶. În fine, tipărirea cărților continuă: în 1810, Psaltirea editată de cei doi frați Boghici în Brașov, în 1811, alta în Sibiiu, în 1812 o a treia, în 1815 Paraclisul tipărit cu cheltuiala lui Constantin Manzovici; în 1819, «Cărticica năravurilor bune, pentru tinerime, acum întâiu de pre nemție pre rominie întoarse», de Moise Fulea, — pe care-l vom mai întâmpina încă și ca poet, — în 1820, la Sibiiu ⁷, «Învățătura theologicească despre năravurile și datoriiile oamenilor creștini pentru trebuința candidaților de preoție neuniți», în 1821, Acaftistul

¹ V. și mai sus, p. 290 și urm., pentru colaborarea lui Tempea la această lucrare.

² Philippide, p. 150.

³ *Ibid.*

⁴ Una dintre aceste două ediții brașovene se tipări în imprimeria fraților C. și I. Boghici, Romîni, cari purtară și cheltuielile. Familia era de origine macedoneană, dar se așezase în Brașov încă de la începutul secolului al XVIII-lea. V. Bart. Baiulescu, *Monografia comunei bisericești gr. or. romine a Sfintei Adormiri din cetatea Brașovului*, Brașov, 1898, p. 52. Pentru Ioan, v. *ibid.*, p. 77.

⁵ Petru Maior, *Ist. bis.*, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 156 și urm. Cf. Harmuzaki, *Fragm.*, II, p. 217.

⁶ Petru Maior, *l. c.*

⁷ V. și Birseanu, *o. c.*, p. 15 și urm.; Apendice, p. 38^a și urm.

din Sibiiu¹, analiza unor ape minerale de dr. Popp, cel care a scris *De funeribus Valachorum*².

Pe același timp, doi poeți populari se ridică din mijlocul Românilor neuniți pentru a repeta în versuri pe înțelesul orî și cu vechi fabule, povestiri religioase, anecdote, lucrări poetice narrative ieșite în străinătate. În 1801 apare *Arghir și Elena* a lui Barac, în 1808, tot la Sibiiu, *Piram și Tisbe* a lui Vasile Aaron, în 1808 *Patimile lui Christos*, în 1815 *Leonat și Dorofata*, în 1820 *Anul mănăs*, în 1821 *Sofronim și Hariti*, de același, și tot la Sibiiu în 1821 *Risipirea Ierusalimului*, de fostul «dascăl normalicesc neunit» și apoi translatorul magistratului din Brașov, pomenitul Ioan Barac. În 1816 se tipărise «Viața și pildele lui Esop»⁴, în 1799 ieșise *Bertoldo*.

Era deci o viață culturală, o radiare de civilizație românească din Ardealul sudic, lângă granița Terii-Românești, în centrele cu care Romîni din principate întrețineau relații comerciale mai dese, în locurile de adăpost, unde se refugiau la restriște, în cetățile pe care le străbăteau în calea lor spre depărtata și ispititoare «Evropă». Acești Ardeleni, vecini mai de aproape, vorbeau o limbă mai înțeleasă, aveau o fire mai asemenea, se închinau lui Dumnezeu în aceleași forme și n'aveau legături condamnabile cu papistașii. De la aceștia, cînd ei putură înțelege și răspîndi, la rîndul lor, crezul național, Romîni de dincolo de munți îl auziră mai des, îl ascultară cu mai multă încredere și-l crezură mai lesne⁵.

Un focar de civilizație pentru Romîni din principate deveni însă cu timpul Tipografia Universității din Buda.

¹ Fără loc și an apare: «Răspuns al oare-cărui drept credincios... către un preot priaten al său».

² Philippide, p. 155.

³ Philippide, p. 157.

⁴ *Ibid.*

⁵ E caracteristic faptul că la 1811 tipărește la Sibiiu, după sfatul episcopului de Argeș, Iosif, care avea legături cu Molnar și alți Ardeleni, o traducere religioasă după Polizoi Contu — v. mai sus, Cultura — arhiman-dritul Nicodim Greceanu, de la Căldărușani. Lucrarea se chiamă *Învățături de multe științe folositoare*, și ni se spune că, înainte de a se publica «spre folosul neamului romînesc», a fost revăzută și corectată de Iosif. Se dă și răspunsul acestui prelat la dedicația lui «chir Nicodim».

O tipografie românească se stabili întâiu la Viena, unde apărură, la Șt. Novacovici, tipograful privilegiat pentru limbile orientale, și la Kurzbeck, pe lângă însemnatele cărți pe care le cunoaștem; *Catehismul* romîn-german din 1784, la 1792, un manual de caligrafie: «Ducerea de mână către frumoasa scrisoare rumînească»¹; «Ducerea de mână către cinstea și dreptatea, adică la copii rumîni neuniți, cei ce în școalele cele mici să învață spre cetanie, rînduită cartea», tipărită în românește și nemțește iarăși, pentru aceleași nouă școale *normale* de Stat la 1793, *Aritmetica* romîno-germană din 1777.

La Timișoara s'a tipărit o singură carte, în 1765, *Îndreptarea păcătoșului cu duhulă blăndețeloră*, în românește și în sîrbește. Iar la Cernăuți, apar, pe lângă ce am menționat aiurea², *Catehismul mic*, aprobat în 1774 la Carlovăț, pentru «Slavieni și Moldoveni» și tipărit în trei limbi: românește, nemțește și sîrbește, la 1804, și, în același an, un *Octoih*.

La Buda, se strămută tipografia cu caractere «ilirice» a lui Ștefan Novacovici, pe care pe urmă guvernul o cumpără și o cedă, la 1805, Universității locale, pentru nevoile și întreținerea ei³. De la început fusese vorba a se tipări și aici cărți românești,—dacă se poate, de la toți Romîni și pentru folosul tuturor Romînilor. Încă din 1803, înaintea cesiunii formale deci, un censor și corector pentru cărțile românești fusese instituit, în persoana lui Samuil Klein, pe care-l ajută în curînd, îl înlocui apoi provisoriu, de la 1806 la 1809, Șincai, care făcu loc însuși lui Petru Maior, care, la rîndul său, avu de succesori în această sarcină pe Ioan Teodorovici.

Tipografia Universității din Buda îmbogăți literatura românească cu tot felul de publicații. Aici se tipăriră de acum înainte comunicațiile, ordinele oficiale, legile, cărțile de școală, cărțile bisericești, în parte — care nu se lucrau la Blaj, în Tipografia seminarului —, traduceri, lucrări originale. La Buda veniră pentru a-și publică operele Romîni din Banat, la Buda se opriră pentru a-și cumpăra cărți nouă românești călătorii din principate, la Buda începură ei, de la o vreme, a trimite manus-

¹ «Pentru întrebuițare școalelorū celor naționalnici rumînești.»

² P. 300.

³ Marienescu, *Petru Maior*, p. 91.

criptele lor, care li se întorceau în formă de publicații elegante și îngrijite. De aici porniau, pentru a se răspîndi în toată romînia, calendarele; aici se formă ideia, se redeşteptă ideia unei biblioteci populare romănești și a unui ziar pentru națiune.

Să urmărim în aceste felurite domenii literare activitatea tipografilor din Buda, lăsînd la o parte numai tipăriturile analizate înaintea saŭ acelea care trebuie să fie de acum înnainte cercetate în deosebî.

În Buda apar: la 1806, «Regulele școlasticești»¹, «Datoriile supușilor către monarhul lor»², în 1813, ca și «Ceî de obște articuli pentru soșietățile și țeliurile de supt Crăimea Ungariei», iar în 1818 «Manuductorul pentru învățătorii scholasticești». Tot aici se tipăresc, cum vom vedea, actele relative la școlile din Banat ale Romînilor.

Dintre cărțile bisericești, care nu ieșiau de supt teascurile tipografieî seminariale unite saŭ ale tipografului privilegiat pentru Neuniți din Sibiiu, ale fraților Boghici saŭ ale altora din Brașov, putem însemna următoarele frumoase publicații apărute la Buda: *Acatistul* din 1807, *Psaltirea* din 1808. La 1811, un an după *Octoihul* nou din Rîmnic, tradus din grecește de «oare-carii părinți din mănăstirea Neamțului ce iaste în Moldova» și corectat ca limbă de Iosif, episcopul Rîmnicului, ieșia și ediția, mult timp zăbovită, din Buda, pe care o comandase Vlădica prin mijlocirea lui Molnar³. Cartea, pe care Iosif o găsia superioară ca execuție ediției din Rămnic, «pentru mai bună așezarea slovelor și a tipariului, mai înfrumusețată și mai bogată», era destinată și Moldovenilor. Colaborase deci la dînsa Romîni aproape din toate provinciile care aveaŭ o cultură: călugării nemțeni, un prelat muntean și un... oculist romîn din Cluj.

¹ «Care sunt orînduite și așezate pentru ținearea și procoseala școalelor romănești celor din țeara unguerească și din părțile ei împreunate.» Cu-prinde regule și rugăciuni.

² «Pentru școlile din Ungaria și din părțile ei împreunate.»

³ V. și mai sus, p. 288. Iosif vorbea de traducerea din slavonește făcută de Damaschin al Rîmnicului și publicată de succesorul acestuia Grigore la 7258. La 1792, «răposatul archiereu Sidis, chir Grigore», dăduse o altă ediție «după urmarea celui grecesc», dar fără a schimba altceva decît ordinea, cu toate că limba era rea, fiind pe timpul lui Damaschin «neajunsă măcar în starea ce se află acum».

La 1815 se tipăria la Buda «Istoria biblicească pentru școlile românești din Ungaria», din care o nouă ediție apăru la 1821; tot în acest an, «Cîntările dumnezeiești», alcătuite de Ioan Tinco-vici, care dădea și «viersuri despre ceale șapte păcate de moarte»¹; în 1816 ieșiau *Triodul*, cu binecuvîntare de la Carlovăț, și *Apo-calipsul*²; în 1817, «Teologia pastorală»³.

Dintre cărțile populare, afară de cele, pe care poate le-a tradus Petru Maior, despre economia rurală⁴, avem: *Doftoria împotriva galbezii oilor*, scrisă la 1811 «în Sînt-Andraș», după o rețetă comunicată de episcopul Vulcan, de către «Ștefan Ghiing, parochul Sînt-Andrașului, protopopul Jirușului și assessorul Sîntului consistoriu»; «Despre zahar din cucuruz și jugastru», în 1813⁵, «Învățătura despre agonisirea viței de vie»⁶; «Scurta învățătură pentru vărsatul cel mîntuitoriu, scrisă de Frățilă Bene doftorul, dată a doao oară la lumină, mai avuțită»⁷, în 1817.

Venind în sfîrșit la cărți de școală și alte prelucrări științifice, — afară de traduceri ale lui Maior, Molnar, Klein, Teodorovic, ale Bănățenilor, întîlnim, între tipăriturile din Buda: «Povățuirea către aritmetică» din 1806. La 1814 ieșia partea întîiu din «Gheografie sau scrierea pămîntului», tradusă de «un iubitoriu de neamul românesc». Atît anonimul tilcuitor cît și editorul lucrării și autorul Prefetei, Nicola Nicolaș din Brașov, credeau că aceasta e cea d'întăiu geografie în românește, și cel din urmă se plîngea că «numai noi Romîni, cari ne tragem de la cel mai slăvit neam, al Romanilor, pînă la aceaste vremi de o ști-

¹ «Unele — ceale mai puține —», scrie el, «sînt de alții alcătuite, dar altele, ceale mai multe, care se vād a fi și necunoscute, acealea sînt de mine întocmite și așazate.»

² «Apocalipsul sau descoperirea sfîntului Apostol Ioann, acum întăia oară pre limba romînească deosebî tipărit.» Cu o Prefață despre cuprinsul cărții.

³ Philippide, *Intr. în ist. limbii și lit. rom.*, p. 148.

⁴ V. mai sus, p. 239.

⁵ Philippide, p. 151.

⁶ *Ibid.*

⁷ Nu știm nimic despre întăia ediție, anterioară, ni se spune, cu șapte-sprezece ani: «Cu aceaia am urzitu înaintea de șapte-spre-zece ani cursul doftoriei, ca iubitului meu neam pre înțeles în limba patriei, să arātu» profilaxia. Cf. Sartori, p. 177.

ință așa de scumpă și neprețuită tocma eram lipsiți»¹. Geografia din Buda era urmată și de noțiuni istorice, dintre care acele ce privesc pe Romîni sînt luate, între altele, din Petru Maior și dintr'o «însămnare carea mai de mult s'aŭ întîmplat a cădea a mîna» autorului². Partea a doua apăru în 1815 și, afară de această carte, se mai tipări la Buda, fără a se însemna anul, o «Învățătură gheograficească».

E importantă pentru a arăta relațiile tot mai strînse ce se formaŭ între Ardeal și principate supt raportul culturii naționale o traducere istorică apărută cu cheltuiala lui Nicolaŭ, la 1819, în două volume: *Plutarchul noŭ*, «în limba franțozească de Petru Blanhard datŭ afară, iar acum întăiŭ pentru nația romînească pre romînie tălmăcitŭ și datŭ la lumină». Traducătorul, probabil același ca și pentru *Geografie*, e poate Nicola Nicolaŭ însuși³. Și aici se citează Petru Maior, — pentru originea romînească a Corvinilor. Se dedică tilcuirea episcopului de Roman Gherasim, pe care-l laudă pentru milostivire și reformarea clerului lui. Familiarisat cu ideile ce se desfăceau din cultura ardeleană, traducătorul declară în Prefață că nu e popor care să se poată dovedi superior poporului romîn, a cărui limbă «e una din cele vechi ale Europei limbă, ca una ce fu în gura preastrălucitului popor al Romanilor celor vechi, a căror strănepoți sînt Romîni». În fine, tot la Buda apar, în 1821, gramatica germană a lui Zaharia Columb și o gramatică latină⁴.

Cărți de literatură propriu zisă am spus de mai multe ori că nu se tipăresc în Ardeal pe această vreme. Totuși între acestea trebuie să se numere culegerea literară a lui Nicolae Horga, «almintrile Popovicî, greco-neunitei legi parochul Sebenșului, în slăvită varmeghia Aradului». Ea poartă titlul de «Oglinda ară-

¹ El spera că se vor publică de la el înainte «și alte vreadnice cărți... în limba romînească, spre literatura acestei limbă și spre un de mijloc folos acestui națion».

² Ceia ce nu-l împiedecă de a pune pe Dimitrie Cantemir între Domniî muntenî.

³ Opera e împodobită și cu frumoase planșe după ale originalului frances, care a apărut în 1803. Pentru Nicola Nicolaŭ cel tînăr, v. Baiulescu, p. 67.

⁴ Philippide, p. 155.

tată omului înțelept»¹, fu compusă la 1801 și apărui la Buda în 1807². Horga, care pomenește de originea romană a națiunii sale, care citează pe Gellert și pe Horațiu, vorbește cetitorilor pe cari-i așteaptă, «sugătorii cei mici (*sic!*), de moartea Alexandrei Pavlovna, Palatina Ungariei³, și despre «întimplarea featei lui Bogdan, fostului Voevod țării Moldovii, din anul de la Christos 1346», adevărat despre iubirea fantastică a acestei Ilene cu «Bucur, feciorul lui Laic-Vodă».

Pe la 1816 trăia la Pesta un personagiu care se intitula «ferlegher», adevărat editor al cărților românești ieșite din Tipografia Universității. Îl chema Zaharia Carcalechi, și era din Brașov, unde găsim la 1800 pe «văduva lui Gheorghe Carcalechi născută la Șchei, cu casa ei, Rumînă»⁴. El se făcu răspinditorul cărților românești, agentul de librărie al boierilor din principate, furnisorul lor și supraveghetorul la tipar al cărților pe care ei le trimiteau pentru a se publica în Tipografia Universității. El se gândi din nou la alcătuirea unui ziar, la editarea unei biblioteci românești, și luă asupra-și sarcina popularisării Calendarelor de Buda.

Pentru a înțelege bine însă această veche întreprindere de librărie, trebuie să ne întoarcem în urmă pentru a urmări începuturile literaturii periodice la Români.

Am văzut că Brîncoveanu pune să-i aducă din străinătate Calendare, care se traduceau anume pentru dînsul. Cel mai vechi calendar însă care să fi fost alcătuit de-a dreptul în românește și să fi fost tipărit chiar e acel pe care-l pomenește V. Popp supt numele de Calendariul «dascalului Petru Șoanul» din 1733⁵. Despre acest întâiu Calendar vorbește și Cronica bisericii din Șchei, în care găsim următoarea mențiune: «1731. Au început a face tipografie Petcu Șoanul dascalul,—lucru care el nu văzuse nicăiri, și au tipărit niște calendare în care au pus niște lucruri a zodiilor, cine, cînd să va naște, cum va fi; care izvod l-au luat

¹ «Cărea cuprinde în sine vechile întîmplări cu pildă aduse.»

² Cu dedicație către Pavel Avacumovicî, episcop de Arad, care suportă cheltuiala, ca «văditoriu», și Sigismund Edelsbacher «de Ghioroc».

³ Bucata e în versuri și începe cu un motto din Ovidiu. Versurile sînt foarte rele.

⁴ Baiulescu, pp. 62. Cf. p. 65.

⁵ *Disertație despre tipografiile românești*, 1838, p. 16, nota a.

de la pop Statie; ce aceale gicituri Beserica pravoslavnică nici nu le primește ¹. «Popa Statie», care posedă asemenea însemnări de zodii, trebuie să fie tatăl lui Dimitrie Eustatievici, traducătorul, gramaticul și directorul școalelor românești neunite. A fost un calendar sau Șoanul, a cărui familie o întâlnim până târziu în Brașov ², a tipărit «calendare» între anii 1731 și 1733, și poate mai departe chiar, — aceasta n'o putem hotărî. Singurul ce cunoaștem e acel din 20 Februar 1733, care poartă titlul: «Calendară acumî întîi rumînesc alcătuită de pe cel sîrbescă așezatu-s'au pe limba rumînească, ca întru 100 de ani să slujască».

Mult mai târziu găsim într'un manuscript³ o traducere grecească după o versiune românească din Brașov a unui calendar rus apărut în Chiev la 1783. Cum va fi fost acest calendar, iarăși rămîne în întunec.

Ceva mai târziu apare ideia ziarului românesc. Îndemnul a fost al lui Molnar probabil, singurul cărturar român însemnat ce se întîmpină la Sibiiu în momentul cînd se manifestă ideia, fiind în relații de prietenie cunoscute și de colegialitate francmasonică cu tipograful Hochmeister, care se oferia să tipărească gazeta. Mai știm iarăși că Molnar se ocupa însuși de economie rurală, că a tipărit o Apicultură, și ziarul de care era vorba în 1789 trebuia să trateze, dintre ramurile economiei casnice țerănești, «apicultura și viticultura».

Cererea se făcu în vară guvernului ardelean, și ea fu primită favorabil de acesta, care era condus de un francmason din loja de la Sibiiu, Gheorghe Bánffy. Planul se păru «cumințe» — era tocmai vremea cînd se răspîndiau în Europa tot mai mult ideile bune —, cu rubricile despre noutăți, despre comunicații administrative, despre chipul cum trebuie sa-și trăiască țeranul viața pentru a fi fericit și a-și agonisi o stare. «Ziarul», spune «societatea literaților din Sibiiu», în care aș vedea cu greu altceva decît o societate românească, «ar începe cu un anumit Popa Miron, preot în Valea-Frumoasă, care ar

¹ P. 100.

² Baiulescu, *l. c.*, p. 77.

³ Bibl. Ac. Rom., no. 112. Cuprinde și Παράκλησις εις θεόν υπέρ απαλλαγής των χριστιανών εκ της όθωμανικής δουλείας, după un calendariu din Lipsca, de la 1761.

avea să povestească cum a trăit el în casa sa, între părinții și copiii săi, în ce chip a condus gospodăria, ce a câștigat în anii buni și ce în anii răi, cum a ascultat de mai marii săi, cum a ajutat pe săraci, arătându-se într'un cuvânt, ce bun povătuitor și părinte a fost el pentru poporenii săi. În față cu popa Miron va fi zugrăvit un om bețiv, iubitor de gilceavă și de tovarăși răi, care fuge de muncă, e nesupus și mintuie rău.» Faptele lui Miron și lui Anti-Miron bețivul trebuiau să fie cetite de preoți credincioșilor ca o evanghelie morală profană.

Guvernul alesese chiar persoana care trebuia să revisuiască articolele, pe Eustatievicî, dar, din motive pe care nu le cunoaștem bine — Împăratul nu încuviință scutirea de taxe, — proiectul nu se realizează ¹.

Că Molnar se gîndise întăiu la această «gazetă a țaranului român» se mai vede și din stăruința pe care același scriitor o pune peste patru ani, în 1793, spre a căpăta o permisiune analoagă pentru «editarea unui ziar valach și pentru răspîndirea lui în Ungaria» ². El fu refusat și, cu toate că repetă rugămintea sa în anul următor, oferind să verse o mie de florini în Casa războiului și să deie în fiecă an o parte din câștig pentru școală, nu izbuti nici de astă dată. Guvernul ardelean luă măsuri ca exemplare din gazetă, pe care ar fi început a o tipări «un oare-care Pavel Iorgovicî» la Viena, să nu pătrundă în Ardeal, — aceasta de frică să nu se răspîndească și printre Romîni, cari aveau destule motive de nemulțămire, «primejdioasele idei de libertate ale Francmasonilor» ³.

Ultimul refuz primit de Molnar e din timpul verei lui 1794, fără îndoială ⁴. El nu se mulțămii însă cu dînsul și nu renunță la ideea sa civilisatoare și patriotică. În August vedem cerîndu-se o asemenea îngăduire, pentru «o revistă sau o publicație periodică de cuprins filosofic, matematic, istoric și geografic», nu din partea lui Molnar, cel suspect, ci din partea tipografului cărților bisericești și școlare ale Romînilor neuniți, Petru Barth. Acesta pretindea că societatea care vrea să scoată zia-

¹ Chendi, o. c., p. 4 și urm.

² Întăia oară, fusese vorba de un privilegiu, care să se întindă și asupra Bucovinei.

³ *Ibid.*, p. 19 și urm.

⁴ Cererea a doua se făcuse la 9 April.

rul și care e, evident, identică cu cea din 1789, își are sediul în București și că vrea să-și tipărească revista numai, dar numai pentru Romîni din principate, de dreapta cugetare și de mîntuirea sufletelor lor cărora firește n'avea să se îngrijească guvernul din Sibiiu. Comandantul imperial din Țara-Românească, generalul-comite Mitrowki, ceru lămuriri asupra proiectului în iarnă, și i se răspunse la 24 Decembre, dîndu-i-se noțiunile de mai sus și adăogîndu-se, că, în considerația foloaselor bănești ce ar rezulta pentru Ardeal din această întreprindere literară, permisia a și fost acordată, dîndu-se, de alt-fel, grija supravegherii episcopului neunit Gherasim Adamovici ¹.

Avînd privilegiul de nevoie, societatea lăsă să treacă puțin timp și apoi răspîndi apelul său, în care i se văd numele adevărat și scopurile precise.

În apel său *Înștiințare*, care se răspîndi înnainte de luna lui Maiu 1795, cînd, la sfîrșit, trebuia să apară cele d'întăiu coale, societatea se intitula «Societatea filosoficească a neamului romînesc în mare prințipatulü Ardealului» ². Își dădea compunerea, fără a numi personal pe membri: o alcătuiau «preoți, învățători, toți supuși Bisericii Răsăritului, dohtori, filosofi, istorici și alți mai mulți învățați la număr». Era deci o societate de Romîni neuniți, cuprinzînd poate pe Aron Budai, Unitul conducător al Bisericii greco-orientale, pe Radu Tempea, pe Nicola Nicolau, — în sfîrșit tot celebrități literare de mîna a doua.

Societatea nu se adresă atîta Ardelenilor — către cari e cu putință să se fi adresat altă *Înștiințare* — cît Romînilor din principate, bogaților sprijinitori ce se puteau găsi acolo. Către aceștia, «arhondes» și «archipăstori», fruntași laici și bisericești, se face invitarea de a ajuta întreprinderea românească, precum ajută întreprinderile analoage ale Grecilor din Viena, «gazeturile grecești», care pătrund până la Poartă și «în părțile Ugrovlachii și ale Moldovii, unde află mulți Europeani adăpostire și simt necurmat razele dreptății preste dînșii revărsîndu-să din Scaunul oblăduirii al celor înnalți la înțelepciune Voevozi». Pentru a face plăcere acestor Romîni din principate se menț

¹ Chendi, o. c., pp. 24-6.

² După alte izvoare ungurești decît Jakob Elek, întrebuintat de d. Chendi, Papiu vorbește — *Șincaș*, p. 83 — de societăți filosofice ungurești ce se formează în aceiași epocă, între anii 1791 și 1796.

ționează cu laude frunțașii lor literari: «că acum să îndeletnicește Muza acestii limbî să împodobească trofeul minunatului Chesarie cu flori» sau, mai departe: «Iar numele tău, Ianache Văcărescu, să sapă în epigrama veacurilor ca al lui Anacreon».

Se cere de societate numai suma de cincisprezece florini pe an, care se poate răspunde până la data fixată, sfîrșitul lui Maiu 1795¹, funcționarului imperial din București -- pe Moldova se punea, se vede, mai puțin temeiu, — von der Rennen, sau «altor oameni rînduiți spre strîngerea acei sume», pentru care vor da chitanțe sau «răvașe».

Colecția, biblioteca în fascicule — căci numai era vorba acum de un ziar propriu zis, nici de o revistă cu un conținut variat, era destinată «vestirilor filosoficești și moralicești» și trebuia să apară în broșuri de două coale în fiecare săptămînă. Se promitea în ceia ce privește cuprinsul: geografia, «manufacturi neguțătorești», «științi», «regule dietaticești». Mai precis se anunțau următoarele publicații apropiate: «Teologhia moralicească a Răsăritului», pe care o vor urmă mai târziu, «și alte istorii bisericești»; geografia, poate aceia care mai tîrziu apăru, cum am văzut, la Buda, *Fisica, Matematica și Filosofia*, «Biografia prințipilor Ugrovlachii și ai Moldoviî, de la începutul ocîrmuirii lor» și, în fine, «Istoria Rumînilor, pre larg culeasă din ceale vechi adevărate istorii», «și alte deprinderi ale lumii vrednice de a le ști».

O observație înainte de a încheia cu apelul «Societății filosoficești». În procesul ce se făcu lui Klein la 1798 se vorbi foarte mult de legăturile lui intime cu ^{Neu}Uniții, și știm că el a cerut parochia din Sibiiu, unde era bucuros să se stabilească; știm iarăși că el a fost bănuît de corespondență cu Sirbii de la Carlovăț, de trecere tăinuită la Neuniți, de intenția de a se face episcopul lor; într'un act chiar, relativ la aprobarea «Istoriei bisericești», guvernul îl numește «preotul neunit» Klein.

Pe de altă parte, la 1795, același Klein, care era istoric, filolog, teolog, filosof, avea un mare număr de manuscripte de traduceri, pe care le tipări numai în mică parte, cu greu, și în împrejurări nu totdeauna plăcute: la Buda, în 1799, la Sibiiu, în

¹ «Al anului curgătoriu 1795.» În corespondența consulară austriacă se vorbește de *Societate*.

tipografia lui Hochmeister, la 1800. El tradusese, cum vom vedea acum, tocmai cărțile de care e vorba aici : o *Teologie morală*, pe care trebui însă s'o dea spre tipărire lui Bob, din Tipografia căruia eși la 1796 ; o Aritmetică, o Logică, o Metafiscă, un Drept natural, care alcătuiău pentru el restul filosofiei ; în fine, el avea opere istorice la care se pot raporta cuvintele din apel¹.

Ar resulta de aici că Societatea avea de gînd să dea publicului românesc de peste munți mai mult lucrările lui Klein, care-i pusese la dispoziție multele și variatele sale traduceri. Dar și acest plan căzu — tipărirea «Teologiei morale» citate făcîndu-se în alte condiții, cu alți bani și pentru alt public — poate din puțina dispoziție de a plăti pentru a se lumina a boierilor și prelaților romîni din Țara-Românească și Moldova. Iar persecuțiile lui Bob, plecarea din Ardeal a lui Klein stricară tot rostul, distruseră toată însemnătatea «Societăței filosoficești», a cărei bibliotecă națională se duse să întilnească gazeta rurală a lui Molnar².

Venind la Buda, în noua sa calitate de censor și corector, Klein începu tipărirea calendarelor din Buda, din care visă a face, prin anexele lor, răspîditoare ale ideilor nouă în filologie și istorie. Prin cuprinsul lor variat aceste calendare, din nenorocire așa de greu de găsit, merită mai multă atenție decît aceia ce li s'a dat până acum, și Cipariu avea dreptate să atragă atenția cercetătorilor asupra «acelor tesaure neprețuite ce staū ascunse în literatura națională a calendarelor³.»

Petru Maior continuă și el tipărirea acestor calendare, care serviaū tuturor Romînilor și formaū marfa cea mai ușor de desfăcut a Tipografiei Universității, nefăcîndu-li-se aproape nici o concurență de aiurea și fiind folositoare ori-și-unde și ori-cuî. Tot el e acela care ni vorbește de un calendar din Sibiiū, care ar fi cuprins notițe asupra moravurilor romane, mai ales la serbătorii⁴, dar e foarte puțin probabil ca acest calendariū să fie unul românesc⁵.

¹ V. *Instr. publică*, II, pp. 72-3 ; *Archivu*, pp. 276-8.

² Pentru societate, v. și Papiu, *Șincaș*, p. 11. Apelul a fost reprodus de dînsul în aceeași lucrare. p. 83 și urm.

³ *Archivu*, p. 277.

⁴ «Cibinii editum fuerat calendarium, cui multa inserta erant circa mores romanos, praecipue quoad festa.» Cipariu, *Archivu*, p. 393.

⁵ D. Philippide citează un *Calendariū* din Sibiiū, 1803, p. 158.

Dintre calendarele românești, pe care le alcătuia Maior și le vindea Carcalechi, calendare care sînt tipărite cu o deosebită eleganță, într'un format mic plăcut și împodobite cu stampe pe foile de titlu, cunoaștem pe acel din 1814, scos cu cheltuiala lui Nicola Nicolaș, editor al cărui nume l-am mai întîlnit: conține liste de principii și de episcopi, istorii din Biblie și rețete, și dă și o ilustrație, care înfățișează roata norocului¹. Apoi calendarul din 1815, a cărui parte literară e compusă dintr'un articol despre Turci. Cel din 1816 e cel d'întăiu care poartă însemnarea că «se vinde la dumnealui Zaharie Carcalechi verlegherul cărților crăștei tipografii²»: el are, pe lîngă o materie literară neînsemnată, șese planșe. Calendarul anului 1818 dă cetitorilor traducerea povestirii *Adelaide* de Marmontel, naratorul istoric frances care a cîntat pe cei din urmă Incași³. Față de aceste cărțile de lux puteau să figureze concurente ca oribilul «calendariu pe șapte planete» tipărit la Iași în 1816 și căruia elementul literar îi lipsește tot așa de desăvîrșit ca și cuviința tipografică⁴?

Carcalechi nu se mulțămia însă a servi abonaților și clienților săi Calendare și cărți românești, din care trimitea în Moldova numai sașu strecura pe încetul acolo până la două sute de exemplare⁵. Îi veni și lui în minte să scoată pentru Romîni ziarul pe care-l aveau de mult toate popoarele din monarchie afară de dinșii.

Începînd prin povestirea evenimentelor războinice de caracter extraordinar și epic care interesa în întreaga Europă, ce le văzuse cu uimire petrecîndu-se, în 1814, el făcea să apară: «Întîmplările războiului Franțozilor și întoarcerea lor de la Moscova ș. c. l.», traduse din nemțește de «un iubitoriū de neamul

¹ Titlul e: «Calendariū ce slujeaște pre 100 de ani».

² E intitulat: «ghenealoghia Împăraților și crailor din toată Evropa. Calendariū pe anul de la Hristos 1817, întocmit cu toate ceale de lipsă cu istorii foarte frumoase, cu șese închipuirii.»

³ Pentru cel din 1819, Philippide, p. 159.

⁴ Un alt calendar din Iași, pe 1785, e copiat în n-l 19 de la Museu, altul, din 1810, *ibid.*, No. 353 (Iași?). Cel din Sibiu, 1797, *Sieb. Quart.*, V, p. 376 și urm.

⁵ V. Prefața la *Pedagoghia și Metodica* de Naum Petrovic: «Bine înțeleptul și văzutul domn Zaharie Carcalechi, răspînditoriul cărților la c. tipografie din Buda, a primit pentru nația romînească din Moldova două sute de exemplare.» Carcalechi e menționat și în Istoria nemțească a lui Gheorghe Montan. De cariera lui în București, nu vorbim aici.

romînesc», poate traducătorul «Geografieî» și al «Noului Plutarh»¹. În același an apare «Scurtă arătare despre luarea Parisului. Tristă întîmplare cetății Dresda»². În 1815 ieșia de supt teascurile Tipografiei Universității «Vreadnica de pomenire biruință, ce în vremea noastră s'au făcut piramida cea din tunuri înălțată în marea cetate Moscva», cu o ilustrație. Văzurăm că această carte a pătruns și în principate, unde se folosește de dînsa cronicarul muntean Dionisie Eclesiarchul³.

În sfîrșit, apeluri pentru ziar fură răspîndite. În 1816 Corneli era întrebat ce se face cu ziarul — «Novellae Valachicae», ce trebuia să apară pentru principate: «pro Valachia et Moldavia»⁴. La 12 Mart 1817, vedem pe Carcalechi dînd o chitanță pentru șese lei primiți în sama «Gazetei românești» ce trebuia să se publice⁵. Planul *Novelilor* îl dăduse încă din 1814 la sfîrșitul «Întîmplărilor» citate: pentru două-zeci de florini sau trei-zeci de lei» pe an, el se oferia a scoate de două ori pe săptămîină cîte o jumătate de coală de noutăți.

Ziarul nu ieși, dar în locul lui «ferlegherul» nostru începu a tipări la 1821 o «Bibliotecă românească»; însă, puțin norocos și de astă dată, el fu împiedecat de a continua lucrul «pentru nenorocirea ce s'au întîmplat în principatul Valachiei și al Moldaviei cu neodihna și fuga».

Avem *Înștiințarea* pentru «Biblioteca romînească întocmită în douăsprezece părți, după numărul celor douăsprezece luni» de Carcalechi. El precede întăiul volum, de anecdote și notițe istorice, împodobit cu chipul lui Romul și dedicat «onoratului boeriu Gheorghie Oprian», care ajuta mult «cultivirea românească», cu notiți asupra scriitorilor și traducătorilor romîni, fără a uita, ca unul ce era înaintea de toate *ferlegher* —, acea utilă și binecuvîntată rasă a cumpărătorilor. În această calitate figurează, alături de Petru Maior, de Poteca, de Beldiman, de Naum Pe-

¹ Cheltuiala o poartă, ni se spune, Alexie Lazaru.

² Philippide, p. 154.

³ În București, abia la 1826 apare, tradusă din grecește de «Parascheva Clucerul de Arie», o lucrare analoagă: «Oștirea Franșesilor în Rossia la leat 1812, cu adaogare de oareș care cărți împărătești publicuite în vremea răzmiriții».

⁴ Cipariu, *Archivu*, p. 503.

⁵ Ar. Densușianu, în *Rev. critică-literară*, III, p. 98.

trovici, de *cheltuitarul* Nicola Nicolau, de Ghergheli de Ciocotici, de Mihai Sturdza, Conachi, Iordachi Balș, — figurează și «Marele-Vornic și de bun neam născut Șerban Negel ce, ca un adevărat tată cultivării românești, dorește a se lumina fiii patriei și cu nepregetare cumpără cărți românești», Căminarul Ienache Dan, «care mult se ostenește» — cu punga, de sigur, «spre luminarea neamului». «Prințipul», Mitropolitul Veniamin, ce lucrează atita pentru propășirea nației și turmei sale sufletești, Gherasim de Roman, «ce cu multă rivnă ajută la tipărirea cărților românești», vor fi, speră el, printre abonații săi. Din Țara-Românească, el citează numele lui Vodă Ghica, care «cu dreptul se poate zice tatăl culturei românești», al lui Dionisie, întemeietorul școlilor, al pomenitului Oprian, care «aū binevoit din tot venitul dumnealui pe an a da un leu de la sută pentru tipărirea cărților românești», al tînărului Ioan Zăgujeanu, care, ajungînd la Pesta, «merge întăiū la Tipografie și cumpără din toate cărțile», ca și Crăciun Ioan din Craiova, «Sirb adevărat» și patriot român.

Plingîndu-se că alții nu urmează exemplul acestora — «dar ce e mai cu jeale a privi la Lipscanii cei românești, cumpărînd pentru Romîni de mai multe sute de mii de taleri mărfuri de mode de la Lipsca, dar lingă aceaste mărfuri nu cumpără nici o carte românească, să ducă Romînilor, pentru ca să nu piarză interesu»? —, el trece la patrioții macedonenî, — ale căror femei, cum știm de aiurea, întemeiasă o societate la Pesta, din care făceau parte Elena Grabowski, Maria Roja, etc.¹ și care aveau de scop mai ales să ajute școala românească de acolo². Dintre aceștia pomeneste «filosofi întregi» ca «prea-învățatul Dimitrie [Nicolae] Darvar» din Viena, editor de cărți grecești, care ar trebui însă a «scoate vre-o carte folositoare și în limba maicii sale», — el e însă autorul unei «Mănuduceri în buna creștere saū manual pentru cetirea tinerilor studiosi romei și vlachi»³ — pe «Constantin Emanuil Ghica de Dijanfava, bărbat luminat și

¹ *Neujahrgeschenk den Herren und Frauen, Bürgern und Bürgerinnen walachischer Nation zu Pesth am Abend des 31-ten December 1819, dargebracht vom Petrowitsch k. Pier. (sic).*

² *Ibid.* Cf. O. Lugoșianu, *Societatea femeilor romîne din 1815*, în *Revista nouă*, VIII, pp. 278-84 și tiragiū a parte.

³ Erbiceanu, *Cr. greci*, p. xxxii; Sartori, pp. 189-90, 201.

prea învățat între Romîniî din Macedonia»¹, care ajută tipariul Lexiconului sîrbesc, pe Gh. Sima de Hodoș, care *primește* cărți românești «pe sama tinerimei din satele Domniei Sale», Teodor Tirca, și el un sprijinitor al dicționarului sîrbesc, pe Atanasie și C. Grabowski, «niște adevărați părinți ai feciorilor celor săraci», pe Ioan Ghica, fratele lui Constantin, pe Naum Derra, Gheorghe Lazaru, Naum și C. Arghiri², pe Nicolae Roja și Teodor Caragea.

Asupra bibliotecii vedem pe Carcalechi revenind apoi într'un nou apel pe care-l tipări în Calendarul din Buda pe 1825, Calendar cu o bogată parte beletristică. Acest apel pentru biblioteca românească e prea important și pentru perioada din istoria literaturii noastre ce se întinde înaintea de 1821 pentru a nu-i da atenție, atenția deosebită ce i se cuvine.

Carcalechi amintește că sînt «mai bine de doisprezece ani de cînd a primit el slujba pentru tipărirea cărților românești în crăiasca Tipografie din Buda», ca a cheltuit cu dînsule până la această dată «mai bine de o sută de mii de florinți». El amintește pe sprijinitorii în principate ai culturii românești: Ienăchiță Văcărescu, «pre carele toți Europienii cei învățați îl laudă și în veaci îl va pomeni, că în toate bibliotecile împărătești și crăești se află această Gramatică, ca un semn de laudă a neamului romînesc,» pe Mitropolitul Dionisie, pomenește subvenția anuală de șese sute de lei din Vistieria țerii, pe care Scarlat Calimah o dădea gazetei naționale grecești *Λόγος Ἑρμῆς*³. El se plînge de preferința pe care Romîniî din principate o au încă pentru literatura foștilor lor apăsători, «că cu dreptul pocî zice că de mai multe sute de mii de lei au cumpărat Romîniî cărți grecești și franțozești, dar cărțile românești numai unii patrioți le cumpăra. Spune mie: nu iaste tot fiul cel bun datoriu a cinsti pre tatăl său?» De ce nu se traduc cărți, de ce nu se tipăresc traduceri? Dacă i se vor găsi trei sute de abonați, cari să consimtă a da, pentru douăsprezece cărți, cu figuri, suma de 4 florini, 48 de crăițari, el e gata a relua ideia bibliotecii sale românești, care ar cuprinde: «Istoria pe scurt a Romanilor,

¹ Soția sa se afla în societatea menționată. V. mai sus, p. 339, notele 1, 2.

² Maria Derra și Sofia Arghiri, născută baronesă de Horváth, se întîmpină și în societatea femeilor romîne din Pesta.

³ Pentru care, vezi Kopitar, *Kleine Schriften*, I, p. 73 și urm., 94 și urm.

năravurile, relighia, legile politicești, îmbrăcămintea, mâncările, ținuturile și îngropăciunea lor; II. Istoria Ardealului, Țeara-Românească și Moldova; III. Literatura românească, arătând care au fost lucrat și care lucră și acum pentru literatura românească.» Apoi vor veni: Economia rurală, Minunile, Istoria Universală, Povești, Pedagogia, Zoologia, Botanica, descrierea Lumii și, în fine «Întîmplările Țerii-Românești și a Moldovei, arătând care au fost patrioții țerii cei adevărați» (Avis abonaților!). Ast-fel avem din nou, din prospectul de la 1825, planul întreprinderii părăsite în 1821¹.

Prin relațiile dintre autori, prin legăturile de tot felul cu Ardealul sudic, prin trimiterea spre tipar a cărților la Buda — cum făcea, pentru traduceri sale, Alexandru Beldiman²—, prin calendare și publicații periodice se făcu strămutarea ideilor nouă în principate, înainte de coborîrea din Ardeal a celor d'întăiu apostoli, înainte de întemeierea primelor școli naționale, însuflețite de scopurile nouă, în Moldova și Țara-Românească. Semne de această infiltrare de idei, de această pătrundere peste munți a noului curent de prefacere, conștiință și reabilitare, se observă, cum vom avea prilejul să vedem, în unele cărți religioase, în anumite traduceri sau în prefețele care le întovărășesc, în poezia timpului, în cită poezie originală avea acea vreme, dar și în unii cronicari de tranziție.

Maî mult decît *Tragodia* lui Beldiman am putea număra între asemenea scrieri operele lui Naum Rîmniceanu și lui Zilot Românul, prin care se întrevește acum direcția nouă, care o fac să transpară în chip necomplet încă și confus, dar destul de vizibil.

Cel d'întăiu era de origine Ardelean, de la Jiua, în regiunea Sibiului³, unde trăise bunul și buna sa, după militarizarea regiunii, adecă după întemeierea grănicerilor. Tulburările pentru

¹ Am vorbit de periodicul analog, pe care Budai și colegul său romin de la tribunalul de Lemberg, «translatorul» Teodor Răcocea, îl anunțase la 1817. În 1820 ieși o broșură, care cuprinde ceva din *Alexandria*; Pumnul, *Lepturariul*, II, p. 101 și urm.

² Care avu însă un conflict cu Carcalechi pentru că nu se terminase o carte, și ceru intervenția Agenției, Raport al Agentului din Iași, 15 Mart 1819; copie la Bibl. Ac. Rom.

³ El scrie «Jivna». Pentru identificare, v. Chendi, *l. c.*, p. 33, nota 2.

Unire, pe vremea prigonirilor lui Klein, făcură însă ca familia să treacă peste munți, în Muscel. Fugarii se stabiliră la Corbî, unde muri atît bunul lui Naum, Ioan, cit și buna. Familia celui d'întăiū participase toată la emigrație, pe cînd rudele de pe mamă rămaseră la Jiua, unde putu să le vadă Naum în bejenia de la 1788.

Ioan avu doi fii, dintre cari unul, Bucur, fu părintele lui Naum. Bucur învăță la București, la un dascăl bisericesc anume Lupu și, întorcîndu-se de acolo, urmă învățăturile ce se cereau pe atunci de la un preot, la școala, la buna școală a episcopiei din Râmnic, poate supt Grigore. După ce mîntui și aceste studii, trecu în Ardeal, unde se căsătorî. Întors, Grigore-l făcu protopop.

Naum, unul din fiii, mai mulți la număr¹, ai protopopului, se născu la Corbî, în ziua de 27 Novembre 1764, și acolo-și trăi și anii de copilărie. De timpuriū, după obiceiū, el fu pornit la București pentru a sluji pe vre-un «duhovnic» și a învăța carte de la dînsul, un început de carieră care putea duce pe un tînăr cu noroc până la Scaunul metropolitan. Dar Mitropolitul din 1770, Grigore, găsi că băiatul de șese ani e prea tînăr și-l dădu la școala elementară, unde învăță românește și grecește, «gramatica» acestor două limbi. La doisprezece ani, în 1776, Filaret, titular al Mirelor și viitor Mitropolit, îl luă la sine, fiind pe atunci² archimandrit al Mitropoliei Ungrovlachiei. La 1780, Filaret ocupa Scaunul din Rîmnic, care devenise vacant prin moartea învățatului episcop Chesarie. Cu dînsul veni în Oltenia și tînărul Naum, care îmbracă la episcopie rasa de călugăr și fu făcut diacon înaintea de izbucnirea războiului. Pe timpul «răzmeriții», Vlădica emigră și luă cu sine, în 1788, pe diacon, pe Dionisie Eclesiarchul³, pe mai mulți boieri și egumeni și pe un învățat călugăr de la Athos. Se retraseră întăiū la Sibiiū, apoi Naum și Dionisie căpătară un pașaport pentru «ca să mergem la una din mănăstirile Banatului», la mănăstirea sîrbească de la Lipova, la Hodoș-Bodrog adecă. Nu pare să fi stat mult timp aici, căci ni spune că a petrecut cei șapte ani de exil «cu dăs-

¹ El vorbește de «nepoții» săi.

² V. și mai sus, Cultura religioasă în perioada a doua.

³ De curînd Academia Romîna a primit *Condica Arnotei*, scrisă frumos și împodobită cu chipuri de Dionisie.

călia», dînd adecă lecții de grecește, limbă, pe care încă de pe atunci o știa destul de bine. La 31 Maiu 1794 el era în «Canița» încă, probabil în Banat.

Cînd se întoarse în țară, la 1795 el nu mai găsi în viață pe Filaret, care trecuse la București în 1792 și murise acolo după doi ani de păstorie ca Mitropolit. El servi atunci, pe rînd, pe episcopii Dosotei Filitis și Nectarie, la Rîmnic, dar mai temeinic se alipi pe lângă Costandie din Buzău, «al doilea bătrîn al său» după Filaret. Pe acesta, care-l făcu protosinghel, nu-l părăsi decît foarte tîrziu ¹.

În acest timp el nu părăsia ocupațiile sale intelectuale. Cel d'întăiu lucru pe care-l făcu la revenirea în patrie, fu să urmeze învățăturile ce începuse. Dascălul de grecește deveni iarăși elevul profesorilor școlii Domnești, și ideii naționaliste se deșteptară la dînsul, nu numai din cetirea cărților de peste munți și din familiarisarea cu spiritul ce domniă pe timpul pribegiei sale, în Banat și în Ardeal, dar și din ascultarea călduroaselor îndemnuri patriotice pe care le îndreptau către ucenicii greci Gheorghe Ghenadie, venit din Odesa, centru de agitație pentru liberarea Eladei, Neofit Duca, Vardalah, Lambrou Photiades, Constantin Ioannu, al căror «ascultător scurt timp» se numește ². Chiar mai tîrziu, cînd, pentru a-și cîștiga pînea, el deschise însuși o școală, la mănăstirea Sf. Ecaterina ³, el își continuă instrucția, plătind dascălii săi din ceia ce lua însuși ca dascăl, de la mănăstire și de la școlari ⁴. La 1814 era cîntăreș la Sf. Nicolae din Șelari ⁵. La 1818 fu chemat ca profesor la «Panaghia» din Ploiești, de unii boieri locali, și sosi în acest oraș la 5 April: școala lui se deschise la 22 următor, cu patru

¹ Costandie fu scos din Scaun de Alexandru Suțu și muri la București, în ziua de 8 Septembrie 1825. Fu îngropat la Biserica Sf. Dumitru din acest oraș, pe care o reclădise încă pe cînd era episcop. Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XLIII. Toate datele ce privesc pe Naum le luăm din această Prefață a d-lui Erbiceanu și din discursul de primire la Academia Romînă al aceluiași. Cf. *Bis. ort.* XII, p. 371 și urm.; XIII, p. 657 și urm.; XIV, p. 1 și urm., etc.

² Ὡν καὶ γὰρ πρωτόπειρος μαθητής, εἰ καὶ οὐκ ἄξιός κληθῆναι, ἀλλ' ἢ κατὰ χρηστικῶς, ὡς ἀκροατῆς ἐν ἑραχεῖ καιρῷ. *Cron. greci*, p. 238.

³ Σχολεῖον κοινὸν κρατῶν; p. 253.

⁴ *Ibid.*

⁵ Erbiceanu, *Naum*, p. 65.

clase¹. Stătu aici până la 1821, și ar fi preferat un loc de psalt la Buzău, la episcopie². Aici îl apucară tulburările, ce începură în Mart. După ce ele se terminară, Naum se întîmpină, supt noua Domnie, românească, a lui Grigore Ghica, în calitate de egumen la Sf. Apostoli din București, la 1822³. Acest loc îl avea și în 1823. La 1825, era dascăl în casa lui Scarlat Grădișteanu⁴; după ce demisionase din egumenat⁵. În 1828, el manifesta intenția de a se face sihastru la Călugăreni⁶. Egu-menii greci se întorsese, și el se retrase în 1833 la Cernica, lăsînd unui nepot averea sa, biblioteca ce strînsese. Aici se ocupă cu lucrări literare până în 1834, cînd căzu bolnav. Se făcu, la 25 Novembre, schimonach, împlinînd ast-fel vechia sa hotărîre⁷. În curînd, el se stîngea aici⁸.

Naum Rîmniceanu era, pentru vremea sa și pentru țara sa, un cărturar. Știa grecește, probabil slavonește, ceva turcește⁹, și poate și vre-o limbă europeană deprinsă în pribegie. Cunoștea istoriografia românească din principate, și-l vedem citînd pe Constantin Cantacuzino, într'un manuscript mai complect decît toate cele ce le avem¹⁰, o cronică a Țerii-Românești¹¹ și răzîmîndu-se pe Nicolae Costin¹². Nu lipsește nici mențiunea Istoriei lui Petru Maior, din care iea unele păreri, pe care le înțelege rău și le încurcă.

A scris mult: volume de notiți gramaticale fără importanță, de copii de documente privitoare la istoria ultimelor decenii din istoria patriei sale, însemnări personale, discursuri funebre, cuvîntări și poesii către părinți din partea copiilor, pe cari-

¹ *Ibid.*, p. 44.

² *Ibid.* pp. 43-4.

³ *Cron. greci*, p. XVIII. Chehaia-bei îi dăduse un «merticel la Sf. Mitropolie» (*Bis. ort.*, XII, p. 631).

⁴ Erbiceanu, *Naum*, p. 52.

⁵ *Ibid.*, p. 54.

⁶ *Ibid.*, pp. 66-7.

⁷ *Cron. greci*, pp. LIV-V.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Cron. greci*, p. 282: o citație în această limbă.

¹⁰ *Cron. greci*, pp. 244, 245: Νικ. Χον. και προβ. Καντ.: p. 426: προβ. Καντ.

¹¹ Erbiceanu, *Naum*, p. 48.

¹² P. 250 din *Cron. greci*.

instruia, discursuri patriotice ¹, engomii către persoane Domnești, planuri de reformă pentru școli, memorii despre... prețul peștelui și «bucatelor de post», traduceri, ca aceia a «Istoriei bisericești» de Meletie al Artei, făcută la Cernica, cărți de școală, încercări istorice, versuri. Scrise o introducere la gramatică ², o *Προπαιδεια τῶν ἑρῶν γραμμάτων*, pe care doria să o tipărească și în care, propunându-și, între altele, a combate pe acei ce nu credea în Dracul ³, el voiă să lămurească, în trei volume, ce e Lumea, Omul, Potopul, ce sînt Popoarele, ce e Legea scrisă, ce sînt Cunoștința, Credința, Speranța și Iubirea ⁴; în 1829, el alcătui o «Chrestoetie» — după cunoscutul scriitor și patron Darvari, ni se spune, — un manual grec al bunelor moravuri; în 1836, el redacta o «întreită răspundere către cele în potriua adevărului ⁵».

Era un bun patriot «dac»⁶, și-i plăcea să se ocupe de istoria națiunii sale, mai ales de originii. Dar acest cetitor al lui Petru Maior, acest călugăr care cunoscuse pe Molnar la Sibiu, a scris grecește și păreri sale despre începuturile neamului și cronică, în care povestea împrejurările din principate de la 1768 înainte, ca un fel de continuare la cartea editată în grecește de Tunuslii ⁷. Acest vrăjmaș al Grecilor, — pe cari însă nu-i urmărește cu satira în Corespondența unui Moldovean cu un Muntean, alcătuită de altul după modelul scrierilor satirice ale lui Vartolomei Măzăreanu ⁸, — care vorbea, în 1822, lui Grigore-Vodă Ghica de Mihaï Viteazul ⁹, se prosternase înaintea dascălilor greci, căroră se socotia nevrednic a li fi ucenic, menționase cu mulțămire originea grecească a Mitropolitului Dosoftei, de loc din Ianina ¹⁰, calificîndu-l de *ἀγγινούστατος καὶ λογιώτατος* ¹¹, făcuse pe rînd panegiricul tuturor

¹ Pentru cel de la Ploiești în 1818, v. Erbiceanu, *Naum*, pp. 21-2.

² *Προπαιδεια γραμματικῆς* sau *Εἰσαγωγή εἰς τὴν γραμματικὴν* din 1805, cu un adaos din 1808.

³ *Cron. greci*, pp. 251, 253.

⁴ *Ibid.*, p. 253.

⁵ *Ibid.*, pp. XXXII, LVII.

⁶ *Ibid.*, p. 247.

⁷ V. mai sus, capitolul Istoriografiei în principate.

⁸ V. mai departe.

⁹ Erbiceanu, *Naum*, pp. 52-3.

¹⁰ *Cron. greci*, p. 240.

¹¹ *Ibid.*

Fanarioților de la masa cărora așteptase și el o fărîmătură de pine: în introducerea cronicii sale, el cîntase ast-fel meritele lui Alexandru Moruzi, apoi, acesta plecînd prea curînd din Scaun, observase pe acele ale succesoriului său, Mihai Suțu, a cărui bătrîneță îl umple de respect pentru Domneasca persoană; numai de Constantin Ipsilanti vorbește rău, într'o cronică redactată după 1807, după definitiva lui plecare în Rusia, numindu-l *ἐπάροτος* și muștrîndu-l pentru hrăpiri¹. Însă Caragea, la care Naum patriotul, — care era să-l atace pe urmă pentru insolentă, blăstămîndu-i și sfetnicii, Vlahuți și Belu², — la care, zic, el descopere la început virtuți deosebite, primi partea sa de laude în *Gramatică*³. *Chrestoetia*, scrisă pe cînd Rușii ocupaî principatele, e dedicată, firește, de căldurosul naționalist Maiestății Sale Împăratului Nicolae Pavlovici⁴.

Inconsecvența în sentimente nu e mai mare la acest iubitor de a scrie decît confuzia ideilor. Dacă știe că Romîni își au începutul de la Romani și Daci, pentru faptele și numele cărora — îi umbla prin cap, se vede, denomiția de «Daco-Romani» pe care o puse în circulație Ardelenii — are o dragoste deosebită, dacă afirmă cu mîndrie, în grecește însă, că «sîntem colonia lui Traian»⁵, dacă se pricepe a repeta după Constantin Cantacuzino de unde vine numele de Vlach, el numără printre «syndaci» numai pe Moldoveni, uitînd tocmai pe Romîni din Ardeal; îl vedem admițînd că, orî cum, tot s'au dus o parte din coloniști peste Dunăre, dar au rămas alții, «în jurul orașului lui Decebal» — «regele nostru Decebal» — «și în Maramureș». După ce am stat un timp, crede el, ca un «cărbune acoperit», am apărut, precum arată Constantin Cantacuzino, iarășî în Banat, venind din «regiunea orașului lui Decebal». Mai tîrziu el susține că sîntem un amestec de Daci cu «Latini și Greci»⁶. Odată i-a venit în minte că Banatul își are începutul de la Cumanii⁷. În materie de limbă, el cîntărește cu serioșitate patru părți din elementul latin, două de elemente «italiene», două de

¹ *Ibid.*, pp. 266, 274.

² *Ibid.*, p. XLVII.

³ Erbiceanu, *Naum*, p. 45.

⁴ Pp. 74-5.

⁵ *Cron. grecă*, p. 245.

⁶ Discursul din 1818, în Erbiceanu, *Naum*, p. 25.

⁷ *Ibid.*, pp. 48-9.

elemente dace, una și jumătate de împrumuturi de la Bulgaro-Sîrbi, făcute mai ales prin cărțile de slujbă, și jumătate de la alte popoare, mulțămîta mai ales relațiilor comerciale. O mai ciudată babilonie fără metodă, legătură și scop, decît în capul călugărului acestuia, așa de zelos totuși și așa de stimabil pentru hărnicia și rîvna sa, — cu greu se poate închipui.

Naum se vede — la el nici odată nu poți fi cu totul sigur, atît de îngăimat vorbește —, se vede a fi avut gîndul de a scrie o istorie a Romînilor în grecește. Din ea a compus, supt Domniile lui Alexandru Moruzi și Mihalachi Suțu, o introducere, în versuri, un *ποιημάτων* său, cum îi zice singur, un *προομιακὸν ποιημάτων*, o mică lucrare introductivă. O avem; e făcută în versuri, mai mult sau mai puțin rău sunătoare¹. În ea se aduc laude lui Vodă Alexandru, lui Dosoftei Mitropolitul, boierilor, binefăcători, drept-credincioși, viteji, pomenindu-li-se principalele familii, cu explicații luate din Constantin Cantacuzino. Apoi autorul trece la «Lauda neamului romînesc», la «isprăvile neamului Romînilor», la «Lauda patriei», la «Salutarea patrioților din toată Dacia», pe cari-i îndeamnă la unire, fără ca printr'aceasta însă să se confunde rangurile², la «Neamul și limba Dacilor», adică aceiași Romîni, etc.

Rîmniceanu scrisese și istoria grecească a evenimentelor de la 1821, an pe care un anonim îl cîntă ast-fel, în Corespondența citată: «O minunat anule cu leatul 1821 ! Tu cu adevărat prin intrare-ți, de ai și pricinuit Romînilor amărăciune, dar de odată și deșteptarea; lunile tale Academii s'a'u închipuit pentru Romîni, zilele tale învățături s'a'u făcut pentru Romîni, iar minuturile tale ca niște sorî luminători s'a'u înfipt în simțirile Romînilor... Tu ești anul bunătății Domnului³». Dar așa ceva, sau o continuare până la 1821, nu ni s'a păstrat de la dînsul, de și avem documentele pe care le strînsese pentru a-i servi de informație și acte justificative⁴. *Cronograful* său grec, conservat în două versiuni⁵, cuprinde numai anii 1768 la 1810 și a fost redactat între

¹ D. Erbiceanu le-a tipărit ca prosă.

² P. 250.

³ *Bis. ort.*, XIII, p. 437 și urm.

⁴ Erbiceanu, *Naum*, p. 27.

⁵ Ambele la Academia Romîna, ca și toate mssle lui, dăruite de dd. D. A. Sturdza și C. Erbiceanu.

anii 1807 și 1810. E scris după amintiri, după spusele altora ¹, după gazete, *αί γαζέται* ², într'un stil sec, fără alte aprecieri decît doară cele contra lui Ipsilanti sau contra «zurbalelor blestemate» din Franța, «libertezii», sau din Polonia, «Coșincu» (Koszciusko), într'o limbă împeștrîtată cu romînisme — pînă și *λακουϊτόρο* ³! — sau cu *europenisme*, ca *βεγολάτων, πιχότα, πακέτο, κομητέτο, μα-υπέστον*, etc.

O singură dată a scris și Naum istorie românească în românește, și atunci se riscă, spre culmea nenorocirii, în versuri. Dacă sînt ale lui aceste versuri, ele nu-î fac onoare totdeauna, de sigur. Iată specimene dintre cele mai vrednice de atenție:

Cine sînt eteriștii ?

Grecii și calicii toți,
Opincarii, Ungurenii,
Iobagii și Oltenii,
Neamuri multe adunate,
Pribegiți din altă parte,
Leimongii și bragagii,
Arnăuți și simigii,
Slugile de la boierii,
Țigani meșteri cujnicerii,
Copii de la jocari
Și slugi de pe la brutarii,
Popi, călugări rasofori
Cu nume de mavroforii.

Cum sînt dascăli grecești, la cari urnă oare-cînd cu atîta tragere de inimă fratele Naum :

Terchea Berchea scurge-oale.
Grămada două parale,
Șapte-opt la o pară ;
D'aceia nu întreba ;
Ce cu a lor procopseală,
Ce era din sfînta oală.
Cînd începea să-ți arate
Ale lor vitejești fapte,
N'avea pace Odiseus,
Nici viteazul Achileus.

¹ Ὁς λέγουσι ; p. 273.

² P. 277.

³ P. 265.

El se bucură de zdrobirea jefuitoarelor țării :

Ticăloase oaste,
Bine stai pe coaste
.
Iată ați găsit
Loc de moștenit,
Patrida cea mare :
Din deal până 'n vale;
Iar, de nu vă 'ncepe,
Aveți și virtuape.

Pe Tudor îl înțelege cât și Beldiman, și o spune în versuri mai proaste decît ale acestuia :

Ai lui Tudor cu zavera
Îi desbracă de giubele,
Grecii cu elevterie
Desbrăca de anterie.
.
Zavera lor a fost
Cu pornire fără rost,
Numai să ne jefuiască,
Țara să o prăpădească....

Naum exprimă în bucățile sale versificate și considerații generale asupra nenorocirii patriei sale :

Lumea, cît este de mare
Și mulțime de țeri are,
Nu se află nicăire
A mai fi o stăpînire
Cu atîta obedire,
Nevoi multe și peire;
Nici un neam nu știu să fie,
Zăcînd în ticăloșie
Și pedeapsă ca și noi!

«Bieții creștini țeranii» sînt striviți, și jaful urcă treptele ierarhiei,

Și apoi, ca un burete
Mare ș'ațițat de sete,
Domnia-î soarbe pe toți.

Dar sînt «hoți» și mai mari, Turcii, cari aduc această stare :

Ci s'avem încredințare
Că Domnia și mai mare

Durere și decît toți
Sufere cînd ne despoie, —
Dar urmează fără voie
Poruncile de la hoți....

✓ Ce vremuri erau însă altă dată :

Crai avînd Romîni de neam.
Purtînd stema legiuită,
Care ni era iubită,
Că în cap noi i-o puneam.

Iată Mircea, Laiot, Țepeș :

Iar în urmă, o minune!
Patru miî în țepuși pune
Și pe Pașa în mijloc,

Care Pașă stă înaintea publicului lui Naum,

Cu țepuse printre coaste
Și umflat ca un purcel.

Ce poate face însuși Sultanul ?

Dar Sultanul Mare fuge
Obosit ca un măgar....

Aceste lupte cu purceii și măgarii dovedesc neapărat că

Noi nu sîntem neamuri proaste,
Ci și-acuma să cunoaște
Că sîntem d'ăi vechi Romanî.

Acum însă se mai găsesc *creștini*, cari să ne ajute :

Stăpîmirile creștine,
Nemți, Muscali, fiind creștine (!),
Totdeauna'au cugetat, —
Arătîndu-se cu milă,
Aū făcut Turcilor silă
Și țara aū ajutat.
Și acum putem alege
Ceî ce sînt tot dintr'o lege
Ș'o biserică cu noi,
A le face rugăciune
De astă amărăciune
Să ne scape de nevoi.

«Robia păgîină» trebuie sfărmată cu ajutorul *creștinilor*. «Cu crucea înaintea» și cu încredere, Romîniî vor goni, crede poetul, pe apăsătorii lor ca pe

niște căței rioși.

Orî cum, cu tot abuzul de zoologie, preferăm versurile românești prosei grecești a lui Naum Rîmniceanu. Și unele ca și cealaltă, fără a avea merite literare sau științifice deosebite, au pentru noi pe acela, istoric, de a caracteriza o epocă de tranziție.

E foarte puțin probabil să știm vreodată numele adevărat al «Romînului zilot», al zelosului compatriot, care ni-a lăsat, împreună cu o mulțime de versuri banale, adresate la fețe mai mult sau mai puțin de cinste și cinstitute, care ni-a povestit istoria principatului muntean de la Constantin Hangerli până la 1822, fără a mai pomeni o povestire asupra revoluției de la 1848, povestire, care nu ne interesează aici. S'a propus cîndva, pe baza unei anchete, numele lui Ștefan Moru, apoi, în 1890, d. Tocilescu, care făcuse acea încercare de identificare, reveni asupra părerii d'întăiu, oprindu-se, fără să putem cunoaște motivele, asupra lui Ștefan Fănuță¹.

Dacă numele «Zilotului» e aproape imposibil de stabilit, figura lui, shema biografică se pot fixa destul de bine. În adevăr, scriitorul tace numai asupra numelui său; încolo e unul din cei mai vorbăreți și mai difuși dintre autorii de memorii, veșnic preocupat de persoana sa neînsemnată, de sentimentele sale, cu totul banale. Cit ni povestește, ar ocupa mult mai puțin loc dacă n'ar fi acest continuu zgomot, această reclamare veșnică a cetitorului de la contemplarea evenimentelor la ideile, la aprecierile pe care și le formează naratorul și care i se par lui destul de importante pentru a nu fi trecute cu vederea.

E și aici o personalitate vioaie ca la Neculce, numai cît este o mare deosebire. Vedem pe Neculcea, îl înțelegem, nu prin amestecul său nesăbuit în lumea evenimentelor mari ce se desfășură în jurul lui, ci prin felul mișcat, prin vibrația de simțire cu care le povestește cronicarul, ce se ocupă însă numai de ele. Zilot, o natură comună, un vanitos limbut, ne hărțuiește continuu pentru a ni servi versuri de ale sale, pentru a ne asurzi cu exclamațiile și recriminațiile, pe care, ciocoiu cu sufletul înăcrit de invidie și nemulțămire, le răspîndește cu îmbielșugare în prolixă lui prosă. Insistența asupra persoanei sale proprii

¹ V. *Revista p. ist., arch. și fil.*, V, p. 58 și urm.; *An. Ac. Rom.*, partea administrativă, XII, p. 116. Cf. *Revista contemporană*, I, pp. 460-86.

se trece la un autor de istorie contemporană, care n'are o personalitate extraordinară sau un rol de frunte, numai cînd aceasta se face cu naivitate, și aici de multe ori naivitatea lipsește.

Dar cronica lui Zilot are în schimb două însușiri. Întăiu că găsim în ea, ca și în Cronica lui Dionisie Eclesiarchul, ca și în povestirea rimată a Pitarului Hristachi, o istețime populară, un spirit vioiu și vesel, care ne împacă cu multe defecte. Apoi, pentru că în incontestabilul patriotism, în patriotismul cam guraliv al cronicarului, se descopere o notă nouă, o notă de mîndrie, de exclusivism față de alte neamuri, o notă de așteptare și de speranțe, cu care nu sîntem deprinși la scriitorii munteni sau moldoveni, o notă pe care a auzit-o Zilot de la aceia pe cari i-a avut supt ochi, cînd, tînăr, se îndeletnicia cu «citirea istoriei, atît bisericestî, cît și politiceștî», și pe care el o repetă¹.

Trebuie să se fi născut pe la 1780, căci era «în copilărească vîrstă» la moartea lui Hangerli², iar la suirea pe tron a lui Mihai Suțu a treia oară avea peste două-zeci de ani³.

Despre tatăl său ni spune într'un loc că îmbrăcase în viața lui de boier «patru caftane» și servise țerii timp de patru-zeci de ani, lăsînd condică, care s'au pierdut însă, poate la 1821, «în groaznicele răzvrătiri ce au cercat patria». Dar rămase un om sărac, și fiul său trebui să-și înceapă cariera, pe care n'o duse nici odată foarte departe, ca om de casă. La cincisprezece ani el plecă de la părinți și sluji treisprezece ani unui «mare om, stăpîn al său», care—se vede dintr'un acrostich ce i-a făcut protegiatul său — nu era tocmai așa de «mare» și se numia simplu Clucerul Ștefan Conduratu⁴.

Pe cînd scria hîrțile patronului și se îngrijia de afacerile lui, poate pînă la umplerea și curățirea ciubucului, tînărul anonim începea să fie «zilot». «În vîrstă tînără de optsprezece, nouăsprezece, douăzeci de ani am simțit în inima mea», ni mărturisește el, «o aprindere de dragoste către patrie-mî»⁵. El trată această «aprindere» cetînd opere istorice și începînd de la o vreme să le și imite. Îl vedem citînd în cronica sa «hronograful

¹ *Cronica*, ed. Hasdeu, tiragiū a parte, prefața lui Zilot.

² *Ibid.*, p. 2. O vom numi, pentru ușurință «Cronica, I».

³ «Pînă la vîrsta care sînt, trecută peste două-zeci de ani.» *Ibid.*, p. 13.

⁴ *Cronica*, I, Prefața lui Zilot.

⁵ *Ibid.*

țerii»¹, «istoria țerii»², *istoria aceluï*, «mare tiran Napoleon»³, precum și aceia a «vestiților stavrofori»⁴. Pe apucatele se măi înfruptă și cu ceva grecește, ceia ce-ï permite a face la întîmplare o mică citație de om bine crescut⁵, dar recunoaște el singur «că această limbă puțin o a pipăit», invocînd ca motiv, fără a ne lumina strașnic, «nestatornicia patriei»⁶. Nu va fi știut, amu știaū însă mulți dintre contemporanii săi, acea limbă «franțozască», de vorbirea căreia *se trufia* așa de mult Alecu-Vodă Suțu⁷. Dar îl vedem într'un loc explicînd, ca un «cărturar slovenesc», ce înseamnă «velico»⁸.

Pe vremea cînd Pazvangiïi prădaū Banatul Craiovei, se vede că Zilot se afla la București⁹ și ni spune cum, în acele timpuri cumplite, «cu ochii a văzut nasuri, urechi cruțate, nu sburate de tot, ci în pieile spînzurate», la niște cărauși, ce n'avuse îndulgenți tovarăși de drum¹⁰. El fu cuprins de groază — «frică de om, nu alta, cu totii am privit-o¹¹» —, ca și ceilalți locuitori ai capitalei, și o luă la fugă. Se opri la Brașov, credem¹², unde se plînge că pribegii erau porecliți *locuste* și priviți cu ochi răi, ca unii ce prin venirea lor scumpiaū prețul obiectelor de alimentație¹³. În genere, viața peste graniță nu i-a plăcut, și el descrie cu neplăcere împrejurările de locuință de acolo. «Traiū înghesuit, uliți puturoase», așa-și resumă, puțin delicat, impresiile¹⁴.

El rămase în București pe timpul noului războiū ruso-turc,

¹ *Ibid.*, p. 7.

² P. 65. V. și p. 105, nota 1; p. 113.

³ P. 82.

⁴ Istoria revoluției lui Tudor, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, VI, p. 91. Vom numi această parte a scrierii «Cronica III».

⁵ Ἀγευσίς și εὐγευσίς, în *Cronica III*, p. 67.

⁶ *Cronica*, I, Prefața.

⁷ «Măria Sa, întunecat fiind cu totul, de multa învățatură elinească și franțozască, în care să trufiă»; *Domnia a treia a lui Al. Vodă Suțul*, în *Rev. p. ist., arch. și filol.*, V, p. 80. Vom numi această parte a cronicii «Cronica II».

⁸ *Cronica II*, p. 76.

⁹ V. *Cronica I*, p. 64: «D'odată auzim [la București] veste adevărată».

¹⁰ *Ibid.*, p. 65.

¹¹ *Ibid.*, p. 73.

¹² Căci despre refugiații de la Sibiiū zice: «spun»; p. 78.

¹³ *L. c.* Aceasta o spune și Wolf, II, p. 213, nota 2.

¹⁴ *Ibid.*

văzu administrația lui C. Ipsilanti supt controlul rus și în nouă forme europene, pe care el le găsește că erau «o văpsea necinstită și defăimată», se indignă de corupția generală supt ocupație ¹, de «puterea consulului rusesc în țeară de o potrivă cu a lui Vodă» ².

După fuga lui Caragea—altele nu le știm despre viața acestui personagiu obscur —, el ni arată că a concurat cu banii în mână pentru a căpăta o funcție cumnatului său, «om cinstit și cu fire bună», al cărui «moș» fusese în vremuri bune Mare-Vistier, dar că a fost învins de alții, ce puteau oferi mai mult ³. Zilot însuși avea o dregătorie pe atunci, și aceasta-l punea în legătură cu Mihalachi Suțu, ginerele lui Caragea ⁴ și «om trufaș». Când Alexandru Suțu, noul Domn, făcu înlocuirea Mitropolitului Nectarie prin Dionisie, scriitorul arată că a fost de față, ocupînd probabil vre-o funcție de cancelarie ⁵. Îl vedem redactînd o anaforă pentru o samă de boieri. «Am scris și eu o anaforă din partea bătrînilor boieri pentru o pricină împotriva cei ce o făcuseră acei boieri uniți cu Vodă, și, măcar de și era prea cuviincioasă și dreaptă, dar iar n'au prins nici-un loc, căci era spre folosul țării și împotriva interesului lui Vodă ⁶». Între boierii mari cu cari avea legături pe atunci, cari recurgeau la serviciile lui, era «bărbatul înțelept» Grigore Brîncoveanu, care binevoia să-i spuie ce a vorbit cu Domnul ⁷, cu «ighemonul său demonul acesta» ⁸. A cunoscut supt Alecu Suțu și pe bimbașa Sava, care a jucat apoi un mare rol în mișcările revoluționare de la 1821, și chiar pe Tudor. «S'au întîmplat», scrie el, «de l-am cunoscut, și, cu adevărat, avea omul și duh firesc, și vorba lui puțină, și totdeauna pe gînduri; și, cînd îl frigea cărbunele ce-l avea ascuns în inimă, scăpa cîte-o vorbă desperată asupra

¹ P. 86.

² P. 103.

³ *Cronica* II.

⁴ «Cu carele am avut eu înțelegere, ca din slujbă»; *ibid.*, p. 71.

⁵ «Unde m'am aflat și eu de față, de am văzut scoborîrea lui Nectarie și suirea lui Dionisie.» *Ibid.*, p. 74.

⁶ P. 76.

⁷ P. 83.

⁸ *Ibid.*

tiraniei, dar de unde să-mi plesnească în capu-mi că el hrănește în duhul lui aceasta ce văzum? Știa și trebile războiului¹.»

În timpul tulburărilor, el trecu la Brașov, ajutat în fugă de unul din capi zavergiilor. El asistă acolo la defilarea lamentabilă a revoltaților învinși și împrăștiți de Turci. «Și unii, cunoscuți fiindu-mi, că-î văzusem băgați prin slujbele țarei, singuri îmi povestea acestea și altele multe rele ce căzuse preste dînșii².» El văzu plecînd înapoi în țară pe Barbu Văcărescu, «boier bătrîn, cinstit, om bun și cu frica lui Dumnezeu», care nu făcuse rău nimăruî «decît poate din amăgire și greșală», dar nu intră în suita care întovărăși pe acest cunoscut al său³. Rămase într'un sat din vecinătatea Brașovului, până cînd, venind cu daraverile sale în acest oraș, nu i se mai «umplură ochii de vederi triste și de auziri întunecoase»⁴. Nu se hotărîse încă a reveni, cînd se ceti în Brașov firmanul de Domnie al lui Ghica-Vodă, înaintea Mitropolitului și a emigraților. Fiind printre cei «limpezi», el își făcu atunci curaj și trecu granița, «cu a sa familie, făr de altă tovărășie decît cu îngerul păcii», în toamna lui 1822. Tre-cînd din Ardeal, care nu-î plăcu nici în această de a doua pribegie și pe care-l califică de *rece și sălbatec*⁵, el merse de la Predeal la Ploiești să-și culeagă viile, și apoi la sfîrșitul lui Octombrie veni în București, spre a *trage cu urechia* și a-și căuta «agonisita căscioarei».

În exil, era bucuros a se vedea numai în țară, să fi fost osîndit măcar și «cu unghiile să sape și să se hrănească»⁶, dar aceasta nu-l împiedecă de a aștepta din partea Domnului pămîntean, ca răsplată pentru curatele și fierbințile sale sentimente naționale, răsplata vre-unei boierii de acelea, care nu se crezu potrivită cu un om ca dînsul. Aceasta-l făcu neapărat să găsească guvernul Domnului nou tot așa de rău ca și al Fanarioților și să se tînguiască, cu obișnuita lui limbuție, în prosă și în versuri.

De aici înnainte nu mai știm cum i-a mers. La 1848 trăia încă,

¹ *Ibid.*, p. 93.

² P. 99.

³ Pp. 99, 101.

⁴ P. 101.

⁵ P. 104.

⁶ P. 105.

de vreme ce ni se spune că a scris istoria întâmplărilor de atunci. Dar aici se opresc lămuririle ce se pot da asupra lui.

Tragicul eveniment al asasinării lui Hangerli, ucis în propriul său palat de purtătorul unui firman imperial — repetiție a omorului săvârșit în Iași la 1777 contra lui Grigore Alexandru Ghica — a inspirat pe proștii poeți munteni întocmai precum fusese inspirat în Moldova un poet prost să cînte moartea Domnului său. Doi poeți au lăsat posterității versurile lor asupra omorului din București.

Unul a cruțat sentimentele familiei sale, ascunzînd-și numele.

Acesta, autorul unor «Stihuri asupra venirii Nemților în București și asupra peirii Voevodului Hangerli»¹, atacă aspru pe boieri pentru nu știm bine ce păcate și cîntă într'un jargon greco-turco-romîn, sămănat cu «entărășuri», «modă», «furmă», «valea abeimu azel», «casavit olmasicu», «microprapie», fără a pomeni patru versuri întregi pe turcește. Ca rimă, *Nemți* rimează cu *drepți*, iar ca efect literar reproducem următoarele părți alese :

Precum Domnu Mavrogică
Că au taiatu pe Pătrică,
Așa și Maria Ta,
Căci pierduși pe Dumitrică,

saū :

La intrarea Nemților :
Mai virtos acei husari,
Stînd înfipti ca niște pari,
Pe acei cai potriviți —
De-ți părea că-s zugrăviți....

Moartea singură a lui Hangerli a fost jelită de un alt poet, turco-romîn și acesta, care rimează, în patru versuri ce vin unul după altul, *devlet*, *merhamet*, *dert*, *casabert*².

Față de asemenea cîntăreți firește că Zilot se presintă foarte bine. Și pe el în tinerețele lui îl emoționase moartea lui Vodă, și se hotărî a o da în poezie. Căci, zice el, rimator emerit, «poezia foarte mi-a fost lesne» — *quidquid tentabam dicere versus erat* al clasicului — «și mi-a fost dragă din firească pricină saū por-

¹ Publicate în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, III, p. 327 și urm.

² Urmează, în *Revistă*, bucata precedentă.

nire și, cu toate că la romînie, precum se află acum limba patriei, prea cu greu cade a poesi, dar pã mine această greotatã nu m'au putut depãrta de dînsa¹».

El compuse decî, pe scurt și în versuri scurte, «Domnia lui Constantin-Vodã Hangeriul, mazilia și perderea sa» și o *oferosi*, plin de «iubire de patrie» «iubitorilor de patrie, frații săi compatrioți» la 1800. Hangerli nu e tocmai cruțat în povestire, care-l înfãțișează ca un om lacom, stricãtor al vechilor obiceiuri:

Stricase acea mãrire ce are-acest principat,
Care la toatã Evropa e vestit și lãudat,

pentru nevoile rimei sãrace. Decî soarta lui tragicã a fost o pedeapsã, conchide juvenilul poet.

...Vai celui ce pute.
Sabia sã ascute!

El ar fi mers și mai departe cu povestirea — îi plãcea așã de tare sã facã versuri! —, dar nu-ı venia la socotealã nici sã-și ție versurile ascunse, nici sã laude pe Vodã Moruz, care urmase lui Hangerli, nici sã sufere urmãrilor criticilor, pe care simția cã trebuie sã le facã. Din fericire, Domniı se schimbaũ des atunci, și cine voiã sã vorbeascã rãu de dînșii în deplinã siguranțã, n'avea nevoie de o rãbdare extraordinarã.

Ducîndu-se Moruzi, el începu cu versuri și cãinãri în prosã continuarea micii poeme din 1800, dînd și explicațiile necesare pentru întrerupere — «cã pînã atunci încă nu mã aveam hotãrit a spune adevãrul, precum m'am hotãrit acuma, și de aceia am scurtat-o»². Dar întãiu complectã printr'o expunere în prosã ceia ce lipsia din bucata de versuri în privința Domniei lui Hangerli, dînd și pricinile omorului, fãrã a-l povesti însã din nou³. Domnul abia cãzut, Moruzi, e descris ca înzestrat cu bune însușiri: deștept, drept judecãtor, dar stãpînit de *lãcomie* și *scumpete*, care-l fac a persecuta pe «goletãțile de Rumîni, mîncãți de bir, fripți de greotãțile ce purta»⁴. Mai mult vorbește cronicarul despre afacerile lui Pazvantoglu și despre prãdãciunile oamenilor sãi

¹ *Cronica I*, Prefața.

² P. 16.

³ Și aici, ca și dincolo, Zilot spune cã a vãzut nelegiuirile vãcãritului. V. pp. 8, 28. În *Cronica II*, p. 87, se trimite pentru Hangerli «la istoria lui, ce am, osebit, alcãtuitã în stihuri».

⁴ P. 30.

în Oltenia, care au fost raportate lui Zilot de «unii din cei ce s'au aflat prin prejur și au fost văzători prăpădeniei Craiovei»¹, și alți «oamenii de credință»².

Cînd Mihaî Suțu pierdu la rîndul său tronul, Zilot nu uită să însemne și despre dînsul că a *risipit* țara, sau, în versuri, că

Mihaî Vodă sârmanul
Numai ce croia jacmanul,
Iar la sfîrșit nu gîndia³.

El explică această rea Domnie prin supunerea sfaturilor vătămătoare, mai ales acelora ale fiului său Grigore, *în minile căruia își dedese barba*⁴. Boierii nu se opun, competiția lui Moruzi — «cum se minîncă ca cîinii nesățioșii de Greci; am ajuns negustorie Grecilor din Țarigrad; cine dă mai mult, să fie Domn țerii neapărat»!⁵ — îl silește iarăși a stoarce bani, afară de dătornicii din Constantinopol.

Aici poetul cere cetitorilor săi răgaz și, stînd

Cu coatele în genuche, cu obrazul răzimat,

se întrebă dacă a scris până aici o poliloghie sau nu⁶. Firește că răspunsul e negativ.

După odihnă, se menționează temerile lui Vodă în privința Cîrjaliilor, formarea—ca pe timpul lui Mavrogheni—a unei oștiri,

De ticăloși Romîni, de bir căzuți pe coate,
Desculți și felegoși⁷.

prădăciunile făcute de rebelii turci, după știri de la marturii oculare⁸. Pe urmă, trece la pribegie.

Aici, «împovărat de treaba și grija stăpînească», el se oprește din nou, promițînd însă a ținea notițe de faptele ce se vor pe-

¹ P. 34.

² «Spun că ar fi trimis»; pp. 37-8. «Am auzit spînd om de credință care s'au aflat privitor acestui război»; p. 40.

³ P. 44.

⁴ P. 45-6.

⁵ P. 49.

⁶ P. 55.

⁷ P. 61.

⁸ «După cum mi-au spus chiar oamenii ce s'au aflat de față văzători»; p. 62. «Oamenii ce-au văzut, mi-au spus tîmplarea toată»; p. 63. «Spunea un om ce-au fost cu dînșii împreună»; p. 64.

trece, în vederea unei redacții viitoare. Aceasta n'o făcu decît după doisprezece ani, cînd urmă cu «întîia Domnie a lui Alexandru-Vodă Suțul».

Povesti adecă războiul cel nou dintre Turci și Ruși, dintre cari cei d'întăi se poartă ca «cei mai doritori părinți și buni patrioți» ¹, iar cei din urmă se fac vinovați de înlăturarea vechilor forme și de o administrație rea, cu singura excepție a lui Cutuzov ².

Cu cochetării poetice, care-l prind știm noi cît de bine, Zilot asemănă timpurile nouă din 1818, cînd scrie, cu cele de odinioară, și cîntă:

Astăzi Rusia și cu Nemția,
Astăzi Turcia și cu Anglia,

saă

Daco-Romanii
Bez Transilvanii ³, etc.

La Domnia lui Caragea, după pacea din 1812, el debutează iar cu versuri, cu alegorii, cu un «Vis al lui Poliopt», cu declarații că «altă îndreptare nu încap decît să lipsească Domniile greci și să fie ohavnicii Romîni», cari nu se pot haini, fiind de țară, cu noțiuni asupra progresului influenței grecești de la Cantacuzini încă, cu considerații asupra timpului cînd s'a distrus armata națională și efectele ce auz rezultat de acolo. Totul se termină cu versuri contra oropsiților Greci, și apoi Zilot intră în povestirea Domniei nouă a lui Alexandru Suțu, «ce i să zicea și Dracachi». Noul Domn e un lup îmbrăcat în blană de vulpe, un tiran cu «trufie drăcească», de care Romîni ar fi trebuit să se păzească :

D'aceia, o Romane,
Fii mai deștept, sărmane!

Cronicarul, indignat că «Romînul în țara lui e batjocorit și străinul mai cinstit», însiră, cu motivele lor neonestе, toate faptele rele ale lui Suțu, «hiara cea cumplită»: schimbările de

¹ P. 82.

² P. 97.

³ Pp. 104-5.

⁴ P. 66.

episcopi, ridicările necuviincioase a orî-cuî la boierie, «pentru că în țara aceasta barbe au avut și să cuvine a avea numai acei ce se învrednicesc după slava neamului și după slujbe de să sue la protipendada» ¹, stricarea instituției poslușnicilor, *pentru care i se rupe inima*, extorsiunile fiscale, încercarea de a pune mîna pe moșia Tîrgoviștenilor.

Ajungînd ast-fel la zaveră, el se dedă la o «jalnică cîntare», care, dacă n'ar fi calitatea inferioară a versurilor, slăbiciunea cugetării și dimensiunile mai restrînse — mai adăogim că versurile se amestecă aici cu prosa — ar formă corespondentul muntean al *jalnicetî tragodii* ².

În această parte a cronicii, redactată abia după ce totul se terminase, frica și speranțele, și se iviseră părerile de rău ale paraponisiților, se descriu jafurile oamenilor lui Ipsilanti, cari strică bibliotecile boierilor și mănăstirilor și rup cărțile, mint că vin Rușii în urma lor, despoaie pe toți și mîntuie înprăstiați de Turci «ca porcii» ³. Condamnînd însă pe Ipsilanti, pe Sava, «un lup supt piele de oae, un taler cu două fețe» ⁴, el nu înțelege rostul lui Tudor, și se bucură chiar de moartea lui. «Chip-zuia unii iarășî că, orî pentru ce va fi fost pierderea lui, însă noaă Romînilor aŭ folosit la cea mai de temeiŭ pricină, ce s'aŭ mai zis, că ne-aŭ scos din bănuiala Turcilor, ce avea întiiu asupră-ne, că am ardicat cap asupra Împărăției, care putea să ne aducă prăpădenia cea mai de pe urmă; iar cu uciderea lui ne-am mîntuit, și ni s'aŭ întărit iarășî ale noastre privileghiuri, încă și cu întoarcerea Domniei de la Greci iar la pămîntenî, precum din vechi aŭ fost» ⁵.

Dar nici în privința Domniei pămîntene, el nu vede decît supt unghiul îngust al propriului său interes. Ce Domn pămîntean e acela care lasă fără ciolan pe un atît de «zilot» supus? Și,

¹ P. 76.

² «Jalnică cîntare a lui Zilot, intru care se cuprind revoluția Romînilor supt Tudor Slugerul Vladimirescul, i zavera, supt Aleco beizadea Ipsilant, i stăpînirea turcească supt Chehaia-bei, și oare-și ce din Domnia romînească, întoarsă iar la Romîni de la Grecii fanarioți, supt Domnul Grigore Ghica Voevod, alcătuită de un patriot romîn și aferosită fraților săi patrioți spre știință și spre sfătuire.»

³ P. 98.

⁴ P. 99.

⁵ P. 98.

dacă aceasta se întâmplă; n'are «Zilotul» drept să spuie că schimbarea e numai aparentă» că abuzurile continuă, că oamenii compromiși în Eterie își păstrează trecerea, că, în cearta cu Domnul, Mitropolitul Dionisie e acel care are dreptate, că are de ce «mama» patrie «să pupe pe fiu cu buze înfocate» și să verse «lacreme și aburi din sudoare (*sic*)»?

Deosebitele părți ale opereii lui Zilot, operă slabă, dar impregnată, în această formă slabă, de interesantul spirit nou, au fost tipărite în timpuri și locuri deosebite. În intenția autorului însă, ele trebuiau să formeze un total, și aceasta se vede și din frecvențele trimiteri în urmă și alusii. Se mai vede în sfârșit din Prefață, care pomenește «răzvrătirea ce s'au făcut în leatul 1821» și povestirea ce i se consacră¹. Decî leatopișeuțul în versuri și prosă a început a se scrie în 1800. Iar el n'a fost stabilit în ultima-î formă și terminat decît la 1823.

Dar Naum Rîmniceanu și Zilot Romînul, istoricii «daco-romanî», n'au fost izolați. Fără a vorbi de narațiunile, pline de spirit național, asupra mișcării din 1821, narațiunii scrise, în cea mai mare parte, simțitor după eveniment, mă voiu mulțumi a cita cîteva opere care pot desăvîrși ideia ce ne-am format până acum de acești scriitori de tranziție în principate.

Se poate atribui lui Naum o interesantă corespondență fictivă, plină de amănunte sigure și colorate, asupra evenimentelor de la 1821? Această corespondență, care amintește pe a Nemților lui Măzăreanu, ar fi fost schimbată între un Muntean și un Moldovean, începînd cu anul 1818. Dar nu e alt ceva decît un blestem aruncat asupra epocii fanariote, după încheierea ei, dar poate înaintea de venirea Domnului de țară.

Autorul e un locuitor al Țerii-Românești. Nu e un boier mare, nici chiar un boier, ci mai curînd un om de casă, care știe și planuri tainice de politică. De cîte ori menționează pe Tudor, de atîtea ori alege între epitetele urite unul pentru a i-l aplica. E un hoț și un ambițios vulgar, un «prost pandur» și un vînător de Domnie acest «ticălos Teodor Vladimirescul», care vrea să înlocuiască prin opincării lui «tagma boierească». Vorbînd însă

¹ «Am scris și zavera, prea pe scurt, cu aligorie; adică supt cuvinte tainice, în care se coprinde iar pe scurt și stăpînirea turcească ce s'au întîmplat atunci aici și oareș-ce din Domnia romînească».

în aceste cuvinte de țărănimea revoltată pentru dreptatea ce i se cuvenia, scriitorul nu uită să facă laude, la împlinire, vre unui «înțelept boier și bun patriot», ca Logofătul Filipescu.

Puterea protectoare e pomenită cu un adânc respect, din care însă nimic nu se răsfrânge asupra persoanei consulului Pini, care e «pricinuitoarea tuturor răutăților către pămîntenii». Acest începător al calamităților pleacă din București, dar autorul rămîne, și de aceia datele precise, știrile întărite și de alte izvoare despre anumite împrejurări petrecute în scurtul timp cît domni Tudor între pandurii. Cred că va fi fost acest autor un cleric, căci prea mult se amestecă în afacerile bisericești pentru a înălța pe unii și apăsa pe alții, prea mult crede că binele țerii atîrnă de la prezența pămîntenilor pe Scaunele episcopale.

De Greci are groază: țara lui nu e făcută pentru a-î *impicioroga* pe dinșii. Mișcarea pentru «Grecia nouă» e o conspirație de falși «patrioți», de Arnăuți, de dascăli, de «școleri», de «tembeli după la cafenele» și de alții asemenea cu dinșii. Căpetenia revoltaților pleacă ducînd cu sine «blestemul drept merinde».

Putea să scrie Naum așa ceva? Nu cred. Într'un loc se vorbește de metoda lancasteriană, pe care acest vechi om de școală trebuia s'o cunoască bine, în termeni naivi cari ne fac să zimbim. Unde s'ar putea aduce acte în sprijin, nu găsim nimic, și cît îi plăcea lui Naum să se laude cu colecția lui! În sfîrșit, cunoaștem prea bine pe Naum pentru a-l crede capabil să scrie frumos, și necunoscutul scriitor are une ori descrieri bogate sau caracterisări care rămîn în minte¹.

Avem apoi, pentru a-l pune alături de Naum, un prelucrător în grecește al ideilor școlii ardelenе, boierul Emanuil Băleanu, pe care-l găsim în cele mai înalte funcții pe la 1821² și care a fost protectorul lui Gheorghe Lazăr.

El a scris o operă, trecută cu vederea până acum, o «Istorie a Romînilor», alcătuită din două părți: una trata despre Romanii în Dacia, cealaltă dădea o περιγραφή της Βλαχίας, o descriere a principatului muntean.

Judecînd după această carte, care se razimă pe bogate izvoare, pe mărturiile antice, pe «chronograful Țerii-Românești și al Mol-

¹ V. *Bis. ort.*, XIII, pp. 177 și urm., 257 și urm., 336 și urm., 417 și urm.

² V. Hurmuzaki, X, în tablă, la acest nume.

dovei», pe «istoricii ungurești» și cuprinde mențiunea evenimentelor petrecute pe pământul Daciei de la anul 2000 înainte de Hristos până la 1204, Băleanu era un om învățat și un spirit distins. El dă considerații asupra limbii, în care pretinde a găsi elemente genovese. Numai partea descriptivă e mai slabă. Aici autorul trimite la alte descrieri, caracterizează defavorabil pe locuitorii și anunță că trece la șirul Domnilor. Unicul ms. ce avem e însă întrerupt aici ¹.

Venim acum la tovarășii de idei ai lui Zilot, la cronicarii și scriitorii în genul și spiritul său.

Istoria celor petrecute la 1821 în Țara-Românească s'a scris de mulți scriitori, dar ei sînt târzi sau se mărginesc a spune ce au văzut, oprindu-se de la exprimarea unei judecăți mai generale. Am alege, dintre scrierile care par mai apropiate de întîmplări și care dau asemenea judecăți, două: Una e neterminată «Istorie a jăfuitorilor Țării-Rumînești, cînd feciorii lui Ipsilant s'aun pornit din părțile Basarabiei,» etc ². E scrisă de un cărturar care întrebunțează neologisme ca «manifesturi», «poliție», «curaje», de un contemporan, care redactează înainte de moartea lui Constantin Negri, caimacamul muntean, pe care-l numește «dumnealui Costantin Negrea» ³, de un patriot în sensul «zelosului Român», care-și bate joc de dascălii greci ce participară la mișcarea lui Ipsilant; de «dascăleacii cu cărțișoarele în mînă ⁴», atacă pe episcopii moraiți ce maltratează clerul român și începe opusculul său cu invective contra «veneticilor» și «haimanelor».

Doritor de unire între toți Romîni, vrăjmaș hotărît al Grecilor, un alt scriitor anonim, care cetia gazete europene — citează Monitorul frances — și regretă că n'are, pentru a-și spune durerile și dorințele, «puterea condeiului lui Demosten și a lui Xenofont», a compus pe vremea adunării, la 1824, a Împăraților Austriei și Rusiei la Laybach o «obștească tînguire ⁵», scrisă în

¹ E ms. grec 2 din Bibl. Ac. Rom. Partea întăi e împărțită în șese divisiuni, care cuprind la rîndul lor un număr de paragrafe.

² Publicată în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, II, p. 383 și urm.

³ P. 387.

⁴ P. 397.

⁵ Nu «mîngăere», ca în ediție.

versuri și în prosă. În ea se acuză Fanarioții că au adus decăderea țerii, se califică de «nelegiuit și rău» fugarul Caragea, care a părăsit țara «ca un tâlhar zioa în amiaza mare», se regretă că Româniilor jefuiți nu l-au oprit în cale și nu l-au ucis, și se recomandă a nu mai da nici Mitropolia în mâna Grecilor. Căci

Toți sînt hoți, toți sînt tilhari,
Vulpî viclene din Fanar,

care înșeală și mînîncă «ticăloasa Dachie». Sfătuind pe conaționali săi la înțelegerea între sine, scriitorul îi îndeamnă să nu aștepte numai decît cuvîntul, «părintelui Mitropolit», ceia ce pare a se raporta la Mitropolitul grec Nectarie și contribuie iarăși la datarea acestei bucăți, care la început trimite prin stilul său destul de modern la o epocă mai recentă. Ea a fost scrisă îndată după fuga lui Caragea, înainte de numirea lui Alecu Suțu și are marea însemnătate că arată — ceia ce se potrivește de altmîntrelea cu cele ce ni se spun în această privință de rapoarte diplomatice ¹, — că boierii munteni se gîndiră încă de atunci a cere Porții Domnia pămînteană:

Boierilor simpatrioți,
Pân' cînd de Fanarioți
O să fim așa supuși?
Iată prilej bun aveți:
Cereri Porții să faceți
Să nu fim ca pân'acuiș² !..

Autorul acestei bucăți ar putea să fie boierul Iordachi Goleșcu sau fratele său, Constantin, despre cari știm că au urmat cursurile școlii Domnești și că au scris în românește și în grecește. Căci un manuscris care vine din familia Goleștilor conține și această «obștească tînguire», care se mai află și într'un manuscris al Academiei Romîne ³. Manuscrisul d'întăiu cuprinde

¹ V. Iorga, *Acte și Fragmente*, II, la data de 1818.

² S'a tipărit în *Rev. p. ist., arch. și filol.*, II, pp. 177-8. Scrierile lui Izvoranu: *Istoria Zaveriei și Istoria lui Iancu Jianu* sînt însă, în adevăr, scrise foarte tîrziu. *Ibid.*, p. 397 și urm., 411 și urm. Merită atenție, din punctul nostru de vedere, și descrierea împrejurărilor muntene înainte de 1821 de un călugăr, care se oprește mai ales la abuzurile introduse de Greci în Biserică, descriere ce a apărut în *Biserica ortodoxă*, XVIII, p. 102 și urm.

³ No 591.

și alte lucruri care se raportă toate la schimbările de la 1821 sau la ultimele Domnii fanariote și sînt scrise toate într'un spirit de energetică dușmănie contra străinilor, de milă frățească pentru țerănimea stoarsă de biruri. Sînt, între aceste opusculă, comedii politice, o descriere pe scurt a împrejurărilor din 1821. Vom alege dintre cele d'întăiu pe aceia care atinge situația Țerii-Românești înaintea de suirea pe tron a lui Vodă Ghica¹: ea se află în manuscriptul Academiei. Comedia aceasta, redactată după norma comedilor pe care am văzut că le scriam în secolul al XVIII-lea Grecii paraponisiți în potriva stăpînilor lor greci, poartă titlul ironic de «Starea Țării-Rumînești în zilele Măriei Sale lui Ioan Caragea Voevod, făcută cu chieltuiala săracilor, din ceia ce aș mai rămas». Se adaugă «și povestea huzmetarilor și obșteasca anaforă a boierilor pentru privileghiurile Măriei Sale lui Vodă». Smeritul autor al acestui omagiu adus lui Caragea, în amintirea Domniei lui, iscălește «unul prea-iubit al Măriei Sale».

E un dialog al morților pe cari cîrmuirea i-a trimes pe ceia lume, cari aș închis ochii cu un suspin de ușurare, al morților cari ar prefera chinurile iadului unei întoarceri pe pămîntul patriei lor, unde suferise atîta. «Obrazele» care participă la acțiune, în scene sau «arătări», sînt toți țeranii, victimele muncitoare și pline de răbdare ale sistemului: moș Stan Pîrcălabul, Ioniță Sindea, Voicul Zapciul, Duică logofătul de Vistierie — aceștia chinătorii de meserie ai țeranilor birnici—și Mărinică băiatul. Îi încunjură «tot norodul», obștea satului, unde se petrec teribilele evenimente de toate zilele ce ni se înfățișează.

În actul întăiu morții vorbesc între dînșii despre dările pe care le descoperise spiritul inventiv al lui Vodă și al slujbașilor săi fiscali: «triminotetraminiă», «diminotriminiă», «dismonominiă», «monodiminiă», despre lunii întrind în două «tetraminiă» prin confuzia ce rezultă la urmă din atîta ingeniositate. «Monodiminiă», spune unul din interlocutori, «tot pe limba grecească, — că este limbă bogată și frumoasă, iar nu, ca a noastră, săracuță. Cu bogăția limbii lor s'aș îmbogățit calicii de Greci, din săracuța limba noastră.» «Ne pusese în fiare», spune unul, «ne închisese în co-

¹ O altă comedie politică, *Barbu Văcărescu*, se ocupă, satirisîndu-le, de începuturile nesigure și pricinuitoare de nemulțămiri ale Domniei naționale.

teneață, ne afuma cu pucioasă, ne cătrănea zioa și noaptea; unde am și murit, nespovediți, necuminecați». Un țeran povestește ce a văzut în lumea suferinților: «bărbații legați cot la cot, nevestele închise prin coșare, slujitorii cu bicele asupra lor, copiii răcnind, fetele plângând și zapcii strigând: «Bani, bani!»! «Mai bine să zicem dar și noi: *Toți Grecii să moară*, după cum zicea odată Manea nebunul: *Toți boierii să moară*. — *Moș Stan*. Dă Doamne.» «*Voicu Zapciu*» — până și el! — «Bine zău că n'aŭ scos» — în aceste timpuri de *asidosie*, de iertare a birului — «și birul morților. Ce era să pățim! — *Moș Stan*. Că numai atita ne-aŭ măi lipsit!» Se menționează cîntecele oamenilor prigonii de agenții Vistierului, cîntecele cîntate în cîrciume, «cu un viers apăsât», cîntecele de resignare ale unui popor pregătit la toate pedepsele dumnezeiești: «Să mîncăm ceapă și să bem apă,

Că vinul e scump!

În actul al doilea, se arată unde merg banii hrăpiți pe nedrept. Îi ieau boierii, boierii supuși, cari iscălesc, incuviințează și apără orî-ce, «obrazele știute». Dacă sînt și alți boierii, cari se amestecă unde nu li fierbe oala, în usina de alchimist a lui Vodă, pentru dînșii sînt, ca pentru Filipescu, locurile de surgun: «Tulcea, Castoria, Znagovul». Din potrivă, se răsfață în bine cinicii și imoralii ca... viitorul Domn pămîntean de măi tîrziu, un dușman, după cit se pare, al autorului, «beizdada Grigorie Ghica, ce-î zic Căciulă Mare», calificat — *le grec dans ses mots brave l'honnêteté* — de «alilocogam», dîndu-se pentru lectorul român explicații pe care nu le putem reproduce.

Actul al treilea dă nume, înfierează persoane. Se înfruntă, în genere, Grecii, cari «s'aŭ umplut de bani ca un cîrnat», boierii noi, ridicați la rangul de cinste prin dare de bani — «odată auz că prea puțin boier era, iară acum îi vezi ca furnicile pe pod», dar «capul răutăților», unealta principală a lui Caragea e Belu, «un om din proști, cum aŭ fost Samorcași și Nenciulescu, care aŭ prăpădit țara în zilele Muscalilor, luînd Vistieria cu bani». «Aŭ uitat, pe semne», spun despre dînsul victimele lui, «iminiî ceî spartî, cariî îi punea în zioa de Paști și nădragii ceî cîrpiți, ce-î ținea de zile mari».

Totul se mîntuie printr'un blestem asupra despoietorului săracilor, asupra parvenitului nesățios și dregătorului fără conștiință,

«*Moș Stan*. Să prorocim dar și noi, și să zicem din tot sufletul nostru: Bată-l Dumnezeu să-l bată. Fierul și oțelul să putrezească, iar el să nu putrezească, păduchii să-l minince ca bubele pe Iov! Singe și otravă să se c... e! Praf și țărină să se aleagă de casa lui! Și sufletul lui în mâna Satani. *Tot norodul, cu o glăsuire, ca ceașii, banii domnești*: Amin.»

Povestea huzmetarilor, unul din adaose, e convorbirea, de un spirit grosolan, dar foarte real, dintre un *oier* și un *vinăricer*, amândoi dabilari din banda lui Belu, cari arată cum au înșelat — inventînd, pe lîngă «oile fătătoare», supuse unei dări mai ridicată, «berbecii fătători», asimilați, cu toată existența lor pur metafisică, cu acelea, — cum au fost înșelați, cum au făcut să sufere și cum i-a făcut stăpînul să sufere, cum au despoiat și cum au fost despoiați de Belu.

A doua anexă e «Tînguirea» pe care am analizat-o.

Asemenea glasuri se auziră înaintea de marea furtună, asemenea idei, răspîndite între Romîni de ori-ce stare și de ori-ce cultură, de naivi sămănători ai rodnicilor idei, pe care nu le înțelegeau pe deplin, pregătirea schimbarea hotărîtoare. Profeții predicară în limbajul lor înalt și puținii îi încunjurară, culegîndu-li cuvîntul de pe buze. Dar acest cuvînt se duse mai departe, el străbătu în mințile celor umili și aceștia, vorbind celor mai umili decît dînșii, mulțimii cufundate încă în întunec, fură înțeleși de aceasta. Și, cînd veniră purtătorii de veste bună, ei se găsiră între tovarășii de cuget, glasul lor răsună în inimile tuturor, trezi în ele sentimente ce se afla de multă vreme încă, nelămurite, — și minunea învierii neamului românesc se făcu, precum proclamase Scripturile.

Literatura religioasă în perioada a treia.

Ceia ce caracterizează literatura bisericească în țările române pe acest timp nu e o însușire comună, un spirit general. Această literatură prosperează, se dezvoltă, pentru marele bine al limbii și al culturii populare, și în această perioadă, dar curentele nu sînt aceleași în Țara-Românească, în Moldova, în Ardeal și în Banat. Nici spiritul ce domină în publicațiile religioase venite din aceste patru provincii ale romînismului nu e același.

În Țara-Românească, vechiul curent, pornit din Rîmnic cu atîta timp înnainte, continuă și-și dă roadele, fie la București prin succesorii lui Grigore ¹, fie în Rîmnic chiar prin Filaret, mai târziu și el Mitropolit al Ungrovlachiei. Nici o influență nouă nu se simte în Prefețele cărților bisericești tipărite de acești prelați, și vom vedea că ei se pricepeau să îngîne abia cîteva păreri rătăcite în privința problemelor, esențiale pentru noi, pe care și le pusese limpede Ardelenii, le discutase cu pricepere și le resolvisese într'un sens înnălțător pentru națiune. Abia, către sfîrșitul epocii, episcopul Iosif, al noului Scaun din Argeș, va formă o legătură între școala religioasă munteană și școala laică din Transilvania, întrînd în relații cu unii dintre fruntașii acesteia. Iarăși către sfîrșit numai se suie, după ce viața culturală, rîvnirile pentru binele sufletesc al Romînilor, se stinsese la Mitropolia bucureșteană, pe tronul archiepiscopesc al Ungrovlachiei acel Dionisie Lupu, care, cu toate păcatele lui morale și politice, are marele merit de a fi fost sprijinitorul, într'un sens colaboratorul, lui Gheorghe Lazăr.

În Moldova, personalitatea excepțională, ca sfințenie, ca iubire

¹ V. ultimul capitol al vol. I.

pentru carte, a Mitropolitului Iacov Stamati crează, putem zice, un curent cultural bisericesc, venit de sus. De jos se ridică un altul, din lavra unde se așează, cu ucenicii săi de multe limbi și de multe neamuri, cuviosul și învățatul stareț Paisie, un Malorosian. Coboritor al uneia din cele mai mari familii moldovene, Veniamin Costachi învață la Neamț, unde trăia încă sufletul de activitate și evlavie, sufletul smerit de lumină al lui Paisie și, ajuns ierarch moldovean, apoi șef al Bisericii țerii sale, el reunește cele două curente, acela pe care-l găsi la Mitropolie cu acela pe care-l aduse el de la Neamț. Și, spiritul de peste munți pătrunzând indirect până la dînsul, el ajunsese să fie, nu părintele culturii bisericești din eparhia sa, ci creatorul curentului de cultură românească, acum conscientă, din Moldova.

În Ardeal, am văzut ce s'a făcut către sfîrșitul epocii, de Aron Budaï și de episcopul Moga la Sibiiu, și nu mai e nevoie să revenim asupra acelor silinți meritorii. La Blaj, Bob avu ambiția să sprijine cartea românească, prigonind pe cărturari, și din îndemnul lui izvorî o producție literară bogată, dar lipsită de ori-ce element profan, de ori-ce inspirație națională.

În Banat, cultura bisericească nu se putea dezvolta decît în marginile în care permitea ierarchia sîrbească din Carlovăț. Această ierarchie fu însă destul de tolerantă, și o literatură cu caracter religios și scolastic mai mult se dezvoltă acolo în perioada ce ne interesează, literatură care are o înfățișare proprie și pe care, ca și pe celelalte, va trebui să o studiem deosebit. Se știe că această literatură se grupează mai mult în jurul numelui parochului Țichindeal.

În locul lui Chesarie fu ales episcop de Rînnic Filaret, Grec de origine, «om învățat și șiret», ni se asigură¹. Nu știm numele său de familie, căci dintre cei doi nepoți cari-î reclamară moștenirea, unul se iscălia numai Pitarul Gheorghe², iar cellalt își luă față de Nemți, între cari studia și la cari se așează probabil pe urmă, numele de Fotie Filaret, după unchiul său³.

Era încă din 1776 Mitropolit titular al Mirelor, «al Miralichiei»⁴,

¹ «Der von Rinnik, welcher alle übrigen [Bischöfe] an Verstellung und Gelehrsamkeit bey weitem übertrifft, — Phylaret»; Sulzer, III, p. 501.

² Urechia, *Domnia lui Moruzi*, pp. 10-11.

³ Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate.

⁴ Îi succedă Matei. V. *Cond. sf.*, pp. 225-6.

și în acest an, prin îndemnul, și deci cu cheltuiala, lui se tipărește, la București, *Ceaslovul*. Acest titlu îl părași însă când, în Mart 1780, fu ales episcop al Rîmnicului¹. În ultimele timpuri înainte de alegerea sa, la 1775 de exemplu², el ocupase și funcția de vicariu al Mitropoliei Ungrovlachiei³.

Ca episcop de Rîmnic, el fu unul din solii lui Ipsilanti în Ardeal, pentru aducerea înapoi ai filor săi, dar pe urmă trăi în rele relații cu cîrmuirea. În 1784 încă, el fu exilat pe timp de opt luni la Craiova, și abia prin Februar-Mart ale anului următor putu să se întoarcă în Scaunul său⁴. Mavrogheni-l puse la presă, și această *geremetisire* făcu să apese la plecarea lui asupra episcopiei, pe care o găsisse liberă bănește, o sarcină de 18.500 de lei⁵. Își răzbună pentru acest jaf Domnesc primind cu toată cinstea pe generalul german Enzenberg, care-i mulțămia din Sibiiu, la 16 Octombrie 1791, pentru «multa dragoste și iubirea care a primit-o în vreme de șaptesprezece luni⁶».

Din această cauză și cu toată amnistia, el fu incomodat de guvern după încheierea păcii și trebui să recurgă la Agenție, care, la rîndul ei, se adresă legăției imperiale din Constantinopol⁷. Dar nemulțămirea cu dînsul trecu și, cînd Mitropolitul român Cozma, fost de Buzău, «un om foarte simplu, dar cucernic»⁸, muri în noap-

¹ Cipariu, *l. c.* Sulzer, III, p. 501; cf. *ibid*, p. 499; *Cond. sfîntă*, p. 229.

² V. *Omitiile* din acest an.

³ Sulzer, *l. ult. cit.* Cf. și mai sus, capitolul despre literatura religioasă în perioada a doua.

⁴ București, 5 Mart 1785. Raport al lui von Spaun către Raicevich: «L'évêque de Rimnik, qui avoit été exilé pendant huit mois à Crajova, ayant reçu la permission du prince, est retourné a Boncareste.» Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁵ Urechîă, *Domnia lui Moruzi*, p. 11 și urm.

⁶ Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁷ Herbert Rathkeal către Agenție, Buiucderè, 25 Iunie 1792: «gedachten verschiedenen Unannehmlichkeiten und Bedruckungen..., welchen der Herr Bischoff Philareth, der Caminar Hadji-Mosco, etc. wegen ihres in den letzten Kriegeszeiten bezeigten Anhänglichkeit gegen den allerhöchsten Hof ausgesetzt sein». Ambasadorul îndemnă pe prioniți a i se adresă direct și declară că nu va permite a se călca tratatul și amnistia. Pentru relațiile lui cu Austriicii și Rușii, v. și Urechîă, *Domnia lui Moruzi*, p. 5.

⁸ Sulzer, III, p. 500: «ein sehr einfältiger, aber erbaulicher Mann». Fost protosinghel al Mitropoliei, fusese ales la 4 Septembrie 1764 la Buzău, trecuse la 9 Octombrie 1787 la București; Cipariu, *l. c.*; *Cond. sfîntă*, p. 239 și urm.

tea de 12 la 13 Septembrie st. n. 1792 ¹, el fu designat în locul mortului, și alegerea-i se făcu la 23 st. v. ². Zăbava se explică printr'aceia că Filaret trebui să fie chemat de Domn la București, aflându-se atunci în eparchia sa ³.

Dar, neînțelegându-se cu Vodă, păstoria îi fu din cale afară de scurtă. În Septembrie—poate la 25—1793 ⁴ era silit să-și dea demisia: la 11 Octombrie el sfințiă pe succesorul său, alt Grec, Dosoftei Filitis ⁵. Muri puțin după aceasta, nu fără bănuielei de otrăvire ⁶. La 13 Iunie 1784, Domnul se ocupa de marea datorie — 52.800 de lei — pe care-o lăsase ⁷. Dispusese ca «hanul cel nou, ce este lângă dumnealui Banul Ghica», să rămîie Mitropoliei, cu îndatorirea de a întreține în timp de ciumă spitalul Sf. Pantelimon ⁸.

Gîndul lui Filaret a fost totdeauna îndreptat către instituțiile de cultură, a căror însemnătate știa s'o prețuiască. El reformă, se pare, școala din Craiova, cea grecească, al cărei dascăl, Dimitrie, arăta în 1796 că-i datorîa lui locul său ⁹. Poate

¹ Math. Janitsek către Agenție, București, 13 Septembrie 1792: «Melde auch gehorsamst das der Bischoff Mitrobolito heuthe nachts gestorben ist». Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate. Cf. *Cond. sfîntă*, p. 247 și urm.

² Cipariu și *Cond. sf.* Dar e curios că avem o felicitare — prematură? — din 11 Septembrie. Bibl. Ac. Rom., *Mitropolia București*, II, fol. 120 V^o. O notiță — Urechîă, *Pe foî de ceaslov*, p. 248 — dă însă data de 4 Septembrie.

³ *Ibid.*, fol. 114.

⁴ *Cond. sfîntă*, p. 278¹; *Pe foî de ceaslov*, p. 248.

⁵ Cipariu, *l. c.*; Urechîă, *o. c.*, p. 9. Și Filaret scria grecește: vezi scrisoarea lui din 16 Iunie 1781 către egumenul Teofil de Strehaia; raportul din 2 Februar 1787 către Domn în vol. citat din Bibl. Ac. Rom., fol. 89-9 V^o, 92-2 V^o. Un manuscris de scrisori grecești ale lui se află la mine în studiu, și mă voiu ocupa de el aiurea. Act românesc al lui, din 11 Iulie 1793; *ibid.*, fol. 105. Cf. *Rev. teol.*, II, p. 372.

⁶ Cipariu, *l. c.*

⁷ Urechîă, *o. c.*, pp. 10-2. Încă în 1798 se mai presintaū reclamații. Ms. citat al Academiei, fol. 91 V^o.

⁸ Urechîă, *o. c.*, p. 12 și urm. Condica Mitropoliei București pe anii 1796-801, la Bibl. Ac. Rom., cuprinde această mențiune: «1794, Dech. 20. Carte de ertăciune a lui proin mitr. Filaret». — V., în genere, pentru viața lui, pe lângă Melhisedec, *Schițe din viața Mitropolitului Ungro-Vlachiei Filaret II, 1792, și ale altor persoane bisericesti, cu care el a fost în relațiuni de aproape*, în *An. Ac. Rom.*, ser. II, VIII, sect. ist., și *Biserica ortodoxă* pe 1881, April, p. 459.

⁹ Bibl. Ac. Rom., ms. 642.

el a adus în bună stare tipografia grecească, pentru care i se dădea ordin, la 1-iū August 1784, a nu tipări nimic fără încuviințarea Domnească, «nici vre-un vivlion, nici măcar alt-fel de scrisoare sau hîrtie»¹. Cît pentru cea românească, el îi dădu destul de lucru: cînd era la București, acolo-î trimitea corecturile și raport despre nevoile imprimeriei «tipograful» și îngrijitorul, părintele Ioachim².

Ce parte avu în tipărirea *Mineelor*, s'a expus mai sus, în alt capitol. Întăiū trebuia, în adevăr, să mîntuie cu *Mineele*, pe care nici Mitropolia nici episcopia din Buzău nu se arătau dispuse a le continuă sau a-și lua partea la tipărirea lor.

După terminarea însemnatei lucrări tipografice a *Mineelor* urmă o încetineală a activității la Rîmnic. Ni se vorbește pentru anul 1781 de un *Ceaslov* și de o *Psaltire*³. Din scrisoarea menționată a unui Gheorghe, slujbaș al episcopiei, către Filaret, aflăm despre intenția ce avea la 1782 «părintele Ioachim», «ieromonachul Mitropoliei»⁴, de a tipări un *Orologhiu mare*⁵; în acest an apăru⁶ un *Triod*. O «Sinopsis, adecă cuprindere în scurt acei vechei și acei noao scripturi» se tipări în «noua tipografie» la 1783, în același timp cu o nouă ediție a *Pildelor filosofesti*. Cel mai bogat an însă e 1784, în cursul căruia se publică: un *Catavasier*, cu îndreptarea lui Grigorie ierodiaconul Rîmniceanul⁷, *Cuvintele* lui Doroteiū, «tălmăcite de pre limba grecească și îndreptate de prea-sfințitulū părinte chirū Filaretū episcopulū Rîmniculū»⁸, *Evanghelia*, un *Acatist*. În 1785 iese *Penticostariul* (7193). Din 1784 însă sînt *Cuvintele* lui Teodor Studitul, despre

¹ Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 516. El însuși își atribuie meritul de a fi întemeiat «tipografia grecească». Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 1.

² Raport al unui Γεώργιος, în *Bibl. Ac. Rom.*, *Mitropolia București*, II, fol. 118 V°.

³ Pentru cea din urmă, v. *Uricariul*, XXIV, p. 396.

⁴ V. *Catavasierul* din 1784.

⁵ Ὁρολόγιον μέγα. O listă de cărțile religioase muntene, pentru care se interesa în același an guvernul ardelean, se păstrează la Ac. Rom., doc. necatalogate.

⁶ Data, de la Facerea Lumii, e 7290.

⁷ Tipograf e tot Dimitrie Mihail Popovici, care-și iea titlul de «purtătoriu de grijă tipografieii».

⁸ Tipografii sînt ieromonachul Climent și popa Constantin.

care ni se spune iarăși expres că ele aũ fost traduse și îndreptate de episcop. Se mai citează, dintre tipăriturile lui Filaret, o *Cazanie* din 1781, un *Molitvenic* din 1782, o *Psaltire* ¹, o *Cazanie* din 1784, un *Triod* din 1786, o *Liturghie* și o *Slujbă a Sf. Stelian* din 1787. Războiul întrerupse apoi lucrul în tipografia episcopală ². Numai după încheierea păcii ieși la lumină *Cazania*, cu o Prefață de protosinghelul Grigore, în care se menționa Filaret, «ce aũ stătut până după începutul tipăririi cărții aceștia episcop Rîmnicului, ani treisprezece, iar acum s'aũ înnălțat în Scaunul Ungrovlachiei».

La București, pe vremea lui Cozma, ales, cum am văzut, și confirmat de patriarhul de Constantinopol în Octombre 1787 ³, cunoaștem o singură tipăritură: *Octoichul*, apărut în al optulea an din pistoria lui, în 1792, cu îngrijirea lui Grigore «Sidis».

Venind aici, Filaret se pregăti pentru o lungă și folositoare activitate literară. Cum ni spune însuși, în scrisoarea-i către Domn, din 26 Mart 1793, el adună cărțile bibliotecii metropolitane, împrăștiate în timpul războiului, reformă tipografia, pe care o găsi distrusă, ceru a se opri intrarea cărților bisericești ce se tipăriaũ peste munți, «la episcopia Uniților, cît și la Sibiiũ, cu nume de ortodoxie», cărți care purtaũ, pretinde el, indicația falsă a Rîmnicului ca loc de tipărire saũ apăreaũ fără a se arăta locul unde aũ fost lucrate ⁴. Dar, în scurta-i stăpînire, apucâ abia să dea la lumină, în noua sa tipografie, un *Catavasier*, în 1793.

Noul Mitropolit fu iarăși un Grec, Dositeiũ Filitis, a cărui consacrare se făcu la 11 Octombre 1793 ⁵. Era de loc din Ianina, cum spune Naum Rîmniceanu în opera sa istorică ⁶. Îngrijitorul

¹ V. și Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 517.

² V., pentru cărțile menționate în urmă și pe care nu le-am putut vedea înșine, Melhisedec, *art. cit.*

³ *Buciumul român*, I, p. 144; *Cond. sfîntă*, p. 239 și urm.

⁴ El amintia că și cărțile muntene sînt oprite în Ardeal și cerea ca acele din cărțile străine, care, după cercetare, ar fi îngăduite a pătrunde, să poarte pecetea Mitropoliei. Urechia, *Domnia lui Moruzi*, pp. 4-5.

⁵ V. mai sus, p. 371. Cf. *Cond. sfîntă*, p. 341.

⁶ V. mai sus, *Istoricii de tranșiie*.

tipăririi cărților religioase în lunga sa administrație, care ținu, fără însemnătate politică sau strălucire culturală, până la 1812¹, Grigore, protosinghelul din Rîmnic, care pare a fi fost un om zelos și luminat, ni vorbește ast-fel despre ierarchul său în Prefața la *Triodul* din 1798: «Moșia în carea ai văzut soarele întiiu, iaste aceia preste carea ai împărățit odinioară Pîrr... *Aproape de coloniile care în părțile Ipirului s'au tras preste cităva vreme din neamul nostru.*» În școala din Ianina încă, el ar fi dat dovezi de istețime, și prin destoinicia sa ajunse «ocîrmuitoriu unii mănăstiri întru o țară depărtată și într'un oraș mare și plin de ochi privighitori, cum sînt Bucureștii». Se *vîntură* apoi în călătorii instructive, cum se vîntură «griul în arie». Numit episcop de Buzău — după ce fusese, adăogim noi, diac la Mitropolie și archimandrit al mănăstirii Sf. Ioan ² —, la 11 Octombrie 1787³, el pune de se alcătuieste *Condica* episcopiei: «Deci arăt că cea mai întiiu și prea trebuincioasă săvîrșire carea ai făcut la episcopia Buzăului iaste că, găsind scrisorile ceale aferositoare și hrisoavele și toate cărțile de moșii, de dani și de întăriri ne-puse în rînduială, neadunate cum să cădea, ci supt primejdie de a să strica sau a să răpune, te-ai silit de le-ai strîns și ai grijit de s'au făcut acolo acea mare codică, cu mijlocul căriia să pot păstra de aici înnainte temeaele daniilor și ale pomeni-rilor, fără teamerea și pericolul în care până atuncea să afla». De timp de *răzmeriță* nu s'a temut, ci a rămas la locul său, făcînd, tocmai pe aceste tulburate timpuri, «beserică la viile episcopiei» și case de locuit, lîngă ea, refăcînd chiliile la episcopie chiar, «și pre la metoașe».

La București, ajutat de «fii ai patriei aceștia», ca acel ce a tradus *Triodul* din grecește și care era poate însuși Grigore Mitropolitul,—continuă panegiristul, a tipărit, de patru ani de cînd oblăduieste eparchia, «șase rînduri de cărți; adecă molitvealnice, ceasosloave, psaltiri mari, liturghii, pravoslavnică învățătură și triodul».

Încă din 1794, archimandritul Grigore Rîmniceanul, fost egumen de Vieroș și viitor episcop de Argeș, dă o ediție a *Pravoslavnicăi învățătură*, tradusă din grecește, din porunca Mitropo-

¹ El muri în Ardeal, tocmai la 14 Decembre 1826; Cipariu, *l. c.*

² Cipariu, *l. c.*; *Cond. sfîntă*, p. 219.

³ Cipariu, *ibid.*; *Cond. sfîntă*, p. 216.

litului, de biv Vel Clucerul Dumitrachi Fălcoianu, ruda unui boier prigonit de Mavrogheni¹. Grigore laudă în Prefață «pravoslavia» țerii: «Măcar de s'aŭ și frământat această țară cu schimbări de stăpîniri streine și aŭ ajuns la grijă din pricina a fealiuri de dejghinați..., s'aŭ risipit fâlnicile acestora ca pusde-riile, iar pravoslavia țării noastre ș'aŭ păzit semnarea sa, și n'aŭ fost lipsită de Domni blagocestivi și vestiți în fapte». Pentru a da dovadă despre această persistență în evlavia cea veche apar cărțile bisericești într'una. «Atîtea cărți, eșind între noroade, să fac atîtea guri propoveduitoare de adevăr.» Aceasta, în special, are drept scop a feri pe credincioși de mrejele pierzătoare de suflet ale Unirii, ce a corupt Ardealul: Mitropolitul a comandat-o pentru a «amuți buzele împutite ale hulitorilor celor ce mășiesc în urmele începătorilor de dejghinări, cari cu coada lor aŭ tîrit după sine atîtea mulțimi».

În același an, o altă carte de explicație a credinții se tipăria la București, și se traduse iarăși din ordinul lui Dosoftei. Traducătorii erau doi dintre ucenicii lui Paisie, starețul Neamțului, vestiții Gherontie și Grigore — acesta din urmă, deosebit de protosinghel și același cu viitorul mare Mitropolit muntean —, cari întrebunșase un text grec. Lucrarea poartă titlul de «Carte folositoare de suflet»².

La 1796 se tipăria *Psaltirea*, în 1797 *Liturghia*, iar la 1798 *Triodul* menționat, în Precuvîntarea căruia Grigore dă și noțiuni geografice și explică rămînerea în urmă a Romînilor, în ceia ce privește științele, prin zelul ce l-aŭ avut de la Constantin cel Mare încoace pentru cultura religioasă. «Mulți tineri», scrie el, «aprinzîndu-se de rîvna folosului patriei aceștia, aŭ mers cu inari osteneli și primejdii la țări depărtate, ca să învețe în școale vestite, nu măestrii, nici măsurarea pămîntului și a înălțimii, nici astronomie», — lucruri de care Grigore are ideie —, «ci numai cît se convenia la apărarea și întărirea sfintei creștinătăți». Întorși, ei traduc cărți și fac țara lor atît de înțeleaptă, încît... străini

¹ V. Sulzer, partea inedită; *Bis. ort.*, XII, p. 742; XIV, pp. 414, 718-9.

² O nouă ediție ieși în 1799, cu laude pentru «rîvna Prea-Sfinției Sale cătră talmăcirea cărților celor sfinte și de sufletu folositoare»; o a treia în 1800. Vom vedea că există și o ediție moldovenească din 1819. Cf. și *Uricariul*, XXIV, pp. 396-7.

de pretutindene năvălesc într'insa. Înainte de 1800 apar *Cuvintele lui Simion Bogoslovul* și un *Chiriacodromion*¹.

După retragerea lui Grigore Rîmniceanul, credem, un nou Filaret, Mitropolit al Mirelor, editează, în Octombrie 1801, *Slujba Sf. Dimitrie Basarabov*, adăogind opera lui Cariofil², «Părtinirea sfîntului mucenic Ioan Rumînul», precum și «Slujba Sf. Ioan de la Suceava» și puind în fruntea culegerii o prefață a sa. Știind cît s'a lucrat supt el și predecesorii săi colegii săi de pe la celelalte eparchii, Dosoftei făcea în 1804 să se oprească iarăși cărțile imprimate, cu nuanță de schismă și false titluri rîmnice, în Ardeal: «patru tomuri coprinzătoare de cele șapte Taine bisericești, i niște triode și apostole», produse ale tipografiei Seminariului din Blaj³.

Pe timpul ocupației rusești se tipări la București, cu versuri către stema nouă, împărătească, la 1808, un *Euchologiu*. În Mitropolia din București se mai publică, în anul următor, o *Învățatură creștinească*⁴.

În această îndelungată administrație a țerilor noastre, pe care sperau să le poată păstra de acum înainte, Rușii înlocuiră pe amîndoi Mitropoliții, pentru a-și pune creaturile lor. Lacomul de bani, dar activul Dosoftei făcu loc întăiū unui Romîn, *ucenic* al lui Chesarie, al «vestitului Chesarie, episcopul Rîmnicului»: Gavril, care încercă o reformă a mănăstirilor muntene, cîrmuite pe atunci de egumeni greci. În Scaunul metropolitan, pe care Gavril îl ocupă numai foarte puțin timp, veni pe urmă Grecul Ignatie, om învățat, care știa să ție logosuri franțuzești⁵ și primi în 1816 dedicația unui *Sogno di Scipione*, tradus din grecește⁶, dar lăsă o reputație urită, de om trufaș, viclean, nerespectuos de dogme, de mîncător de carne în posturi⁷. Cînd Rușii ple-

¹ Prefața ediției din 1800 a «Cărții folositoare de suflet». G. Dem. Teodorescu, în *Efr. Poteca*, citează un *Chiriacodromion* din 1801.

² Acesta a mai fost pomenit în vol. I.

³ V. adresa, din 30 Octombrie 1804, a Logofetei către Agentul imperial din București în corespondența Agenției, la Bibl. Ac. Pentru cărți ce se aduceau din Veneția, v. *ibid.*

⁴ O altă ediție în 1828.

⁵ Naum Rîmniceanu, în *Cron. greci*, p. 294.

⁶ V. și Papadopol-Calimah, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, VI, p. 126 și urm. În această carte, apărută la Pisa, se dă și chipul lui Ignatie, atunci scos din Scaun. Cf. *Bis. ort.*, XVI, pp. 317-8.

⁷ Zilot Românu, *Cronica* I, pp. 88-94.

cară, Dosoftei fu restabilit, dar tipărituri nouă nu mai avem de la dînsul.

Îi succedă la 16 Decembre 1812, Grecul Nectarie Moraitul¹, sprijinit de Caragea și care era, de la 8 Octombrie 1792², episcop de Rîmnic.

Nectarie tipări la Rîmnic în 1794 un *Apostol* cu Prefață de dînsul, o *Psaltire* în 1796³. În 1811 în fine, în tipografia episcopală, tipărește Ignatie Mitropolitul un *Octoih*.

Nu mai puțin harnic decît Nectarie, mai harnic decît dînsul, mai destoinic supt raportul literar se arată noul coleg al acestuia, cel d'întăiu episcop de Argeș⁴. La 10 August 1794, Mitropolitul Dosoftei recomanda credincioșilor din noua eparhie pe «episcopul lor», «acest nou episcop, pre carele și noi mult am ostenit ca să-l așăzăm pentru folosirea aceștii noauă episcopii de doauă județe, adecă a Argeșului și al Oltului, ca pre unul ce iaste cercat și vreadnic de această păstorie»⁵. Alesul, Iosif, era Român, «de fel din satele ce are plaiul Loviștii peste Olt, în partea Craiovei», «fiind îmbunătățit și cu daruri ca acelea potrivite la un archipăstor» chiar, dar «moale la vorbă și *υπολογος*, adecă prefăcut»⁶.

Am văzut înaintea o parte din activitatea sa literară și legăturile lui cu Romîni de peste munți⁷. Mai putem adăogi că el a dat o a doua ediție din «Apologia contra celor fără de Dumnezeu», tradusă din grecește de Gherontie, pentru a com-

¹ *Bis. ort.*, XIII, pp. 64-5. Pentru alegerea sa ca Mitropolit, v. *ibid.*, pp. 270-1.

² Cipariu, *l. c.*; *Bis. ort.*, XIII, pp. 178, 180, 265-6, 375.

³ În Precuvîntare se întrebuițează neologismul «persona».

⁴ Acest Iosif pare a fi «protosinghelul» de Rîmnic pomenit la 1783 ca îndemnător la tipărirea *Sinopseî*. El ar mai fi tipărit în 1820 la București *Omilă*; Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 301: în tipografia nouă a doctorului Constantinache Caracaș. Pentru el, mai v. *Bis. ort.*, XII, p. 533; XIV, p. 414.

⁵ «Pentru această noao episcopie s'a'u nevoit și alții altă dată ca să o așaze, ci Dumnezeu acum a'u voit.» *Bibl. Ac. Rom.*, *Mitropolia Bucureștii*, II, fol. 107.

⁶ Zilot Romînul, *Cronica* II, p. 73. Cf. *Cond. sfîntă*, p. 279 și urm.

⁷ V. mai sus, la Molnar. Pentru Nicodim Greceanu, care-i ceruse sfatul în privința unei publicații, Odobescu, în Papiu, *Șincaî*, p. 81; *Bis. ort.*, XIV, p. 411. Pentru *Minee*, o scrisoare în *Bis. ort.*, XVII, pp. 32-4.

bate pe «Volteriştiî, păgîniî adecă, cei fără de Dumnezeu ai veacului acestuia»¹. Şi ȓaicî apare rolul lui Iosif de mijlocitor al cãrturarilor bisericeşti din deosebitele ţeri locuite de Romîni. Precum apare şi în faptul cã la Neamţ a apãrut la 1816 «*Épitomî τῶν θεῶν δογµάτων*», de Atanasie de Paros, şi alte opere religioase, traduse din greceşte «prin oserdiia şi silinţa iubitorului de Dumnezeu episcop al sfintei episcopii Argeş, chiriu Iosif», care condamnă, în Prefatã, cu asprime, pe Uniţi, paseri de noapte, şi cãrţile lor «cele cu scorniri străine de înţeleagerile Sfinţilor Pãrinţi, stricate şi cu necurãţii apuseneşti afumate»². El tipãreşte apoi «Paraclitichi», şi tot el îndeamnă la traducerea lui Nichifor Calist Xantopulo pe «stareţul» de la Neamţ, înnainte de 1814, Gherontie³.

Fireşte cã Nectarie a gãsit Mitropolia bucureşteanã în cea mai desãvîrşitã desordine, dar nu şi-a făcut sînge rãu pentru aceasta. Lãsã preţioasele cãrţi şi manuscripte «alandala» în podul palatului sãu şi duse mai departe viaţa sa de «bon vivant» vesel, ocupat de mici intrigi şi de probleme de bucãtãrie⁴.

Cãrţi s'au tipãrit cîteva, dar puţine, neasãmãnat mai puţine decît în Moldova, unde se pornise un puternic curent şi o mare activitate. Sã citãm: «Molitveanicul bogat, întocmai dupã cel de la Rãmnic» şi «Apologhia», pentru care am vãzut cã a cheltuit episcopul Iosif, ambele din 1819⁵. Numaî cea d'întãiu 'a ieşit din tipografia, neglijatã de multã vreme şi decãzutã a Mitropoliei.

Urmaşul lui Nectarie la Rîmnic fusese nepotul sãu Galaction. Cît a fost în Scaunul oltean, el a urmat opera de luminare prin cartea bisericeascã.

În 1813 se tipãresc: *Învãţatura pentru ispovedanie, Liturghia*;

¹ Se tipãreşte supt Alecu Suţu, în tipografia nouã a lui Clinceanu şi Topliceanu, de «monahul Isaia tipograf, din mãnãstirea Neamţului», unde vom vedea cã ieşise întãia ediţie.

² Şi în «Tilcuire» — v. mai jos — se atacã un «din Blaj oare-carele deşãrt de socotealã şi plin de fumuri», care ar fi făcut pe ortodoxi «ţirani şi proşti, el fiind aşa». E vorba de publicaţia rominã a lui Vaida, în care însã «ţereani» înseamnă locuitori din Ţara-Romãneascã.

³ O tipãreşte, pe aceastã «Tilcuire pre scurt», Grigore, tovarãşul lui Gherontie.

⁴ Mac Michael, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, VII, p. 33.

⁵ «Deatorinţile presviterilor» din 1817 par a fi o tipãriturã ardeleanã.

în 1816, *Vieța Sf. Vasile cel Noă*, tradusă de protosinghelul Rafail.

Se știe cum Alexandru Suțu, avînd nevoie de bani, se hotărî să sacrifice pe Nectarie, spre marea mulțămire a *naționaliştilor* munteni de atunci, cari-l uriau ca Grec. Unii voiau să puie în locul Moreotului pe Românul Iosif, de la Argeș, care era însă prea bătrîn și bolnav († 27 Octombrie 1820), și nu voia să cheltuiască pentru înălțarea lui¹. I se preferă deci un prelat, asupra căruia am dori să știm mai mult, pentru marele rol pe care-l jucă în sprijinirea apostolilor ideilor nouă în Țara-Românească.

Dionisie Lupu, patronul lui Gheorghe Lazăr, era la 1819, cînd fu silit Nectarie să demisioneze, un prelat «mai tînăr, cu știință de trebile archiepiscopiei, de tînără vrîstă aflîndu-se în slujba Mitropoliei și mai îndrăzneț la cuvînt, precum ar trebui la această vreme»². Un «adevărat Român, încă și de viță bună, fecior de boier, și cu daruri împodobit, practicos atît întru cele bisericesti cît și întru cele politicești, peste toate, cu totul depărtat de iubirea de argint». Era egumen de Tismana³.

Ca și contemporanul său Veniamin Costachi, Dionisie Lupu a fost ca om politic inconsecvent, ușuratec și — ceia ce n'a făcut Veniamin nici odată — a recurs la tot felul de subterfugii, de intrigă, de minciuni și de înjosiri față cu Rușii pentru a-și păstra și recăpăta mai tîrziu Scaunul episcopal, pe care nu-l dobîndi, după ce-l pierduse pe dreptate⁴. Dar și-a răscumpărat multe din aceste păcate prin curajul și iubirea cu care a întreprins reforma clerului și reforma școlilor, cu care a luat în mîinile sale cauza purificării morale și a redeșteptării naționale.

¹ Succesorul lui Iosif la Argeș fu alt Român, Ilarion Deleanul, Grec de origine, om meșter la discursuri — *Bis. ortodoxă*, XIII, p. 208 și urm. —, prietenul și sfătuitorul lui Tudor (*Bis. ort.* XIII, p. 274; XIV, pp. 419-22). Iar Grecul Costandie de Buzeu, nepotul lui Dosoftei, fu înlocuit, tot supt Suțu, și din aceleași motive, cu Românul Gherasim Rătescu, Bălăcean după mamă. V. Zilot Românul, *Cronica* II, p. 76.

² Zilot, *l. c.*, p. 74.

³ P. 75; *Bis. ort.*, XIII, p. 271; XIV, p. 410.

⁴ Întors din Ardeal, unde se făcuse mult timp bolnav de picioare, el muri ca egumen la Deal. V. Erbiceanu, *Cron. grecă*, Prefața; Hurmuzaki, X și V. A. Urechiă, studiile asupra Bisericii muntene în acest timp, — în *Tinerimea romînă*, noua serie, I.

Cărți a tipărit puține până la 1821: în 1819, «*Apologhia*, adecă cuvînt saŭ răspuns împotriva socotealii celor fără de Dumnezeu», din care întăia ediție munteană apăruse la 1819, *Cuvîntul lui Ioan Gură-de-Aur și Psaltirea* prescurtată de Sf. Augustin, în 1820. Dar a oprit despărțeniile dese, a cerut studii preoților, a interzis chirotonisirea lor pe bani, a distrus obiceiul împrumuturilor pe care le făceau episcopii în sama eparhiilor lor¹.

Pe urmă, a fost primul Mitropolit muntean care a trimis bursieri în străinătate, pentru a pregăti ast-fel profesori romîni la școala națională românească din București. Pentru învățăturii superioare plecară ast-fel în «Evropa»: la Pisa și Paris, C. Moroiu, I. Panteliu, Simion Marcovici și ieromonachul Efrosin Poteca, mai tîrziu un activ dascăl și traducător, care apucase a tipări la această dată «*Mai nainte gătirea spre cunoștința lui Dumnezeu*», apărută în 1818 la Buda, cu cheltuiala «înnaltei școale Domnești»². Dar activitatea acestor tineri nu începu decît după 1821.

Dar aici nu se mărgeni sprijinul acordat de Mitropolit culturii românești. Promisese a face o școală de teologie enciclopedică și de musică³ de limba țării. El creă, cum vom vedea, pentru întăia oară învățămînt superior cu direcția națională, «școale mari Domnești, cu profesori învățați», cari predau, în românește și pentru scopuri românești, «cuvîntarea de Dumnezeu și filosofia, retorica, metodică, poesia». Preoții, cari trebuiau să învețe «teologhia» înnainte de a putea fi hirotonisiți, erau îndatoriți să ție «școale pentru prunci» în satele lor. Alături cu bursierii cari merseră să caute lumină în străinătate, porniră doi dascăli de cîntări «după sistema cea nouă a sfintei Bisericii a Răsăritului»: Macarie ieromonachul, portarul Mitropoliei și «chir Nil Nicolae Poponea, bărbați cu științe și desăvîrșiți în meșteșugul acesta», pentru a

¹ *Bis. ort.*, XIII, pp. 271-2.

² Pentru acești bursieri, v. Bianu, în *Rev. nouă*, II și G. Dem. Teodorescu, *Efrosin Poteca*, tras aparte din *Rev. p. ist., arch. și filologie*, II. Și V. Popp, în Prefața la *Psaltirea în versuri a lui Prale*, menționează pe cei patru tineri trimiși de Dionisie în Italia, și între aceștia pe Efrosin Poteca. Carcalechi pomenește cartea din 1818 în *Bibl. rom.*—Testamentul lui Poteca, în *Instr. publică*, I, pp. 1-3.

Pentru o autobiografie a lui Efrosin Poteca, pe care o posedă d. Gaster, v. a sa *Gesch. der rum. Litt.*, p. 333.

³ *Bis. ort.*, XV, pp. 874-5.

tipări la Viena cărțile trebuitoare cîntăreților bisericești în stil mai modern¹. Unul dintre cei doi trimiși, Macarie, un orator, care își iea titlul de «portarie al Sfintei Mitropolii a Bucureștilor și dascălul școlii de musichie», își îndeplini la 1823 misiunea, cînd Mitropolit era acum Grigorie. În acest an apăru *Theoriticon* al său, tradus din grecește, după care trebuiau să vie, în timp de două luni, — cum a și venit — *Anastasimatariul* și, «după puțină vreme», *Irmologhiul*, toate trei după «sistema musichiei celei noao bisericești», pe care o reprezentau la București, în lipsa lui, dascălii Costachi și Grigore².

Dionisie nu se mai întoarse ca Mitropolit din pribegia sa ardeleană, precum din retragerea sa din urmă de la Avrig nu se mai întoarse profesorul Gheorghe Lazăr. Dar și unul și altul lăsase — unul, adevărat, cu voie, pe cînd cellalt fără voie, — înlocuitori cari duseră mai departe opera începută și se apropiară și mai mult decît premergătorii de biruința noului curent în Țara-Românească³.

* * *

¹ Carcalechi, cele două apeluri ale sale, din 1821 și 1825.

² Pentru predecesorii psaltului Macarie, în metoda veche și cea nouă a cîntului bisericesc, v. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 362. Cf. *Bis. ort.*, XVI, pp. 111-2, 808 și urm., 815-6.

³ Pentru tipăriturile religioase muntene, v. și «Istoria» lui Klein, în *Instr. publică*, II. Multe știri despre viața în mănăstirile și residențele din principate le avem de la un călugăr, un călugăr pămîntean, din familia aceluși sfînt românesc din secolul al XVIII-lea care a fost cuviosul Antonie din Rîmnic. Chiriac Rîmniceanu s'a născut în orașul de la care-și iea numele, pe la 1787. Era dintr'un neam de boieri mai mici, și aflăm de la dînsul că fratele i-a fost al doilea Vistier.

Cea d'întăi învățătură a primit-o în mănăstirea Bistriței, unde slujia la «slujba stranei», de la «paraeclisiarhul, îngrijitorul bisericii și aprinzătorul de candelă». De aici trecu, pentru carte, la Mitropolia din București. Îl aflăm apoi la Cernica, unde era egumen un Paisian, Gheorghe, la Tismana, unde ajunse diacon. În 1816 merse să se împărtășească de lumina din mănăstirea Neamțului, în care duceau o harnică viață nouă o mie cincisute de călugări. Înnainte și după aceasta, făcu drumul folositor pentru suflet al Atosului. În ce a scris ni vorbește de cele văzute pe cale, de «mosafiri evropeni, îmbrăcați nemțăște, cu sabie atîrnată», de «copaci ciudați», «păsări schimbate», de «minunata mare, ca o masă vinată, arătînd fața ca a aerului albastră, și mare foarte». A fost cîndva și la Brașov. După ce trecu vremea învățăturilor și a călătoriilor, el se retrase în singurătatea mănăstirii vechi a Călniului, unde ajunse egumen. Și aici și-a scris amintirile, un amestec de legende de sfinți, de pomelnice, de poves-

În Moldova, supt Mitropolitul Gavril Calimah, Mitropolia avu numai o parte slabă în mișcarea literară, în curentul de cultură religioasă ce se manifestă. Gavril era, în adevăr, un prelat cu-cernic, un patriot chiar, care nu se sfa a se pune în fruntea mulțimii, ca în 1775, pentru a face să triumfe cauza dreaptă a «săracilor¹», dar fostul episcop de Salonic nu pare să fi avut cultura destul de largă a fratelui său, dragomanul Porții și Domnul moldovenesc. În lunga sa păstorie nu știm să fi făcut ceva deosebit pentru școală², sau pentru literatura eclesiastică, pe care el se cădea s'o patroneze. Supt el nu s'au tipărit, pe cît știm, mai nimic în această perioadă, afară de *Catavasierul* din 1778³, *Psaltirea*, ieșită din tipografia Strilbițchi la 1782, *Pravilioara* din 1784, instrucții pentru preoți⁴, care se tipărise peste Milcov la 1781, și *Euchologiul* din 1785.

După moartea lui Gavril ocupă tronul metropolitan Leon Gheuca, fost episcop de Roman. Despre acesta ni spune multe lucruri bune Dositeiū Obradović, vestitul scriitor sîrb, care făcu cunoștință cu dînsul, la Focșani, pe cînd acesta era episcop, și deveni în curînd prietenul lui. Cînd Dositeiū, care dădu lecții și unor nepoți ai Mitropolitului Gavril, ajunse la Lipsca, el își aducea aminte cu plăcere de Moldoveni: «Nu pot trece aici supt tăcere îngrijirea cea mare ce o au boierii din Moldova pentru educația și învățătura copiilor lor. Nu este acum tînăr în Iași, care să nu știe, afară de limba sa, elinește și franțuzește; mulți știu latinește și italienește», scrie el unui oare-care Haralambie, la 13 April 1783. Dar mai ales nu poate uita «rîvna către învățătură și iubirea de patrie» a Vlădicăi Leon. «El, fiind episcop, a învățat limba francesă, a adunat cu cheltuială mare o bibliotecă foarte aleasă, a dat să se tălmăcească pe limba sa felurite cărți, și acum și-a pus de gînd a tipări cu banii săi *Teatrul politic* al

tirî istorice, în formă de memorii fără pretenție, fără plan și mai mult fără formă. Lucrările lui Chiriac s'au tipărit în *Bis. ort.* XIII și XIV. Știri despre el pe pp. 25 și urm., 88-9, 91, 165, 173, 217-8, 221 și urm., 289, 293, 361, 365, 372, 375-7. Cf. *Bis. ort.*, XII, pp. 603 și urm., 782 și urm.

¹ V. Wolf, I, p. 144.

² Dar cumpără un loc pentru școala din Iași și oferi în două rînduri altul de la Mitropolie; *Uricariul*, III, p. 13 și urm.

³ *Buciumul român*, II, p. 47-8.

⁴ *Buciumul român*, I, p. 382. Cf. *Rev. teol.*, IV, p. 142.

lui Oxenstierna și *Telemac* și a le dăruii compatrioților săi¹.» În 1784, Dositeiū traducea însuși o predică a lui Zolikofer și, tipărind-o, o închina lui Leon, a cărui laudă foarte călduroasă se întîmpină în Precuvîntare: «În tot timpul vieții mele, nu am cunoscut un om care să poftască mai mult luminarea minților și a sufletelor omenești decît Preasfinția Ta.» Îl numia «prietenui său cel mai bun și mai venerat» și-l asigura la sfîrșit că nu-l va uita nici odată: «Sufletul meu pînă cînd va fi viu, te va pomeni și te va iubi²».

Pe timpul cît fu Mitropolit însă, în acel scurt timp, Leon nu se însemnă prin tipărituri. Doar în 1785 apare la Iași *Alfavită sufletească*, iar în 1786 publică un *Octoih* Rusul Mihail Strilbițchi sau Strilbeațchi, econom, și fiul său, Policarp, tipografi. *Psaltirea* din 1790³, ca și *Învățătura creștinească* din același an, închinată quasi-Măriei Sale Potemkin, quasi-soțului Ecaterinei⁴, și *Ermologiu* din 1792 și *Catavasierul* apar supt Ambrosie, locotenentul de Scaun pus de Ruși, și se tipăresc, nu în tipografia părăsită a Mitropoliei, ci în aceia a clericului rus Mihail Strilbițchi, devenit protoiereu, — credem pentru meritele sale tipografice numai.

Alt-fel fu însă atunci cînd Biserica moldovenească dobîndi iarăși un păstor vrednic în persoana blîndului și activului Mitropolit Iacov al II-lea.

Era din Ardeal, născut la 1748, din părinți săraci, pe cari-i plăcea să-i pomenească. Cum se obișnuia pe atunci, el veni ca flăcăiandru, la vrîsta de doisprezece ani, pentru a sluji la vre-o mănăstire din Moldova și a se procopsi cu învățătura și cu vre-o sarcină bisericească. Un călugăr îl luă pe lîngă dînsul și-l învăță a ceti și a scrie. Restul — căci știe grecește și franțuzește și citează pe Montesquieu — îl învăță el singur, cine știe în ce împrejurări. Călugărul său trebuie să fi fost de la Neamț, căci aici îmbracă și el rasa la 1765.

Se pare că atunci mănăstirile noastre adăpostiau bunii și har-

¹ Traducerea s'a și făcut, ca și o alta, comandată de Leon, a lui *Heliodor*. V. capitolul despre literatura beletristică.

² Russu, *Țichindeal*, pp. XVI-VII, XIX-XXI.

³ Cf. *Uricariul*, XXIV, p. 395: ediție din 1796, la Movilău. Cf. Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 825.

⁴ E o traducere din rusește, după o lucrare a lui Platon, Mitropolitul Moscovei.

nici gospodari, ceia ce explică prosperitatea lor. Dintre cei cinci sute de frați, Ardeleanul însă se arată cel mai bun «econom». Lucrul venind la cunoștința Mitropolitului Gavril, acesta chemă pe monach la Iași, și, făcându-l protosinghelul său, îi dădu administrația veniturilor Mitropoliei. Se arată și aici «unul dintre cei d'întăi administratori de moșii» ai principatului¹. Aceasta se întâmplă la sfârșitul războiului, la deschiderea erei nouă, în 1774.

Opt ani după aceasta muria Inochentie de Huși, episcopul care fusese la Petersburg, împreună cu Vartolomei Măzăreanu, pentru a se închina Împărătesei liberatoare. Am văzut altă dată că Inochentie ținu cu acest prilej un frumos discurs, dar, îl va fi făcut sau ba el singur, va fi fost un prelat elocvent, cum era contemporanul său Chesarie de Rîmnic sau nu, el era un rău administrator, care se gândia numai la pungile ce pune de-o parte, așa, pentru plăcere. La episcopia din Huși domniă în 1784 ruina, părăsirea și miseria.

Iacov protosinghelul fu ales, la 18 Decembre 1782², pentru a înlocui pe Inochentie, și el schimbă cu desăvîrșire înfățișarea acestui colț de barbarie orientală; episcopia de Huși, cu pămînturile și clădirile sale, deveni «o grădină a Moldovii»; el săpă fântini, introduse irigații, cu gândul poate să-și mîntuie zilele în înfloritorul adăpost de sănătate monacală pe care-l crease prin munca sa.

Un nou război izbucni în curînd și, contra tradițiilor clerului moldovean și elementului ortodox în genere, Iacov Stamati crezu că e de datoria lui să rămînă credincios stăpînului pe care i-l dăduse Dumnezeu. Nemții îl arestară, ca spion al Turcilor, și-l luară cu dinșii la Hotin. Dar Iacov se îndreptăți lesne, căpătă voie să se întoarcă înapoi și nu se sfi a răscumpăra prinșii turci căzuți în mîna creștinilor.

Sultanul îi mulțami pentru aceasta printr'un firman și, cînd Alexandru Moșuzi, noul Domn după încheierea păcii din 1792, arestă pe «bunul și învățatul» Mitropolit Gavril Grecul, pus de Ruși în locul lui Leon, și-l trimise la Constantinopol,—Scaunul arhiepiscopal al Moldovei se dădu lui Iacov, credinciosul și răscumpărătorul de oameni împărătești. Atunci, în 1792, începe

¹ V. Wolf, I, p. 61: «Einer der ersten Oekonomen, und besonders in diesem Zweige [die Bienenzucht] der Landwirthschaft sehr thätiger Mann.»

² Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 36-8.

păstoria lui Iacov al II-lea, păstorie pe care el n'o ceruse, căci regretă totdeauna dulcea sa liniște călugărească din Huși.

Dar sarcina ce i se dăduse n'o putea răspinge, și trebuia s'o îndeplinească în toată cinstea și cu toată dragostea. Făcu și aici gospodărie: Mitropolia arse se supt Alexandru Mavrocordat, penultimul din Domnii înainte de ocupație; el o refăcu «strălucit» în 1797, clădind de iznoavă, de piatră, bolțile pentru negustorii din jurul curții, bolți al caror product servia la întreținerea Mitropoliei; așeză acolo o «nouă spițerie». Casa de locuință a Mitropolitului, care cuprindea, într'un singur cat, un mic număr de odăi, fu restaurată tot atunci, ca și tipografia, care era «singura în toată țara»¹. Mai clădi o «frumoasă și solidă locuință» vlădicească la mănăstirea Neamțului; dresе biserica zisă a Calicilor din Iași, la 1799. Apoi răspîndi în tăcerea adevăratului făcător de bine mile pe care nu i le cerea nime: înzestră fete, plăti birul pentru preoți săraci, cari încremeniau de uimire și lăcrimau de recunoștință.

În 1796, Vodă avea nevoie de bani, și era un călugăr ambițios care oferia 8.000 de galbeni pentru cîrja lui Iacov, dar acesta arată firmanul împărătesc pentru prinșii răscumpărați. În același an rău, la 27 Mart, un nebun dădu cu cuțitul în acest bătrîn milostiv, care n'avea dușmani; Wolf și chirurgul italian Meucci îl scăpară. Iacov trăi, răspîndind în jurul său lumină și fapte bune, până în Mart 1803, cînd muri de pleuresie, în noaptea de 21 spre 22 ale lunei, lăsînd o datorie de trei sute de pungi și păreri de rău la toți oamenii de bine cari-l cunoscuse².

Dacă e de crezut Wolf, Iacov ar fi spus cîndva, de față cu medicul sas, unor tineri boieri moldoveni: «Fiilor! De ce să fim așa de fuduî? Doar ne coborîm numai din hoții și sclaviu pe cari Traian ca prinși i-a adus din Împărăție și-i împărți pe aici»³. Aceasta ar arăta că Mitropolitul cetese pe Simion Dascălul, că nu dăduse cu ochii de lucrările lui Miron Costin și ale lui

¹ «Welche die einzige im ganzen Lande ist»; Wolf, I, p. 250.

² Materialul pentru biografia lui Iacov Stamati se cuprinde în cartea lui Wolf, I, pp. 61, 143, 145—6, 250, 276 și urm.; II, p. 209, nota o. Cf. *Viața și activitatea Mitropolitului Moldovei și Sucevei Iacob II Stamate*, de Michail I. Michailleanu; tesă la facultatea de teologie din București, 1895, in 8°. Se reproduce aici chipul Mitropolitului cuprins în opera lui Wolf.

³ I, p. 178, nota 2.

Nicolae, fiul acestuia, că habar n'avea de ce scriaă și spuneau frații săi Ardelenii de vre-o două-zeci de ani încoace, că era un spirit destul de slab pentru a admite fabulele cele mai zădarnice.

Dar nu ca un spirit slab ni apare el din însemnatul său raport asupra școlilor din Moldova pe care Domnul îl însărcinase să le cerceteze ¹. În acest lung document de cultură găsim ideile cele mai sănătoase ². Iacov critică obiceiul dascălilor timpului de a porni de la lucruri pe care școlarii nu le cunosc și recomandă a merge de la cunoscut la necunoscut, «iar nu, cu întunecare, din cele neștiute la cele neștiute, după cum pînă acum în școalele noastre se învață, cu numiri și cu canoane, și cu mulțime de cuvinte, însărcinînd mintea ucenicilor și poruncindu-le acele numai date lor să cetească și ca papagalii să le învețe de rost, nemică cu totul știind sau înțelegînd din cele ce învață». De aici rezultă că școlarii îmbătrînesc la gramatică, pe cînd în Europa, spre sistemele și ideile căreia își îndreaptă privirile Mitropolitul, elevii ajung a înțelege în cinci ani «pe cei mai adînci singrafi». Dascălii ar trebui să-și aplece spiritul pînă la nivelul școlarii, șoptindu-li ast-fel cu iubire învățătura: «pogorîndu-se oareș-ce dascalii și făcîndu-se și ei ca dînșii începătorii». El și recomandă un program, care ar sta în a se începe cu gramatica, urmînd apoi, pentru interpretare, autori mai lesnicioși, ca Esop, Lucian, ca «Dialogul Morților», Polien. Vorba dascălului să pornească din cugetul său, iar nu din carte, pe care însuși o are supt ochi: «cărțile, ce rău și fără cale» — de ce? — «se numesc tomuri a Enchiclopediei, nici să razămă spre trătații lui». Un vechi viciu didactic acesta: *a se răzima spre trătații lui*, și care n'a dispărut nici pînă astăzi!

La tradus să se lase litera și să se urmărească, nu non-sensul — ca de obicei —, ci sensul, ceia ce pare mai natural: «nu din lexis în lexis, după vechiul obicei, ce după noimă». Comentariile inutile, tragerile de mîncă enervante asupra frumuseților textului, care se înțeleg de sine sau nu se înțeleg de loc, trebuie lăsate la o parte, și e bine a se da timp elevului să me-

¹ Publicat în *Uricariul*, III, p. 13 și urm.

² Nu credem ca ele să pornească de la cei ce semnează, împreună cu Mitropolitul, în josul actului: Depasta Vel Logofăt, Scarlat [Ghica], — totuși un boier învățat, și cu Vistiernicul de atunci.

diteze asupra înțelesului și să-l spuie a doua zi, cu mintea odihnită. Acest călugăr e pentru cît mai întinsul studiu al «epistimurilor», al știinților în «Academia» domnească. «O Academie fără epistimuri este o casă fără ferești.» Întăiū, matematicile, «o dumnezeiască învățătură», care se pot preda în limba elinească, limba naturală a știinților, precum ar fi recunoscut-o—aceasta face parte probabil din amintirile de Universitate ale lui Scarlat Sturdza—și un profesor din «Ghetinga». În lipsa unui «dascăl de epistimuri elin», se poate lua însă și un «filosof de altă limbă», «paradosind pe limba franțuzască», acum decî înțeleasă pentru toți elevii școlii, cei mai mulți *băiați de familie* ¹.

Nu mai puțin necesar e studiul geometriei, care poate folosi mai ales în veșnicile procese de hotare, așa de numeroase în Moldova, încît, dacă Egiptenii n'ar fi descoperit această știință, trebuiau s'o nascocoască «Dachii». Decî e de nevoie neapărată «un hotarnic după meșteșug, și acesta este dascalul de gheometrie cea de practică, pre carele Franțuzii îl numesc *inginer* și carele trebuie negreșit să se așaze în Academie, paradosind epistimia aceasta în limba franțuzască, pînă cînd cei ce vor învăța-o să o iă pe limba lor».

În sfîrșit, admiratorul limbii grecești nu uită a sfătui și aducerea unui profesor pentru latinește, pentru ca elevii să poată înțelege «pravilele», care sînt scrise în această limbă, multe din ele, saū traduse din ea. «Și mai virtos și spre înțelegirea Sfinței Scripturî și a Bibliei, și încă și spre îndreptarea și impodobirea limbii moldovinești!» Sînt multe idei ingenioase, multe cugetări drepte și adînci în acest raport care se razimă pe «Chicheron», pe Platon, pe «adîncul Monteschiu» și pe cel mai mare din autorii tuturor timpurilor, Bunul Simț ²!

¹ Cît despre «chir Ienachi», «filosoful» de pînă atunci, el să fie lăsat cu pensia sa, cu «oareșcare hrană bătrîneților», îndatorindu-l doar ca pentru acei două-zeci de lei pe lună să lucreze înainte la *Tesaurul* lui Henri Estienne, la «Ieciconul lui Ștefan, care de mult aū început a-l tălmăci și a-l mai adăogi».

² Mai sînt lucruri interesante innuntru: restringerea vacanțelor, «slobozeniilor», pentru ca ucenicii să nu uite ce aū învățat, — ceia ce se prea poate; alegerea scrupuloasă a internilor bursierî, căci școala nu e făcută pentru *orî-ce* băiați săraci, pentru unii fiind «cutia mililor gospod»; întemeierea unei biblioteci, al cărei conservator: «epistatul și păzitoriul căr-

Supt Iacov se imprimară la tipografia metropolitană, reorganizată de dinsul, pe lângă unele acte oficiale ¹, o *Liturghie*, în 1794, o *Psaltire*, în 1802, *Înfruntarea Jidovilor* de Neofit, în 1803, și, afară de acestea, operele lui Amfilohie, episcopul de Hotin.

Acesta e unul dintre cei doi cărturari ce încunjură pe Mitropolitul Iacov. Cel d'întăiu era Logofătul Grigoraș, care știa foarte bine, spune Wolf, slavonește și grecește și ajută pe acesta să caute lista Mitropoliților moldoveni ².

Cit despre Amfilohie, el era succesorul lui Daniil, care se intitula în 1761 «Mitropolit de Brăila, Tomarova și Hotin», dar succesor numai pentru Hotin, pe care Rușii îl despărțiră din această eparchie a raielilor turcești din principate la intrarea lor în Moldova ³. Hotinul fu dat în sama episcopului de Rădăuți, dar, înainte de încheierea păcii, se formă din el și partea nordică a Basarabiei ocupase o eparchie deosebită, al cărui ierarh fu Amfilohie. Când Turcii își recăpătară însă vechia situație teritorială, diocesa raielilor fu restabilită în vechia ei cuprindere, și Amfilohie rămase un titular, care, pentru a trăi, fu silit să primească egumenia «mănăstirii Zagavia» lângă Hîrlău, unde trăi de acum înainte. Atîta știm despre el, și că a fost unul dintre prelații cari *ipopsifiară* pe Iacov Stamatî ca episcop de Huși ⁴.

De Amfilohie s'au tipărit în 1795, în Tipografia metropolitană din Iași, trei traduceri.

ților», va avea însă și grija... curățirii ogrăzii; depositul legal, fie-ce negustor ce aduce cărți trebuind să dea un exemplar «Academiei», de la care ar primi jumătate din preț numai dacă opera ar costa prea mult.

¹ *Buciumul român*, I, p. 569. O circulară a patriarhului de Ierusalim se imprimă la 1781; Wolf, I, p. 159, nota 2. O chitanță tipărită de bir: «orînduitul haracî pe șase luni, parale cinzeci și cincî», de la Manuil Ruset, ca Domn muntean, formează doc. VI/54 din Bibl. Ac. Rom. Asemenea țidule se tipăria și supt Hangerli și supt uniî Domni moldoveni.

² Wolf, I, pp. 140-1; II, pp. VI, 19, nota m. Cf. scrisoarea lui Wolf către Sulzer, în lucrarea acestui din urmă, III, p. 504, nota.

³ Pentru Daniil, v. *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, III, pp. 427-8. El vorbește de «mitropolia noastră ot Focșani», ceia ce n'are sens.

⁴ De la notița d-lui Hasdeu, în *Lumina*, pp. 58-9, nota, nu s'a adaos nimic însemnat la biografia enigmaticului prelat. Cf. Papadopol-Calimah, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, p. 319 și urm.

Una e o carte religioasă, *Gramatica teologhicească*, pe care o închină lui Iacov «smeritul între arhieriei Amfilohie Hotiniul». E compusă cu întrebări și răspunsuri, și Amfilohie ni spune că «s'a îndemnat a o scoate pe limba noastră moldovenească pentru învățatura pravoslavnicii credință».

Același tipograf, Gherasim ierodiaconul, și Pavel Petrovici, tovarășul lui, mîntuiau de imprimat, la 11 Decembre din același an, o altă *tîlcuire* — mărturisită —, «Elementele aritmetice arătate firești». Cartea era poate destinată ucenicilor Academiei, și Amfilohie o preceda de o Prefață, în care arăta folosul studiului aritmeticeii.

Cea mai însemnată însă dintre lucrările lui Amfilohie de Hotin e *Geografia*, apărută cu puțin timp înainte, în cursul aceluiași an 1795, la 22 August ¹. E o traducere, prin italienește, a manualului frances al lui Bouffier, cum se spune chiar în titlu: «De obște gheografie pe limba moldoveniască, scoasă din gheografia lui Bufieru». Amfilohie lasă la o parte ceia ce privește «sfera cerească», schimbă ordinea capitolelor, începînd cu Turcia, adaugă o listă de nume antice prefăcute în moderne, o tabelă a produselor străine ce vin «pe la noi din țeri streine», o «arătare pentru numărul arăpesc, care să politicește acum, împreună cu numărul moldovenesc», și un catalog, cu durata stăpînirii și data, al Domnilor Moldovei; catalog pe care Mitropolitul Iacov îl reproduce și în *Psaltirea* sa. În fine, prea puțin curagios pentru a spune de la dînsul ceva despre Moldova, episcopul de Hotin reproduce o descriere a Iașilor după «gheografia alcătuită în orașul Tîrnovii [Tyrnau] dinu Ungarie la anul 1704, de Franțescu Șmidegü gheografu», operă pe care nici Wolf nu putu s'o descopere. În Prefață, Vlădica arăta foloasele noiei metode în studiul geografiei, care pune o expunere științifică și logică în locul «sarmanelor vierșuri de poeticie» de odinioară, «care, în locu de a avea tinerii agiutoriü și folos, ei se însărcina de o greutate». El amintește și principiul, enunțat în raportul Mitropolitului, «că întru toate învățăturile întăiü se învață ce este mai ușorü, apoi se sue la cele mai grele». De sigur că și *Geografia* era făcută pentru școala superioară din Iași și că a fost cerută, împreună cu celelalte prelucrări și traduceri, de Mitropolitul în-

¹ Tipografii Mitropoliei sint tot cei de mai sus.

suși, care-și propusese a reforma învățăturile și a introduce un studiu serios al «epistimiilor» neglijate de rutina învățămîntului pur literar al Grecilor ¹.

Pe cînd Iacov Stamati făcea din mitropolia Iașilor un centru de cultură, un alt focar de lumină se aprindea în mănăstirea veche și glorioasă a Neamțului. Un propagator de activitate literară, un apostol al muncii cu mintea, ni sosia din Rusia, de unde venia obișnuit alt-fel de oaspeți, cu alt-fel de scopuri. Acest rar și bine-făcător oaspe se chema călugărul Paisie Velicïovschi.

Paisie Velicïovschi sau Velitcovschi ² era un Malorus, născut la Pultava, unde era pe atunci Mitropolit poate vestitul cărturar grec Evghenie Bulgaris. Tatăl său, un protopop, îl trimise la școală în Chiev. Călugărindu-se, el fu prigonit de Poloni, cari umblău, ca și Austriacii, după mîntuirea sufletului supușilor lor prin unirea cu Biserica romană. El părăsi deci mănăstirea, în care nu era lăsat în pace, și se întoarse în vechiul centru ortodox al Chievului, unde intră în lavra, cu viața aspră, a Percerscăi, în care trăia amintirea marelui Mitropolit Petru Movilă. De aici, crezînd că simte în el o chemare deosebită, îndemnat de zelul său pentru lățirea și purificarea «pravoslaviei» în țerile amenințate de pervertire sau cuprinse de barbarie, el trecu în Moldova, iar din această țară, socotind că n'a venit vremea de a-și începe opera, — în Țara-Românească.

¹ V. semnătura lui Amfilohie în *Uricariul*, culegere de iscălituri, planșe, No 14. Pentru acest prelat, v. și Wolf, I, p. 162. Acesta făcu *Geografiel* și o recenzie în *Siebenbürgische Quartalschrift*, V, caet 4. Cf. *Beschreibung*, I, p. 248, nota *. Cf. și *ibid.*, p. 6. *Geografia* a fost cunoscută și lui Pumnul. V. Cipariu, *Archivu*, p. 637. Locul luat din Schmidegg s'a reproduș în *Buciumul român*, I, pp. 113-5 și în *Cartea de cetire* cu litere cirilice a lui Lambrior. Pentru originalul românesc al «palmei domnești», de care vorbește în *Aritmetică*, v. Hasdeu, în *Lumina*, III, p. 158. D. Hasdeu îi atribuia și o lucrare *λόγοι καὶ ἔργα*, o cronică moldovenească scrisă în grecește și care s'ar fi aflat cîndva în manuscris la protopopul Hotinului. Nu se potrivește însă data, care ar fi puțin după 1750. Cf. darea de samă a lui Wolf despre *Geografie* în *Siebenb. Quartalschrift*, V, p. 386 și urm. Se trăsese o mie de exemplare, împărțite de Mitropolit mai mult școlilor (*ibid.*).

² El semnează Velicïovschi. V. *Uricariul*, IX, facsimilele, No 19. Un ucenic al său îi zice însă Velitcovschi, în Prefața la «Adunarea cuvintelor celor pentru ascultare» din 1817.

Aici găsi, la Poiana Mărului, «unde iaste obște de Ruși, minunată», un cunoscut, un tovarăș de idei și un tovarăș de muncă ¹. Era Vasile, și el un *Slovean* și un predicator al culturii și reformei bisericești; «cel mai mic între schimonachi Vasilie, starețul Poeni Mărului, din țara Ungrovlachiei», care primi de la patriarhul Silvestru al Antiochiei, «înnaintea prea-luminatei feți Măriei Sale Io Constantin Nicolae, Domnul Ungrovlachiei, — carele a fost în orașul Bucureștilor — la anul 1749,» ordinul de a «grăi și a scrie împotriva... celor ce învață ca să minince carne călugării.» Înfierbîntîndu-se pe această chestie de alimentație monachală, Vasile scrise deci «Intrebătoarele răspunsuri, adunate din Sfințita Scriptură», care se tipăriră apoi la Neamț în 1816.

Aici stătu Paisie supt egumenia lui Vasile mai mult de trei ani de zile, învățînd românește. Se duse pe urmă la Atos, unde intră în mănăstirea Pantocratorului, împărțindu-și timpul între săparea lingurilor și predică. Ascultîndu-î cuvîntările românești, opt ucenici se adunară în jurul lui. Un al noulea fu călugărul Macarie din București, care a fost pentru Paisie dascălul de grecește: e fără îndoială acel Macarie ieromonachul, fost archimandrit de Bistrița, care a făcut gramatica și dicționarul ce am semnalat mai sus, și de la care mai avem o traducere a lui Teodoret (1787), o viață a St. Ioan Damaschin și o Bucoavnă ².

Sfătuit de patriarhul Serafim, Paisie, care devenise un personagiu însemnat, întemeie schitul Sf. Ilie, la care se adunară și Sloveni, așa încît predica trebui să se facă de aici înnainte în două limbi. Crescînd numărul ucenicilor până la patru-zeci, Paisie căpătă pentru «soborul» său mănăstirea Simopetra, dar, supărat în acest nou adăpost de creditorii turci ai lavrei, el o ocupă numai trei luni.

După aceasta se sui pe două corăbii cu ascultătorii săi și, prin Constantinopol, ajunse la Galați. Se așeză întâiu la schitul Vărzărești, unde-și lăsă călugării. Întovărășit numai de doi dintre dinșii, el merse la București, unde se înfățișă înnaintea sfintului Mitropolit Grigore. Îi ceru o mănăstire, în care să puie în practică *regula* sa călugărească reformată.

¹ Până aici lămuririle sînt toate din Prefața citată, Cf. *Bis. ort.*, XII, p. 535.

² V. mai sus, p. 275; *Bis. ort.*, XII, p. 673 și urm.; XVIII, p. 298 și urm., 303 și urm., 695 și urm.

Necăpătînd-o, se întoarce în Moldova și făcu aceeași cerere Mitropolitului din Iași, Gavril Calimah. Acesta-l ascultă mai bucuros și-i dădu pe samă Dragomirna. Aici se așază în Septembrie 1763, cu șezece și patru de frați, cari primiseră «rînduiala soborului celui paisicesc», alcătuită încă de la 23 April precedent¹.

La Dragomirna stătu Paisie mai mult de zece ani de zile, îmbunătățind moravurile călugărilor, făcîndu-i să trăiască o viață curată, învățîndu-i să copie, să traducă, să prelucreze cărțile bisericești, de care se simția nevoie în Moldova. Văzînd, scrie unul dintre elevii săi, Ștefan Ierodiaconul, «pre blagocestivul neamul acesta romînesc lipsit de cuvîntul lui Dumnezeu și de învățăturile Sfinților Părinți și dascăli ai Bisericii noastre²», el începu însuși să transcrie, în frumoasa sa scrisoare ceteață³, comentarii și cărți de lămurire a dogmei. El însuși tălmăcia asemenea scrieri din slavonește, cu «Slovenii» săi, pe cînd acei ce știaă grecește prefăceau din această limbă în românește, — începîndu-se ast-fel aici, ca și în Țara-Românească, supt prelații ieșiți din școala de mănăstire de la Rîmnic, opera grea de a traduce din nou, după originalele elinești, opere, care fusese tălmăcite în-tăiū după tălmăcirii slavone.

În Dragomirna, cu toate că viața nu era o petrecere ori o trîndăvie cucernică, numărul călugărilor se ridică până la 350.

Aici credea Paisie că-și va săvîrși laborioasa viață, cînd interveni ocuparea Bucovinei de Nēmți, de dușmanii «pravoslaviei», de acei ce adusesse la lumină și patronase Unirea. Paisie își făcu cruce înaintea represintanților lui Belzebut și, fără să se uite în urmă, alergă la Iași să-și ceară alt adăpost. Grigore-Vodă Ghica-i dădu atunci mănăstirea Secul, unde se refugie cu ai săi la 14 Octombrie 1775. Aici petrecu el trei ani și nouă luni, până cînd, călugării lui ne mai putînd să încapă în această mănăstire de mîna a doua, urmașul lui Ghica, Costachi Moruzi, adaose la darul vechiū pe acel nou al Neamțului. Aici se stră-

¹ Bibl. Ac. Rom., ms. 704; codex miscelaneū din Neamț. Cf. Prefața citată și actul de la Mihaï Sturdza, în *Uricariul*, IX, p. 179 și urm.

² Prefața la *Mineiul* pe Septembrie.

³ Ar fi bine a se formă o listă a cōpiilor lui Paisie, ce se păstrează încă în Biblioteca mănăstirii Neamțului.

mută egumenul, generalul copiștilor și traducătorilor, *izvoditorilor și tâlcuitorilor* adecă, la 14 August 1779 ¹.

Cincisprezece ani «deplin» lucră el aici pentru binele sufletesc al fraților și al mirenilor din lume, închis «ca într'un mormînt în chilia sa». Gîndul îi era numai la Dumnezeu, pe care-l servia în lumea cugetului, și la opera pe care o îndeplina pentru mărirea lui. Muri la 15 Novembre 1794, după ce fusese făcut arhimandrit în timpul războiului, de Mitropolitul Ambrosie, venit numai pentru aceasta la Neamț ², lăsînd după dînsul destui cari să-î urmeze sfaturile bune și exemplul mai bun decît dînsule. Iar, ca lucrare originală, îi rămînea pe urmă «Adunarea cuvintelor pentru ascultare»: corespondența cu Rușii săi de la Pultava, cu ucenicii, — care apăru la Neamț în 1817 ³.

Între ucenicii săi se numără «Malorosienii», cari-î succedară în egumenie: Sofronie, «om cu bună priință» ⁴, Dorotei, pe care-l trimisese, pentru a învăța grecește, la școala Domnească din București ⁵ și pe care, la întors, îl «botezase de iznoavă» starețul Sofronie, al cărui elev se numia ⁶; bătrînul Dosoftei, «un cuvios părinte minunat și bun, blind, neavînd nici un cusur la ceale duhovnicești, dar la ceale din afară cu totul slab și nevrednic, că nici a merge, nici a grăi mai nu putea ⁷», Ioan, care întrecu pe cei de înaintea lui «cu pomba cea din afară, iară nu cu cea duhovnicească,» slujînd «cu mitră și cu bederniță ⁸». Abia după moartea lui Ioan primi sarcina de egumen un Român, dintre acei cari nu întovărășise poate pe fundatorul regulei în pelerinagiile sale, Silvestru, «născut în stăpîniria țării ungurești», om «credincios, cuvios, duhovnicesc și știut de toți, următorii al Sfinților Părinți,» un sirguitor auxiliar al Mitropolitului Ve-

¹ Încă la 21 Iulie 1775, el scria din Dragomirna unor ucenici «Adunarea» citată. După documentul de la Mihaî Sturdza, — la Neamț ar fi dat o nouă *regulă*.

² După ms. din Neamț — noi urmăm Prefața la «Adunare» — el, de și stătu numai cincisprezece ani la Neamț, ar fi murit la 16 Maiu 1805.

³ Cu chipul lui Paisie, foarte rău făcut.

⁴ Administrează opt ani și jumătate, decî până la 1803.

⁵ V. scrisoarea către el și Gherontie, în «Adunare».

⁶ Administrează doi ani și nouă luni, decî până în 1806.

⁷ Îl constatăm în tipăriturile din Neamț la 1807 și 1808. Se retrase după doi ani și șapte luni, decî în 1809.

⁸ E pomenit în cărți la 1811 încă. Moare în 1812.

niamin în răspîndirea prin tipărituri a culturii religioase în Moldova¹. Și Ilarie, al doilea «drept Moldovean» în fruntea mănăstirii, «om împodobit cu multe fapte bune²», era un elev al lui Paisie³.

Dar aceia dintre elevii lui Paisie, cari se consacră ocupațiilor literare, sînt alții. Afară de Macarie, care nu lucră în Moldova⁴, avem pe Gherontie, Român, care întovărăși pe «Sloveanul» Dorotei la București, unde urmă la școala Domnească. E cel mai harnic dintre toți membrii școlii lui Paisie, acel de la care a rămas cele mai multe traduceri și tipărițiile cele mai multe. Cu aceste lucruri se ocupă el exclusiv până la moarte, întîmplată înaintea de 1814, «în sfînta monastire a Sfinților Anarguri, cea de lîngă Filippupolis, cînd să întorcea de la Sfîntul Munte», fiind rînit de hoți în cale⁵.

Apoi: Ștefan Ierodiaconul, «cam de limbă slovenească», mort înaintea de 1807, cînd apăru *Mineiul* de Septembre, la care lucrăse, «dascalul și schimonachul» Isaac, acesta cunoscător de grecește, om erudit, care a *diortosit* «Chiriadromiul» din 1811, a tradus, după multe ediții și manuscripte ale textului grecesc, «Cuvintele și învățăturile lui Efrem Sirul», Iosif ieromonachul, care, considerîndu-se ca elevul lui Isac, îndreptă și complectă traducerea citată, îngrijindu-se și de tipărirea ei, la Neamț, în 1818, cu o Prefață, în care cita pe Nichifor Teotochi⁶, pe Meletie din Arta, popularul geograf și istoric, și «hărțile ceale gheograficești». Poate și monachii Statonic și Antonie, cari scriseră în 1819 Prefața la «Cartea folositoare de suflet», tipărită la Mitropolia din Iași, trebuie să se numere printre elevii lui Paisie

¹ V. izvoarele citate.

² Prefața la *Efrem Sirul* din 1818.

³ Pe vremea lui a scris ms. miscelaneu citat tipicariul mănăstirii, monachul Vitalie. În el dă, afară de notițele pentru istoria mănăstirii, însemnări cronologice, opere de pietate, testamentul său, datat din 1812, versuri. În el se spune că Silvestru a administrat cinci ani și trei luni. Pe Ilarie îl aflăm în cărți la 1818 și 1821. La 1826 era Dometian.

⁴ E citat cel d'întăiu în Prefața «Adunării».

⁵ Prefața lui Iosif de Argeș la Ἐπιτομή των θείων δογματων. I se zice «răposat» în Prefața *Kekragariului* din 1814. Cf. *Bis. ort.*, XII, p. 532.

⁶ Era din Corfù și a fost Mitropolit de Cazan, atîcînd Unirea într'o lucrare din 1775, care a fost tradusă în românește. V. Erbiceanu, Prefața la ediția *Procanonului* lui Petru Maior, p. XVI și urm.

reformatorul. Să menționăm, în sfârșit, pe «Rafail smeritul monach din sfânta mănăstire a Neamțului», de care apărură la Brașov în 1812 *Ușa pocăinții* ¹.

Cum am spus însă, cel mai însemnat reprezentant al școlii a fost Românul Gherontie, din Moldova, care-și asociă de timpuriu, în toate lucrările sale, pe Munteanul, Bucureșteanul Grigore. Acesta fu adus de Gherontie la Neamț, când părăsi școala Domnească de la Sf. Sava, unde am văzut că fusese trimis de Paisie. Grigore stătu alături de învățătorul său și în ultima călătorie a lui Gherontie la Atos, călătorie din care viitorul Mitropolit al Ungrovlachiei se întoarse singur, pentru a continua fără tovarăși activitatea literară pe care o dusesese până aici împreună cu dascălul său. Dar, în loc să rămâie mai mult timp în Moldova, «prea-cuviosul archimandrit chir Grigorie» se stabili după 1814 în țara sa de origine, poate în București, cum se spune, la biserica Antim, poate pe lângă Vlădica Iosif de Argeș, care-l califică de «bărbat împodobit cu știință de ajuns și în limba elinească» ². Însă chemarea la demnitatea metropolitană, pe care n'o aștepta și n'o ceru, îl găsi în retragerea sa studioasă de la Căldărușani ³.

La 1794 încă, supt Mitropolitul Dionisie am întâlnit o publicație munteană, «Cartea folositoare de suflet», a cărei Prefață e scrisă de Gherontie și Grigorie ⁴, traducătorii din grecește ai lucrării, pe atunci poate colegi la școala Domnească bucureșteană.

Gherasim încă ⁵ figurează ca, ^{Tipograf} celei d'întăiu cărți pe care o tipări Mitropolitul Veniamin, în 1803: «Întrebări și răspunsuri oarecare bogoslovești ale Sf. Atanasie», tradusă din grecește, dar Prefața o scriu nedespărții «Gherontie și Grigorie». Ei scriu și Cuvîntul înainte către cetitori la traducerea din grecește a Tîlcuirii Evangheliilor de Teofilact, din 1805, semnîndu-le: «Gherontie și Grigorie din sfînta mănăstire Neamțului» ⁶. Ei se în-

¹ Popp, p. 16.

² Prefața la Ἐπιτομή. Cf. *Bis. ort.*, XII, p. 533.

³ V., pentru Grigorie, și G. Dem. Teodorescu, *Efr. Poteca.*, iar, pentru operele lui, *Bis. ort.*, XVII, pp. 40-2, 99, 125; XVI, p. 816.

⁴ V. mai sus, p. 375.

⁵ V. mai sus, p. 389.

⁶ Tipografi sînt sus-numitul Gherasim ierodiaconul și un Costachi Poniciu.

seamnă ca traducătorii ai «Descoperirii pravoslavnicii credință» de Ioan Damaschin, care apăru în tipografia Mitropoliei, la 1806, cu o prefață a tilcuiitorilor din grecește către Mitropolitul Veniamin, «ctitor al limbii noastre» și întemeietorul noului seminaru.

Cînd, în timpul războiului ruso-turc, Veniamin fu scos din Scaun de Ruși, la 1807, cei doi colaboratori vor fi întreprins călătoria lor la Athos. Gherontie scriitorul nu pare a fi acela care, în *Chiriacodromul* din Neamț, 1811, semnează ca tipograf¹. Precum va fi deplîns însă plecarea bunului păstor, el ar fi salutat bucuros întoarcerea patronului său în Scaun. Dar cartea la traducerea căreia colaborase² și în Precuvîntarea căreia se laudă Mitropolitul restabilit, *Kekragarion* al Sf. Augustin, apăru în 1814, după moartea lui și, pomenind de stingerea «starețului» său³, iscălia numai «cel întru ascultare împreună cu tîlmăcitorul petrecătoriu Grigorie»⁴. Tot numai Grigore iscălia și traducerea *Antifoanelor* din 1817, în care, atacînd tipăriturile lui Bob, «cinstitul Vlădică din Făgăraș», numia pe preoții uniți, cărora ele li erau destinate, «popii rușinii», cari «nici papistași curați sînt, nici Răsăriteni nestricați»⁵. Grigore a prelucrat și traducerea, începută pentru Dosoftei de Rădăuți, a *Hexameronului* lui Sf. Vasile, de Ilarion călugărul⁶.

Se mai tipăresc cărți în Neamț de la 1807 înainte, cînd tipografia va fi fost organizat prin îndemnul și cu cheltuiala Mitropolitului Veniamin, retras la Slatina: nici o tipăritură nu se întîlnește însă înainte de data retragerii acestui prelat la Slatina, și nici o altă influență nu putem vedea decît a sa în fun-

¹ «De m: Gherontie tip:»

² «Tălmăcit de cuviosii dascalii Gherontie și Grigorie.»

³ Cuvîntul e luat în sens onorific. Stareț real n'a fost Gherontie nici odată la Neamț, și nu știm să fi fost aiurea.

⁴ Dar trebuie să observăm că un «Gherontie tipograf» se întîmpină și aiurea: întăiu la Neamț, unde tipărește *Chiriacodromul* din 1811 și *Antifoanele* lui Nichifor Callist Xantopulo la 1817 și apoi la Iași, de unde «Gherontie ieromonach, tipograf», scrie lui Veniamin în Novembre 1821, Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 174 și urm. Traducătorul nu trebuie confundat cu tipograf.

⁵ Cf. și Erbiceanu, în Prefața *Procanonului* lui Petru Maior, p. xx.

⁶ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.* p. 300, care citează și o altă traducere, în două volume, făcută la 1802, în Huși.

darea acesteia a doua tipografii bisericești din Moldova. Iată care sînt publicațiile ieșite până la 1821 de supt teascurile lui Gherontie monachul, deosebit de scriitorul ce ne-a ocupat până aici.

La Neamț apar șese din cele douăsprezece volume de «Vieți ale Sfinților» traduse de Ștefan ierodiaconul, și anume aici iese, la 1807, cel d'întăiu volum al colecției, pe Septembrie, întăia lună a anului după vechiul sistem de orînduire. Un an după acest volum se tipărește la Neamț o *Psaltichie* sau «Rînduială cum să cuvine a cînta cei doisprezece Psalmi de osebi». După ce Mitropolitul se întoarce în Scaun, el mai face să se lucreze în tipografia mănăstirii *Acatistul* și «Scara prea cuviosului părintelui nostru Ioan igumenul sfinteii mănăstiri a Sinaiului», în 1814, în 1815 «Cel mic și cel mare îngeresc chip: la început rasoforul și la sfîrșit șese cuvinte învățătoare pentru viața monachicească», *Octoichul* din 1816, *Evanghelia* din 7329, 1820-1¹.

E incontestabil că această școală de mănăstire, că acest atelier tipografic și acest laborator de traduceri și copieri a adus un mare folos culturii bisericești moldovene și, prin aceasta, culturii românești în genere. Dar această direcție, dacă a contribuit la răspîndirea cunoștințelor între preoții și în masele adînci ale poporului, are un defect comun cu direcția bisericească munteană din aceiași vreme. Ca și prelații stăpîniți de vechiul spirit monastic din Rîmnic, auxiliarii și urmașii lui Paisie n'au nici o înțelegere pentru alte scopuri decît acele strict religioase. Să dea multe cărți bisericești, să le dea după cele mai bune texte, să le reproducă în cea mai corectă formă românească, să facă ast-fel pe învățătorii sufletești ai credincioșilor și pe credincioși chiar a pricepe ce cred, să combată ast-fel tendințele «eretice» ale Uniților din Ardeal, să lupte contra «Volteriştilor» și «francmasonilor», — iată tot scopul lor. Că, între ortodoxii cei mulți la număr, ortodoxii romîni au firea lor deosebită, trecutul lor deosebit, că au dreptul și datoria să lupte pentru un viitor, care să fie al lor și numai al lor, de așa ceva nu se preocupă, și firește că asemenea idei nu putuse să le răspîndească Malorosianul Paisie.

Unul dintre frați, tipicarul Vitalie, ține un ziar istoric, în-

¹ Ni se mai citează ca tipărituri din Neamț un *Evanghelistariu* din 1811, *Dogmele credinții*, care ar fi traduse, ceia ce e puțin probabil, de egumenul Silivestru, și un *Noii Testament* din 1819.

seamnă într'o cărtică ceia ce i se pare lui mai important din cele ce vede petrecîndu-se, de cînd, în 1768, «a eșit de la casa părinților săi». Ce-l interesează pe dînsul? Moartea Țarinei, care a domnit «cu bună priință și cu folos», luptele lui Napoleon, care e «cu totul necuviosul, pizmătarețul Bună parte», cu «Rosiiia cea mare, adecă Moscova, Împărăția cea creștiniască, vestită de puternică și vetează», peirea totală a aceluiași «neîndumnezăit Bună parte saū, să zicem, Rea Parte», cu «ucenicii răi a lui Volteru», «Volter cel făr de nici un Dumnezeu», cari-l ajutase; cutremure, comete, accidente ale vieții în mănăstire. Și atîta tot¹.

Nu de aici putea să vie acea lumină de care aveam noi nevoie pentru a căpăta conștiință despre noi și a ne ridica din umilință.

Veniamin Costachi a fost adesea pomenit până aici, și avurăm prilej să vedem și să apreciem o bună parte din opera lui. Am spus că însemnătatea lui covîrșitoare e că a reunit cele două curente ce lucrase separat până atunci, ce despicasă în împrejurări deosebite întunerecul ce învăluia Moldova: curentul de cultură de la Mitropolie și curentul de cultură de la Neamț. A lucrat pentru a se păstra neatinse amîndouă moștenirile: moștenirea lui Paisie și moștenirea lui Iacob Stamati.

A întins protecția oficială a Mitropoliei asupra centrului de activitate literară din Neamț și a încunjurat persoana sa de cei mai distinși dintre ucenicii reformatorului din această mănăstire. A venit apoi o vreme cînd de la sine, prin influențe la care se supunea orî-cine, fără să știe de unde aū venit, cînd în această cultură bisericească, pe care el o patrona, o ajuta și o reprezintă, nota națională a început să se facă auzită, cînd spiritul cel nou a pătruns biruitor și aice, acel spirit nou pe care-l predicase totuși întăia oară «ereticii» de peste munți.

Cine era acest contemporan al lui Dionisie Lupu, pe care-l întrecea cu mult, fiindu-i însă asemenea, îl întrecea prin cultură, prin strălucirea nașterii, prin influență și-l covîrși prin norocul unei lungi administrații ca Mitropolit?

Costăcheștii încep a juca un rol în Moldova, un rol pe care nu odată l-am atins în capitolele despre cronici, în a doua ju-

¹ Ni se dă—*Buciumul român*, II, pp. 489 și urm., 503 și urm.—o descriere a evenimentelor de la Neamț, de monachul Zosima, dar ea n'are importanță.

mătate a secolului al XVII-lea. Gavriliță Costachi și fiii săi sînt pomeniți pe fiecare pagină a cronicilor moldovenești din acest timp. Lupu Costachi și fiul acestuia, cu care purtă proces Neculce, sînt pentru noi, nu numai nume auzite, prinse în treacăt, ci figuri cunoscute. Dar pe urmă, de la acest fiu încoace, familia, care fusese una din cele mai neastîmpărate, mai gata la «năpăști» și la «voroave proaste» contra Domnilor¹, se mai potoli. Căci se și dăduse exemple cu dînsa, Lupu fiind tăiat de Turci și lăsat în drum, spre batjocură, Iordachi pierzîndu-și și el capul pentru pîri, supt Grigore Matei Ghica, în întăia Domnie².

Constantin Costachi, care trăia în aceiași vreme, avea, spune Neculce, și el ceva din caracterul familiei, fiind mînios și plin de invidie, «după cum îi pismătareț neamul Gavrilițeștilor³», dar avea, după mărturia aceluiași cronicar, multe însușiri bune: era un om harnic și cumpătat, cinstit, primitor de oaspeți, foarte inimos — până într'atita încit viața și-o punea în primejdie pentru a apăra față de Domni interesele țerii. În cea din urmă Domnie a lui Racoviță, el fu Vornic de Țara-de-jos⁴, apoi Mare-Vistier⁵. Supt Grigore Ghica întăia oară, el ajunse Logofăt-Mare, și fu confirmat în această dregătorie de succesorul lui Grigore-Vodă, Constantin Mavrocordat. Rămase tot în fruntea Divanului și după întoarcerea lui Grigore, cînd muri, lăsînd o bună amintire, care face și pe Neculce, ce nu pare a-i fi fost prieten, a-i spune un «Dumnezeu să-l ierte»⁶.

Lui Constantin Costachi i se zicea și Negel⁷, și această poreclă o transmise el fiului său Grigore, asupra căruia nu putem spune nimic, fiind-că nici nu pare a fi avut o situație însemnată între boierii moldoveni: Fiul acestui boier insignificant și al Mariei Canta a fost Veniamin, care se născu în Decembrie 1788.

¹ Neculce, p. 349: «Voroave proaste, după cum este firea acestui neam a Gavrilițeștilor, de nu sunt nici-unui Domn mulțamitori».

² *Ibid.*, p. 369.

³ P. 386.

⁴ *Amiras*, p. 159.

⁵ Neculce, p. 349.

⁶ P. 386.

Un Costachi Vel Stolnic se întîmpină la 14 Mart 1728; Ac Rom., doc. XXXVI/126.

⁷ Neculce, *l. c.*

Lăsînd la o parte legendele care se ţesură în jurul vieţii simple a acestui călugăr, cu blînzi ochi albaştri, legende despre fuga lui de-acasă, ispitit fiind de un glas, glasul chemării sale, în pustia vieţii singuratece de mănăstire, căreia voiă să se consacre, — avem puţine de spus în privinţa tinereţii acestui fiu de boier, acestui coborîtor al unei strălucite şi de curînd încă puternice familii, care se îndărătnici a lua rasa de monach, într'un timp cînd o primiaŭ numai Grecii săraci şi fiii boierinaşilor sau ai ţeranilor. La 1784, cînd Paisie conducea mănăstirea, el se călugări la Neamţ¹. La 1788, fu făcut ieromonach, la 1789, în timpul războiului, i se dădu egumenia de la Sf. Spiridon, de care, era legat şi un titlu de episcop *in partibus*: de Irinupolis. Făcu parte decî din clerul superior moldovean, pe vremea cînd ţinea la Iaşi Curtea sa de satrap Potemkin.

Succedă ca episcop de Huşi lui Iacov, şi nu ştim — cheltuitor cum era, pentru fapte bune, — dacă administraţia escelentă a lui Iacov persistă şi supt el². La Roman, unde trecu la 1-iŭ Iunie 1796³, ştim că a făcut, la 1797-8, un spital cu spiţeria trebuitoare şi că lăsă o datorie de opt-zeci de pungî⁴. S'a spus cu dreptate, că nici într'un loc, nici în altul el nu s'a ocupat nici de şcoli, nici de carte⁵, dar tot aşa de puţin aŭ făcut în această privinţă oameni luminaţi şi cu totul distinşi, înainte de dînsul. Voim să vorbim de Leon Gheuca la Roman şi de Iacov Stamati la Huşi. Se vede că grija şcoalelor, întemeierea şi organizarea tipografiilor şi publicarea cărţilor erau socotite pe atuncî ca rezervate numai Mitropolitului.

Mitropolit ajunsese Veniamin la moartea lui Iacov: fu ales la 15 Mart 1803.

Domn ajunsese atuncî unul dintre cei mai buni Fanarioţi, Alexandru Moruzi, care-şi măritase sora cu Răducanu Roset⁶

¹ V. anecdota fugii în Vizanti, *Veniamin Costachi*, pp. 107-8. O dă şi d. Erbiceanu în Prefaţa la *Ist. Mitr. Mold.* În Vizanti, o. c., p. 106, versuri în onoarea lui Paisie. Pentru petrecerea-î la Neamţ, *Rev. teol.*, II, p. 154-5; III, p. 68.

² Decretul pentru numirea lui la Huşi, în Melhisedec, *Cronica Huşului*, p. 374 şi urm.

³ V. Erbiceanu, Prefaţa citată şi Melhisedec, *Cron. Romanului*, II, la această dată. Cf. şi Erbiceanu, l. c., p. 42 şi urm.

⁴ Wolf, I, p. 149, nota. V. şi *ibid.*, p. 260, nota.

⁵ Urechiă, *Ist. Şcoalelor*, I, pp. 93-4.

⁶ Wolf, I. p. 173.

și guverna «neobișnuit de bine», în sensul românesc și moral¹. În Prefața unei cărți bisericești din 1805², Mitropolitul pomește dările pe care le-a ușurat Vodă, apa adusă de dînsul la Iași și Focșani, întemeierea de «școale de învățături prin multe locuri», înălțarea de «case Domnești prea frumoase și mari, din temelie»; îl laudă apoi pentru virtuțile lui de iubitor de lege, de judecător drept, de milostiv și iertător. Veniamin știu să profite de acest noroc: încă din 1804, el făcea pe Domn să întemeieze o școală specială pentru preoți, un seminariu pentru șezeci de copii, poate după modelul aceluia despre care auzise Mitropolitul că funcționează la Blaj.

Actul de fundație datează din 1-iu Septembrie 1804. Domnul recunoaște pregătirea neîndestulătoare a preoților și, pentru a remedia, el întemeiază la Socola — de unde călugărițile fusese strămutate la Agapia — o școală de preoție, «cu dascăli mulți; care să fie pentru învățatura feciorilor de preoți și diaconi». El se ocupă și de cărțile de școală, «cărțile bisericești», care vor trebui traduse, și de profesorii și «dascălii psalți», cari vor trebui căutați³. În luna următoare, numind episcop pe Veniamin, el acorda pentru întreținerea instituției suma de 2.500 de lei, din Vistierie⁴. Archimandritul Sofronie, egumenul Socolei și cel d'întăiu rector, căpătă și o scutire de vădrărit⁵. Iar, la 4 Octombrie 1805, tocmind pe Petru, fost protopsalt al Bisericii constantinopolitane, pentru a învăța cîntările pe psalți și pe «copii începători», Mitropolitul, realizîndu-și intenția, putea să vorbească de «musele învățaturii revărsate și tîmpla întunerecului neștiinței de mai nainte răsipindu-să» prin școlile «de paradosirea blagosloviei [bogosloviei] și de tîlmăcirea Sfintelor Scripturi», care serviau ca și clerul să se ridice «la treapta cea adevărată, pe limba noastră cea părintească»⁶.

¹ Wolf, I, p. 259, îi numește Domnia din 1804 «ausgezeichnet günstig».

² *Teoflact*.

³ *Uricariul*, VII, p. 128 și urm. sau C. Erbiceanu, *Istoricul Seminariului Veniamin, din mănăstirea Socola, fundat la 1804*, Iași, 1885, anexe.

⁴ *Uricariul*, III, pp. 39-41.

⁵ *Ibid.*, pp. 141-3. O nouă scutire Domnească pentru unele dări, la 20 Iunie 1814, *ibid.*, pp. 48-50. Anecdota, puțin garantată, ce se leagă de întemeierea Seminariului, s'a publicat întăiu în *Foaia pentru minte, inimă și literatură* din 1848, pp. 25-6.

⁶ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 345-6. Pentru ideia unui seminariu muntean, *Bis. ort.*, XVI, p. 109.

Se învăța în școală, — pe care o conducea la 1811, supt Ruși, cavalerul Petru Cunișchi, ajutat de singurul profesor poate, Ioanichie Nicolaș, — în cursul a șese ani de zile: «cetirea cea cu regulă», «scrisoarea», aritmetica, gramatica, logica, retorica «cu privirea minții d. m., la legile țării saū moralul lucrătorii», «bogoslavia», «rânduiala Bisericeii», se interpretaū Simbolul, Genesa, Psalmii¹. Iar la 1815, pe lângă aceste materii, se mai preda istoria religioasă și cea profană, psihologia saū «cele trei lucrări ale minții» și «începutul limbei latinești»². În discursurile lor la serbări, ucenicii vorbeaū, în 1816, de fraternitatea romîno-greacă, pentru Măria Sa Vodă, iar pentru Sfinția Sa Mitropolitul de originea romană a poporului românesc³. Despre decăderea școlii și reorganizarea ei înainte de 1820, vom avea prilej să vorbim mai departe⁴.

În curînd începu războiul, și Veniamin, cu seminariul său, cu sentimentele ce i se atribuiaū, se păru Muscalilor, ce ocupa Moldova, un om puțin sigur. El suferi, pentru alte bănuiele politice, insultele Agentului Hammer, viitorul mare istoric, pe atunci un tînăr conștient diplomatic destul de necuviincios, care făcu pe șeful clerului moldovean «infâme, assassin, coquin»⁵. Veniamin ar fi raportat că el, Hammer, dă știri despre războiū favorabile Francesilor și ar fi refusat să dea o desmințire publică, pentru «pricină, care, ca un duhovnicesc părinte, le știe și nu le poate arăta»⁶. În zădar făcură boierii arătare către Ruși că Veniamin e un bun păstor, un creator de școli, un tîlcuitor, în zădar i se dedicase cărți, ca patronului credinții pravoslavnice⁷. Cîțiva boierii, mai ales Bălșești, se înțeleseră cu Mitropolitul Gavril de Chiev, și conspirația lor izbuti. Veniamin căpătă numai favoarea de a sta în țară, la mănăstirea Slatina, pe care și-o va fi ales singur⁸.

¹ Certificat din acest an, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, IV, pp. 445-6.

² Erbiceanu, *Seminariul Socola*, pp. 37-8.

³ *Ibid.*, pp. 46-7.

⁴ În capitolul *Asachi și Lazăr*.

⁵ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 75-6.

⁶ *Ibid.* Totuși Batthyányi, călătorul ungar, cunoștea pe Hammer, atunci elev la Academia Orientală, ca «excelentul tînăr d. Hammer». *Reise nach Constantinopel in Briefen*, Pesta, Hartleben, 1810, p. 58.

⁷ I se dedică Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας σύμμικτα, care apăru în 1806. V. Erbiceanu, Prefața la *Procanonul lui Petru Maior*, p. XVIII; *Mitr. Mold.*, pp. 46-7.

⁸ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 45-6, 47-8, 49-50.

Până la această pierdere nemeritată a demnității sale, Veniamin se deosebise pe terenul cultural sprijinind în lucrările lor pe ucenicii lui Paisie și tipărindu-le, pe socoteala lui, în tipografia metropolitană, pe care o primise în bună stare de la predecesorul său Iacov. Afară de aceasta, el dăduse la lumină, cu o Prefață a sa, «Tilcuirea celor șapte sfințite Taine», «spre folosul de obște al Moldovenilor», iarăși o tipăritură a Mitropoliei¹.

Urmașul său Gavril păstori puțină vreme. Acest Mitropolit al războiului publică o singură carte, în 1809: «Cartea de rugăciuni» pentru noul stăpîn, Împăratul. Cu oștile acestui stăpîn plecă și «exarchul», — acesta era titlul său oficial².

Veniamin, care se îndeletnicia cu lucrări literare, cu cetiri și traduceri de cărți bisericești — atunci va fi făcut mai pe toate celea ce a tipărit mai târziu — era mulțumit de soarta sa și, crezînd, ca toată lumea, că Rușii nu se vor duce, nu mai aștepta de sigur, să păstorească din nou. În Prefața volumului I din *Ἀπολογία φιλόθεος*, pe care o traduse din grecește, după Evghenie Bulgaris, «în patrioticeasca sa moldovenească limbă», el scrie în 1815³: «Eū dar viața acestor oare cînd dorindu-o, am eșit de voe, ci — că de n'ar mai fi fost! — m'am întors iarăș, vrînd, nevrînd, la aceeași turburarea. Iar, în vremea ce petreceam viața cea mai singuratecă și, precum eū judec, mai iubitoare de Dumnezeu», a întreprins această traducere. Dar de atunci, adaugă el cu melancolie, a trebuit să spînzure organele cîntării în sălcile Vavilonului și să înceapă iarăș a administra diocesa⁴.

Fu rechemat în urma unei petiții a boierilor — în care petiție iscălră și acei cari-l făcuse să fie depus — și a locuitorilor din Iași, la 6 Octombrie 1812, de noul Domn, Scarlat Calimah⁵. Se întoarse ast-fel, scriu colaboratorii lui literari la 1814, «păsto-

¹ Poate la Mitropolie s'a tipărit și «Apologia lui Dimitrie Mitropolitul Rostovului», din 1803.

² El căpătă, cum se știe, o compensație în Basarabia. Aici apăru, «în duhovniceasca tipografie a Bessarabiei», o carte, în 1818, un *Liturghiar* în 1815, iar, la 1820, «Rînduiala sfințirii bisericii».

³ Vol. III apăru înaintea, în 1809. Numele Mitropolitului e arătat prin inițiale numai: «S. V. M. M.» și «S. V. N. M. N. M.».

⁴ Supt Gavril, *Viețile Sfinților* ieșiră mai departe: volumul pe Decembrie apăru la Neamț în 1811, ca și — ni se spune — o *Evangelhie*.

⁵ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 48-54.

riul cel adevărat și priveghetoriu, lucrătorul și păzitoriul viei cel osîrduitoriu și fără de preget, Voevodul cel rivnitoriu și ca cu foc suflătoriu împotriva eresurilor și a nedumnezeirii». Se întoarse pentru a lucra în vechia direcție de luminător prin carte.

La 1814, în *Scara* lui Ioan Sinaitul, pe care soborul din Neamț o oferă Mitropolitului, veacul e numit un veac de aur, pentru Moldoveni și pentru toți Romîni, «întru care s'aŭ îmbogățit limba rumînească cu multe sfinte și de suflete folositoare scripturi, de obște învățătoare». Mitropolitul, adresîndu-se către cetitori, recunoștea și el *înmulțirea scripturilor* și arăta deosebirea ce există între acestea și cele mai vechi. Pe cînd înaintea traducerile se făceau din slavonește «și cu limbă prea proastă, carea acum aŭ rămas cu totul neuneltită», operele nouă sînt redată după textul original grec și «cu limbă noao rumînească», întrebunțîndu-se ca basă «multe izvoade elinești». Dar mai e o superioritate, și Veniamin o recunoaște bucuros, aceia că nu se mai întrebunțează în cărțile bisericesti decît «ziceri de obște uneltite și cunoscute întru amîndoao țerile».

În 1815 apar la Mitropolie «Ceale nouă cîntări din Psaltire», în 1816 *Tipicul*, pe care-l precede cu o Prefață: în 1817 *Ceaslovnicul*; în 1818 *Psaltirea*, *Catichisul*, *Octoiul*.

Pe vremea lui Veniamin se tipărește, dedicîndu-se unui Mihail Vasiliu, — la 1819 — o «Cărticică îndemînatecă în potriua celor ce bolesc la ceale pentru adevărul și covîrșirea Sfințitelor Scripturi, adecă din cărți gallicești, spre folosul neamului nostru, de Nicolaŭ Papadopulu și scoasă pre limba noastră de S. V. M. M:», cu «cheltuiala unui iubitoriu de folosul patriei sale». E vorba deci de o prelucrare a lui Papadopol, care scrie și dedicația, — dar prefăcută în românește de însuși Mitropolitul.

Revoluția de la 1821 înseamnă începutul unei nouă perioade pentru activitatea lui Veniamin. Dar, înainte de izbucnirea ei, el îndeplinesc ceia ce fusese îndeplinit de Dionisie Lupu în Țara-Românească: prin Asachi făcuse din școala religioasă din Socola o școală națională și trimisese și el bursieri în străinătate. Adevărat că n'a fost decît unul, Gheorghe Săulescu, și că și acela a învățat în Grecia, la Atena sau la Chios ¹.

Mitropolitul fu foarte încurcat de revoluția grecească. Întăiu

¹ *Arch. soc. șt. si literare din Iași*, VI, p. 108.

văzu în Alexandru Ipsilanti un emisariu al Împăratului ortodox, și-i binecuvîntă persoana, armata și întreprinderea. Apoi se convinge că are a face cu un revoluționar fără permisie de la guvern, și atunci, văzîndu-se compromis prin întăia-i purtare neprevăzătoare, fugi, în sara de 22 spre 23 Februar st. v., spre Basarabia. Ni descrie însuși, în Prefața unei cărți tipărite la 1824, această fugă: «într'o căruță proastă, îmbodolit peste obraz cu un briu de lînă, cu o manta nemțască îmbrăcat și cu o pălărie pe cap... Fără de legile noastre au încordat arcul dumnezeiești urgi și l-au gătit pre el, și într'însul au gătit vasele morței; ca un trăsnet din ceriu au căzut preste ticăloasa țeară aceasta cumplita răsvrătire a Grecilor, și, îndată după aceasta, nemaî putînd suferi grozăviile și relele ce urmă cu neconținere și cu sporire, au început fiește-carele a-și căuta scăparea vieței sale. Toate averile clironomisite și agonisite erau de nespūsă supărare celui ce le avea și, unde apuca, svirlindu-le, le mistuia, de nimic alta îngrijindu-se fără numai de viață. Cîmpii cu necuprinsă de ochi întindere erau plini de norod, ceriul avînd acoperemînt și așternut numai pămîntul. Șiraguri necurmăte pe drumuri de bărbați și femei cu copii în brațe, îmbulzindu-se, năvălea la scăpare. Codrii cei mai adînci gemeau de norod rătăcind. Cel mai ticălos bordeiu în locul de scapare se părea palat la cei cari mai înainte nu încăpeau în cele mai desfatate Curți, iar cei mai mulți dintre aceștia se desfătau pe supt trăsurile lor, dosindu-se de soare și de ploae ¹».

În exilul său de la Colincăuți, Veniamin făcu puțină și rea politică. Dintre boierii moldoveni mergeau cu dînsul cei mai timizi sau mai iubitori de Ruși: Logofătul Grigoraș, Vornicul Mihailachi Sturdza, Vornicul Costachi Sturdza, Vornicul Ioan Mutu, Săndulachi Sturdza și bătrînul Pașcanu². Dar și pe aceștia-i încurca une ori prin nesiguranțele și temerile lui. El aprobă în Decembre 1821 misiunea lui Cerchez³, dar se umplu de groază cînd se gîndi ce ofensă constituie față de puterea protectoare arzul către Turci și deputația boierească la Constantinopol, de

¹ Prefața la «Sfânta Scriptură a vechiului testament», tradusă din grecește de însuși Veniamin; reproducă și în anexele la Vizanti, o. c.

² Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 389.

³ *Buciumul român*, I, p. 269, nota.

unde trebuia să rezulte însă Domnia pămînteană¹. Trebură si-
linţile fratelui său Şerban pentru a-l linişti, şi totuşi acelaşi pre-
lat, inconsecvent din prea multă frică, salută alegerea lui Sturdza,
unul «dintre boierii patriei noastre»², şi se întoarce în ţară, în-
dată ce nu mai avu motive, serioase sau neserioase, de temere.

Aşa apare conduita politică a marelui Mitropolit în acele
vremi, cînd era nevoie, pentru a nu rătăci, de curaj şi de o ju-
decată clară. Totuşi el continuă şi atunci a fi un lucrător pen-
tru cultura românească, a «se osteni pentru procopsirea nea-
mului său şi a turmei sale cei de Dumnezeu încredinţate»³. La
Colincăuţi, în locul său de refugiu, traduse *Funia sau frînghia
întreită*, «din greceşte în romîno-dachicească sau moldovinească...
în zilele necazurilor şi ale risipirei neamului moldovlachicesc».

De aici înnainte, se observă un progres continuu în ideile
sale, o apropiere din ce în ce mai mare de credinţile noiei
şcoli naţionale. În Prefaţa la «Istoria scripturei vechiului tes-
tament», carte apărută la 1824, el se ocupă de chestia neolo-
gismelor şi o rezolvă precum fusese rezolvită de reformatorii
ardeleni. El recomandă înlocuirea cuvintelor străine furişate în
limbă prin adevărate cuvinte româneşti uitate sau părăsite po-
porului. «Dacă în locul acestora nu se vor lua înapoi cuvîn-
tele cele adevărate româneşti părăsite şi uitate, care se păstrează,
parte prin cărţile şi documentele vechi, parte în gura poporu-
lui, şi dacă nu vom întrebuiţa pe aceste în locul celor străine,
precum aū făcut toate naţiile ce aū voit a se cultivi, — apoi
se va împresura graiul naţional» — cuvîntul este! — «din an în
an până ce va lipsi cu totul, şi prin aceasta va peri naţia ro-
mânească, precum aū pierit toate naţiile ce şi-aū părăsit limba
lor»⁴. Se poate exprima cu mai multă putere şi cu mai mult
sentiment acea datorie d'întăiu a unui popor, ce stă în a-şi cul-
tiva limba, în care stă întipărit felul său cu totul deosebit de
a cugeta şi de-a simţi, în care se păstrează cugetarea şi sim-
ţirea acelor ce aū fost?

¹ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 233-4.

² Însemnare a lui Veniamin, în *Vizanti, o. c.*, p. 68.

³ Aşa spune despre dînsul Carcalechi în *Calendarul pe 1825*. Elevii din
Socola pomeniaū în discursul lor din 1816 faima europeană ce şi-a cîşti-
gat-o Mitropolitul pentru activitatea sa pe terenul cultural; Erbiceanu,
Seminariul Socola, p. 46. Şi în *Geografia* de la Buda i se pomenesc meritele.

⁴ Reprodusă Prefaţa şi în *Vizanti, o. c.*, pp. 79-80.

Cîțiva ani după aceasta, se adresaŭ laude lui Veniamin, pentru protecția școlilor și lucrările-î literare, în *Manualul de patriotism*, «tălmăcit și mult adăogat» de un oare care Ioan Nicola¹. Iancu Nicola menționează pe «mult învățatul răposatul domn Gheorghie Lazar», pe Mitropolitul Dionisie Lupu, care «s'au făcut cel d'întăiŭ pricinuitoariŭ sistisirei școalelor naționale, în care se predea slobodile știință în pămîntul românesc în limbă națională», școli, care, odată «vestit Parnas de muse», unde Veniamin trimisese și el șese bursieri, au căzut astăzi în ruină. El amintește întrebarea pe care o punea Mihaï Sturdza, pe atunci un înfocat patriot român, unui școlar al gimnasiului de la Trei Ierarchi, cu prilejul examenului din 20 Februar 1829: «Spune-m, copile, cine au fost întemeetorul Romanilor, strămoșilor noștriŭ», întrebare, care, zice Nicola, poate umplea de lacrimi ochii oricărui Român simțitor. Iancu Nicola el însuși fusese unul dintre bursierii lui Veniamin la «școala națională» munteană și el se găsia la studii încă în 1827 cînd tipări la Bucureștii o traducere intitulată «Culegere de înțelepciune», la care adaoase o «Chibzuire și rugăciune» și «tablele Rumînilor» de «dumnealui coconul Iancu Văcărescu», dedicînd totul Mitropolitului, protectorul său.

La 1834, Veniamin tipăria o nouă ediție din *Dumnezeeștile liturghii*, și aici el vorbia, la rîndul său, de «Romani, strămoșii noștri», de «Italia, vechia patrie», admitea, după Petru Maior, stîrpirea totală a Dacilor, recomanda întrebuițarea «limbei curate a Romanilor», fără elementele de corupție introduse de traducătorii din slavonește, împrumutarea de termeni noi mai curînd de la Greci decît de la barbarii «Sîrbi», întrebuițarea străbunelor litere latine.

Nu e fără interes a urmări ast-fel, și după 1821, desvoltarea spiritului unui om care, pornind cu ideile de ortodoxism îngust ale lui Paisie, ajunsese la înnaltele concepții naționale ale lui Petru Maior. În persoana lui Veniamin vedem mai bine decît ori-unde pătrunderea treptată a nouălor idei de peste munți în principate.

Veniamin Costachi ajunse cu vremea un controlor incomod pentru acel Mihaï Sturdza pe care puterea îl desbrăcase răpede

¹ Iași, Tipografia Mitropoliei, Iulie 1829.

de aspirații patriotice și de scrupule morale. Mihai-Vodă despoticul și adunătorul de argint nu se putea împăca, precum se împăcase o dată așa de bine Vornicul Mihalachi Sturdza, cu desinteresatul și visătorul Mitropolit. Acesta trebui să se retragă definitiv la 28 Ianuar 1842, și, peste patru ani, la 18 Decembre 1846, el muria ca schivnic în adăpostul de mănăstire pe care și-l alesese ¹.

Avem testamentul, în care el aruncă o privire de îndreptătită mulțămire asupra lungii lui vieți de nobile străduințe. El amintește de traducerile sale, de întemeierea seminariului contra voinții «unora dintre puternicii» timpului, cari-î «sta împotriva», și încheie ast-fel: «Asupra valurilor vieței mele, trebuința cere să păstrez o desăvîrșită tăcere, pentru că multe pricină din aceste sînt cu anevoe de spus, multe nu se pot spune, și multe nu vroesc nici a le pomeni însumi.... Totul ce mi-aș stat prin puțință am făcut, și cu sfatul, și cu fapta, ca să sporesc, și sufletește și materialicește, înflorirea Sfintei Besărici și patriei. Și, pentru unile minute, în care poate am fost îndoit dinaintea puterniciei său a ademenirilor, însuși Domnul știe cu cîtă căință și înfrînare petrec anii acești din urmă a păcătoasei mele vieți».

Așa a fost într'adevăr viața lui precum o vedea bătrânul schivnic pe pragul morții. În această ultimă spovedanie înaintea oamenilor el nu-și ascundea defectele, iar însușirile pe care și le recunoștea, — le-a avut ².

* * *

În Ardeal, o mișcare literară bisericească exista simțitor înainte de alegerea lui Bob ca Vlădică al Uniților. Ea se pornise, firește, între Uniți, ai căror prelați și preoți formau aristocrația intelectuală a Romînilor din provincie.

Ast-fel, de la Vlădica Aron au rămas cărți religioase, care stîrniră nemulțămire prin caracterul lor prea pronunțat catolic ³. Dintre acestea ni se pomenesc — și pe unele le-am și întîlnit — «Dogmatica învățătură» din 1760 ⁴, *Floarea adevărului*, *Adevărata*

¹ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, Prefață. V. *Rev. Teol.* III, pp. 15, 68, 70; IV, p. 153 și urm.

² Venianim își lasă manuscrisele Bibliotecii Seminariului din Socola. Nu s'a dat un catalog al acestei bibliotecii. Testamentul s'a tipărit în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 58 și urm. Demisia lui *ibid.*, pp. 57-8.

³ Klein în *Instr. publ.*, II, p. 117; același în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 105: «Aaron multe cărți au tipărit pentru Unire». V. capitolul despre cultură, la urmă.

⁴ Citată de Klein, *Instr. publ.*, II, p. 72, ca *Obligatio pastoralis*.

mîngăere în vreme de lipsă, apărută la Blaj, în 1761¹, «Începerea, aşezămîntul şi iscăliturile sfîntului... săbor de la Florenţia», alcătuită după izvoare greceşti şi latine şi tipărită în 1762. El începuse şi o nouă traducere a Bibliei, pe care o întrerupse moartea tălcuitorului şi din care n'a rămas decît «hîrtii», care se risipiră². Despre succesorul lui Petru Aron, Atanasie Rednic, ni se spune că a scris «o carte contra schismaticilor» şi «un tratat despre starea Bisericii Romînilor din Ardeal», opere despre care nu ştim dacă a fost tipărite³. Grigore Maior, un al treilea păstor al Uniţilor, a compus o *Epistolă pastorală* şi o *Enciclică*⁴. Dintre clericii cari-î încunjurău, Gherontie Cotore, despre ale cărui studii am vorbit mai sus⁵, «multe învăţături au scris, dintre care unele s'a tipărit, altele nu. Aşa sînt: «Cartea de religia şi obiceiurile Turcilor»⁶, o Învăţatură creştinească sau Catechism mai mare, Maimbourg, Istoria schismei Grecilor şi Pravila, după rîndul slovelor de la buchî»⁷. Dimitrie Ivaşco, canonic din Muncaci şi archidiacon, redactează o *Teologie dogmatico-morală*, ce a rămas inedită; prepositul mănăstirii din Blaj, Ştefan Popp, alcătui un tratat despre Botez⁸; un alt Popp, profesor de teologie dogmatică, Ioachim, îşi puse în scris cursul ce făcea la Seminariu; o *Teologie morală* fu prelucrată şi de Chiril Ţopa, «paroch de Sibiiu», protopopul prigunit al Uniţilor⁹. Se mai menţionează Nichita Horvat, preposit la Oradea, Alexie Morăşeanu, Ioan Margineanu, care scrie «Pildele şi învăţăturile Sf. Scripturi»; Ioan Halmaghie, căruia i se datoreşte o «carte frumoasă»: «Învăţătura pentru proşti», Vasile Filipan, autorul unei Istorii bisericeşti în latineşte. S'a

¹ Popp, p. 47. Pentru circulara lui Cotore către protopopi, tipărită în 1759-60, v. Popp, pp. 46-7. Cf. mai sus, p. 71.

² Cf. Prefaţa la *Biblia* lui Klein din 1795 şi acelaşi, în *Instr. publ.*, II, p. 72, unde atribuie toate lucrările de mai sus episcopului.

³ Klein, *l. ult. cit.*: «Scripsit librum contra schismaticos et statum ecclesiae Valachorum in Transylvania».

⁴ Klein, *l. c.*: «epistolam pastoralem, alteram encyclicam».

⁵ În cap. I.

⁶ Un titlu analog în Gaster, *Gesch. der rum. Litt.* E poate aceia ce s'a publicat mult mai târziu în *Calendariul* din Buda.

⁷ Klein, în Cipariu, *Acte şi fragm.*, p. 121. În *Istoria* sa latină — *Instr. publ.*, II, p. 72, — spune însă Klein că Gherontie a scris numai «historiam schismatis Grecorum».

⁸ «De sacramento baptismi»; Klein, în *Instr. publ.*, *l. c.*

⁹ Klein, *l. ult. cit.*

vorbit de Iancu preotul din Simcel. O *adunare de rugăciuni* s'a tradus din slavonește de preotul Nicolae din Cîmpeni¹. În 1771 se lucra la Blaj la o «gramatică italo-română», care nu poate fi o întâie redacție a gramaticii latino-romîne a lui Klein, ci, — cum s'a văzut —, o lucrare deosebită².

Mișcarea cîștigă în intensitate și în calitate prin manifestarea literară a corifeilor școlii ardelenе. Am văzut ce cuprind *Protopopadichia* și *Procanonul*, lucrările bisericești sau istorico-bisericești ale lui Petru Maior. Directorul școlilor normale, Șincai, însărcinîndu-se față de guvern a alcătui cărțile de școală necesare, a prelucrat, cum văzurăm, și două Catechisme³. Cît despre Klein, cel mai *calugăr* din treime, el își făcuse marele plan de a da Bisericii unite bune cărți de slujbă și o bibliotecă religioasă. El știa de întreprinderea vastă de traduceri a lui Damaschin de Rîmnic, «care cunoștea foarte bine limbile greacă, latină, slavonă și românească» și ale cărui numeroase tîlcuiri fusese tipărite de el însuși și de urmașul său Climent⁴. El găsi că lucrarea, de care se folosia tot clerul românesc, era bună, și avea două singure defecte: întrebuițarea de cuvinte care veniau din slavonește, întâi, și apoi tipărirea cu caractere cirilice. Introducerea literelor latine în cărțile bisericești nu spera serios nici Klein să o poată face, dar în privința slavonismelor el își impuse a le înlătura din propriile sale lucrări de caracter religios⁵.

¹ Lista de autori din Klein, ms. Ac. Rom. al *Ist. Rom.* scurte; Ms. 926 din Blaj (Nicolae din Cîmpeni). Se vorbește în Klein și de Radu Duma. V. mai sus și Gaster, p. 310.

² «Quaedam grammatica italico-valachica, quae perfecte nondum est finita.» Scrisoarea lui Iosafat Dévai, 29 Octombrie 1771, și în Popp, p. 39, nota a.

³ Cel mai cunoscut e «Catechismul cel Mare, cu întrebări și răspunsuri, alcătuit și întocmit... de Gh. Gavriil Șincai, directorul și catechetul școlii ceî normălești din Blaj», 1783. V. mai sus, în acest capitol, și Popp, p. 48.

⁴ «Damasenus, episcopus Rimnicensis in Valachia, vir linguarum graecae, latinae, slavicae et valachicae optime gnarus, in valachicam linguam omnes fere ecclesiasticos libros vertit et, partim ille, partim eius successor Clemens, litteris illyricis seu cyrillianis imprimi curavit.»

⁵ «Hac versione tota iam Valachorum ecclesia utitur; est autem versio bona vixque alia correctione indiget, nisi purgatione et expunctione vocum slavicarum, quae adhuc hinc inde inspersione atque immixtae reperiuntur, et cyrillianarum litterarum obiectione, quarum loco substituendae sunt latinae antiquae, propriae que Romanorum; quae res sine difficultate potest fieri, ut in latino-valachica, quam composui, grammatica ostensum est»; *Instr. publ.*, II, p. 79.

Dintre aceste lucrări am vorbit mai sus de câteva, a căror alcătuire și publicare se leagă de lupte și prigoniri în viața autorului, lor. Însă, afară de *Istoria bisericească* tradusă după Fleury, despre care carte s'a vorbit, Samuil Klein a mai făcut o sumă de traduceri pentru biserică și școala bisericească. Încă de pe cînd era la Viena, el tipări la 1779 «Cartea de rogacioni pentru evlavia homului chrestin¹», la 1781 o *Dissertatio canonica de matrimonio iuxta disciplinam graecae orientalis ecclesiae* și, în anul următor, o *Dissertatio de ieiuniis graecae orientalis ecclesiae*, din care se afirmă² că ar fi ieșit și o traducere românească la Buda, în 1828³. Pentru a continua cu operele religioase tipărite, după întoarcerea sa în Ardeal, Klein publică la Blaj *Propovedaniile la îngropăciunea oamenilor morți*, pe care le cunoaște și le citează în Prefața culegerii sale similare Petru Maior⁴.

Autorul declară în prefață că lucrarea sa nu e «măestrie ritoricească, nici cu grai de vorbă înaltă și adîncă, ci mai de jos și mai prostă, ca și cei proști să înțeleagă și să se folosească⁵».

În curînd însă el dădea la lumină o carte mult mai însemnată decît aceste disertații și discursuri. Petru Aron începuse o nouă traducere, a Bibliei, pe care n'o putuse termina. Lui Klein o nouă ediție însă i se părea necesară, căci judeca Biblia lui Șerban-Vodă ca avînd o formă neobișnuită și confusă. El primi deci de pe la 1752 sarcina de a revedea această veche și frumoasă

¹ V. și *Foaia p. minte, inimă și literatură* pe 1850, No. 19; Papiu, *Șincai*, p. 120, nota.

² Philippide, p. 185. V. și mai sus, p. 167. Tot în Viena traduce o *Îndreptare a păcătoșului* (ms. 1426 din Orade).

³ Klein nu pomeneste — *Instr. publ., l. c.* — decît într'un mod general operele sale latine. În «Orodias», Șincai înseamnă cele două disertații. Cf. Bălășescu, în *Foaie p. minte, inimă și literatură*, care menționează și traducerea din Buda. — N'am putut vedea prin noi înșine decît al doilea din aceste două opuscule.

⁴ Pomenite și de Șincai, în notele la «Orodias». Klein, *l. c.*, le trece și pe acestea supt tăcere.

⁵ Iată titlul complet: «Propovedanie sau învățătură la îngropăciunea oamenilor morți, acum de preotul Samoil Clainu de Sadu făcute cu buna-voința celor mai mari», Blaj, Tipografia Seminariului, 1784, in 8°.

Cf. Sulzer: «Soeben vernehme von dem zuvor gerühmten Reissdörffler Pfarrer Herrn Samuel Klein, dass ereine Sammlung walachischer Predigten gelesen, welche ziemlich gut gerathen und zu Mühlbach in Siebenbürgen, wo vor Zeiten eine walachische Buchdruckerey, gedruckt». Locul tipăririi e greșit. Dar mă întreb și dacă Samuil Klein a fost vre-odată «paroch» la Ruștor.

publicație munteană. Ea i se păru așa de greșită, comparînd-o cu textul grec al Septanților, încît pentru Vechiul Testament o traduse aproape de iznoavă. Cînd lucrul fu gata, Bob revăzu traducerea și adăose note, paralelele și un *tîlc* la începutul fie căruî capitol. Ast-fel apăru *Biblia* cea nouă din tipografia «seminariului diețezan» din Blaj, la 1795, o Biblie cu textul mai corect, mai apropiat de original, ne asigură Klein, dar o tipăritură ce era departe de a avea eleganța cărții din 1688, pe care era destinată a o înlocui¹.

Teologia morală, anunțată de societatea «filosofească» pentru biblioteca ei, se tipări însă la Blaj, în anul următor. În 1801, apărea *Acatistul* cu litere latine, la care e anexată o introducere despre ortografie și adausă o traducere a celebrului *Stabat mater*, care sună la Klein, pe românește, ast-fel:

O tristă și necăjită,
Tu acea blagoslovită,
Maica Unuia-Născut...

În sfîrșit, el traduse opera de pietate a Iesuitului Segneri: «Povățuire către cel ce se pocăiește», pe care oare-cînd comitele Marsigli o trimitea lui Constantin Stolnicul Cantacuzino², și care, ni se spune, «s'a tipărit în mai multe rînduri la București și Buzeu fără să se arate numele traducătorului³». A lui e și traducerea, fără nume, tipărită, la 1812, de episcopul Bob, a celebrei *Imitatio Christi*, — în tălmăcirea lui Klein: «De urmarea lui Hristos», «de Toma de la Cîmp⁴».

Venind acum la cărțile de școală, Klein dădu întâi, la 1781 încă, în Viena, o *Bucoavnă* cu cirilice, «pentru prunci romînești⁵». Mult timp după aceasta, la 1799, întîlnim *Loghica* din Buda,

¹ Societatea biblică rusească, de la care avem o *Sfățuire* din 1820, Petersburg, tradusă românește și tipărită la 1821 în Chișinău, dădu o nouă ediție a Bibliei după aceasta de la Blaj, în 1817 și 1819, Petersburg.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, sect. ist., p. 67.

³ Bălășescu, *l. c.*

⁴ Cunoaștem numai o pagină, ce servește de învelitoare la exemplarul Academiei Romîne din *Aritmetica* lui Șincai. Cf. Popp, p. 49. Ms. la Orade.

⁵ Menționată de d. Andrei Vizanti, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, I, p. 462, nota 1. Se pomenesc acolo cele din Buda, 1802, Sibiiu, 1803 și 1815, aceasta din urmă de Moise Fulea — v. și Popp, p. 34 și mai sus. Pentru două *Bucoavne* manuscrise muntene, din 1779 și 1780, Erbiceanu, *Cron. greci*, p. xxxiv; I, p. 530.

«Loghica, adecă partea cea cuvîntătoare a filosofiei,» fără nume de autor¹. În această traducere se dau și regulile în privința neologismelor, a căror introducere în prea mare număr ar prefăce limba într'un jargon ridicul. Ele nu trebuie căutate decît la nevoie, și atunci, sau în limba științelor : limba greacă sau în limba strămoșilor : cea latină. «Iară, unde lipsește limba noastră cea romînească și nu avem cuvinte, cu care să putem spune unele cuvinte, mai ales întru învățături și în științe, atunci cu socoteală și numai cît iaste lipsa, putem să ne întindem să luom cuvinte, orî din cea grecească, ca din cea mai învățată, orî din cea latinească, ca de la a noastră maică, pentru că limba noastră cea romînească iaste născută din limba cea latinească.»

Klein promitea aici a traduce «bine și cum să cade» și a tipări, «cum și alții să le poată învăța», «toate părțile filosofiei». Din aceste traduceri, pe care le îndeplini în adevăr, «Itica» și «Dreptul firii» apărură fiecare în cîte un volum la Sibiiu în 1800, fiind și ele tot traduceri din filosoful de școală al timpului, Baumeister. Rămase ast-fel în manuscript, din toată colecția de manuale filosofice, numai *Metafisica*, pe care Klein o și citează în forma latină a «Istoriei» sale².

Manuscripte școlastice ale lui Klein nu se mai menționează decît singură *Aritmetica*³. Cît privește pe cele religioase, sînt numeroase acele care n'aū văzut lumina tiparului. Klein însuși vorbește⁴ de *Canoane*. El le traduse la episcopul Darabant din Oradea-Mare, «într'o iarnă, în anul 1789», și le corectă la 1798⁵. «Istoria bisericească pe scurt, pentru folosul iubitorilor de învățatură», pe care încercă în zadar s'o publice⁶, se termină în anul următor, 1790⁷: manuscriptul⁸ merge mai departe decît Carol-

¹ E o traducere după Baumeister, făcută la 1781 (ms. 895 din Blaj).

Ms. Logiceii, în două volume, se păstrează la Blaj; v. și Papiu, *Șincăi*, p. 119, nota.

² *Instr. publ.*, II, p. 72.

³ Citată *ibid.*

⁴ Excerpte în Cipariu, *Arhivou*, pp. 276-8.

⁵ Titlul traducerii e: «Canoanele sfințelor săboară, talmăcite și scrise de Samuil Clain de la Sad, ieromonachul din mănăstirea Sfintei Troiță din Blajiū». Ms. îl avuse la dispoziție Papiu. V. Papiu, *Șincăi*, p. 120, nota*.

⁶ V. mai sus, biografia.

⁷ Bianu, *Samuil Micul*, pp. 10, 29.

⁸ V. și Bălășescu, *l. c.*

cel-Mare. Şincai înşiră în notele la «Orodias» pe celelalte : o Istorie a sinodului din Florenţa, care e alta decât lucrarea pe care însuşi Klein o atribuie lui Gherasim Cotore ¹, o «Praxis consistorialis», al cărui titlu românesc ar fi ²: *Pracsul forului bisericesc*, un «deosebit tratat filosofico-teologic despre credinţa creştinească cea descoperită», lucrare care ar fi originală ³, un opuscul latin «despre călugării răsăriteni», scris probabil în acelaşi timp şi pentru acelaşi scop cu *Disertațiile* vieneze, o traducere din Marmontel, *Belisarius* ⁴, alta din Lucian, *De veris narrationibus* ; în sfârşit versiuni din operele următorilor Părinţi ai Bisericii : Sf. Vasile, Sf. Ciril de Ierusalim, Sf. Dorotei, Sf. Pahomie, Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Grigore de Nazianz, Sf. Ioan Damaschin, Sf. Epifanie, Sf. Efrem şi Sf. Clement. Toate, traduceri care nu apărură nici odată, așa încît munca — întinsa muncă a lui Samuil Klein — a trebuit refăcută în principate, unde aū apărut pe urmă, într'o formă de bună samă inferioară, unele din aceste Omilii.

Un timp, Klein lucrase supt ocrotirea lui Bob, noul episcop de Blaj. Cînd buna înţelegere dintre dînşii dispăru — ştim acum prin vina cui —, Bob ţinu să ducă mai departe opera de traduceri şi tipărituri, căutînd colaboratorii săi printre prelaţii de mai puţină ştiinţă şi mai puţin talent, cunoscuţi nouă şi aceia, cari se înfruptară din veniturile canonicatului şi, nefăcînd umbră stăpînului, duseră casă bună cu dînsul.

După notiţa biografică latină pe care ni-a lăsat-o însuşi, Ioan Bob, care se scria Bobb şi, pe ungarie, Babb, era fiul lui Andrei şi al Candidei. Se născu la 1739, urmă întăiū în satul său, la un dascăl reformat, apoi la Dej-Ocna, unde învăţă iarăşi la un Calvin. Apoi se strămută, cu familia, în alt sat, pe care-l părăsi, în vrîstă de zece-unsprezece ani, pentru a trece la şcoala Iesuiţilor din Cluj. La 1764 se făcu novice la Blaj. Aici ocupă locul de profesor al lui Grigore Maior, cînd acesta fu închis la Muncaciū din ordinul Vlădicăi Rednic ⁵, însă în curînd trebui să-l cedeze lui Iacob Aron, care se întorcea atunci de la Roma. Ajun-

¹ V. mai sus, *Istoricii ardeleni*.

² După Bălăşescu, *l. c.*

³ «Această carte este osteneală proprie a acestuia»; *ibid.*

⁴ Pentru traduceri romine din Marmontel, v. şi mai sus.

⁵ Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 196.

gînd episcop în 1772, Grigore Maior trimese pe Bob la Tyrnau, unde învățase și Gherasim Cotore. Fu chemat înapoi la 1776, cînd sănătatea lui era zdruncinată. La Viena, unde se duse pe urmă, stătu puțin.

I se oferiră îndată situații însemnate: fu numit archidiacon, îngrijitor pentru refacerea bisericii și seminariului din Blaj, receptor de venituri episcopale. Grigore Maior abdicînd, în fine, la 1782, pentru motivele de bătrînețe și de oboseală, pe care le spune nepotul său Petru¹, Bob, atunci paroch și archipreot de Mureș-Oșorhei, fu ales în contra lui Ignatie Darabant și lui Iacob Aron, dintre cari cel d'întăiu avea o mai mare autoritate morală, iar cel din urmă cîștigase o mai solidă învățatură în școlile romane. Alegerea lui fu determinată de faptul că era preot mirean, și nu călugăr—un merit în ochii lui Iosif al II-lea monachofobul—și, pe urmă, de acela că nimeni nu ridicase glasul în contra celui pe care nimeni nu-l visa episcop². Însuși bătrînul Maior își consacră succesorul la 6 Iunie 1784, în Blaj, și acesta protestă în autobiografia sa că a primit demnitatea numai cu părere de rău, pentru retragerea unui așa de bun predecesor³.

Bob a făcut, incontestabil, multe pentru eparchia sa. A reorganizat tipografia, a înmulțit numărul canonicilor, s'a îngrijit de seminarii, a creat douăsprezece burse la Cluj, patru «în co-victușul neameșilor,» patrusprezece la Oșorhei, unde fusese archipreot, șese la Bălgrad⁴. Poate tot el a cerut Împăratului la 1816 înmulțirea școlilor românești unite, provocînd hotărîrea din 10 Mai, prin care se refusa orî-ce nouă cheltueli, trimițîndu-se Romîniilor ce vrea să învețe carte la liceul din Cluj, la gimnasiile din provincie, la școala superioară din Blaj⁵. De sigur

¹ În *Ist. bisericească*.

² Hurmuzaki, *l. c.*, p. 217.

³ Autobiografia se află în Nilles, *Symbolae*, II, p. 657 și urm. și în Ci-pariu, *Acte și fragmente*, p. 21 și urm., după Calendarul din Sibiiu pe 1803.

⁴ Vaida, *Discursurile*, ed. românească, p. 164.

⁵ Bibl. Ac. Rom., copii necatalogate: «[sunt] in magno principatu Transylvaniae sufficientes scholae et gymnasia, Claudiopoli vero lycaeum adsit, in quibus necessariae scientiae haurire possunt et illi incolae valachici, qui proles suas vehiculo principalium normalium scholarum ad maiores et sublimiores scientias properare cupiant et ad graeco-catholicas Balásfalvae existentes principales normales scholas propter remotiorem, ni fors,

că lungă sa administrație de aproape jumătate de secol — căci muri tocmai la 2 Octombrie 1830¹ — n'a fost fără foloase pentru Romîniî din Ardeal, și, în special, pentru cei de rîtul unit.

Ce era dator însă a face, ce putea face și cu cine-î stătea la îndămină a face, — aceasta am văzut-o mai înainte, și s'a arătat acolo cît de mult a meritat faima rea legată până astăzi de numele lui.

Ce suflet mic era acela al harnicului Bob se poate vedea nu numai din purtarea lui față de fruntașii cugetării românești din Ardeal în timpul său, dar și din chipul cum înțelegea să răspundă la atacurile ce se îndreptau, de cele mai multe ori cu dreptate, înotriva lui.

Iată un cas, cu atît mai interesant, cu cît n'a mai fost semnalat și lămurit până acum. Petru Maior zugrăvise pe ierarchul său, în *Istoria bisericească*, nu se poate mai urît. Despre ce nu vorbea el acolo? Despre tablele scolastice, cu conciliul de la Florența «în chip de arbore mare», cuprinzînd și pe Vlădica Aron, despre alaiurile de «clirici sholastici», despre figura anti-patică și vorbă aspră a episcopului, despre desertarea Unirii, din pricina lui, de către credincioși, despre prigonirea călugărilor, încunjurarea cu oameni fără relief și talent, despre lăcomia de aur, dorința de a-și căpătui rudele, zgîrcenia la mese, discreditul la Curte, nedreptățirea protopopilor, despre pripirea vîsitărilor. Maior expunea toate nevoile lui cu Bob, pentru canonicat și altele. El nu se sfia să predice frăția cu neuniții, pe care bunul simț țerănesc o și pusesese adesea ori în practică.

Dacă Bob se simțea curat, de ce nu ar fi răspuns, cu autoritatea ce-î dădea vrîsta și vrednicia sa de episcop? Preferă să tacă. Însă mutilînd cartea dușmanului după confiscare, scoțînd colî întregi și modificînd după interesele lui unele pagini². Acestea ajunge pentru a-l judeca.

La întîmplare, Vlădica Bob a fost și scriitor. Îi plăcea să ție *habitationis suae locum, expedire non volunt.*» Cel mult se admite a se stabili în parochiile greco-catolice «*scholae triviales, in quibus proles incolarum, tam in principiis religionis et moralitatis, quam vero in legendo, scribendo et arithmetica instrui posset*», supt conducerea *cantorului*.

¹ Hurmuzaki ; *l. c.*

² Lipsesc p. 113 și urm; 223-4, 231-267, 327-43. Sînt modificate pp. 305-6. Sînt exemplare complete însă, ca al lui Papiu, azi la Academie.

discursuri, și se grăbia să le publice. Ast-fel, a publicat în 1812 discursul său de instalație din 1784¹; cuvîntarea din 1807 «cu prilejul istalației canonicilor de Exealeanția Sa acum de nouă fundăluți», s'a tipărit în latinește și în românește² în 1807, ea apărase românește separat, avînd la urmă «și doao cuvîntări: despre preoție și despre duhul celui bun și aceluî rău păstoriu sufletesc»; un «Cuvînt păstoresc» al lui a apărut în 1811³. Ba ar fi provocat și versuri în onoarea acelora dintre colegii săi pe cari-i putea suferi mai puțin, judecînd după titlul unei publicații din 1807: «Versuri veselitoare întru cinstea prea-luminatului și preaosfințitului Domn Samuil Vulcan, episcopului greco-catolic al Orădiei-Mari, cînd la anul 1807, în luna lui Maiu, prin Exelenția Sa Ioann Bobb, episcopul Făgărașului, s'a sfîntit episcop în Blaj⁴». Am văzut că el avea pretenția de a revisui și corecta traduceri ca ale lui Klein, înainte de a ordona apariția lor în Tipografia Seminariului său.

Iată și cărțile ce au ieșit din această tipografie pe timpul guvernului lui Bob.

În 1786, într'un foarte elegant volum, a treia ediție a *Acafistului*. În 1801, se tipăresc la Blaj două tratate: «Despre taina mirului» și a «pocăianiei». Ele formau două din cele trei părți ale «Teologiei dogmatice și moralicești» de Tournelly, ridiculizată așa de crud de Petru Maior; a treia apăru la 1802 și cuprinde «taina Eucharistiei»; o a patra ieși la 1804 abia. El a fost traducătorul și prelucrătorul «Cărții de învățături creștinești despre deșertăciunea lumi și datorii omului în fiește-ce sfat, din SS. Scripturi culease și întărite pre scurt, pentru mai lesne înțeleagere și procopseala, pre limba rumînească» (1807). În 1809 el făcea să apară o *Psaltire* și tipăria, din propriile sale lucrări, «Forma clerului și a păstoriului bun»⁵. «Catechismul cel mare sau învățatura creștinească», deosebit, se pare, de al lui Șincai, e din 1815, ca și *Evchologiul*, în care, după imitația tipăriturilor din principate, se dau versuri la pajurea împărătească; *Evanghelia* și *Strastnicul*, în fine, poartă data de 1816.

¹ Popp o. c., p. 48.

² V. mai sus, biografia lui Maior, pp. 253-4.

³ Popp, p. 49.

⁴ «Sibiiu, în tipografia lui Ioann Bart». Popp, o. c., p. 33.

⁵ Popp, o. c., p. 49.

Am atins adesea ori până aici antagonismul ce exista între episcopii de Oradea-Mare și Bob. În reședința episcopală din Crișana domnia un spirit mai liber decât la Blaj, și multe păreri care erau privite cu teamă aici erau primite dincolo, multe personalități prigonite în ultima reședință erau prețuite, iubite și ajutate în cealaltă.

Episcopatul de la Oradea, pe care păstorii uniți din Blaj nu-l puteau privi cu mulțămire, e de fundație destul de recentă. Fusese întemeiat pe timpul când Inocențiu Klein suferia persecuția, întâi supt conducerea unui prelat care avea rangul de vicariu al episcopului catolic din oraș. Primul conducător spiritual al Uniților de dincolo de hotarele Ardealului fu un Grec din Macedonia, Meletie Covaci, numit la 1748. Acesta n'a făcut nimic vrednic a ni fi transmis. Urmașul său, în 1776, Moise Dragoș, era un Român din Ardeal, și el avu norocul să scape de tutela catolică, în care-î trăise premergătorul. La 1788, patru ani după ce căzuse în lupta cu Bob pentru Scaunul Făgărașului, Ignatie Darabant căpăta diocesa Oradiei. Și, neuitînd trecutul, deschise aici un adăpost pentru nemulțămiiții din Blaj, pentru scriitorii de frunte, cari nu fură înțeleși întâi, și la urmă nici tolerați, în diocesa ardeleană.

Laudele lui Darabant le-a exprimat mai cu putere Șincai¹ și, ca și dînsul, s'a bucurat de larga ospitalitate a Vlădicăi Ignatie, Klein. Maior a dobîndit locul său din Buda prin intervenția aceluiași patron al literaturii românești. Multe cărți au fost scrise la Oradea, și multe îndemnuri și mîngîieri au venit de aici acelor cari suferiau pe urma superiorității și reputației lor.

La Oradea, supt Darabant, au trăit, între canonicî, filologul Corneli și Horvat; și un coleg al acestora, Gheorghe Farcaș, — Farakas îi zice Șincai² —, archipreot, a dezvoltat o oare-care activitate literară. A scris un Comentariu al Psalmilor, o istorie bisericească, mergînd până în secolul al XVIII-lea, un *Tîlc*, al Noului Testament și, în fine, o disertație despre ciclul pascal³.

Succesorul lui Darabant îi urmă tradiția. E Samuil Vulcan. Vom vedea legăturile cu Bănățenii, cari n'aveau un episcop ro-

¹ V. și scrisoarea lui din Blaj, 13 August 1782, în I. Ardeleanu, *Ist. dioc. Oradei-Mare*, pp. 136-7.

² «Orodias», în Cipariu, *Archivu*, pp. 295-6. Cf. *Shematismul* festiv al Oradei și I. Ardeleanu, *o. c.*

³ *Ibid.*

mănesc al lor. El însuși a scris, pentru popor, cărți de medicină, morală, pedagogie. Cu Șincai el întreținu bune relații¹, și-l ajută după putință, primindu-l, în cele mai negre zile din nenorocirea lui îndelungată, în casa și la masa sa. Cu Petru Maior îl găsim în corespondență prietenească. Cît despre Klein, el nu mai era printre cei vii, cînd Vulcan ocupă scaunul episcopal orădean.

Vulcan va fi pus probabil să se alcătuiască genealogia, — tot așa de fabuloasă ca și a lui Inocențiu Klein, descendent din Movilești, și a Aroneștilor, mlădițe din neamul lui Aron-Vodă cel Cumplit —, prin care familia i se coboria din Vălcan, — *recte* Vilcu — prigonit de Șerban Cantacuzino, și al cărui «frate saŭ fiu», Mihail Vulcan, ar fi fugit în Ardeal, la «Veaza». După «genealogia Vulcăneștilor», Mihaï Munteanul ar fi avut cinci fii, dintre cari unul, Petru, avu pe un Ioan, tatăl lui Samuil, «arhiepiscopul cel românesc al Orăzei-Mari»².

Samuil, născut la Blaj, în 1758³, învăță la Seminarul de la Sf. Barbara, strămutat apoi la Erlau și Lemberg, fiind prefect de studii și vice-rector⁴. Sprijinit de unchiul său de pe tată, Gheorghe, care făcuse studii la Cluj și Blaj și fu cel d'întăiu profesor mirean la școlile latinești inferioare din acest oraș⁵, tînărul Vulcan ajunsese, fără să revie, în 1788, canonic la Oradea, supt Darabant, iar în 1792 vicariu-general⁶. Era cunoscut printre cărturarii romîni că un «bărbat foarte învățat și harnic»⁷.

Bine privit și în cercurile oficiale⁸, căci învățase la Viena, românește, pe Împăratul Ferdinand de mai tîrziu⁹, el fu ridicat la episcopat după moartea lui Darabant la 1806. La auzul veștii celei bune, Șincai, ce se afla atunci la Buda, și alți prieteni publicară acolo un *Adplausus* în românește, ungurește și latinește¹⁰. Ver-

¹ O ramură a Vulcăneștilor se așezase în Șinca-Veche; Șincai, III, p. 199.

² Șincai, III, pp. 198-9.

³ Iosif Vulcan, *Țichindeal*, pp. 282-3.

⁴ «Orodias», în Cipariu, *Archivu*, p. 296; S. Vulcan, *l. c.*

⁵ Klein, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 113.

⁶ I. Vulcan, *l. c.*

⁷ *Ibid.*

⁸ Maior, în Cipariu, *l. c.*, p. 176.

⁹ Vulcan, *l. c.*

¹⁰ «Adplausus quo Illustrissimo ac Reverendissimo domino domino Samueli Vulkán, graeco-catholico episcopo Magno-Varadinensi, etc. etc., in exordio pastoralis suae dignitatis omnigenam felicitatem precantur tribus linguis: valachica, hungarica et latina.» Despre aceste «versicule» vorbește autorul la 21 Iunie 1807.

surile românești ale lui Șincai, pe care le semna ca «umilit serb G. S. de S.», sînt scrise cu caractere latine. Într'o primă bucată se cînta persoana episcopului nou, în stihuri ca acestea:

Dupa nor vine serin
Dupa dulceatia pelin,
Ci Oradzei nu i áşá,
Prequum io voi áratá,

iar a doua debuta ast-fel :

Frañisc Antellea pre quárele el iubea
Cel ce te au intrecut...

Laurii lui Șincai în poesie nu lăsaū însă pe Bob să doarmă și, cînd în Maiū 1807, el consacră pe Vulcan, puse să intoneze și din parte-ī cîntecul bisericesc de care a mai fost vorba.

E regretabil că nu s'aū tipărit până astăzi materiale suficiente asupra istoriei Scaunului din Oradea. Ni se vorbește de întemeierea gimnasiului de la Beiuș¹, dar data cînd a fost fundată această nouă școală superioară e abia aceia de 1828. E, totuși un capitol din istoria culturii românești la începutul secolului al XIX-lea, care nu poate fi scris încă destul de complet, acel ce privește activitatea din acest centru.

* * *

Despre cultura din Banat, în schimb — fără ca aici chiar să avem material cît de puțin suficient —, se pot spune cu mult mai multe lucruri.

Unele aū și fost spuse. Am văzut cum cartea românească a pătruns aici prin emigrați din Banatul oltean. Ea n'a putut prinde însă, nu s'a putut desvolta, din lipsa unui centru românesc. Acel centru nu putea să fie decît o episcopie romînă. Și — aceasta fu aici principala piedecă² —, o asemenea archierie românească nu exista, Bănățenii fiind strînși și supraveghiați de ierarchia patriarhală sîrbească de la Carlovăț, care nu-ī lăsa să se miște în direcție națională decît în oare-care margini și nu pregeta să intervie pe lîngă guvernul secular, — ca în cazul lui Iorgovici —, cînd aceste margini erau întrecute. Supt Sirbi și cu Sirbiū — erau prea slabī și prea puțin organizați pentru a se încerca în *potriva* Sirbilor — s'a făcut totul, ca școală și literatură, la Ro-

¹ V. și Iosif Vulcan, *Țichindeal*, p. 266. Pentru operele lui Vulcan, ale clericilor Iosif Pasca și Simion Bran, v. mss. N. Densușianu la Academie.

² O observă și Petru Maior în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 159 și urm.

mîinii din Banat. De aici oare-care progrese ușoare, de aici oare-care nesiguranțe și slăbiciuni, care nu se observă aiurea, unde erau dușmăniile fățișe, care întăresc, și nu falsele prietenii, care aduc slăbiciune și șovăială. Nu în originalitatea scrierilor sale — în care odată patrioți entusiaști ca Eliade vedeau «tablele legi aduse în pustie», o enciclopedie complectă de «filosofie, religie, morală și bună-cuviință»¹ —, nu în adîncimea și noutatea gîndurilor său în frumuseța formei lor, își găsește îndreptățirea reputația de care se bucură încă Dimitrie Țichindeal, paroch și învățător. Există o alta, care nu se poate distruge prin dovezi de împrumuturi sau de «plagiat»: aceia anume că acest umil prelucrător a resumat în sine, a represintat prin viața și lucrările sale, în chipul cel mai puternic, starea de spirit, în care mijia conștiința națională a Romînilor din Banat, în vremea marii mișcări de idei ardeleană. E o figură reprezentativă, și în jurul acestei figuri se poate grupa toată viața intelectuală românească din Banatul de atunci.

Despre accidente de viață fără strălucire un cercetător plin de răbdare a strîns aproape tot ce se putea strînge și ni le-a înfățișat cu o simpatie care deșteaptă interesul².

S'a născut probabil în Becîcherec-Mic, de unde era tatăl său, preotul Zaharia³. Anul precis al nașterii firește că nu se știe, odată ce el nu-l spune: se va fi născut pe la anul 1755. A învățat la urmă teologia în Timișoara, la școala sîrbească, tîrziu, în 1801⁴. S'a căsătorit cu o Sîrboaică, dar a trebuit s'o lase. A fost învățător, de la 1794 încă — pe vremea întoarcerii lui Iorgovici, deșteptătorul la viața națională al Romînilor din Banat. A stat în această calitate, învățînd carte românească pe «prunci» satelor, la Belinț, la Berigseu⁵, iar în 1802 la Becîcherec, unde se presupune că s'a născut. Cîndva fusese rînduit de «crăiasca direcție» a *visita școalele*.

¹ *Curierul* pe 1839, No 9; reprodus și în *Foaia p. minte, inimă și literatură*, din același an, pp. 59-62 și ca Prefață la ediția bucureșteană a *Fabulelor* lui Țichindeal.

² Voim să vorbim de discursul de intrare al d-lui Iosif Vulcan, publicat în *An. Ac. Rom.*, XIV, secția literară.

³ Pe mama sa o chema Elena.

⁴ Prefața la *Epitom*: «Cînd eram în anul 1801 în școala clericală la teologie, în Timișoara, de bună voe adunați».

⁵ El scrie «Berecsov» în Prefața la cartea-î din 1802.

Până atunci în Ardeal nu scrisese decît Iorgovici, ca să fie prigonit de Ungurî și Sîrbî și puțin ascultat de ai săi. Fără să aibă inteligența deosebită a premergătorului, întinsele lui cunoștinți despre cărți, despre oameni și țeri, fără să aibă titlurile ce asigurau acestuia o bucată de pîne, Țichindeal îndrăzni să urmeze exemplul lui Pavel Iorgovici, — să scrie românește.

La 1802 popa din Becîcherec, în același timp «învățătoriu naționalnic», tipărește la Buda, supt revisia lui Klein, o traducere din acel Dositeiu Obradovici, ale cărui bune sentimente față de Romîni, pe cari-i cunoscuse în Moldova, le-am văzut. Se chiamă *Sfaturile a înțelegerii cei sănătoase*¹. Țichindeal nu s'a mărgenit a preface pe «limba daco-romaniască» textul lui Obradovici, ci l-a întovărășit de o Prefață, datată din satul său, 2 Iunie, care are o dublă importanță.

Intăiu, pentru că prin ea facem cunoștința cu cărturarii romîni din Banat — Romîni cu toate oribilele lor nume sîrbești —, cu puținii cari iubiau cultura și aveau conștiința de neamul lor. Ni se presintă ast-fel protopopul Gheorghe Petrovici, ruda lui Naum, protopop pe care l-am mai întilnit odată în cercetările noastre, preotul Petru Murgulovici, pe care autorul l-a cunoscut «încă cînd eram eu învățătoriu tinerimii în Berecsov, înălțat fiind la faptele cele bune», preotul Vasile Gheorghievici, pe care l-a putut aprecia în vizitarea școlilor, ca delegat al guvernului, Rista Luca, acesta probabil un Sîrb autentic, negustor în Grabați, pe influentul nepot al lui Dositeiu, Grigore Obradovici, care luptă pentru cultura sa sîrbească și pe alătura și pentru cea românească, a cărei necesitate o înțelegea pentru binele patriei comune.

Dar Țichindeal nu-și pomenește numai *patronii*, acei ce l-au ajutat la tipar. El nu uită a vorbi de «bine învățatul Paul Iorgovici» și de *Observațiile* acestuia, care au arătat națiunii cum trebuie a se readuce limba la originalul ei. Cu toate că el, Țichindeal, declară că va rămînea, pentru a fi înțeles de toți, «la cuvintele aceale tuturor cunoscute», mulțămindu-se a lăsa accentele, a goni «niște slove», el împărtășește ideile lui Iorgovici. Buchile ar trebui lăsate, scrie el, numai pentru cărțile bisericesti.

¹ «Prin bine înțeleptul Dorotei Obradovici întocmite, iară acuma întia data întoarse de pre limba serbiască și întru acest chip în limba daco-romanească așezate.»

Traducătorul vorbește mîndru de osteneala ce și-a dat: «Cu greu e formos și cu bună înțeleajere a scrie și a preface cărți. Numai aceia știu, care au cercat.» Decî, adaugă el, n'are chemare să-î judece «fiește-care care poartă pălărie sau căciulă».

El avea, cînd înălța ast-fel în ochii cetitorilor sarcina ce îndeplinise, o altă traducere gata să, mai curînd, o prelucrare și aceasta ¹: lucrarea despre serbătorii a Sîrbului I. Mușcatirovici, în care însă înlocuise descrierea obiceiurilor sîrbești cu a datinelor pe care le țineau Romîni. Aceasta însă nu se tipări, de și Țichindeal dădu în curînd Bănățenilor săi alte lucrări.

La 1808, apare o carte religioasă: «Epitumul său scurte arătări pentru sînta besearică, pentru vesmintele ei și pentru domnezeiasca liturghie, care se sevîrșăște într'însa, așijderea și pentru preotul și slujitorul lui Dumnezeu, prin scurte întrebări și răspunsuri, de folos și de trebuințe slujitorilor de ceale sfinte, preoților și diaconilor și tuturor celor ce gîndesc aceste deregătorii pre sine a lua.» «Părintele Dimitrie Țichindeal», după ce fusese, se pare ², preot militar și ceruse, în 1807, a fi numit director de școală, era atunci numai parohul din Becîcherec. Cartea o dedică superiorului său ierarchic, episcopului sîrb din Timișoara, Ștefan Avacumovici, «milostivul său archiereu și patron».

El destina, cum am văzut, preoților această nouă traducere din sîrbește, și despre misiunea lor avea o părere foarte înaltă. În împrejurările actuale, dacă întunerecul domnește între Romîni, nu e de vină *neamul*, «că doară nu va să se înveațe», ci conducătorii săi spirituali mai ales, pe cari-î preocupă «credința deșartă, zavistele și goanele». Ei ar trebui să se pregătească serios pentru misiunea lor, învățînd teologia dogmatică, teologia pastorală, istoria bisericească, tilcul faptelor Apostolilor, logica, istoria naturală, «homulia», canoanele sinoadelor ecumenice. Căci nu ajunge pentru un preot să se deprindă a serba liturghia «prin îmbrăcarea și dezbrăcarea, prin zicerea evangheliilor, deșchiderea și închiderea dverilor, eșirea la oameni, arătarea și intrarea în altariu».

Pentru a li ușura învățătura, el, Țichindeal, a întreprins traducerea cărților necesare, pe care voiește să le publice. El trimite

¹ Cf. Vulcan, *l. c.*, p. 307.

² Vulcan, *l. c.*

la «pastorala teologhie, de se va tipări cîndva», și pe care o avea decî terminată. Despre teologia dogmatică și istoria bisericească, spune iarăși că: «toate acestea, numai de se vor arăta așa număr de preoți, cari ar voi a le avea în limba daco-romanească, ca să se poată da la tipariu, le pot avea». Dar, dintre toate, apăru numai «Epitomul», de care ne ocupăm aici.

În privința limbii, Țichindeal se apropie și mai mult în această carte de ideile școlii ardelenе. Fără a mai enunța teorii, el scrie *Domnezeii, bon* și așa mai departe. Ba nu se sfiește a întrebuița în această carte bisericească *sanct* în loc de «sfînt». Curentul general lua înaintea pe parochul din Becîcherec, alt-fel un om cu bun simț.

Tot în 1808, tipărește el o altă traducere, pe «limba daco-romaniască» din Dositeiu Obradovicî: partea întâiu din «Adunarea de lucruri moralicești de folos și spre veselie»¹. Tiparul se făcuse cu ajutorul lui Rista Luca, pe care-l menționa și înaintea între «patronii» săi, lui Cristofor Luca negustorul din Grabaț, dar dedicația e către Grigore Obradovicî, care conducea școlile din eparchia Timișoarei².

În această carte pentru publicul laic, ca și pentru clerici, traducătorul întrebuițează o limbă împestrită cu multe neologisme: găsim numai în Prefață: «honorat», «interesul public», «binele comun», «informație», «dilect», «cultură», «libertate», «exemplu», «neglect». Ucenicul în «limba daco-romaniască» își întrecea maestrîi.

În acest timp școlile românești, numai românești, se organizaŭ supt protecția oficială, și la 1809 se tipăria «Instrucția pentru școalele romînești în Banat». La 1811, în 9 Februar, Împăratul hotărește a se întemeia trei școli pedagogice în Banat, dintre care una numai pentru Romîni, la Arad, care era de la 1777 reședința unui Vlădică sîrb, colegul celui care chemase pe Iorgovicî din Viena³. Romîniî cîntară acest eveniment de cultură prin versuri care sună ast-fel:

Aŭ nu milostivul Împărat
Școală pedagogică aŭ ridicat,

¹ «Prin Dositeiu Obradovicî întocmită, iară acum în limba daco-romaniască traduse prin părintele Dimitrie Țichindeal, parorchul Becicherecului-Mic.»

² «Școalelor de supt districtul Timișori directorului creesc honorată.»

³ Marienescu, *Petru Maior*, p. 74. Cf. Vuia, *Pedagogicul din Arad, Panciova*, 1887 (cu chipul lui Loga).

Carea e în vechiul Arad așezată ;
 Romînilor să se înviețe e dată ?
 Multe veacuri aũ trecut
 Și încă așa școală Rumîniî nu aũ avut...

Și ei se îndemnară prin această binefacere împăratească a spera complectarea învățămîntului național printr'un seminariu cu convict, ca acel din Blaj, printr'o Academie ca aceia din Beiuș :

De un Seminarium încă trebuie gîndit
 Și pre lingă el un mare convict.
 Ba și de o Academie,
 Care trebuie să și fie...
 Vezi așa, Romîne frate,
 Mîncă și de-aceste bucate.
 De care alte noroadе s'aũ săturat ¹.

Așa cînta în 1813 Țichindeal, unul dintre profesorii institutului, în «Arătare despre starea acestor noao întroduse scholasticești instituturi ale nației romînești, sîrbești și grecești» ². Din această broșură vedem și alcătuirea școlii și condițiile în care funcționa.

Localul fusese gătit de Sîrbul Sava Arsicî; se făcuse apel la donatori, cari nu lipsiră. Cursul trebuia să fie de cincisprezece luni pentru școlari, cari absolvisе, firește, școlile inferioare. Se predau: catechetica, tipicul, cîntările, pedagogia, metodică, istoria și geografia ungurească, «grammatica romînească», «conțep-tul», «matesisul», limba de Stat, cea germană. Director pentru cele trei școli pedagogice, ca succesor al lui Obradovicî ³, era Uroș Nestorovicî, consilierul regal, care tipări cu banii săi *Ortografia* românească din Buda, după a lui Loga, parte din gramatica sa generală, în 1818 ⁴. Profesorii romîni erau: Țichindeal, pentru «învățătura legei saũ catecheta, carele cuvîntul lui Dumnezeu, precum în școală, așa și de față, în besearică, propoveduiaște», pentru pedagogie, metodică și istorie Ioan Mihuț din Șiclău, un cunoscut al lui Samuil Vulcan ⁵; nepotul lui Paul Iorgovicî, Io-

¹ V. și Vulcan, *l. c.*, pp. 246-7.

² Buda, in 8.

³ V. Teodorovicî, *Moralnice sentințiî*, 1813, Prefața: «d. Grigorie Obradovicî, pensionistul director al școalelor din Bănat».

⁴ V. mai sus, p. 315.

⁵ Iosif Vulcan, *l. c.*, p. 279.

sif, doctor în filosofie, probabil din Viena, pentru geometrie și geografie ¹, și, în sfârșit, Constantin Diaconovici Loga, născut în Caransebeș la 1-iulie Novembre 1770, elev al gimnasiului sîrbesc din Lugos și al școlii de drept din Pesta ², preda gramatica romînă și «conșeptul romînesc».

În același an cînd se tipăria această cîrticică, o nouă traducere din sîrbește, destinată, credem, acestor nouă școli, apărea la Timișoara: «Îndreptările moralicești, tinerilor foarte folositoare». Nu se dă numele tîlmăcitorului, menționîndu-se numai acela al *cheltuitorului*, «jupănul Ioann Logofet, negoșitoriu și cetățeanul din Timișoara». Și acest opscul apărea la Buda.

La această dată — școala pedagogică se deschisese încă de la 3/15 Novembre 1812, cu 212 elevi ³ — începuse inevitabila luptă cu Sîrbiî.

Încă din 1807, într'o petiție către Împărat, Țichindeal susținea cu căldură nobleță superioară și prioritatea istorică a Romînilor, pe pămîntul Banatului, ca și pe celelalte locuite de dinșii. Sînt, scria el, coborîtorii incontestabili ai Romanilor, și ei aŭ precedat cu mult pe Ungurî, apărînd țara cu secole înainte de vremea așa de recentă, de anul 1690, cînd o măsură administrativă, o colonizare oficială aduse pe Sîrbi dincoace de Dunăre. El intră în legătură cu Vulcan, căruia-i scria adesea, iscălind une ori numai «cunoscutul» și primind răspunsuri adresate «fiului Dimitrie» ⁴, îi scria între altele și în afacerea, de o importanță capitală pentru Romîniî din Banat, a întemeierii unui episcopat românesc în această provincie ⁵. Minia Sîrbilor se aduna ast-fel asupra lui, și ea izbucni, cu un prilej neînsemnat, la tipărirea în 1814, cînd se credea că Țichindeal renunțase la munca literară ⁶, a «Fabulelor».

Numele autorului nu era însemnat, de și, lucrarea lui Obradovici fiind foarte populară, un crez al Sîrbilor, era cu nepu-

¹ Mort în 1821. *Ibid.*

² *Ibid.*

³ Vulcan, *o. c.*, p. 280.

⁴ *Ibid.*, pp. 336-9.

⁵ *Ibid.*, pp. 301-2.

⁶ Teodorovici, *Moralnice sentenșă*, Prefața: «Cinstitul părinte Dimitrie Țichindeal, parochul Becicherecului Mic și acum a schoalelor celor mari romînești din Arad catechisator, însă și el aŭ încetat, nu știu pentru ce.»

tință ca în Banat să se înșele cineva asupra originalității publicației lui Țichindeal. Vulcan însuși, căruia-i scria acesta în privința Fabulelor, îl întreba ce schimbări a făcut în originalul său.

Obradović, care știa bine românește și a publicat și o prefață în această limbă¹, avea de gând să tipărească prin 1793 fabulele sale «pe romînie» și scria în această privință unui nepot al său². El nu le-ar fi tradus însuși cu o mai mare fidelitate decît Țichindeal, care păstră până și prefața, înălțătoarea prefață patriotică a lui Dositei, și introduse numai arare ori modificări, destinate a ținea în curent lucrarea cu timpul³ sau elemente care nu se potriviau în nici un chip cu publicul românesc⁴.

Țichindeal destina traducerea sa «iubitorilor de învățătură preparanți, odraslelor rumînești, spre citirea așa fel de cărți», pentru a li da «aceste învățături morale prin fabule în limba rumînească», ceia ce e aproape o mărturisire a traducerii. Măsură contra cărții, contra acestei cărți cunoscută în sirbește de toată lumea și tolerată totdeauna, nu se puteau aștepta. Totuși ele fură luate.

Cartea fu confiscată și traducătorul — pe care prigonitorii se făceau a-l lua drept autor — își pierdu locul de profesor la școala normală. Țichindeal primi lupta: dacă Sirbii sînt oțel, declara el, li va fi cremene⁵.

O slabă cremene pentru tarele oțel. Plecînd de la Becîcherec, parochul persecutat pe nedrept se duse în 1815 la Viena, cu o petiție către Împărat. O lăsă în minile arhiducelui Rainer, care-i dădu făgăduieli. Dar încă în 1816, cu toată probabila intervenție a lui Vulcan, care se interesa de afacere⁶, nu se făcuse nimic

¹ V. mai sus, pp. 382-3.

² *Fabulele lui Demetriu Chichindeal în traducere nouă din originalul sirbesc al lui Dositei Obradović* de I. Russu, parochul Aradului, Arad, 1885, in 8, p. XLVIII.

³ Așa unde, după numele Împăratului Iosif, pomenește și pe al suveranului domnitor, Francisc; fabula 117.

⁴ De unde rezultă că la Țichindeal sînt mai puține bucăți decît la Obradović. Pentru ediția *Pildelor filosofice* în Sibiiu, la Bart, 1795, v. cap. V. Ale lui Esop ieșiră la 1812, fără loc.

⁵ Vulcan, *l. c.*, p. 293.

⁶ V. Densușianu, Raport, p. 212.

pentru dînsa. Moartea păgubaşului termină procesul. Îmbolnăvindu-se în 1817, el muri la spitalul din Timișoara, în ziua de 19 Ianuar 1818 și fu îngropat în satul său. Învinsese oțelul ¹.

Cu sfîrșitul activității literare și vieții lui Țichindeal nu conțeni însă și mișcarea ce se pornise între Romîni din Banat, precum nu se opri nici mersul înainte al școlilor naționale din provincie ².

În 1815 încă apare la Buda o nouă traducere din sîrbește, dedicată directorului Uroș Nestorovič, către care se adresează și versuri, pe care sînt ținute a le cînta «trei nații, la examen» ³. Se chiamă «Sfatul maicei cătră prea-iubita romînească și serbească tinerime de amîndoao părțile, ca un rod a fragetei simțiri, cu carea bunul și norocirea mlădițelor neamului său le îmbrătoșează auctora».

Am văzut activitatea literară, începută în 1813, a altui Bănățean, Ioan Teodorovič, și aceia a fratelui acestuia, dr. Alexandru Teodori, ce muri la Roman. La 1815, tipărește întăia lui lucrare Naum Petrovič, care era atunci «a mai sus lăudatei deputăției [școlilor din Banat] juratul canțelist». Ajutat de Nicolae Roja Macedoneanul ⁴, el dă la lumină în Buda «versuri» pentru aniversarea «domnului Uroș Ștefan Nestorovič», *dedicîndu-i-le*—'cuvîntul este — «întru adîncă umilință», la 2 Decembre. Cetim :

Curî, Romîne, de departe,
Vino și tu, Serbe frate,
Astăzi cu toți să săltăm.
Cu glas mare să cîntăm,
Căci Uroș iar se iveaște,
Zioa sa o prăzduiaște...

¹ Mai vezi, pentru Țichindeal, V. A. Urechia, *Opere cumplete, Conferințe și discursuri*, seria B, tomul I. Un chip al lui Țichindeal, zugrăvit, la 1815, de Sava Petrovič, în publicația d-lui Vulcan. Traducătorul are ochii mici, înfundați, barbă și mustăți rare, o puternică falcă de jos și o frunte obișnuită.

² În 1815 apare, la Buda, o «Instrucție pentru școalele romanești în Bănat». În anul precedent Romîni din diocesa Aradului cer la Curte un «episcop de neam romîn, cu sîngele și cu inima Romîn» (*Bis. ort.*, XVII, p. 8 și urm.).

³ «Pre tine trei nații la examen te chiamă și cu bucurie această îți cîntă.» La urmă sînt și alte cîntece.

⁴ V. mai sus, p. 311, nota 3.

Pe acesta, care începea printr'un așa de dibaciū debut, cîntînd pe «domnul director», nu erau să-l prigonească «frații serbi». Devenind vacant locul lui Mihuț, numit, la 1816, «director crăesc al școlilor naționale din districtul Caransebeș-Lugoș»¹, el fu numit profesor de pedagogie și metodică. În această calitate, se pare, și ca «al fundurilor schoalelor de leagea grecească neunită naționale în crăimea Ungariei crăesc perceptor», publică el la Buda în 1818 o carte, anunțată cu doi ani înainte, «Pedagoghia și metodică pentru învățătorii schoalelor orășenești și sătești» o traducere după vre-un Villoume: «Villom». Prefața e redactată în Buda, la 1-iū Iunie 1817, și se aduc mulțămiri unui alt director crăesc, lui Nicolae Popovici, care conducea școlile din «tractul Cianadului» și patronase cultura romînă dînd bani pentru imprimarea manualului. O a doua Prefață servia pentru a apăra pe autor de învinuirea că «aū năvălit toți din toate laturile a tipări cărți» și pentru a semnala pe cîțiva dintre Romîni zeloși din Buda.

Încă la 1819, «perceptorul regal»². Naum Petrovici se afla la Buda și într'un «Neujahrs Geschenk» către «domni și doamele tîrgoveți și tîrgovețe din Pesta, de nație romînească», el lăuda pe nemțește progresele tinerimii școlare a neamului său și, neapărat, meritul ce resulta din acestea pentru «directorul» Uroș Nestorovici.

Despre Constantin Diaconovici Loga, care începu a tipări la 1817, se pot spune mai multe³. Tipăritor al «instrucției» pentru școlii din 1815 — căci găsim felul lui special de a scrie *Romîni*: «Romani» —, el publică, fiind încă tot «al școalelor preparande romînești din Arad profesor», o *Ortografie* în 1818⁴ și apoi întreaga «Gramatică românească pentru îndreptarea tinerilor», pe care o dedică, într'o prefață din 10 Mart 1822, inspectorului său, arătînd că «al zecelea an curge de cînd ține catedra gramaticii, știlului și a cîntării besearicești în școalele preparande». E o simplă culegere de regule fără pretenții de originalitate sau de reformă⁵.

¹ Vulcan, *l. c.*, p. 279.

² «R. P — r (*sic*)». Nu «Pier», cum s'a tipărit mai sus.

³ El muri abia la 1850. V. Vulcan, *l. c.*, p. 279.

⁴ V. mai sus, p. 425. «Chivernisirea» e a lui Nestorovici, opera a lui Loga.

⁵ Se dă lista profesorilor, între cari Alexandru Gavra, și a elevilor, între *prenumeranți*. Știm din *Apel* — v. mai departe, — că erau și acum patru profesori, dintre cari un catechet.

Dar Loga mai produsese și alte lucrări, atunci, când, conform ordinului dat de inspector, ca profesorii să-și publice manuscrisurile, el făcu să apară gramatica. În «chierarea la tipărire a cărților românești și versuri pentru îndreptarea tinerilor» — versurile sînt versuri plate, pentru copii nepricepuți —, el anunță ast-fel: Epistolografia — era profesor de «conțept» sau «știl» —, Tipicul, Plutarch, «Pentru creșterea pruncilor» și «Viața lui Belisariu», tradusă după Marmontel¹.

Pe toate ar fi dorit să le tipărească, acum când, în cultură, «aū sosit primăvara luminii neamului». Dar nimeni nu poate lua asupra-și sarcina publicării unei biblioteci românești, de cărți originale și traduse. Și totuși, spune frumos, cu căldură, Loga, e de nevoie, ca, urmînd exemplul altor popoare, «în limba mai-cii să ne luminăm». Se cuvine deci ca toți să contribuie, precum toți se vor folosi: «toți dimpreună să dăm, că toți la oaltă facem un neam». «Așa se zidește oltariul neamului și din darurile a mai multora se aduc jertvele luminării».

Și «oltariul neamului» s'a format, în adevăr, și prin munca stăruitoare și obscură a acestor umili traducători și prelucrători de cărți pentru biserică și școală. De la dinșii a venit, de la colaborația lor harnică de inteligenți mediocri, nu lumina cea mare de pe culmi, care atrage privirile și le uimește, ci lumina care străbate pretutindenii și destăinuiește fiecăruia că există o viață a sufletului, — care e cea ce se găsește mai sfînt, mai în-nalt și mai bun în ființa omenească.

¹ Ea fusese tradusă înainte, de Samuil Klein. Bianu, *Klein*, p. 30.

² Nu știm din ce timp e ms. *Insemnări cum se fac sfinții*. În «Predoslovia la toți iubitorii și doritorii de osteneala meșterugului zografiei» autorul necunoscut spune: «Am ostenit cu multă trudă de am tîlmăcit» — din slavonește? — «această carte spre folosul de obște acelor ce să vor întîmpla». Pentru școala munteană mănăstirească de zugravii și nu ms. de instrucții pentru pictura religioasă, v. articolul lui Kogălniceanu din *Rev. p. arch., ist. și fil.*, I, p. 33 și urm.; *Lit. și artă romînă*, IV, pp. 692-3.

Influența apuseană în literatura beletristică și știință. Nouă genuri literare.

O influență apuseană, un impuls «european» era acel ce lucruse asupra spiritului românesc prin operele școlii ardelenene. Dar această influență și acest impuls nu treziră numai conștiința poporului românesc, îl făcură să simtă nevoia mândriei trecutului și tendințelor spre un mai bun viitor. Ele nu însuflețiră numai de o viață nouă genuri literare existente. Nouă genuri literare fură cultivate, și se începu firește prin traducerea lucrărilor scrise de maeștri în aceste genuri. Apoi, către sfârșit, slabe încercări de imitație se manifestă. Și numai târziu de tot, și în aceste genuri poporul românesc se arată așa cum este, cu însușirile care-l deosebesc de alte popoare, cu figura proprie care-i îndreptățește existența. Acest proces, al desvălirii notei etnice particulare din imitația spiritului și formei străine, durează și până astăzi, și va dura încă multă vreme.

Ardelenii aveau școli *normale*, organizate întocmai ca și celelalte școli împărătești, școli laice ale monarhiei: pentru aceste școli cu limbă de predare românească, de la început chiar, s'a simțit nevoia de manuale, și aceste manuale aũ fost traduse, și traducerea s'a făcut neapărat după originale nemțești. Mai târziu gustul de lectură s'a dezvoltat printre Rominii cari făcuse școli superioare și, fiindcă nici-odată cetirea în altă limbă nu poate produce acea vibrație intimă a sufletului pe care o produce cetirea în limba părintească, cărți de distracție — pentru a întrebuița un termen curent, care e totuși absolut fals, — fură prefăcute în românește, de studenți, de preoți, de funcționari, de «iubitori ai neamului românesc», cari erau convinși că săvârșesc ast-fel o faptă bună, o faptă patriotică.

În principate, perioada de la 1774 înainte e, în domeniul literaturii religioase, o perioadă de îmbielșugate traduceri din grecește, din care se alcătui o literatură bisericească superioară, ca autenticitate a textelor, ca fidelitate a reproducerii și ca frumuseță a limbii. Enorm de multe cărți elinești, mult mai multe de cum s'ar putea crede după tipărituri, au fost ast-fel prefăcute pe românește.

În schimb, cărți profane grecești au fost rare ori traduse. Întăiu pentru că și erau puține, cartea grecească refugiindu-se, la Greci ca și la toate popoarele Răsăritului creștin, în biserică. Apoi, pentru ca rarisimele opere care nu erau de slujbă, de exegesă, de predică sau de erudiție se înțelegeau în original de lumea care avea nevoie de petrecere intelectuală, pe cînd cartea bisericească era de nevoie și umilului popă de sat, care nu învățase la dascălul de familie sau la școala lui Vodă.

Ce s'a tradus din grecește în acest gen până la 1774, am văzut în altă parte a lucrării de față. De atunci înainte întimpinăm și mai puține traduceri profane din elinește sau din limba greacă vulgară. Dintre acestea Sulzer pomenește *Melisa*, «o carte despre virtuți»¹ și Halimaua². Veniamin Costachi, fiind eclesiarch la Mitropolie, pe la 1788, puse poate a se traduce din nou, după o versiune grecească, *Scherzi di fantasia* a lui Francisc Loredano și ordonă, în ori-ce cas, a i se face o copie după această traducere, în acel an. Traducătorul era Cămărașul Constantin Vîrnăv³. În 1805 găsim o copie, de Ioan Burchi⁴, după o traducere românească a *Teatrului politic*, tradus și el, din latinește, de Nicolae Mavrocordat⁵. Un alt Vîrnăv, Vasile, traduse din gre-

¹ «Melissa oder die Biene, ein Buch von den Tugenden»; III, p. 37, nota a.

² «Chalimach. Arabische Fabeln aus dem Griechischen.» *Ibid.*

³ «Această carte, ce să numește Zăbava Fandasiiei, al doilea s'au tălmăcit de pre limba grecească pe limba moldovenească de dumnealui Constandin Vîrnăv Cam[ă]raș la anul... (*sic*), și s'au scris cu cheltuiala Sfinții Sale părintelui chir Veniamin Costache, eclesiarch Mitropoliei, de mai micul între toți Grigorie Hudeci, pisar în Sfinta Mitropolie în Eși. La anul 1788, Decemvri 12, au luat sfîrșit». Ms. 433 din Bibl. Ac. Rom. Cf. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, pp. 338-9. Un «căpitan Constantin Vîrnăv» se găsește la începutul secolului al XVIII-lea. *Arch. ist.*, III, p. 278.

⁴ «Scrisus'au de mine la let 1805, Febr (sic) 24. Ioan Burchi.»

⁵ «Theatron politico adică priveliște Împăraților»; 2 vol. în Bibl. Ac. Rom.; n-le 434 și 435.

tește *Intimplările Cantacuzineștilor și Brîncovenilor* de Dimitrie Cantemir, în 1811¹. Supt păstoria a doua a lui Veniamin, un «Anastasia» traduse din aceeași limbă, dedicînd-o Mitropolitului, *Istoria lui Melchisedek*, la 1812². În schimb, ni se vorbește de o Ἐναρποῆ τῆς θρησκίας τῶν Ἑβραίων, redactată în românește de un călugăr Neofit, tipărită la 1803 în Iași, și poate și într'o a doua ediție, și prefăcută în aplă, la 1818, de un Ioan Gheorghiu³. Ambele s'ar fi tipărit⁴. În 1794 se tipăriau la Iași nouă capitole, traduse din grecește, ale lui *Critil și Andronius*, o operă de imaginație⁵. Am pomenit în altă parte *Învățaturile de multe științi*, traduse după o carte a lui Polizoii Contu, preot grec, ce a trăit în Țara-Românească, și tipărite de traducător, călugărul Nicodim Greceanu, la Sibiiu în 1811⁶. Roxanda Sămurcaș tălmăcise din nemțește, la treisprezece ani — preoce mică traducătoare! — și, ceia ce e și mai remarcabil, numai după un an de studiu al limbii lui Gesner —, *Erastul* acestuia. La 1821 se găsia la carantina din Sculenii, pe care, cu toate neajunsurile ei, ni-a descris-o Beldiman, soția lui Costachi Grigoriu Serdar. O chema Zoița, «dumneaei Sărdăreasa Zoița»; era fiica «răposatului Adamachi Ioanu», și «soțiorul» ei, care știa că Zoița «a învățat puțin moldovenește și, după moartea tatălui ei, mai puțin grecește», crezu bine s'o apere de ispitele carantinei, dîndu-i să facă o traducere, să împletească adecă la un ciorap literar. Era «porunca dumisale», și trebuia «împlinită»: traducerea fu executată, mai ajutînd pe alocurea și «bădița Iancul», care era fratele Zoiții și tălmăcise saū tălmăcia încă «o istorioară» din franțuzește. Opera fu expeditată la Iași, unde se tipări pe socoteala lui Grigoriu, spre reputația familiei întregi, la 1822. Dar Serdarul nu-și ascultă nevasta și nu *cheltui* și pentru «istorioara» lui «bădița Iancu», care, pe cît știm, a rămas inedită.

În sfîrșit trebuie să vorbim de o traducere în versuri, «Achi-

¹ *Arch. rom.*, II, p. 207 și urm.

² *Buciumul român*, I, p. 383.

³ *Ibid.* Neofit era un Evreu botezat V. *Rev. teol.*, III, p. 346.

⁴ *Ibid.*

⁵ În tipografia «cea dină nouă făcută în sfînta Mitropolie în Iași». Tipograful sînt popa Mihalachi și Gherasim ierodiaconul. Cf. și Gaster, *l. c.*, p. 339.

⁶ V. mai sus, *Literatura religioasă*.

lefs la Schiro», de Iordachi Slătineanu, Vel Păharnic, scrisă la 1797 în București și tipărită, împreună cu «Istoria lui Sofronim Greaca noao (*sic*)», la Sibiiu, probabil în același an. E «fapta lui chir Metastasio», dar melodiosul compositor de librete trecuse întâiu prin «grecie», pentru a ajunge la urmă în «romînia» lui Iordachi Păharnicul.

Acesta era, probabil, fiul lui Slătineanu de care vorbește Sulzer¹, Marele-Clucer, de care auditorul nostru, tovarășul lui în daravere de comerț, pretinde că a fost înșelat². Îl vedem pe acest «Giorgio Slatignano Logofi» — așa se iscălește — plîngîndu-se Agenției, la 23 Februar st. v. 1805, că un oare-care Ferrarini nu vrea să-î părăsească casa, pe care a închiriat-o din nou duhovnicului domnesc, arhiepiscopul Titupoleos³.

În Prefața *Ahilefsului* său, Iordachi arată cum opera a fost scrisă întâiu în italienește, limbă frumoasă, care «n'are mai puține daruri decît numa-sa elinida», apoi în «elinidă», pe care o laudă foarte mult. De aici a tălmăcit-o el, cînd n'avea ce să facă — «drept petrecere din vreme a singurătății mele la țară», pentru a face ast-fel «mîngîierea celor ce ca și mine petrece cit'odată afară din turburarea politicească» și aŭ vreme ast-fel a ceti în «limba cea părintească».

În ceia ce privește calitatea versurilor, ea nu e totdeauna așa de inferioară. Sînt unele curgătoare, care sună plăcut și în care se întrevede armonia originalului italian. Ast-fel:

Ești izvor de desfătare,
Dulce truedelor uitare,
Pentru tine, muritoriu,

sau

Tinerete făr' de minte
Turburată din ceput,

¹ II, pp. 362-3.

² Dar e din altă familie decît negustorul grec Dimitrie Teodor Slătineanu, agent al Domnului muntean, care fu acusat la Viena, în 1794, de «Menschenraub» și de «Debauchirung innländischer Fabrikanten», fu condamnat în întâia instanță și scăpă numai la apel. Acesta poate fi identic cu «Pittary Demètre Slatiniano» din 1791. Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

³ *Ibid.*

iar, mai departe :

Care inimă vr'o dată,
 Mai virtos și săgetată,
 Ți să poate 'mpotrivi !?

Din rusește, avem o traducere, o singură traducere în întreaga această perioadă. E «Curioznica și în scurtă arătare celor ce iubesc a cerca vrednice învățături din fiziognomie»², care a fost la început însă o carte germană. O tipări, nu cu cirilice, ci cu slovă dreaptă muscălească — opera nefiind «pentru cei proști că, ori mărgăritariulă înaintea porcilor, ori această carte înaintea celor proști, totu una să socoteaște» — popa-tipograf Mihail Strilbițchi, la 16 Octombrie 1785, în Iași.

Îi corespunde un *unicum* de traducere din limba polonă: o culegere de «multe lucruri spre folosul a toată obștea, atât oamenilor citu și dobitoacelor, citu și pentru cea ce să voru sili cu toată inima a învăța pre unu meșteșugă», ca, de exemplu, «cum să face ciocoladă», «cînd vei vrea să înflorească trandafirii timpuriu», «cum să clește sticlile sau felegenile sparte» și alte «meșteșuguri și secreturi mari». A apărut supt Constantin Ipsilanti, în Țara-Românească, la 1806, cu o prefață către Domnul, ce se silia «cu înfocată rivnă spre tipărirea biseariceștilor, politiceștilor cărți». O iscălește traducătorul: «Gavriil Vinețchi, Avgi-bașa», el însuși un Polon³.

Din nemțește s'au tradus, cum am văzut, multe cărți în Ardeal⁴. În principate cunoaștem puține înainte de 1821: *Istoria Bulgariei*, în 1801⁵; «Învățătura sașă povățuirea pentru facerea piinii ceii de obște, mai neagră, pentru cea albă de casă, pentru făină, pentru hrisi și altele din cartofle, pentru sămănatul, lucrarea și păstrarea lor», predică în folosul cartofilor, scrisă de Cristian-Albert Rückert

¹ Dare de samă în «Siebenbürgische Quartalschrift», VI (1798), p. 80 și urm.

² «Tălmăcite dupe limba nemțască în cea rusască, cumu și pe limba aceasta moldovenească.»

³ Iată titlul: «Această cărtică ce acum întiași dată s'au tipăritu și s'au tălmăcitu după limba leșească pre limba rumînească, care cuprinde întru sine...; care lucruri întii sintu cercate, și apoi tălmăcitu și tipăritu după cumu se veade. Și s'au tipărit acum la leat 1806».

⁴ Și traducerea lui Millot nu e făcută de Molnar după textul frances, ci după traducerea germană din Viena, 1793.

⁵ *Serb. școl.*, p. 270.

și tradusă de doftorul Dimitrie Samurcaș, probabil tatăl precocei traducătoare de treisprezece ani a lui Gessner. Cartea apăru în tipografia Mitropoliei din Iași, la 1818. Din explicațiile ce se dau în cele două precuvântări, se vede că Samurcaș, un Grec, a tradus cartea numai în grecește, dedicînd-o lui Grigore Sturdza Logofătul, iar din această limbă în românește a prefăcut-o, din Domnească poruncă, Alexandru Beldiman ¹. Pentru Samurcaș tatăl a făcut deci Vornicul Alecu ceia ce făcuse pentru domnișoara Samurcaș cea de treisprezece ani respectabila Serdăreasă Zoița, și aceasta din ordin, dar dintr'un ordin mult mai sever, ordinul «dumnealui».

Nu știm din ce limbă a fost tradusă — dar nu pare a fi din franțuzește — o adunare de «oare-care secreturi ale lucrării pămîntului și ale meșteșugului sădirii, tălmăcite dintr'o carte a unui dascal, vestit și iscusit în meșteșugul lucrării de pămînt, adevă al plugului». Cartea a ieșit la 1-iū Octombre 1796, a tipărit-o în București, probabil, tipograful Dimitrie Rîmniceanul, dar nu știm cine a fost autorul și cine traducătorul. Ea s'a părut destul de însemnată pentru a fi tipărită și a doua oară, nu se spune unde, în 1825. Atîtea mistere bibliografice sînt, de almintrelea, explicabile într'o colecție de «secreturi».

Venind acum la traduceri din franțuzește, trebuie amintit că, înainte de vremea cînd ele încep, se întîlnesc unele, făcute însă printr'o formă intermediară grecească. Între acestea trebuie socotită *Volteria* sau notele lui Voltaire asupra războiului polon-ruso-turc, pe care le tradusese întâi în grecește Evghenie Bulgaris ².

Dintre traduceri directe, una din cele d'întăi, cea d'întăi cunoscută până astăzi, e traducerea la 1750, de un necunoscut «Dumitrachi scriitor», a «Cugetărilor comitelui de Oxenstierna»³. Mitropolitul Leon n'o cunoștea cu vre-o trei-zeci de ani mai târziu,

¹ Semnează: «Beldeman».

² «Volterrie. Herrn von Voltaire Nachrichten von dem letzten polnisch-russisch-türkischen Kriege, vom Erzbischof Eugenius mit Anmerkungen, ins Griechische und seither ins Walachische von einem Unbekannten übersetzt.» Sulzer, III, p. 47, nota a. Pentru o traducere a lui Charles XII, de archimandritul ieșan Ghervasie, *Serb. școl.*, p. 270.

³ Cf. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 336; Urechîă, *Ist. Rom.*, I, p. 825-

de vreme ce punea să le traducă din nou, pe vremea cînd era încă episcop la Roman¹.

Am văzut că era vorba și de o publicație, de către același prelat, a lui *Télémaque*, tradus din franțuzește. «Întîmplările lui Telemach, fiul lui Odisefsu», fusese însă tălmăcite la acea dată, și există un manuscris din 1772, scris, cu banii lui Iordachi Darie, biv Vel Păharnic și ispravnic de Neamț, de un Constantin Stăncescu². «Istoria lui Alfidalis și a Zelidei» fu întăia oară tălmăcită supt Alexandru Mavrocordat Delibeî prin 1783, pentru Iordachi Marele-Păharnic, și avem un manuscris din acest an³.

Tot cu cheltuiala iubitorului de cărți Iordachi Darie, care e acum, în 1787 — «la velet 1787, Octomvrie 20», — biv Vel Păharnic, supt Alexandru Ipsilanti, se traduce «Taina franc-masonilor» sau «Rînduiala franc-masonilor, vădită, și taina morților descoperită». Versiunea o face, după o publicație din Amsterdam, 1778, un «chir Gherasim, archidiiacon a Sfintei Mitropolii», care se scusă că, îndemnat de acel «cinstit obraz» ce era Darie, a luat asupra-și o sarcină ce poate să-i dăuneze reputația. «Cu toate că materia ei iaste întru prè rău prepus al obștiei și poate a-mî pricinui multă defăimare, însă, cunoscînd că ia iaste prè departe de adevăr, am tălmăcit-o, ca toți cei ce vor ceti să cunoască greșita socoteală ce aũ de această tagmă». Știm că Francusul Carra încercase a introduce misterioasa tagmă în Moldova și că i s'aũ tras neplăceri din această tentativă⁴. Cît despre «ierei Gherasim», archidiaconul, el pare a fi viitorul învățat episcop al Romanului⁵.

La 1787, apăruse, la Viena, o carte greco-francesă de Ioan Geanetu, contra lui Ocellus. Cineva îi răspunse, poate în amîndouă aceste limbî, la Paris, în 1793. Actele desbaterii, tot pro-

¹ V. mai sus, Lit. rel. și la Bibl. din Iași, ms. 4, copiat de Lupu Beldiman, nepotul lui Vasile, vătav la Prăjești.

² Bibl. Ac. Rom., ms. 262, 342, 743. Pentru Iordachi Darie Dărmănescul, v. Tanoviceanu, *Matei Millo*.

³ Copiat de Alexandru Ciohoranul. Sînt și versuri către cetitor:

De-apurare un cetitoriũ nu poate sã înțelegã
Dulceața unii istorii, de n'a ceti-o întreagã...

E ms. 343, foarte frumos scris, al Bibl. Ac. Rom. Pentru alt ms., v. Gaster, *l. c.*, p. 340.

⁴ V. mai sus, Cultura epoei a treia.

⁵ Ms. formează No. 451 din Bibl. Ac Rom.

cesul dintre ocelliști și anti-ocelliști, fură traduse de «înțeleptul dascăl Petru Stamatiadi» și tipărite, supt titlul de «Atîrnare în loc de scrisoare asupra tarafului ocheliștilor», nu se spune cînd și unde ¹! S'ar putea ca acest «Stamatiadi» să fie ruda lui Constantin Stamati, care învăța pe acest timp medicina tocmai la Paris ². La 1791, se traduce *Tabloul* lui C. Veïsa, și poate tot atunci «Ruinele» din Volney ³.

La 1808, Ioan Gorovei copie o «Istorie a lui Raimond și a Mărinei, amorezaț, și a maică-sa, Ameliei», care e, de sigur, o traducere din franțuzește ⁴. În 1810, apare un «Hrison engolpion, din franțozie, dat în tipar cu cheltuiala dumisale biv Vel Stolnicul Iordache Boghean» ⁵. Ni se spune că în 1819 s'ar fi represintat la teatrul de la Cișmeaua Roșie, — pe vremea poate cînd Iacovachi Rizu conducea ca efor «teatrele» muntene, — alături de melodramele, comediile și tragediile nemțești ale trupei lui Gherghy din Viena și cu traduceri «asociației grecești dramatice», și o piesă tradusă în românește de A. Nănescu: *He-cuba*, dar pare să fie vorba de tragedia grecească a lui Euripid, și nu de vre-o imitație francesă din secolul al XVIII-lea ⁶. Un Dumitrachi Borș traduce în 1820 *Amorven și Zelida*, la Iași ⁷. Poate tot atunci s'a tălmăcit *Aseidiul Rochellei*, care n'a apărut decît mult mai târziu ⁸. Mihaï Kogălniceanu numără între traducătorii harnici ai acestei epoci și pe un Tăutu, care trebuie să fie Vasile ⁹. De un necunoscut «prieten al neamului romînesc», decî poate de Nicolau, a fost tradusă și «Descoperirea Americii» de Campe, care apăru la Buda în 1816 ¹⁰.

Venind acum la numele mai cunoscute și la traducătorii mai harnici, ni se afirmă la Vasile, fratele cronicarului Ienachi Kogălniceanu, ar fi tradus *La princese d'Élide* a lui Molière: în orî-ce-cas, un manuscris de traducere al ei se află între hîrțile Ko-

¹ A fost întăiu semnalată această broșură în *Buciumul romîn*, I, p. 478.

² V. mai sus, p. 37.

³ *Serb. școl.*, pp. 279, 298.

⁴ Bibl. Ac. Rom. ms. 445. Cuprinde și unu «Artaxerxu».

⁵ Popp, p. 82.

⁶ Olănescu, *Ist. teatrului romîn*, II¹, pp. 13-4. Cf. Burađă, în *Conv. lit.*, XXIV, p. 1 și urm.

⁷ Gaster, *l. c.*, p. 340.

⁸ *Ibid.*

⁹ Prenumeranții lui Carcalechi în 1821. V. mai sus, cap. IV.

¹⁰ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 342.

gălnicenilor ¹. Un Vasile Virnav, dintr'o familie care a mai dat un traducător, Constantin ², și un copist ³, și-a petrecut, ni se spune, toată viața în retragerea sa de la Popeni în județul Drohoi, tălmăcind din grecește, latinește și franțuzește ⁴. Din cea d'întăiu limbă nu știm să fi tradus ceva, dar există un manuscris din *Erotocritul* tălmăcit de Christodor Ioan din Trapezunt, pe care el l-a copiat ⁵. Din nemțește a prefăcut la 1806 «Descrierea Moldovei» a lui Cantemir, care a apărut pentru întâia oară în formă românească de supt teascurile Neamțului la 1825, supt titlul de *Scrisoarea Moldovei*. Din franțuzește ni se afirmă că și el a tradus «Istoria lui Carol al XII-lea», a lui Voltaire, o Aritmetică, o Astronomie, o Geometrie, părți dintr'o Istorie universală ⁶.

Serdarul Vasile Drăghici, care nu e ruda istoricului, Postelnicul Manolachi, a tradus pe *Robinson Crusoe*, dar nu credem să o fi făcut din nemțește ⁷. Conachi dădu o versiune din *Mathilde* a doamnei Cottin, versiune care nu se tipări decît în 1846 ⁸. În fine, alt poet, Daniil Scavinschi, cunoscut prin trăsăturile originale, pe care le raportează Costachi Negruzzi, prin niște versuri la Borsec și prin epitalamul pretențios făcut la nunta Elenei, fiica lui Ioan Sandu Sturdza, cu Grigore Ghica ⁹, — ar fi făcut să apară la 1820 o traducere a *Democritului* lui Regnard ¹⁰.

¹ *Letopisețele*, ed. I-a, I, p. XXIII, nota 3.

² V. mai sus, p. 432.

³ Gheorghe, fiul lui Nicolae, care scrie, la 1780, un ms. din traducerea lui Oxenstierna; Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 336.

⁴ *Arch. rom.*, II, p. 208, nota .

⁵ Gaster, *l. c.*, p. 339.

⁶ *Arch. rom.*, *l. c.* A copiat un letopiseț până la 1774. Mort pe la 1824. *Ibid.* — Un Scarlat Virnav a copiat ms. 273 al Bibl. Ac. Rom., în care se cuprind opere de literatură populară: o *Istorie a Troadei*, bucăți dintr'un cronograf, «Istorie lui Xenofon singliticul și giupănesi lui Marii și fiilor, Ioan, Arcadi; leto 7268, Noemvrie 4»; o listă de cuvinte, fragmente dintr'o Prefață de carte bisericească, formulare de scrisori, și cu litere latine — «Kum se se skrie magzár la Unparacie; kum se se skrie pentru Kraciun de la boér la boieriu», etc. — ; proverbe și însemnări relative la familia Gorovei, «Pildile filosofilor alese de trati (*sic*)»; gîcitori, rețete, tilcuire de visuri. Ar fi fost scris la 21 Novembre 1816.

⁷ Gaster, *l. c.*, p. 342.

⁸ *Ibid.*

⁹ V. Iorga, *Acte și fragmente*, II, pp. 708-9.

¹⁰ Gaster, *l. c.*, p. 347. Cf. Iacob Negruzzi, în *Conv. lit.*, IV, pp. 44-6.

Carcalechi mai numără la 1821 printre boierii moldoveni ce se îndeletniciau cu tălmăcirea de cărți, pe Mhalachi Sturdza, pe Costachi Conachi, «ce au tălmăcit cărți din limba franțozască, și cu mare rîvnă cumpără cărți romanești», pe Spătarul-Mare Iordachi Balș, zis Bălșucă, ce «nu încetează a tălmăci cărți romanești din limba franțozască». Dar, dacă se păstrează printre hîrțile de familie, manuscriptele acestor boieri nu porniră niciodată spre Buda pentru a se întoarce supt formă de tipărituri elegante.

Cei mai însemnați dintre traducătorii moldoveni sînt —, afară de Vîrnăv, pe care nu-l putem judeca bine, de oare ce avem la îndămină una singură din lucrările sale —, Lazăr Asachi și Alecu Beldiman.

Despre cel d'întăi, care a dat cetitorilor moldoveni pe *Mencicov* și *Bordeiul indienesec*, se va vorbi în capitolul ce va trata despre activitatea pînă la 1812 a marelui său fiu, Gheorghe. Viața celui de al doilea ni e cunoscută. Iată acum lucrările lui ca tălmăcitor.

El începu întăi cu *Milosirdia lui Tit*¹, pe care o traduse încă din 1784. În 1803, el termina «Istoria lui Tarlo și a prietinelor lui»², pe care o scrisese «spre zăbava soției sale Elena Costandachi, ca, cetindu-să, să-și aducă aminte de dînsul»³. În același an, la 9 Mart, dădea gata *Menechemi* lui Regnard, traduși supt titlul de *Menegmi*⁴. În 1815, anul cel mai roditor în tălmăcirii din activitatea lui literară, Beldiman traduce: «Elisaveta saă cei surguniți în Siberia», pe care o dedică lui Costachi Sturdza Comisul. Cu toată «slăbăciunea ochilor», el declară că a luat asupra-și sarcina acestei traducerii a «operei ceî întru cîntări a Elisavetii», numai pentru a face iarăși plăcere unui vechiu prieten

¹ Bibl. Ac. Rom., ms. 181.

² Mss. 428-9 din Bibl. Ac. Rom.

³ A fost întăia lui nevastă. A doua fu Elena Greceanu. Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, IX, pp. 171-2.

⁴ Asupra atribuției acestei traducerii lui Budai Deleanu, v. Ov. Densușianu, în *Revista critică-literară*, I, p. 349 și urm. Piesa a fost tipărită în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, III, pp. 297-9, 519 și urm., 664 și urm., după două mss., — al treilea e la Muzeul din București. Stabilirea faptului că tălmăcirea s'a făcut de Beldiman se datorește d-lui I. Tanoviceanu, care a dezlegat iscălitura, aproape ștersă de un copist posterior.

ca Sturdza și pentru «zăbava» soției sale Elencu¹. Tot în acel an scrie «Istoria cavalerului de Griè și a iubitei sale Manon Leșco», care nu e alta decît celebra operă a abatelui Prévost². Din *Decameronul* tradus în franțuzește scoase el a treia lucrare a sa din 1815: «Istoria lui Raimundu, scoasă din Decameron a Franții»³.

Până la 1815, Beldiman nu tipărise nimic, Atunci intră în relații cu Carcalechi, care-l acoperi de complimente. Boierul moldovean protestă contra exagerațiilor, arătînd «că un număr mare de patrioțai Moldovii îl covîrșescu întru știință, istețime și învătătură», dar consimți să încredințeze «ferlegherului» unul din manuscrisurile sale. «Moartea lui Avel», tradusă după Florian, ieși cu data de 1818 pe frontispiciu, dar rugămintea de a se ierta greșelile de tipar, pe care o face Carcalechi la urmă, e datată din 30 Iunie 1820, și am văzut pe Beldiman plîngîndu-se la 1819 de încetineala lui Carcalechi.

Tot în 1820 apăru, purtînd însă această dată și în titlu, *Tragodia lui Orest*, după Voltaire. «Tragodia» aceasta e în versuri, și iată cum le făcea Beldiman, cînd erau să fie scurte :

Că 'ntr'aceast'adăpostire
Mă lasă să viețuesc
Fără necinste mai mare ;
Crede-mă, mă mulțemes, etc.

Istoria lui Numa Pompilie, altă traducere, din elegantul Florian, poet de pasturale în prosă, poartă data de 1820, dar și aici anul e fictiv. În adevăr, însemnînd operele lui Beldiman, în Prefața la *Biblioteca romînească* din Ianuar 1821, Carcalechi citează această traducere printre cele ce *trebuie* să apară.

Autorul ni spune, arătînd că «încă din cea mai fragedă vîrstă a tinerețelor sale» a urît trîndăvia și «s'a îndeletnicit întru tîlmăcirî din limba franțuzească întru cea romînească, a patriei sale», că opera de față «iaste cea d'intîi ispită ce a făcut ; pe carea cu mulți ani mai înainte o avea tîlmăcit». Un timp, spune el, «nenumăratele greutăți ce a întîmpinat, glasul obștii, că iaste cu neputință a scrie ceva întru o limbă necanonisită și lipsită de

¹ La urmă se cetește: «Prè-iubită Elencu, priimește istorie aceasta mică a Elisavetii, daru de la soțul tău și, cetîndu, nu da uitării că pentru a ta zăbavă am luat osteneala a o prescrie cu însuș mina mē. 1815, Iulie 13». Prefața e datată din 8 ale aceleiași luni. — Bibl. Ac. Rom., mss. 437 și 438.

² Ms. 193 din Bibl. Ac. Rom.

³ Bibl. Ac. Rom., ms. 457.

tot meșteșugul grammaticesc, îl aduseasă la deznădăjduire», dar se răzgîndi și, alegînd acum această operă morală, a revăzut-o și o publică pentru a se îndemna la lucru ceî cu mai mult talent decît dînsul. Lucrarea, în două volume, e închinată, «cu cea mai adîncă plecăciune, după neapărata sa datorie», lui Vodă Mihaî Suțu.

La Sculeni, uitînd «vrîsta întru care se afla», Beldiman începu să revadă traducerea din 1819 a altei opere, care-l atrase prin caracterul ei moral: *Alexii saū căsuța din codru*¹, care se termină la Vrănești-Răzăși. Cu un an înainte ni se spune că el tradusese o tragedie cu numele de *Sapor*².

În 1824, la 8 Ianuar, bătrînul încheie *Calatoriile lui Coxe*, traduse de dînsul, în două volume. În tinereță, scrie el, a servit alt-fel patria. «Acum, viind la vîrsta acea unde puterile mele nesîmțit încep a mă părăsi, am socotit a vă sluji, zăbăvindu-vă cu talmăcirile mele³.»

Tragodia lui Lantor, din 1819, revăzută tocmai la 1825, ar fi cea din urmă din lucrările sale⁴, care erau într'adevăr prețuite și cetite, chiar și de studenții romîni ce se aflau în străinătate⁵.

Dar Beldiman a tradus, în prosă, și *Odiseia*.

Înainte de el, Romîni din Ardeal încercase a reda pe clasici în limba lor. Ast-fel, Ovidiu fusese atacat de un D. Mečiu⁶, Virgiliu de Atanasie Șandor, care traduse ceva din Eneidă⁷, un Iosif Kontz prefăcuse, la 1816, *Batrachomiomachia* după o versiune ungurească⁸.

¹ Bibl. Ac. Rom., mss. 31-2; ambele și în ms. 33. V. Bianu, *Catalog*, I, pp. 94-5; Bibl. din Iași, ms. 2.

² Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 347. D. Gaster posedă manuscriptul. Altul la Museul din București, No. 339.

³ Bibl. Ac. Rom., mss. 28-9. V. Bianu, *l. c.*, pp. 89-90.

⁴ V. *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, III, p. 299; IX, p. 174, nota 22; mss. 359 și 377 de la Museu.

⁵ Hurmuzaki, X, p. 623, nota 1. Mai mult decît probabil tot el a scris și *Serdarul de Orheiū*, bucată satirică, în versuri (înainte de 1812). V. *Conv. lit.*, IX, p. 274 și urm.

⁶ Densușianu, Raport, p. 212.

⁷ Ms. la Bibl. Ac. Rom.

⁸ Densușianu, Raport, p. 217.

Itată titlul: «*Batrachomyomachia luj Homerus, Batáje brostylor ku soretsi, intorsze gyintij in versur unguresty de Domnu Csokonay si dupa jel Kontz Josi in anulū 1816, luna luj Iulie; 46 de pp.*»

O traducere românească a Cugetărilor lui Marc-Aureliu se făcu, în secolul al XVIII-lea, de un alt Ardelean ¹.

De existența Odiseii lui Beldiman ni vorbește Carcalechi, în Prefața *Bibliotecii* sale, la 1821: «Și pre Omer îl are talmăcit și preste scurtă vreme îl va da la lumină, cum și pe Numa Pompilie». E vorba, fără îndoială, de «Odisia lui Omir, întregu cari să cuprindă toate rătăcirile lui Odises de pe maria, toată petreceria sa după întoarcearea din războiul Troadiei, pînă cînd aș sosit la cè de pre urmă în patrie sa și aș făcut răsplătire prigonitorilor Pinelopi, fimei sale», manuscript din Moldova, din care un specimen s'a și tipărit de mai mult timp ², și din care se conservă la Sibiiu manuscriptul pe curat ³. Lucrarea nu e inferioară altor traduceri ale lui Beldiman, adecă e scrisă într'o limbă curgătoare și ușoară, din care nu lipsesc însă provincialismele.

* * *

În secolul al XVIII-lea cînd s'a răspîndit «filosofia», cu articolul ei de credință că desvoltarea istorică și fondul natural n'aū nici o însemnătate și că o omenire fericită de aceeași fericire, civilisată cu aceeași civilizație, se poate formă prin introducerea pretutundene a acelorași legi cu caracter filantropic, a fost datoria orî-cărui principe să dea legi. Bune sau rele, la aceasta nu se gîndiaū nici acei cari așteptaū, nici acel care dădea; — legi să fie.

Domnii din principate erau însă însuflețiți și ei de spiritul filosofic ce stăpînia toată lumea cultă din Europa în acea vreme. Eraū, acești Fanarioți, niște oameni foarte mult preocupați de reputația lor, pe cari-i interesa în gradul cel mai înalt ce se scria în gazete, în descrierile de călătorie, despre dînșii și administrația lor. Țineaū să nu apară înapoiți, să nu li răspîndească faima de «despoți» și de «tiranî», cu care se întovărășia numele principilor ce nu urmaū principiile «filosofiei» moderne. Și ei doriaū să se recomande prin legi și să primească mulțămirile opiniei publice pentru munificența lor legislatoare.

Înaintea de mijlocul secolului al XVIII-lea, se întrebuițaū încă

¹ Densușianu, Raport, p. 215.

² În *Crestomatia* d-lui Gaster, care datează ms. «1750-80», II, p. 38 și urm. Ast-fel se rezolvă întrebarea pe care o punea d. Ar. Densușianu, îndreptat nu știm de ce indicii, că există o *Odiseie* a lui Beldiman, — în *Rev. critică-lit.*, IV, p. 260. Poate din această traducere, cîteva pagini le posedă d. Nerva Hodoș.

³ Ms. Benigni, No. 27 din Biblioteca Bruckenthal.

în judecăți Pravilele lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Despre aceasta din urmă ni spune Dimitrie Cantemir, că «servește ca normă încă până în ziua de astăzi, judecătorilor moldoveni pentru a da dreptatea¹». Pe lângă acest cod, învechit și necomplet, se ținea samă totdeauna și de dreptul nescris, de *obiceiă*, care fusese însă și el introdus, în oarecare măsură, în compilația Pravilelor². Se mai recurgea, în casuri grele și când judecătorul era un om cu carte, la un extras al *Vasilicalelor*, pe care în al XVIII-lea veac îl atribuia, din cauza vechimii sale, lui Alexandru-cel-Bun. În sfârșit, se întrebuintă dese ori ca îndreptar resumatul de drept roman și bizantin al lui Harmenopulo, «condica Armenopol³».

Supt Constantin Mavrocordat întâiu⁴, a fost vorba de o nouă legislație scrisă, și un misionar ni vorbește de «școala ce voia Domnul a deschide la Iași, și de volumele de legi dumnezeiești în românește, pe care doria mult a le tipări⁵». Ștefan Racoviță dădu sarcina alcătuirii unei «condici politicești» lui Mihail Fotino din Chios, «om vestit și pedepsit în cele bisericiești și pri-ceput în ale legilor, prea-cinstitul și prea-învățatul între filosofii Bisericii celei Mari a lui Christos⁶». Marele Păharnic și gramatic⁷ «Mihail Hiotul» întrebuintă în compilația sa și obiceiul

¹ «Hodiernum indicibus Moldaviae recte pronunciandi norma est.» *Descr. Mold.*, pp. 100-1.

² V. capitolul despre legislația din secolul al XVII-lea în Xenopol, *Ist. Rom.*, IV.

³ V. Wolf, I, p. 113, care o califică de «ein magerer Auszug von römischen Gesetzen»; *ibid.*, p. 114. O hotărîre din 1769, basată pe acest din urmă cod, în *Uricariul*, XVII, p. 53. — Și Kogălniceanu credea în legislația lui Alexandru-cel-Bun; *Arch. rom.*, I, p. 16. — Papadopol-Calimah pretinde, fără dovezi și fără verosimilitate, că se mai folosia în Moldova *Ius graeco-romanum* și Teofil Anticensorul; *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VII, p. 157 și urm.

⁴ Nu credem în codul lui Nicolae Mavrocordat, care s'ar fi tipărit în 1728; Philippide, p. 151. Trebuie să fie vre-o măsură legală izolată.

⁵ «Iassis... et inventuti aperire ludum litterarium, et divinarum legum volumina valachico idiomate in typographeo nostro academico. aere suo re-cudi ardentem admodum desiderabat.» Nilles, *Symbolae*, II, p. 1029.

⁶ Ἄνδρα δόκιμον καὶ ἀρμόδιον τὴν τε θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικὴν παι-δεῖαν ἐγγυμασμένον καὶ πρὸς τοὺς νόμους εὐφρεῖ ἔχοντα, τὸν τιμιώτατον καὶ λογιώτατον τῶν φιλοσόφων τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας.

⁷ Τὸν καὶ Μέγα Παχάρνικον χρηματίσαντά καὶ παρ' ἡμῖν μέγαν γραμ-ματικόν.

pămîntului și, combinînd deosebitele elemente, putu să înfățișeze Domnului său lucrarea practică ce i se comandase, la 1765 ¹. Zilot Românul copie și el această nouă Condică, pentru patronul său, Clucerul Ștefan Conduratu ².

Când se încheie tratatul de la Cuciuc-Cainargi și Turcii consimțiră a da privilegiu scrise principatelor, când se deschise noua eră *legală* în relațiile cu suzeranul, Domni veniți atunci la putere crezură de datoria lor să inaugureze o eră de drept scris, o eră legală și în guvernul interior al celor două țeri. Acești Domni erau personalități distinse, oameni ageri, culti și morali: în Moldova, Grigore Alexandru Ghica, iar în Țara-Românească Alexandru Ipsilanti.

Ipsilanti trebui să facă el lucrul de la început, avînd pentru a se ajuta numai lucrarea anterioară a lui Fotino. Sulzer fusese chemat pentru a lucra la compunerea Condiției de legi. El predă într'adevăr citorva fii de boieri dreptul natural și metafisica, pe care le traduse pentru folosul lor în franțuzește, din textul german al lui Dariessen, dar fu părăsit de elevii săi cînd veni vremea a se arenda dările și a se împărți caftanele ³. Iar, pentru codul de legi, nu se ceru colaborația lui, ci Domnul se ajută mai mult cu secretariul Raicevich, care-și găsi opera scurtă, simplă, dar onorabilă pentru Domn și folositoare pentru țară ⁴.

Lucrarea apăru, «în limba grecească și în a patriei» ⁵, la Bucu-

¹ Bibl. Ac. Rom., mss. grece 20 și 21. Alt ms. s'a adaus de curînd (n-le grece 122, 131).

² Între poesiile sale, întîlnim una «la Scarlat Ghica Voevod, ce au făcut adunare de pravili din cele împărătești, spre povața norodului de aici, prin osirdia înțeleptului acela Păharnic Mihail Hiotul. Este această pravilă prescrisă de mine, din îndemnarea vestitului aceluia Clucer Ștefan Conduratu, sub carele mă aflam atunci, și se află acum la fiu-său Alexandru Conduratu și să se caute, căci este în adevăr un luminător luceafăr pentru patria noastră». Cf. și bucata către Ștefan Conduratu, «stăpînul și dascălul mieu, din a căruia poruncă am prefăcut cea înapoi pomenită pravilă, și să află și acuma la coconii dumnealui». *Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, p. 332.

³ III, pp. 80-2.

⁴ *Osservazioni*, p. 150 și nota. Pentru rolul pe care-l avu Raicevich în compunerea Codului, v. Sestini, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, V, p. 571 și urm. Cf. și Carra, p. 186.

⁵ Νῦν τόποις πρώτον ἐκδοθῆν εἰς ῥωμαϊκὴν καὶ πάτριον γλῶτταν. Cf. și *Serb. școl.*, pp. 318-9.

rești, în Tipografia Mitropoliei, la 1780¹. Scopul mărturisit în titlu și în Prefață e numai acela de a concilia prescripțiile dreptului roman cu *obiceiul țării*, și a da ast-fel un îndreptar judecătorilor: «ca un izvod și îndreptare tuturor celor ce să voră afla cu sfat de obște». Elementul reformator lipsește aproape cu totul și nu se întrebuițează subsidiar nici o legislație europeană, trăgându-se profit numai «din jălbile și pricină, ce pă toate zilele să aduc la auzul nostru²». Prin această «Mică adunare,» prin această cârtică de concordanță, spera Ipsilanti să facă dreptatea în principatul său mai puțin șovăitoare din neștiință. Și, pentru ca să nu șovăiască din interes și corupție — ceia ce, dacă e să credem pe Sulzer, nu s'a întâmplat nici odată —, el amenința ast-fel pe judecătorii ce nu și-ar face datoria: «Vai de judecătorii acela ce va mitui la hotărârile judecăților pentru voe vecheată saă va strica dreptatea pentru pizmă³».

Pentru Grigore Ghica, sarcina era mai ușoară. Îi rămăsese să facă obligatorii, să introducă în judecăți un cod ce fusese compus pe timpul cînd Moldova era ocupată de Ruși.

O «epitropie preste alcătuirea arătării, a unei noae legiuitoare condică» fu stabilită, *orînduită* de feldmareșalul guvernator Rumiențov în Iași. Împărăteasa Ecaterina însăși, o «filosoafă», cum știm, orî unde aiurea decît în viața sa privată și în administrația de fapt a Imperiului său, dădu indicațiile necesare comisiunii, printr'o «Învățătură». Aceasta⁴ se tipărise întâi în rusește în Tipografia Senatului, la Petersburg, cu data de 8 April 1768, pentru alți legislatori⁵. Celor din Iași li se trimise în gre-

¹ Συναγμάτιον νομικὸν περὶ εὐταξίας καὶ τοῦ καθήκοντος ἐκάστου τῶν κριτηρίων καὶ τῶν ὀφεικίων τοῦ πριγκιπάτου τῆς Βλαχίας τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ πολιτικόν. Ὅδηγία τῆς εἰς τὸ ἐξῆς ἀποφάσεως τῶν εἰς τύπον ἤδη συλλεχθεισῶν ὑποθέσεων καὶ συμφωνία τῶν τοπικῶν ἐθίμων, τῶν ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν χρήσει γενομένων μετὰ τῶν βασιλικῶν διαταγῶν, πρὸς ἀκριβῆ τοῦ δικαίου συντήρησιν καὶ πρὸς τὸ τῶν πτοχῶν ἐκ παντὸς τρόπου ἀνεπηρέαστον, φιλοπονηθὲν παρά....

² V. o analiză mai amănunțită din punct de vedere juridic în Xenopol, *Ist. Rom.*, V.

³ Condica lui Ipsilanti a fost din nou editată, numai în românește, de C. Brăiloiu, București, Fr. Walbaum, 1841.

⁴ «Învățătură a însuși stăpînitoareî Mărirî Ecateriniî II cătră orînduita epitropie», etc.

⁵ Urechiiă, *Ist. Rom.*, I, p. 243.

cește, în limba savantă, științifică pentru dinșii. Apoi, Toma vtori Logofătul — să-î dăm și numele de familie: Carra — o tălmăci în românește, din Ordinul Mitropolitului Gavriil, care scrise o Prefață, dedicată lui Rumiențov, «întru tot făcătoriuul său de bine».

În aceasta — de ce alta putea să fie vorba? — se cîntău laude Rușilor, binefăcători «în patriia noastră», și ale Împărătesei. Pe aceasta, de altmintrelea, nici n'ar putea-o el proslăvi după cuviință, «cînd în mințile ceale mai iuți a filosofilor celor din Academiile Evropii, ce cearcă în adîncu tainile firii și să poartă cu pohfală preste aflarea ființii celor de suptu soare, călătorindū cu privirea până la ceale înnalte și covîrșitoare zidiri, și mai virtosū covîrșirea mintii a unui filosofū între Împărați, și după dînsul a unui Elinū și după neamū și după glasū, aū rămasū la uimire pentru privirea acestii prea-slăvite vederi». Totuși Vlădica poate să asigure pe *patrioții* moldoveni — de felul lui — că, «de vorū viețui suptū aceaste folositoare pravile, întru starea cea neclătita a pronomiilor vechi», un veac de aur se va deschide pentru dinșii și țara lor.

Traducerea lui Toma Carra a fost și tipărită, dar Condica în-săși, dacă a fost terminată de comisiunea din Iași, n'a văzut lumina, nici supt Ruși, nici după aceia ¹.

Bucovina fiind puțin după aceasta anexată, noul guvern al noiei provincii austriace căută să dea un cod de legi, și pentru aceasta se făcură întrebări în Moldova la 1782 asupra obiceiului pămîntului, întrebări la care boierii răspunseră cu pricepere ². Nu știm întru cît aū folosit aceste lămuriri la ediția românească, a «pravililor» nemțești ³.

În acest timp până la legislația lui Caragea și Scarlat Calimah, avem de însemnat o încercare făcută în Țara-Românească și o lucrare îndeplinită în Moldova.

Anume, pentru cea d'întăiū, un auditor austriac, la grănicerii din Banat, Ioan Horváth, stabilit la Mehadia în 1786, adresează,

¹ Titlul complet s'a reprodus în *Buciumul român*, I, p. 382 și în *Urechia Ist. Rom.*, I, p. 243.

² *Bibl. Ac. Rom.*, doc. xxii/291. Cf. Papadopol-Calimah, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VII, p. 162.

³ V., pentru aceste pravili, mai sus, cap. V. «Cartea legilor pravililor de obște pargărești pentru toate țările moștenitoare nemțești ale monarhiei austricești» apăru la Cernăuți, în 1812. Cf. și *Conv. lit.*, XIV, p. 474.

la 22 Iulie, o petiție către Domnul muntean, în care oferă a-i trimite, spre cercetare și întrebuințare, o traducere făcută de dînsul, «cînd slujba împărătească l-a îngăduit»: *Dreptul internațional* scos pe românește, «după învățătura care în ișcoalele cealea împărătești la Beciu să tilcuiască: «Dreptu neamurilor, scris spre folosu neamului rumînesc de Ion Horvat, auditoriu». Cerînd episcopului de Rîmnic a-l sprijini în cererea sa către Vodă, traducătorul arată că, dacă această osteneală va fi bine primită, e gata a preface în limba care era, probabil, pentru dînsul limba părintească, alte două lucrări, «care până acuma în limba aceasta nu se găsește și adecă: *Dreptu orașului cel din Iontru și Dreptu firii*»¹.

Nu știm din ce motiv, Agenția, prin care Horvat expedie ambele sale scrisori, nu crezu de cuviință a le da la cîntărea lor. Nedîndu-se, el n'a putut afla nici prețul tiparului pentru care întrebuse pe Vlădică, în casul unui refuz din partea Domnului. Cit despre traducător, el avu prilej să vie în Țara-Românească, pe timpul războiului ce se deschise în curînd, și fu omorît aici, înnainte de 11 Novembre 1791, de «servitorii săi»².

Simțitor mai târziu, Costachi Moruzi recurse la luminile lui Toma Carra, pe care-l găsim ocupat și cu lucrări de traduceri literare de la 1773 încã³. Din ordin Domnesc, acesta «traduse în limba pămînteană Manualul legilor, adecă acele șese cărți ale lui Armenopol, care s'au și tradus cu desăvîrșire la 1804»⁴. Apoi, din porunca aceluiași principe, el alcătui o nouă *Σύνταγμα*, pe grecește, în care orînduia metodic prescripțiile Pandectelor, pentru folosul judecătorilor moldovenești. Misiunea sa fusese «ca, adunînd din Vasilicale și alte cărți de legi, să compuie un Cod Civil și tot odată penal după metoda Institutelor». Lucrarea fu mîntuită de Carra, atunci Păharnic, în April 1806, la Iași. Adecă se mîntuiră trei părți dintr'însa, privitoare la dreptul persoa-

¹ *Apnedicele*.

² Scrisoare a lui Cristian de Rall, către Agenție, Sibiiu, 11 Novembre 1791. Nu se știe nimic despre «der von denen Bedienten umgebrachten k. k. Auditor Horváth und den diesem abgenommenen Bagage» și se cer lămuriri; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

³ La 1773 traduce pentru Leon Gheuca, atunci episcop de Roman, *Heliodor*, din elinește. V. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, pp. 337-8.

⁴ Hrisovul din 1-iu Iulie 1817 al lui Scarlat Calimah, în *Uricariul*, IV.

nelor¹, iar pentru rest «fu împiedecat», ni se spune², «de împrejurările de atunci, și peste puțin se și săvârși din viață».

Din dedicația «Condiții politice moldovenești» a lui Scarlat Calimah știm că tatăl acestuia, Alexandru-Vodă, dorise și el a alcătui o operă legislativă. Dar până la Scarlat și până la Caragea nu mai dăm de asemenea prelucrări de legi.

Despre condica lui Caragea e mai puțin de spus, și cunoaștem abia istoria alcătuirii ei. Νομοθεσία, *Legiuirea* această, tipărită în grecește — la Viena — în 1818 și în același an în românește, în «tipografia cea nouă»³, adevă în... Brașov, e o cărticică puțin cuprinzătoare, lucrată numai pe baza legilor grecești, a Codului Ipsilanti și a obiceiului pământului, pe care din nou, și într'un chip mai complet și mai practic, vrea să le concilieze. Ar fi avut partea cea mai mare la acest lucru Logofătul Nestor, care a ocupat toată viața sa înalte sarcini judecătorești în Țara-Românească.

Pentru a-și alcătui Condica, Scarlat Calimah, contemporanul lui Caragea în Moldova, avea forțe superioare și mai numeroase, precum și el era, din toate punctele de vedere, superior jefuitorului muntean. Ni se enumeră, între colaboratorii Domnului, Flechtenmacher, Donici, Cuzanu, C. Schelet, Costachi Conachi, Mitropolitul Veniamin, Petrachi Negri, Grigore Sturdza, Iordachi Ghica și Mihaï Sturdza⁴. Admițind această listă ca bună, să ne oprim asupra celor mai însemnați dintre acești colaboratori, asupra juriștilor, nu asupra informatorilor și dătorilor de sfaturi.

Anania Cuzanu era la 1813 profesor la școala Domnească din Iași, profesor de pravile, de sigur, și căpătă mai târziu demnitatea, creată din nou, de nomophylax, împrumutată din archontologia imperială bizantină⁵. El, Anania Cuzanu, e pomenit, lângă

¹ Πανδέκτη ἢ σύνταγμα συνοπτικόν τε καὶ μεθοδικόν πασῶν τῶν ἐν τοῖς Βασιλικαῖς διαταξέων. Ἐπιταγὴ τοῦ ὑψηλοτάτου, εὐγενεστάτου καὶ σοφότητος αὐθέντος κυρίου ἡγεμόνος μεγαλοπρεπεστάτου πάσης Μολδοβλαχίας κ. κ. Ι. Ἀλεξάνδρου Κωνσταντίνου Μορούζη ΒΒ., συναρισθὲν ὑπὸ Θωμᾶ Καρρά, τοῦ παχαρνίκου, καὶ εἰς τρία μέρη διαιρηθέν.

² Hrisovul pomenit.

³ Νομοθεσία τοῦ... Ι. Γ. Καρατζᾶ ΒΒ. «Legiuire a prea-înnălțatului și prea-pravoslavnicului Domn și oblăduitorii a toată Ungrovlachia..., cu toată cheltuiala dumnealor C. Caracaș, dohtar, și dumnealui Răducanul Clineanul, biv Vel Stolnic, și dumnealui Dumitrache Topliceanul, biv Vel Sluger, în tipografia privilegiată de la Cișmeaua lui Mavrogheeni». «Însă știut este tuturor că s'au tipărit la Brașov» (ms. 600 din Bibl. Ac., fol. 10 V^o).

⁴ Papadopol Calimah, în *Arch. soc. št. și literare din Iași*, VII, p. 151.

⁵ Papadopol Calimah, *l. c.*, pp. 150, 153-4.

Donici, și în lista de prenumerații a lui Zaharia Carcalechi, în 1821. *Pravilist* al Moldovei de la 1812 la 1840 ar fi fost însă și Christian Flechtenmacher, care a început să redacteze, după aducerea sa în Moldova, un *Lexicon iuris civilis* și ni-a lăsat consultații ale sale între anii 1819 și 1830¹. Dar cel d'întăiu θεσμοθέτης sau νομοφύλαξ pe viață, plătit cu patru sute de lei, «fără nici o scădere», din Casa răsurilor, superior ca demnitate Căminarului, onorat cu dreptul de a purta barbă și dăruit cu scutelnici, pentru a aduna, critica și corecta legile și pentru a asista la procese fu Constantin Scheliti².

Andronachi Donici însă e acela dintre jurisconșulții romîni care ni-a lăsat o operă personală, în ramura cunoștințelor sale, și care s'a și bucurat de o mai mare notorietate.

Supt Constantin Cantemir întîlnim pe un Nicolae Donici Mare-Logofăt³. Mai bine cunoscut decît dînsul însă e Darie Donici, probabil biv Serdarul din 25 August 1685⁴. El era Mare-Vornic de Țara de jos în Maiu-Iunie 1718⁵. Demnitatea aceasta o păstră și supt Grigore Ghica în prima Domnie⁶, dar înnaintă până la Logofeția-cea-Mare. Ca Vel Logofăt, își redactează el testamentul la 20 Decembre 1750⁷.

Afară de acești membri ai familiei Donici, un timp numeroasă și influentă, mai găsim pe Miron, pîrcălab de Soroca⁸, pe Clucerul Ianachi, care iea pe fata Spătarului Mihalachi Cerchez⁹, pe un al doilea Darie Donici, ispravnic de Soroca, pe vremea lui Elmpt¹⁰, iar mai târziu Spătarul Manolachi Donici din 1806 și Iordachi, care trăia și el la începutul secolului al XIX-lea și fu numit de Ruși asesor de Colegiu¹¹.

¹ *Ibid.*, p. 153. Cf. Bianu, *Catalog*, p. 38.

² *Uricariul*, V, pp. 396-400.

³ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XXII/60.

⁴ V. A. Urechîă, *Biserica din Cetatea Neamțului*, în *An. Ac. Rom.*, XI, secț. ist., p. 122.

⁵ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. LXXII/100, LVI/49.

⁶ Cf. Neculce, pp. 364, 366; Amiras, p. 163.

⁷ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XXII/35.

⁸ Amiras, p. 163.

⁹ Bianu, *Catalog*, pp. 38-9.

¹⁰ *Arch. rom.*, I, p. 141.

¹¹ *Bibl. Ac. Rom.*, documente Donici, I, pp. 175-6, 182, etc.; Hurmuzaki, X, tabla. Un Costin Donici, Muntean, e pomenit în 1799; *Bibl. Ac. Rom.*, hîrtii necatalogate.

Andronachi era fiul Spătarului Constantin. În 1793 încă îl găsim purtînd titlul de Clucer; la 1795, e biv Vel Medelnicer¹. La 1819 era Vornic² și presidentul departamentului Afacerilor Străine³. Acest titlu și această sarcină le păstră și în 1820⁴. În 1821, era socotit printre *carvunari*⁵. Întors din pribegie în Oc-tombre, el fu scăzut din rang prin numirea ca Vornic de Aprozî, și se retrase la Botoșani⁶, unde era Vornic în 1822 Iancu Donici⁷. Revenind în Iași, cînd se schimbaseră împrejurările, peste vre-un an, el fu restituit de Ioan-Vodă Sturdza în dregătoria de president al departamentului Afacerilor Străine, pe care o ocupă însă numai pînă în 1823⁸. La 8 Februar 1824, el era acum Mare-Logofăt⁹, și de aici înainte așa semnează¹⁰. În 1827 îl vedem dînd o consultație de drept¹¹. Nu știm cînd a murit¹².

Ca om politic, consulul frances îl caracterizează ca «unul din personagiile cele mai neastîmpărate din țară, dar cu tótl devotat familiei Sturdza»¹³. Ca jurisconsult, era stimat de întreaga Moldovă, și se cunosc versurile glumețe:

Dacă ai vre-o judecată,
Mergi la Donici de te-arată, —
Căci el pînă și 'n pilaf
Ți-a găsi vre-un paragraf¹⁴....

Donici compusese încă din 1813, cînd era Vel-Agă, o «Adu-nare din pravilile împărătești saū aleagire cuprinzătoare foarte în scurt de cele mai trebuincioasă pravile, alcătuite cu mare lesnire, spre înțăleagirea și știința tuturor»¹⁵. În prefața el arăta

¹ *Uricariul*, XVI, pp. 330-1; XX, p. 396 și urm.

² Hurmuzaki, X, p. 56, No. 63; p. 61, No. 74; p. 68, No. 84.

³ V. și Bibl. Ac. Rom., *Doc. Balș*, I, fol. 53.

⁴ *Ibid.*

⁵ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 210.

⁶ Hurmuzaki, X, p. 146. Cf. *Buciumul român*, I, p. 66.

⁷ *Ibid.*, tabla.

⁸ Hurmuzaki, X, p. 195, No. 265; p. 249, No. 326.

⁹ *Ibid.*, pp. 588, 590.

¹⁰ V. *Uricariul*, VI, p. 327, an. 1825. Iscălitura lui, în *Uricariul*, IX, No. 7.

¹¹ *Ibid.*, XIX, p. 106 și urm.

¹² Cf. Papadopol Calimah, *l. c.*, pp. 151-2.

¹³ Hurmuzaki, X, tabla, p. 664.

¹⁴ Reproduse în Papadopol Calimah, *l. c.* Cf. *An. Ac. Rom.*, ser. I, III, p. 90.

¹⁵ «Alcătuită de dumnealui boer A. D. S'aū scris la anul de la Hris-tos 1813.»

că a scris mai ales pentru învățătura tinerilor și urmăriu istoria dreptului de la bunul simț, contra căruia se ridică adese ori mai târziu, până la legile scrise romane, luate de la Atenieni, și până la compilatori bizantini. Vorbind de resumatul în aplă, așa de adese ori întrebuințat în Moldova, al lui Harmenopulo, el îl găsea *neglăsuito*r cu textul elino-latin «și abătîndu-se din noima cea adevărată, încît poate a se da pricină la cele mai mari îndoeli a dreptei cunoștinți»¹. Lucrarea începu a se tipări² la 1814, în Tipografia Mitropoliei. Dar Vodă Calimah găsi titlul, pe care l-am dat mai sus, «nepotrivit cu cuprinderea» și ordonă, la 25 Maiu, a se distruge foile ce-l conțineau și a se înlocui prin altele purtînd această *epigrafă*: «Adunare cuprinzătoare în scurt de pravilele cărților împărătești, spre înlesnire celor ce se îndeletnicesc întru învățătura lor, cu trimitere către carte, titlu și capul împărăteștilor pravili»³. În adevăr, cartea apăru ca «Adunare cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile», cu numele autorului dat în întregime.

Lucrarea se întrebuiță multă vreme, pentru că era în românește, pentru că avea multe lucruri ce nu se află aiurea, pentru că traducerea Condițiilor lui Calimah zăbovi foarte multă vreme⁴. Ea ar fi fost mai ales populară în Basarabia⁵.

Calimah fusese jignit de titlul lui Donici, fiindcă i se părea prea pretențios. El lucra atunci la o operă, pe care singură o judeca vrednică de o asemenea *epigrafă*.

Să venim la dînsa.

În hrisovul său din 1819, Calimah arată după ce izvoare a redactat codul, pe care, în lipsa unei legislații mai complete, îl ceruse și Divanul — nu trebuie să se uite că în Moldova nu se tipărise nici un cod de legi de la medievala *pravila* a lui Vasile Lupu până la începutul secolului al XVIII-lea și că n'aveam nici o dovadă despre o răspîndire efectivă a eventualei culgeri de supt Ruși sau a operelor lui Carra. Basa a fost și data aceasta Vasilicalele, dar, pe lîngă ele, s'au luat elemente din Novele și altele, și nu s'au neglijat nici «novele condiții

¹ Prefața e reprodusă și în *Uricariul*, XIX, p. 208 și urm.

² Un ms. terminat în 1813, 3 Decembre; în *Bibl. Ac. Rom.*, No. 444.

³ V. ordinul în *Apendice*.

⁴ *Uricariul*, XIX, p. 208 și urm., unde se reproduc spusele lui Costachi Negruzzi, care dădu o nouă ediție încă în 1859.

⁵ *Ibid.*

europienești». Din aceste din urmă, însuflețite de spiritul liberal al Revoluției franceze, a luat Domnul înfierarea robiei, măsurile luate pentru protecția sclavilor, dreptul de moștenire al femeilor, etc.¹. De acolo, ni spune însuși Calimah², a luat titlul «despre alcătuirii între autori și tipografii», care nu se putea găsi firește în *Vasilicale* sau în *Nearale*.

Planul său era mai întins decât a da un *Κώδιξ πολιτικός* pe grecește. Întăiū, el avea de gând a-l traduce pe acesta «în limba pămînteană»; pe urmă, el se gândise, cum mărturisește în 1817³, la o carted despre «Instrucțiunile judecătorești», precum și la «alte coduri⁴».

Codicele în originalul grec apărū supt o formă foarte luxoasă, întovărășit de un chip al Domnului, desemnat de preceptorul fiului său, baronul de Kreuchely-Schwerdtberg, la Iași, în 1816, de supt teascurile «tipografiei grecești din nou așezată în mănăstirea Trei-Ierarchilor»⁵. Mîndru de opera sa, Vodă răspîndi exemplare din impunătorul volum și în străinătate, hărăzind unul Universității din Oxford⁶.

La 1819 traducerea codului ajunsese până la jumătate⁷. În acest an, Divanul, după ce vorbește, într'o anaforă, de fazele prin care a trecut legislația moldovenească, — «urmînd povățuirii istoriei pămîntești» —, insistă pentru grăbirea traducerii, «fiind neapărată trebuință de a se tipări codul și a se publicarisi și în limba moldovenească», cu toate că în orî-ce cas trebuie să primeze «obiceiurile pămîntești». Amintind și o altă publicație legislativă a Domnului, «Ponturile cuprinzătoare pentru aveturile dreptăților și îndatoririle a unora boierii», din 28 Mart 1815, membrii Sfatului cer a se redacta, după aceleași izvoare: dreptul consuetudinar și legiuirile bizantine, alte condicii de care se simte

¹ V. și Papadopol Calimah, *l. c.*, p. 162.

² În hrisovul citat.

³ *Ibid.*

⁴ Actul trebuie să fi fost scris în grecește, și aceasta explică forma modernă a traducerii publicate de Codrescu.

⁵ *Κώδιξ πολιτικός τοῦ πριγκιπάτου τῆς Μολδαβίας...*, ἐν τῇ νεοεργηθέντῃ ἐλληνικῇ τυπογραφείῳ ἐνδον τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

⁶ Macmichael, în *Arch. soc. št. și literare din Iași*, VII, p. 23; Wilkinson, *An account*, p. 49, nota*.

⁷ Papadopol Calimah, *l. c.*, pp. 160-1, vorbește de o traducere a părții civile în 1816, de o ediție romînă din 1825 a Codului Criminal. Se mai pomenește o ediție românească totală în 1833.

trebuința, și anume «codica neguțitorească, codica criminalicească, codica poliției și agronomicească»¹. Din acestea, «Codul de comerț» a fost tradus de Manolachi Drăghici, cronicarul, fără a se tipări², iar Codul Criminal n'a apărut înainte de 1825³.

În sfârșit, ca să terminăm cu scrierile de acest fel, merită o mențiune întâiul Călăuz al funcționarului. A fost redactat în Țara-Românească la 1821, și cuprinde table statistice de *lude*, formulare de ordine, o hartă și «canoane alese». A fost făcut pentru ispravnicii județului Râmnicu-Sărat saș, cum i se zicea atunci, Slam-Râmnic⁴.

Venim la poezia românească din acest timp.

* * *

Romînii de altă dată erau mai gospodari. În lucrul pămîntului, în trebile Statului boierul romîn din timpurile vechi găsia cu ce să-și ocupe timpul. Misiunea femeii în casă era mare, și era o mîndrie pentru dînsa ca acest mare rol să fie îndeplinit după cuviință.

Timp rămînea totuși, mai ales femeilor. Distracțiile erau însă puține. În «Ceasornicul Domnilor» Nicolae Costin pomenește cîteva dintre dîsele, care nu par traduceri din Guevara. Ele sînt vechi ca lumea. Era pentru femeile din vremea învățatului Logofăt, ca și pentru acelea care aū trăit și trăiesc până în zilele noastre, absorbanta îndeletnicire a îmbrăcămînții, pregătirii, încercării, purtării și schimbării rochiilor. «Așa sintu», scrie cu durere ginerele Ducăi-Vodă, «așa sintu la podoabe muerile de cu sirguală și nevoiea aprinsă, cît nice o sărbătoare n'ar vrea să triacă, să nu aibă ia haină nouă; să fie flămîndă pofteaște, numai haină să aibă..., că în douăzeci și patru ceasuri ce sintu, în noapte și în dzi, în toate aceastea ceasuri ar pofti a să schimba și a să îmbrăca cu haine noai... Că femeaia, vâzînd pre megiașa sa mai frumos îmbrăcată, atuncia ca o leiță să zburleaste asupra bărbatului-ș...»

Aceste pregătiri extraordinare se făceau pentru o satisfacție de vanitate, și această satisfacție nu se putea căpăta decît nu-

¹ *Uricariul*, IV, p. 207 și urm.: Novembre 1819.

² Ms. la Bibl. Ac. Rom.

³ V. mai sus p. precedentă, nota 7.

⁴ Bibl. Ac. Rom., ms. 52.

mai la o «adunare». Atacurile mari se dădeau deci, chiar cînd era nevoie de a se recurge la un împrumut, înaintea petrecerilor la Curte, a alaiurilor, marilor sărbători: Paștile, Boboteaza, Crăciunul, care se celebrau cu un lux extraordinar de haine, poadoabe, ospete. La «vre-o prăvală carea nu s'a văzut sau vre-o sărbătoare mare», trebuiaū boierii de pe acea vreme să recurgă la toată energia lor economică și să răsfoiască, pentru a găsi sfaturi sau mingierî, la «Ceasornicul Domnilor», scris de un pășit.

Nu era, însă, în fiecare zi «prăvală» sau «serbătoare». Atunci trebuia să se mulțamească cine avea timp de pierdut sau haină de expus cu «cercetările», cu vizitele, cu primblările sau cu dusul la biserică. Între aceste drumuri, cel din urmă era cel mai puțin bătut. Căci, zice același melancolic zugrăvitor al moravurilor contemporane: «Multe giupîniase mari să fac că li-î rău, nemărgînd într'o săptămînă măcar odată la liturghie; carele în toate zilele le videm destul de sănătoase la cercători și la primblare, și, ce-î mai rău, că dimineața pentru frig li-î greu a merge la besearică, iară pre urmă să nădușescū de sudorî, giucînd și primblîndu-se până în noapte, și eū aș vrea, femeile ceale mari și aliașe să cugete, nainte de ce vor păși den casa sa, pentru să mergă să cercetiază pre cineva, sfîrșitul cercetării care ar fi așezat. Că, de esu să prăvască și iale să să prăvască, să știe adevărat că, de la puținî ce le vor prăvi, pentru chipul vor lua lauda, iară de ceî mai mulți ca niște îtblătoare și alergătoare să vor huli. Asijderea în casa aceaia, în carea să strîngū cîteva doamne sau giupăniasă aleașe, iaste să să lucriază lucruri mari, care pofteaște primblăraș: pentru aceaia pofteaște ca orî poame să minince la un loc, sau anî nașterii sale să spue, sau să vorbască povești de bărbați, sau să-și schimbe în de sine lucrul ce-aū lucrat, sau să-și numere hainele, sau pre cel prost îmbrăcat să-l huliască, sau pre ciale frumoase să le întărîte, sau de cele grozave să riză, sau de megiași să să jeluiască. Pentru ce vrednic iaste de însămnat aceasta că iale singure, carele de blăstăm se strîngu la un loc, prin zavistie una pre alta roade; rar fac adunare o samă de giupănese, carele, după ce s'ar întoarce de la primblare, n'ar avia materie în potriva bărbaților, una de alții să nu grăiască rău; că, de va grăi vre una rău de alta, ce-î îmbrăcată mai prost, ia încă singură să va huli de alta, pentru limba cea ria; unele să însămniază de nebune, altele de neștiință; și așea, nu

pentru cercetarea saŭ pentru învoeşiare, ci pentru să iscodiască şi să părăscă una pe alta să adună. Foarte departe de aceastea cugete să cade să fie femeia ce-î aliasă ; i, de ar vrea den afară de casa sa să-ş cerce desfătări, a cării bărbatul s'ar tîmpla acasă, cu carea s'ar tîmpla feciorii, cari i-ar învăţa, featele, care li-ar îndrepta, rudenia, cu carea ş'ar petreace, lucrul casii, care ar chivernisi, casa, caria o ar păzi şi părinţii, căror le-r sluji. Decî, că ar avea în casa sa atîte folosuri de a petriace vreame, căci priimescŭ cercetări între oameni streini?»

Cînd se mîntuiaŭ pentru vechiul boier grijile cîmpului şi grijile dregătoriei, cînd trebile casei erau terminate pentru «giupăneasă», cînd biserica era închisă, primblarea părăsită şi «cercetările» terminate la ţară, unde stăteau mult timp şi Curtenii, saŭ în lungile nopţi de iarnă se cetia în familiile româneşti. Se cetiaŭ lucruri care nu s'ar crede: Sfinta Scriptură, cronică... Constantin Cantemir punea să-î treacă de urit cetindu-i-se din cronografe şi letopiseţe, din Cărţile Sfinte şi din Părinţii Bisericii¹. Căci cu aceste lecturi erau deprinşi din copilărie, bărbaiŭ ca şi femeile. După ce învăţase pe de rost Orologhiul, Octoiul şi Psaltirea, li se tilcuise de dascăli Evanghelia, Apostolul, Pentateuhul, une orî şi ceva din Vechiul Testament, din *Palie*. «Acestea le învăţau», scrie Dimitrie Cantemir², «şi fetele boierilor.»

^ Era o cetire plăcută şi folositoare, care întăria sufletul şi-l însenina. Vechiul Testament era o culegere de întunecate şi sîngeroase tragedii ale greşelii faţă de un înfricoşat Dumnezeu ; în Noul Testament se desfăşura o blindă idilă divină cu sfişitul dureros, în Apocrife se cuprindeau poeme, unele triste, altele senine ; Profetiî făceau să se audă, într'o limbă cu imaginile minunate, tînguirile celor mai adînci dureri, acordurile speranţelor celor mai curate, imnurile triumfurilor celor mai sfinte. O înţelepciune veşnică se desfăcea din Proverbe, o înflăcărată poezie de iubire însufleţia *Cîntarea Cîntărilor* ; durerea vieţii se ogîndia întregă în *Înţelept* şi sufletul se apropia de Dumnezeu în cetirea *Psalmilor*. Popularitatea literaturii sacre trebuia fără in-doială să crească moralitatea timpului ; popularitatea letopise-

¹ *Vita Constantini Cantemirii*, p. 62 ; v. şi în urmă.

² *Descr. Moldaviae*, p. 153. Locul a mai fost citat în această operă.

țelor să întreție conștiința națională; cetirea exclusivă în limba țerii să contribuie la dezvoltarea acestei limbi în spiritul care o deosebește, și nu pe drumuri rătăcitoare de imitație nesăbuită, slugarnică și criminală. Să plîngi pentru patimile Mîntuitorului Lumii e alceva decît să te dai în vînt pentru soarta lui Rocambole; să suferi și să te bucuri la cetirea istoriei neamului tău, e alta decît să te pasionezi pentru problemele politice curente la Paris sau în Monomotapa; să-ți însușești forma admirabilă a vechilor tîlcuirii de cărți bisericești și a cronicilor e alta decît să-ți pierzi simțul limbii românești intoxicîndu-te zilnic cu franco-româneasca gazetelor a un gologan sau doi numărul.

Sufletul omenesc are însă nevoie de fabulos. Aripile pe care le ascunde sufletul cel mai umil simt nevoia să se desfășure în lumile neasămănate ale irealului. Ființii omenești îi trebuie din cînd în cînd să intre în legătură cu oameni mai buni decît cei ce sînt, trăind într'o puritate și o consecvență pe care traiul nu poate să le aibă, existențe pe care realitatea nu le cuprinde. De aici, poesia.

Dar contemporanii lui Ioan Neculcea și ai lui Nicolae Costin nu scriau opere de imaginație. Cînd îi trebuia deci Romînului de atunci să se înstrăineze cu mintea de logică, de măsură, de necesitate, de *proză*, el alerga la o carte, pe care aș cetit-o veacuri întregi toate popoarele lumii; cartea în care se înfățișau *irealizate* isprăvile fără păreche ale lui Alexandru cel Mare.

Ce nu era acolo? Fabulă, dramă, comedie. Animale mai istețe decît oamenii, oameni mai puternici decît zeii; slăbiciunea învingea puterea și neadevărul înlocuia cele adevărate. Un triumf orgiastic al celor ce nu sînt asupra celor care trebuie să fie; un triumf de o clipă care răzbuna cu pasiune o înfrîngere de toate zilele. Por Împărat, Garamanții, Bucefal, oamenii zburători, o quintesență a fantasmagoriei orientale celei mai necrezute și mai îmbătătoare.

Și se cetia Alexandria de harnicele giupănese, de sfoasele «cocoane», de «coconii» dați în grija dascălilor, chiar și de bărboși părinți de familie, cari-și uitașt ast-fel de năcazuri. Ce țineașt ei în samă protestările indignate ale «învățașilor», cari descoperiașt că mitul nu concordă cu izvoarele și credeașt că

sînt datorî să previe publicul ! «Această Alexandria mincinoasă, care este pe limba noastră, plină de basme ¹.» «O Alexandria din greceie, orî dintr'alte limbî scoasă pe limba românească, plină de basme și scornituri ².» «Acea Alexandria minciunoasă, ce-î pe limba romînească, plină de basme ³.» «O aflare de o mare grămadă de minciuni, precum vedem în cea Alexandria ce-î zic, cine o va fi făcut, nu știu, și într'alte cărțului ce să văd pe la unii și pe la alții aici în țară, și mai multe în Moldova, în care nu să coprind altele făr de minciuni și basne, dupre care unblă norodul acesta rătăcindu-să, și cred celea ce nici odată de crezut nu sânt, că nici aū fost acelea vre-o-dată, nici pot fi, câte măcar acea Alexandrie balmăjaște, și asemenea ca aceia alte cărțului ⁴.»

Acestea se cetiaū deci, aceste lucruri sfinte saū minunate și, alături de acestea, altele, care sămănaū cu dîsele, ramurile sălbatece, nebune ale istoriei și scripturii religioase, acelea care făceaū, îmbogățind sufletul cu un alt fel de ideal, să se piardă adevărul dogmatic saū tradiția religioasă în basm, iar adevărul istoric să se înnece în fantasiē. Saū altele, în care știința dădea mîna superstiției și explica omului simplu cele ce-l încunjură cam în chipul misterios și naiv, în care și le explica el singur. Saū, în sfîrșit, opere literare sălbătăcite, flori de grădină rătăcite în pădurea nemărgenită ⁵.

Se cetiaū, de toată lumea fără deosebire — și se căuta plăcere saū învățatură în ele —, *Visul Maicîi Domnului*, *Minunile sfinților populari*, maxime culese prin cine știe ce culegeri grecești saū slavone, orî adunate din cărțile tipărite de cărturari, *gromovnice*, care lămuriaū groaza cutremurilor, «întrebări și răspunsuri»; catechisme pe care nici un sobor nu le încuviințase și nici un mitropolit nu le binecuvîntase, *trepetnice*, care făceaū înțelese tainicile prevestiri ale semnelor, *cărți de visuri*, care dădeaū un sens icoanelor plăcute saū strașnice ce populează somnul, «slove de ciumă», prevederi de vreme, rețete, care lecuiaū

¹ Miron Costin, *Cartea pentru descălecare*, p. 16.

² Miron Costin, *Viețile Domnilor*, p. 286.

³ Nicolae Costin, *Cartea pentru descălecare*, p. 55.

⁴ C. Cantacuzino, *Ist. Țerî-Rom.*, în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 155 saū în *Operele lui C. Cantacuzino*, p. 67.

⁵ V., pentru aceasta, Gaster, *o. c.*, p. 383-4. Cf. *Istoria literaturii populare romîne de același*; București, 1883.

ca ori-care altele, calendare veșnice și profeții. Se copiau în nesfârșite manuscrise, se răspîndiau pretutindene și se cetiau de ori și cine, mai mult decît cronicile, mai mult decît cărțile bisericești, pentru că aici, în aceste produse naive, vorbea un prieten, un tovarăș pentru suflet și inimă, al căruia scris nu se deosebia întru nimic de ideile confuze și sentimentele simple ale cetitorilor ¹.

Multă vreme, întregi secole decî, boierii romîni nu simțise nevoia de a scrie sau de a ceti versuri. Poesia lor era în luptă, în suferință, în succesele de mîndrie, în fapte bune. Poesia lor scrisă era, cum am văzut, Scripturile, sau literatura populară. Altă literatură de sentiment și de imaginație nu căuta aiurea și nu credea că trebuie să dea ei poporului lor. Cînd aveau ceva pe suflet, cînd își simțiau în gînd sau în inimă ceva personal, viu, vrednic de a fi comunicat altora, cînd era un priso, în ființa lor psihică, — scriau cronici.

Așa a fost pînă cînd, prin răspîndirea cunoștinții limbilor europene, Romîni și Greci, cari trăiau împreună, într'o aristocrație amestecată, văzura că la alte popoare ce e mai intim în ființa omenească se împărtășește, spre mîngierea altuia, în forma de armonie a versului. Pînă la imitația poesiei franceze din secolul al XVIII-lea, care făcuse după chipul și asemănarea sa întreaga literatură poetică europeană a acestui secol, — pînă atunci poezie boierească n'a fost.

Iar în Ardeal, în Ardealul, unde tot ce era românesc era confundat în masa acoperită de întunec a iobagilor, putea să se ivească pînă tîrziu, cînd, supt guvernul împărațesc, lucrurile se mai schimbă, o poezie de cîrturari, atunci cînd nu existau cîrturarii, o poezie a celor aleși prin noroc, atunci cînd norocul nu alegea pe nimeni dintre Romîni obijduiți?

În schimb, de o parte și de alta a Carpaților, supt toiagul suferinții, suferinții naționale a tuturor și suferinții omenești

¹ Dăm în *Apendice* cuprinsul msslor 270 și 573 ale Academiei Romîne, care cuprind ast-fel de literatură numai.—La Sibiiu se tipărește *Mîna lui Damaschin* în 1793; în 1794 apare altă carte populară, *Alexandria*, de Dimitrie Iercovici. A doua ediție apare la 1810. O ediție moldovenească, aproape contemporană cu întăia ediție ardeleană, e cea din 1796. O altă carte populară, *Gromovnicul*, se tipărește în București, de «Gherghie Postelnicul», în a doua ediție, la 1817.

a fiecăruia, izvorăia curentul limpede, scînteietor la soarele veșnic al naturalului, — al poeziei populare. Sufletul neamului nu rămînea ast-fel cu totul neexprimat, și generațiile ce se succedau nu muriau ast-fel în întregime.

Deci izvorul poeziei populare nu secase. Valurile sale de apă limpede se revărsau fără încetare de-alungul timpurilor. La sunetul său simplu și armonios generații întregi își găsiu mîngierea năcazurilor pe care din bielșug le dădea norocul.

Une ori această poezie părăsia subiectele veșnic omenești, părăsia iubirea, dorul, ura, răzbunarea, durerea ori și cui și atîngea evenimentele politice. Trecutul se oglindia idealizat în aceste producții spontanee, simple. Lauda răsplătia pe Domni buni, amintirea Domnilor reî era perpetuată în mustrare. Atunci lăutarul, care știa aceste cîntece, căruia-i era încredințată păstrarea acestei istorii poetice a patriei, urca une ori treptele Curții lui Vodă și, ca în vechia Grece, ca în Europa medievală, el *zicea* înaintea maselor, în fața Curtenilor, în auzul stăpînului, al cărui rînd la judecata populară trebuia să vie, *zicea* fără frică de puterile dispărute povestea Domnilor. «Moldovenii și Muntenii», spune un călător polon din secolul al XVI-lea, «cîntă la mesele lor de Ștefan-Vodă în sunetul lăutelor»¹. Iar Nicolae Costin scrie la începutul secolului al XVIII-lea: «Care obiceiū, și în Italia, și la Turci, și în țara sirbească, și în alte țeri, și aice la noi în țară vedem și până astăzi, la mesele Domnilor, cîntînd lăutarii cîntecele Domnilor trecuți, cu nume bun și cu laudă celor buni, iară cu ocară celor reî și cumpliți².» Sint aproape cuvintele contemporanului său Constantin Cantacuzino: «Cîntecile carele vestesc de vitejii aū de alte fapte ale Domnilor și ale altor vrednici oameni ce aū lucrat, carei după la lăutari și după la alți cîntători auzim³....»

Călătorul Strassburg a auzit astfel pe vremea lui Leon-Vodă lăutari cîntînd *pleno gutture*, cu glas tare, «cîntece românești»⁴ înaintea Domnului⁵.

¹ *Arch. ist.*, II, p. 8.

² P. 36.

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 456; *Operele lui C. Cantacuzino*, p. 65.

⁴ «*Carmina valachica.*»

⁵ Cipariu, *Arhivul*, p. 14. Dar versurile la Ștefan cel Mare, după un ms. din 1800, în *Buciumul român*, II, pp. 195-6, sint de o proveniență mult mai recentă.

Cine făcea versurile acestor laude nerăsplătite și acestor meritate muștrări? Cine a făcut poezia populară; néamul: săteanul, tîrgovețul, mázilul, boierul. Dacă versuitorul anonim își atingea ținta, poporul tot adopta, recunoștea, răspîndia cîntarea. Era a lui, fiind că era pe limba tuturor simțirea tuturor. Cîte din aceste *cîntece* nu vor fi pornit din preajma Domnului care domniã, din mijlocul prietenilor acelora cari cãzuse! Le vor fi făcut și Domnii însii,—cari puteau sã le facã. Una a făcut-o doar un rege, un Craiũ strãin, care știa romãnește. «Sobieski», cetim în Dimitrie Cantemir, «fiind în Iași, porunci hora și, chemînd lãutarii, o duse el singur. Apoi porunci lãutarilor sã cînte cîntecul pe care-l făcuse. Și, spuindu-le sã tacã și sã-l asculte, el cîntã ast-fel :

Costantine,
Fugi bine,
Nici ai casã,
Nici ai masã,
Nice dragã jupãneasã!¹»

Dar e mãi ușor a se vorbi de *toatã* poezia popularã decît sã se arate care și cum a fost poezia popularã romîna într'un anume timp. E ceva etern asemenea cu sine în gîndul celor simpli și în simțirea acelor ce, vorbind sau cîntînd, nu se prefac. Cãrturarii au în exprimarea cugetãrii și sentimentului lor o parte artificialã, un element al modei, care poate sã serveascã la fixarea cronologicã a literaturii lor. Pentru produsele spiritului popular o asemenea datare e cu neputințã, și tot așa de cu neputințã e o datare dupã limbã. Aceste cîntece nu se scriu, nu se fixeazã, nu întepenesc pentru vecie într'o anume formã. Sint ca nourii strãlucitori cari, plutind, se desfac, se adunã, își schimbã culoarea, își schimbã forma, apar la fiecare cãutãturã alt-fel. Așa, plutind de-asupra vieții de toate zilele a țeranului, supt soarele idealului, posesiile populare se prefac veșnic pentru a putea dura totdeauna, în rãtãcirea lor fãrã de capãt, care farmecã generațiile ce se urmeazã.

O datã se poate atribui — și se poate vorbi prin urmare de dînsule într'o cercetare care-și are limite de timp — numai acelor bucãți, care se raportã limpede la un eveniment precis sau la o

¹ *Vita Constantini Cantemirii*, p. 43.

situație politică și socială trecătoare. Ori-care ar fi originea lor, ele sînt poezii populare dacă ele sînt făcute în formele acestei poezii, și pot fi deci studiate supt această rubrică.

Aceasta ni va fi deci îndreptarea aici. Dar, cum am spus de la început, vom alege ast-fel ceia ce e mai slab din comoara poeziei populare, pentru că mulțimea, marea mulțime izolată, risipită, fără lumină, de la țară nu se interesează pentru faptele diverse, pentru amănunțimile politicii. Abia găsește cuvinte în cîntecele sale pentru întîmplările hotărîtoare, care schimbă viața întregului popor, și ast-fel de întîmplări sînt foarte rare. Și, pe lîngă aceasta, cu cît faptul istoric cîntat, care poate să fi zguduit puternic pe autorul anonim al cîntecului și pe cei ce-l încunjură, e mai particular, cu atît găsește mai puțin ecoū la acei cari aū trăit aiurea sau trăiesc în alt timp, cu atîta sorții de pierdere, de stîngere sînt mai mari.

Pentru asemenea lucruri însă se pasionează mai curînd tîrgovețul, care formează legătura dintre țeran și clasele privilegiate, ciocoiul care stă în tindă, la mijloc între boierul din ietac și săteanul de la scară. El prinde cu urechia cele ce se spun de mai marii săi, le schimonosește în spiritul său meschin și le cîntă în limba lui burlescă, al cărei ritm, al cărei caracter formal însă sînt ritmul și caracterul popular.

Aceasta o putem vedea din cele d'întăiū exemple.

Între aceste poezii populare de cuprins politic trebuie a se pune «Istoria ce aū scos Domnilor și boierilor», pe care ni-a păstrat-o, la sfîrșitul sarbedei și naivei sale cronici, Ienachi Kogălniceanu.

Ienachi afirmă că acest lung șirag de versuri indicibil de plate sînt de proveniență munteană, opera unor «slugi din Țeara-Românească», și el le și numește la sfîrșit «halturile (?) Muntenilor».

Că sînt versuri de «slugă», de slugă cu mintea slabă și gura rea, se vede din mărturisirea anonimului autor ¹ și din valoarea «cîntecului». De răspunderea la care sînt trași boierii, nenorociți și aduși la sărăcie, pentru extorsionile săvîrșite în Țara-Românească, se vorbește într'un loc ². Dar ce regretă acești

¹ «Măcar că eu sînt o slugă»; Kogălniceanu, p. 271.

² P. 272.

stăpîni decăzuți e Moldova, «buna țeară», primblările la Prut:

«Moldova că ni-a lipsit
Maî bine am fi murit».

În Moldova pare să fi fost decî alcătuită această satiră de «ciocoiu». Constantin Mavrocordat fusese rînit într'o ciocnire cu Rușii și murise în 1769¹, și țara rămăsese aici fără stăpîn, pe cînd peste Milcov, după prinderea lui Grigore Ghica, Turcii ridicase la Domnie pe boierul Manoli Giani Ruset. Se credea și de astă dată, ca și cu prilejul altor invasiî creștine, că Sultanul va pierde principatele, și în diformele-î stihuri fără un pic de haz și de simțire, slugoiul își bătea joc de boierimea care-și va pierde hrana și cinstea și va trebui să recurgă, pentru a-și ține zilele, la precupeție, la băcănie sau la sarcina de hamal.

Sînt ș'alte mansupuri multe
De nu pot să-mi vie-aminte,
Nici pot să le povestesc, —
Că mă tem să nu... răcesc!

Până la aceste innălțimi se ridica în secolul trecut poesia politică de bucatărie în țerile romîne.

Am mai văzut ivindu-se asemenea cîntece la moartea lui Grigore Alexandru Ghica. Un alt cîntec s'ar putea dată din 1768, căci vorbește de luarea Hotinului de Ruși:

Hotine, Hotine,
Gătește-te bine,
Căci Muscalul vine
Cu oaste pre tine...,

de zăbava pe care o cer Turcii până 'n

... primăvară,
C'or eși din țară,

de peirea lor, la urmă, de armele muscălești².

O poesie epică, ce cîntă pe Mihaî-Viteazul, a cărui figură a ajuns aici cu totul vagă, a trebuit să fi fost cîntată întăia oară în secolul al XVIII-lea, pentru că menționează și ea pe Ruși și luptele între Turci și Frînci, cari sînt Venețienii:

Frîncii pe uscat și Turcii pă mare³.

¹ Canta, p. 193.

² Gaster, *Colecție de cîntece populare*, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, II, pp. 335-6.

³ *Rev. p. ist., arch. și filologie*, VII, pp. 426-7.

Aşa mă sînt cîntecul despre Iordachi Costachi, acel, haiducesc, ce pomeneşte pe «Domnu Mavrocordat»¹, acela pentru asediul Brăilei în 1828², acela, care se referă la arderea casei unui Moruzi, care e împuşcat³, acel ce cîntă uciderea boierului Izvoranu, care pîngăria femeile ţeranilor :

Îl răstoarnă trei pistoale
Şi cade 'n sînge pe scară,

pe cînd, înaintea actului de dreptate, femeia mortului strigă :

Ierte-î Dumnezeu păcatul,
Cui mi-a omorit bărbatul⁴.

Apoi Visul lui Tudor, cîntecul în care se plînge moartea lui bimbaşa Sava:

Bimbaşa Sava,
Ce-ai făcut oastea⁵,

acele care ating cariera, de Mîntuitor al celor apăsăţi, a lui Tudor :

Domnul Tudor e cu noi,
Dumnezeu fie cu voi⁶,
sau

De frica lui Tudorică
Nu vezi boierii prin sticlă,

pe care o va fi iscodit vre-un Oltean glumeţ⁷; povestea arderii Iaşilor⁸, — şi, răspîndite prin colecţiile mai sărace, un număr mai mic de alte poesii cu subiect precis.

În sfîrşit, numai acesteî epoce îi pot aparţine multele, întinsele şi frumoasele poesii, doine, fragmente epice, care cîntă răzbunătoarea carieră de foc şi de sînge a haiducului, ce poartă pe umerii săi flinta căzută din mîna soldatului şi face să treacă

¹ Gaster, *l. c.*, pp. 391-2; Alecsandri, p. 179 şi urm.

² Colecţia G. Dem. Teodorescu, pp. 482-3. Din această colecţie ni vom lua aproape toate exemplele. Lucruri într'un spirit nou nu aflăm în celelalte.

³ *Ibid.*, p. 483.

⁴ *Ibid.*, p. 298.

⁵ Pp. 484-6; Alecsandri, pp. 216-7.

⁶ Teodorescu, p. 484.

⁷ P. 484.

⁸ Pp. 488-9.

prin trupul iobagului apăsător un fior de mulțămire și de mândrie la sunetul bine cunoscut al puștii lui fără greș.

Haiducul e plugarul, care nu mai are plug, vite și sămînță, precum pămînt de mult nu mai are. Dăbilarul, care răspunde cu pielea lui de ciocoiu pentru strîngerea dărilor, vine însă să-l împlinească. Și atunci transformarea se petrece: din birnicul umilit răsare falnicul viteaz al timpurilor libere, «copilul» de codru, pe care-l ajută întreaga țară și care dă numai arare ori cu ochii de temnița sa de furcile lui Vodă. Sameși, ispravnic, zapci, slujitori, aceștia domnesc cu biciul până la marginea codrului, și acolo, în pădurea înaltă, stăpînește cu arma vitejilor haiducul: aici e împărăția lui, în care arborii bătrîni îi șoptesc în freamăt, pentru a-l îndemna la luptă, despre marile războaie ce s'aun bătut aici odinioară, despre haiducii Voevodului român, despre luptătorii cari, ca și dînsul, urmăriaș pe poteci înguste, în umbra prietenoasă a stejarilor, oștile străinului, supt steagul corbului cu crucea în plisc și supt steagul bourului cu steaua în frunte.

Ce mă porți prin sat legat,
Zici că birul nu ți-am dat?

E prologul: martirologiul săteanului. El îl curmă fugind. Deocamdată, fiindcă iarna a despoiat copaci și a întroienit cărările, în

bordeiul dărîmat
Picătura m'a picat,
Crivățul m'a înghețat,
Fumul că m'a afumat,
Roibul că mi-a leșinat...

Dar gîndul fugarului e la primăvară, cînd răsună tainicile glasuri ce chiamă pe voinici în codru:

O veni luna lui Maiu,
Să mă suiu în deal pe plaiu,
Să-mi fac plug cu zece cai.

Și atunci dréapta operă de răzbunare va începe, brazda roșie se va săpa cu fierul, care n'are pămînt să-l lucreze :

Să pui plugul să brăzdez,
Unde-o fi cîmpul mai des:

Să trag brazda dracului
Din marginea satului
La ușa bogatului ¹...

Îl vedem în toate înfățișările pe acest păstrător de vitejie în timpuri umilite. Când străbate «poteca haiducului», cîntîndu-și cîntecul dureros și mîndru :

Dat-a frunza fagului,
Pus-am cruce satului
Și coadă baltagului ²,

cînd își rîde de oamenii Domniei, cari-i oferă boierii, dacă se va face cuminte :

— Lasă-ți nebuniele,
Lasă-ți haiduciele,
Să-ți dau boieriele.
— Tu cu boieria ta,
Eü cu haiducia mea ³;

cînd chiamă, în graba urmării, pe podarul, ce stă pe gînduri, înainte de a trece peste apă pe acest oaspete :

Trage podul mai d'a drept,
Că-ți trimit un plumb în piept,
Trage podul mai la vale,
Că-ți trimit un plumb în șeale ⁴,

cînd se întîlnește cu straja și cînd cu ciocoiul care-l *întreabă de carte* ⁵, sau îi iese, ca o ispită, în cale :

Ba zeü, ciocoiü gulerat,
De trei zile n'am mîncat,
Nici boii n'am adăpat,
Nici în casă n'am intrat ⁶,

cînd se jură, amestecînd în ura sa pe Turcul păgîn și pe «grecoteiü»,

Pe sabie, pe masrac,
Să lase Giurgiul sărac,

¹ *Ibid.*, pp. 289-90.

² *Ibid.*

³ P. 292.

⁴ *Ibid.*

⁵ Pp. 293-4.

⁶ P. 396.

Nici un Turc de însurat,
Nici fete de măritat,
Nici cealmale de purtat¹,

cînd amintește celui ce-și cere viața de la dînsul tot amarul de
prigonire din viața sa rătăcitoare :

Cînd mă plecam să beau apă,
Mă loviați cu pușca 'n ceafă,
Și beam apă sîngerată,
Cu măsele-amestecată²,

cînd, craiū al codrilor, petrece cu tovarășii în marea sală de
ospețe, între trunchiuri scorțoase, pe scumpele covoare de iarbă
smăltată cu flori și cu limpedele cer de vară de-asupra, — pe
cînd în mijloc arde focul

Mititel și potolit,
Tot de voinici ocolit...

Și, în desfășurarea acestei nouă legende eroice, care continuă
legenda de împrumut a eroilor fabuloși, ce sînt ai tuturor po-
poarelor și ai nimăruia din ele, plutesc numele corifeilor hai-
duciei, cavalerismului hoțesc: Jianu, Cara-Gheorghe, Gheorghită
Gherghelaș³, Botea, Busuioc, Bicul, Andrei Popa, Codreanu și
alții, ale căror biografii adunate la un loc formaū poetical lea-
topiseș al satelor în epoca despoierii și a revoltei.

Afară de cîntece, cum sînt acelea pentru amintirea veșnică
a Craiului Horea⁴ sau cîntecele de cătănie, cu greu databile,
și cele mai multe de o dată posterioară, nu se găsesc în poe-
sia ardeleană într'adevăr populară, bucăți care să poată fi sta-
bilite în epoca noastră.

Bucăți în stil popular, ai căror autori însă trebuie să fi fost
popi de sate, învățători fără deosebită știință de carte, găsim
mai multe. Ast-fel, afurisenia contra întăiului episcop unit, afu-
risenie ce s'a cuprins în cronica bisericii din Brașov; ast-fel co-
lecția tipărită de d. Gaster⁵, în care se află piese asupra învă-

¹ P. 482.

² Gaster, *l. c.*, pp. 391-2.

³ *V. Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, p. 183 și urm.

⁴ V. Densușianu, *Revoluția lui Horia și An. Ac. Rom., sect. adm.*, VI, pp. 5-6: «carmina valachica Horae et Kloskae»; Alecsandri, pp. 218-9.

⁵ *Rev. p. ist., arch. și filologie*, II, pp. 335-6.

țăturii cărții preotești la Blaj, «Verșul fetelor ce rămîn nemăritate», «Verșul Rumînului», unde e vorba de Romulus, care

...Sălta,

Cu picioru'n pămînt da,

și, în același timp, de Grecii cari «golesc pungile»; în care se întînesc plîngerî pentru plecarea din țară, plîngerî ale unui sihastru, neologisme și citații latinești, cîntări de ocazie pentru venirea Vlădicăi, numit cu numele său — e Moga — în inspecție ¹, — snoave rimate, etc. ².

Intrînd în cercetarea literaturii poetice a cărturarilor, începem din Ardeal, pentru că, orî cît ar fi de puțin cunoscută și mai ales de puțin prețuită, aici ea a fost mai bogată decît dincolo. Mai multe genuri aũ fost represintate aici decît în principate, unde se cultivă numai acela al poesiei ușoare, de salon și de buduar. În Țara-Românească și în Moldova, cîtă poezie s'a scris, a fost numai pentru un cerc cu totul restrîns. Era făcută numai pentru boieri, pentru boierimea știutoare de franțuzește, ba poate numai pentru cocoanele acestor boieri, și chiar exclusiv pentru cocoanele cu pricina, acelea ale căror grații — «nuri» se zicea pe atunci în limbajul curtenilor — erau cîntate de respectivul poet. Pe cînd în Ardeal, narațiunile lui Barac și Aron se adresează întregului popor românesc din provincie, și de sigur că ele aũ fost cetite cu plăcere și interes de orice Romîn știutor de carte din partea locului, așa încît, lăsînd la o parte valoarea lor estetică, ele aũ folosit neasămănat mai mult culturii poporului nostru decît gemetele lui Conachi sau complimentele rafinate și jocurile de spirit rimate ale Văcăreștilor. În sfîrșit, pe cînd e sigur că nici Văcăreștii și nici Conachi, fruntașii lirici din principate în secolul al XVIII-lea, n'aũ rămas decît în istoria literară, afară de foarte rare excepții fericite; pe cînd praful uitării s'a depus peste caietele lor de versuri lungi și scurte, pe cînd literatura lor poetică nu ni mai poate face plăcere astăzi, decît dacă chemăm în ajutor o sumă de reminiscențe istorice și luăm o dosă preliminară de coloare locală, — e un Ardelean de aceștia, care s'a priceput, prin superiorul său talent poetic și cu toate teoriile

¹ «În Varmeghia Huiedoari.»

² Ms. e scris la 1821.

sale greșite asupra limbii, să ni dea o operă clasică, de care timpul nu s'a atins, care stă înaintea noastră cum stătea înaintea contemporanilor autorului, o operă durabilă, ce ar merita să fie cetită și astăzi, — dacă noi am mai ceti ceva în limba aceasta puțin interesantă pentru oamenii bine crescuți, care e limba românească. E vorba de epopea eroi-comică a lui Budai Deleanu, de care pe departe nu se apropie psalmodiile pe nas ale școalei lirice din principate.

Avem întâi, după obiceiul european, nemțesc și italian, în special, versuri la ocazii solemne ¹. Printre primele bucăți de acest fel e *Pustia dragoste*, compusă pentru nunta tipografului Hochmeister în 1786 ²; altele sînt citate de Sulzer ³. Așa cum o reproduce el, a cărui nevastă numai știa întru cîțva românește, s'ar chema: *Odă pentru pomenirea muteri (!) ceî de-a pururia Augustei Mariei-Teresiei*, și ar fi fost scrisă, deci, de un Român neunit, din Ardeal, cu numele necunoscut, la moartea Împărătesii. Acest Ardelean era un om învățat, care știa ritmurî antice, pe care le introduce, destul de nedibaci, în oda sa:

Ca un fulger ai tocmit săgeata
Și acum dorm oasele maicei,

saū:

Ține pe Iosif,
Al doilea Traian.

Un alt Ardelean, Milescu (?), ar fi scris apoi, după același Sulzer, o pastorală, în care se amestecă trivialități ca «mămăligă cu hrean», «cartaboși afumați», — aceasta pentru a da ilusia nes-pălatelor persoane care convorbesc în asemenea versuri ⁴.

Am văzut pe gravul Șincai vorbind și el în versuri la alegerea episcopului Vulcan și pe «Exealenția Sa» Bob întrecîndu-se,

¹ Dar asemenea versuri se făceau, fără a se publica, și de Grecii din principate. Cele mai vechi versuri scrise în Ardeal par a fi cele ce se află la sfîrșitul exemplarului din Bibl. Mihályi a *Molîtveniculuî ardelean* din 1659. Sînt tîngurî la morți: «Dragii mei unchi și mătuși», etc.

² *Martin, Edler von Hochmeister, dargestellt von dessen Sohne, Adolf von Hochmeister*; Hermannstadt, 1873; p. 40, nota 1. Tipărită.

³ III, p. 31 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 205 și urm.

ca patron măcar, după puțină vreme, cu dînsul pe acest teren, puțin frecventat de cronicarii și Vlădicii cari se respectă.

În 1797 un Român bun Austriac chemă, în numele Romei, pe frații săi la lupta cu Francesii, acel «neam rău și mare tiran», care vine să strice «porturile, sărbătorile și sfînta cruce»¹. În același spirit, un student român, Teodorovici Nica, cîntă, la 1813, laudele neasămănatului «Franțiscul întăiul»².

La Șincai, de alt-fel, obiceiul era mai vechi, căci avem versurile pe care le-a făcut cu prilejul aniversarei archiducelui Iosif, la 1805³.

În 1807, protopopul Brașovului, Gheorghe Haines, fost capelan militar, publică la Viena niște «verschury de laude» cu prilejul descoperirii statuii lui Iosif al II-lea «en tsetate Viennei Josephplatz»⁴. Autorul «funcționa la biserica Sf. Treimi» din cetate și era în rele relații cu Companiștii greci, cari-l pîrîră și la Vlădica din Sibiiu⁵; el fu gonit chiar din casa parohiei pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea⁶. Atunci poate luă el sarcina de capelan.

În 1808, iarăși, se întîlnește în limburile poesiei un om de la care nu ne-am fi așteptat la aceasta: e Gheorghe Lazăr, viitorul educator național și pe atunci student în teologie, care, făcînd versuri, iea, de sigur, numele lui Dumnezeu în deșert⁷.

Versurile lui Naum Petrovici, făcute în onoarea directorului Uroș la 1815, au fost și ele apreciate, ca și cele, anterioare cu doi ani, ale lui Țichindeal⁸. La 1813, cade jertfă aceluiași condamabil obicei și «învățătorul normalicesc» Gheorghe Montan, care se crede îndreptățit a-și ridica glasul «la nașterea domnului și mîntuitorului nostru Isus Hristos», o aniversară care n'avea nimic nou, — și aceasta în complicitatea «onoratului Domn Atanasie Pulievici, negoțitoriu și cetățean în Peșta». Montan se exprimă așa:

Tatăl firei bin'aū vrut,
Cuvîntul trup s'aū făcut,

¹ Bibl. din Oradea.

² Copie în mssle lui Papiu la Academie, III. V. mai sus, p. 264.

³ Iată titlul: *Onomasticon Iosephi*. Le-a descoperit d. N. Densușianu. V. ms. 371 din Bibl. Ac. Rom., p. 24 și urm.

⁴ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 353.

⁵ Baiulescu, *o. c.*, pp. 15-6.

⁶ *Ibid.*, p. 17.

⁷ V. capitolul următor, pentru această bucată poetică.

⁸ V. mai sus, pp. 424-5, 428.

Și Fecioara aŭ născut
Pre Dumnezeu nefăcut...

Maî târziŭ decît toți «viersuește», în fine, în slove latine și cirilice, un personagiu, al cărui nume se înfățișează, în cele d'intăiŭ, ast-fel: «Moysi Bota, fost învățetoriu românesc din Lippova». El scrie, la 1829 — sacrificăm ortografia — «Versuri îndemnătoare către deprinderea tinerimei romînești întru învățături, ca un dar de gratulație pe aurit anu nou MCCCCXXIX». Versurile lui, pe care le precede de considerații contra «cartitoriului din Haale»¹, sînt, firește, foarte rele.

Traducători în versuri am menționat dintre Ardeleni. Autori de versuri mediocre și ciudate maî sînt doi. Unul îl maî găsim și ca istoric al Romînilor în ungurește. E preotul Moise Sora Noacul, născut în 1806, din versurile căruia s'aŭ dat niște specimene². Cellalt, Petru Furdui, de la Abrud, a dat, cu ortografie ungurească un «Versu Kotranzi in sztihuri alketuit», pe care-l termină la 18 Decembre 1818 și care e cu totul ilegibil³.

S'aŭ născut însă în Ardeal doi poeți cari aŭ lucrat mult, în genul narativ, cari aŭ prefăcut pe românește, traducînd, prelucrînd și imitînd, o sumă de povestiri poetice răspîndite în Apus, cari, întrebuintînd o formă cu totul lipsită de pretenție, aŭ trezit gustul de cetire în masele maî adînci ale neamului românesc.

Începem cu cel maî vechiŭ din doi, cu cel maî învățat, cu acela care a avut norocul de a tipări maî toate lucrările lui, dar cu cel maî puțin talentat fără îndoială supt raportul formei — cu Vasile Aaron, un nume și până astăzi popular în Ardeal.

S'a născut la 1770, la Glogoveț, lingă Blaj. Tatăl său era preotul de acolo. A învățat la Blaj, pentru a fi și el preot, dar, studiind apoi dreptul și filosofia la Cluj, deveni «fișc» consistorial la Sibiiŭ, și în această funcție de finanțe muri la 1822.

Cum spune însuși, iubirea pentru neamul său, coborîtor al eroicilor Romani, l-a îndemnat a scrie. Cînd avea ceva maî mult de trei-zeci de ani însă, el compunea prima sa lucrare: «Versul jal-

¹ V. maî sus, p. 265.

² De Pumnul, în *Lepturariu*, IV², pp. 37-8. Cf. Densușianu, Raport, p. 195.

³ V. *Columna lui Traian*, VIII, pp. 185-7 sau Gaster, *Crestomatia*, II, p. 222 și urm.

nic la îngroparea domnului Teodor Meheși ¹. Se afirmă că există, din același an, o ediție sibiiană a *Patimii și morții Domnului și Mîntuitorului nostru Isus Hristos* ². E o poemă infinită, alcătuită exclusiv din versuri scurte, cea ce o face nespus de obositoare. Cu atît mai mult, cu cît Aaron e foarte prolix.

Așa, avînd să reproducă în versuri rugămîntea lui Isus de a i se da apă, el face două versuri din ea :

Dați-m să bea, că mi-e seate,
Zise... foarte îndealeate.

Tot așa de pe larg vorbește Mîntuitorul, *pe 'ndealeate* ca și autorul, ca și cum ar fi fost un *fișc* cu protocol ca acesta —, cînd lasă să cadă de pe crucea agoniei sale acele patru singure cuvinte de durere: *Eli, eli, lama sabahtani*, Părinte, în minile tale îmi daș sufletul mieu.

Dar atîta nu-î ajunge lui Aaron, care psalmodiază

În mîna ta daș, părinte,
Daș trudit sufletul mieu
Și, mîncat de năcaz greu, etc.

Dar forma era curgătoare, limba bună și poporul român era ne-deprins cu poezii în limba sa! Lamentabila poemă a avut foarte multe ediții și și-a găsit locul în fiecă bibliotecă de parohie.

Urmă «Piram și Tisbe» saș: «Perirea a doi iubiți, adică jalnica întîmplare a lui Piram și Tisbei», cu un adaos cuprinzînd «Echo cu Narțis» ³. Dacă această traducere a ieșit în adevăr la 1808, ea a fost precedată, în activitatea literară a poetului, de traducerea lui Vergil: a *Eneidei* acestuia și a zece dintre *Ecloge*, traducere care n'a apărut decît fragmentar, mult timp după moartea lui Aaron ⁴.

¹ Publicat în *Programa Institutului pedagogico-teologic din Sibiiu*, 1898-9, de dr. D. P. Barcianu; p. 28 și urm. La 20 Maiu 1802, Corneli spune că Meheși, asesor la Zlatna, e bolnav.

² În prefața la *Psaltirea* rimată a lui Pralea, V. Popp citează o ediție din Brașov, 1805. D. Philippide menționează pe cea din Sibiiu, 1808. Cunoaștem una din Sibiiu, 1829.

³ Ediția pe care o cunoaștem e din Sibiiu: ea nu poartă dată. Barcianu și Philippide-i atribuie cea de 1808; p. 157, pe cînd Popp o citează, în Prefața adese ori menționată, tot fără an.

⁴ *Eneida*, parte în Raportul despre gimnasiul superior greco-catolic de la Beiuș, Oradea-Mare, 1877, și în *Transilvania* pe același an, X, de la No. 24. Din *Ecloge* s'a tipărit în *Foaia p. minte, inimă și literatură* pe anii 1853, n° 31, 48, și 1854, o traducere de V. Popp. Aaron a tradus și din Ovidiu. V. Barcian, *l. c.*

La 1815 se tipări o altă operă originală a lui Vasile Aaron—care nu traducea, ci dădea într'o formă personală, cu un model literar său fără, *fabule* care-l interesa. E «vorbirea în versuri de glume între Leonat bețivul, om din Longobardia, și între Dorofata, muerea sa», iarăși o carte foarte populară între Romîni din Ardeal. Cum se vede din Prefață, Aaron o terminase la Sibiiu, încă din Mart 1803 ¹.

E iarăși o lungă defilare de versuri, fără spirit și fără efect pentru un alt public decît cel țărănesc sau cel apropiat de al țeranilor. Versurile scurte se urmează monoton, într'un dialog fără rezultat, ce se poartă între bețivul care-și laudă ocupația de predilecție și soția sa, care-î face muștrări, vrînd să-l dezvețe de patima lui. La urechia, îndată obosită, a cetitorului, răsună din cînd în cînd, ca un adormitor bîzîit de muscă într'o zi de căldură, fragmente poetice ca acestea:

Amar și dureare mie,
A mea iubită soție.
.
O amar, o vai de mine...
Părăsește băutura,
Care întrece măsura.
.
Oh vai! ticăloasă minte,
O netrebnice cuvinte...
Ah vinuț, leac dulce foarte,
Nu te las eū pân la moarte,
Ah vinuț, lumina mea,
Pân' la moarte te voiū bea...

La sfîrșit, poetul servește lectorului și puțină prosă de despărțire: «Triumful beției său diata ce o lasă un bețiv pocăit fiului său». Cu toată silința pioasă ce ni-o facem, nu putem rîde nici aici. Și probabil așa trebuie să fie și cu Calendarul bețivilor, pe care ni se spune că l-ar fi tipărit tot Aaron ².

«Anul mănos», un fel de poezie didactică... agricolă, se publică în 1820: l-am avut în mîină și, iarăși, din punctul de vedere curat literar, nu putem spune nimic bun despre dînsul. Ajunge, pentru a face ca și cetitorul să aibă această părere, a reproduce versuri ca acestea:

Ceî ce cu manufacturi
Hrănesc ale sale guri.

¹ Asupra celor două versiuni, v. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 351.

² Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 350.

.
 Poruncește să se ude
 Legumele ceale crude.

.
 Zioa sârbătoarei treace.
 Cătră sară fiind reace,
 Tot omul trage acasă
 Și de preumblat să lasă....

Sofronim și Charitia, din anul următor, e inspirată poate de anexa la *Achilefsul* lui Slătineanu¹, dar ar putea fi o imitație după originalul traducerii boierului muntean. În manuscris lăsase Aaron și o *Visiune*, o «Reportă din vis», pe care Sion a resumat-o în «Informațiuni bucureștene» și în broșură (1870)².

Mult mai bine se poate vorbi de lucrările poetice ale celui-lalt cîntăreț popular al Ardealului, Ioan Barac sau Bărac, cum se scrie în Prefața poemei *Arghir și Elena*. Acesta era și el un fiu de preot, și se născuse în casa parochială din Alamor, în comitatul Bălgradului-de-jos, la 1776. A învățat întâi la școala reformată din Aiud și apoi la Cluj, dreptul. De la 1802 înna-
 înainte, cînd Aaron începuse acum a lucra cîntecele-î pentru popor, el se așeză în cellalt mare centru românesc al Ardealului, în cel-lalt focar de lumină al Neuniților, la Brașov. Ca «dascăl normalicesc neunit» și ca procurator, petrecu trei ani, și pe urmă dobîndi locul de «translator al maghistratului», pe care-l ocupă până la moartea sa, întîmplată în Iulie 1848. Fu îngropat la 12 ale lunii, la biserica din Șchei. Ni se menționează ca prietenii ai lui fruntașii inteligenții românești printre Neuniți: Gheorghe Lazăr, Aaron poetul și doctorul Vasile Popp, care-î pomenește cele două lucrări de căpetenie în Prefața la Psaltirea lui Pralea³. Soția lui era fata lui Radu Tempea⁴.

Încă de la 1802, ca o operă de tinereță, terminase Barac, atunci student, «Istoria despre Arghir cel frumos și Elena cea frumoasă», cea mai bine cunoscută din toate producțiile sale. Povestirea

¹ V. mai sus, p. 434 și Gaster, *l. c.*

² După un manuscris, care cuprindea și primele opt cărți din Eneidă. V. și Cipariu, *Arhivă*, pp. 234, 784; Densușianu, *Ist. lit.*, p. 306.

³ Cf. *Lepturariul* lui Pumnul, în care e numit un «bun și neobosit bătrîn».

⁴ Densușianu, *Raport*, p. 223.

era poate de origine apuseană, dar Barac nu o cunoștea decât după prelucrarea ungurească a lui Albert Gergei ¹.

Lucrarea, scrisă cu mai mult avînt decât poemele lui Vasile Aaron, e o povestire fără pretenție, de și nu e lipsită de intențiile patriotice, de simbolismul național, prin care vede în fabula poemei cucerirea Ardealului de Romani. De altmintețea, nota «daco-romană», care se întilnește în Prefața *Eneidei* lui Aaron, nu se mai găsește nici odată în scrisesele translatorului brașovean. În cea mai însemnată din prefețele sale, acea de la *Constantina*, redactată la 20 Septembrie 1842, el nu mai vorbește decât despre adevăr, despre poezie, despre versurile ce a scris și norocul ce a avut ele ².

Până la 1842, aflăm de la dînsul că numai două opere i se tipărise ³. Adecă, afară de *Arghir și Elena*,—care, cu toată popularitatea ei, n'avu alte ediții, ca lucrările lui Aaron; —*Risipirea cea de pre urmă a Ierusalimului*, pe care, cu ajutorul lui Lazăr poate, o tipări la București, în 1821. E și această poemă în nouă cînturi versificarea în bune și curgătoare versuri scurte, asemenea, afară de varietatea și farmecul ritmului, cu ale poeziei populare, — a unei povestiri în prosă, probabil nemțești, de și se citează Iosephus. Căci din nemțește, și une ori ungurește, pare a fi luat totdeauna Barac stofa povestirilor sale rimate.

La 1827, Vasile Popp menționează printre lucrările inedite ale lui Barac «pe Odisevs și Lucreția, doao poeme prea frumoase». Odiseia va fi fost prefăcută pe românește după versiunea lui Voss ⁴. Despre originalul și cuprinsul «Lucreției», care se menționează și aiurea, n'avem nici o idëie.

Cu prilejul unei călătorii la Arad, în 1830, Barac lăsă la profesorul local Alexandru Gavra, un iubitor de literatură, afară

¹ Ar. Densușianu, *Arghir ca mit și tendență*, în *Rev. critică-literară*, III, p. 33 și urm. Cf. același, *ibid.*, IV, p. 161 și urm. și *Siebenbürgische Quartalschrift*, V (1797): «Das ungarische Volkslied Historia egy Argirus nevű királyfiról, és egy Tündér Szüz leányról nótája: Olly búval bánattal az Aeneas király 's a't».

² Bibl. Ac. Rom., ms. 165.

³ Decî s'ar părea că greșit i-ar atribui dd. Philippide, p. 192, și Gaster, *l. c.*, p. 351, traducerea celor *O mie și una de nopți*, din care întâiul volum ieși la Brașov în 1836, iar al optulea la 1840. Dar numele lui este în titlu.

⁴ Cum observă, pe dreptate, d. Gaster, *l. c.* Ediția parțială, în *Albina Carpaților* pe 1877, p. 102 și urm.

de «Istoria lui Odisefs» și «Lucreția», alte prelucrări încă, pe care le enumeră însuși, în Prefața *Constantinei*: «Loreti», «Pipelea», «Corăbierul cel nou», precum și «niște fragmente din Metamorfosie ale lui Ovidie», fragmente, dintre care cunoaștem unul ¹: «Deucalion și Pira ².» În același an, el deplîngea, fiind încă în Arad, moartea episcopului de acolo, în «Jealea famelii rămase la moartea preaosfințitului domn Nestor Ioanovicî, episcopul eparhiei dețezană neunite a Aradului» ³. Holera din 1831 îi inspiră «Jalnicele moralimeturi pentru boala cea înfricoșată Holera» ⁴.

Mai poartă dată următoarele romane rimate, toate inedite: «Bunătatea și înnalta milostivire a craiului Chiru al Persilor», din 1838, «Mirele cel umblat și procopsit» și «Constantina» din 1842—în care an apăru «Piticot de un cot și cu barba cu tot ⁵, — «Patimile madamoizellei Cartigan», din 1845, «Adelaida» din 1847, după franțuzește, dar, de sigur, prin nemțește, cum se vede din aceste versuri:

O cetate 'mpodobită

Hateau-Tirri [Château-Thierry] numită ⁶.

Fără dată sînt o sumă de alte manuscrise poetice, ca: «Samson ⁷», «Viclesugul femeesc», tragedia «Atala», «Regele de la Portugalia», «Vinătoriul de la Matra ⁸», «Abradat și Pantea», «Cazimir și Leonora», «La miezul nopții ⁹».

În sfîrșit trebuie să se adauge că el a mai tipărit, la 1844, «Ceii trei frați gheboși», la 1846 *Samson* și a editat *Foaia Duminecii*, în care apărură, la 1837, versiuni, anecdote, călătoriile, etc. pentru popor.

Ca să se vadă că și astăzi se pot gusta versurile savante, armonioase și puternice ale lui Barac, reproducem descrierea furtunii din *Constantina*, lucrată după o narație germană în prosă, publicată în 1704:

În corabie o frică,

Spaîmă mare să rădică

¹ Bibl. Ac. Rom., ms. 208.

² Cf. și Densușianu, Raport, p. 223.

³ Ms. 208 al Bibl. Ac. Rom. Instalația-i o cîntase Bota, la 1829.

⁴ *Ibid.*

⁵ Gaster, *l. c.*

⁶ Toate în ms. 208 al Bibl. Ac. Rom., afară de *Constantina*, care se află în ms. 165.

⁷ Gaster, *l. c.*

⁸ Ms. 208 al Bibl. Ac. Rom.

⁹ Densușianu, Raport, p. 223.

La atâtea suflete,—
Văzind că va să-î răstoarne
Vintul ca cu niște coarne,
În fulger cu sunete.

Săraci oameni, că de frică
N'au cuvinte ce să zică
Într'atâtea repeciuni
Ci, mîinile întinzîndu-și,
Către ceriî striga, vârsîndu-și
Fierbințile rugăciuni.
Cu mințile zăpăcite,
De la nădeajde răpite,
În tot ceasul aștepta,
Acuș, acuș ca să cază
În adînc și să se vază
De tot a se afunda...

Barac spera că Gavra-î va edita la Buda operele lăsate la el. Speranța i-a fost zădarnică. Evident că astăzi n'ar fi potrivit a se da la lumină miile de versuri ieșite din roditorul condeiî al translatorului. Dar o alegere s'ar putea face : ar fi și un act de dreptate și recunoștință față de acest vechiî scriitor cu merite reale, care lucra fără speranța tipăririi și fără mîngîierea reputației.

Budai Deleanu, cel mai viguros dintre poeții ardeleni, a scris trei poeme : *Țiganiada*, compusă în 1800, revăzută în 1812 ¹, *Trei Viteji* și *Muntenii său frați de gemene*.

Cea d'întăiu e, cum am mai spus, o lucrare excepțional de însemnată, a treia pare a fi mai slabă, în cea de a doua, o prefacere parțială a *Țiganiadei*, se găsesc, firește, încă însușirile ce deosebesc de aceasta.

Trei viteji are patru cînturi, dar avem a face cu o lucrare ne-terminată. Eroii sînt, cum am spus, aceiași ca și în opera de căpetenie, alcătuirea versurilor e aceiași, iar tonul rămîne acela de epeie eroi-comică. În ea se amestecă elementul satirii contemporane, și boierimea moldo-munteană, care-și urește neamul, e înfățișată în persoana ridiculului Kyr Kalos. Despre acest jalnic subiect al înstrăinării claselor superioare din principate declară poetul că ar mai scrie,

Dar știu cum că românește
Acolo nimene bucuros nu cetește ;

¹ Ms. la Museul din București. V. Aron Densușianu, în *Rev. critică-literară*, I, p. 21 și urm.

Mai bine vor ei pe limba grecească
 Saŭ pe elinică, care n'o înțeleg,
 Ca zile întregi să se inglindisească,
 Decît a grăi românește întreg;
 Ba li e rușine a se zice Romîni
 Și în patria sa ei se află străini.

Budai își propusese a deschide prin *Țiganiada* sa o cale nouă
 poesiei românești și se simția în stare a îndeplini acest rol de
 promotor prin cunoștințele sale literare și prin puterea poetică
 ce-și simția. El desprețuiește poesia ușoară, poesia de ocazie,
 giuma saŭ complimentul rimat, povestea pentru popor, traduce-
 cerea. Nu va da decî «cîntări de uliță, de crîșmă și țerănești»,
 lungi psalmodii ca ale lui Vasile Aaron, nimicuri strălucitoare,
 fără consistența pe care o dă o formă clasică, precum erau ale
 liricilor din principate. Ambiția sa se ridică mult mai sus. A cetit
 pe Homer, de sigur, și pe alți poeți clasici, a gustat frumuseța
 ironică a *Batrachomiomachiei*, a lui Tassoni, în *Secchia rapita*, și a
 lui Voltaire, în *La pucelle*, a lui Blumauer, travestitorul austriac
 al Eneidei¹. Ceia ce au făcut aceștia în limbile lor cultivate, pre-
 gătite pentru a da lucrări durabile, va încerca el în neajutata,
 nedesăvîrșita sa limbă românească. În noua sa izvoditură, în pro-
 ductul său nou, imitat după modele maiestre, el se va sili a «obi-
 cînui și întru limba romînească aceiași poesie mai ridicată și
 subțire, cum se află la alte neamuri».

Va întrebuița decî forme poetice necunoscute înaintea de
 dînsul, va stabili împărțiri clasice, va introduce tipurile, acțiunea
 tradițională, podoabele, veșmîntul antic al epopeii eroi-comice.

Fabula e simplă: Vlad-Vodă, Țepeșul din istorie, are ma-
 rele său război cu Turcii. Discutînd asupra atacului păgînesc,
 boierii munteni, ce se gîdesc la primejdie «scărpîindu-se în barbă»,
 cugetă să întrebuițeze pentru apărarea țerii și pe cei mai negri,
 mai veseli și mai fără grijă dintre locuitorii ei, Țigani.

S'adune pe toți puii de cioară
 Și să facă o țigănie armată.

Zis și făcut. Cetele arămii se adună, defilează și pleacă
 înaintea dușmanului, după ce sînt asigurate de mîncare îmbiel-
 sugată și de o escortă suficientă contra hoșilor. Făcîndu-și lagăr,

¹ V., pentru aceasta, G. Bogdan-Duică, în *Conv. lit.*, pe 1901, p. 438 și urm.

ei aşteaptă, consumînd provisiile şi certîndu-se ȱigăneşte, ziua de glorie. Până atunci Domnul vrea să-i cerce, şi false bulucuri turceşti pornesc în potrivea pîrliűilor eroi, cari aleargă în urmă, din toate puterile, cu tot căldurosul entusiasm care însuűeşte rasa. Dar înşelarea se descopere şi, cînd, a doua oară, oşti cu turbane năvălesc asupra lagărului, ȱigani, încredinűaűi că au a face cu răutăcioşii de Romîni şi că pielea smolită nu li e în primejdie, dau un asalt desperat presupuşilor vrăjmaşi. Turcii fug. Şi, după această victorie serioasă, pe care n'o aşteptau acei ce o cîştigară, urmează iarăşi neînűelegeri între viteji şi o mare bătaie pentru Domnie. Cum se vede, către sfirşit, acűiunea nu se înfăűează limpede şi nu duce la un scop unic, de care toate să se lege.

Întreg aparatul epic e întrebunűat pentru a orna această fabulă săracă, ce se întinde, după tradiűia genului, pe douăsprezece cînturi. Leonachi Dianeű, «pseudonimul» cîntăreűului Mitru Perea, fost soldat al Neműilor şi Francesilor şi acum domiciliat la Piramide, acel ce e űinut să povestească ȱigăneştile isprăvi ale connaűionalilor săi, după izvoare autentice, cronici şi po-vestiri orale, începe printr'o invocaűie în gen antic a Musei :

Musă lui Omir, care odinioară
Cîntaşi a broaştelor bătălie,
Cîntă şi mie, — fiî bunişoară, —
Ce se tîmplă în mîndra Muntenie,
Cînd innarmă Vlad-Vodă cu silă
Viteaza lui Faraon prăsilă...
O tu, hîrtie mult răbdătoare,
Care pe spate-űi cu voe bună,
Toată înűeleűia de sub soare
Cu nebunia porűi de preună....

El ni înfăűează cetele eroilor după normele epice :

Ceata lui Guliman vestită,

a lui Parpanghel cel tînăr,

Ceialaltă gloată
În pielcuűa goală golişoară
Şi scripind de neagră ca o cioară,

a lui «Drăghici cu minte», a lui «Corocodel» şi a altora, cari trec cu serioşitatea luptătorilor lui Agamemnon veniűi pentru a cuceri Troia.

Discordia, «Urgia», intervine și aici pentru a sămăna vrajbă între războinică și, ca în epepeia antică, ea îmbracă un chip de viețuitoare, presintîndu-se, dată fiind culoarea luptătorilor, în chip de cioară, care se revelează «cufurindu-se în barba» unuia dintre cei mai respectabili dintre negrii ἄνακτες ἀνδρῶν. Filosofic, bătrînul general se curăță de insulta zburătoarei divine:

Iar, ștergîndu-și barba, Guliman
Sudui de mamă pe croncan.

Dar injuria lui Guliman n'are efectul unei conjurații a spiritului rău. Neînțelegerea, care va duce la vărsarea de sînge întunecat, izbucnește prin farmecele drăcești. O ceartă pentru neasămănata Romică se produce tocmai în ziua albă a nunții acestei eroine:

Tocma'ntr'acea zi cununie
Și fără de popă era să fie.

Ca și în epepeie zeii, aici sfinții, țin întruniri cerești, respectiv soboare, pentru a lua măsuri contra planurilor țesute de duhuri. Sf. Spiridon, călărind pe asina lui Balaam, vine și el la masa verde a diplomației supraumane, pentru a-și da părerea sa și, la urmă, Sf. Ilie capătă mandatul de a trăsni pe Satana, care, uitînd că se găsește în aceiași situație cromatică cu Țigani, se hotărîse a-i persecuta. Dumnezeu însuși intervine în alt rînd, ca Zeus anticul, pentru a împăciui o luptă.

Ca în epepeia cavalerescă italiană, cavalerul rătăcitor se întîmpină, cavalerul rătăcitor care a fost admiratul Orlando înaintea de a ajunge la bătrînetă megalomanul oropsit don Quijote. Aici căutătorul de ideal poartă nemeșcul nume de Becîcherec, pe cînd practicul său Sancho Pança e iobagul Bucur-Florea. Ei pleacă, precum știa Becîcherecul nostru că au plecat odinioară

Fii de împărat cercînd frumoase
Fete împărătești de zei răpite,
Zine ajutătoare și miloase.

Și calea-i plină de acel noroc, care e, pentru idealistul vagabond, spălătoreasa prefăcută în balaur și flacăul de țigan, *Par-panghelul*, metamorfozat în rival cavaleresc, în apăsător al celor drepți. Și pățaniile nobilului sprijinitor al celor ce nu se pot apăra singuri, marile lui lovituri de suliță se amestecă dibaci

cu sfaturile de război, discordiile interne și luptele ce pun în mișcare lagărul țigănesc.

După modelele clasice, Budai descrie, introduce comparații care sînt, în adevăr, frumoase. Iată o zi în timpul verii :

Era tocma pe la Sănzienne,
Cînd a prigori soarele începe,
Cînd zefirul florile cîmpene
Stîmpără, iar strechile surepe
De la pășune vitele alungă:
Păstorul șede la umbră, pe dungă....

Sau o zugrăvire a lupului flămînd, care-și pîndește prada :

.... subt deasă
Tufă ciulit, pre pîntece zace,
Cînd vede trecînd o turmă grasă,
De oi sau alte slabe dobitoace:
Pe cea mai de aproape singurată
Răpește, și fuge cu ea îndată.

Sau aceste două versuri despre căderea serii,

Spre Apus, cînd scapătă soare,
Iar copaci umbre lungi aruncă....

Cu aceeași sobrietate expresivă, cu aceeași măsură artistică, scrie Budai și pasagiile glumețe, întipărite de «filosofia», de spiritul de frondă al veacului său¹, pasagii care nu dezgustă nici odată, spînd prea mult sau coborîndu-se prea jos. Iată

monacii :

Privind la dînsa, acum își uitase
Mătănil, ceasuri și condacii.
Căta la părul slobozit pe spate
Și la pieptul gol pe jumătate,

iată reflecția de bun simț a unui viteaz smolit, care găsește că

.... A scobire o covată
Este o materie mult mai rară
Și mai grea decît în polată,
Pe divan șezînd, a porunci : «Ei,
Cutare, din mila lui Dumnezeu»,

sau această considerație asupra traiului în familie al unui episcop:

.... Vlădica,
Măcar că nici dînsul se însoară,
Totuși nu-î zice nime nimică, —

¹ V. Bogdan Duică, *l. c.*

Cînd își ține o soră saă nepoată, —
Ba și cînd se înfruptă cîte-odată.

Multe din glumele poetului nu țintesc numai la defecte generale ale omenirii, ci la anumite neajunsuri saă nedreptăți care se întîlnesc în timpul saă și de care neamul saă suferă. Ni-a spus-o, de altmîntrelea, el însuși în Prefață, anunțînd că în «povestirea de șagă» se află pe alocurea și «gînduri serioase, de grea și matoră socoteală». «Însă bagă de samă bine că aceasta-i numai o aligorie și prin Țigani se înțeleg și alții, cari tocma așa aă făcut și fac ca și Țigani de atuncea».

Sînt locuri care privesc pe Greci, dușmanii Romînilor din principate, și pe Unguri, apăsătorii celor din Ardeal.

Chiar de la început, se denunță cetitorilor Grecii de pe vremea lui Țepeș, cari

... uitase a se bate
Și le era mai drag a zăcea în pene
Și a face săboare pe întrecute
Decît săbii a purta, și scute,

Și, mai departe, în cîntul al IX-lea, se ieau în batjocură

Veneticii flămînzii de prin ostroave,
Greculeți din Anadol, din Pera.

Iar, despre Unguri, ridiculul Becîcherec represintă trufia neîndreptățită a nemeșului, care de multe ori și-a lăsat neamul pentru a se bucura de cinste.

Și astăzi nemeșii mai cu samă
Tot pe ungerie trag și se chiamă.
Tot nemeșul vra să se rudească
Din oareș-care viță domnească.

Și, pentru a combate îndreptățirea iobăgiei prin cucerirea primordială, noul Sancho Pança găsește argumente de bun simț, care pun în mare încurcatură pe stăpînul saă.

În sfîrșit, Unitul Budai, care menționează propaganda lui Sofronie, e contra Unirii¹, nu cruță nici pe Papa, care

... vinde darurile sfinte
Pentru gălbinași,

nici pe prelați

Păpistași, cu monaci pîntecoși,
Ca niște mascuți bine inbuibați.

¹ Pp. 21, 62.

E de mirare la acest Ardelean, născut în părți unde nu se vorbește o limbă curată, caracterul general, lipsit de particularități dialectale, al scrierii sale. Și tot așa de vrednică de mirare e păstrarea la dînsul, un filolog revoluționar, un constructor de ortografii imposibile, a limbii românești așa cum se vorbește, fără a o împeștrî cu neologisme care într'o operă poetică, ce trebuie să lucreze asupra sufletului prin cuvinte cu un răsunset adînc, strică tot farmecul și risipesc toată magia ¹.

* * *

În principate, afară de versurile lui Dosoftei, une ori cu un sunet frumos, și de cele cîteva bucăți, de puțină însemnătate și de puțină întindere, ale lui Miron Costin, găsim până foarte târziu numai versurile la stema țerii, platitudinile nesincere care împodobesc tipăriturile religioase și care se repetă adesea, din ce în ce mai nearmonios, unele pe altele ². Găsim apoi, de la un timp, cronicile rimate, între care s'ar putea număra și acelea contra Francesilor scrise la 1816 ³ și *Versul lui Pototchi* ⁴ ori *Cîntecul Romînilor viteji* ⁵, pe care nu le cunoaștem prin noi înșine. Afară de acestea, manuscriptele religioase, manuscriptele de gramatică, unele copii de leatopisețe cuprind versuri către sfinți, versuri morale, versuri de dedicație, versuri de pomenire, care nu merită a fi analizate sau citate aici ⁶.

* * *

Pe lîngă versurile Văcăreștilor — care represintă aice mai toată literatura poetică a secolului al XVIII-lea și sînt însemnate mai ales pentru aceasta —, avem pe acelea, de dată deosebită și de

¹ *Țiganiada* s'a tipărit în *Buciumul român*, I, și a fost pe larg analizată de d. Ar. Densușianu, în *Cercetări literare*, Iași, 1887, p. 245 și urm., precum și în Bogdan Duică, *l. c.* Msul ei, ca și mssle inedite ale lui Budai, se află la Muzeul din București.

D. Virgil Onițiu a dat de curînd o nouă ediție cu titlul schimbat — «Alexandria țigănească» — și cu textul puțin *expurgat*.

² O inscripție de mormînt în versuri, a unui Cantacuzino moldovean, († 1692) în *Bis. ort.*, XIV, pp. 467-8; Melhisedec, *Notițe*, p. 120.

³ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 357.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

⁶ Afară de acelea de care a fost vorba în deosebite locuri mai sus, v. și cele menționate de d. Gaster, *l. c.*, p. 349.

multe ori foarte târzie, ale lui Naum Rîmniceanu¹ și Zilot Românul. Acesta din urmă cîntă românește și grecește, — el care se plînge într'un *pîimation* că Grecii nu primesc bucuroși pe Romîni la școala lor. Despre sufletul lui nu aflăm din ele mai mult decît din cronică. Se cîntă pravile, evenimente contemporane, fapte din trecut, vre-un «prieten dohtor», vre-un stăpîn al momentului, cum e Cutuzov, boieri influenți și persoane folositoare, ca Grigore Brîncoveanu, Barbu Văcărescu, Mihalachi Manu, Ianachi Băltărețul². Cele mai multe sînt o copilărie prolixă, și aproape nu găsim între ele ceva care să se poată ceti cu interes.

O mare faimă de poet se leagă de numele lui Ienăchiță Văcărescu. Această faimă, o spunem de la început, nu se justifică nici prin numărul, nici prin inspirația, nici prin forma poeziilor sale.

I se pot atribui cu siguranță numai bucățile pe care însuși le-a tipărit în gramatica sa și care sînt foarte puține, detestabilele epigrafe poetice de la începutul paragrafelor din Istoria împăraților otomanî, epigrafe din care nu se desface nici o idee și care sînt cu totul lipsite de acel element esențial al orî-căreî poezii, care e muzica intimă și neanalizabilă. I se pot atribui cu oare-care probabilitate versurile cuprinse supt numele său în manuscrisurile copiate de Iancu Văcărescu său pentru el, și în care se adună întreaga activitate poetică a familiei. Toate la un loc sînt cîteva pagine.

Poate fi cineva însă nemuritor pentru o singură poezie, ca Mureșanu la noi sau la Francesi Arvers, autorul duiosului sonet de renunțare în iubire. Dar acea poezie trebuie să fie ruptă din ființa sufletească a poetului, trebuie să fie scrisă într'un moment de acelea în care ce e mai înalt în suflet, ce e mai cald în simțire se întrupează în chip minunat în cuvinte eterne. A scris Ienăchiță Văcărescu un ast-fel de veșnic *hic iacet*?

✓ Nu. Și în ce direcție ar fi putut el scrie durabil? Poezii de iubire? Dar probabil n'a iubit nici odată acest boier care a încheiat multe căsătorii de interes și care-și înseamnă moartea

¹ Tot la Horez în 1785, a tradus «ierodiaconul Naum», din grecește, un *Grigore Sinaitul*.

² Versurile lui s'au tipărit în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, V, p. 331 și urm.

nevestelor și înlocuirea lor ca un negustor căruia, epuindu-i-se stocul de coloniale, comandă altul. Poesii de cugetare, în care să planeze asupra vieții, să o privească de sus cu ochiul de vultur al visionarului? Nu se învăța filosofie de aceia la Academia Domnească, și Ienăchiță Văcărescu nu era omul care să se înnalțe până acolo cu propriile sale puteri. Poesii patriotice, dintre acelea minunate care s'ar fi putut scrie, resumind într'un strigăt de revoltă toate suferințele și toate râvnirile? De sigur Văcărescu își iubia țara, dar trebuie un grad superior de iubire, o potențare neobișnuită a unui sentiment pentru ca acesta să adune în jurul său adevăratele mărgăritare ale poeziei.

Ce a făcut atunci? A făcut poesii de iubire, dar pentru a face plăcere unei cocoane curtenite, care lua, ca și curtenitorul, lucrul foarte ușor, ca o distracție de câteva zile :

Tu ești puișor canar,
Nu te hrănești cu zăhar,
Nici macar cu cînepioară,
Ci hrăpești o inimioară.

A făcut poesii filosofice, în care a plîns și el, — fiind-că plîngea și alții și fiind-că aceasta face așa de interesant! — durerile vieții, pe care le-a întâlnit adesea, fără a fi zguduit de ele și fără a le aduce la cause generale, la explicații superioare. A făcut poesii patriotice, și ar fi fost în stare să prezică și el că

Acest corb sărman
Iar acvilă s'a face,
Și-or ce Romîn va fi Roman,
Mare 'n război și pace.

Căci a cîntat :

Urmașilor mei Văcărești
Las nouă moștenire
Creșterea limbii rominești
Și-a patriei cinstire.

Ba — ceia ce e mai de laudă pentru el — idei delicate au trecut uneori prin mintea sa și el a avut meșteșugul de a le reda într'o formă delicată fără a vesteji petalele florii sau a rupe aripile fluturului. Așa în floarea «ca o lumină», pe care nu se îndură nici s'o lase pentru alții, nici s'o rupă pentru sine :

S'o taiu, se strică,
S'o las, mi-e frică,
Că vine altul
Și mi-o rădică.

Saŭ a simțit ce puternic curent poetic e în legenda populară și a repetat după dînsa, fără să producă un efect discordant, durerile paserii singuratece, «amăritei turturele».

Scînteia poetică era în el, dar i-ar fi trebuit o altă viață, o altă cultură, un alt mediu pentru ca ea să se fi fixat sus, în foc veșnic. Așa a scripuit un moment și s'a stîns, lăsînd mai mult o amintire decît o lumină.

Nu un poet, ci un poetic precursor al poeziei ¹.

E curios că în Ardeal, unde poeziile aŭ scris cu mai multă trageră de inimă și pentru un cerc mai larg, nici Aaron nici Barac n'aŭ găsit continuatori, și numai rasa poetaștrilor de ocazie a vegetat încă o bucată de vreme. În principate, din potrivă, poezia de salon a prosperat, și cei d'întăiu alcătuitori de stihuri aŭ făcut școală.

Ienăchiță Văcărescu a avut doi următori din familia sa, cari și-aŭ adus aminte de statul cultivării limbii românești, pe care el îl dăduse. Doi alții îi erau străini.

Cei d'întăiu sînt Alexandru și Nicolae Văcărescu. Ceilalți fură Iordachi Slătineanu și Mumuleanu.

Cel mai mare dintre cei doi Văcărești e Alecu, despre a căru-i însurătoare în timpul războiului de la 1787 la 1792 a fost vorba în biografia lui Ienăchiță ². Soția lui a fost Elenco Dudesu, cu care avu un fiu, Ianachi, care fu poetul *Iancu Văcărescu*, și două fete, Mărioara și Săftica ³. În 1796, însă, Elenco părăsi casa bărbatului ei, supt cuvînt că nu i-ar fi sigură viața și că ar suferi zilnic insulte. O încercare de împăciuire din partea Vlădicilor nu izbuti. În Mart 1797, Alecu, care se înduplecase a-și primi înapoi nevasta, cu toate «înviniurile și pîrile nerușinate», răspîndite de dînsa, declară că ea se împotrivește, și ceru din nou despărțenia. Din partea ei, Elenco își reclamă zestrea

¹ Pentru manuscrisurile în care se află versurile lui, v. Ov. Densușianu, în *Rev. de cursurî și conferinți*, I. Cel mai important și sigur ni se pare ms. 287 al Ac. Rom., copiat în ms. 421, care dă «O mică adunare de cite s'aŭ putut găsi din poeziile Banului Ienachi al II-lea Văcărescu, mare dicheofilacs a Bisericeii ceii Marii a Răsăritului». Odobescu dase o ediție în *Biblioteca poporului român*, dar volumașul se găsește abia astăzi.

² V. mai sus, Istoriografia în principate.

³ V. testamentul Mariei, sora lui Ianachi, în *Apendice*.

saŭ «dreptățile» ei. Despărțenia fu hotărîtă de Mitropolit la 17 Mart din acest an, și Alecu Văcărescu restituî Cluceresei, foasta lui soție, care preferă să rămîie nemăritată, «viile, moșiile, Țigani, argintăriile, hainele», scoțîndu-și numai cheltuielile ¹.

În Septembrie următor, Alecu Văcărescu era numit executor testamentar al mătușii lui, Maria, de la care primia, pentru 10.000 de lei, moșia de familie a Cojeștilor ². În 1800 se vorbește de moștenirea «Clucerului Văcărescu», și Alecu iscălia încă de la 1797 fost Mare-Clucer. El muri deci încă destul de tînăr ³.

Alexandru Văcărescu a scris, se pare, multe versuri, din care nu cunoaștem mai nimic. Poesiile grecești ale lui s'aŭ publicat mai dăunăzi ⁴: el le semnează Văcărescoglu, pârîndu-i-se că această desinență turcească îi împodobește strămoșescul nume. Înainte de April 1795, el își strînsese într'un caiet versurile, dar îl pierdu pe urmă și, cu toate că-și aducea aminte de unele dintre ele, neglijiă să le copie din nou, căci își produsese, fără îndoială, efectul, singurul efect urmărit. Versurile ce compuse din April 1795 înainte până la fuga de-acasă a nevastă-sa, pentru care eveniment n'a făcut nici un fel de poezii, le-a strîns, în Decembrie 1796, într'o nouă «condicuță», — carnet saŭ album, am zice noi. Cetitorului îi dădea în Prefață aceste explicații :

«Întru această condicuță se trecură vre-o cîteva stihuri grecești și rumînești făcute de însumi, dar nu toate cîte le-am făcut în toată viața mea, căci acelea toate, avîndu-le într'altă carte trecute, le-am și pierdut cu totul și, măcar că unile le și țiu minte, dar nu vruseiŭ să mai muncesc să le mai scriu odată, nădăjduind că cel ce-mi va fi furat condicuța va avea atîta omenie să le arate în lume, și nu supt numirea altui poetic. De aceia aici se însemnară numai aste, alcătuite de la luna lui Aprilie a veletului 1795 și pînă astăzi, și cîte și de acum înainte ceasurile și întîmplările, atît a tinereții, cit și a norocirei mă vor povățui a mai face.»

Făcuse toate poeziile, spune însuși, nu «pentru gustul lumii», ci «pentru trebuințele sale». Pentru asemenea necesități amo-

¹ V. *Apendicele*.

² *Ibid.*

³ V. *Apendicele*.

⁴ În *Bis. ortodoxă*, XXI, p. 322 și urm.

roase s'a căznit deci «versuitorul» să cînte, și această declarație lămurește numărul, calitatea și tonul bucăților.

Ele se adresează la două persoane: nevasta și... cealaltă, pe care o chema Luxandra sau Ruxanda. La amîndouă li spune aceleași lucruri, de și în împrejurări deosebite, pentru că celei de-a doua trebuia une ori să-i facă versuri «ascuns de frica vrăjmașilor într'o căsuță, în timp de o jumătate de ceas, și plin de frică, de bătae de inimă și de desnădăjduită hotărîre».

Li spune:

Că ochii lor
Într'o căutătură
Viața dau și viața fură,

că ele se deosebesc prin «nuri» de celelalte făpturi ale lui Dumnezeu, că — aici minția —

Nu mai mă poate deslipi în viața mea de tine
Nici moarte, nici necaz, nici chin, nici frică, nici rușine.

Minția, pentru că, pe vremea cînd scria

Elenco și Aleco au amor amîndoi,

lansa aiurea o proclamație analoagă:

Credincios voiî să-ți fiî
Cît voiî trăi ș'oiî fi viî.

Pentru dînsul și pentru prietenî—căci făcea poezie și pentru «trebuița» lor, — el se dedă la cele mai negre manifestații de pesimism. Cînd declară că

Sufletul îi ese
De ohtături dese,

cînd suspină :

Sînt bolnav în picere,
Și mor făcînd tăcere,

cînd arată teribila alternativă în care se găsește față de iubita sa :

Cînd nu te văz, am chinuri,
Și, cînd te văz, leșinuri, —

adecă cum îi e omului mai rău.

E inutil să se mai spuie cît de burlescă e această poezie ușoară, cît de lipsită de eleganța, de spiritul, de avîntul care singure pot salva genul. O singură bucată sună plăcut între atîtea banalități și tînjiri triviale. E *Oglinda* :

Oglinda cînd ți-ar arăta
Întreagă frumusețea ta,

Atunci și tu ca mine
Te-ai închina la tine.

N'ar fi mijloc să te privești
Asemenea după cum ești, —
Și idololatrie
Să nu-ți aduci tu ție¹.

Nicolachi Văcărescu, fratele mai mic al lui Alecu, e menționat, împreună cu fratele său Iordachi și soră-sa Elena, în testamentul, din Septembrie 1797, al Mariei, sora tatălui său². După moartea lui Alecu, el cumpără, printr'un om al casei, logofătul Done, moșiile Cojeștii și Ulmenii, la vânzarea, din poruncă împărătească, a averilor executatului Voevod Hangerli. Pe cea d'întăi, care i se păru prea scumpă, o lăasă lui Done, printr'un act din 19 August 1799, în care iscălește și mama-sa — dar nu și mama lui Alecu, fiu din întâia căsătorie, — Domnița Ecaterina Caragea³. La această dată era însurat și avea copii.

La 1815 îl vedem scriind nepotului său Marele-Logofăt Iancu Văcărescu, copilul din 1797, trimițându-i dedicația către Filaret a Gramaticii lui Ienăchiță: «un epitre dedicatoar ce a făcut moșu-tău către Filaret, cînd i-a închinat Gramatica romînească». Aceasta pentru a-i arăta «ce au fost părinții noștri, tată-tău și moșu-tău» și a-l îndemna să restabilească unirea în familie, pe care nu știm ce o va fi turburat⁴.

În eterie «domnul Nicolachi Văcărescu ghebosul» a jucat un rol care nu se poate numi glorios⁵.

În 1823, ni se afirmă că el plecă la Pisa, pentru interese politice, și Odobescu afirmă că acest al treilea poet din neamul Văcăreștilor trăia încă la 1828⁶.

Căci a fost și el poet. Avînd aceleași «trebuiți» ca și tatăl și unchiul său, el a adoptat întăi o cale mai comodă. Adunînd

¹ Mss. citate din Bibl. Ac. Rom. Altul, asemenea, în Bibl. Museului, No. 67. Volumașul editat de Odobescu cuprindea, se zice, pe p. 70 și urm. versurile lui Alecu Văcărescu, D. Gaster a tipărit două bucăți în *Crestomatie*, II, p. 160 și urm. Una e tocmai *Oglinda*.

² V. *Apendicele*.

³ V. *Apendicele*.

⁴ Ms. citat din Bibl. Ac. Rom.

⁵ V. Hurmuzaki, tabla.

⁶ L. c.

«cîte-va bucăți de poezie, alcătuite» de Alecu, el le hărăzi iubitei sale, persoană pe care «frumusețea, duhul și sentimentul, împreună și cu celelalte daruri, ce fără lipsă le avea, întocmai o desăvîrșită zidire și vrednică celuia ce o auz zidit, o arăta». Schimbarea numai acrostihurile sau se întimplase că se potriviau și ele ¹. În colo, considerînd că iubita lui era mai vrednică decît «obrazul» de odinioară de «aceste osteneli ale sale», el înfățișa fără sfială «vrednicului obraz» nou «fragmenturile» rămase de la răposatul. Versurile acestuia făceau deci *double emploi* și, dacă obiceiul s'ar fi păstrat, ar fi fost transmise din generație în generație, pentru a face să se înroșească nepoata de complimentele grosolane la care zimbise cu mulțămire bunica ².

Cele cîteva bucăți rămase de la Nicolae Văcărescu, după ce, terminînd cu moștenirea, rămase cu singurele sale puteri, aceste puține poezii au un subiect mai variat, căci una înalță durda hai-ducului, în care cîntă greierii iarna ³. Dar tonul general e același, un erotism plîngător sau comun în expresia mulțămirii sale.

Avem de ales între

Inima-mi sburdă și crește

și lamentații funebre ca aceasta :

Un pic de nădejde d'aș ști c'o să-mi vie
 Și traiul mai dulce că poate să-mi fie,
 Atuncea și viața mi-ar fi doar mai scumpă
 Și slaba ei ață n'aș vrea să se rumpă...
 Ah! rumpe-te, ață!...

Păcat de forma largă a versului, în care după mulți ani de zile era să cînte în puternice acorduri un maestru

Făclie de veghe pe umezi morminte,
 Răsunset de clopot în oarele sfinte ⁴...

¹ «Și acrostichurile din lăuntru sînt făcute iarăși pe numele tău.» Ms. citat.

² «Judecînd vrednice aceste osteneli ale sale mai mult de darurile ce firea ți-au dăruit ție decît de obrazul, ale căruia scînteii îi aprindea cu văpăi iuți inima, însufletîndu-o la această pornire... Duhul și născocirea aceluși iubit frate nu mi-au rămas de moștenire, dar norocirea, cugetîndu-mi fericierea, mi-au dăruit bunii prieteni, făcînd printr'înșii să aib ca de o moștenire aceste fragmenturi, și să mă pociu sluji cu dinsele, cînd voiți acum acel iubit frate, și de o alegere și de o îndrăzneală cu cuvînt ca acesta m'ar fi lăudat.»

³ «C'a 'npuiat greerii 'n tine.» Ms. citat.

⁴ Versurile lui Nicolae Văcărescu s'au publicat în broșura Odobescu,

Cine a fost Iordachi Slătineanu ce a scris și ce valoare are scrisul său, am văzut la traducători, cărora li aparține.

Barbu Paris Mumuleanu, de și a tipărit prima sa operă la 1822, e omul altei epoci. S'a născut la Slatina, în 1794, și și-a petrecut tinereța în casa boierului C. Filipescu. Cetind cărțile bisericești, *Alexandria*, pe Barac și Aaron, pe Văcărești și pe Iordachi Slătineanu, el prinse gust la poezie. În special, avea o mare admirație pentru Ienachi Banul, despre care spunea că «nimeni nu i-aū moștenit rîvna», exclamînd: «Cît sîntem datori țărîniî acestui boier» ¹!

Mumuleanu e un patriot de școală nouă, care recomandă împrumuturi din limba latină și citează pe Petru Maior². Dar în lucrările sale, mai ales în cea d'întăiu: *Rost de poezii adevă stihuri*, apărută fără nume de autor la 1822 — nu cunoaștem ediția din 1820, nici «colecție de cîntece după Atanasie Christopulos mai ales, Anacreontul neo-grec»³ — nu găsim «glasul de durere», de care cu respect vorbește Eminescu. Din versurile banale, sămă-nate acum cu neologisme franceze, ca «bagateluri», se desface numai vestirea entusiastă a erei nouă:

Fraților simpatrioți,
Un veac nou ni s'aū ivit!

În Moldova o literatură poetică de cărturari se întîmpină iarăși foarte tîrziu și numai supt influența modelelor apusene, influență directă sau indirectă. Încă în ajunul războiului din 1787, un secretariū străin al Voevodului moldovean putea să scrie: «În toată literatura națională nu există decît o singură operă poetică, pe care și pe aceia o cunosc numai puține persoane și n'o cetește nimeni, fără ca printr'aceasta să-și simtă oamenii timpul gol» ⁴.

p. 89 și urm. Alte poezii s'aū aflat în urmă, împreună cu scrisorile ce le întovărășiaū. D. Nerva Hodoș pregătește un studiu asupra poeziilor văcărești, și d-sa îmi semnaleză versuri de ale lui Nicolae și în ms. 332 de la Ac. Rom.

¹ Prefața *Caracterurilor*, București, 1825.

² *Ibid.*

³ Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 355. Și d. Philippide citează, p. 157, «Culegere de poezii de Paris Mămuleanu, București, 1817».

⁴ Hauterive, *Mémoires*, 1787, în Bibl. Ac. Rom.: «S'il n'y a dans toute la littérature nationale qu'un seul ouvrage de poesie, qui encore soit connu

Nu 'ca autor de versuri bune, ci ca autor al celor d'intăiū versuri scrise de un Moldovean în secolul al XVIII-lea, afară de cele religioase¹, și de epigramele la stemă, merită să fie pomenit Mateiū Milo, a cărui literatură — deplorabilă, de alt-fel, — a fost descoperită de foarte puțin timp².

Un Ianacachi Milo era la 1752 «majordomul» Ghiculeștilor³. El se găsea însă în Moldova încă de supt Ioan Mavrocordat, la 1746, ca staroste de Cernăuți⁴. Era biv Vel Staroste în 1762⁵.

În 1765, înnaintase la Spătărie și semna biv Vel Spătar⁶. La 1779 era ispravnic de Roman⁷, ca și în 1780⁸. Familia lui, de ori ce origine ar fi⁹, nu era de mult timp stabilită în țară. Încă în secolul al XVIII-lea un «Andrei Milo Post.» scrie pentru afaceri lui Gheorghe Buhuș biv Vel Hatman¹⁰.

Un Vasile Milo Spătarul, fiul lui Ianacachi, avea o bibliotecă și știa să-și însemne numele în latinește: «Basilius Milo Spatarus»¹¹. Fiul acestui Vasile e Matei, care învăță în Rusia, fiind dus probabil acolo de tatăl său, când acesta merse cu deputația moldovenească la Împărăteasă¹². Se întoarse de la Petersburg după

de peu de personnes et ne soit positivement lû par aucune, on ne s'aperçoit pas que cette privation laisse un grand vuide dans l'employ du tems.» Scriitorul frances prevedea dispariția totală a limbii din clasele superioare: «La langue moldave est menacée d'une révolution qui la releguera dans la classe du peuple, et déjà les grands dédaignent si fort de la parler que quelques-uns affectent de ne pas la savoir. Et comment resisteroit-elle à la comparaison des langues si fort à la mode de l'Occident et des langues si sonores et si harmonieuses du Midy, qui se sont presque généralement emparées de l'éducation nationale et réduiront un jour les boyards à la nécessité d'avoir des interprètes pour communiquer avec leurs vassaux.» În curînd va apărea ed. acestui ms., de Academie.

¹ Versuri, de tot plate, se află și într'unul din mss. dăruite acum în urmă Academiei de P. S. S. Mitropolitul Moldovei.

² I. Tanoviceanu, *Un poet moldovean din secolul XVIII, Mateiū Milo*, în *An. Ac. Rom.*, XX, secț. lit.

³ Hurmuzaki, VII, p. 7, No 15; *Fragmente*, V, p. 170.

⁴ *Bibl. Ac. Rom.*, doc LIX/146.

⁵ *Ibid.*, doc. LIII/103.

⁶ *Ibid.*, doc. XVII/174; *Uricariul*, XXV, p. 217.

⁷ *Ibid.*, doc. LXIII/192.

⁸ *Ibid.*, doc. I/233. Alte indicații asupra lui, în Tanoviceanu, *l. c.*

⁹ Se știe că Boscovich îi atribuie o origină francesă.

¹⁰ Cf. *Bibl. Ac. Rom.*, doc. XLVII/152.

¹¹ *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, III, p. 297.

¹² V. mai sus, *Istoriografia cronicarilor*. Cf. și Melhisedec, *Cron. Hușilor*, I, p. 306 și urm.

încheierea păcii, cu Dumitrașcu, unul din fiii lui Grigore Alexandru Ghica. Fu numit pe rînd Vătav de Aprozi, în 1780, apoi Sluger, Stolnic, Ban, Spătar, fiind însărcinat și cu administrația județelor Dorohoi și Neamț. Muri înainte de 25 Ianuar 1802¹.

Se atribuie lui Matei Milo o aritmetică din 1795—trebuie să fie o copie a lui Amfilohie — și o traducere din Voltaire². Dar el a lăsat și versuri: încercări de satiră, cu caracterisări plate sau injurioase, ca a unui arhieru cuvios, cu rînduială,

Dar avea și o firească iuțală,

colachiî către Fanarioți, în care Alexandru Moruzi era asămănat, în 1792, cu Ștefan-cel-Mare, etc.³.

Curînd după aceasta începu să scrie Conachi, care e până la moartea sa poetul Moldovei, poetul clasei boierești din Moldova, al ușurinții și setei de petreceri de care era stăpînită această clasă.

Înainte de a ajunge însă la dînsul, să cităm cîteva nume ce mai rămîn, nume obscure sau nume de începători.

Maî însemnat dintre toți acești *poetae minores* prin caracterul cu desăvîrșire baroc al nălucirilor sale poetice e Ioan Prale. S'a născut în Basarabia, pe moșia unde se retrase la 1821 Beldiman, Volcineștii-Răzăși. Toată viața lui a fost psalt la Iași, «micul între musicoșii sistimii vechi», și se distingea printr'o originalitate vecină cu nebunia, care, cum se întîmplă de obicei, îl făcea să fie pus de spiritele naive între oamenii geniali⁴. Ni se spune că a fost la Petersburg în 1819 cu Vlădica de la Sf. Spiridon, Varlaam Cuza, și că a murit la 1847⁵.

¹ Tanoviceanu, *l. c.* Văduva sa, «Spătăreasa Soltana Miloai», e menționată și în 1803; *Uricariul*, VII, p. 391. D. Tanoviceanu pomenește ca frați ai lui Matei pe Ienacachi, Andrei și Iordachi. Pentru Andrei, mai v. Hurmuzaki, X, tabla. Pentru Ienacachi, *Uricariul*, VI, pp. 204-5 și Bibl. Ac. Rom., doc. XXV/221. Pentru Banul Iordachi, *Uricariul*, VI, p. 255; XVII, p. 232.

² Tanoviceanu, *l. c.*

³ Tanoviceanu, *l. c.*

⁴ Pumnul, *Lepturariu*, IV, p. 104. Cf. și portretul schițat în *Prosa* lui V. Alexandri.

⁵ Pumnul, *l. c.*

Pralea pretindea că se pricepe — și Pumnul crede — în arhitectură, în croitorie și ciubotărie. A propus și un nou sistem de scriere universală, în 1824. Sistemul poate să fie bun, ciubotele și nădragii confecționați de ambițiosul *musicos* poate să fi fost de o calitate superioară. Alții să judece, dacă ar putea descoperi piese justificative sau mărturii autentice.

Dar meșteșugul versurilor nu-l avea. *Psaltirea-i versificată*, pe care dr. V. Popp o tipări la Brașov în 1827, făcându-i onoarea unei introduceri despre literatura poetică a Românilor, e visul rău al unui nebun. Rimele sînt o bătaie de joc: *noapte* rimează cu *lapte*, *face* cu *intoarce*¹; forma e neinteligibilă până înt'atîta încît ni se vorbește de «pomul lingă al său lapte», și Prale scria aiurea versuri ca acestea:

Astă ce vi-i față
Moldovelineată...
Ființe murine..
Ilectră de finear²...

minuni ce fac parte din *Cîntările la Sîmbăta Mare*, pe care le tipări la 1820 «genialul» cîntăreț. În fine, în vocabulariul de la Psaltire — că și era nevoie de unul! — găsim «nasuri-vîrfurile munților», «mînalța, mînalțarea, mîneasca nălțare», etc³.

A fost vorba și înainte de Daniil Scavinschi, mai cunoscut prin portretul bine schițat al lui Costachi Negruzzi decît prin meritele lui poetice, cu totul discutabile. Ceia ce mai cunoaștem noi de la dînsul, mai ales Oda la căsătoria Elenei Sturdza⁴, e o în-cîlceală fără umbră de frumuseță poetică.

Alătura de Beldiman, care, cum se știe, a scris și o bucată lirică: Versurile la Tăzläu, unde se duse pentru însănătoșire — și Scavinschi făcuse versuri balneare, alătura de Conachi, — Vasile Popp citează și pe boierul moldovean Nicolae Dimachi ca poet, adăugînd: «Toți aceștea aū felurimî de poeme, și mult

¹ Cipariu, *Archivu*, p. 634.

² *Buciumul român*, I, pp. 324-5.

³ V. și *Archivu*, p. 658 și urm. Aici, p. 614 și urm., s'a reprodus și Prefața lui Popp.

⁴ Urechîă, *An. Ac. Rom.*, X, p. 320 și urm.

frumoase, și deosebit întru aceste Crugul anului scris de dumnealui Conache ¹.»

Se citează în fine ² o «Culegere de poezii de Negruț. Iași 1820». Acest Negruț nu poate fi cunoscutul prosator, cum s'a crezut. Admițînd că titlul e exact, ar trebui să alegem ca autor între Păharnicul Dinu Negruț și Ioniță Negruț, cari se găsesc în 1821 între *prenumeranții* la «Biblioteca» lui Carcalechi.

Acela însă care într'o bogată producție poetică — superioară în ceia ce privește cantitatea acelei pe care o avem de la tustrei Văcăreștii de până la 1821 — a exprimat atîta poezie cită se găsia în sufletele boierești din Moldova pe această vreme, — e Costachi Conachi, cu care vom termina acest capitol.

Ni se dă o întreagă genealogie a familiei Conachi, care ne duce până în secolul al XVI-lea și care ajunge, pe la sfîrșitul veacului următor, la Anghel Conachi, care, căsătorit cu Parachiva Venin, fata lui Iordachi Vistierul, are doi fii: pe Ioan, tăiat de Tătari în 1711, și pe Costachi. Din toată această genealogie ³ nu putem reține decît numai pe acest Anghel și pe fii săi.

Costachi Conachi apare ca Agă în 1717, cînd cu năvălirea lui «Ferenț»: el se găsește în suita lui Mihaï Racoviță și-și vede de casa de țară arsă de catane ⁴. Ca toți credincioșii lui Vodă cu această împrejurare, el fu răsplătit cu o danie, căpătînd moșia Fundeni ⁵.

Din căsătoria-i cu o Costachi, acest întăiu Conachi mai însemnat are un fiu, cu același nume de botez. Pe rînd Paharnic, Spatar, Vornic, el se însură cu Ileana, fica lui Ștefan Catargiu. Muri în 1778, poate, după Manuil Conachi, Mare-Logofăt în 1760, care trebuie să-i fi fost frate ⁶.

¹ Prefața la Prale.

² Philippide, p. 157; Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 356.

³ Expusă cu de-amăruntul în Prefața la ed. 2-a a Poesiilor Logofătului Costachi Conachi. Cf. Papadopol Calimah, în *Conv. literare* pe August 1885 și Februar 1886.

⁴ Amiras, pp. 126-7.

⁵ Prefața citată a d-lui Vogoridi-Conachi. Pentru Aga Conachi, v. și *Uricariul*, XXV, p. 136.

⁶ Pentru acesta, v. Xenopol, *Istoria și genealogia familiei Callimachi*, p. 243.

Costachi Conachi cel de-al doilea avu pe Manoli și pe Gavril ¹. Gavril Conachi ajunsese Mare-Vornic de Țara-de-Sus în 1804 ². El era adese însărcinat cu hotărnicii, pe care le găsim îndeplinindu-le de două ori în cursul singurului an 1798 ³. Și nepotul său Costachi se pricepea, de și poet, în această materie, și el ni-a lăsat și un dicționarîu ingineresc pentru a servi la aplicarea Regulamentului organic ⁴.

Manolachi, tatăl scriitorului nostru, era biv Vel Stolnic la 1781 și ocupa locul de ispravnic de Tutova ⁵, Ținut în care avea frumoasa moșie Țigănești, pentru care Costachi dăduse bani, în 1760, «vărului» Vasile Razu, biv Hatman, fiul Hatmanului ⁶. Supt Mihaï Suțu, la 28 Octombrie 1793, Manolachi, care fusese până atunci Ban și era Vel Vornic de aprozi, presintă un act prin care Alexandru-Vodă Moruzi îi dădea niște Țiganî «pentru ale dumisale multe și credincioasă slujbe ce au slujit Domniei Sale și țerii aceștie în vremi grele», adecă probabil în timpul războiului ⁸. În Decembre al aceluiași an, el dă Vlădicăi Veniamin de Huși niște Țiganî pentru un loc în Iași. La 1805, e în Iași ⁹. La 1802, în noua Domnie a lui Moruzi, Manolachi ajunsese Mare-Vornic de Țara-de-jos și muri în anul următor la 1-iu Maiu, la moșia sa din Tutova ¹⁰.

El fusese de două ori însurat: cu Ileana Cantacuzino, el avu două fete, Caterina și Elena, și pe fiul Alexandru, zis și Costachi, poetul nostru. Cu a doua soție, Safta Sturdza, el avu pe Mărioara, care luă pe Spătarul Nicolae Balș și avu multe dara-

¹ Pentru un Ioanichie ieromonach Conachi și soția Elenco, v. Xenopol, *ibid.*, pp. 276-7.

² Prefața citată.

³ Bibl. Ac. Rom., doc. III/39 și LII/53.

⁴ *Uricariul*, I, p. 391 și urm.

⁵ Bibl. Ac. Rom., doc. I, 250.

⁶ În același timp, el schimbase și partea sa din Braniște, jud. Iași, «care moșie au fost miluită răposatului părintele dumisale Costandin Conache, biv Vel Comis, de la răposatul Măria Sa Mihaï Racoviță Voevod», cu «o pivniță cu locul ei și cu casă de circiumă, ce este în Țirgul Galații». Documentul pomenește și pe soția și *coconii* lui Conachi. Bibl. Ac. Rom., doc. LXXIV/58.

⁷ Prefața citată.

⁸ Bibl. Ac. Rom., doc. LXIX/84.

⁹ *Ibid.*, doc. XIXV/129.

¹⁰ Prefața citată.

vere cu fratele ei. Mărioara se mărită la 20 Ianuar 1801, aducînd soțului ei trei moșii: Horodiște, Brezenii și Parichii ¹. Balș muri ca Postelnic. în April 1817, lăsîndu-și văduva «cu doi copii nevrîsnici, fără acè mai mică clironomie a sa» și cu o lipsă de peste 30,000 de lei din zestre ². Ea nu se mai mărită, consacîndu-se creșterii filor ei, dintre cari unul a fost Toderiță, Caimacamul din 1821 ³. Mărioara trăia încă la 1820 ⁴.

Alexandru Costachi, unicul fiu al lui Manolachi, s'a născut la Țigănești, în ziua de 14 Octombore 1777, și mama sa muri îndată. Despre creșterea lui ni se spune, iarăși fără a se arăta izvorul, ceia ce ni se spune despre creșterea lui Ianachi Văcărescu. I se pomenesc archimandritul grec, hoguea turc, refugiatul frances, care ar fi fost în casul acesta regicidul Fleury ⁵.

Murind tatăl său, Costachi moșteni o situație de avere încurcată, răposatul avînd obiceiul de a face colecții de arme, șaluri și alte lucruri scumpe și iubind alaiurile de Arnăuți îmbrăcați luxos și marile vînători. Trei ani tînărul boier nu se mișcă de la Țigănești, unde reorganisa gospodăria și făcea economii, căci poetul Conachi a fost totdeauna un om zgîrcit, foarte meticulos și tacticos, cum îl arată, de altmintrelea și lungă, uscata, pleoștita figură, care nu e de loc a unui ușuratec poet al amorurilor ilicite. În acest timp regulă el și afacerile de familie, împăcîndu-se, la 1805, cu sora sa Mărioara, pentru zestrea mamei lui vitrege Safta Sturdza ⁶. Tot la 10 Februar se înțelegeau ei și în privința moștenirii tatălui ⁷.

La această dată el era Comis. De la 1806 până la încheierea păcii din București, adecă în tot cursul războiului ruso-turc, el fu ispravnic de Tecuci. După doi ani de mazilie, el căpătă la 1814 sarcina de Vornic de poliție, pe care o ținu până la sfîrșitul Domniei lui Scarlat Calimah. Pe atunci, la 1817, îl vedem

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. XLVI/111.

² *Ibid.*, doc. L/151. Cf. acte din 1817 și 1818 pentru averea ei personală, *ibid.*, doc. XLVI/60, 65 și 106.

³ Acesta primi τροφή, ανατροφή και διδασκαλία de la Serdarul Chiriac Triandafil; *ibid.*, *Correspondențe diverse*, 1663-1849, p. 191.

⁴ *Ibid.*, pp. 170, 171, 173, 181, 191, 192, 264, 277, 305, 306.

⁵ Prefața citată.

⁶ Bibl. Ac. Rom., doc. XLVI/80.

⁷ *Ibid.*, doc. L/145.

ocupându-se de reclamațiile prezentate de familia Razu pentru «o zgardă cu on leftu soare», *χαρκάκι με ήλιον*, vîndută odinioară lui Manolachi de Ecaterina Răzoaia. El era și episcopul surorii sale văduve ¹.

Supt Mihaï Suțu, fu Vornic de Aprozi, de la 1819 înainte ². Pe timpul tulburărilor, el se dădu de partea Mitropolitului, al cărui frate, Vornicul Șerban, îl numește «vărul Costachi Conachi» ³. El nu întovărăși însă deocamdată pe Veniamin în exiliul său, ci rămase la Iași, de unde scria «verilor» săi în Octombrie și Novembre 1821, dîndu-li știri despre planurile politice ale *ciocoilor* și despre evenimentele zilnice ⁴. Neconvenindu-i biruința partidei boierilor mărunți, a turcofililor din rangurile mai de jos, el nu voi să servească dintru întăiū pe Vodă Sturdza, Domnul pămîntean, și merse să întilnească, la instalarea noului guvern, pe Veniamin în Basarabia. Aici se așeză la moșia Sîngera și fu primit în audiență de Țar cu prilejul întrevederii de la Cernăuți ⁵.

Întors în sfîrșit, la 1823, el fu numit, pentru cunoștința sa de franțuzește și cultura sa, president al departamentului Afacerilor-Străine ⁶. La 1824, îl găsim purtînd titlul de Logofăt ⁷. La 1827, după ce părăsise departamentul, el fu pus iarăși în fruntea lui ⁸. Dar războiul izbucni între Ruși și Turci în anul următor.

Rușii, al căror partisan fusese totdeauna, îl numiră, pentru cunoștințele sale de drept ⁹, în comisiunea de alcătuire a Regulamentului Organic. El, hotarnic emerit, fu și unul dintre membrii comisiunii de delimitare de după 1829. O răscoală țerăneasă izbucnind în 1831, înainte de retragerea oștilor împărătești, el

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. XLVI/77; *Correspondențe diverse*, 1663-1849, pp. 170, 171, 181. O consultație de drept cerută unui A. N., *ibid.*, p. 277.

² Prefața citată.

³ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 389, N° 341.

⁴ V. *ibid.*, p. 169, N° 182; p. 172, N° 187; p. 174, N° 191; p. 362, N° 407; p. 389, N° 431; cf. *Buciumul român*, I, p. 66.

⁵ Prefața citată. E însă o poesie datată de acolo, 1821; p. 119 și urm.

⁶ Hurmuzaki, X, p. 262, N° 342.

⁷ *Uricariul*, VI, p. 317; Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 406-7; Hurmuzaki, X, p. 590. În cel d'întăiū loc se pomenește moșia lui, Hulubești.

⁸ Hurmuzaki, X, p. 409, N° 495.

⁹ V. mai sus. Consulul frances îl numește: «*prétendu légiste*».

fu printre boierii trimiși pentru a o potoli¹. În același timp, el lucra și la traducerea codului civil².

Atâtea onoruri și atâtea servicii, faima sa, conștiința inteligenței lui deosebite, numele ce purta și averea ce adunase îl făcuseră să poftască și el Domnia, pe care erau s'o deie, în nouele forme de alegere, patronii săi, Rușii. Dar Mihaï Sturdza îi fu preferat, și candidatul învins făcu, natural, opoziție învingătorului, fără a refusa însă locul de epitrop la Sf. Spiridon³.

Era foarte bătrîn la anul 1848, ale cărui împrejurări i se părură negația orîi cărei judecăți sănătoase, un groaznic atentat contra principiilor eterne de cîrmuire. În Ianuar 1849, era cu totul slăbit și cu picioarele înghețate de moarte: «un scheletu răzemat pe cîrja lui», își lua rămas bun de la sexul frumos pe care-l servise toată viața, prin versuri ca acestea:

Amoriu, la a ta putere de-acum nu mă mai închin,
Na-ți și arc, na-ți și săgeată, na-ți și ghimpul cu venin, —
Căci la invalizi ca mine ele nu se mai cuvin.

În luna următoare, la 4 Februar, un atac de astmă îl răpunea, la moșia sa Țigănești, unde cîntase și ultimele lui versuri către zeul Amor⁴. «Era», ni spune un consul străin, «un om simplu în apucături, întăiū foarte rezervat, apoi foarte încrezător»⁵.

Aceasta e viața lui Costachi Conachi, viața unui bun gospodar, unui cultivator excelent, unui funcționar harnic. Pasiunea n'a influențat întru nimic cariera sa cu totul normală, care a fost aceea ce se cuvenia s'o aibă un boier moldovean din familia, cu averea și cu creșterea sa. Dacă e o viață în care poesia să se fi amestecat mai puțin pentru a o îndrepta saū rătăci, saū pentru a o îndrepta, rătăcind-o, e a lui Costachi Conachi.

Ceia ce n'ar dovedi că n'a fost un poet. *Alătura* cu omul, de multe orîi trăiește poetul, fără să aibă legături unul cu altul. Saū unul poate fi în antagonism cu cellalt: omul omorînd pe poet saū poetul omo-

¹ Hurmuzaki, X, p. 453, No 549.

² Prefața citată. Conachi își zicea și cavalier, fiind decorat cu vre-un ordin rusesc; Xenopol, *Ist. și gen. fam. Callimachi*, p. 293 și urm.

³ Prefața citată.

⁴ Prefața citată.

⁵ Hurmuzaki, X, tabla, la acest nume.

rîndu-și tovarășul. Vecinii pot să nu se vadă între dinșii, pot să se dușmănească între sine. Oamenii cu totul imorali au scris versurile cele mai curate și mai înalte, personajii vulgare în aparență s'au ridicat, în intimitatea cugetului lor, făcută nemuritoare în poezie, la culmi extraordinare de distincție sufletească, și, pe de altă parte, glasul unor cetățeni model, cu moravuri fără greșală, a sunat nespus de vulgar, de răspingător în opera lor literară.

Dar, din nenorocire, n'a fost cazul pentru Conachi. Sau, mai bine, tonul poeziei sale e cu mult inferior tonului moral al vieții, înălțimea ideilor sale exprimate în versuri e mult mai pe jos decât înălțimea ideilor practice, despre țară, despre cultură, despre limbă. El era, după viața sa și după fragmentele sale în prosă, după ce ni s'a păstrat din corespondența lui, un om foarte cuminte și înțelept, pe cînd poezia lui e aceea a unui ștregar de rînd.

Nu cunoaștem traducerile lui Conachi, și totuși Zaharia Carcalechi-l pomenia în 1822, nu numai ca pe un iubitor de cultură, ci ca un harnic traducător. Singurele lui tălmăcirii tipărite sau al căror manuscris să fie cunoscut, sînt *Matilda* și cele în versuri din poeziile apusenii: mai ales din corectul, impecabilul Pope, care-i era cunoscut de sigur numai în traducerea francesă, de Dufresnel, a *Epistolei asupra omului* și din imitația francesă de Colardeau a *Epistolei Heloisei* ¹.

Hotărnicii va fi făcut multe acel care ni-a lăsat și o însemnare a cuvintelor usitate în arta aceasta ², dar aceasta nu e literatură. Scrisorile acestui meșter în ale condeiului trebuie să fi fost interesante, și e regretabil că ele n'au ajuns până la noi, afară de interesantele sfaturi către doi miri ³.

Ni-au rămas însă de la dînsul două tratate în formă de scrisori, dintre care unul, din 1822, foarte bine scris, feliicită și îndeamnă pe noul Domn al Moldovei, Ioan Sandu Sturdza, «Împăcătoriul» și Reformatorul. Cel de-al doilea e adresat Mitropolitului Veniamin, fiind un răspuns la întrebări puse de luminatul cleric

¹ Nu știm de unde sînt luate Epistola lui Hero către Leandru, a lui Ovidiu către Iulia. Cit despre bucata «Cruzii Elini cu jertfe», ea pare luată din vre-un imitator frances al epicilor greci. Cf. *Serb. școl.*, p. 306; *Conv. lit.*, XXII, p. 289.

² Ed. Șaraga, p. 342 și urm.

³ *Ibid.*, p. 339 și urm.

vestitului cărturar. Data e foarte tîrzie: 1837, dar ideile de aici trebuie să fi fost, mai mult sau mai puțin clare, ale tînărului Conachi de'naintea anului 1821.

Scrisoarea atinge puncte din cele mai însemnate cu privire la dezvoltarea limbii și culturii românești, pentru propășirea că- rora ajutase după puteri bătrînul. Întăiū, se ocupă de problema limbii literare, care pe acel timp evolua tot mai mult către artificialitate, către prefacerea din rădăcină după norme străine.

Aceasta i se pare primejdios lui Conachi. Înțelegînd că de fiice cuvînt care a fost adoptat de popor, s'a legat în curgerea vremilor o fărîmă din sufletul neamului, pe care ai înstrăina-o lepădînd cuvîntul, precum cu vorba străină aduci neapărat și ceva din sufletul altui neam, — Conachi se declară conservator în materie de limbă. Fie de orî-ce origină, cuvintele pe care timpul le-a făcut ale noastre, să rămîie, iar acele care vor trebui introduse — căci «cu cît gîndirea minții își întinde crugul ideilor și le lămurește, cu atît și limba merge sporind» —, acele neologisme să fie luate de la Romani, de la Romaniū noi din Ardeal, dar nu fără schimbarea aceasta: «moldovenirea pe teapa graiului nostru», care li va consacra adopțiunea ¹.

Ideile acestea asupra limbii sînt, cum se vede, foarte cumpătate și înțelepte, și acest poet judeca bine firea limbii în care scrisese. Asupra civilizației nouă a Romînilor părerile lui, cuprinse în aceiași epistolă, sînt cel puțin tot așa de interesante.

Pe dînsul năpădirea neînfrînată a curentelor europene, primirea pasionată a elementelor strălucitoare din cultura Apusului, lepădarea cu bucurie a credințelor, obiceiurilor, modelor, cu care fusese crescut el, pe care le urmase el și, împreună cu dînsul, atîtea alte generații, această prefacere *à vue* îl neliniștește. Neliniștea aceasta nu iea înfățișarea comică pe care o întîlnim de obicei în asemenea împrejurări la un spirit slab, și e de luat aminte că în judecarea acestor lucruri, care-l interesaū puternic, poetul oftărilor e un prosaist măsurat și cuminte.

¹ Mai puțin serioase sînt celelalte două *canoane*: potrivirea sunetului cu ideia și preferirea cuvintelor scurte. Conachi mai credea folositoare și instituirea, în ambele principate numai, de comisiuni «închegate de bărbați buni scriitori», care să se ocupe de limbă, să se înțeleagă între sine și să pregătească ast-fel și înființarea a «uneiași de o potrivă pravilă a principatelor».

Luî i se pare — și, după ce ne-am îmbătat de occidentalism, începe a ni părea astăzi și celor mai buni dintre noi —, că o transfusie de suflet nu se face într'o clipeală.

El condamnă «oarba grăbire cu care am socotit să cîștigăm luminile fără a socoti că niște ochi ce es dela întuneric, trebuie pe încet încet să se deschidă». El prevede că din acest proces de transformare nu va ieși un popor superior în întregimea însușirilor sale, un popor echilibrat, cu ființa armonică, și gicește ce trebuia să fie timpurile noastre.

În adevăr, zice el, o civilizație are două părți: partea de lumină ale sufletului și partea de înfrumusețări ale inimii. Cunoștințele se pot învăța mai răpede, dar opera de civilizare nu e terminată cu aceasta; trebuie dobîndite acum virtuțile, pe care se razimă viața unei națiuni, și virtuțile acestea nu se comandă din străinătate, ca o rochie de mătăasă, un roman sau o carte de popularizare științifică. Și spre dobîndirea acestora trebuie să se îndrepte toată atenția poporului care se schimbă. A proceda alt-fel, — spunem noi și credea el fără îndoială, — a se declara mulțămît, cînd cunoștinți superficiale s'au răspîdit în oare-care strate superioare ale poporului, înseamnă a face ca Negrul care preferă, din ce aduce Europeanul, zgarda de sticlă peștriță Bibliei și, puind pe cea d'întăiu pe trupul său gol, crede că este de aceeași ființă cu misionariul.

Civilizația a ajuns pentru Romîni, arată el, cu multă dreptate și multă poezie, «ca un sburător ce aŭ femeile smintite, cele cu ochii la dînsul tipărite, ce îndrăgesc, îmbrăçoșază și sărută o neîntropare». Și mai departe; «Ce trebuie să fie la noi civilizația? Și la aceasta vă aud răspunzînd: moralul, moralul și iar moralul, căci ce ar folosi să știm cîte sint în văzduh, în cer, pe pămînt și în mări, cînd am trăi în strîmbătăți, am jăfui, am prigoni, am învrăjbi, adică ne-am face mai răi decît am fost?» Se pot spune mai bine aceste mari adevăruri, pe care atîția «civilizați» de astăzi nu le zăresc măcar, în mîndria lor zădarnică, pe cînd le vedea atît de limpede înnainte de 1840 bătrînul boier Conachi?

Ideile acestea determină și educația pe care, în aceeași minunată scrisoare, o recomandă poetul compatrioților săi. El înțelege bine că la trecut Romîniî nu se puteau întoarce, că pentru dînsii cunoștințele erau o nevoie, că, din nenorocire, vechile în-

sușiri ale inimii, strâns legate de o viață liniștită și patriarcală, erau pentru totdeauna pierdute și că *alte* însușiri morale trebuiau puse în loc. Morala nouă — ca și cultura nouă — trebuia să vie din imitația străinilor. Și el se gîndește cari dintre străini merită mai mult să ne îndreptăm după dînșii.

Traducătorul de versuri franceze, ucenicul vulgar al eleganților spuitoari de nimicuri din saloanele parisiene, e *contra* culturii franceze. Aceasta o rezervă unor anume clase din poporul său, care în majoritatea lui trebuie să se pătrundă de spiritul unei altei civilizații, utile și supt raportul practic: civilizația germană. Findcă, spune el, temeiul acestei civilizații, al cărei scop e fericirea, nu strălucirea și dominația asupra altor neamuri, «se vede în moral și în fapte, iar nu în spulberul ideilor».

Noi am ales «spulberul ideilor»: le știm pe toate, ne lăudăm cu toate, nu credem în nici una. Cultură proprie nu ne-am format, pe cea străină n'am știut să o potrivim cu nevoile poporului nostru și s'o coborîm decî în adîncimile lui; în inima noastră am zdrobit un altar, dar nu pentru a ridica altul. Cu cît era superior ca suflet inteligenții romîne de astăzi simplul boier Conachi, care predică la bătrînețele sale virtuțile căminului și cultura inimii, care sfătua iubirea de țară, iubirea de casă, iubirea de adevărata cultură! Acel Conachi binefăcător și milostiv, care vedea în săraci pe «Dumnezeu în haine strențuroase».

Dar o întrebare se pune. Cum se împacă acest Conachi, Conachi din cele două scrisori pe care le cercetarăm, cu liricul Conachi, cu acea quinsetență a libertinagiului vulgar, pe care vom cunoaște-o și zugrăvi-o și mai jos?

De ce această nepotrivire? Pentru că, întâi, el a crezut de nevoie să deie forma poetică numai unei restrînse părți din viața sa sufletească și pentru că, pe urmă, a repetat ce văzuse scris de alții.

Să lămurim aceasta mai bine.

Conachi va fi fost, în sensul său de rusofil și de ambițios, un patriot bun. Dar, cînd un patriot bun e un *poet* adevărat, patriotismul său nu e un biet patriotism sarbăd de clopotniță, ci în graiul lui aspirațiile tuturor capătă o strălucire și o putere care le face să apară nouă și, ridicîndu-se sus, cu aripile puternice de visionar, el descopere perspective care uimesc, mîngîie și în-

deamnă poporul pentru care cîntă poetul. Dar Conachi e poet numai prin ușurința cu care poate da o cadență, un ritm unor cuvinte comune, care exprimă o idee ce poate fi a orî-cuî. Patriotismul său stă în a slăvi Domnia lui Alexandru Moruzi și în a vesteji, odată în viața lui :

Politica cea vicleană ce aū toți Grecii din fire,
Și Fanarul care arde seul topit cu cruzime
Și nevinovatul sînge al zimbrului cu prostime,

— aceasta firește, după ce «crocodilii din mare» nu mai ocupă și nu mai încunjură tronul moldovenesc pentru a răspîndi binefaceri asupra boierilor de țară cu pricepere pentru interesele lor.

În tot ce a scris Conachi nu se zărește măcar că el a înțeles schimbarea ce se petrecea în poporul său, că a trecut cu ochii peste hotarele vremelnice, că s'a simțit Român, membru al unui popor numeros, cu originea glorioasă, cu un vrednic trecut de luptă, cu dreptul la un viitor altul decît guvernul prin consuli.

Conachi a tradus, a tradus binișor, corect în orî-ce cas «Încercarea asupra Omului» de Pope, care e o bucată filosofică, în sensul veacului al XVIII-lea. Dar el, pentru dînsul, n'a făcut filosofie, nici acea filosofie încoherentă, acea jonglare cu banalități abstracte, care era în gustul timpului. Despre problemele mari ale vieții n'a avut cea mai mică idee, și n'a simțit decî nici nevoia de a li da o soluție. Cetitor al cărților franțuzești din secolul al XVIII-lea, el nu va fi fost un creștin convins, un bun pravoslavnic, dar, în materie de metafisică, i se părea că printr'aceasta și-a făcut toată datoria, că a gîndit destul. Omul e «slabă ființă» și «lumea stă pe o schimbare», — și cu atîta se mîntuie ideile filosofice ale lui Conachi.

. Traiul lui a fost un traiu mulțămit de om bogat, de om cu trecere, de înnalt dregător, care putea să se gîndească și la cuca Domnului. A fost, de sigur, mai fericit decît Ianachi Văcărescu. Dar fiecare-și are partea de dureri, și de ele n'a fost cruțat nici Conachi. Totuși, cu o singură excepție, nici un strigăt venit din inimă nu se găsește în multele lui versuri. Sau e durere reală în plingerea pentru moartea tatălui său, în care trec pe dinaintea noastră surorile

Cu minile răstignite,
Cu zulufii rășchirați,

saŭ în tinguirea pentru moartea rudei sale Vasilică Balș? Saŭ, dacă durerea a fost adevărată, nu era poetul care s'o facă simțită și pentru noi!

Însă Conachi e cunoscut mai mult ca poet erotic. Să vedem cum apare iubirea din poesia lui.

Sînt persoane care aŭ întrebunțat timpul lor pentru a fixa perioade în viața amoroasă a Logofătului Conachi. Acei oameni harnici saŭ acei cunoscători ai timpului în care a scris poetul aŭ fixat pentru îndemănarea noastră numele de familie al iubitelor poetului nostru. Știm mulțămită lor cine era Zulnia, și am putea ști, căutînd mai bine, cine era Istili și cine era Marghioala și celelalte *ipochimene* feminine, celelalte strămoașe, atît de crude la început, atît de miloase pe urmă — Conachi avea doar lira pentru a săvîrși minunata schimbare —, către care s'a ridicat fumul tămîii poetice a Logofătului moldovean. Știm cum s'aŭ început și cum s'aŭ terminat aceste dragoste.

Ele ar putea să fie interesante dacă simțirea eternului îndrăgostit ni s'ar fi transmis într'o formă originală, într'o personală formă de artă. Prin sine fiecare din acele persoane n'are nici un drept la atenția noastră; prin Conachi cu atît mai puțin. Toate dragostele bietului om și sărmanului poet samănă cu desăvîrșire. Oftări preliminare, un trivial cîntec de triumf, cu obcenități ca podoabe, iar, la urmă, dacă intervine moartea saŭ despărțirea, oftări finale, retrospective, scărmanături tragice de barbă boierească.

Și nu se cîntă așa dragostea care devine nemuritoare pentru cîntecul în care a fost cîntată. Aceia nu e un accident de ștregărie, o petrecere, ci unul din acele sentimente care domină o viață, o ridică la înălțimi neprevăzute, o coboară mai jos decît ori-ce așteptare, o reface saŭ o distruge. E un sentiment mai puternic decît iubirea de sine și mai curat decît iubirea de Dumnezeu, — și acel sentiment e așa de puternic și de curat încît ține miș de ani în marmura artei și purifică miș de suflete care-și află răspunsul, sfatul și mîngîierea în opera poetului.

Saŭ, dacă poetul nu e un purificator sublim, ci un *amuseur*, un înșeninător prin glumă, — gluma aceasta de iubire trebuie să fie un zimbet discret și respectuos, și nu un hohot de rîs batjocoritor. Atunci cetitorul zimbește și el, uitîndu-și de năcazuri, la cetirea glumei, și nu se indignază înaintea trivialității sălbatece.

Căci ceia ce salvează poesia artificială a secolului al XVIII-lea e eleganța. Oamenii ce ni se înfățișează nu sînt oameni, sentimentele lor nu sînt sentimente, ideile lor sînt mai ușoare decît fulgii de zăpadă, acțiunile lor convenționale ca un salut în trei timpî sau incoherente ca un vis. Dar aceste păpuși, aceste fanatoșe, în care nu putem vedea o omenire mai puternică, mai logică sau mai curată, răscumpără toate lipsurile lor, marea lor lipsă de realitate prin eleganță. Nicî odată nu s'a scris cu nuanțe mai multe și mai fine, cu o mai măiastră alegere a cuvintelor, cu o mai meșteșugită mlădiere a frazei decît atunci, în secolul al XVIII-lea. S'a atins în acel secol culmea frumuseții artificiale: colori rare de flori de mătasă și catifea, mirosuri de parfumuri complicate, proporții minuscule de statuete delicate. O literatură născută, nu în aerul viu și sănătos al cîmpiilor, parfumat de florile lui Dumnezeu și răcorit de vînturile înălțimilor, ci în atmosfera amețitoare a unui salon ales, pe care-l parfumează esențele de toaletă și de batistă și-l răcoresc evantaliile de dantelă, îndobite de pictori măiestri.

Născută supt influența poeziei apusene, cum am văzut numai a acestei poezii, poesia românească din secolul al XVIII-lea, — acea de până la 1821 adecă : a Văcăreștilor ca și a lui Conachi, — are toate defectele modelelor, fără să aibă vre una din însușirile lor. Pe cît e de bine crescut, de îndămănat, de ușor în mișcări modelul, pe atîta ucenicul e de stîngaci, de brutal, de bătăranos. Unul ni presintă, incapabil fiind de poesia adevărată, o prosă aeriană ; cellalt trîntește înaintea cetitorilor o prosă de toate zilele, în care pregătirea literară produce numai jalnice efecte de pedantism.

Să vedem acum exemple.

Conachi are ideie că sînt două feluri de iubire: «dragostea curată» și «cealaltă trupească», și le-a simțit pe amîndouă. Dar a simțit mai des pe cea din urmă, și de dînsa mai mult îi place să ni vorbească.

Lucrul se manifestă la dînsul printr'o «îmbulzire

Ce aduce la om pofta, care i-au dăruit firea».

Bărbosul personagiu devine atunci melancolic, nu doarme :

Zori de ziuă se revarsă
Și eu ochii n'am închis, —

Cum să-î închid dacă varsă
Șiroaie de foc aprins;

el cerșește, se milogeste, scîncește către respectiva «fetișoară», care e de cele mai multe ori o boieroaică cu zulufi, mai mult sau mai puțin «rășchirați» :

Catinco, fii milostivă!

El «cade cu lacrimi la poale», «se sfîrșește», declară, zburlit din tot prisosul barbei sale, că

Toate sînt nesimțitoare
Și pe pămînt și în cer,

strigă furios: «Mor iubito, vin la brațe», și, cînd ea nu consimte, chiamă — vorba merge! — moartea, care nu vrea să vie:

La ce-am ajuns, vai de mine!
Moarte strig, moartea nu vine;

amenință — dar cine-l crede? — că «singur vrea să se omoare». Străbuna — Casandra, Anica, Luxandra, Elencu, Marghioala —

Iar voi, minî ce-ați dat paroaia,
Că m'a iubi o Marghioală —,

Mărioara, Maria, cîte sînt pînă la cincî dintre ipochimenele cu aceste nume — nu se împotrivesc mult timp pasiunii vulcanice a tînguitorului ișlicar și, văzîndu-l «ca un cerb săgetat tare», în desperarea acrostichurilor, se *milostivește*.

Atunci, pieptănîndu-și barba de boier mare, Conachi, care se alintă pentru ocașie în «Ikanok», mulțamește după cuviință, dacă nu după importanța și caracterul extraordinar al sacrificiului. Explică înțelesul tainic al *veriguțelor* cu «parolă de amoriu», înalță meritele «umbreluții», care

Umbrește un obrăjel
Plin de nori și frumșel.

Dar de cele mai multe ori «poetul», ca un portărel în exercițiul funcțiunii, face cel mai nerușinat inventariu al farmecelor iubitei sale și se dedă la complimente bătărești de scrînciob. El enumeră «gurița rumână ca un rubin», «pieptul făcut de crin». Nu-l urmăim din respect pentru cetitor.

Iar a patra zi pe brațe-î adormiiu și o uităiu,

zice Conachi, triumfător și ușuratec, zglobiū — cu douăsprezece

anterie, o boccea de șaluri pe el și coșcogeamite castron în cap! —, la sfârșitul uneia din bucățile sale.

Așa făcea, de sigur, totdeauna. Și pe urmă începea altă intrigă, pe care o conducea după același cod al perfectului cavalier moldovean de la începutul secolului.

Așa scrie totdeauna? Nu simte odată mai delicat? Nu se exprimă odată mai gentil?

Mai totdeauna. Puțină eleganță se găsește poate în *Dorul*, un *envoi* după moda francesă :

Un trandafir ți-am ales
Din florile ce-am cules
Cu mâna mea azi în zori, —
Și ți-l trimet, îndrăznesc,
Ca un semn că te doresc
Într'un ceas de miî de ori.

Și încă și aici găsește mijlocul de a strica efectul cu o banalitate greoaie, care formează «răspunsul» :

Nu știu floare este asta ori amor prost în strae,
Căci cu mirosul odată sloboade foc și vâpae....

E iarăși vechiul Conachi !

Totuși omul acesta a iubit odată, durabil, serios și adinc. Data aceasta sentimentul a fost destul de puternic pentru a-i face educația, pentru a-i da un oare-care talent, pentru a-i înălța ființa, semnul după care se cunoaște o pasiune nobilă. Când vorbește de *acea* femeie, e cuviincios, plin de respect, mișcător. Zgîrcitul, lacomul de bani a consimțit să ieă pe săraca văduvă a lui Petrachi Negre, Smaranda Donici—Zulnia din versuri — și a dus o lungă luptă contra rudelor sale, care se împotriviau. Iubirea aceasta a ținut îndelungați ani de zile și, începută pe la 1810, nu s'a terminat de cât cu moartea Smarandei, doi ani după căsătorie, în 1831.

Iată în ce termeni aleși vorbește el de prietenia care a fost prologul acestei dragoste sincere :

Nu cu focul acel înfierbîntătoriu,
Ce-l fulgeră și-l aprinde numai aprigul amoriu,

o iubia el întâiu, cînd scria acel foarte frumos și mișcător vers :

Căci, pierzînd a mea viață, pierd mai mult, te pierd pe tine,

nu cu iubirea de care dă dovezi față de cocoanele din martirogiul său,

Ci cu para acea lină, acea dulce la simțiri,
Ce, viind din potrivirea ce pot avea două firî,
Trage, pleacă și supune pe om fără vicleșug
La o singură ființă, de curat prieteșug.

Cînd din această prietenie,

Dragoste și pace și rîvnă fără temut,

se ridicară, spre uimirea și spaima fericită a celor două naturi
asemenea, flacărele patimiî, el le-a cîntat în alt ton și cu alte
cuvinte :

Am iubit-o pîn la suflet, și, în nebunia mea,
Dumnezeu, noroc și lume pentru mine era ea.

Și cununa de poezie pe care o pune pe fruntea moartei iubite,
nu samănă cu podoabele obișnuite de falsă melancolie :

Ah te-ai stins, dulce lumină, din zarea ochilor mei...
Fața ta părea că rîde, liniștită de păcate.

După ce am spus atîta rău despre Conachi și despre simțirea
timpului său, să încheiem cu această frumoasă expresie a unei
dureri adînci și curate ².

¹ Pe năvălie, 1831, Octomvre 15.

² Versurile au fost tipărite întăia oară de fata lui Conachi. Ele au fost reproduse prin îngrijirea lui Miron Pompiliu și cu o prefață biografică de d. Vogoridi Conachi, în ediția Șaraga. Desfăcută în două volume, cu o singură paginație, ea a fost apoi încorporată în biblioteca populară a acestor librării. — V., pentru el, și notița lui Costachi ~~Negruszi~~ în *România literară* pe 1855.

- X⁴ -

Triumful spiritului nou: Asachi și Lazăr.

Putem să punem alături numele acestor oameni, cari, fără să se fi cunoscut, fără să se fi apreciat unul pe altul, au lucrat pentru același scop și au fost aceia căroră li era rezervat norocul de a-l atinge.

Unul era drept Romîn din Ardeal, cellalt era Moldovean numai în a doua generație, fiind dintr'o familie galițiană, probabil de origine armenească. Unul era un teolog sărac și a murit purtînd numai titlul, glorios pentru el, de «dascăl»; cellalt, fiul unui influent prelat, s'a ridicat în ierarhia oficială, a fost Agă, o persoană respectată de cîrmuitorii de pe vreme, șeful învățămîntului public din Moldova. Unul n'a trecut de vrîsta bărbăției, celuilalt îi era rezervată o lungă bătrîneță multămită, luminată de o mare reputație. Unul n'a scris decît versuri de ocazie și cărți elementare de școală, cellalt a fost nuvelist, poet, un fruntaș al literaturii românești din timpul său.

Și totuși o asemănare decisivă există între carierele lor. Dacă e însemnat Asachi, dacă merită recunoștința noastră și a cîtor generații românești se vor mai succeda, nu e pentru nuvele, nici pentru versuri, cu atît mai puțin pentru norocul ce l-a avut ca om, orî pentru timpul cel îndelungat cît s'a exercitat acțiunea lui,—căci acestea nu atîrnău de la dînsul. Îi sîntem recunoscători pentru că a făcut opera îndeplinită de Lazăr dincolo de Milcov: pentru că a dat ideile naționale, ideile nouă de regenerare, care formaū până atuncî, în principate, apanagiul cîtorva cărturari răzleți, ca basă a culturii, pentru că le-a coborît în școală, pentru că ast-fel, făcîndu-le să incolțească în sufletele tinere, a schimbat spiritul tuturor.

Le-a adus de unde le adusesese și Lazăr, dar *direct*. Evanghelia dascălului din Avrig fusese revelată la Roma și venise prin Ardeal. Aceiași Evanghelie o primise Asachi în Roma iarăși.

Și calea pe care o urmară pentru a întări în credință pe șovăitori, pentru a învinge pe dușmani și a trezi sentimente bune în inimile nehotărîte, a fost aceeași. Aū venit ca ingineri, și de hotarnici aveau nevoie boierii, de hotarnici cu cari să se poată înțelege, cari să știe limba țerii, să poată cere informații și redacta acte într'insa. Naționalismul a trecut pe lângă matematică, în învățămîntul unuia că și în al celuilalt.

Dintre ei doi însă, cu toate că, luînd întreaga activitate a lui Asachi, mai mult i se datorește acestuia, cel mai simpatic e Lazăr. Versurile lui sînt rele, dar toată ființa lui era transformată, spiritualizată de idealul pe care-l represinta, căruia i se consacraseră. Graiul lui era mai cald; în învățămîntul lui era mai multă iubire. Ceî ce l-au ascultat cîțiva ani nu l-au uitat nici odată, și-au simțit totdeauna viața sufletească în legătură cu aceea a maestrului dispărut. Unul dintre dînșii, întăiul apostol, Eliad Rădulescu, o inteligență deosebită, a păstrat un cult pentru memoria «învățătorului».

Căci atita a fost: «învățătorul». Soarta, nenorocită pentru el ca om, fericită pentru amintirea lui, a făcut din el înfățișarea însăși a propagatorului ideii. Ce-a fost înainte de venirea ca propoveditor al cuvîntului de viață are așa de puțină însemnătate încît se uită; ce-a fost pe urmă, e prologul morții. Apare într'o aureolă de lumină, și, limpezind toate în jurul lui, se duce.

În sfîrșit, școala lui a rămas, precum fusese persoana lui, represintanta ideii naționale. În Iași se învăța românește în două școli, în care predau profesori însuflețiți de spiritul nou: Seminarul și gimnasiul. Dar nici una din două nu era considerată ca o școală națională înainte de toate și, după dispariția lui Lazăr chiar, la București se duceau Moldovenii pentru a primi botezul sufletului, pentru a li se transmite sfînta moștenire a Începătorului. Și cine se întorcea de acolo — am avut un exemplu, într'un bursier al Mitropolitului Veniamin¹, — era transformat pentru întreaga lui viață, era cucerit pentru totdeauna prin farmecul credinții, care strămută munții și întemeiază puterea popoarelor.

¹ V. mai sus, Literatura religioasă.

Se știe că, în 1775, Austriacii adăuseră la Bucovina propriu zisă o parte din raiaua Hotinului. La 18 Octombrie 1788, guvernul galițian ordonă unui episcop, probabil celui ortodox din Lemberg, să ia supt păstoria lui pe foștii supuși ai Sultanului din raiă¹. Pentru administrația efectivă, i se recomanda a face protopop peste dinșii pe preotul Lazăr Assakiewicz, care s'ar fi purtat bine pe timpul războiului, abia început, și ar fi meritat ast-fel încrederea principelui de Coburg, comandantul imperial².

La 26 Iulie 1795, același guvern galițian numia capelan și preot la spitalul din Lemberg pe Lazăr protopopul, în locul călugărului Paisie³.

Supt păstoria lui Veniamin, Assakiewicz, saū, cum începū a-și zice de acuma, Asachi, veni în Moldova, chemat probabil de acesta, care era preocupat și de reforma clerului său. «Urmînd la toate după cuviincioasa rînduială și dreptate și cu toată sîrguința silitoriū fiind», «chir Lazăr» fu făcut, la 6 Septembrie 1803, «protopresviter a toată Moldavia», mai mare decît toți protopopii, și căpătă și dreptul de a purta «cruce la piept și cu ipogonation, avîndu-și cinstea sa mai sus, între toți ceilalți protopopi și preoți ai aceștii de Dumnezeu păzite țări». I se dădea sarcina de a supraveghia clerul din capitală și de a participa ca membru la lucrările *duhovniceștii judecătorii* din nou stabilite, împreună cu economul Mitropoliei, sachelariul și eutaxiastul⁴.

La 1813, Mitropolitul, întors în Scaun, îi făcea darul unor căsuțe de locuit⁵. Bucovineanul Leon Lazul, care scrie lui Sofronie, archimandritul din Slatina, despre tulburările izbucnite în Iași la 1819, menționează rolul de acolit al lui Veniamin și de împăciuitor al «acelui minunat protopop Lazăr», care se deosebia de colegii săi, nu numai prin privilegiile ce cunoaștem, ci și prin darurile ce primise de la Austriaci și de la Ruși. El vorbește mulțimii «ca Demostenes», «ca din anvon»—și alții men-

¹ «Die unter die k. k. Bothmässigkeit gefallene Ortschaften der Chotmyer Raja.»

² «Den sich in dieser Kriegszeit wohl verwendeten und daher von gedacht Seiner Durchlaucht bestens empfohlenen Priester Lazar Assakiewicz.»

³ Bibl. Ac. Rom., *Trib. Iași*, IV, pp. 3, 4. Cf. Hurmuzaki, X, p. 598, N° XLIV

⁴ *Apendicele*.

⁵ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 352-3, No. 397.

ționează «meșteșugul ritoriei» ce posedă ¹, — merge la consulul rus pentru a-i cere să interviev, se expune gloanțelor Arnăuților, care făcură să cadă doi oameni lângă dînsul, și e, ca răsplată din partea guvernului, pus, după restabilirea liniștii, «supt politicesc arest la Mitropolie ²». În 1821, în fine, îl vedem în corespondență cu Veniamin adăpostit peste hotar ³. La această dată, el semna: «archimandrit a Mitropoliei Iașului».

Protoiereul Asachi a fost și scriitor în ceasurile pe care i le lăsaū libere ocupațiile lui administrative. Un bibliograf al literaturii grecești mai nouă menționează traduceri din Young, melancolicul poet al «Noptilor», și din Epictet, făcute înainte de 1818 de Leon Asachi ⁴. Leon era numele de călugăr al lui Lazăr. Cunoaștem două din traduceri, care au fost tipărite la Iași și Buda.

Cea d'întăiu e «Jucăreia norocului său istorisirea pentru prințipul Menșcicov», o traducere, la care a adaos, cum mărturisește, și «cuvinte» de la dînsul, «spre podoaba limbii și a bunii înțelegeri» ⁵. În dedicația către Mitropolitul său, protoiereul Lazăr amintește silințele ce-și dă Veniamin, «fără cruțarea sănătății, în tălmăcirea a fealiuri de cărți a celor de Dumnezeu însuflați Sfinți Părinți, spre folosul norodului aceștii christianicești țări». Din partea lui, convins că sînt de folos și unele «din politicesțile cărți», el promite, dacă i se va încuviința, să tălmăcească și alte «ithicești cărți», «cu care, îndeletnicindu-se iubitorii de cetire, patrioții limbii ruminești, să se îndeamne a fi următori strămoșilor săi Romani, a căroră măritele fapte până astăzi de toată lumea cu dreptate sînt lăudate».

A doua carte, «Bordeiul indienesc», după Bernardin de Saint-Pierre, e dedicată Vornicului Mihaï Sturdza, pe atunci inspectorul, «curatorul schoalelor publice și a seminariului de la Socola», pe care Asachi-l califică, și cu dreptate, de «a bunelor învățături și a limbii daco-romane ales protector».

Prefața de la această traducere e neobișnuit de importantă,

¹ *Ibid.*, p. 245.

² *Uricariul*, VII, p. 73 și urm.

³ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 425. Pentru «protoiereul Lazar Asachievicî» — i se zicea deci așa și după strămutare — v. și *Uricariul*, XV, p. 243.

⁴ Iken, *Leukothea*, II, p. 191.

⁵ Iași, 1816. De «prea-cucernicul protoierei a toată Moldavia», Lazăr Asachi.

și ni arată în archimandritul Asachi pe unul din cei mai luminați patrioți moldoveni, pe unul din adepții declarați ai școlii ardelenе, care înțelege ce se spunea peste munți și cu ce scop se spunea. «Știut iaste», scrie el, «că limba care o vorbim s'au urzit din acea latină întru o epochi cu acea italiană, franțeză, spaniolă și portogheză, care sunt astăzi mai învățate și armonioase limbii a Europii». În adevăr, izolată de celelalte limbii neolatine, ea a fost coruptă, «încît de abia se zărea o umbră de a ei strălucită înceapere». «Însă», continuă în versuri traducătorul:

«Îns'a ghintelor romane
N'a peri faimosul nume
Si voroave de-a lor viță
Înflori-va 'n toată lume».

Epoca presentă e o epocă de regenerare, ale cărei semne se văd în activitatea literară harnică și folositoare. «După cursul celor mai mult de o mie de ani vedem astăzi treziți și pe Romîni, cu multe opinteale sîrguindu-se în toate trei țeri ca să aducă limba lor la căzuta ei stare, prin carea să se lumineze compatrioții întru religioase și politicești învățături, ci până acuma să află în minele streinilor, ca o moștenire privileghiuită; de care numai cu multă iconomie ei ne împărtășă; de unde să trage vederata și trista a neamului înapoiare întru cunoștința celor ce i să cuvinea a ști, precum și a limbii de multe veacuri pruncie». Dintre acești străini, de sigur că esceptează pe Vodă, care era atunci — Prefața e din 1-iu Ianuar 1821 — Mihaï Suțu, «părintescul și luminatul domnitor», care va ajuta la dezvoltarea limbii și literaturii românești, «ca să crească la înălțimea înfloritelor sale surori». Și, dacă va obiecta cineva că limba e încă prea săracă, ea poate împrumuta totdeauna elementele de care are nevoie, de la limba latină, prefăcîndu-le după geniul său, sau le poate căuta în comoara vechilor cuvinte căzute în desuetudine. «De la maica limbii noastre și a le alcătui după caracterul ei, iar unele cuvinte ¹ a le înnoi din cărțile ceale vechi a Romînilor.» E întăia oară cînd în principate s'au agitat în chip serios aceste întrebări de origine, de unitate națională, de îmbogățire a literaturii, de complectare a limbii, care preocupau în rîndul întăiu pe scriitorii din Ardeal.

Din căsătoria sa cu Maria Nicolau, Lazăr Asachi avuse doi

¹ În text e «une în minte».

fi: Gheorghe și Petrachi, dintre cari cel din urmă era în 1833 president al Tribunalului de Botoșani¹.

Gheorghe Asachi s'a născut la Herța, în ziua de 1-iulie Mart 1787². Tatăl său, care se mândria cu mica lui minune și-i învoia să ție la Curte și mai târziu *engomît* de zile mari³, îl trimise în locul său de naștere, în Lemberg, unde de la vrîsta de nouă ani copilul învăță începuturile științelor în polonește, latinește și nemțește. La 1804, trecu la Universitate, și căpătă titlul de doctor în filosofie. Aproape în același timp, el luă diploma de inginer și arhitect, în care calitate a ridicat o casă la Lemberg.

Îmbolnăvindu-se, întrerupse ocupațiile; apoi plecă în Apus să-și completeze studiile. În Viena auzi la 1805 pe Burg, vestitul matematic. Și în timpul războiului el rămase, se pare, în Viena, învățînd și pictura.

Amiralul Ciceagov, numit chiar asupra încheierii păcii rusoturce, comandant al armatelor din principate ale Țarului, consimți, după rugămintea archimandritului Lazăr, să ofere lui Gheorghe Asachi un loc de locotenent în geniu. El refuză însă a se întoarce și merse la Roma, unde intră în legături cu guvernatorul frances al orașului și, încercîndu-se în versuri italiene, care fură tipărite în *il Campidoglio*, fu admis, supt numele de pastorală *d'Alviro*, în unul din multele cercuri literare sau *Academii* ale orașului⁴.

¹ Prefața Codului Calimah pe românește.

² Corectarea în atestatul Mitropoliei, publicat în Hurmuzaki, X. Asachi căpătă un certificat că nu e căsătorit, probabil pentru a anula căsătoria contractată după alt rit în Viena, pe timpul studiilor. Și biografia lui Gh. Asachi publicată în Iași la descoperirea statuii lui, și cea din Pumnul, *Lepturariu*, II, p. 130 și urm., dau anul 1788. Numai în cea d'întăi, care întrebunțează prefața lui Asachi însuși la Nuvelele sale istorice — și separat, Iași 1863 —, se dă data de lună. Cf. I. Negre, *G. Asachi, Viața, lucrările și scrierile sale*. Piatra, 1882.

³ Iorga, *Socotelile Fanarioșilor* (extras din *Economia națională*), p. 83.

⁴ Avem un carnet de studii al său, de la Roma (1809), cu deosebite copii după poeți de toate limbile, până și portugheși. Între ode și epigrame se furișează și această notiță: «Venerdi mattina 11 agosto 1809, tornando da caccia amorosa!» Ms. necatalogat în Bibl. Ac. Rom. Tot aici se păstrează, între stampe, un caiet al lui cu studii după antic (afară de un chip de Român în haine boierești și de o fată), tot din 1809. D. Tanoviceanu ni spune că în colecția d-sale se află cîteva copii în ulei ale lui Asachi din 1812, și că d. Abgar Buicliu din Iași posedă chipurile lui Lazăr Asachi și soției lui, tot în ulei.

Se întoarce în țară după restabilirea Domniei, știind multe și avînd multe și reale talente. Inginerul, arhitectul, matematicul, pictorul, doctorul în filosofie, care vorbea, pe lângă grecește și rusește, cele mai însemnate din limbile europene, era un poet. Dar nu un poet de felul lui Conachi, Beldiman și Compania, ci un adevărat poet din mila lui Dumnezeu, în jurul ideilor nouă și puternice ale căruia se cristalisa limba în forme de o frumuseță neașteptată.

Iată, în adevăr, cum cîntă acest tînăr și ce cîntă în același timp cînd Vornicii Alecu și Costachi scandau silabele ca niște boabe de mătăni sau intonau pe nas necuviințe pentru cocoane. Cînd, în *la Italia*, evoca trecutul de bronz al Romei,

ce în curs de ani o mie a stătut în biruință,

și în mijlocul căreia,

Ca un turn de fier, întreagă sta coloana lui Traian.

De la ruinele romane, gîndul îi trece la tinerele mlădiți ale trunchiului bătrîn, în care, fie solul bun sau rău, fie furtuni sau vreme prîncioasă, trăiește vechia și nobila sevă:

Cînd stejariul vechiu în codru e răpus de bătrînețe,
Din a lui mănoasă țernă cresc plăcute floricele.

Și între dărîmăturile, dintre care nu e una care să nu resume o pagină din fastele biruințelor fabuloase, se înfățișează pe dînsul, tînărul închinător al măririi străbune, care-și caută aici, la izvorul gloriei, puterea pentru a munci spre binele celor ce au izvorît cîndva de aici:

În astă grădin'a lumii, unde rostul dulce sună...
Un Romîn al Daciei vine la străbunî ca să sărute
Țerna de pe-a lor morminte și să 'nvețe-a lor virtute.

Cu tot atîta avînt, într'o limbă tot așa de nouă și pentru a exprima sentimente tot atît de înalte e scrisă bucata, căreia cu mîndrie-î face loc Lazăr în Prefața traducerii sale din 1821. E mai puțin cunoscută decît cealaltă și o reproducem aici întreagă:

Ceale neguri ce-s în rîpa Fleghetonului născute
A lor aripi întinsease preste-a Dachiei cîmpie,
Iar fantome-a rătăcirii prin un somn de trîndăvie
Ținea mult timp îngînată a Romînilor virtute.

Musele 'n nemernicie spăimîntate-umbla și mute,
 Ne 'ndrăznind idioma patriei din cenușa ei să 'nvie.
 Numai Zefîrul și riul cu 'ntristata armonie
 Îngina, gemînd, a patriei strălucirile pierdute.

Însă Pronia 'ndurată ne-aū sfărmat fatale fiere,
 Și în zare-acum răsare dulcea zorilor scînteie,
 Ce pre soarele vestește de la depărtate sfere.

Ș'așteptînd Moldova ziua cînd văzu raza înteaia,
 Înnălțînd spre stele ochii c'un suspin de mîngîiere:
 «A 'nvierii mele», zis-aū, «ziua 'ntîiū va fi aceia».

Se poate zice fără exagerare că până la Grigore Alexandrescu și Eminescu trecutul nostru n'a mai fost evocat cu această putere și cu acest farmec. Și se poate zice iarăși că pentru Asachi activitatea-î poetică de mai târziu a fost o continuă decădere. Culmea o atinsese — ceia ce nu se întîmplă rare ori la poeți — cu scrierile sale d'întăiū ¹.

În 1812, se dădu tînărului Asachi un loc la departamentul Afacerilor Străine, și poate tot pe atunci își arată meșteșugul de architect clădind casele doamnei Elena Sturdza Pastravanu. Dar, încă din 15 Novembre 1813, Mihaï Sturdza făcu să se aprecieze de colegii săi, epitropi ai școlilor, și de Domn, cunoștințele de inginerie ale tînărului Asachi și creă pentru dînsul la școala Domnească o catedră de aritmetică și geometrie practică, cu limba de predare românească.

Școala Domnească era, firește, o școală de elinește. Învățatul boier Constantin Negri sfătuiuse pe iubitorul de învățatură Scarlat Calimah să reformeze această Academie, care era în decadență pe urma războiului. Întîmplîndu-se a se retrage bătrînul dascăl Ștefan Duca, locul său de *protodidașcal* fu oferit unui Grec ce făcuse studii în străinătate, unde luase titlul de doctor în filosofie și fusese agregat la Academii străine: Dimitrie Panaiot Gobdelas. Acesta, care se pregătia să plece iarăși la Viena, se înduplecâ să rămîie pentru a preda, fiind și director, algebra, geometria, trigonometria, mecanica, idraulica, optica, astronomia,

¹ Poesiile regretabile, ca aceia către Țar, visitînd Basarabia, și cele ridicule, ca aceia pentru «sborul aerostatic» al «Madamei Blanchard» strică din nenorocire, în colecțiile de mai târziu, efectul acestora.

fisica, logica, metafisica, cosmologia, psihologia, teologia, fisica și etica. Gobdelas avea multe titluri, dar trebuie să recunoaștem că se și îndatoria la multe. Contractul fu semnat la 21 Mart 1816 ¹.

Gobdelas găsi deci pe Asachi în școală, unde avea patru odăi, în care ținea și pe acei feciori de boieri din provincie pe cari părinții i-i încredințase în deosebă. Era și bibliotecar al instituției și se bucura de protecția lui Mihaï Sturdza și a lui Veniamin Costachi.

Un război în regulă se deschise între vechia școală greacă și noua anexă românească. Autoritatea «Înțelepciunii Sale» — titlul din contract — Gobdelas nu se întindea și asupra celor treizeci și trei ² de elevi ai «inginerului». El, directorul, nu putea să dispună de cele patru odăi din rîndul de sus, lângă ale dascălilor greci, în care odăi «inginerul Gheorghe, fiul popei Lazăr», stătea el, ținea elevii și făcuse loc și Țiganilor și vizitiului său: el trebui să vadă cu durere cum, din lipsa de încăperi, al doilea dascăl de gramatică, «Elinul» Kallias, trebui să-și caute locuință tocmai departe, lângă biserica St. Haralamb. Gobdelas ținea examene regulat la șese luni și poftia pe epitropi. Dintre ei însă, Mihaï Sturdza nu voiă să vie și cînd, la moartea lui Stratilat, Constantin Mavrocordat intră în epitropie, el se converti la aceste sentimente anti-elenice, care erau o insultă pentru adevărata știință, și răspunse într'un rînd la invitație că, purgîndu-se pentru moment, îi e imposibil a asista la examene. Și aceasta cînd afurisitul de inginer, care căuta numai să-și găsească o pîne și un adăpost, nu făcea de loc examene, iar, cînd consimți să facă o cercetare publică, după cinci ani de zile, scoase numai șese elevi, întrebă pe trei asupra unor subiecte pregătite de 'nnainte — fără bilete, strigă Gobdelas! — și-i lăsă pe toți trei repetenți!

Totuși epitropii aveau alte păreri decît ilustrul Dimitrie Panaioti asupra necesității și scopului unui învățămînt public în limba țerii. Ei nu ni spun, în raportul lor din 8 Februar 1819, cîți elevi urmase la cursul românesc de matematici, cîți fusese examinați la 12 Iunie 1818, cîți rămăsese să continue cursul —

¹ V. *Apendicele*.

² După biografia lui Asachi.

care, nu trebuie să uităm, era, nu de cincă, ci de șese ani, așa încît «repetenți» trebuiau să rămîie toți —, precum și dacă aū fost saū nu bilete, o chestie atît de importantă! Pe dînșii, mai puțin pretențioși, îi mulțami isprava făcută de la 1813 de Asachi, «patriotul nostru, mădular Academiei din Roma»; ei promovară ingineri pe cîțiva dintre ucenici și găsiră, și după această probă, că un «curs de matematică» e mai bun cînd e «cu lămurire» decît cînd se face fără dînsa, cum făcea probabil profesorul de matematică grec, pe care școlarii îl părăsise cu desăvîrșire. Ei dădură un atestat de mulțămire profesorului român, și făcură raport și Domnului¹.

Domnul menținu decî cursul lui Asachi, ceia ce indignă și mai mult pe irascibilul Gobdelas. Acusînd pe Domn că «n'are ambiție și nu iubește Musele», arătîndu-și părerea de rău că i-a crescut beizadeaua și i-a dedicat o aritmetică, profesorul grec adresă la 20 August o scrisoare vre-unui episcop prieten, prin care arăta cît rău face școlii prezența inginerului, puindu-și condițiile, fără de care nimic nu poate merge bine în școala unde toate științele trebuie predate grecește. Ceî doi efori necuviincioși trebuiau să fie înlocuiți, dar mai ales «să se curățe școala de așa zisele științi moldovenești, iar Moldoveanul să fie strămutat la școala lui moldovenească din Socola!» În loc să-și puie cadrele și să-și bea cafeaua în biblioteca elinească, unde nu înțelege nici titlurile cărților, să predeie acolo popilor, dacă poate preda cineva în săraca limbă a pămîntenilor și dacă un inginer practic, ce n'are habar de filosofie, e în stare să creeze termeni abstracti necesari².

Gobdelas rămase. Dar rămase și «inginerul», și-și bău cafeaua în Bibliotecă întocmai ca și înainte³.

Ba încă i se dădu misiunea de a reformă școala de la Socola, unde nu se duse însuși, dar aduse pe alții.

În vara anului 1820, ceî doi protectori ai săi, ceî doi patroni ai culturii naționale, aflînd de buna ispravă ce făcea la Bucu-

¹ *Uricariul*, XVI, p. 410 și urm. Aici și lista primilor școlari.

² *Apendicele*.

³ Avem unul din manualele sale: «Elementurile gheometriei teoretico-practicești, cu întrebări; 1818, Mai 4» (*Bis. ort.*, XVII, p. 878 și urm.). O filadă din 1791 a lui Amfilohie o pomeneste el în *Novele*, p. V, nota 1.

rești «inginerul» Gheorghe Lazăr, trimiteaŭ pe Asachi în Ardeal, pentru a aduce de acolo profesori pentru seminarium. El aduse deci pe Ioan Costea pentru retorică și poetică, pe Ioan Manfi, pentru gramatica latină, pe Bob. — Vasile Fabian, cum își schimbase numele, după ce se certase cu unchiu-său episcopul, ce nu voia să-i dea bani pentru a învăța mai departe la Viena ¹ —, și pe dr. Vasile Popp din Brașov, despre care am avut dese ori prilejul a vorbi ² și care, cînd tipăria la 1807 tesa sa de medicină «de funeribus plebeis Daco-Romanorum sive hodiernorum Valachorum», se scria «Pap, doctor în filosofie» și era interpret de Curte pentru limba romînă ³. Dintre «învățătorii» vechi rămase numai Gheorghe Vilcu ⁴, probabil «învățătoriu duhovnicesc». Cu profesorii din 1820 se învăța, ni spune Veniamin în testamentul său, gramatica romînă și cea latină, caligrafia și geografia, aritmetica, istoria universală, logica, filosofia și retorica ⁵.

În sfîrșit, tot prin îndemnul lui Asachi se formă, la Hatmanul Costachi Ghica, în 1806, cel d'întăiu teatru romănesc. Jucaŭ piese traduse, probabil de însuși organizatorul ⁶, copii de boieri, din familiile Ghica, Sturdza, Cerchez, Leon ⁷. Și pentru acești mici și cocheti actori «prelucră» profesorul Asachi *Mirtil* și *Hloe* după «nemuritorii idiliști Ghesner și Florian» ⁸.

Dar eteria izbucni. Asachi părăsi Moldova și rămase un timp în străinătate și după restabilirea liniștii, căci i se dăduse de Ioan Sandu Sturdza locul de agent al Moldovei la Viena ⁹.

* * *

¹ V. Pumnul, *Lepturariu*, III. Fabian a scris mai pe urmă și versuri. Avea vre-o douăzeci și cinci de ani, fiind născut la 31 Decembrie 1795. *Ibid.*

² *Buletinul Ministeriului Instrucțiunii Publice*, 1865-6, pp. 173-4.

³ «Necnon linguae valachicae interprete aulico.»

⁴ «Gheorghe Vilcu, învățătoriu la Socola», e pomenit între prenumerații la *Biblioteca romănească* a lui Carcalechi.

⁵ Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 58 și urm.

⁶ Asachi ni spune — biografia citată — că a prelucrat și o algebră, o geometrie, ce s'ar fi și tipărit. Nu cunoaștem pe cea d'întăiu.

⁷ V. și cercetările din *Convorbiri literare* ale d-lui T. Burada.

⁸ Apare abia în 1850.

⁹ Mai vezi, pentru Asachi, Amintirile lui T. Codrescu, unul din elevii lui, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, II, p. 338 și urm., și *Uricariul*, XVI, p. 161 și urm..

Gheorghe Lazăr s'a născut într'o umilă casă de țară de la Avrig: părinții săi, Gheorghe și Maria, erau săteni. Era cel mai mic dintre cinci copii într'o familie săracă.

Guvernatorul baron de Bruckenthal, petrecînd pe pămînturile sale din acea parte, văzu pe copilandru; i se păru isteț și-l trimise să învețe carte la Cluj. La 1808 el se afla la Viena, în al doilea an de teologie. Fu înrolat în războiul cu Francesii, și, pentru că făcuse studii de inginerie, servi între topografi. Apoi reveni iarăși la studiile sale teologice. Luă doctoratul său *sub auspiciis*, și fu numit la 1814 archidiacon al Mitropoliei din Sibiiu, catechet la Seminariul de curînd întemeiat, și predicator.

Se zice că ar fi încercat să fie ales ca episcop în Banat, că i s'ar fi făcut obiecții, că apoi, într'o cuvîntare, ar fi vorbit nerescuțios de persoana împărătească. Moga, Vlădica, i-ar fi făcut atunci muștrări, pe care el nu crezu că trebuie să le sufere. Își lăsă situația din Sibiiu și veni în Brașov, unde pregătia pe copiii unei Bărcănește. Cu dînșii ar fi trecut încă de la 1816 în Țara-Românească. Cel puțin așa ni povestesc lucrurile doi dintre elevii lui, Petru Poenaru și Eliade ¹.

Caragea domnia atunci, un Domn practic, care se interesa de cultura grecească tot așa de puțin ca și de cea românească. Școala elinească prospera însă: o conducea profesorul de filosofie Veniamin. Cursurile ei se țineau la Măgureanu, unde fusese strămutată cu mult timp înainte.

Efori ai școlilor erau Mitropolitul, atunci încă Nectarie, un Grec, Constantin Bălăceanu, una din cele mai frumoase figuri din boierimea munteană de la începutul secolului al XIX-lea, un om fără frică de cîte ori era vorba să spuie ce credea și simția el ²; Vornicul Iordachi Golescu, ale cărui lucrări literare le-am văzut și care e și adunătorul proverbelor romîne, și legistul Nestor, Mare-Logofăt. Între dînșii erau doi, Bălăceanu și Golescu, cari cunoșteau mișcarea de dincolo de munți și credea, precum credea

¹ *Viața lui Lazăr* de Eliad s'a tipărit în *Curierul* pe 1839, s'a reprodus în *Foaia pentru minte, inimă și literatură* pe 1840, N-le 6 și urm. și apoi în *Lepturariul* lui Pumnul, IV, p. 59 și urm. Cu notele lui Bariț, în *Familia*, I. Schița lui Poenaru: *Georgiu Lazaru și scoala română de P. Poenaru*, formează discursul de intrare în Academie al autorului, și s'a tipărit în *Anale*, IV, p. 111 și urm. Ambele sînt destul de bine scrise, însă, ca fapte, insuficiente și confuze.

² A cărui laudă o fac toți contemporanii. V. *Bis. ort.*, XIII, p. 183.

în Moldova Mihaï Sturdza, că a venit vremea să se libereze spiritul românesc de lanțurile culturii străine. În afară de efori, în boierimea înaltă munteană, mai erau oameni cari aveau asemenea idei: Grigore Băleanu, care, iscălcindu-se grecește, plăti totuși tiparul *Povățuitorului* lui Lazăr și Banul Grigore Ghica, viitorul Domn, un om simplu, dar moral, bine intenționat și un iubitor al țerii sale.

Cum au văzut ei în dascălul venit din Brașov omul cu care se putea îndeplini opera pe care o doriau cu toții? Lazăr n'avea faimă de scriitor. Până la data emigrării sale în Țara-Românească el nu tipărise decît niște foarte urite versuri de ocazie cu prilejul căsătoriei Împăratului Francisc, la 1808¹.

Adevărat că făcuse strălucite studii și că ocupase situații importante la Sibiiu. Dar ceia ce-l va fi ajutat mai mult să-și facă misiunea crezută de boierii munteni, au fost două lucruri.

Întăiu că el credea în această misiune, credea cu acea putere de sinceritate, cu acea transparență a sufletului, care atrage, câștigă și farmecă. În graiul său plin de icoane, în vorba lui răs-picată de Ardelean, în rostul lui cuminte de teolog, boierii gă-siau garanții de cinste și seriositate. Cîtă deosebire între acest profet cu cugetul aprins și vorba cumpănită și limbuții dascăli greci, cari pierdeau cîteva idei abia asimilate în potopul volubilității lor de Meridionali!

Pe urmă, ca și Asachi în Moldova, Lazăr promitea boierilor a face din copiii lor hotarnici și, cu frica hotărnicilor costisitoare și false, pe care le făceau, prin diabolice combinații cu mașine misterioase, picherii nemți, cuvîntul spus de Lazăr se păru un cuvînt de aur. Îi cerură să dovedească întăiu că poate măsura, apoi, cînd măsura se potrivea cu cele făcute înainte, ori-ce obiecții dispărură. Omul știa să măsoare, decî se cădea să fie profesor pentru a transmite și altora secretul profesional.

I se dădură cîteva odăi la Sf. Sava, și școala începu.

¹ «Versury de laude în limba daco-romaneaske la logodirea prea eneltzatu-luy nostru milostiv Imperat, stepen schi tayke Frantz I ku Ludovica, prea eneltzate milostiva impereteassa, stepene schi mayka noastre, kary la anul 1808 zmerit asse alketui sau indreznit. Viena.» Iată probe:

«Eale! Ke sent in nume d'jun supus neam.

Stau, jate'n gjenunky,

Ku frik'adeverat...»

Iată cum plătește profesorul datoria de recunoștință față de aceia cari-l ajutase :

«În anii cei de pre urmă ai Domniei Măriei Sale Ioan Gheorghe Caragea Voevod deșteptă Providența cea prea-înnaltă mai ales trei duhuri românești, adevărat vrednici bărbați, suflete puternice și nespăimate, luceferi strălucitori veacului acestuia, cărorora cu cuviință li s'ar cuveni statuile Italiei spre vecinica pomenire și laudă. Adecă pre Măria Sa prea-bunul acum stăpînitoriū Domn în Scaunul acestui principat, Grigore Dimitrie Ghica Voevod, încă Ban fiind ; — al doilea, pre Marele-Dvornic, adevărata dreptate, mîngîiare compatrioților, scăpare a săracilor, stîlpul nevinovaților și podoaba patriei, Constantin Bălăceanul, ajutat fiind de prea-înțeleptul, strașnic iubitoriū de muse, Marele-Dvornic Gheorghe Golescu ; cari, neputînd mai încolo suferi ocara neamului lor, ci, luînd pilde de la celelalte popoare luminate, cu cuget unit și cu braț puternic părintesc aū așezat și aū deschis școala academicească în București, la Sf. Sava, de felii de științe filosoficești și matematicești, chiar în limba patriei, ca cu atîta mai cu înlesnire să poată tinerimea păși către tronul Minervei.» În curînd, el putea să adaoge la lista sprijinitorilor săi, «patrioții cei adevărați», pe noul Mitropolit Dionisie, la întronarea căruia, în 1819, dascălul român de filosofie și matematici ținea — făcea să se ție — un înnălțător discurs de propagandă, în care evoca înnaintea ascultătorilor, cu o putere de poet, pe strămoșii mîndri ai neamului nedreptățit și umilit. În această evocație, adese ori reproducă, culmină călduroasa cuvîntare :

«Dar oare cînd s'ar ridica duhul din țerină al acelor și ar privi preste strănepoții marelui Chesar, slăvitului Aurelian și ai înnaltului Traian, oare în ziua de astăzi mai cunoaște-i-ar ? Negreșit, i-ar căta în palaturile cele mari împărătești, și i-ar afla în vizuinele și bordeiele acele mai proaste și încenușate ; i-ar căuta în scaunul puterii și i-ar afla amăriți sub jugul prostimei, i-ar căuta proslăviți și luminați, — și cum i-ar afla ? Rupti, goi, amăriți și asămănați dobitoacelor¹.»

Prin glasul vibrant de pasiune al fostului predicator sibiian vorbia în sfîrșit și în principate — înnaintea păstorului sufletesc, înnaintea boierilor patrioți și a celor desnaționalisați, poporul

¹ Poenaru, *l. c.*

romin însuși, care amintia, alt-fel decît prin plata birurilor, că trăiește, și-și cerea înapoi dreptul.

Se permisesese decî lui Lazăr, «dascălul înaltelor școale naționale» — cum îl numește la începutul anului 1821 Carcalechi —, să-și învețe ucenicii, pe lîngă deosebitele ramuri ale matematicii, între care el punea și geografia, și discipline filosofice. Era, cum se vede, un învățămînt nelămurit, din care trebuia să iasă ingineri, dar printr'o pregătire pe care era cu desăvîrșire liber s'o combine profesorul, și într'un spirit lăsat iarăși la aprecierea lui. Numai tîrziu de tot, se dădu o organizare școlii de la Sf. Sava, ale cărei roade începeau să se vadă prin formarea unor elevi ca Eliad, care fu în curînd în stare să ajute pe Lazăr la aritmetică și geografie, saŭ ca Ioan Pandeli, care făcea, spre bucuria profesorului, așa de frumoase «expuneri matematice» la tabelă. Atunci, în ajunul revoluției, Eliad fu tocmit cu plată ca *ipodidascal* la școala românească, cu o sută de lei pe lună; foști elevi distinși ai Academiei grecești primiră burse pentru ca, urmînd în străinătate, să se întoarcă profesori competenți și bine pregătiți ai *școlilor naționale*; Erdeli fu chemat din Ardeal, precum Veniamin chemase prin Asachi pe Costea, Manfi, Fabian și Popp, — pentru a preda limbile latină și francesă și filosofia, afară de metafizică, rezervată lui Lazăr, un Kantian fervent, pe cînd Erdeli credea în Condillac ¹. În sfîrșit, un profesor de religie, «un dascal al cuvîntării lui Dumnezeu», fu numit în persoana archimandritului Grigore Rîmniceanul, care, pentru onoare — sufletul școlii rămînea întemeietorul ei, Lazăr —, căpătă și titlul de «directorul înaltelor școale de știință celor romînești» ².

Lazăr avuse și norocul că, atunci cînd își deschise învățămîntul în limba țerii, școala grecească era în scădere. Dascălul Veniamin, care o conducea încă de la începutul secolului, ținuse la îngroparea boierului Constantin Filipescu, un persecutat al lui Caragea, un discurs care nu plăcu Domnului și aduse destituirea oratorului. Veniamin era profesor de filosofie, și elevii săi trecură la Gheorghe Lazăr pentru a nu-l mai părăsi, chiar cînd Academia fu reorganizată.

¹ Erdeli, ni spune Eliad, a tradus — nu știu, înaintea saŭ după 1821, — *l'Avare și Pompée*.

² Așa e numit în lista prenumeranților *Bibl. Rom.* a lui Carcalechi.

Am văzut că această reorganizare se făcu după fuga lui Caragea, în 1818. Sfătuit de Constantin Negri, reformatorul școlii Domnești din Iași, Alecu Suțu refăcu după un nou plan, mai modern, «clasele grecești¹», care deveniră «înnaltele școale elinești de retorică și filosofie»². Director era acum Dimitrie Ștefanopolitanul, Medelnicer, poate un Grec din Brașov, cu cunoștința metodelor germane³. Supt el funcționa Vardalah pentru limba și literatura greacă, pe lângă care predă și «ideologia după Tracy»⁴, Iatropol, Canela, profesorul de matematică și «γενική ιστορία», Ghenadie, care avea istoria universală și, ajutînd pe Vardalah, explica pe oratorii greci⁵. Dar între școala greacă refăcută și între școala românească nouă, așezate fiecare în localuri deosebite, de și supuse aceleiași eforii, nu exista aici, în aparență măcar, antagonismul învierșunat ce l-am constatat în Iași între Gobdelas «filosoful» și Asachi «inginerul».

Totuși Lazăr făcea incontestabil mai multă *politica* în școală decît colegul său din Moldova. Va fi spus elevilor, — cari de aceia vedeau într'însul idolul lor — cele ce le scria cu ori-ce prilej în operele sale.

Sămănînd «grîul cel curat și fără neghină» între școlarii săi, pe cari-i salva de pervertirea prin «măsimurile grecești», el li amintea că ei, robii Turcilor, prada Grecilor, batjocura vecinilor «civilizați», sînt «strănepoții lui Romul» și represintă prin ființa lor o cucerire de civilizație în Răsărit, că acei străbuni romani fusese neamul «cel mai mărit al lumii, cel mai iscusit, cel mai înțelept, înfrumusețat întru științe, cel mai mare în suflet patrioticesc». Datoria unui popor cu atît de nobilă origine e să-și ție ochii ațintiți numai la dînsa, înlăturînd ori-ce amestec străin, care desonorează. Să lase obiceiul de a vorbi grecește, să nu audă mai bucuros *κόριε ἐλέησον* decît *Doamne miluiește*. Să nu-și mai urească limba, care e o fală, să părăsească legile conrupătorilor și moravurile orientale

¹ Expresia e a lui Eliad. Cf. Recordon, pp. 113-5. Laurençon era și el profesor.

² Combinăm titlul dat de Eliad cu acela pe care-l are directorul lor între prenumerații din 1811 ai lui Carcalechi.

³ Carcalechi, *l. c.*: «archon medelnicer și epistat înnaltelor școale elinești, dumnealui Dimitrie Ștefanopolitanu». V. mai sus, pp. 51-2.

⁴ Eliad, *l. c.*

⁵ Eliad, *l. c.*

introduse de Greci. Să se gîndească la nevoia ce are neamul de a produce și el doctori, filosofi, spirite luminate. «Toate putem a le dobîndi», scria el, «că și noi sîntem născuți ca și alte neamuri, și noao ne-aū dat Dumnezeu acele daruri ca și la alte neamuri, numai vrere să avem.» Și vrerea aceasta credea că o vede, precum era încredințat de experiență ¹.

Prin cultură numai i se părea lui că Romîni se pot reabilita, pot să-și dobîndească tot aceia ce le lipsește, tot ceia ce, în puterea originii și trecutului lor militar — el menționează pe Radu descălecătorul, pe Mihaï și Ștefan, cari s'ar ascunde «în adîncimea pămîntului», dacă, înviind, ar putea să vadă starea de acum a descendenților lor ² — aū dreptul să reclame. Dar această cultură trebuie să fie o cultură generală și serioasă, nu o spoială străină, care să samene cu «a multora din domnișorii cei tineri, cari prin alte țeri se trămit să călătorească pentru pricopseală, și aduc acasă obiceiurile din afară, mode de îmbrăcăminte, îmblătura strimbă, vorbitura multă și fără socoteală, apoi totuși unii îi țin de oameni luminați și slăbiciunile străinilor le socotesc a fi mai prețuite decît modestia saū smerenia cea țărănească ³».

El, profesorul de filosofie și matematici, candidatul de episcop, doctorul laureat în teologie, începu deci, fără falșă rușine, cu umilele baze ale învățaturii. Luă asupra-și sarcina dascălului de biserică, și alcătui cea d'întăiu din cărțile de școală, care reproducea numai cel d'întăiu învățămînt ce dădea el școlarilor săi din «înalta școală»: *Abecedariul* românesc sistematic, în genul *Bucoavelor* de peste munți, pe care le întrecea însă, supt multe raporturi. «Povățuitoriul tinerimei cătră adevărata și dreapta cetire» era terminat la 1820, și el preceda cärticica de o prefață, în care-și exprima ideile conducătoare, pe care le cunoaștem.

N'ajunge, spune el, în contrazicere cu practica tradițională, a se cunoaște literele pentru a da pe copii la *Ceaslov*, la lectura cärtilor bisericesti, cu care se termina, la 1820 ca și la 1700, instrucția primară. «Ci de lipsă este mai întăiu a învăța regulele, a ceti și a pricepe aceia ce cetește, după cum urmează și alte neamuri luminate». El dădea în prima sa carte de școală regule orto-

¹ Mai toate citațiile sînt luate din prefața *Povățuitoriului*.

² *Ibid.*

³ *Povățuitoriul*, p. 53.

grafice, exerciții, rugăciuni, fabule, luate în parte după Tichindeal, învățătură culese din deosebitele ramuri de cunoștințe ¹.

Recomandînd colaborarea tuturor, pentru a întemeia în principat o cultură românească, «cu școale mari, cu biblioteci și cu bărbați învățați», Lazăr anunța intenția ce are de a «pune toate cărțile școlășticești în bună regulă în limba patriei», luîndu-și pentru aceasta și îndatorirea, probabil față de Eforie, precum Șincai și-o luase cîndva față de guvernul ardelean și Tichindeal față de clerul românesc din Banat. *Abecedarul* era vorba să se tipărească deocamdată, și el se și trimise, după cît se pare ², la Buda, lui Carcalechi, dar el nu putu să apară decît după moartea autorului, la 1826, cu cheltuiala boierului Grigore Băleanu, Mare-Vornic.

Ce știam despre acest învățămînt, despre spiritul de care era stăpînit, se răzima cu deosebire pe mărturia credinciosului elev al lui Lazăr, Eliade. Iată însă doi contemporani, cari ni vorbesc din cărți uitate și manuscripte necunoscute despre umila și marea școală națională. Cuvintele lor sînt cu atît mai vrednice de a fi reproduse, cu cît unul e un om al bisericii, iar cellalt un boier cu sentimente conservatoare.

Cel d'întăiu e Macarie cîntărețul. În *Irmologhiul* lui, el arată inutilitatea școlilor grecești, atît de costisitoare, din care n'au ieșit nici «ingineri», nici «filosofi». Altfel a fost școala cea nouă, românească, ale cărei începuturi, în mijlocul neîncrederii și prigonitorii, se descriu în aceste cuvinte: «Cînd s'au început întiiu a să paradosi în București științele filosofiei în limba noastră, prea dascăli și prin divanuri i-au purtat înrăotățiții pentru ca să-i împiedice, și în toate zilele cu cetele să vedea adunîndu-se și, intrarmați cu limbî pline de otravă, în toate părțile alerga pentru ca să facă priciri și turburări, umblînd în tot chipul ca și pre dascăli cu multe supărări să-i împiedice și pre ucenici să-i slăbească din osîrdie. Si, vîzînd că cu acestea nu pot întuneca lumina, nu să rușina prea-înrotățiții de a lipi pre păreți noaptea stihuri cu lătrări turbate, în care-și arăta pizma și toată urăciunea ce hrănea... asupra neamului» și celor ce patronau opera națională ³.

¹ Asupra *Povășuitoariului*, v. Andrei Vizanti, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, I, p. 461 și urm.

² Contestarea dreptului de autorat al lui Lazăr, de Eliade (*Familia*, l. c.) nu se poate susține.

³ *Bis. ort.*, XVI, p. 813 și urm.

Cellalt e un boier, poate Dinu Golescu, care, supt titlul de «Cuvîntare asupra limbii românești», își expune părerea asupra schimbărilor culturale ce se petrec în poporul român. A auzit că în Ardeal se pregătesc o gramatică și un dicționar al limbii «romanești», dar nu le-a văzut. Recunoaște silințele ce se cheltuiesc peste munți pentru a se aduce neamul «la starea celor de de mult strămoș ai noștri», dar vede în literele romane litere «cu totul streine» și neaplicabile. Dorește a se îmbogăți literatura poporului său, recunoaște că e de nevoie să fie neologisme, «cuvinte și numiri epistimonicești», dar refuză hotărît să primească inovațiile latine ale scriitorilor ardeleni, cari *schimosesc* limba și o fac a-și pierde și «această puțină dulceață ce i-au mai rămas». Se plînge de «încuibarea jigănilor din Elada» și ridiculizează teatrul străin, din care cei mai mulți, ori cît s'ar preface, iese fără a înțelege nimic, însă condamnă limba din publicațiile «romano-ardeleno-ungurești», chiar din cele populare ¹. Dar școala cea nouă găsește întreaga-i încuviințare: «Cu toate acestea ciț-va din copii romani de Valahia prin ajutoriul și înțelepciunea dascălilor romani din Ardeal ce s'au așezat la această școală, au început a să deștepta și a să desfășura mintea lor dă întunerecul cel strămoșesc».

În 1821 însă, Lazăr, care se ținuse de cuvînt, terminase și celelalte manuale. Într'o colecție privată se găsește Gramatica sa din acest an, pe care un cunoscător o judecă—de și-i lipsește orî-ce element reformator— drept «cea mai bună privire schematică asupra flexiunii și sintaxei românești»². La 26 Februar 1821, el termina «Aritmetica matematicescă, alcătuită acum întîi pe limba romînească prin Gheorghie Lazar, întru folosul școlarilor săi din școala din Sf. Sava». Exact aceeași dată o poartă și «Trigonometria cea dreaptă, alcătuită acum întîi în limba romînească prin Gheorghie Lazar, întru folosul școlarilor săi din școala din Sf. Sava». Ambele fusese scrise la București. Ele n'au fost tipărite nici o dată.

Afară de aceste manuale, el mai avea de gînd a tipări — și

¹ «O Alexandrie, un Arghirie, niște Pilde filosoficești, o Istorie a Romanilor, Descoperirea Americii și altele..., un Telemah...» Ms. 600 din Bibl. Ac. Rom., p. 8 și urm.

² Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 371.

credem că le și compusese — și altele, ca: filosofia, lucrată după Kant ¹, geografia și istoria universală. «Piedica cea mai mare», scrie el, în *Apelul* său din 1822 ², «a neiușitei pășire a științelor au fost și este netipărirea cărților școlastice, pentru că numai cu scrisul pășește predarea, nu numai cu zăbavă, ci și cu greșele neapărate; și pricina netipării, nu condeiul, ci volbura lui Saturn au stănut la mijloc. De aceia voi face prea-cinstitului public de știre că voi a da la lumină în limba patriei adevă: filosofia, matematica și gheografia, apoi după aceasta va urmă și istoria universală. Acestea sînt cari voim, de va vrea și Dumnezeu și de vom fi ajutorați de către iubitorii de Muse compatrioți, să le supunem timpului.»

Dar veniră tulburările din 1821, «iușile vremi jigodioase» ³: școala se închise, școlarii se împrăștiară, iar profesorul fugi. Se întoarse în 1822, reîncepu lecțiile sale, răspîndi chemarea sa către «patrioți» pentru tipărirea cursului său de învățături și salută la 30 Iulie 1822 pe Vodă Ghica printr'un discurs erudit și alegoric, în stil biblic, în care era vorba de «prea-vestitul al veacurilor viteaz, marele Napoleon Bună-Parte», de Americani, de «electrism», de «coardele răunchilor», de «biata cloșcă ce a scos bobocei de rață sălbatică», de «nerușinații, obraznicii și nemulțămitorii» ce plecaseră din sărăcia românească, pentru a face loc lui Grigore-Vodă, «adevăratul sucesor al vii tătine-său» ⁴. Data aceasta, bucuria patriotică a lui Lazăr nu găsise accentele naturale și călduroase în care altă dată își exprimase patriotica durere.

Discursul fu pronunțat ⁵ de unul din elevii săi. Poate încă de pe atunci dascălul era bolnav, și el zăcu un timp «într'o căscioară la Tîrgul de Afară» ⁶, unde fu mai târziu tipografia lui Eliade.

Aici veniră de-l luară frații, pe cari-i chemase. Fu dus la Avrig, unde, lipsit de o căutare plină de iubire, considerat de rude ca o piedecă și o năpaste — nici bani nu se pricepuse să

¹ *Eliad*, l. c. Aritmetica, ni spune Eliad, e tradusă din Wolf.

² În *Poenaru*, l. c.

³ *Ibid.*

⁴ *Rev. p. ist., arch. și filologie*, I, p. 360 și urm.

⁵ Dar n'a pronunțat însuși nici discursul către Dionisie Lupu; *Eliad*, l. c.

⁶ *Eliade*, l. c.

adune acest rătăcit în lume! —, el se stinse, nu știm bine nici la ce dată ¹. «Cînd treci de la Brașov la Sibiiu, în satul Avrig», scrie Eliad, «în mîna dreaptă, de-alătura drumului, este o bisericuță: acolo e mormîntul lui Gheorghe Lazăr» ².

Dar sufletul său trecuse în aceia cari-î sorbise caldul cuvînt de credință, și acest suflet, care e al întregii școli ardeline, spiritul renovator, e acel ce ne-a creat ceia ce sîntem și dă viață până astăzi cugetării conștiente românești.

¹ Există, mi se spune, asupra boalei lui Lazăr, o notiță în *Curier* său în *Foaia p. minte, inimă și literatură*, dar nu am putut-o găsi.

² De «învățatul acela și mult rîvnitoriul culturii naționalicești, Gheorghe Lazăr Transilvăneanul», vorbește și V. Popp, în *Prefața la Psaltirea lui Pralea*.

Cronicile moldovene înainte de 1688.

La noi ca și pretutindeni aiurea, cronici Domnești s'aū scris în așa numitele mănăstiri domnești, care păstraū cu rămășițele pămîntești ale ctitorilor încoronați și amintirea faptelor săvîrșite de aceștia. Supt influența analiștilor sîrbi, ast-fel de anale s'aū redactat, în curent cu vremea saū mai tîrziu, în mănăstirile de origine Domnească ale Putnei, Bistriței, Slatinei și Neamțului ¹.

Unele mai pe scurt, altele mai pe larg, ele transmiteau, în forme deosebite saū împrumutate, istoria trecutului Moldovei.

E foarte probabil că însemnări analistice, ca și pomelnice redactate cu îngrijire, aū fost scrise întăiū supt influența aceluī Mitropolit, care puse bazele noiei Biserici moldovene, Iosif, și el un Moldovean.

Acest prelat, asupra căruia cunoaștem din nenorocire așa de puțin ², a reunit, cum știm, în 1407, supt administrația egumenului Domentian de Neamț, care avea voie să-și aleagă și succesorul, amîndouă mănăstirile « Vlădiciei sale » : Neamțul și Bistrița, întăie focare de lumină în străvechea Moldovă ³. Neamțul, ridicat de Petru Mușat, care-ī dăduse satele de moșie, era, în

¹ V. Bogdan, *Vechile cronice moldovenești până la Urechiă*. București, 1891 ; același, *Cronice inedite atingătoare de istoria Romînilor*; *ibid.*, 1895. Cf. Tocilescu, în *An. Ac. Rom.*, XVIII, partea administrativă, p. 331 și urm. [fără importanță]; Șt. Orășanu, în *Convorbiri literare*, XXXI, N-le 6 și 7.

² I s'a consacrat o lucrare de d. Ioan A. Grigoriu, unul din absolvenții Facultății noastre de teologie, o lucrare slabă. V. mai ales importantul document tipărit de d. I. Bogdan, în *Conv. lit.*, NI de pe April 1901.

³ *Arch. ist.*, I, pp. 140-1.

1407, cea mai însemnată din cele două mănăstiri Domnești : aici, sau în mănăstirea din Rădăuți, căreia-i făcea donații Anastasia, fata lui Lațco Voevod ¹, și Alexandru-cel-Bun încă-i dăduse cincizeci de biserici, trebuie să se fi păstrat în pomelnice amintirea celor d'întăiu Voevozi moldoveni. Dar Alexandru își alege ca loc de îngropare mănăstirea, fundată de dînsul, a Bistriței, și strălucirea acesteia întunecă pe a fundației mușătești. Supt urmașii lui Alexandru, în lunga epocă a certelor singeroase și criminale pentru tron, Bistrița, între zidurile căreia se odihnia maiestosul, regalul ² părinte și bun, Bistrița rămase cea d'întăiu mănăstire a țerii.

În regiunile acestea de munte ale Neamțului și Bistriții se ridica vechia cetate medievală care precedase descălecătoarea cu mai multe zecimi de ani: burgul negru al Sașilor veniți de peste munte. Pe timpul luptelor lui Alexandru, represintantantul legitimismului moldovean, în contra lui Bogdan-Vodă și Petru Aron, Polonii ocupară Cetatea Neamțului, în mănăstirea căreia se odihnia criminalul Ștefan Alexandrovici ³, și o păstrară pentru «dreptul moștenitor» pe care-l găsim, în April 1453, în cuprinsul castelului ⁴. Ocrotită de ostași Domnului legiuit și ai aliaților săi, Bistrița nu fu uitată în actele de danie ale acestuia ⁵.

¹ Melhisedec, *O vizită în Bucovina*, în *An. Ac. Rom.*, ser. II, VII, secț. ist., p. 272. Petru Mușat trebuie să fi fost îngropat în fundația sa de la Neamț, căci lui nu i-a pus piatră ca celorlalți predecesori Ștefan în Rădăuți.

Anastasia nu cred să fi luat pe Costea Mușat (Onciul, *Orig. princ. romine*, pp. 251-2), ci mai curînd pe Iuga Coriatovici (Xenopol, *Ist. Rom.*, II, p. 136). Alt-fel de ce Ștefan-cel-Mare, punînd o piatră, «strămoașei» sale Maria, fata Anastasiei, n'ar pomeni de loc pe soțul acesteia, tatăl Mariei ?

Pe urmă, Costea poate fi pomenit în pomelnicul Bistriței, ca tată de Domn, nu ca Domn (Melhisedec, *l. c.*, p. 269). S'ar putea și aceia să fie un fiu al lui Lațco, mort înnaintea tatălui său. Anastasia, mama lui Alexandru cel Bun (din Pomelnicul Bistriței; v. și Melhisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 103), trebuie să fi fost alta. Cf. Xenopol, *l. c.*, p. 144, nota 33.

² «Bătrînul Alexandru», scrie un istoric poet din secolul al XVII-lea «maiestos ca un adevărat rege»; Miron Costin, Poema polonă, în *Letopisețe*, II, p. 519.

³ Iațimirschi, *Mss. din Neamț* (rusește), pp. 48-9.

⁴ Cf. Dlugosz, ed I-a, II, pp. 60-3, 73, 79-81; ed. a 2-a, XIV, pp. 73-8, 91, 100; *Arch. ist.*, I¹, p. 142.

⁵ *Arch. ist.*, I¹, p. 141.

Recunoscători, călugării își însemnară în pomelnic datele unora din bătăliile războiului civil. Nu era încă intenția de a scrie analele țerii; erau câteva însemnări asupra vieții și soartei lui Alexandrel. Unele erau exacte, dar erau și multe false¹. În ele se păstra amintirea tânărului ctitor mort în depărtare. După vechiul pomelnic, luat de la izvodul de la Neamț, după mențiunea suirii pe tron a lui Alexandru-cel-Bun și a morții sale², se dadea lista fiilor ctitorului, fixându-se luna și ziua numai la Iliș, tatăl lui Alexandru cel Tânăr³. Se insistă asupra faptului că singur Ilie era un fiu legitim, fiind născut din Doamna Neacșa⁴, care știm că a fost îngropată la Bistrița, pe când Ștefan era fiul «Stancăi»⁵, iar Petru, cel d'întăiu Petru Alexandrovici, e dat ca «născut din Marina fata lui Marin»⁶.

¹ Așa, după ziua săptămîinii, data luptei de la Podraga trebuie să fie greșită; și de sigur că nu se pot admite două lupte între Ilie și Ștefan — cele de la Podraga și Piperesti — în 1436, adică după împăcarea solemnă din vara anului 1435. La uciderea lui Bogdan, e iarăși o nepotrivire între data de lună și ziua săptămîinei: 16 Octombrie 6959-1451 n'a căzut într'o Vineri, ci într'o Sîmbătă. S'ar putea înlătura greutatea numai admitîndu-se că «Vineri în zori de zi» înseamnă în noaptea de Vineri către Sîmbătă, în spre faptul zilei de Sîmbătă. Nu mai vorbesc de cele două însemnări greșite ale suirii pe tron și morții lui Alexandru-cel-bun: bătrînul Domn murise de mult, cînd, după moartea lui *Olehno-Alexandrel*, călugărul de la Bistrița puse în scris aceste întîmplări.

² Cum am spus, datele de an sînt greșite. Pot fi bune cele de lună. În acest cas, nu s'ar putea admite (v. *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 20) că Alexandru a murit în vara anului 1432: ar trebui de luat data de 1-iu Ianuar al aceluiași an.

³ Și totuși această dată era mai veche, decî se putea ști mai greu decît data nașterii lui Ștefan.

⁴ Pe care trebuie să o identificăm, cum propunea editorul «Cronicii de la Bistrița», d. I. Bogdan, cu Ana, moartă în 1417. V. *Cronice inedite*, p. 66; dar cf. Melhisedec, *Notițe ist. și archeologice*, p. 62. Din Wickenhauser, *Moldawitza*, p. 59, s'ar crede că Ana a murit înainte de 1415. V. și *Uricariul*, VIII, p. 21.

⁵ Înnecarea de Ilie a țitoarei Domnești e menționată de Dlugosz, ed. 1-a, I, col. 640-1; ed. a 2-a, XIII, pp. 513-5. De la 1411, data nașterii lui Ștefan, până la 1432 mai fusese însurat Alexandru. Nu trebuie iarăși să ne gîndim la un dublu divorț: n'avem nici un motiv pentru aceasta. Apoi înnecarea unei Doamne, chiar repudiate, pare mai greu de admis, decît omorul unei femei care avuse relații ilegiteime cu Domnul.

⁶ Nepotrivirea între datele pomelnicului și ale cronicii, observate de criticii «Cronicilor inedite» e întemeiată, însă, cum vedem, două din nu-

De aici însemnările treceau la nunta lui Ilie—dându-se cu precizie ziua când sosi logodnica, solul polon care o aduse—Ghedigold, Voevod de Podolia și apoi de Vilna ¹, data nunții ². La copiii lui Ilie cu soția sa polonă, se menționează anul nașterii lui Roman, fratele *cel mai mare*, iar la fratele *cel mai mic*, la Alexandrel, se dă și luna și ziua, și se adaugă și locul unde a murit acest Voevod. De la orbirea lui Ilie, însemnările nu cuprind nimic până la luptele pentru tron ale lui Alexandrel: nu ni se vorbește nimic despre moartea lui Ștefan, fratele usurpator, despre suirea pe tron a lui Roman, despre Domnia lui Petru I-iu Alexandrovici și succesia lui Bogdan-Vodă ³.

La 4 Iunie 1466, ca mulțămită pentru luarea Chilieii de la Munteni, Ștefan-cel-Mare puse cea d'întăiu piatră a mănăstirii Putna. Iar, după lupta sa la Nistru, cu Tatarii, în 1470, «venit-aū și aū sfințit hramul prea-sfintei Născătoare de Dumnezeu de la Putna, cu mîna prea-sfințitului Mitropolit chir Teoctist și episcopului Tarasie, fiind de față egumenii tuturor mănăstirilor și întreg clerul preoțesc, în număr de șei-zeci și patru de inși, Septemvrie în trei, fiind starețul cel d'întăiu archimandritul Ioasaf» ⁴.

mele pe care le dă cronica nu se pot căuta în pomelnic, nefiind ale unor Doamne—letopisetul scrie totdeauna înaintea numelor de Doamne: «cneaghina» sau «despina». Pe urmă, în pomelnic numele acelea multe sînt nu numai ale Doamnelor, ci ale rudelor femeiești ale Voevodului. Margareta de Losoncz n'a murit în 1410, ceia ce nu s'ar potrivi cu anul nașterii lui Ilie, ci în 1410 s'a făcut sfințirea bisericii catolice din Baia, în care era îngropată. V. Bandini, ed. Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, ser. II, sect. ist., XVI, p. 7. Intr'un act din 1447 (Oct. 5) el numește «mama sa» pe Maria Doamna lui Alexandru, care trebuie să fie alta decît adevărata sa mamă Marina (*Arch. Ist.*, I, 113). Cf. Cipariu, *Analecte*, p. xxx; Iorga, *Studii și doc.*, I-II, Prefața.

¹ Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, pp. 83, 302; e pomenit în anii 1421 în întăia calitate, iar în a doua la 1432.

² Dar ziua de săptămîină nu se potrivește.

³ Însemnările acestea aū fost cuprinse, cum vom vedea, într'o singură versiune a cronicilor *sîrbești* ale Moldovei, în așa numitul «letopiset de la Bistrița» sau, dacă vrea cine-va, «de la Tulcea».

⁴ «Cronica putneană», în Bogdan, *Vechile cronică*, pp. 194-5; Cronica moldo-polonă, *ibid.*, p. 225: 20 Iulie pentru punerea pietrei; Ureche, p. 159: *Iulie 10*. Pe Ioasaf îl găsim chiar în acest an (28 Maiu), într'un document, alături de Teodor de Bistrița și Silvan de Neamț (Wickenhauser, *Putna*, pp. 156—7).

Asupra lui Teoctist știm cam tot atît de puțin cît și asupra predecesorului său de supt Alexandru-cel-Bun, Iosif. El succedea Mitropolitului Damian, care iscăli decretul de Uniune de la Florența între Biserica Răsăritului și a Apusului¹. În 1439, cînd sinodul își termină lucrarea de împăciuire, domnia în Moldova Iliăș și Ștefan, represintanții politicei polone și unul și altul decî oameni ce nu puteau lua măsuri de asprime față de Mitropolitul unit. Damian și colegul său, Protopopul Constantin, putură să se întoarcă «cu bărbile tunse» de la Frîncii din Italia: nu se făcu nimic contra lor. Pe urmă numai, după moartea lui Ștefan, supt succesorul său Alexandru, schimbarea se îndeplini, probabil prin moartea lui Damian, în 1451. Teoctist, a cărui origine n'o cunoaștem, fu Mitropolit ortodox fără legături cu Apusenii, sfințit de patriarchul sîrbesc (ohridan) Nicodim, «supt domnia în Serbia a despotului Gheorghe»².

La 1454 el ocupă acum această demnitate, și participă în 1455—6 la sfaturile lui Petru Aron³.

Teoctist fu Mitropolitul care unse pe Ștefan-cel-Mare ca Domn. «După biruință, s'a adunat toată țara, dinpreună cu prea-luminatul Mitropolit chir Teoctist, și l-au uns Domn pre Siretiu, la locul ce se chiamă până astăzi Direptate»⁴. El trăi până la 18 Novembre 1477⁵, și fu îngropat la Putna, unde pe piatra lui se cetește această inscripție: «Cucernicul Domn al țerii Moldovei, Io Ștefan-Vodă, feciorul lui Bogdan-Vodă, a împodobit groapa aceasta părintelui nostru Mitropolitului Sucevei, prea

¹ Iorga, *Notes et extraits*, seria a 2-a, p. 10 și nota 1.

² «Cronica putneană», p. 124; Cronica moldo-polonă, p. 224; Azarie Călugărul, în Ureche, p. 146, nota 1. Toate sînt versiuni ale aceluiași izvor, vechia cronică putneană, de care vom vorbi mai departe. Schimbarea e pusă supt Alexandru, dar în legătură cu sinodul florentin, care nu s'a ținut supt acesta. Decî s'ar crede că nu se poate precisă mai bine. Data ni-o dă însă o versiune inedită a lui Ureche, pe care o cităm puțin mai la vale. Cf. *Cronica sîrbo-moldovenească*, în Bogdan, *Cron. inedite*, p. 102.

³ «Cronica putneană», p. 194; Ureche, p. 152.

⁴ «Cronica putneană», p. 196; Ureche, p. 165.

⁵ Melhisedec, *O vizită la cîteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în *An. Ac. Rom.*, ser. II, VII, secț. ist., p. 217.

sfințitului nostru domn Teoctist, carele s'a mutat către cele de sus, anul 6986, Novembre 18¹».

«A ținut Scaunul două-zeci și cinci de ani», se spune într'o versiune inedită a lui Ureche, «și aș stătuț Mitropolit în locul lui altul, anume Gheorghe²».

Ucenic al lui Iosif sau străin de neamul nostru³, Teoctist, care pare a fi jucat și un rol politic, a avut, fără îndoială, o influență culturală în Moldova. Prin îndemnul lui va fi acoperit Ștefan-Vodă Învingătorul cu biserici și mănăstiri pământul Moldovei și prin îndemnul lui călugării din acele mănăstiri își vor fi consacrat studiilor liniștea lor singuratecă.

În fundația lui Ștefan-cel-Mare, după învățătura lui Teoctist, un călugăr putnean începu să alcătuiască decii povestirea isprăvilor războinice ale marelui Voevod și cucernicului ctitor. Pentru partea anterioară suirii pe tron a acestui Domn, analistul luă izvod după pomelnice și însemnări. Din cele d'întăiu culese numele vechilor Domni și anul întemeierii principatului, din celelalte amintirea celei d'întăiu biruințe românești: în potriva regelui ungar Sigismund, la «Hindău», precum și știrile despre războaiele urmașilor lui Alexandru cel Bun. Din propria sa amintire, el scrisse știrile nouă despre sfirșitul războiului civil și întâiele timpuri ale Domniei nouă, până la întemeierea mănăstirii sale.

Apoi, an cu an, letopisețul fu dus mai departe, de minile cărturarilor necunoscuți. Se însemna într'însul viața interioară a mănăstirii, instalarea stariților, moartea acestora și a călugărilor «lăudați de viață bună și curată», ca acel Atanasie Bolsun, încetat din viață la 4 August 1502 și care n'a fost poate străin

¹ Hurmuzaki, II², p. 670; Melhisedec, în *Rev. pentru ist., arch. și fil.*, I, p. 254; *Cron. Rom.*, pp. 114, 250; Uljanicki, p. 84; Hurmuzaki, II², p. 686, N° LXIX; pp. 698, 707, N^o DXXVII; p. 708; Bogdan, *Vechile cronici*, pp. 248-52; Wickenhauser, *Putna*, p. 153 și urm., 166.

² Bibl. Aș. Rom., ms. 174. Va fi studiat în cele ce urmează. — Chir Gheorghe Mitropolitul Sucevei se întâlnește în adevăr la 1501 într'un hrisov de la Ștefan (Melhisedec, *l. c.*, pp. 250—1). Pentru Gheorghe, v. și *Uricariul*, XVIII, p. 64 (1490); Iațimirschi, p. 21; Bogdan, *Cron. inedite*, p. 96; Hurmuzaki, II², p. 718; Wickenhauser, *Putna*, p. 162.

³ Pomelnicul, mult prefăcut cu timpul, al Mitropoliei de la Iași îl face Bulgar și ucenic al lui Marcu de Efes, adversarul Unirii (Erbeceanu, *Mitr. Mold.*, p. LV).

de scrierea anelor din mănăstirea sa ¹. Se notaū fericirile și năcazurile Domnului întemeietor, adecă istoria țerii cu ridicările și scăderile sale, cu momentele de glorie și cele de încercare. Și une orî umilul călugăr își simția un suflet de luptător, depărtat de lume, la *izvodirea* celor pe care le săvârșiau pe cîmpii de luptă vitejii.

În 1504 muri gloriosul ctitor. Putna rămase încă mănăstire Domnească înaintea tuturor celorlalte, și analiștii oficiali ai principatului puseră pe hirtie neastîmpărul ambițios al fiului după ce veșnicise cariera de biruinți a tatălui.

Supt Ștefăniță, drepturile și datoriile călugărilor din Putna rămaseră cele vechi. Obituariul Domnilor, Mitropoliților, boierilor mari ni s'a transmis ast-fel ².

Cu suirea pe tron a lui Petru Rareș lucrurile se schimbară. |

Iarăși lua sceptrul Moldovei un om cu sufletul mare, un Domn cu gînduri înalte de stăpînire și cu rivnă pentru împodobirea țerii cu clădiri și îmbogățirea culturii ei prin cărți.

Față de Putna, el fu, la început, ceia ce fusese premergătorii săi. Aici se îngropă la 1529 întâia Doamnă a lui Rareș, Maria ³, A doua soție a Voevodului, Elena Ecaterina, «fata Țarului Despot» ⁴, făcu dar un procovăț mănăstirii Domnești, în 1535-6 ⁵, dar încă din 1529 el începea să rezidească noua sepultură a Domnilor, Pobrata. «Pre acea vreme», scrie Ureche, din vechiul său *leatopiseț moldovenesc*, «aū urzit Petru-Vodă mănăstirea Pobrata, numai până în jumătate⁶.» Mitropolitul Moldovei de mai târziu, Grigore, egumen al mănăstirii, loc pe care-l ocupă douăzeci și trei de ani, convinse pe Domn și pe soția lui. «Mă

¹ Ureche, p. 177. Dar pentru copiat se întrebuița la Putna, în 1488-9, călugărul Paladie. Melhisedec, *l. c.*, pp. 232-3.

² Cum vom vedea, pentru această parte anele putnene ni-aū ajuns supt două forme: cronică moldo-polonă, o prescurtare, și Ureche, care ni dă datele și pentru moartea Mitropolitului David, a lui Tăutu, a Mariei lui Radu-Vodă, văduva lui Ștefan cel Mare; unii îngropați tot la Putna. V. Melhisedec, *l. c.*, p. 221.

³ Inscricția tipărită corect în Melchisedec, *O visită*, pp. 218-9. Cf. *An. Ac. Rom.*, XIX, p. 212.

⁴ *Ibid.* În inscripția bisericii Ospenia din Botoșani, ridicată de dînsa, i s'ar zice: fata lui Ioan Despot. *Uricariul*, VIII, p. 20.

⁵ Marian, în *Anale*, *l. c.*, p. 297.

⁶ P. 190.

nevoiiu cu mult năcaz și meșteșug de îndemnăiu pe Petru-Vodă și pe Doamnă-sa Elena, cu copiii lor, ca să-și aleagă locul de îngropare în acea mănăstire, măcar că din vechimi se înmormînta Domniî în Putna, — încît călugării putneni pînă mai dăunăzi mai toți ocăriau cu mari blestemuri și supărări¹.»

Deci, pe vremea egumenului Silvan, succesorul lui Paisie Scurtul, iar acesta al celui d'întăiu oblăduitor al mănăstirii, Ioasaf², Putna pierdu privilegiile pe care le căpătase în dauna Bistriței, iar aceasta le luase de la mănăstirile vechi Domnești ale Neamțului și Rădăuților. Pobrata, «Sf. Nicolae din Poiană», ridicată de frații dușmanî Ilie și Ștefan, fiii lui Alexandru-cel-Bun, și la care se gîndise toți Domniî din epoca anterioară lui Ștefan-cel-Mare,—Pobrata, așezată în ceva mai mare apropiere de Scaunul Domniei, moșteni aceste privilegii.

În Putna nu se mai îngropară Domniî sau membrii ai familiei Domnești, Putnei nu i se mai făcură donații, sarcina de a scrie anele Domniei fu luată de la călugării putneni și fu încredințată, după obicei, noilor păzitori ai mormintelor dinastiei. Așa se explică mențiunea în aceste ane la 1529, după o însemnată expediție în Ardeal, a clădirii unei părți din zidul cel nou al Pobratei³, așa menționarea și mai departe, cu o deosebită atenție și în termeni caracteristici, a mănăstirii reînnoite⁴.

Continuînd anele, Pobrateniî *luară izvod* pentru partea veche din letopisețul putnean. Suprimară însă din acesta lucrurile care priviau în special mănăstirea rivală, cu care am văzut mai sus că se ducea o luptă învierșunată. În noua formă a povestirii, nu se vorbește nimic despre sfințirea lui Teoctist de Nicodim, despre ceremonia de la Direptate și rolul Mitropolitului fondator al Putnei la întronarea marelui Domn, despre începutul clădirii acelei mănăstiri și inaugurarea ei solemnă, despre moartea lui Teoctist. Se mutilează chiar obituariul, lăsîndu-se la o parte lucruri însemnate, ca moartea Doamnei Evdochia, îngropată la Putna, probabil, și moartea lui Petru, fiul lui Ștefan

¹ *Arch. ist.*, I², pp. 21-3.

² V., pe lîngă cronică putneană, în forma letopisețului de la Slatina sau a lui Ureche, Melhisedec, *l. c.*, pp. 232-3 ; Marian, *Cîteva inscripțiuni și documente din Bucovina*, în *An. Ac. Rom.*, Ser. II, VII, sect. ist., p. 302.

³ Analele pbratesate în Ureche, p. 190.

⁴ Același, *ibid.*, p. 205.

cel Mare¹. Sfințirea Putnei fiind legată de biruința asupra Tatarilor la 1470, noul analist al principatului suprimă, împreună cu serbarea bisericească, și amintirea victoriei care o provocase.

În această formă, cronica Moldovei s'a păstrat de un manuscris incomplet, pe care D. I. Bogdan l-a publicat în «Cronice inedite». În acest manuscris unic povestirea nu ajunge, din nenorocire, mai departe decât primele timpuri ale Domniei lui Bogdan Orbul.

Precum a fost în 1453 un exod de învățați greci din Constantinopol, ast-fel cărturarilor slavoni se refugiară în țerile vecine la căderea Statului sîrb de pe malul drept al Dunărei. La Curțile Domnilor din Țara-Românească și Moldova, unde, în cea d'întăiu jumătate a secolului al XVI-lea domniră două principese din casa Brancovici, Milița lui Neagoe și Elena Ecaterina lui Petru Rareș, la aceste Curți își găsiră adăpostul diaci iscusiti, harnici copisti de manuscrise, retori bisericești cu știință de carte grecească și slavonă.

Macarie, eruditul călugăr, — în sensul călugăresc și oriental din secolul al XVI-lea, — nu pare a fi fost însă dintre acești pribegi, nici să fi primit direct această influența sîrbească. El se găsia în Moldova simțitor înainte de anii 1529—30, cînd Petru Rareș se căsătorii cu «fata lui Despot»².

Macarie a fost un ucenic al școalei călugărești din Neamț, în care trezise o nouă viață al doilea Teoctist. Pe la 1483, acest om «învățat ca nimene altul» și binefăcător luă conducerea lavrei lui Petru Mușat, care în cursul vremii își pierduse strălucirea și însemnătea. Teoctist fu egumen la Neamț până la sfîrșitul secolului, cînd i se dădu Mitropolia de jos: episcopia Romanului. Stătu episcop, timp de opt ani numai, căci în 1509, la moartea Mitropolitului Sucevei, David, el fu înaintat în locul acestuia³.

Păstori biserica Moldovei în curs de două-zeci de ani, fără cîteva

¹ Melhisedec, *l. c.*, p. 322.

² Petru trebuie să se fi căsătorit cu Elena îndată după moartea întăii sale soții, pentru că alt-fel Iliăș, fiul Elenei, ar fi arătat de cronicile contemporane ca un copil la suirea pe tron, în 1546. Socotelile ardeleni nu cuprind daruri la nuntă.

³ V., pentru moartea lui David, anelele putnene, păstrate de Ureche, p. 182.

lună, și lăsă, murind în 1528, «la adînci bătrînețe», amintirea curată a unui sfînt ¹.

Cînd rămășițele pămîntești ale Mitropolitului Teoctist fură astrucate în mănăstirea Neamțului, unde el administrase și dăduse învățături, egumen era încă Macarie. Acesta fusese crescut de «dascălul Moldovei», îi fusese «ucenic» și «fiu sufletesc» ². La rîndul său el administră și dădu învățături, deveni «dascăl al Moldovei», în această școală monastică, și făcu «ucenici» ai săi: pe Eftimie, alt cronicar, și pe Mitropolitul Teofan. Încă din 1522-3, cînd Silvan oblăduia Putna, Macarie se găsia în fruntea mănăstirii Neamțului.

În 1528 începe a se pomeni ca Mare-Logofăt al Moldovei Teodor (Baloș), care a fost probabil cel d'întăiu Mare-Logofăt al lui Rareș, suit pe tron în anul precedent ³.

Cercetînd mănăstirile țerii împreună cu Teodor, care se întîmpină în această calitate numai pînă la 1538 ⁴, Petru, un om cu iubire de învățatură ⁵, aprecia cunoștințele egumenului de la Neamț. Și-i dădu prilejul să le arăte într'o operă de literatură istorică.

Pînă acum se scrisese numai anale. Lui Petru-Vodă acestea i se păreau nesuficiente. El voiă o lucrare retorică, o biografie encomiastică, un tratat de felul Vieților de sfinți sau biografilor de Țări sau Despoți sîrbi. Macarie primi porunca să îmbrace în luxurianta fraseologie bizantină, pe care o poseda așa de bine, povestirea lucrurilor petrecute în Moldova de la moartea lui Ștefan-cel-Mare. În felul acesta, lauda faptelor sale se lega de lauda faptelor părintelui.

Egumenul începu lucrarea, căznindu-se să aplice epitete și întorsături de frasă din istoria Împăraților Constantinopolei pe fondul, cu mult mai sărac, care i se impusese. De și ajunsese, în 1530, episcop de Roman, el continuă și alături de grijile epis-

¹ Cronica lui Macarie, în *Vechile cronicî*, pp. 203-4. Cf. Iațimirschi, pp. 11-2, 25. După Ulianickij, p. 118, ar urmă că mai fusese un Teoctist în Octombrie 1490 ca Mitropolit. Dar tot în 1490, vara, avem pe Gheorghe (Melhisedec, *O vizită*, p. 250). Ar resulta că schimbarea s'a făcut în cursul anului. V. și Bogdan, *Vechile cronicî*, p. 252.

² *Ibid.*, pp. citate.

³ Pentru Teodor, v. *Rev. p. arch., ist. și fil.*, VII, p. 237; *Uricariul*, XVIII, p. 448.

⁴ *Uricariul*, l. c.; Wickenhauser, *Putna*, p. 207.

⁵ De ele pare a fi vorba și în Istoria rusească a lui Caramzin.

copatului cronica. Insistînd asupra părților luminoase din activitatea patronului, lăsînd în umbră nenorocirile saū înduioșîndu-se pentru dinsele, Macarie povesti pînă la întoarcerea în Domnie a lui Petru Rareș, în 1541. Aici se opri și, cu toate că mai trăi pînă la 1557 ¹, el nu mai continuă nici odată narațiunea, și totuși nu murise acel care făcuse comanda, căci Macarie ni spune deslușit că scrie ultimele sale rînduri în 1542. Din aceleași rînduri se vede iarăși — cu oare-care mirare, — că-și socotia misiunea terminată: «ast-fel se sfîrșiră toate aceste întimplări, iar noi le-am povestit în 1542, Mart». Mai de mierare încă e acest sfîrșit cînd se gîndește cineva că biograful sare peste cele două campanii din 1542, pentru a vorbi numai de odihna Voevodului ².

Macarie trebuie să fi întrebuițat pentru povestirea sa analele putnene, în continuația lor de după Ștefan-cel-Mare. Dar aceste anale, care existau și pe care învățatul egumen nu le putea ignora, nu i se păreaū, lui saū Domnului, îndestulătoare. El le suplini pentru bucata de la 1504 la 1527, iar de aici dădu narațiunea sa deosebită. De aceia a necunoscuților predecesori nu se atinse, ci o lăsă în forma sa veche, în forma analelor putnene, cu toate amănuntele locale conținute într'însa.

Acest corp de cronici moldovenești nu ni-a fost transmis de nici un manuscris, dar Ureche l-a avut la îndămină și, cum vom vedea, l-a întrebuițat.

Povestirea biografică, literară, encomiastică nu excludea însă continuarea celeilalte, scurtei povestiri oficiale și mănăstirești. Dar supt influența curentului nou de cultură, supt influența poate a lecturii biografilor Domnești, analiștii dădură și redacțiunii lor o întindere neobișnuită pînă acum, o îmbogățiră cu amănunte de care înnainte nu se ținea samă. Analele se prefăceaū într'o cronică vrednică de acest nume.

Unde s'a scris această cronică? De sigur că în mănăstiri, dar

¹ Ureche, p. 211. La 21 August 1556 îl aflăm încă. Orest Popescul, p. 46.

² Nu se poate aduce explicația că lucrarea a fost comandată de Rareș în 1542 și că deci Macarie are de ce să se oprească aici. Chiar dacă s'ar admite că un episcop putea să-și dea numele de «smerit ieromonach», pe care și-l dă Macarie la început, rămîne greutatea cu Teodor, care nu mai era Mare-Logofăt și poate nici nu mai trăia în a doua Domnie a lui Rareș.

de acum înainte, de la moartea lui Rareș, e greu să urmărim schimbările, iar de la moartea lui Lăpușeanu lucrul devine și mai greu. N'ar fi riscat să se admită că pentru vremea Lăpușenilor și analele oficiale au fost alcătuite în vre una din mănăstirile lui Macarie: Neamțul, pe care o reformase, sau Rîșca, fundațiunea sa proprie. De persoana lui Macarie se ocupă mult în adevăr, analele, pe care le cunoaștem pentru toată această vreme numai în prelucrarea lui Ureche, — adesea o intercalare, o traducere a «letopisețului moldovenesc». Se vorbește pe larg despre moartea, meritele și înlocuitorul lui ¹, atunci cînd despre Mitropolitul Grigore nu aflăm alt ceva decît că a participat la sfințirea Slatinei. Cînd se menționează întăiu Mitropolitul Teofan, cronicarul nu uită să adauge că acesta era «ucenicul lui Macarie» ². Năvălirea pe la Neamț a lui Ștefan Mizgă e foarte precis povestită ³.

Dar de la 1559 înainte mănăstirea Domnească era fundațiunea lui Alexandru Lăpușeanu, Slatina. Aici ar fi trebuit să se scrie analele țerii. Cronicarul descrie în adevăr cu amănunte întemeierea mănăstirii ⁴.

Dacă—ceia ce nu se poate hotărî—se admite că numai în mănăstirile la care Domniile erau ctitori, se redactau și în acest timp analele Domniei lor, atunci redacțiunea letopisețului ar trebui strămutată supt Petru Șchiopul, Domn cu stăpînire lungă și luminată, — la Galata, a cărei întemeiere e menționată cu toată cinstea, de letopiseț ⁵. Apoi, în tulburările ce urmară, grija transmisiunii istorice a evenimentelor se pierdu, și Movileștii, cari clădise Sucevița, nu par a fi făcut dintr'însa și o păstrătoare a trecutului supt forma cronicii. Obiceiul vechiu se pierduse cu totul. «Letopisețul nostru cel moldovenesc», scrie Ureche, care l-a cunoscut și utilizat, merge «de la început până la Domnia lui Petru-Vodă Șchiopul, și s'au stins; că de aice încoace n'au mai scris nimene» ⁶.

¹ Despre acesta se spune că peste paisprezece ani a ajuns Mitropolit, ceia ce ar presupune o redacție retrospectivă. Dar socoteala o face probabil Ureche.

² Ureche, p. 221.

³ Cf. Ureche, pp. 221-2 cu Hurmuzaki, XI sau *An. Ac. Rom.*, XIX.

⁴ Ureche, p. 210.

⁵ Pp. 233, 236 din Ureche.

⁶ Prefața, p. 129.

Înainte de a termina cu istoriografia moldovenească în slavonește, rămîne să ne ocupăm de o continuare a operei lui Macarie și de corpurile de cronică prescurtate, care fură alcătuite, de localnicii sau de străini, în secolul al XVI-lea.

Macarie făcuse școală, și unul dintre ucenicii săi fu Eftimie, care-î succede ca egumen la Neamț¹. În 1553, la 15 Decembre, cînd Macarie purta titlul episcopal de Roman, Eftimie ocîrmuia mănăstirea². Cel d'întăiu însă avuse să sufere de prigonirile lui Iliăș Rareș și fusese silit a-și părăsi eparhia³.

La 1553, Eftimie nu căpătase încă de la Alexandru Lăpușneanu, care, cu toate defectele sale, a fost, după principii efemeră, iarăș un Domn stăpînind cu oare-care strălucire, — nu căpătase, zic, de la dînsul misiunea de a duce mai departe lucrarea, atît de neexplicabil întreruptă, a lui Macarie. Ordinul lui Lăpușneanu în această privință n'a putut să fie dat înainte de 1554-5. În adevăr, în cele d'întăiu pagini chiar ale operei lui Eftimie, se vorbește despre Domnia și moartea lui Iliăș Rareș. După datele lui Ureche însă, «Iliăș Mahmet», prigonitorul lui Macarie, părăsind tronul în 1551, a fost Pașă doi ani de zile la Silistra, decî până în 1553, apoi, fiind disgrățiat și exilat la Brusa, el moare aici în «curîndă vreme»⁴.

Primele pagini măcar, acele care pomenesc pe Macarie, trebuie să fi fost scrise de Eftimie înainte de moartea acestuia, în fine, — decî înainte de Septembrie 1557. Dar de sigur că întreaga lucrare a fost redactată în cei d'întăiu ani ai stăpînirii lui «Alexandru-Vodă cel Viteaz și nou». Ea se oprește iarăș fără nici un motiv bine cuvîntat în mijlocul expunerii, la 1553.

Știm totuși că Eftimie a rămas și mai departe în fruntea mănăstirii Neamțului, pe care o ilustră prin învățătura sa. Abia în 1566, în urma năvălirii lui Mizgă, pretendentul pe care-l susținu, în urma acestei năvăliri făcute tocmai prin regiunea

¹ E deosebit de un alt Eftimie, cu metania de la Homor, egumen al acestei mănăstiri, care ajunse apoi episcop de Rădăuți. V., asupra lui, Bogdan, *Vechile Cronici*, pp. 91-2.

² V. Bogdan, *l. c.*, p. 90. De atunci notața s'a tipărit în Iașimirschi, *l. c.*, pp. 14-5.

³ Eftimie, p. 217. V. Bogdan, pp. 70-1.

⁴ Ureche, p. 207.

Neamțului — lupta se dete «maș sus de Cetatea Neamțului»¹ — numai după această încercare neizbutită de a da un Domn Moldovei, Eftimie trecu munții, în Ardeal, unde, văzându-i-se priceperea și cunoștințele, ajunse episcop românesc al provinciei².

Înainte de 1-iulianuar 1561, când un patriarh bizantin vizită Moldova³, călugărul Isaia din Slatina, pe care aș fi dispus să-l identific cu Isaia episcop de Rădăuți supt Ioan-Vodă cel Cumplit, intimul și misionariul Domnului, care prețuia, se pare, știința lui, — acest Isaia adause pe foile albe ale unui sbornic de cuprins teologic, calendaristic și gramatical copia unei istorii universale de la Adam până la 1425, a unei cronici bulgare și a alteia sirbești⁴. La acestea adause o «Povestire în scurt despre Domniile moldovenești»⁵.

Titlul arată chiar că avem a face cu o prescurtare. Isaia, un ucenic al lui Eftimie probabil — cel mai recent «dascăl al Moldovei» —, doria să poseadă și să răspîndească lucrarea retorică a învățătorului său, care se lega de lucrarea încă mai retorică, încă mai frumoasă, va fi judecat Isaia, a lui Macarie. În partea mai veche a cronicii oficiale, ca formă și ca fond, nu era ce să-l atragă, să-l intereseze în deosebii. A resumat-o deci⁶.

Dar Isaia nu putea să aibă înaintea ochilor săi corpul format de Macarie, ci-l avea pe acesta, cu continuația lui Eftimie, într'un manuscris deosebit. Alt-fel n'ar fi cules din cellalt manuscris, acel care cuprindea vechia istorie a Moldovei, și înăditurile de după moartea lui Ștefan cel Mare. La Isaia, în adevăr, cu toate că Macarie începe a scrie de la 1504, — în anele prescurtate care-l preced se dau lămuriri, foarte concise și inegale, asupra suirii pe tron a lui Ștefăniță, luptei cu Tatarii la Ciuhru, luării Belgradului și distrugerii regatului

¹ Ureche, p. 221; Cf. scrisoarea lui Lăpușneanu din 25 Iunie 1566, în Hurmuzaki, XI, p. 586, No. IV: «usque ad oppidum nostrum Nemez».

² Ținu acest loc până în 1574. V. Iorga, *Scrisori românești din Arch. Bistriței*, II, pp. xxxix, xlii-iii

³ Bogdan, *Vechile Cronici*, p. 11.

⁴ Tipărite amîndouă, acestea din urmă, de d. I. Bogdan, în *Archiv für slavische Philologie*, XIII.

⁵ Publicată de același, în *Vechile cronici*.

⁶ S'o fi găsit resumată în originalul, în izvodul său îmi pare mai puțin probabil, de și imposibil nu este.

unguresc de Turci, morții în fine a unui fiu al lui Bogdan-Vodă în 1525.

Prescurtarea făcută saū găsită — ar fi greu de hotărît acest lucru—de Isaia nu e făcută după o altă normă decît a scurtimii, deci fără cea mai mică inteligență. Originalul prescurtat era de proveniență putneană, cuprinzînd notițele relative la istoria mănăstirii, dar avînd, în locul știrilor relative la Alexandrel, simple însemnări din pomelnice asupra succesiiei și duratei Domniilor. Din acest original, pe care-l reduse pretutindenî la o expunere seacă și grăbită, compendiatorul elimină fără nici un motiv fapte ca prada lui Ștefan-cel-Mare la Secuî, după expediția lui Matiaș Corvin în Moldova, moartea Domniții Cneajna, a Mariei lui Radu-Vodă ¹, a unui stareț putnean ², etc.

Puțin după prescurtarea lui Isaia, un Polon trecu prin Moldova: Nicolae Brzeski, care se ducea într'o misiune la Poartă. Mergea să felicite pe noul Sultan, Selim, și să pîrească pe Alexandru Lăpușneanu pentru acte de neprietenie. Alexandru-Vodă află lucrul și, pînă la primirea diplomei de confirmare de la noul «Împărat», el opri pe ambasadorul, care prin plîngerile lui putea să împiedece acea confirmare ³.

Brzeski, ținut ast-fel într'o captivitate onorabilă, își întrebuiță vremea copiind. Între copiile făcute la Iași, copii pe care le păstrează în totalitatea lor un manuscris din Petersburg ⁴, se află și acea a cronicilor moldovene. Brzeski o începu la 28 Octombrie din anul 1566, și o termină pînă la plecarea sa spre Constantinopol, în cîteva săptămîni.

Secretarul polon a avut ca izvor pentru prelucrarea sa — căci vom vedea că e o prelucrare —, un corp de cronici moldovene, care mergea pînă la moartea lui Rareș, corpul de cronici din Pobrata, fără descrierea Domniilor celor doi fii ai noului ctitor.

¹ Toate se găsesc în «Cronica de la Bistrița».

² V. mai sus.

³ V. Bogdan, *Cron. inedite*, p. 112 și urm.; Hurmuzaki, XI, p. xx. nota. Solul moldovean pentru confirmare era însuși fiul Domnului, Bogdan; el sărută haina Sultanului în Decembrie. Hurmuzaki, II, p. 568, No. DXLIV. Turcii chemase pe Domnul însuși. În corespondența venețiană (Hurmuzaki, VIII) găsim un ambasador polon în Constantinopol la începutul lui Octombrie, apoi altul — cu explicații și în privința lui Laski — în Decembrie următor.

⁴ Bogdan, *l. c.*, p. 103 și urm.

Dar trebuie să admitem una din două: sau că acest corp cuprindea notițele putnene eliminate din corpul pobratan, așa cum ni l-a transmis așa zisa «Cronică de la Bistrița», sau că, pe lângă corpul pobratan în această formă, Brzeski a avut la îndămină și un manuscript putnean, în vechia sa formă complectă. În cronica pe care a compilat-o Brzeski, găsim, în adevăr, pomenite atâtea lucruri pe care numai Cronica putneană le cuprinde: așa, sfințirea Putnei, încheierea păcii cu Corvin, moartea lui Petru, fiul lui Ștefan-cel-Mare, moartea lui Mateiș și a Țareviciului Ioan. Întîlnim chiar în compilație elemente pe care prescurtarea lui Isaia de la Slatina le-a eliminat și care au fost în același timp suprimate și de copiatorul din Pobrata: ast-fel, data—de alt-fel greșită—a suirii pe tron a lui Bogdan, tatăl lui Ștefan-cel-Mare, mențiunea tributului plătit de Moldoveni pentru întâia oară supt Petru Aron. Din parte-î, Brzeski sare să suprimă știri pe care Pobrataniî le păstrase: moartea Doamnei lui Radu-cel-Frumos, luarea cetății Crăciuna și zidirea Romanului. În schimb, adaugă din memorie, pentru a complectă, explica sa falsifică în sens polon, oare-care lucruri nouă. Așa, la 1475 vorbește de Polonii cari ajutară pe Ștefan în lupta cu Turcii; la 1476, explică unde e Valea-Albă; la luarea Chilieî și Cetății-Albe de Baiazid introduce de la dînsul o mare încurcătură; la lupta de la Cătlabuga spune că au participat și soldați poloni; la 1497 afirmă că domnul Moldovei ar fi fost ajutat de Radu-Vodă din Țara-Românească, de și acesta murise de peste trei-zeci de ani. În povestirea înfrîngerii lui Ioan-Albert, el caută să scape onoarea regelui, spuind că el a apucat, conform tratatului, spre Hotin și că acei cari au pornit pe altă cale erau numai niște «țeranî neascultători», a căror soartă n'a fost plînsă de nimeni. Restul războiului moldo-polon e tratat cu tot atîta discreție.

De la Petru Rareș înainte — pentru Domnia acestuia bogatele și interesantele amănunte din leatopisețul țerii, al cărui cuprins ni s'a păstrat prin Ureche, sînt foarte pe scurt resumate, — de la Petru Rareș, scriitorul polon nu se mai poate răzîma decît pe amintirile sale proprii sau ale boierilor moldoveni, de la cari va fi cerut informații. Fiind însă amintiri de ale contemporanilor, ele dau ici și colo elemente folositoare cercetătorului. Ultimul eveniment ce se menționează, dărîmarea cetăței

Hotinului — Brzeski scrie din greșeală «Neamțului» — sînt din iarna anului 1564.

Cronica aceasta a fost publicată la noi de trei ori: odată de d. Hasdeu, în *Arch. ist.*, III, cu un foarte luminos comentariu, apoi de d. Bogdan, în *Vechile cronicî*, după un ms. din Cracovia — d. Hasdeu avuse două copii după acest singur manuscris ¹ — *Cronice inedite*, după un ms. din Petersburg; în amîndouă dățile și în cu îmbielșugate observații critice.

Cronica Moldovei până la Bogdan Orbul, precedată de legenda populară a intemeierii principatului, se cuprinde, cu un titlu asemănător cu al corpului de la Slatina, într'o culegere rusească de cronicî de la sfîrșitul secolului al XVI-lea: «Voskresenskaja lëtopisi» ².

E o cronică foarte scurtă, până la Ștefan-cel-Mare aproape: un pomelnic de Domni cu anii Domniei fiecăruia. La Ștefan se dau cîteva date răzlețe despre luarea și pierderea Chilie și despre expediția lui Ioan-Albert; se înșiră după moartea Voevodului numele fiilor săi și se arată începutul Domniei lui Bogdan. În ordinea Domnilor de la început, se întîlnește o greșală: intervertirea numelor lui Bogdan și Lațco —, care se află în corpul pobratan complet și numai în acela ³. La Petru Aron se menționează tributul dat Turcilor, ca și în «Cronica Moldopolonă». Mergînd numai până la 1504, de și a fost intercalată într'o compilație mult posterioară, cronica se vede a fi — amintim și titlul — un resumat, anterior lui Isaia din Slatina, al vechilor anale putnene, al acelei versiuni care cuprindea greșala în succesia vechilor Domni. Autorul compilației din Slatina a avut alt original, tot putnean, și l-a prescurtat neasămănat mai pe larg ⁴.

Cît despre introducerea fabuloasă, nu se poate spune cînd s'a

¹ Pentru autoriile acestor două copii, pentru ms. din Cracovia, cel din Petersburg și deosebirea dintre dînsese, pentru caracterul autograf al celui din urmă, v. *Arch. ist.*, III, pp. 17-8; Bogdan, *Vechile cronicî*, p. 42; același, *Cronice inedite*, pp. 117-8.

² Bogdan, *Vechile cronicî*, p. 62.

³ Încă o dovadă că Brzeski a avut și un letopiseț putnean la îndămină e că la dînsul nu se află greșala, care în Ureche, ce se încrede în «letopisețul moldovenesc» oficial, se află.

⁴ Prescurtări de acest fel s'aau făcut și mai târziu. Amintesc numai pe a lui Amiras, după Mustea.

redactat și dacă ea a fost pusă în scris de prescurtătorul vechilor anale sau culeasă de aiurea și alipită la prescurtare de către compilatorul rus ¹.

* * *

În secolul al XVII-lea, înainte de mijlocul lui, între 1646 și 1647 ², între data adecă a ieșirii din Vornicie și a morții sale, Grigore Ureche, învățat boer moldovean, care făcuse studii în Polonia ³, se gîndi să dea Moldovei o istorie a trecutului său în limba românească. Acest gînd se explică prin curentul spre talmăcirii care cuprinsese pe cărturarii timpului, curent datorit unei întregi grupe de influențe, pe care nu e locul să le fixăm aici ⁴. Ureche lucra din propriul său îndemn, fără să fi existat o rugăminte Domnească, pe care cronicarul n'ar fi uitat să o pomească. Nu ca un îndeplinitor de porunci ale lui Vasile Lupu, ci mai curînd ca un nemulțămît cu «lipsa de așezare», cu posibilitatea unei tiranii fără stavilă în patria sa, — ni se înfățișează Grigore Ureche ⁵.

¹ O altă prescurtare a listei Domnilor de la început a fost publicată de d. I. Bogdan, în *Conv. lit.* pe Iunie 1901.

² V. A. Urechîă, *Schițe de ist. liter. romîne*, pp. 180-200.

³ V. Miron Costin, poema polonă, ed. *Letopisetelor*, p. 491: «care a învățat literatura în școalele polone».

⁴ Cf. Xenopol, *Ist. Romînilor*, IV, p. 66 și urm.

⁵ După argumentele aduse în urmă și care au restabilit bunul simț în drepturile sale, nu e umbră de îndoială că Grigore, și nu tatăl său Nestor, a scris *Cronica Moldovei*. V. Orășanu. *Cron. Moldoveni*, p. 57 și urm. Avem o scrisoare de la Nestor — în Hurmuzaki, XI, p. 233, No. CCCLVIII, — și nu un necărturar ca acesta ar fi putut întreprinde o operă literară așa de grea și de însemnată. Pe urmă Nestor nu se constată de nicăiri a fi făcut studii în Polonia și nici nu era pe vremea copilăriei lui obiceiul acestor studii, și despre Ureche cronicarul ni se spune de Miron Costin, poate un frecventator al acelorași școli, că a învățat în Polonia. Faptul că el zice totdeauna cronicarului: Ureche, fără a da numele de botez al lui «Ureche», nu arată nici nedumerire nici o indicație către Nestor; din potrivă, acest fapt dovedește că pentru contemporanii lui Miron Costin, nu exista nevoia de a specifica: «Ureche» era pentru ei Grigore Ureche, mort de foarte puțină vreme. Dacă Nestor Ureche ar fi scris *cronica*, același Miron Costin n'ar fi insistat asupra faptului că a lăsat-o neterminată; v. Bogdan, *Cron. inedite*, p. 178. Pentru a culege un argument de amănunțimă, cum putea scrie cineva la începutul secolului al XVII-lea că Poloniilor lui Ioan-Albert *umblău* «păroși ca și Nemții» (adecă nu mai umblă), cînd obiceiul de a purta... peruci cu părul lung se introduse în toată Europa supt influența modei franceze pe la jumătatea secolului abia? Un argu-

«Ca să nu se înnece anii cei trecuți», Ureche s'a hotărît să-și redacteze compilația. Printr'însa patriotul boier, care urmăria cu durere scăderea treptată a țerii sale, scădere ce se oprise numai în deceniile din urmă, — voiă să-și plătească datoria către țară, pe care o servise și alt-fel.

Doria să se știe printr'însul originea neamului și desfășurarea timp de trei secole a istoriei lui. În trecutul de lupte el descoperia motive de mândrie pentru dînsul și contemporanii săi, și în caracterisările Domnilor mari, partea cea mai originală a cronicii, el găsește, vorbind de întregitorii și apărătorii Moldovei: Alexandru-cel-Bun, «cu darul de înțelepciune», Ștefan-cel-Mare, «Sfintul Ștefan-Vodă, nu pentru suflet..., ci pentru lucrurile cele vitejești», Bogdan, ce «ca un străjer în toate părțile priveghia», Petru Rareș, «păstorul cel bun», — cuvinte calde și mîndre. Dar patriotismul lui nu vibrează la îndepărtata amintire a Romei. El constată destul de rece că Moldovenii și Mun-

ment puternic e și acesta. Cum putea să se plîngă Nestor Ureche de lipsa izvoarelor și să vadă în acest lucru una din piedecile lucrării sale, cînd aceste izvoare mergeau până în zilele sale, notau evenimente la care el însuși participase sau pe care le văzuse petrecîndu-se? Cînd analele monastice încetează în 1587, de ce ar mai avea nevoie de dînsule un scriitor care în 1592 ajunsese Mare-Logofăt? Și cum e posibil să vorbească după scurte însemnări cronologice sau după cronică polone despre marile întîmplări ale timpului său acela care în 1572 scria poate urice și ducea de sigur tributul Moldovei la Poartă în 1587 (Orășanu, *l. c.*, p. 40)? Un contemporan scrie ca Miron Costin, și ce admirabilă cronică a ultimului șfert al secolului al XVI-lea am fi avut dacă Ureche cronicarul ar fi fost Nestor, și nu Grigore! În Prefață, Ureche vorbește despre dînsul ast-fel: «care den mila lui Dumnezeu și a Domnului mieu am fost Vornic Mare» și boierii de pe la jumătatea secolului al XVII-lea se exprima de obicei că «sînt sănătoși din mila lui Dumnezeu și cu norocul Domnului din Scaun». Și s'ar mai putea aduce argumentele cele mai felurite pentru a întări acest fapt cîștigat pentru știință. — Cît despre faptul dacă Prefața e sau nu a lui Ureche — d. Ar. Densușianu a susținut că nu; *Rev. critică-literară*, I, pp. 203, 210 —, nu e îndoială că e a lui. Argumentul că în msse ea nu e iscălită nu se susține; sînt doar toate compilații. Tot așa și cu acela că de Ureche se vorbește în două msse... de compilații, în persoana a treia. O trimitere confusă, din partea lui Simion Dascălul, la altă Prefață, ca fiind a lui Ureche, nu dovedește nimic. În fine, cele ce se spun în Prefață se potrivesc numai cu Ureche. Iar acum în urmă găsesc în ms. 1445 al Academiei Romîne adevărata Prefață a lui Simion, care e cu totul alta decît cea ce i s'a atribuit.

tenii «s'aŭ tras de la un izvor», atinge originea antică, dovedită prin șanțul milenar al Împăratului străvechiu și prin limbă, ca și prin cetăți, care sînt «lucru frîncesc», și trece iute la fabula descălecării din Maramureș, pe care o povestește după tradiția populară, eliminînd numai acele idei naive care jigniau erudiția sa de humanist.

Era în această Prefață tot crezul lui Miron Costin, dar ideile trebuiau descilcite, dezvoltate, așezate într'un sistem larg și logic. Și, mai ales, trebuia ca acest sistem să fie presintat cu convingere, cu un entusiasm pentru cauza originii romane de care bunul moralist Ureche nu era, de sigur, capabil. Miron Costin e deci original în considerațiile sale fecunde în acel sens că meritul unei idei revine, nu aceluia care abia a întrevăzut-o, ci celui care a făcut-o vizibilă tuturor.

Ce izvoare a întrebuițat Ureche, pentru a ni da povestirea sa limpede și înțeleaptă? Din această cercetare, care nu se poate face aici decît foarte pe scurt, se va desface importanța sa ca istoriograf și utilitatea sa ca izvor. Una nu trebuie confundată cu cealaltă.

Exista în Moldova înainte de dînsul, cum am văzut, în multe versiuni, de o lungime și o bogăție foarte deosebită, un letopiseț slavon al Curții. Pe lîngă acesta¹ se mai păstra un alt letopiseț, care se deosebia de cel d'întăiū numai prin sfîrșitul său, compus, nu din însemnări analistice, ci din expunerea retorică a Domniilor ce urmară pe a lui Ștefan-cel-Mare.

Ureche a cunoscut din «letopisețul moldovenesc» — așa-l numește, — din letopisețul oficial, o versiune cu mult mai completă decît toate acele ce s'aŭ transmis, în originalele lor slavone sau în alte traduceri, până la noi². Letopisețul acesta cuprindea o sumă de lucruri pe care nu le găsim aiurea, unele adevărate, altele greșite: dacă pentru partea mai veche el ni dă cît putem avea din deosebitele cronici ce posedăm, dacă despre Alexandru-cel-Bun nu știe mai mult decît timpul Domniei, la

¹ Care era cunoscut și peste hotare, de vreme ce călugărul muntean Moxa iea de acolo data întemeierii Statului moldovean. V. Hasdeu, *Cuv. den bătrîni*, II, p. 405.

² S'a observat încă de d. Hasdeu, în studiul său citat, că în ordinea primilor Domni, Ureche reproduce versiunea cu greșală.

luptele fiilor acestui Domn el adaugă, făcînd o confuzie de date¹, o a cincea, pe lîngă cele patru transmise de isvorul slavon, el menționează data, — de almintrelea greșită — a morții lui Ștefan Alexandrovici. La Ștefan-cel-Mare, nu numai că reproduce în forma lor cea mai largă notițile cuprinse în cronicile slavone cunoscute până astăzi, dar le completează une ori cu elemente de tot felul, care nu se află în această variantă a leatopisețului și care totuși sînt de proveniență românească, scoase din acest «leatopiseț moldovenesc»: morți, clădiri de biserici și Curți, etc.

Până la moartea lui Ștefan, Ureche pomenește numai în două locuri existența altor cronici ale țerii, cunoscute lui: odată la luptele lui Bogdan-Vodă cu Alexandrel, pe care «unele leatopisețe» nu le-ar povesti, dar care se găsesc în «isvoadele noastre»².

Apoi mai departe, la luptele lui Ștefan cu Muntenii, Ureche citează, cu prilejul bătăliei de la Rîmnic cu Țepeluș, dintr'o versiune a leatopisețului: «Unii zic că au prins Ștefan-Vodă pre *Radul-Vodă*, carele au fost ațîțător de păgîni asupra creștinilor. Și i-au agiutat și Brașovenii, tăind pe Turci. Și, luînd Țeara-Muntenească, au lăsat pe Țăpăluș în locul său. Ce, ori cum au fost, *tot se tocmesc*³ că au fost izbînda la Ștefan-Vodă»⁴. Vom vedea că partea deosebită din varianta, la care face aluzie Ureche, a fost introdusă apoi în cronica lui de unul din compilatorii ei.

«Leatopisețul moldovenesc» al lui Ureche samănă cu așa zisa «Cronică de la Bistrița». Aceasta, fiind mult mai puțin prescurtată decît toate celelalte versiuni ale leatopisețului, de sigur că asămănarea între dînsa și Ureche e mai mare decît cea care se observă între Ureche și acele versiuni. La dreptul vorbind, «Cronica de la Bistrița» nici nu prescurtează: ea suprimă din vechile anale, pe care le copiase, pentru a le continua, Pobratenii. Se suprimase, cum am văzut, notițele ce priviau Putna. Însă există manuscrise care cuprindeau și ce scăpase din vedere copistului din mănăstirea lui Petru Rareș și păstraă și ști-

¹ Lăsînd lupta de la Podraga fără dată și coborînd fie-care dată asupra luptei următoare.

² «Unele isvoade ale noastre» e o greșală de copist, făcută supt influența lui «unele leatopisețe» precedente.

³ Cele două leatopisețe: oficialul și cellalt.

⁴ P. 166.

rile lăsate la o parte cu intenție. Un ast-fel de manuscrispt avuse la îndămină Brzeski, un ast-fel de manuscrispt fu întrebuințat și de compilatorul romîn din secolul al XVII-lea.

«Cronica de la Bistrița» nefiind conservată într'un manuscrispt complet, nu putem compara mai departe decît anul 1506 această versiune a cronicii oficiale cu versiunea pe care a întrebuințat-o Ureche. Din compararea posibilă rezultă iarăși că manuscrisptul lui Ureche era mai bun, decî că transcriitorul de la Pobrata a continuat și după Ștefan-cel-Mare sistemul său pentru epoca anterioară. Așa numai la Ureche, după «leatopisețul său moldovenesc», se găsește cauza războiului dintre Bogdan și Radu al Țerii-Românești: susținerea de către acesta din urmă a pretendentului moldovean Roman pribeagul.

Din *izvodul* țerii reproduce Ureche o serie de lucruri care nu se găsesc în versiunea foarte prescurtată a acestui *izvod*, pe care o dă lucrarea lui Brzeski: așa, moartea lui Radu-Vodă, a Mitropolitului David, răspunsul polon la năvălirea lui Bogdan peste Nistru în 1509, prada lui Bet-Ghiraî în Moldova, moartea Mariei, văduva lui Ștefan, moartea lui Tăutu Logofătul.

Expediția de răzbunare polonă, de care am vorbit mai sus, e menționată pe scurt și în opera encomiastică a retorului Macarie. Pe aceasta a cunoscut-o Ureche, dacă nu în legătură cu letopisețul prescurtat, care o preceda, măcar într'un manuscrispt separat. Dacă pentru invasia tătărească din 7021—1513, el n'a împrumutat nimic de la Macarie, care trece mult mai iute asupra evenimentului, într'o formă cu totul deosebită —, asemănări de formă și de cuprins se întînesc pentru multe povestiri următoare¹: așa, lupta cu «Albu» Sultan — e Alp Ghiraî —, tăierea lui Arbore, lupta de la Tărăsăuți, luptele lui Rareș peste munți în întăia Domnie. De multe ori, Ureche traduce, și nu traduce totdeauna bine.

Dar în proporție mai mare decît din Macarie, cronicarul compilator culege din analele oficiale, despre care ni putem face numai o slabă idee din expunerea pripită a resumatorului polon, singura care, afară de Ureche, ni le păstrează, până la moartea lui Petru Rareș măcar. Din «leatopisețul moldovenesc» al Domniei iea Ureche o sumă de lămuriri din cele mai prețioase, o

¹V. și paralelele date de d. Bogdan, *Vechile cronică*, pp. 122-6.

sumă de complectări pentru Macarie : moartea lui Vladislav, regele Ungariei, semnul pe cer și cutremurul din 1516, amănuntele nouă despre moartea lui Bogdan Orbul, porecla de Călugărul a lui Radu Voevodul muntenesc, pribegia boierului Șerpe, execuția fiilor lui Arbore Hatmanul, răscoala fruntașilor țerii contra lui Ștefăniță — neasămănat mai pe larg decît în Macarie —, data noiei lupte cu Muntenii din 1526, moartea lui Petru, fratele lui Ștefăniță, amănuntele precise despre sfîrșitul acestui Domn.

Fuga lui Rareș în Ardeal și toate evenimentele ce urmează pînă la stabilirea lui Alexandru Lăpușneanu sînt tratate cu o extraordinară bogăție de amănunte vii, observate și notate de un contemporan cîrturar și de talent. Comparată cu izvoarele documentare, care sînt, din fericire, și ele foarte numeroase și precise pentru acest timp, povestirea lui Ureche pare pretutindeni cu desăvîrșire adevărată¹. Supt influența biografiilor Domnești — din care Ureche nu cunoaște pe a lui Eftimie —, analiza din mănăstiri luau apucături de istorici și clădiau narațiunile lor cu o lărgime, o culoare necunoscute înainte.

Am spus că Ureche nu cunoaște pe Eftimie, de la care ar fi putut lua unele notițe complementare, chiar pentru epoca anterioară anului 1552, cînd Alexandru Lăpușneanu ocupă tronul. Dacă ar fi cunoscut pe Eftimie, de sigur că ni-ar fi dat pentru cei d'intăiu doi ani din Domnia lui Alexandru-Vodă știri despre mersul de învingător al acestuia, despre intronarea și confirmarea lui de Poartă, despre participarea-i la expediția contra lui Radu Iiaș din Țara-Românească și despre noua expediție munteană, care scoase din Scaunul său pe Mircea-Vodă. Din *izvodul* său, mult mai scurt, coborît iarăși pînă la scurte și seci ane, Ureche adună numai, pentru a povesti întăia Domnie a Lăpușneanului, mențiunea căsătoriei noului Domn cu Ruxanda Rareș, a iernii grele și a ciumei, și a nașterii fiului lui, Bogdan².

¹ Cf., d. ex., potrivirea absolută a notițelor despre fugă cu izvoarele ardelenene din Iorga, *Bistrița*, I și concordanța știrilor despre întoarcerea lui Rareș de la Constantinopol și măsurile luate contra boierilor compromiși cu cele ce ni dau în această privință izvoarele documentare polone, publicate în *Apendicele la Chilia și Cetatea-Albă*, p. 348 și urm.

² E curios însă, fără să fie altă explicație decît întimplarea sa folosirea lui Eftimie de redactorii cronicii oficiale, e curios că găsim într'un

Din anale împrumută apoi Ureche — ele erau acum singurul izvor — notițe despre sfințirea Slatinei¹, despre una singură din expedițiile din Ardeal, cea din 1556, care și aceia e expusă fără amănunte, în liniile sale generale numai, despre o nouă iarnă aspră și despre moartea lui Macarie. Puțin pentru o epocă în privința căreia se puteau spune multe! Comparându-se cu felul cum aceleași anale descriau evenimentele de la 1538 la 1552, se vede marea decădere ce se pronunță de la această dată înainte în scrierea analelor țerii².

Aceste anale nu cuprindeau mai nimic despre Despot. Atingeau numai sosirea lui, lupta de la Verbia, încoronarea, moartea. «Pentru Domnia acestui Despot-Vodă, letopisețul cel moldovenesc», spune un interpolator, «foarte prea scurt scrie; că numai ce arată cum a venit Despot den țeara leșească cu oaste streină și s'a u lovit cu Alexandru-Vodă la Verbia, ș'a u biruit pre Alexandru-Vodă și l-a u gonit până la Huși; și deacii s'a u întors la Iași, unde i-a u cetit Vlădicii molitva de Domnie, și i-a u pus numele Ioan-Vodă; și arată cîți ani a u domnit»³. În adevăr, din povestirea lui Ureche acestea sînt singurele fapte care se cunosc a fi luate din analele Domnești.

loc o oare-care asămănare de formă între Ureche și Eftimie. Eftimie, p. 220: «Alexandru... după ce a u luat stăpînirea Moldovei și-a u făcut pace..., din toate părțile....»; Ureche, p. 210: «Dacă s'a u așezat Alexandru-Vodă la Domnie, nu grijea de alta, ce numai de pace din toate părțile».

¹ Intemeierea Slatinei, adevărată împrejurare în care Lăpușeanu a fost adus să o întemeieze, se povestește și la sfîrșitul cronicii lui Eftimie. Dar nu Eftimie însuși a scris acele rînduri, al căror stil e mai umflat decît stilul călugărului și a căror întindere e disproporționată. Le va fi scris Isaia, copiatorul corpului de cronică. Pentru a întări această părere, observ că mențiunea despre Slatina nu se potrivește nici cronologic cu cele ce o preced. A doua expediție în Muntenia s'a făcut la 1554. Și data nașterii lui Bogdan Voevod trebuie pusă în 1554: «al doilea an, August», e, într'adevăr, August 1555, căci Alexandru a fost stabilit în Septembrie 1552, deci n'a apucat în Domnie luna lui August 1552.

² Acum analele se găsea u iarăși într'o singură versiune în minile lui Ureche, pe cînd la Ștefăniță compilatorul avea și o alta decît cea oficială. În aceasta se spunea de otrăvirea lui de către Doamnă, pe care otrăvire o și notează Ureche — care nu lasă nimic la o parte — după «un letopiseț moldovenesc».

³ P. 428.

Pentru Tomşa, analele acestea dădeau numai conflictul lui cu Domnul muntean și retragerea în Polonia, unde găsi moartea. Pentru a doua Domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, din anale se informă Ureche asupra alegerii lui Teofan ca Mitropolit, asupra tentativei pretendentului Ștefan Mîzgă, asupra morții Sultanului Soliman— asemenea morți de suverani vecini se mai găsesc pomenite în «letopisețul moldovenesc», în partea sa mai veche —, asupra îngropării lui Lăpușneanu în Slatina, «care este de dînsul zidită». Îngroparea Ruxandei la Slatina, «lîngă Domnu-său Alexandru-Vodă», trebuia să fie și ea menționată în însemnările călugărului cronicar din această mănăstire. Tot de la analistul din Slatina va fi căpătat Vornicul lui Vasile Lupu interesanta caracterizare a lui Bogdan-Vodă, făcută în stilul larg și bogat, care fusese părăsit acuma.

În ceia ce privește Domnia lui Ioan-Vodă, Ureche găsi asupra ei în letopisețul oficial numai pomenirea indignată a persecuțiilor de clerici — între alții, a lui Teofan, cum știm: «ucenicul lui Macarie» —, a locului de luptă cu Turcii, Roșcanii, a trădătorilor ce vîndură pe eroicul Domn și oastea lui.

Ce urmează despre Domnia lui Petru Șchiopul, nu e alta decît o reproducere a analelor. Aceasta însă numai până la tragedia lui Ioan Potcoavă, pe care analele o pomeniau așa de pe scurt, încît lui Ureche i-a fost permis a-l confunda cu alt Ioan-Vodă, Crețul ¹. Totuși, din acele anale a aflat Ureche data precisă cînd Potcoavă a apucat *Scaunul* moldovenesc, locul unde se dădu lupta: la Docolina, și ziua cînd Petru Șchiopul putu să se întoarcă în Iași părăsiți.

Tot ce vine pe urmă aparține analelor, care, cum am spus mai înainte, aș trebuit să fie redactate de la o vreme încoace la Galata. Afară de tăierea lui Iancu-Vodă, de care vorbea însă și «letopisețul moldovenesc», citat aici pentru ultima oară, de și e folosit și mai departe ², afară de această singură excepție tot ce se mai găsește până la sfîrșit e luat din izvoare moldove-

¹ «Iară unii i-au zis Crețu.» «Unii» adecă letopisețul oficial, nu cronica străină.

² Citația lipsește în ed. Kogălniceanu; în ms. o aflăm. Așa în ms. 103 al Bibl. Ac. Rom.: «Scrie letopisețul cel moldovenesc că moartea lui Iancu-Vodă», etc. Cf. Ureche, p. 235. Observăm că Ureche nu-și specifică izvoarele decît atunci cînd ele se contrazic.

nești, iar până la Aron-Vodă din anele așa de des menționate. Poate că aceste anale, care, cum știm, nu fură continuate după 1591, se opriau încă la 1587, și se poate să ni dăm și samă de rațiunea acestei întreruperi.

Pentru ciocnirile cu Cazacii în Novembre 1587, Ureche putuse da date precise, de lună și zi, fiindcă avea încă la dispoziție analele. El nu cunoaște nimic despre trei ani din istoria Moldovei, despre prada Cazacilor în 1588, despre luarea Cozlovului de dînșii, despre expediția turcă din 1589. Pentru un eveniment de o însemnătate mult mai mare decît războiul din 1587, pentru retragerea lui Petru-Vodă în Germania, compilerul nu știe decît anul. Nici o singură dată de lună și zi nu se mai găsește până la sfîrșit.

De ce însă întreruperea anelelor, continuate timp de aproape două secole, în acest an 1587? Știm din documente ¹ că la sfîrșitul acestui an se constată că Mitropolit al Moldovei nu mai era Teofan, «ucenicul lui Macarie», acel Teofan despre faptele căruia se preocupă continuu analele ², pe care ele-l urmăresc până la sfîrșit. Istoriografia slavonă a Moldovei începuse deci supt Iosif, se continuase supt cei doi Teoctiști, supt Macarie, supt elevul acestuia Teofan și, cînd această ultimă lumină a școlii sirbești, cînd acest ultim «învățător al Moldovei», se stinse, — ea încetă odată cu dînsul.

Cu informația pe care o putuse căpăta din cetirea «letopisetului» și «izvoadelor» variate ale sale, Ureche nu era mulțămît. Constatăm spre lauda lui că simția nevoia de lumină, că doria, între altele, explicații asupra felului de cîrmuire din alte timpuri. Cronica oficială, spune el, «nici de viața Domnilor cari a fost, toată cîrma nu alege, *necum lucrurile din năuntru să aleagă...* ³. «Iară ce se va fi lucrat în lontru său în țeară la noi, despre partea giudețelor și a dreptăței, nu aflăm», observă el la Domnia lui Bogdan Orbul ⁴.

¹ Hurmuzaki, XI, p. 901. Încă la 10 Ianuar 1586 e Mitropolit Teofan. Wickenhauser, *Moldavitzza*, pp. 91-2.

² Trecerea cu vederea a numelui său în pribegia de supt Iancu Sasul e de sigur datorită copiștilor.

³ Prefața.

⁴ P. 186.

Il vedem necontenit căutînd să-și întregească știința despre trecut, pe care o dădeaŭ leatopisețele. Pentru aceasta recurge la tradiție. Din tradiția aceea, pe care mai tîrziu era s'o adune Neculce în «O samă de cuvinte», va fi luat Ureche unele lămuriri, care nu poartă un caracter de transmisiune literară. Așa, despre originea lui Petru Rareș și împrejurările în care a luat Domnia — o legendă, poate îmbrăcată de popor în forma poeziei, pe care o întîlnim și în colecția de «povești» istorice a lui Neculce ¹ —, așa despre obiceiurile sîngeroase ale lui Alexandru Lăpușneanu, despre călugărirea lui *in extremis*, pe care izvoare autentice ne împiedică de a o admite ², dar care a făcut ca numele falșului călugăr Pahomie să intre în pomelnicul Putnei, redactat mai tîrziu, supt Mitropolitul Iacov al II-lea ³. Din tradiție va fi avut Ureche și cuvintele de căință pe care le-ar fi spus Ion-Vodă cel Cumplit în clipa morții, și sania de os a lui Iancu Sasul și despre obiceiurile lui Petru Șchiopul. Dintr'o tradiție de familie saŭ și din însemnări ale tatălui saŭ, își va fi dobîndit în fine Grigore Ureche lămuririle asupra Domniei lui Aron-Vodă, care termină cronica, aceste lămuriri, pe care nu le putea da în scris saŭ prin viŭ graiŭ decît un contemporan, un boier mare, un actor principal al evenimentelor ⁴.

Alte ori, îl vedem dînd lămuriri asupra lucrurilor povestite, trimițînd la evenimente ulterioare, menționînd urme istorice. Ast-fel, la narațiunea luptei de la Lențești: «se cunosc scopurile Leșilor făcute de atunci», la luptele cu Polonii, explicația cu felul cum aceștia își purtau părul; la Iancu-Vodă și Petru Șchiopul, în fine, adaosul că fugarii Ieremia și Simion Movilă au fost pe urmă Domni și că obiceiul ce voiaŭ Turcii a-l introduce în

¹ V. și mai sus, vol. I, Neculce și Cantemir.

² V. Iorga, *Bistrița*, I, p. LXX.

³ V. Melhisedec, *O viziță*, p. 241. Un ctitor călugăresc, cu acest nume, va fi existat, și Iacov va fi văzut într'insul, amintindu-și de narațiunea lui Ureche, ultima înfățișare a strașnicului Voievod.

⁴ Aceste pagini samănă bine, prin bogăția lor neprecisă, prin îmbielșugarea lor neegală, prin coloarea lor fără contururi definite, cu paginile care, în cronica lui Miron Costin, cuprind amintirile dobîndite de la tatăl saŭ Costin Postelnicul. V. mai departe. Mai tot-deauna cînd Ureche recurge la tradiția populară, rare ori și în alte casuri, el își înștiințează cetitorul asupra naturii izvorului prin cuvintele: «zic», «zic unii», «spun». V. pp. 222, 229, 235, 238.

1591 a dat naștere la și mai mari abuzuri. Se pare chiar că acest harnic iscoditor de adevăr, acest curios de trecut n'a luat din letopisețul mai dezvoltat, ci din vederea monumentelor și din cetirea inscripțiilor de pe dinsele, unele lămuriri despre luptele și clădirile lui Ștefan-cel-Mare ¹.

E hotărît acuma că «leatopisețul leșesc» al lui Ureche, îndeplinitorul cel mare al lipsurilor pentru perioada obscură de înaintea lui Ștefan-cel-Mare și—trebuie să adăogăm—creatorul de căpetenie al confuziilor, — e Ioachim Bielski, prelucrătorul unei compilații polone, mai ales după Wapowski ², care compilație decî la rîndul ei servește unui compilator român. Ioachim a întregit pe tatăl său Martin, și Martin însuși, un scriitor din secolul al XVI-lea, se folosește amestecîndu-î și prescurtîndu-î, de marele cronicar contemporan al secolului Dlugosz, și de alte izvoare mai mărunte, de sigur ³.

Pe Bielski-l utilizează Ureche cum am spus, mai ales pentru acea parte din istoria Moldovei în secolul al XV-lea, care apărea săracă și confusă din letopisețul slavon al țerii. Conciliarea spuselor, așa de adese ori divergente, ale «leatopisețului nostru» și ale «leatopisețului străinilor», nu era însă o sarcină ușoară, și ea întrecea cu mult puterile, dacă nu bunăvoința, unui boier moldovean din secolul al XVII-lea, chiar cînd acesta avea o școală polonă. De multe ori, Ureche se mulțamește a pune una lîngă alta afirmațiile ce nu se puteau împăca: alte ori ia asupra-și să suprimе contrazicerile, și atunci neapărat se încurcă și greșește, ca la înșirarea luptelor dintre fiii lui Alexandru cel-Bun, de exemplu. Multe din încurcăturile de cronologie ale harnicului

¹ Profit de această nouă ocașie pentru a atrage atenția asupra altor dovezi în potriva ipotesii că Nestor e acel Ureche care a scris Cronica. Ce rațiune ar fi avut la acesta spusa că Galata, făcută supt Petru Șchiopul, durează încă: «care trăiește și până astăzi»? Cum se putea ca Nestor, un boier al lui Petru Șchiopul, să judece pe acesta după auzite: «Spun de acest Petru Vodă»? În fine, cum se face că până la Aron-Vodă presupusul Nestor nu vorbește nici un cuvînt despre rolul politic sau viața lui Ureche Logofătul și numai aici începe de odată a da o sumă de date asupra activității acestuia?

² V. Bestuschew-Rjumin, *Quellen und Litteratur der russischen Geschichte*, Mit-tau, 1876, p. 131.

³ Cercetarea legăturilor dintre acest izvor și Ureche a fost făcută complet de d. I. Sbiera, în *An. Ac. Rom.*, ser. a 2-a, t. V.

scriitor n'au altă origine ¹. Se face următoarea declarație, pe care nu înțelegem de ce Kogălniceanu n'a reprodus-o și de ce, la descoperirea ei, ea a fost atribuită, nu lui Ureche chiar, ci compilerilor săi: «Însemnarea ailor a scriitorilor noștri nu să tocmeaște cu a streinilor, că leatopisețul nostru scrie că au fost anul 6067 (*sic*), cînd au stătut Domnu Dragoș-Vodă, iară leatopisățul streinilor scrie că au fost anul 6067 în zilele acestui Ștefan-Vodă; iar ce să va fi trecut înapoi nu să află scris de streini. Cunoaște-să că, cum nu se află de scriitorii noștri însemnată viața Domnilor și lucrurile lor, așa și văleatul, cînd ai, să nu-l fie smintit. De au și însămnat, n'au știut ce au scris, iară leatopisățul cel lătinesc—cetește: leșescu — putem cunoaște că poate fi mai adevărat, că, fiind oameni așădzați de de mult și cronicarii lor neavînd altă treabă, ce numai văleatul păziia și nește lucruri mari ca aceastea socotia să nu rămie ceva neîn-sămnat, pentru ca să nu dzică vecinii și megiiășii lor den pregiur că au fost adormiți sau neînvățați și nestrăbătuți cu istoria, — pentru aceia și pre acesta lucru putem cunoaște că ei, cum au înțales de descălecarea țării noastre și de lucrurile Domnilor, îndată s'au apucat de au însămnat toate pre rînd, și a noastre ca și a lor: pentru aceia, ei scriu că au fost văleatul la Domnia lui Ștefan-Vodă 6867 ²».

Se mai folosește Bielski ca izvor însemnat și la războaiele cu Polonia supt Domnia lui Ștefan-cel-Mare și după această Domnie adecă până la 1538. De aici, el nu mai putea servi la nimic compilerului moldovean. Dar Bielski dă din nou material pentru adaosuri la cariera lui Despot și la istoria tulburărilor produse de agitația politică a acestuia. El apare iarăși ca întregitor al letopisețului moldovenesc la Ioan-Vodă cel Cumplit, pe urmă la Ioan Potcoavă. La urmă de tot, Ureche se plînge că nu află amănunte în «cronicarul cel leșesc» asupra unui alt năvălitor în Moldova, Petru Cazacul, — în 1592.

Aici nu mai poate fi vorba de cunoscuta cronică a lui Ioa-

¹ Cu o mare nedumerire cronologică, se chinuiește Ureche în chiar primele pagini ale compilației sale la luptele «fiilor lui Ștefan-Vodă», puse de Bielski, după izvoare pe care le cunoaștem (v. I. Bogdan, în *Convorbiri literare* de la 1-iu Octombrie 1890), la 1359, tocmai în anul cînd leatopisețul terii așeza întemeierea principatului.

² După ms. 103 al Bibl. Ac. Rom. Se mai află în două alte manuscrise ale aceleași Bibliotecii: 169 și 174.

chim Bielski, tipărită în 1597: aceasta nu merge cu povestirea mai departe decît anul 1586. Nu trebuie să ne gîndim la alt cronicar polon din secolul al XVI-lea, Paszkowski, despre ale cărui legături cu istoriografia moldovenească din secolul următor se va trata mai departe. Ureche putea să caute — și să nu găsească — lămuriri despre evenimente petrecute în Moldova la 1592 în continuarea chiar a operei lui Ioachim Bielski, continuare din care d. Hasdeu a dat un fragment în *Arch. ist.*, I¹, p. 175.

O carte de istorie scrisă în latinește trebuia să fie pentru Grigore Ureche un «letopiseț latinesc». Deci, cînd el vorbește, în prefața operei sale, de «letopisețele latinești» care menționează evenimente din istoria veche, acest termen înseamnă manuale latinești sau și tratate mai întinse de istorie antică. Dar mai departe, cînd se coboară de la aceste generalități confuze asupra originilor, pentru a urmări șirul și faptele Domnilor Moldovei, cronicarul se referă de multe ori la un «letopiseț latinesc», pe care-l pune în opoziție sau în confruntare cu letopisețele *moldovenesc* și *leșesc*, a căror natură ni este acuma cunoscută.

După citațiile lui Ureche, «letopisețul lătesc» vorbea despre fuga lui Iiaș Alexandrovici în Polonia, trecea supt tăcere năvălirile tătărăști din 1439 și 1440, adăugea după Petru-Vodă Alexandrovici I-iu un Ștefan-Vodă, care n'a existat, și un Ciubăr-Vodă, care figurează în mai toate versiunile letopisețului țerii, afară de «Cronica de la Bistrița»; făcea pe Bogdan-Vodă, tatăl lui Ștefan-cel-Mare, să fugă în Polonia, deși se luptă cu Polonia, și să domnească patru ani, ceia ce e, de sigur, prea mult. La Ștefan-cel-Mare, «letopisețul moldovenesc» era mai pe scurt decît cel «lătesc», dar cuprindea lucruri, ca prada Domnului în Secuime, care lipsiau în acesta ¹. Se găsea însă în «letopisețul latinesc» mențiunea retragerii lui Radu-Vodă în cetatea Dîmboviței ². Pentru alt ceva nu se mai citează enigmaticul izvor.

Din cele de mai sus se vede că acest izvor nu era un izvor însemnat și că întinderea sa nu corespunde cu numărul și importanța lămuririlor cuprinse în el asupra istoriei moldovenești. O cronică polonă din secolul al XV-lea nu poate să fie, pentru

¹ «Ce de această poveste cronicarul cel lătesc nimic nu scrie; încă și alte semne multe sînt, care nu le însemnează; iară letopisețul nostru, măcar că scrie mai pre scurt, însă le însemnează pre toate...» p. 152.

² P. 158.

că din acest secol n'avem decît una care să îmbrățișeze epoca îmbrățișată de «letopisețul lătesc», aceia a lui Dlugosz, și aici n'avem a face cu Dlugosz, care cuprinde alt-fel de lucruri decît aceste greșeli său neînsemnate adaosuri. O cronică polonă în lătesce, scrisă în secolul al XVI-lea, n'ar putea fi decît Cromer sau Sarnicki, fiind în samă epoca celor povestite; cronică lui Ureche nu se potrivește însă nici cu unul nici cu altul. Rămîne o singură explicație — căci un obscur manual latin de istorie polonă nu putea cuprinde Domnia lui Ciubăr și anii cît a stat Domn Ștefan Alexandrovici. Pentru școala lui Despot, pentru rudele și cunoștințele polone ale lui Ieremia Movilă sau pentru informația clericilor catolici de la biserica din Iași, s'ar fi redactat, după letopisețul slavon, amestecîndu-l poate cu elemente polone, o cronică latină, pe alocuri dezvoltată ca stil, dar cuprinzînd un foarte mare număr de greșeli, confuzii și supresiuni. Trebuie să ni-o închipuim cam supt forma traducerii polone a lui Brzeski sau compilației de istorie munteană făcută de un cleric catolic la Tîrgoviște în secolul al XVIII-lea, după izvoare indigene ¹.

Însemnătatea cronicii lui Ureche stă mai ales în două lucruri: întâiu, că a prefăcut pe românește vechile letopisețe slavone, complectîndu-le unul prin altul, dînd contemporanilor tot ce se cuprindea în ele; al doilea, că a descoperit folosul ce se poate trage pentru istoria Moldovei din întrebuițarea scriitorilor poloni. În al treilea rînd, ar veni semnalarea pentru întâia oară, dar fără precizie și căldură, a originii romane.

Compilația însă avea multe greșeli, mai ales în partea veche, plină de confuzii, care erau pentru autorul lor explicații ale nepotrivirilor întîmpinate de dînsul. Așa, pentru «fiii lui Ștefan-Vodă», așa pentru Iuga, căruia i se atribuia numirea lui Teoctist ca Mitropolit, *binecuvîntat* de la Ohrida, — pe cînd numirea lui Teoctist era pusă bine de cronicile slavone supt Alexandrel și relațiile cu Ohrida aū fost provocate, de sigur, de unirea patriarchiei din Constantinopol, la sinodul din Florența, cu Biserica

¹ *Arch. ist.*, I², p. 46 și urm. Am spus că în observațiile lui Ureche despre cronologia cronicei moldovene și celei străine, aceasta e numită din greșală cronică latină, în loc de polonă. Căci, continuînd povestirea, scriitorul termină capitolul cu cuvintele: «nu părătește cronicarul Bielschie alor săi, ci scrie poticala...», etc.

romană, — pentru sinodul însuși strămutat supt *acest* Alexandru, printr'o îndoită confuzie ¹ pentru Grigore Țamblac, admis ca — Mitropolit în 1439; așa pentru data luptelor dintre fiii lui Alexandru, etc.

Dar nu contemporanii lui Ureche puteau fi jigniți de aceste defecte. Critica lor nu era superioară criticii Vornicului Grigore și nici cunoștințele lor nu erau mai multe decît ale lui. Dacă se putea face ceva pentru a îmbunătăți lucrarea, judecau cărturarii timpului, să se adauge încă, să se amplifice.

Un «dascăl» își luă această misiune, un «dascăl» al școlii de la Trei-Ierarchi probabil, *dascălul românesc* de acolo, și nu vre-un dascăl de curte boierească sau vre-un popă-«dascăl» de mănăstire.

Dascălul se chema Simion; era de loc, credem, de peste munți — ca unul ce știa ungurește și cunoștea bine împrejurările din Ardeal și Maramureș ², și era un om învățat pentru vremea sa, cu știință de carte polonă, dacă nu și latinească.

Lui Simion, care se apucase, de sigur, dintru întăiu să copie cronica lui Ureche, această cronică i s'a părut pe alocurea insuficientă. Pentru a o completa el n'avea însă multe izvoare nouă la îndămină. Cunoștea numai originalul slavon al lui Ureche, continuat, după acesta, până la Vasile Lupu ³, și o cronică polonă, din care acesta nu trăsese nici-un folos: a lui Paszkowski, care nu era decît o prelucrare a unei opere latine a lui Guagnini, *Rerum polonicarum tomi tres* ⁴.

Cu acest capital științific se puse la lucru dascălul Simion, pe care zăpăceala contemporanilor săi, și a lui Nicolae Buhuș, informatorul lui Costin, în special, l-a prefăcut pentru posteritatea încrezătoare în Azarie călugărul, Misail călugărul, Istrati

¹ Izvoarele nu vorbiau de Domnia chiar a lui Alexandrel, ci de epoca lui.

² V. Adausele sale la Ureche, publicate de Kogălniceanu, ca *Apendice I*, VII la t. I al *Letopiseșelor*. Așa, etimologia Sucevei și interpretăția lui *szerețem* prin «îmi place». Știe cum se «cetluesc pregiur cap» Maramureșeni, cînd serbează Ungurii Lăsatul Secului, pe unde *se trece muntele în această țară: pre la Rodna*.

Scrie ca un Maramureșean: «pretutinderile». Pomenește obiceiul unor Unguri de a veni mai bucurosi la «biserica românească decît la căpiștea celorlalți Unguri».

³ V. prefața lui Simion. O reproducem în *Studii și documente*, III.

⁴ Originalul a eșit la Frankfurt pe Mein în 1581 V. și Starczewski, *Script.*, t. I. Traducerea se tipări la 1611.

Logofătul, nume toate de copişti sau de oameni învăţaţi, cari făcuse alte lucrări istorice sau literare ¹.

Începutul lui Ureche i se părea prea scurt, şi amestecul de erudiţie şi de fabulă, supresiunile motivate nu-î erau inteligibile. El ştia că povestea e mai largă în letopiseţ, în letopiseţul despre Craiul Laslău, care a trecut munţii pentru a bate pe Tatarii cu tâlharii ceruţi de la Împăratul Rîmului, în «leatopiseţul cel unguresc», maramureşean poate, de vreme ce vorbea de aceste lucruri. Avînd la îndămină acest leatopiseţ, care fusese cunoscut şi compilerului rus al cronicii «Voskresenskaja» şi fusese prelucrat pentru această culegere de povestiri istorice, avîndu-l la îndămină, deci, îl copie, amestecînd ici colo o etimologie ungurescă a numelor de localităţi moldovene: Siret, Suceava.... În două locuri, interpolatorul atrage atenţia publicului asupra numelui şi meritelor sale: «Această poveaste», spune el despre coborîrea lui Dragoş ², «ce scrie de aicea în gios, pentru înnoirea Moldovei, iaste izvodită de Uriache Vornicul den letopiseţul cel leşăscu, care poveaste se tocmeaşte întru tot cu predosloviia *leatopiseţului cestui moldovenescă* ³, însă mai pre scurt, iarăşi predosloviia Moldovei tinde povestia mai deschis şi de ajunsu, cum arată mai gios». Şi aiurea ⁴: «Pentru ţara Moldovei, că iaste făcută den două limbi, den Romîni şi den Ruşi, cunoaşte-să şi până astădzî, că iaste ţara Moldovei giunătate de Ruşi şi giunătate de Romîni; însă această poveaste nu se află însemnată de Ureache Vornicul, iar Simion Dascălul n'au lasat-o neînsămnată nice aceasta ⁵».

¹ Existenţa tuturor acestor cronicari nu se razimă decît pe o afirmaţie din auzite a lui Miron Costin, în Prefaţa *Cărţii despre descălecat*.

² Apucase a reproduce spusele lui Ureche despre originea romană şi intercalase, după lămurirea ei, primele două capitole din interpolaţia lui. Cf. ed. Kogălniceanu, pp. 131-2, 377-9.

³ V. şi p. 379: acelaşi termen.

⁴ După ce reproduşese —, vorbind după ed. lui Kogălniceanu — cap. 3 din *Adause*, în locul punctat din care să se imagineze restul: p. 132 din textul lui Ureche.

⁵ Apoi continuă: «Scris-au la leatopiseţul moldovenescă, la Predoslovie, de dzice, că, dacă au ucis acei feciori de Domni dzimbru...» Apoi se termină cap. 3 citat din *Adause*. — Un copist al lui Simion scrie între cap. 1 şi 2 din *Adause* aceste cuvinte: «Această poveaste a lui Laslău Craiū, ce scrie că au gonit pre Tătari, nu iaste scrisă de Ureche Vornicul den

Cu toată cunoștința lui Paszkowski, Simion Dascălul n'are nimic de zis asupra încurcăturilor din primele capitole ale compilației lui Ureche, dar, fără a înțelege și înlătura confuziile predecesorului său, el urmărește, după analele ce urmau prefața «ungurească», după «leatopisețul sîrbesc», pe care-l atribuie unui copist oare-care, cu numele de Azarie, — el urmărește, zic, povestirea lui Ureche, pentru a o completa la nevoie. Ce vede că lipsește, pune la loc, fără să se gîndească la aceia, că, în socotelile lui «critice», cronicarul a putut strămuta aiurea povestirea sa și i-a putut da o formă supt care ea nu se recunoaște la întâia vedere. Ast-fel, Ureche strămutase notița alegerii lui Teoctist ca Mitropolit supt Iuga — ceia ce era un mare anacronism, și lăsase la o parte *blagoslovenia* patriarhului sîrb, Nicodim, pentru a admite, cine știe după ce tradiție, relațiile nouă ale Mitropoliei moldovene cu Ohrida; iar la Domnia lui Alexandrel, el vorbea pe larg, după Bielski și amintiri de școală, de sinodul din «Florentina», pe care-l făcea să fie presidat, nu de Papa Eugeniu, de un Papă Christofor —, care era în realitate numai un episcop de Coron. Fără să-și dea samă de toate aceste confuzii, Simion punea în margine, la Domnia lui Alexandrel, mențiunea numirii Mitropolitului Teoctist, cu binecuvîntarea lui Nicodim Sîrbul. La Domnia lui Bogdan Alexandrovici, se atrăgea atenția asupra faptului că leatopisețul punea tributul supt acesta, nu supt Petru Aron, — înțelegînd greșit ¹ mențiunea originalului slavon.

La Domnia lui Ștefan-cel-Mare dorința de a completa pe Ureche face însă pe Simion să încurce cu desăvîrșire, prin interpolații nechibzuite, lucrarea acestuia. Ureche, în forma sa originală, povestește lupta de la Podul Înnalt așa cum i-o dădea letopisețele sale de țară, adăugînd numai cîteva notițe de proveniență polonă. Cu bun simț, Vornicul Grigore înlăturase povestirea unei versiuni a cronicilor moldovenești, care punea supt Domnia lui Radu-Vodă o luptă cu Muntenii, pe care forma ofi-

leatopisețul leșescu, ce iaste scrisă de un Simion Dascalu, den Cronicariul ungurescu — care poveaste poate fi adevărată». Citațiile sînt după ms. 103 al Bibl. Ac. Romîne. În acest ms., ca și în ms. 174, în partea din Ureche, publicată de Kogălniceanu pe pp. 131-2 se dau două subtitluri; «Pentru limba noastră moldovenească» și «de răsipa țerii d'întăiū».

¹ V. Cronica moldopolonă.

cială și completă a leatopisețului o așeza supt Țepeluș, sau Basarab cel Tânăr, în 1481. Oprindu-se la înșirarea prăzii, Ureche trece la războiul cu Turcii din 1476, apoi de la acesta la lupta de la Rîmnic, acea din 1481, contra Tînărului Basarab, menționînd aici în treacăt că există o altă versiune, în care numele lui Țepeluș e înlocuit cu al lui Radu. Aici în 1481 pune Ureche moartea lui Șendrea ¹, luarea cetăței Crăciuna. Așa cum se prezintă lucrurile în Ureche, povestirea corespundea cu adevărul.

Lui Simion Dascălul i s'a părut că e de nevoie a adăugi și cuprinsul variantei menționate, fără să vadă bine că ast-fel se dă o narațiune dublă, identică în liniile sale generale; înșelat de multele — și foarte interesantele — amănunțimi nouă pe care le da versiunea răspinsă de Ureche ², el o adoptă și o interpolă în narațiunea lui Ureche. Fînd că era vorba de Radu-Vodă, intercalarea se făcu, mai mult sau mai puțin la întîmplare, în 1475. Și, fiind că ast-fel Șendrea ieșea omorît de două ori și Crăciuna, cucerită în două rînduri, Simion a suprimat mențiunea acestor două fapte din descrierea făcută de Ureche asupra războiului din 1481 ³.

Nu numai atîta. Până la lupta de la Războieni Simion introduse alte elemente de împrumut. Găsînd, undeva, pe vre-o foaie de carte bisericească, mențiunea unui atac al Cazacilor, răspins de Moldoveni la Grumăzești, — atac care se petrecuse supt «Ștefan-Vodă,» supt Ștefan-Vodă Răsvan adecă, singurul Domn moldovean cu numele de Ștefan pe vremea căruia să fi fost Cazacii conduși de Lobodă și Nalewayko ⁴, — el văzu în acest Domn în-

¹ «Șendrea Hatmanul; și l'aŭ dus de l-aŭ îngropat în Dolhești, lîngă tată-său.» Ms. 59 al Bibl. Ac. Rom.: începe cu Nicolae Costin, apoi, de la p. 154 din ed. Kogălniceanu, dă un Ureche, care nu cuprinde măcar interpolațiile lui Simion. În schimb, pe alocuri, textul e mai complet decît în ediție. D. ex., se adauge următoarea știre: «6992. Ștefan-Vodă într'o noapte aŭ prădat și aŭ ars toată Țara Muntenească până în sfîrșit». Aceste caractere le aŭ, de alt-fel, și mssle 103 și 174, care dau pe Simion Dascălul, cu toate adausurile și adnotările lui.

² Ea cuprindea însă un amănunt mai mult decît cele reproduse de Simion: concursul Brașovenilor. V. Ureche, p. 166.

³ Încurcătura a fost observată de d. I. Bogdan în adnotațiile la *Vechile cronicî*, p. 261 și urm., atribuind însă greșala lui Ureche.

⁴ Nu poate fi vorba de o luptă supt Petru Șchiopul: luptele acestea sînt bine cunoscute. Supt Aron-Vodă, Lobodă prădă Orheiul în iarna anului 1598, iar Nalewayko peste un an făcu o expediție de pradă în Moldova. Dar

vingător pe învingătorul prin excelență, pe Ștefan-cel-Mare, și, fiind că pornise să facă intercalări după bătălia de la Podul-În-nalt, o puse și pe aceasta, îndată după presupusa luptă munteană din 1475. Simion nu observa nepotrivirea adausului cu pomenirea mai departe a luptei cu Lobodă din 1594 în Ureche¹, nici cea, și mai gravă, între o luptă cu Cazacii în secolul al XV-lea și ivirea acestor pasări de pradă ale Poloniei abia la începutul secolului următor².

Victoria lui Ștefan, adauge dascălul interpolator, ar fi fost sărbătorită de toți principii vecini. Pentru a i se pomeni izbînda, Voevodul ar fi înălțat atunci biserica Sf. Dimitrie, «ce este în-naintea Curții Domnești», la Suceava³. Simion observă însă că puțin mai departe, la marele război cu Polonia în 1497, Ureche vorbia pe larg de sfințirea acestei biserici: pentru a împăca afirmația sa, adecă a versiunii din leatopiseț, care-î servia, cu afirmația lui Ureche, el face ca această biserică să fi început numai a se zidi după închipuita biruință asupra Cazacilor⁴.

Urmează, până să ajungem iarăși la textul curat al lui Ureche, încă două interpolațiuni, care sînt două greșeli. Se spune,

ambele reușiră: în rîndul întâiu, Domnul se mulțami să se plîngă Polonilor, iar în al doilea fugi peste graniță. Aron iertă apoi pe Cazaci, pentru a lupta contra Turcilor cu ajutorul lor, în 1595. Fiind înlocuit în Maiu al acestui an cu Ștefan Răzvan, omul Ungurilor, al lui Sigismund Báthory, Zamoyiski va fi așțat în potriva acestuia pe prădătorii cari știa drumul Moldovei. Expediția — care pe lîngă toate acestea a trebuit să se petreacă supt un Ștefan-Vodă — poate fi pusă numai între datele de Maiu și August 1595, pe vremea adecă a lui Răzvan. Lobodă și Nalewayko fură uciși puțin timp după aceasta. Cf. Iorga, *Acte și fragmente*, I, pp. 134-5; Hurmuzaki, XI, pp. 298, 429; Orășanu, *Cronicarii moldoveni*, pp. 60-1.

¹ Kogălniceanu n'are nici un motiv pentru a face din notița despre această luptă o interpolare a lui Simion Dascălul: în ms. 59 avem un capitol anume: «Cînd aū venitu Lobodă cu oaste căzăcească», și acest ms. nu cuprinde, cum am spus, interpolările lui Simion.

² Observația a fost făcută întâia oară de d. Hasdeu, în *Ioan-Vodă*, ed. 1-iu, p. 156. Cf. *An. Ac. Rom.*, sect. ist., XIX, pp. 203-5.

³ Pentru amintirea celei din 1481, pusă falș de Simion și la 1475, Ștefan înălțase biserica Bădăuților. Se știe că inscripția de acolo, de care pare să fi avut cunoștință Ureche, s'a tipărit în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VI, p. 475 și urm.

⁴ Biserica există și poartă pe clopotnița sa o inscripție, pe care din nenorocire Melhisedec n'a putut-o copia, «fiind foarte sus», și a lăsat-o la o parte, decî, din colecția sa bucovineană. V. *O vizită*, pp. 276-7.

fără dată de an sau lună și zi, deci după tradiție sau vre-o notă marginală, nelămurită, că Ștefan a luat pe «Doamna Voichița, fata Radului-Vodă», și că pe mama miresii a trimis-o înapoi «la Domnul său, Radu-Vodă, în Țara Muntenească». Totul e falș. Soția din urmă a lui Ștefan, fata Radului-Vodă, în adevăr, nu se numea Voichița, ci Maria, cum se vede din atâtea însemnări contemporane, din chiar piatra de la mormîntul ei¹, din inscripția iarăși a unei icoane dăruită de dînsa Putnei². Nunta ei n'a putut să se facă în 1475, pentru că la această dată Doamna lui Ștefan era altă Marie, imperiala Marie din Mangop, care mai trăiește până la 19 Decembre 1477³. În fine, soacra lui Ștefan nu putea fi trimeasă nici în 1475, nici mai tîrziu la «soțul ei», fiindcă, precum se știe, din cronicile sîrbești, Radu-Vodă fusese ucis sau murise, în 1472 încă. De altmintrelea, ceia ce întărește părerea că avem a face cu o intercalare, Ureche însuși arată puțin mai departe data morții Mariei din Mangop, și tot la dînsul se găsește și mențiunea morții Doamnei lui Radu, mențiune care din eroare e pusă în ediția lui Kogălniceanu pe sama lui Simion Dascălul⁴.

E probabil că știrea despre recomandația ultimă a lui Ștefan-cel-Mare în privința închinării către Turci și istoria acestei închinări sînt iarăși adausuri ale lui Simion Dascălul, pentru că proveniența acestor știri nu se arată nici într'un chip, pe cînd Ureche e un cronicar foarte precis; pentru că, în fine, de acest important lucru nu se spune nimic într'o versiune neinterpolată a lui Ureche, în care lipsurile sînt scăpări din vedere, iar nu supresiuni cu sens, făcute în mijlocul unui capitol, precum ar fi aceasta⁵.

¹ Melhisedec, *l. c.*, p. 221.

² *Ibid.*, p. 226.

³ Data e 7 Decembre în «Cronica putneană»; și în cronici și în inscripția mormîntală, care dă numai ziua săptămîinii: «Vineri», anul e 6985. Pentru cronici, ar face 1477, anul nefînd început în ele la 1-iul Septembrie, iar pentru inscripție 1476. Data «Cronicii de la Bistrița», pe care o adoptăm în text, e singura care se potrivește cu ziua de Vineri a săptămîinii.

⁴ Poate pentru că lipsia în unele msse. Așa cunoaștem și noi unul — ms. 59, la Bibl. Ac. Rom., — în care ea lipsește; de alt-fel, cu tot paragraful la care ea este anexată, paragraf datorit evident lui Ureche, care-l scoate din «Ietopisețul moldovenesc» complet, observînd că el nu se cuprinde în cronicile polone.

⁵ În corpul Simion Dascălul-Miron Costin (ms. 103), știrile se află.

Crezînd că face iarăși bine, dascălul Simion opri iarăși cursul povestirii lui Ureche aici, la moartea lui Ștefan, pentru a lămurii pe cetitor asupra țărilor vecine cu Moldova lui, asupra țării, oamenilor, obiceiurilor din Polonia, Turcia, Tataria și țerile ungurești, amestecînd în expunerea sa ici și colo noțiuni de istorie.

În redactarea acestor nouă adausuri, Simion n'a fost însă mai original decît pentru celelalte, precum n'a fost nici mai cuminte.

Necontestat că multe din notele despre viața la Unguri și Leși sînt luate din propria-î experiență, dar e sigur că cea mai mare parte din prosa sa, mai mult naivă, e împrumutată de la opere literare: ce spune despre Turci, e luat din vre-un cronograf, și în înșirarea Sultanilor se și oprește interpolatorul, ca multe dintre aceste istorii universale populare ale Orientului, la al doilea deceniu din secolul al XVII-lea, la Domnia lui Mohammed al III-lea, mort la 1603. Evident că pentru o operă literară lucrată ast-fel, orî-ce încercări de datare sînt zădarnice, ca și încercările de a găsi izvorul pentru orî-ce informație. Așa, pentru Haniî tătărești, lista lui Simion merge abia pînă în secolul al XVI-lea, și capitolul nu pomenește de loc de Tatarii din Bugeac, ceia ce n'ar fi un motiv pentru a fixa redacțiunea adausurilor înnainte de anul 1600. Și tot așa din faptul menționării «cărților Tata-riilor», nu urmează că dascălul nostru era un învățat cunoscător de limbă orientale ¹.

De aici dorința de interpolare lasă o bucată de vreme în pace pre dascălul Simion. Dar la Despot ea se manifestă din nou. Viața acestuia îi era cunoscută lui și după Paszkowski. Deci, el reproduce întăi spusele lui Bielski, reproduce de Ureche, asupra originii aventurierului grec, transcrie noțiunile din letopiseț, care urmează pînă la instalarea noului Ioan-Vodă ², și apoi debutează, dîndu-și numele, prin observații critice asupra scurtimii

¹ V. și bunele observații făcute în contra argumentației lui Aron Densușianu, care încerca să stabilească și pe această cale că Nestor Ureche a scris cronica, — în Orășanu, *Cron. mold.*, p. 96 și urm. — Pentru «letopisețul grecesc» citat în Adausuri, la p. 409, trebuie să spun că manuscrisul chiar pe care l-a folosit Kogălniceanu — un ms. din «1715—1725», scrie Kogălniceanu, — are această citație pe margine, deci e făcută de un adnotator tîrziu al letopisețului, care scrie după ce Buda a fost recuperată de creștini, în 1686. V. ms. 174 al Bibl. Ac. Rom.

² Adecă pînă în josul p. 212 din ed. Kogălniceanu.

«letopisețului moldovenesc», insuficienții lui Ureche, care-l întregește numai din Bielski, și dă apoi toată povestea din al doilea cronicar polon, iar până la întronarea eroului ¹. Aici face observații nouă asupra concordanții ulterioare în Bielski și Paszkowski ². După care el povestește foarte pe larg, urmînd amîndouă izvoarele — de acum izvoare conciliabile și pentru un «dascăl» ³. Toate tulburările moldovene sînt expuse pe urmă pe aceiași basă de informații, povestirea lui Ureche fiind eliminată sau contopită ⁴. Abia de la războiul lui Tomșa cu Domnul Țerî-Romănești avem a face iarăși cu narațiunea lui Ureche, și Simion se mulțamește să adauge explicații după «letopisețul sîrbesc».

Ast-fel de explicații se mai întîmpină numai odată, la a doua Domnie a lui Petru Șchiopul. Până acolo însă mai avem un însemnat adaus: acel de la Domnia lui Ioan-Vodă al treilea. E vădit că Simion s'a amestecat aici, pentru că se amintește iarăși ce spune Paszkowski în această privință.

Până la Simion Dascălul nu exista decî un corp de cronici moldovene, și acesta, care trebuie să fi scris puțin timp după răspîndirea operei lui Ureche, nu a format unul, continuînd opera pe care o interpolase. Pentru așa ceva se credea bun Simion, și anunțase că va merge până la Vasile-Vodă, dar moartea-î va va fi lăsat cronica neisprăvită. Și ea a rămas neisprăvită, pentru că nicăiri nu se vorbește de o continuare, care să fi fost pierdută, a «dascălului», și nici nu cunoaște o asemenea complectare cronicarului muntean care, pe la 1688, culege lămuriri despre Moldova în compilația lui Simion Dascălul: Constantin Căpitanul ⁵.

* * *

¹ Adecă *Apendicele IX*, pp. 428-31.

² Formează întăiul paragraf de pe p. 213 a ed. Kogălniceanu. Acest paragraf trebuie întregit cu rîndurile ce urmează: «Pentru aceia și eu, vîzîndu că de aicea înaintea să tocmesc scrisorile amînduror cronicarilor, am silit de am împreunat scrisorile lor la un loc și o am tocmită de am făcută tot una; însă nu numai cronicarii aleg ce au scris». Adaug aceste rînduri, lăsate la o parte de Kogălniceanu, după ms. 59 al Bibl. Ac. Rom., care, ținîndu-se de regulă de *izvodul* neamplificat, urmează aici pe cellalt.

³ Ms. 59 suprimă însă numele celor doi cronicari poloni, citați în ed. Kogălniceanu pe pp. 214 și 215.

⁴ Nici un ms. nu ni-a păstrat-o.

⁵ V., despre acesta, Excursul II. Din Simion cunoaștem, afară de cel de la Museu (No. 24), 4 mss.: a) ms. 59 de la Bibl. Ac. Rom. Cuprinde: 1. Ureche prefăcut de Nicolae Costin; 2. Ureche, fără măcar adausele lui Simion; 3. Domnia lui Despot, cu aceste adause; 4. Ureche iarăși, în forma sa neinterpolată;

Meritul de a fi trecut cu povestirea dincolo de stfirşitul secolului al XVI-lea, de a o fi coborît până la timpurile aparţine lui Miron Costin. Acesta avuse cel d'intăiū planul mare de a porni de la Daci pentru a se opri numai la cele din urmă evenimente ale istoriei moldovene.

Grijile politice moldovene de supt Duca-l împiedecară de a realiza acest proiect vrednic de un cărturar inteligent şi de un patriot luminat. De aceia, în 1677, sau 1675, părăsind, sau, mai bine, amînîndu-şi realizarea gîndului, el se hotărî a continuà măcar lucrarea predecesorilor săi, pe care el n'o cunoştea alt-fel decît în amplificaţia lui Simion Dascălul, ce i se părea adevăratul Ureche. Pentru lămurirea epocii mai vechi, el se lăsa asupra lui Ureche şi celor ciţiva scriitori străini, pe cari-i cunoştea şi ale căror nume le înşiră în capul Cronicii sale contemporane¹.

Cronica aceasta n'a fost terminată, căci Miron voiă, şi trebuia, să o ducă până în timpurile sale. N'avem nici o dovadă că ea ar fi mers mai departe decît Domnia întăiū a lui Dumitraşcu Can-

b) ms. 103 de la aceeaşi bibliotecă. Cuprinde pe Simion Dascălul, dar fără adausele, după «letopisetul sîrbesc», date de Kogălniceanu în note şi însemnate probabil pe margine în unele manuscrite, așa încît copiştiū puteau să le treacă cu vederea: c) ms. 268 de la aceeaşi Bibliotecă. Compilaţia lui Simion e precedată de cartea despre descălecarea a lui Nicolae Costin; d) ms. 508 de la aceeaşi Bibliotecă. Cuprinde pe Miron Costin şi, ca adaos, începutul compilaţiei lui Simion (Apendicele I, A-B din Kogălniceanu); e) ms. 174 de la aceeaşi Bibliotecă. Cuprinde pe Simion Dascălul cu adnotaţii marginale, luate din prefaţa lui Miron Costin; de la care iea, prefăcînd-o, şi lista istoricilor folosiţi de Ureche-Simion Dascălul. V. ed. Kogălniceanu, p. 7; f) ms. al Bibl. Univ. din Iaşi, analizat de Aron Densuşianu, în *Revista sa*, p. 448 şi urm. Dintre aceste manuscrite, care cuprind toate şi prelucrarea lui Simion, e unul singur, care-l dă așa cum era cunoscut Romînilor din secolul al XVII-lea. E ms. copiat pentru Nicolae Mavrocordat, la 1712, ms. 174. Iată şi titlul: «Letopisetulū ţării Moldovei, de cînd s'au descălecat ţara, şi de cursul anilor, şi de viaţa Domnilor, carea scrie de la Dragoş-Vodă până la Aron-Vodă. Izvodit de Simion Dascălul, care şi el l-a scris de pre un leatopiset ce era izvodit mai nainte, de răposatul Grigorie Ureche, Vornicul de Ţara-de-Gios. Iar acum, cu porunca Mării Sale milostivului nostru Domnū Io Nicolae Alexandru Voevod, s'au scris în oraş în Iaşi, vlto 7220, msta 8 zile, vtoreg gpsdtva». E o copie a lui Const. Vladulovicî, logofăt de Divan, din Filipeşti, terminată, ni spune o notă finală, — la 15 Decembre 7234. Un alt ms. fără titlu, e cel cu Prefaţa. Pentru Eustratie, v. şi Ghibănescu, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, IX, p. 477 şi urm.

¹ V. mai sus.

tacuzino, 1673-5¹. S'ar părea, pe de altă parte, că până la exiliul său din Polonia, în 1684-7, Miron nu făcuse să circule, nu publicase — în sensul special al țerii și al timpului — lucrarea sa, partea din *izvoade*, pe care apucase a o scrie și a o pune pe curat: în adevăr, în Prefața operei sale polone în prosă, el stă la gânduri dacă Moldovenii, în împrejurările politice nenorocite în care se află, vor mai avea viață să apuce răspîndirea *cronicii* sale. Înțeleg însă: întregului său corp de cronici, căci, dus numai până la 1661, cînd nu era vorba încă de nici unul dintre stăpînitorii și puternicii vremilor nouă, — leatopisețul lui Miron pare că începuse să fie copiat de boieri, să fie cetit de aceștia. El fusese *publicat*, în sensul timpului, și avem un ms. — ms. 103 al Bibl. Ac. Rom., — care ni dă acest întâiū corp de cronici moldovene, corpul lui Miron Costin. «Publicarea» trebuie să se fi făcut după 1674, căci Constantin Căpitanul, cronicar muntean, care era la această vreme în Moldova², nu cunoaște continuația lui Ureche de Miron Costin și dă numai din auzite știri despre istoria nouă a Moldovei³.

Mîna lui Ureche fusese oprită de moarte la Domnia a doua a lui Aron-Vodă, și cel din urmă eveniment povestit era în cronică năvălirea lui Lobodă în 1594. De aici trebuia să înceapă bogata povestire a lui Grigore Vornicul despre lucrurile de care-și aducea aminte tatăl său Nestor sau la care el însuși fusese de față. Dar nu ni era dat să cunoaștem în amănuntele sale istoria

¹ V. mai departe, pentru argumente.

² *Mag. ist.*, II, p. 30.

³ Ms. citat dă întâiū: «Predoslovie pentru descălecatul Moldovei, carea iaste însămnată dă răpousatul Ureche Vornicul din leatopisețul cel latinescu, spunând într'acest chip». La sfîrșitul cronicii lui Simion: «Până aici iaste scris de pre izvodul răposatului Ureache Vornicul». Vine apoi: «Viața Domnilor țării Moldovei de la a doa Domniea lui Aron-Vodă, ce s'aū scris de pre izvodul răposatului Miron Costin, ce-aū fost Logofăt-Mare începînd într'acest chip». La urmă, e o notă despre moaștele de la Secul. V. *Apendicele* de documente. Manuscrisului îi lipsește o foaie, și nu vedem în el «corpul» lui Miron Costin pentru oprirea sa aici, ci pentru că e *singurul corp, care n'are decît Predoslovie lui Ureche la început*. Un alt argument e că faptul continuării cronicii lui Miron de către Dubău începînd cu anul 1661, atunci cînd ea mergea mult mai departe; arată că acest continuator avea în mîinile sale un manuscris oprit la această dată. Oprirea era intenționată, și cine ar fi putut-o face altul decît însuși autorul?

accidentată a începutului secolului al XVII-lea, pe care ar fi putut să ni-o spuie, care ar fi format partea originală, atît de prețioasă, a compilației sale.

Am spus că Miron Costin părăsise în 1675 gîndul de a da o cronică complectă a Moldovei, de la marele Traian pînă la minusculele Dumitrașco Cantacuzino, și el o mlădiță împărătească, și Antonie Ruset. Lăsînd pentru alte timpuri introducerea despre întăiul descălecat și soarta coloniștilor aduși de dînsul, aminînd pe mai tîrziu prelucrarea insuficientei narațiunii a lui Ureche, Vornicul Miron redactă pentru moment cîte-va rînduri de prefață explicativă, în care erau atinse și cîteva idei fundamentale despre începutul neamului. La ele innădi șese stihuri, asămănătoare ca formă, superioare în idei ¹ celor tipărite în Psaltirea lui Dosoftei. Pe urmă, el dădea continuarea expunerii istorice a lui Ureche, de la războaiele pentru creștinătate de la sfîrșitul secolului al XVI-lea pînă la începerea Domniilor efemere și ruinătoare din a doua jumătate a veacului următor, — de la 1595 la 1661.

Partea întăiă trebuia să fie cea mai puțin bogată și sigură. Însemnări anterioare n'avea Miron, ca să se ajute de dînsule : în desvoltarea culturală a Moldovei fusese pe acel timp un moment de nedumerire, de oprire în loc ; școala veche slavonă a «dascălilor Moldovei» murise cu cel din urmă reprezentant al ei, Mitropolitul Teofan ; școala nouă a cărturarilor de limbă românească nu era încă în stare să se manifeste prin lucrări. Cronica veche oficială, leatopisețul sîrbesc din mănăstiri, fusese încheiată și memoriile românești, îmbielșugate în amănunte văzute, nu apucase a se scrie afară de însemnările citate de Simion, Dar, ele pierzîndu-se, în istoriografia națională era un un mare gol, de la 1594 pînă la jumătatea secolului al XVII-lea, cînd tînărul Miron Costin prinse a-și însemna faptele ce i se desfășurau innainte.

Acest gol nu-l putea opri continuatorul lui Ureche decît prin cronici străine și informațiuni orale.

Lămuriri bogate ar fi putut să capete Miron de la Poloni și Unguri. Din Heidenstein, secretariul și istoricul lui Sigismund al III-lea, dușmanul lui Mihaï Viteazul și patronul Movileștilor, din povestitorii vieții și Domniei victoriosului rege Vladislav al

¹ V. și Orășanu, *Cron. Mold.*, p. 128, nota 3.

IV-lea : Kobierzycki, Wassenberg, din naratorul campaniei de la Hotin, Iacob Sobiecki, putea scoate cronicarul Moldovei între 1595 și 1650 o sumă de amănunte importante și sigure. Iar, la Unguri, compilația vastă a lui Wolfgang de Bethlen cuprindea, chiar și pentru vremile de după moartea lui Mihai Viteazul, întregiri, care nu sînt fără valoare.

Însă cartea lui Bethlen nu circulă pînă foarte tîrziu, decît în manuscris, iar, pentru izvoarele polone, ele fură tipărite cele mai multe în ultimul timp al petrecerii lui Miron în Polonia, între 1640 și 1650.

Totuși dintr'o carte publicată la 1648 își iea cronicarul toate știrile străine privitoare la istoria țării sale. Această carte, cu proporții mari, acest voluminos «cronograf», alcătuit din alte izvoare și din amintirile personale ale autorului, era Cronica episcopului de Przemyśl, Paul Piasecki, în latinitate — lucrarea sa, *Chronica gestorum in Europa singularium*, e scrisă în latinește —, Piasecius. Piasecki era scurt, precis, cuprindea într'o singură operă toate științele de care avea nevoie scriitorul moldovean.

Pe dînsul și-l alese deci drept călăuz Miron Costin : traducînd mai mult decît prefăcînd această «cronică leșească»¹, a izbutit el să umple o bună parte din primele pagini ale lucrării sale².

Dar acest unic izvor străin, și chiar de-ar fi fost mai multe, nu putea să deie decît notițe risipite, și nu o povestire continuă și egală. Miron trebui să suplinească lipsurile, desele și marile lipsuri, întrebînd pe puținii cari mai rămăsese dintre actorii săi marturii istoriei mai vechi a Moldovei.

Informatorul său de căpetenie fu propriul său tată, Costin Postelnicul. Acesta venise în Moldova poate supt Radu Mihnea său, dacă era Moldovean³, supt acesta își începu cariera boierească. Postelnic al doilea supt acest luxos și impunător principe, în ultima lui Domnie moldovenească, bătrînul Costin întovărăși, împreună cu alți doi boieri, corpul Domnului său de la locul de moarte din Hîrlău pînă la sepultura de la Radu-Vodă, în București⁴. Soț al unei nepoate a lui Barnowski, succesorul lui

¹ P. 250.

² V. numeroase și folositoare paralele între izvorul latin și tîlmăcirea românească, în Ureche, *Miron Costin*, I.

³ Cf. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 115 : «Costinestii, Serbi».

⁴ Miron Costin, p. 289. Cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 170.

Radu Mihnea, Costin Postelnicul rămase în favoare și supt acest principe ¹. În 1627, el îndeplinește o misiune în Polonia, pe lângă castelanul de Sieradz ².

Situația și trecerea lui Costin rămaseră aceleași și supt Alexandru, fiul protectorului său Radu-Vodă, și supt Moise Movilă, urmașul lui Miron Barnowski. Dar numirea în locul acestui din urmă, la 1631, a lui Alexandru Iliăș, un om urît pentru nepriecerea sa și pentru favorisarea clientelei sale de Greci, nemulțămii, între alții mulți boieri de țară, și pe Postelnicul Costin. El merse și la Poartă pentru a *strica* Domnia acestui descendent al lui Alexandru Lăpușeanu. Dar protestatorii trebură la urmă să cedeze, mulțămindu-se cu slaba satisfacție a jurământului pe care-l făcu, înainte de a porni spre Scaunul său, noul principe ³.

Însă asigurările jurate la Constantinopol nu făcură pe dușmanii politici să se «amistuiască». Domnul puse gând să omoare pe unii dintre dregătorii săi. «Costin», scrie fiul său, «era mazil la țeară; ce, orî să-l tragă în partea sa Alexandru-Vodă, crî alt gînd avea, — îl chemaseră la Curte, și-î dară Hătmănia» ⁴. Simțind pregătirile ce se făceau contra opoziției, din care făcuse și făcea parte, noul Hatman se retrase însă îndată la moșiile sale din Putna.

Aici află de răscoala țerii contra protectorului Grecilor și pornirea fără voie a lui Alexandru-Vodă spre Constantinopol. «La Tecuciă aū ieșit Costin Postelnicul de la Putna înainte-î, și l-aū petrecut cu cinste și cu conace pînă la Galați, plecîndu-se ca să vie la împăcaciune cu boierii și iar să și hie Domnu în Scaun, — luînd Costin Postelnicul asupra sa această grijă» ⁵.

Boierii cari făcuse mișcarea chemară de peste Nistru pe bunul lor stăpînitor de odinioară, pe Barnowski, și între aceia cari-î formară Curtea pe drum și la Constantinopol se găsia, firește, nepotul Costin, Hatman atît de puțină vreme, încît își zicea și i se zicea tot Costin Postelnicul. Era pe lângă Miron cel mai cu trecere dintre partizanii lui, și Turcii îl consideraū ca locotenentul, «chehaiaua» acestuia. De aceia fu printre cei

¹ Pentru înrudire, v. testamentul lui Miron-Vodă, în *Arch. ist.*, I², p. 189.

² Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 508.

³ Miron Costin, p. 292.

⁴ P. 293.

⁵ *Ibid.*, p. 294.

arestați, cînd se decise peirea candidatului la tronul pe care-l părăsise odată pentru a fugi la Poloni. Fu liberat după decapitularea lui Barnowski și participă la alegerea unui Domn în persoana lui Moise Movilă ¹. Întorcîndu-se în țară, el aducea testamentul mortului, testament în care era instituit unul din executori ², ca unul ce era «omul» lui.

Moise-Vodă, un alt patron, întări Hătmănia lui Costin. Tatăl lui Miron o ocupă un an de zile cît domni acest Movilă fără de noroc: în 1633 încă, el scăpă viața colegilor săi de Divan, comunicîndu-li ce-î spusese «un Turc orb de un ochi», prieten al său, despre intenția lui Abaza-Pașa de a-î pierde pe toți, pentru trădare.

În 1634, Vasile Lupu, vrăjmașul lui Moise, antagonistul politicii polone, se sui pe tronul Moldovei. Domnul mazil se întoarce în adăpostul său polon, unde, cu toate eforturile sale, rămase. Dintre boierii săi îl urmă, pentru a-î împărtași până la sfîrșit soarta, singur Hatmanul Costin ³.

Moise muri între Leși tocmai supt Dabija-Vodă, adecă după 1661 ⁴. Locuia la Wielkie-Oczy, dar mai avea o moșie, în Podlachia, anume Muchoyedy. În 1659 îl vedem făcînd o călătorie la Lemberg, pentru a lăsa un deposit la Stavropighie, pe care-l retrage în anul următor ⁵.

De sigur că emigratul Hatman stătea alături cu Domnul mazil, în acest depărtat refugiu polon și că aici îl va fi ajuns moartea.

Informațiile cele mai multe le avea Miron de la tatăl său. Primise totuși unele de la alți «oameni bătrîni de pre acele vremi ⁶» sau «boierî bătrîni den zilele noastre» ⁷. Numele lor nu le pomenește de obicei, dar, cum vom vedea, trebuie să fi fost mai ales cei doi Cantacuzinești, Toma și Iordachi. Cel d'întăiu e și adus martur odată, pentru unul din cele mai mișcătoare amănunte pe care le cuprinde cronica în partea ei ră-

¹ *Ibid.*, pp. 297—9.

² *Arch. ist.*, I², pp. 188-9.

³ Miron Costin, pp. 300, 301. Cf. *Studiile mele asupra ist. sec. al XVII-lea*, I.

⁴ *Ibid.*

⁵ Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 72-3, 75-6.

⁶ M. Costin, p. 259.

⁷ Pp. 291, 302, 312.

zimată pe tradiție. «Mărturisia Toma Vornicul, fiind Postelnic al doilea la dînsul [la Barnowski], că în multe nopți l-aŭ zărit prin miezul nopții îngenunchiat înaintea icoanei la rugă, cu mare osărdie» ¹.

De la acești marturi oculari ai istoriei Moldovei în prima jumătate a secolului său, știe Miron Costin mulțimea de amănunte precise, de cea mai mare însemnătate, suma de fapte mărunte de o naivitate atît de colorată saŭ de un adevăr atît de zguduitoare pe care le amestecă într'una, nu fără dibăcie și totdeauna cu măsură, printre știrile date de conducătorul polon ². În această categorie intră spusesele lui despre lupta lui Ieremia cu Răzvan în Decembrie 1595 — luptă povestită așa de scurt și de bine —, despre *slujitorii* lui Mihaï Viteazul, despre locul unde se dă lupta ³ între Munteni și Domnul impus lor, Simion: «la o vale ce se chiamă Milcovul cel mare, în țara Muntenească: are un alt nume, grozav, acel pîrău; și spun, de atunce» ⁴, despre lupta de la Verbia saŭ Jijia între Mihaï, venit din Ardeal, și Ieremia fugind ⁵; despre «Domnia» lui Marcu-Vodă în Moldova, despre cei 40.000 de galbeni și *diresul de Domnie veșnică* date lui Movilă de Sultan pentru a urmă războiul contra rebelului muntean al Împărăției ⁶, despre cumpărarea lui Basta cu acești bani pentru a ucide pe erou ⁷.

Bătrîni nu știaŭ să spuie nimic scriitorului celor trecute despre Domnia lui Simion, decît ce fel de om era și ce fel de moarte

¹ P. 297.

² Într'un loc totuși crede Miron că trebuie să se îndreptățească pentru proporția în care amestecă în letopisețul său istoria străină: «De aș avea la cineva pentru acest lucru vre-o hulă, că acest letopiseț mai mult de lucruri străine pomenește decît de loc și de țară, răspunz că am făcut acest curs pentru să se deslege mai bine lucrările țării noastre, care la acea vreme s'aŭ prilejit. Și aceia să se știe că, țara aceasta fiind mai mică, nice un lucru singură de sine, fără adunare și amestecare cu alte țeri, n'aŭ făcut.» P. 318.

³ Pusă rău cronologic.

⁴ Pp. 254-5. Numele *grozav* îl dă cronicarul muntean, în *Mag. ist.*, IV, p. 302: «O vale mare, ce este dincoace de Focșani... De atunceza acei văi i-aŭ pus numele Căcata.»

⁵ «Unde stă o movilă mare preste trupuri», adauge Miron, p. 255. «De Ieremia-Vodă apoi făcută.» Cf. *Anonimul*, p. 296.

⁶ «Așa s'aŭ tras cuvîntul până astăzi.» P. 256.

⁷ P. 259.

i-a pregătit cumnata lui ¹. Dar ei mărturisiră despre lupta de la Mălăiești între partizanii lui Mihăilaș-Vodă și ai lui Constantin, vărul lui, despre biruința acestui din urmă la Ștefănești, despre originea lui Ștefan Tomșevici sau Tomșa al II-lea, despre bătălia de la Cornu-lui-Sas și boierii uciși de Ștefan Tomșa. Din amintirea lor culege Miron *cuvintele* de o ironie crudă, de o ageră și batjocoritoare răutate ale Tomșei, un fel de mic Țepeș al secolului al XVII-lea; tot din acest izvor bogat, dar tulbure, veștile despre răscoala boierilor și ciocnirea lor cu tiranul, despre lupta de la Tăutești, pe care o veșnicesc și movilele de pe mormintele celor căzuți ². Cei foarte bătrâni cari fuseseră copii de pe acele timpuri de energie cruntă îi vorbiseră despre frumoșii dărbăni ai ucigașului boierimii, cu nasturii de argint, penele de argint la comănace și tablele de argint la lădunci. Ei uitaseră luptele din 1616, dar își aduceau aminte de locul unde a fost prinsă cea urzitoare de zavistie, cea «femeie răpitoare» care fuseseră «Doamna lui Ieremia» și de vorbele ei când trecu printre boierii cari-i încunjuraseră tronul, pentru a se închide în haremul unui Agă: «Boieri, boieri! Rușinatu-m'au păgînul!» ³. Boala de ochi a lui Radu-Vodă în 1619, neștiința limbii țerii din partea lui Gașpar, noul Domn, lupta oamenilor Domnești cu revoltații Orheiului, planul de a otrăvi pe Vasile Lupu și Bucioc, mazilia lui Alexandru Iliăș, acestea le știe tot de la bătrâni și de la «bătrînul» lui, mai ales, de la Costin Hatmanul.

Ce urmează, în afară de împrumuturile de la Piasecki, e tratat mai pe scurt sau mai pe larg, în lumina laudei sau în umbra defăimării, după rolul pe care-l jucase și sentimentele ce trebuise să aibă Costin tatăl. Se vorbește foarte pe larg de apucăturile regale, de vorbele cumpănite, de purtarea cuminte a lui Radu Mihnea, se înseamnă anume boierii cari i-au dus oasele; și titlurile ce li se dau corespund, în adevăr, cu boierii ce aveau în acea vreme ⁴. La Barnowski se menționează caracterul lui, relațiile lui cu vecinii, moșia lui, fundațiile lui. Cei trei Domni ce urmează sînt tratați foarte pe scurt, negăsindu-se

¹ «Precum au rămas din om în om în țeară poveste.» P. 260.

² «Li stau movilele și până astăzi deasupra satului Tăuteștilor.» P. 264.

³ P. 266.

⁴ V., pentru unul din ei, Hrizea, *Literatură și artă română*, IV, pp. 401-2.

asupra lor—pentru a complectă spusele bătrînilor—nici o știință în «leatopisețul străin». Lui Moise-Vodă i se aduc însă mari laude: «om blind la hire ca un miel, nice lacom, nice rău nimăruî»¹, pe cînd Alexandru Iliăș, prigonitorul lui Costin, apare cît se poate de rău, ceia ce nu împiedecă pe boierul amenințat cu moarte să-i facă cinste la plecare și să i se ofere ca împăciuitor.

În 1633, moartea lui Barnowski, care nu fusese Domn decît în dorințele partidei sale, nu era un eveniment care să motiveze proporțiile povestirii lui Miron Costin. Aceste proporții sînt într'adevăr neobișnuite în această parte, destul de săracă, a cronicii. Dar Barnowski era stăpînul, unchiul, binefăcătorul: Costineștii moștenise din averea lui, și Miron, născut în chiar acest an 1633, puține luni după omorul Voevodului, îi purta numele, din recunoștința părinților. Pe urmă, între actorii dramei se găsea și Postelnicul. Cit de larg, de interesant, de mișcat povestește cronicarul acest trist episod! Cum știe de bine sentimentele ce agitău pe Costin la liberarea lui, cînd mergea pe înguste strade ale Constantinopolului, supt pază, «înpăimat că-l duc noaptea să-l înnece orî să-l muncească pentru averea lui Barnowski-Vodă»!²

La Moise, venit Domn a doua oară, Miron mai poate adăugi ceva la notițele din Piasecki, fără a pierde din vedere, mai ales, pe Costin Hatmanul. Pe acesta-l descopere în suita exilatului. Căci din această suită făcea partea și copilul, micul copil, care mai târziu trebuia să reinnoiască istoria țerii sale.

De aici înnainte Costin nu mai putea spune nimic, după ce porțile exiliului i se închisese în urmă. Între timpul cînd se mîntuiau amintirile tatălui și acela cînd puteau începe ale fiului, se întind aproape două-zeci de ani de înstrăinare a familiei. Crescut din cea mai fragedă copilărie pe pămîntul polon, Miron, fiul Postelnicului, primește creșterea copiilor de nobili din Polonia pe acea vreme. Cînd se făcu mai mare, părinții îl trimiseră la școala din Bar, și aici văzu el în 1647 lăcustele³ prevestitoare de nenorocire întunecînd ceasuri întregi, în nesfîrșite sto-

¹ P. 291.

² P. 298.

³ «Cu un an înnainte de ce s'aũ rădicat Hmil Hatmanul căzăcesc asupra Leșilor, aproape de vremea săcerei» — p. 345; cf. Kostomarov, *Bogdan Hmilnițchi*.

luri, văzduhul de vară. Tot aici, în același an, asistă la trecerea Marelui-Cancelariu Ossolinski, întors din negocierile premergătoare ale marilor tulburări ce zguduiră în curînd tot Orientul ¹.

În 1651, Miron își sfîrșise studiile. El făcu ca toți colegii săi nobili, și veni la oastea regelui Ioan-Cazimir, care, atacat de Cazaci și Tataři, chemase în jurul său întreaga nobilime. Ni spune singur că se găsia în lagărul de la Beresteciko, «cale de trei zile den sus de Camenița» ², unde găsim pe rege, cu oastea sa numeroasă, la 26 Iunie ³. La Curte mai fusese încă și văzuse acolo, pe timpul regelui Vladislav, mort în 1648, ca *dvorean*, pe unul dintre Cantemireștii Bugeacului ⁴.

La Bar nu se mai întoarce tînărul soldat. Orașul fusese cucerit de țeraniî revoltați ⁵, ocupat de trupele regale la începutul anului 1651 ⁶, ruinat și pustiit, de sigur, de aceste accidente de război. Șederea chiar în aceste regiuni ale Podoliei de lîngă Moldova devenise neplăcută : la începutul anului 1652, Camenița fu asediată de Tataři și Cazaci ⁷.

Costin Postelnicul murise, probabil, înainte de această dată. Miron era prea tînăr pentru a se hotări să-și înceapă viața politică în situația de tovarăș al unui mazil fără speranță, situație în care tatăl său și-o mîntuise pe a lui. Prin 1651-2, Vasile Lupu, Domnul Moldovei, era în bune relații cu Polonia: la cererile de ajutor făcute de Hatmanul căzăcesc Bogdan, în cursul expediției regale din 1651, el răspunsese printr'un refus cûviincios ⁸, și până tîrziu îl vedem cerînd lui Ioan-Cazimir o alianță, care l-ar fi putut scuti pe dînsul de onoarea unei încuscirî cu Timuș, fiul Hatmanului ⁹. Învățatul și agerul tînăr care venia de peste Nistru, cu recomandațiile dregătorilor poloni de la graniță, fu primit deci cu plăcere la Curtea luminată și luxoasă

¹ «De față am fost—umblam la școală—, cînd au trecut pre la Bar Canțelariul cel Mare, anume Osolinski, om foarte de la inimă a lui Craiū și mare cap, întorcîndu-se de la Chiev.» P. 315.

² P. 321.

³ Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 206-7. Cf. Maiolino Bisaccioni, p. 335 și urm.

⁴ «Pe care și eu l-am apucat dvorean la Craiul leșesc Vladislav»; p. 304.

⁵ Bisaccioni, pp. 209, 302.

⁶ *Ibid.*, p. 335.

⁷ *Ibid.*, pp. 380-1.

⁸ *Ibid.*, p. 356.

⁹ *Ibid.*

din Iași. Ast-fel se întorcea prin 1652 în Moldova acela care plecase la 1634 în bagajele lui Moise-Vodă fugar.

Ce se petrecuse la mijloc, știe foarte neegal și foarte slab Miron Costin. Mai ales după spusele Cantacuzineștilor el adaugă, ici și colo, ceva la povestirea lui Piasecki. Până la 1639 aproape, tot e luat de la acesta. La acest an, pomenind căderea intrigantului Vizir Tabani-Buiuc, cronicarul povestește după amintirile «unui boier bătrîn de Sfat, ce era pre acele vremi»¹.

«Boierii bătrîni» îi mai spuseră și despre gîndul ce avu cîndva Domnul Moldovei de a-și despărți fata măritată după Radziwill. Tot de la acești informatori anonimi a luat Miron și expunerea războaielor dintre Matei și Vasile, care e totdeauna plină de mișcare și viață, dar care s'ar putea să fie pe alocurea puțin potrivită cu adevărul. E regretabil că asupra acestei însemnate perioade din istoria noastră în secolul al XVII-lea n'avem un singur izvor indigen întins, amănunțit și sigur.

Dar de la 1652 lucrul se schimbă. Miron vede petrecîndu-se ceia ce va face vizibil și pentru urmași prin narațiunea sa vioaie și plastică. De o dată, e un simplu om de casă al celui mai mare dintre Cantacuzini, cari stăteau atunci în fruntea boierimii moldovene, precum fratele lor Constantin deveni în curînd cel mai respectat dintre sfetnicii Domnești ai Munteniei. «Cari capete ca acelea», scrie Miron, vorbind de Toma și Iordachi, «abia de au avut țeara cîndva, sau de va mai avea².» «Ce oameni erau acei doi frați aice în țeara aceasta, ales Iorgachi Visternicul, fără scrisoarea mea crez că va trăi numele lor în veci în țeara aceasta de pomenirea oamenilor, den om în om»³.

Viitorul istoric se găsia pe lîngă Iordachi, boier influent și «om întreg la toată firea»⁴. «Eram», scrie însuși, «purure în casă la Iorgachi Visternicul.» El văzu zbuciumul patronului său, care nu putu scăpa de la moarte în 1653 pe boierii arestați pentru înțelegerea cu conspiratorul Gheorghe Ștefan, și ni raportează scena de noapte, cînd, deșteptat din somnul adînc ce-l cuprinsese, «de mare scîrbă ce avea», bătrînul întrebă despre soarta «bo-

¹ P. 309.

² P. 311.

³ P. 348.

⁴ P. 324.

ierilor». «Și, dacă i-aș spus, aș suspinat den greu, zicînd: «Aș pierit boierii»? Și, dacă aș știut de perirea boierilor, aș zis: «Oh, ce s'aș făcut!»¹.

În tulburările ce se iviră, cei doi Cantacuzini rămaseră până la urmă credincioși lui Vasile-Vodă. Fugiră cu dînsul întăia oară, îi urmară cauza cu credință și a doua oară. Toma fu prins în Suceava, iar Iordachi, întorcîndu-se cînd nu se mai putea aștepta nimic pentru Domnul său, fu aruncat și el în închisoare, la Buciuștii, unde amîndoi boierii fură aproape de moarte și-i salvă numai intervenția fratelui lor muntean.

Cît despre Miron Costin, el nu duse așa de departe credința, pe care, de altmintealea, nici nu o prea datorîa prigonitorului familiei sale. «Am fi datorî cu pomenire lăudată mai mult lui Ștefan-Vodă, de la carele multă milă am avut, decît lui Vasile-Vodă, de la carele multă urgie părinții noștri aș petrecut», observă el în cursul povestirii sale².

Tînărul boier duse întăiu în siguranță la Camenița partea cea mai însemnată a averii lui Iordachi, «inima agonisitei lui», pe care o depuse la un prieten părintesc, stegarul cetății³. Pe urmă el plecă din Hotin cu o misiune la Petru Potocki, starostele de Camenița și Voevod de Braclaw, pe care-l află la moșia sa⁴. Cînd se întoarse spre Hotin și trecu prin Camenița, Vodă intra în acest din urmă oraș, părăsind cetatea sa de graniță, în care, pierzîndu-și ori-ce socoteală, nu aruncase măcar o garnisonă de cîțiva oameni⁵.

Miron constată greșala făcută, și vede în ea principala cauză a peirii lui Vasile-Vodă. Zicîndu-și, cum a zis, pentru Gheorghe Ghica, un credincios mai cu stăruință însă, că un om «n'are ce face impotriva unei țeri⁶», el trecu la Gheorghe Ștefan, în împrejurări pe care a uitat să nu i-a dat mîna să ni le spuie.

¹ P. 325.

² P. 338.

³ «Atuncî, ce slujbă am făcut lui Iorgachi Vornicul, prin multe cuvinte nu lungesc, iară inima agonisitei lui am trecut-o la Camenița și o am dat la un prieten a tătine-mieû, anume Mihaî Stegariul; și deplin acea avere mai apoi la mîna lui Iordachi aș venit.» P. 326. Decî, la această dată, Costin Postelnicul murise: alt-fel fiu-său ni-ar fi spus ceva despre dînsul.

⁴ P. 327.

⁵ Pp. 328-9.

⁶ P. 357.

Făcu pe tălmaciul în consiliul de război ținut în August între noul Domn și căpeteniile trupelor sale auxiliare, Petki și Konracki. Acesta din urmă, cum îl arată și numele, era un Polon, o veche cunoștință fără îndoială. Crescut în Polonia de mic copil, Miron a fost, de sigur, un patriot călduros și sincer, dar a găsit totdeauna mijlocul de a împăca acest patriotism moldovenesc cu interesele și politica Leșilor.

Suirea lui a fost răpede. În 1655, îl vedem mergînd cu oastea lui Vodă și cu principele însuși în Țara-Românească, unde Gheorghe Ștefan veni prea tîrziu pentru lupta contra Seimenilor răsculați, dar tocmai la timp pentru ospete ¹, pentru concertul «cimpoieșilor» și «surlarilor». În 1657, cînd Gheorghe Ștefan, chemat la Poartă, nu voiă să se ducă, el trimise, din Răcăciuni, la vecinul său Constantin-Vodă pe Miron Costin, atunci biv Sulger, spre a-l întreba ce răspuns ar fi bine să se dea Turcilor ². Supt Ghica, el făcu parte din expediția în Ungaria, la 1659 ³, și asistă la luptele cu Constantin-Vodă pribeagul ⁴.

«Cu mult mai lesne», scrie Miron la evenimentele din 1653, «cu mult mai lesne a scriere de aceste vremi, în cari mai la toate ne-am prilejit singur ⁵.» De aici înainte, în adevăr, avem a face cu memorii, care se deosebesc prin îmbielșugarea amănunțimilor, sinceritatea și nepărtenirea judecății și căldura discretă a formei. Acest boier de odinioară avea o înaltă idee de meșteșugul său de istoric: persoana sa se pierde aproape în importanța evenimentelor descrise, sentimentele sale proprii sînt jertfite pentru a ni se da o apreciere fără «fațarie» ⁶, prietenii și dușmanii săi sînt prietenii și dușmanii țerii sale și ai binelui. Om pasionat, mîndru de învățătura sa, îndărătnic în ideile sale politice, el are conștiința, cînd ia în mîna pana cronicarului, că povestirea sa trebuie să urmărească numai adevărul, iar prețuirea sa trebuie să atîrne numai de dreptate. «Letopisețele nu sînt

¹ «Desdimineată ne-a ținut veste de risipa Siimenilor.» P. 351.

² P. 355. — Cf. Urechia, *Miron Costin*, I, pp. 303, 690-1.

³ P. 359.

⁴ P. 363: «Am purces drept în tîrg; gonașii a țin dat după noi.» În 1661 era Staroste (Urechia, *l. c.*, I, p. 218). Cf. *Uricariul*, XXV, p. 54.

⁵ P. 327.

⁶ «Nimică nu strică credința așa celor ce scriu leatopisețele ca fățaria»; p. 338.

să le cetească omul, să știe numai ce-au fost în vremile trecute, ce mai mult să hie de învățatură ce este bine și ce este rău și de ce să se ferească și ce va urmă fie cine¹.» Știm ast-fel mai puțin despre faptele sale mărunte și despre sentimentele ce se agitaū în regiunile inferioare ale sufletului său, dar căpătăm o înaltă idee despre moralitatea științifică a acestui străbun al istoriografiei noastre².

Întors în țară supt Constantin Cantemir, Miron reluă vechiul său plan, și scrisse *Predoslovia*.

S'o analizăm aici.

Cu mult mai sus decît considerațiile naive și confuse ale compilatorilor lui Ureche trebuie puse ideile pe care asupra originii noastre si părții obscure din trecutul Romînilor le-a exprimat acea lumină a literaturii și științii moldovenestî pe timpul său,

¹ P. 360.

² S'a discutat adesea data cînd cronica a fost scrisă. V. V. A. Urechîă, *Miron Costin*, I, p. 348 și urm. și *Schițele*. S'a observat—v. și Orășanu, *Cron. mold.*, pp. 126-7,—că data de 1676-7 (7085) din titlul lucrării nu se potrivește cu calitatea de Vornic ce se dă autorului, de oare-ce acesta fu făcut Logofăt la suirea pe tron a lui Antonie Ruset. Cred că cea mai mare parte din cronică, aproape toată partea ce a fost «publicată» de Miron și pe care o cunoaștem decî direct, — s'a scris înainte de această schimbare de Domnie. Se menționează, în adevăr, în primele pagine luarea Cameniței, în 1672 (p. 281); vorbindu-se de mazilia lui Duca din 1666, se spune că e «acea mazilie de'nțiiu a Ducăi-Vodă» (p. 312), ceia ce presupune o a doua mazilie, cea din 1672 prin urmare. Se condamnă fuga lui Petriceico în Polonia la 1673 (*ibid.*). Dar Sobieski e acuma rege, de puțină vreme totuși: «acest Sobiețchi ce au fost [ce au stătut, ce au ajuns] Craiū» (p. 281). Cantemir e Serdar (p. 372), și această boierie i se dete la 1673 (*Vita Const. Cantemyrii*, p. 12). Lamentațiile contra Domnilor lacomi (p. 268), contra «cumplitelor vremi» (pp. 312-3, 345) se potrivesc cu Domnia lacomă, prigonitoare, cinică a lui Dumitrașco Cantacuzino, 1673-5. La sfîrșit numai, în ultimele rînduri se menționează Domnia lui Antonie-Vodă, dar, lăsînd la o parte ipotesa că s'ar fi putut adăugi la alcătuirea corpului sau mai tîrziu, aceasta ar dovedi numai că, începută în 1673-4, cronica a fost scrisă până după Septembrie 1675, cînd Dimitrașco făcu loc lui Antonie. În fine, o copie munteană din sec. al XVIII-lea, aflătoare la Museu, dă altă dată decît msul urmat de Kogălniceanu, și aceasta cu o precizie, care exclude ideia de interpolație: «în oraș în Iași, în anul de la Zidirea Lumei 7181, iar de la Nașterea lui Isus Hristos 1673, mța Dechemvrie» (V. A. Urechîă, *Operele lui M. Costin*, I, p. 36).

care a fost Miron Costin. Prin el, prin acest elev inteligent al școlilor polone, prin acest cetitor neobosit și cu dragoste, prin acest cugetător serios și scriitor cu forma limpede, neamul nostru s'a lămurit pentru întâia oară, nu asupra exodului medieval înfășurat în legende fără glorie, ci asupra strălucitei descendențe romane. Ceia ce au întrevăzut alții, s'a răsrânt deplin în ochii săi de entusiast, ceia ce îngăimase alții, a rostit-o el cu convingere, putere și mândrie, ceia ce sprijiniau predecesorii pe câteva argumente schițate, a întemeiat-o el pe un sistem de dovezi sigure, legate științific între ele. Ar fi putut, în 1691, să nu-i îngăduiască timpul de rugăciune slujitorii lui Cantemir, căci asupra bătrînețelor sale el își mîntuise sufletul ridicînd către Dumnezeu rugăciunea acestei fapte bune față de neamul său.

În 1684, primăvara, Petriceico-Vodă, restabilit în Domnie de oștirile polone și de o conspirație a boierimii iubitoare de creștinătate contra lacomului Duca, «Ștefan-Vodă Petru», era silit să se retragă încă odată înaintea Tatarilor lui Dumitrașco-Vodă Cantacuzino. Abia începuse să domnească și porțile exiliului se deschiseră iarăși înaintea pretendentului fără noroc. Îl întovărășiră în retragerea sa părtașii la prada Bugeacului și la prinderea lui Duca, boierii efemerului său Divan. Neculcea ni-l înseamnă pe acești Curteni ai nenorocirii: «Miron Costin Vel Logofăt, și Apostol Catargiul Vel Comis, și Ilie Drăguțescul Sardariul, și Savil Zmucilă Medelnicer și cu frate-său Gheorghită, și cu alții»¹.

Până una alta, se dădu un adăpost pribegilor la Dașov (Oceacov), unde regele avea o casă de vînătoare. Aici se formau planuri pentru scoaterea «tiranului» de Dumitrașco-Vodă, pentru restabilirea lui Petriceico, pentru aducerea regelui la o expediție moldovenească. O deputație a pribegilor se presintă în Iulie la Sobieski, liberatorul atît de mult dorit, pentru a-i arăta cererile Moldovei, în cazul unei cuceriri. Le va fi pus în scris, așa cum le posedăm, Miron Costin însuși. Sînt idei pe care a trebuit să le împărtășească intransigentul boier și partisan al creștinilor: întărirea vechilor privilegii ale clerului, scutirea de bir a întregului corp, întinderea acestei scutiri asupra boierilor, Curtenilor, hînsarilor, darabanilor, moșnenilor, cari, ca în Statul polono-lit-

¹ P. 244.

van, nu vor plăti decît în vreme de război; acordarea unui adăpost boierilor acelor cari ar fi în pericol, dacă, cu toate sforțările regelui, Moldova ar rămînea, la pace, în mîinile vechilor ei stăpîni; în fine, observarea ordinei din partea armatei polone la năvălirea în țară și restituția vecinilor boierești fugiți, în ultimele timpuri de neorînduiei, peste Nistru ¹.

Îndemnurile acestea — cînd nu erau încă puse în scris, definitiv, — vor fi făcut pe unul dintre marii demnitari ai Coroanei, «un bărbat atît de mare», îi zice Miron Costin, să dorească a căpăta informații precise asupra Moldovei, și chiar a Țerii-Românești, în care Poloniî se gîndiau să pătrundă, răzimați pe escelele lor relații cu Șerban-Vodă ².

Numele acestui magnat polon nu ni se spune: trebuie să fie unul dintre ofițerii cărora li se dădu în anul următor, 1685, grija Moldovei. Decî sau Alexandru Ioan Potocki, fiul Castelanului de Cameniță ³, sau Marele-General Iablonowski, — acesta mai degrabă decît cellalt ⁴. La regele însuși nu trebuie să ne gîndim. Se vorbește de el în lucrare — voim să vorbim de descrierea polonă a Moldovei și locuitorilor ei, — în termîni cari esclud această ipotesă ⁵.

Iablonowski — dacă ne oprim asupra numelui său — nu se adresă direct boierului moldovean, ci făcu să intervie pe lîngă acesta un vechi cunoscut, «o persoană cu care fusese [Miron] în cele mai strînse legături totdeauna», — Marele-Comis al Coroanei, același pe care-l găsim la 1681 în corespondența cu Alexandru Balaban ⁶.

De mult timp, învățatul. Logofăt însemna în «izvoade» evenimentele ce se desfășurau înnaintea sa și la care participa din ce în ce mai mult. Dacă ar fi fost un «izvoditor» oare-care, de sigur că n'ar fi stat la îndoială să dea la lumină numai această lucrare a sa, făcînd dintr'însa continuarea lui Ureche ⁷. Dar pla-

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 151-3, N° LXXVII.

² Interveniră pentru dînsul pe lîngă Împărat, tocmai pe această vreme. Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 150-1, N° LXXVII.

³ Hurmuzaki, VI, p. 133, an 1687. Sau Ioan, tatăl acestuia?

⁴ Cf. *ibid.*, p. 111 și urm.; Cantemir, *Ist. imp. otoman*, p. 517.

⁵ V. pp. 179, 191, 200 din ed. d-lui Bogdan, *Cronice inedite*.

⁶ Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 137-8, N° LXXI. De sigur că Miron întreținuse și el corespondența cu acest ofițer regal.

⁷ V. mai sus; Bogdan, *Cron. inedite*, p. 178.

nuri mai mari încolțise de mult¹, în mintea sa cultivată și ageră. Dacă «răposatul Ureche Vornic» lăsase, murind înainte de vreme, «o lucrare neisprăvită», el nu se pricepuse a-î face nici începutul. Acest început, care lega umila Moldovă de mîndra Romă, trebuia scris din nou și apoi, din izvoare nouă și într'un spirit nou, într'o formă literară superioară, trebuia prefăcută întregă lucrare a predecesorului, care ar fi devenit ast-fel vrednică de acea măiastră introducere. Și, pe urmă numai, ar fi venit izvodul, istoria timpului său, memoriile.

O concepție mare și cu totul nouă. Ea nu făcu numai o revoluție în istoriografia românească întreagă, dar putem zice că dădu naștere unei istoriografii în deplinul înțeles al cuvîntului, determinînd în același timp un curent, mărind sufletul poporului care cetii fragmentele operei concepute.

Cînd părăsi Moldova în 1684², Miron Logofătul nu scrisese tocmai mult din Introducere. Nu numai atît, dar nici izvoarele nu și le adunase pe deplin. Nu știa încă de Enea-Silviu, de tratatele lui Ioan Zamoyski, de Eutropiu, de Dlugosz, de Bonfiniu. În cronica lui Ureche, el nu deosebia încă fondul primitiv de interpolații. «Țara», scria el pe acest timp de inițiere în tainele subiectului său, «n'are nici un istoric afară de răposatul Ureche, Vornicul acestei țeri, care a adunat viețile Domnilor moldovenești de prin mănăstiri, iar războaiele mai ales din Bielski, cronicarul polon, și ni-a lăsat o operă, care începe cu Dragoș³.»

¹ Se poate ști de cînd, și, ideia fiind, cum observă d. Xenopol, cea mai fecundă pentru dezvoltarea noastră. lucrul merită atenție. În Psaltirea lui Dosoftei din 1673 (ed. Bianu, pp. 515-6), se dau niște versuri ale lui Miron asupra «neamului Moldovei». În ele Miron adoptă pe Flac, ca întăiu părinte al națiunii — ideie pe care o va părăsi pe urmă —, dar exprimă păreri, de care nu se va despărți nici odată, despre unitatea neamului, despre coborîrea Sașilor din Daci. El vorbește pe larg despre podul de la Severin și atinge chiar *trecerea oștilor în țara ungiurească* pe acolo : în 1663 și 1664. Pe de altă parte, versurile nu se află în manuscriptul Psaltirei, redactat cînd Dosoftei era numai episcop de Roman, decî înainte de 1671 (Bianu, *l. c.*, p. vi). Știm decî cînd ideia unității neamului și alte idei conducătoare s'a'u format în mintea lui Miron. S'ar putea precisă și astfel : Miron e acum Vornic de Țara-de-jos, și el ocupă locul de la 1673 (Ureche, *Operele lui Miron Costin*, I, tabelele ; *Schițe*, p. 208). Dar versurile putea fi făcute înainte și numai titlul adaos în 1673.

² Bogdan, *l. c.*, p. 178.

³ Cf. «Voroava» din 1675-7, înaintea *Vieții Domnilor* : «Urzisem și înce-

Ba avea nedumeriri chiar asupra soartei pe care ar putea s'o aibă cartea pe care, după o lungă cetire a izvoarelor, se hotărîse a o scrie. Erau vremi grele: din acest mare conflict între creștini și păgîni, din această puternică furtună care-l aruncase și pe dînsul așa de departe, va mai rămînea pentru Moldoveni o patrie? Dacă nu, scrie el cu gîndul chinuit, rămîie cel puțin în Polonia, pe limbă străină, această «bucată a cronicii mele despre țara Moldovei», pe care, «înnainte ca opera sa să iasă la lumină» între ai săi, o înjgheabă în pripă, pentru a scuti lui Iablonski lecturi obositoare și, la urma urmelor, inutile¹.

Cartea e scrisă la Dașov, în 1684, înnainte de luna lui Septembrie, cînd regele polon începu acea campanie de cucerire, pe care Miron o dorește în prefață², și chiar înnainte de Iulie, cînd redactă opera sa în versuri.

Izvoarele sînt puține: cronica țerii, Dion, Toppeltin, «culegeri din istoria grecească», în care poate se cuprindeau extrase din Dion, traduse în latinește³, Sleidan, «Despre cele patru monarhii». Ce a cules din ele asupra ambelor principate, poartă titlul de «Cronica țerii moldovenești și muntenestești».

Se începe cu Daci, cari ar fi Tatari, — traducere în istoria contemporană a Sciților, — rude ale «Ardelenilor». Se vorbește apoi de cuceririle Romanilor, de cetățile vechi ce se află pe pămîntul celor două țeri, de pustiirea lor de Tatarii «întorși» după cucerirea congenerilor lor, de «al doilea descălecat», în fine, al lui Dragoș.

Aici, cu acest al cincilea capitol, se termină partea istorică a

pătura leatopisețului... Cu această făgăduință că și leatopisețul întreg să aștepți de la noi, de vom avea zile și nu va hi pus prea-puternicul sfat a puternicului Dumnezeu țerii aceștia țeanchi și soroc de săvirșire» (Kogălniceanu, I, p. 247).

¹ Urmez pentru înțelegerea acestui loc pe d. I. Bogdan. De sigur că Miron a voit să vorbească de peirea posibilă a patriei sale. Doar vorbește cîteva cuvinte mai jos de «casus noster», care s'ar putea întîmpla (*Cron. inedite*, p. 154). Și de «vremi cumplete» se plînge el în ambele prefețe ale cărților sale românești (Kogălniceanu, I, pp. 5, 247). Cf. *An. Ac. Rom.*, XVIII, partea admin., p. 338, unde se crede că Miron vorbește de eventuala peire a cronicii sale, — pe care nu știa dacă o va scrie.

² V. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 299 și urm.

³ Căci Miron știa puțin grecește de și dă etimologii; Bogdan, *l. c.*, p. 188. Cf. însă *Cartea despre descălecat*, pp. 9, 25, 26.

opusculului. Cea descriptivă urmează. Întăiū, Miron vorbește despre numele Moldovenilor și Muntenilor și al țărilor ce ocupă: Moldova, Muntenia, Basarabia; apoi trece la titlurile Domnilor; în al treilea rînd, la limbă, după care el tratează despre religie, ținuturi, despre orașe.

Notițile acestea descriptive aū o importanță incontestabilă; și în ele se cuprind adevărate revelații ca, d. ex., mențiunea legării Bisericii moldovene de patriarchatul constantinopolitan supt Radu Mihnea¹. Dar marea lor însemnătate pentru noi, dacă nu pentru generalul polon care căuta informații pe scurt, pentru o viitoare campanie—, marea lor însemnătate, zic, stă în ideile conducătoare.

Ele sînt două: întăia, că sîntem o colonie romană, cum ni arată trecutul conservat pe paginile istoricilor și în monumente și limba, dovada incontestabilă a marii origini, actul de nobleță rămas de la strămoși. A doua că, despărțiți de granițe însemnate de vremi vitrege, sîntem cu toții: Moldoveni, Munteni, Ardeleni, Maramureșeni, *Cuțorlachii* chiar — și ei «o colonie romană, de aceeași limbă cu noi și cu mult mai apropiată de limba italiană decît vorba noastră» — un singur neam și am împărțășit unii dintre noi și «aceiași soartă și aceleași suferințe».

Cartea, scrisă în polona elegantă pe care n'o uitase, cu toată lipsa de practică, bunul școlar al școlilor polone, a trebuit să circule la Curte într'o vreme cînd problema românească era o problemă palpitantă, cînd vechile visuri de întindere a Poloniei până la Dunăre înviase după succesele creștine din 1683. După dorința regelui, scriitorul moldovean, care era și poet, un poet prin simțire totdeauna, un poet prin forma literară pe care o adopta, uneori —, Miron Costin își prefăcu lucrarea și o dedică lui Sobieski².

¹ P. 198.

² Se știe că există o singură ediție polonă a poemului, dată de Dunin-Borkowski în *Scrieri*, Lemberg, I, pp. 239-74. În *Archiva istorică*, I¹, p. 159 și urm., s'a dat o traducere de d. Hasdeu. Această traducere a fost reprodusă în fața cu originalul de M. Kogălniceanu. în a doua ediție a *Letopisiților*; t. III, p. 487 și urm. În fine, ultima ediție — text și traducere — e a d-lui V. A. Urechiă, în *Opevele* lui Miron Costin. Cf. Kedzierski, în Sulzer, III, p. 551: «Extat enim libellus carmine polonico editus, statum politicum enucleans, Ioanni III. Poloniarum regi, a Myrone Kostyn, cancellario Moldaviae, dedicatus».

Data aceasta pentru a mulțami înalta persoană, care se adresa la dînsul, Miron făcu sfortări de erudiție. Adăugă, pe lîngă izvoarele sale anterioare, pe Quint-Curțiu, pe Eutropiu, pe Bonfiniu; descoperi în amintirea sa numele lui Eustratie al treilea Logofăt, care ar fi precedat, ca istoric moldovean, pe Ureche, și găsi cu cale să pomenească și de lucruri pe care evident le bănuia numai că există: de «cronicile muntene» și «viețile și analele Domnilor ctitori ce se păstrează în mănăstiri»,

Nu numai în privința bogăției informației, se deosebește poema de tratatul în prosă. Regele ceruse lui Miron o expunere istorică, iar, ca descripție, numai lista boierilor din Moldova și Țara-Românească, cu arătarea atribuțiilor lor. Această listă s'a anexat la sfîrșitul părții versificate ¹. Partea versificată însăși se împarte în trei cînturi: Întăia colonizare, gonirea coloniștilor de Tatarî, întoarcerea lor prin a doua descălecare. Și aici ca și în opera precedentă, după dorința aceluî ce comandase lucrarea, istoria munteană e tratată alături de cea moldovenească.

Gîndindu-se mai mult la întrebările care-l ocupaî de cîtva timp, scriitorul înlătură în noua sa operă parte din greșelile ce făcuse și completează unele lipsuri. Aici coborîtori ai Dacilor nu sînt toți Ardeleni, ci—o idee veche a autorului—... numai Sașii, întemeietorii în Carpați ai unei Italie orientale. El explică și aici fenomenul colonisării romane prin prisosul de populație, care nu gonit partea cea mai rea din locuitorii italieni. Dar în poemă întăiu își manifestă părerea că numai Țara-Românească și Moldova au fost populate de coloni, pe cînd în Ardeal ei s'au așezat numai ca «străji sau praesidia». El explică părăsirea de Imperiul de Răsărit a provinciei dunărene prin lungile lupte ale Bizantinilor cu Perșii și Saracini. În expediția craiului Vladislav, care puse capăt dominației tătare, el introduce ca luptători și pe pribegî, cari și-ar fi adus aminte, coborînd munții, ca noi colonisatori, de străbunul Traian. El adaugă că și după descălecarea celor două principate au rămas atîția Romîni dincolo de munți, încît în Ardeal covîrșesc pe Ungurî, și în Banat pe alți locuitori, iar în Maramureș se găsesc atîția, și în Făgăraș, «ca și cînd nicî o-dată n'ar fi fost vre-o emigrație».

În acest loc al poemei, se vorbește mai mult despre Mara-

¹ Ea n'a fost cuprinsă de Kogălniceanu în ediția sa.

mureș. Miron Costin avuse prilej să cunoască această țară, ca și Ardealul, Țara-Românească, Banatul prin războaiele turco-germane din secolul al XVII-lea. Întăia oară, fusese cu Gheorghe Ghica la 1658 ¹, a doua și a treia cu Istrati Dabija, la 1663 și 1664, a patra oară cu Gheorghe Duca, în 1683, când Domnul îl însărcină cu o misiune, prin Maramureș, la Sobieski, ce venia să despresure Viena sau se întorcea după ce o despresurase ². Aceste călătorii, puindu-l în raport cu conaționali săi ce se aflau dincolo de hotarele Moldovei, trebuie să fi contribuit mult la formarea ideilor istorice, care i-au dominat de acum înainte cugetarea.

Amintindu-și deci de o călătorie pe care abia o făcuse, el declară că limba cea mai frumoasă și mai aproape de italiană e aceia din Maramureș și Făgăraș, menționează condiția de țărani liberi a locuitorilor din cea d'intăiu provincie și rolul lor în timp de război; pare a fi fost chiar pe la Cuha, unde locuia, înainte de a stăpîni ca Domn Moldova, Dragoș fiul lui Bogdan, «din neamul vechilor Voevozi» ³.

În poezie, Costin cuprinde episodul cu Iațco din adausele lui Simion Dascălul, și se arată care e locul ce s'a dat Rutenilor de descălecător. El schițează compunerea populației primitive a noului Stat moldovenesc, dă datele celor două descălecări pe pământul luat de la Tatarî, schimbă, după rațiuni necunoscute nouă, unele date de la Ureche și, coborîndu-se pînă la Alexandru cel Bun, «măreț ca un rege», al cărui rol în istoria religioasă și militară a principatului îl atinge, — încheie. Pentru rest, el trimite la cronicarii poloni, amintind regelui de situația sa precară de pribeag.

Regele veni la Nistru, și nu făcu nici o ispravă. În 1685, și mai puțin succes. În 1686, expediția personală a regelui se termină printr'un desastru. Erau probe suficiente că pentru moment Moldova va rămînea a Turcilor. Trebuie să-i fi fost greu Logofătului Miron a deveni supusul fostului Serdar Cantemir, dar n'avu ce face. Se întoarse în Moldova prin 1687 ⁴.

¹ Cronica lui Miron Costin, pp. 359-60.

² V. mai departe.

³ Despre marca Sigetului, un bour, vorbise în opera în prosă; p. 190.

⁴ V. și vol. I, p. 312.

Întorcîndu-se, se puse pe lucru și redactă către sfîrșitul vieții sale «Cartea pentru descălecatul de'ntăiu al țerii Moldovei și neamului moldovenesc».

E o lucrare evident posterioară celor două schițe polone pe care le completează, le întrece ¹. Informația e mai bogată decît acolo: între izvoare apar Dlugosz, Cario, Zamoyski, etc. ². Dar deosebirea principală, în formă și în cuprins, e o deosebire care așază cartea moldovenească mai presus de poema și tratatul polon. Acum cronicarul e preocupat de istoria Moldovei numai. Acum el scrie pentru conaționali săi, și față de dinșii sînt necesare explicații și folositoare amintiri, care n'aveau rost într'un raport, în prosă sau în versuri, către Hatmanul Iablonowski sa ū

¹ Mai adăugim și alte argumente: e scrisă în «cumplite vremi» (p. 5), deci după 1683; autorul semnează, «care am fost Logofăt-Mare în Moldova» (p. 6), atunci cînd semna ca «Logofăt-Mare» prefața la poema polonă; el vorbește de conversațiile sale la Iași (nu «aici la Iași», Costin fiind în exiliul său administrativ de la Putna) «cu un episcop italian», «în casa noastră», care episcop italian nu e decît Vito Piluzio, plecat din Moldova pe la 1682 (cf. Iorga, *Călătorii, ambasadori și misionari*, p. 56, nota 5; dar a-iurea zice: «aici în orașul Iași», p. 253), menționează călătoria în Maramureș: «cu urechile mele am auzit, trecînd pe la Maramureș în solie la Craiul leșesc Sobietchi» (p. 20), pe care n'a putut-o face înainte de 1683, calea spre regele polon nefiind Maramureșul decît atunci cînd sau regele său Domnul nu s'ar fi aflat în țara lor (regele ajunsese la Cracovia în ziua de 23 Decembre 1683; Hurmuzaki, *Supl. II*³, p. 145, No LXXVI, și Duca fu prins la Domnești de Crăciun); vorbind despre tributul ce Polonii și Rușii plătiau Tatarilor: «lua Tătarii de Crîm de la Mosc și de la Leși» (p. 16), cînd războiul Muscalilor cu Turcii începu în 1684 (cf. și «lua daruri Tatarii de la Mosc și Leși, pentru a nu-i prăda»; p. 17); se pomenesc succesele militare ale creștinilor, care nu sînt anterioare anului 1683: «Neînfrînți din firea lor, necî din tocmeala oștilor sale, care le vedem acum la Nemți... Leși și Muscalii, de ar slobozi toată oastea odată, nici un război n'ar lua, ci toate le-ar pierde» (p. 17); își amintește o călătorie a sa în Podolia pe la «Vciorașnoia», peste Nipru, călătorie făcută de sigur pe vremea exilului din 1684-7 (p. 21); Dragomanul Panaiotachi, «răposatul», a murit la 1672 (p. 22); se spune că o piatră a fost adusă «la Domnia lui Duca-Vodă», care trebuie să fie ultima, dacă nu vrea cineva să puie redacția cărții între 1672 și 1679 (p. 25); în fine, că era autorul în Moldova, dovădesc frase ca acestea: «Aici pe la noi ce erni sînt... Vara nădușeli nu sînt ca aici la noi, ci călduri cuvioase, puțin primăvara, cum este la noi la Mai, la Iunie» (p. 26).

² Pentru îndoielile în privința întrebunțării directe a izvoarelor, v. Ureche, *Operele lui Miron Costin*, I.

regele Sobieski. În Prefață chiar, scrisă în cuvinte mișcătoare, el își arată scopul. Nu vrea să arăte numai ce știe, ci pretinde să dezrădăcineze greșeli, să înlătore ofense pentru poporul său, care se răspindise prin forma interpolată a cronicii lui Ureche. Acum, în țară, dîndu-și în sfîrșit samă de interpolări, de existența lor ca și de presupusele lor tendințe, el caută informații pe la boierii mai bătrîni, dintre cari unii apucase și pe Grigore Ureche ¹. află, ceia ce putea să afle și din cetirea cronicii, că «amăgeul» ce a desfigurat povestirea prin care Ureche a voit să transmită trecutul, «din dragostea țerii», că acest înșelător științific e Sîmion Dascălul, dar că are complici. Unul dintre aceștia ar fi Misail Călugărul, iar cellalt, iscoditorul minciunii nepatriotice, Eustratie Logofătul însuși, pe care odinioară Miron nu se sfiise a-l recomanda Polonilor ca izvor pentru istoria țerii sale ². Pe cînd pe Ureche caută numai să-l complecteze ³, Miron declară războiul literar treimii de insultători ai neamului moldovenesc.

De altmintrelea, el nu li vede toată vinovăția. Că fac să fie descălecată Moldova supt «Laslău craiul», după timp de atîtea sute de ani, — aceasta nu jignește pe cronicarul nostru, care reproduce ast-fel o părere ce va indigna mai tîrziu pe Dimitrie Cantemir. Un singur lucru îl supără: originea tîlhărească a colonilor. Contra acesteia adună argumentele și triumfă la găsirea lor, precum face, de exemplu, cînd presintă pe acesta: «Apoi și femeii atîtea tîlhărițe unde era» ⁴ ?

Trecînd la alcătuirea cărții, avem întăi un capitol, de o năivitate plăcută, despre țara de origine, Italia, unde locuiesc oameni «iscusiți peste toate neamurile», unde astăzi Padova adună «toate dascăliile și învățăturile», ca odinioară Atena ⁵. După Scaunul Împărăției, Împărăția însăși, și Miron Costin repetă cu încredere

¹ I se dădură lămuririle mai ales de către Nicolae Buhuș (Kogălniceanu, I, p. 4). Asupra relațiilor acestuia cu Miron Costin, observăm că el seamănă ca martur într'o vînzare făcută acestuia la 21 Ianuar 1667 (*Uricariul*, VIII, p. 13). — Grigore Ureche dă acte din 30 Ianuar, 1636 și 4 Maiu 1637 împreună cu Dumitru Buhuș, atunci pîrcălab de Hotin. Alexandru Buhuș luă pe fata lui Nicolae Ureche (cf. *Arch. soc. și lit. din Iași*, IX, pp. 234-6 și II, p. 121; *Conv. lit.* pe Iunie 1900).

² Locurile în care se citează sînt: pp. 3, 4, 20, 27.

³ V. p. 5.

⁴ P. 20.

⁵ P. 10.

~~cu o încredere~~ care nu e particulară persoanei și țerii sale, fa-
bulele poetice, popularisate de humaniști, despre Troia eroică
și Lațul patriarcal; un element oriental se amestecă în această
fantasie antică, atunci cînd proconsulii romani apar ca «Pașii»
Romei¹. După cunoașterea Romei, scriitorul vine natural la
Dacia, și de aici la conflictul din care rezultă ceia ce era să devie
mai târziu națiunea noastră: cu această ocazie, Miron nu uită
să spuie Romînilor săi de trecerea pe la podul întăiului descă-
lecător: «căruia cu ochii noștri am privit pragurile, prin apa
limpede a Dunărei, cînd am mers cu Dabija-Vodă, cu oști la
Uivar²». Apoi Miron repetă, amplificîndu-le, cele spuse, altă
dată și în altă limbă, despre cetățile moldovene; și, fiindcă stu-
diază acum monumentele care dovedesc descendența noastră la-
tină, consacră capitolul următor numelui, portului, limbii.

Cel din urmă tratează despre părăsirea provinciei de Imperiu
și de coloni și formează trecerea la istoria descălecatului al
doilea—pe care Miron Costin nu l-a povestit nici-odată.

Pentru descălecatul al doilea și istoria ulterioară a Moldovei,
el dăduse întăia oară, la 1675, o listă de izvoare, firește numai
polone, cuprinzînd pe Cromer, Strykowski și Piasecki, afară
de cei doi cronicari pe cari-i utilisase și predecesorii. Acum el
adauge la această însemnare bibliografică și pe Dlugosz, de la care
putea spera Miron o refacere totală a vechii istorii moldovenești.

Nu numai că materialul îl adunase, dar meditase asupra lui,
și-și formase, încă de pe cînd era în Polonia, o părere asupra
celor d'întăiū timpuri pe care trebuia să le descrie. În poema
polonă, el menționase fabula despre descălecarea Moldovei, fa-
bulă pe care o vom găsi și aiurea, și legenda lui Negru-Vodă³,
dădea șirul Domnilor moldoveni de la început, plîngîndu-se că
«toate lucrările lor aū rămas necunoscute», lăuda pe Alexandru-
cel-Bun, care trăiește în memoria poporului și-i atribuia orga-
nisarea ierarchiei eclesiastice moldovene, legarea relațiilor cu
Ohrida în urma Unirii de la Florența, împrumutarea pentru Bi-
serică și Stat a limbii «sirbești», întărirea armatei, reformarea
vechilor cetăți.

¹ P. 15.

² P. 18.

³ Ea se întemeiază pe marca țerii-corb, precum fabula despre origina
Moldovei e urzită pe temeiul herbului moldovenesc: bourul.

Dar, cum am spus și aiurea, moartea opri realizarea acestor întinse și frumoase planuri. Nu-i fusese dat lui Miron să puie în circulație întâiul corp de cronici moldovene, de și el dăduse o parte din elemente.

Se întâmplă că un personagiu obscur, de o cultură obișnuită, veni să continue opera ilustrului cărturar. Succesorul lui Miron Costin în Logofeția cea Mare fusese supt Cantemir un boier de țară, cu numele de Tudose Dubău. Acesta fu continuatorul.

Pe Dubău îl găsim biv Spătar supt Dabija, iar, ca pîrcălab, în josul unui act din 1670, alături de Ștefan Petriceico, Vel Pitar, care a fost pe urmă Domn¹, — «om bun de pămîntu, de boiarîu de țară», scrie Dubău mai târziu despre dînsul². În 1671 era al doilea Logofăt, în 1674 Vistiernic³. Supt Antonie Ruset el făcu opoziție Domnului, împreună cu Buhuș și cu Miron Costin. El aduse ast-fel căderea acestui principe și numirea în Moldova, pentru a treia oară, a lui Duca-Vodă, în 1678⁴. Dar pedeapsa pentru aceste amestecături îl ajunse îndată: între boierii prigoniți de noul Domn găsim și pe Tudose, care fu aruncat la închisoare și pus în lanțuri, după ce i se luase demnitatea de Mare-Spătar, cu care fusese răsplătit întâiu⁵. Ieșind din temniță, el emigră în Polonia, de unde se întoarse poate către sfîrșitul anului 1683 cu Petriceicu, pentru a lua iarăși, în suita Domnului și prietenului său, drumul surgunului.

Nu cred să se fi întors Dubău supt Domnia lui Dumitrașco Cantacuzino, dar el ascultă de chemarea lui Constantin Cantemir, Domnul din 1685, și deveni Marele-Logofăt al acestuia. Un Mare-Logofăt așa de pașnic, așa de insignifiant, așa de indiferent pentru toate partidele, — încît în istoria amănunțită a intrigilor de pe acea vreme, transmisă de Nicolae Costin, de Neculce și Dimitrie Cantemir, nu se pomenește o singură dată numele lui. În schimb, avem știri despre creșterea averii blindului Logofăt.

¹ Colecția Gh. Văsescu.

² V. *Studii și documente*, III, p. 16 și Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, I, pp. 130, 158. Un Tudose Dubău, biv Logofăt, cumnatul lui Gheorghe Albotă, în 1673, — sora lui Tudose se numia Tofana, în *Uricariul*, XXIII, pp. 251-3. — Semnătura Logofătului nostru, ca pîrcălab, în *Uricariul*, IX, No 17.

³ *Uricariul*, XIV, p. 252; Arch. Sf. Spiridon, Todirenî 21 (notă a d-lui Tanoviceanu).

⁴ N. Costin, p. 16.

⁵ *Ibid.*, p. 22.

Ast-fel, la 16 Decembrie 1687, el cumpără de la «Andreiū Săpotiianul ce-aū fostu Vornic», de la fratele lui, Nacul, și sora lor Maria, părțile lor de ocină din Săpotești în Ținutul Orheiului¹. Unul din marturii cumpărătoarei e Balș, Vornicul de Țara-de-sus. Acestuia și lui «Tudosii Dubău biv Vel Logofātu» li se dau de Cantemir moșiile Horodiștea și Marcăuții din Ținutul Orhei, confiscate de la niște pribegii, cari nu voise să «tragă greul țării», alătura cu ceilalți locuitori ai Moldovei².

La moartea lui Constantin-Vodă, el își păstră dregătoria până la plecarea lui Dimitrie, efemerul succesor al tatălui său, și venirea în locul tânărului Cantemir a fiului lui Duca. Acest nou Constantin-Vodă luă lui Dubău Logofeția, dar, bătrînul fiind un om așa de puțin compromis în luptele politice, el fu făcut Ban. Pe urmă, murind noul Mare-Logofăt, Dumitrașco Ceaurul, Tudose își recăpătă vechia situație și, «fiind om de treabă», afacerile se orînduiau după *dvoreala* lui, ni spune Neculcea³. Dubău servi pe Domnul său spuindu-i vestea de mazilie ce aflase de la un Turc venit în Iași «pentru banii birului și pentru alte pricinii», dar nu știu să împiedece pe Vodă de la hotărîrea imprudentă de a ucide pe mandatariul Împăratului printr'o falșă invasiie de «Joimiri»⁴. Cînd veni un al doilea Capugi-bașă, cu firmanul de destituție, nu mai era nimic de făcut: Tudose fu unul dintre caimacamii numiți de acesta⁵. În documente-l mai întîlnim pomenit cu puțină vreme înainte de căderea lui Duca, la 25 August 1695, cînd Domnul îi dă o delegație⁶. De la 1695 înainte până la data morții lui, pe care n'o cunoaștem — cine se putea interesa de retragerea

¹ Nu se vinde însă partea altei surori, Ana. Moșia fusese dată de Ștefan, cel-Mare, străbunului familiei, Gligore Pitarul, Marturii sînt «Balșe» Vornic, popa Ursul, Cirstiian Vornic de Poartă, Zuza Vornic, Savin Vornic, Pahomie, «ce-aū fostu Vornic» și «Chigheci, Căpitanul de Țuțora». Documentul e făcut în Iași. — Bibl. Ac. Rom. XXII/84.

² «A oameni ce-a fost de ocină de acolo și n'aū vrut să știe la greul și nevoia ț[ă]răi, ce aū fugit la Ocraina în țara căzăcească... Văzindu Domniia Mia, cum n'aū vrut ei să-ș stia la ocinele părinților lor și s[ă] trag[ă] greul țării, ca ș'alaltii oameni de țar[ă] și de pămînt.» Bibl. Ac. Rom., doc. XXII/140. Documentul e fără dată, sfirșitul fiind rupt.

³ Cf. Neculce, pp. 248, 255.

⁴ Neculce, p. 251.

⁵ P. 253.

⁶ Bibl. Ac. Rom., doc. XLV/93.

unui om fără personalitate ca dînsul? —, Dubău nu mai îmbracă nici o dată caftanul de boierie. Antioh-Vodă văzu într'însul poate un trădător al intereselor Cantemireștilor, cărora le datorîa recunoștință. Noua Domnie a lui Constantin Duca, în 1700, probabil că n'o mai apucă: între boierii acestuia nu-l mai găsim ¹.

Logofătul Tudose va fi fost ispitit de activitatea literară a predecesorului său Logofătul Miron. De și n'avea chemare pentru ast-fel de ocupații, el se crezu dator a deveni cronicar. În 1694—ni-o spune singur ² —, el continuă prin scurte mențiuni ale Domniilor moldovene de la 1661 încoace corpul de cronică al lui Miron Costin ³.

Dar ambiția lui nu se opria aici, Miron Costin făcuse, nu numai o cronică contemporană, ci o adunare de cronică, de care se lega numele lui. Așa ceva doria să facă și Dubău, dar nu-și simția putere. Poate el să fie acela care se iea la ceartă cu Simion Dascălul în manuscriptul cu prefață al acestuia, invocînd contra adversariului persoana unui coleg de Vistierie, Toderășcu Cantacuzino. Dar dădu importanta sarcină de a-i veșnici numele unui om de casă, unui Logofăt de rînd din Marea-Logofeție, lui Vasile Dămian.

Un singur ms., din cîte cunosc, a păstrat adunătura lui Vasile Dămian, și în acel ms., căruia-i lipsește începutul și sfîrșitul, nu se dă numele alcătuitorului. Îl cunoaștem numai după însemnarea făcută la urmă, — după una din notițele cuprinse pe foile pierdute, de un proprietar său lector al manuscriptului, și după titlul pus de Axintie Uricariul înaintea compilației lui Nicolae Costin, lucrată și după Dămian ⁴.

¹ V. Neculce, p. 269. Pentru Dubău, mai vezi *Uricariul*, II, pp. 36-8; XXII, pp. 129-33; Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 531.

² «Căce pân' astădzî nu le iase grij[a] den oase, nice i-aū mai lăsat Niamții să nu-i mai d..., pân' într'acești ai, leato 7202...» Am reprodus toată această cronică inedită în *Studii și doc.*, III. V. p. 18.

³ V. și mai departe.

⁴ În titlu, ar trebui cetit, nu: «de pre izvoadele lui Vasile Dămian ce aū fost treti Logofăt, a lui Tudosie Dubău», etc., ci fără ultima virgulă. În adevăr, Damian a fost treti Logofătul Marelui-Logofăt Dubău. Msle care dau, ce e drept, altă versiune a titlului: «de pre izvoadele lui Dubău» comit o greșală, făcînd repetiția. Prefața lui Damian era, de altmîntrelea, destul de confusă pentru a permite ori-ce fel de încurcături în privința părții celor două persoane în redactarea compilației. V. și ms. 9 al Bibl. Centrale din Iași. Cf. Kogălniceanu, ed. I, II, Bibliografia.

Dămian nu e cu totul necunoscut, cum se credea până acum. Întîlnim la 1680 pe Vasile Dămian Vătaf¹, la 1685, Mart și August, pe același Vasile Damian, treti Logofăt²; la 1689 pe «Vasili Dămiiian, ce-aū fostu Logofăt al trilia», îl întîlnim căutîndu-și vecinii fugari din satul său Mășcanii³, pe cari voia să-i colonizeze aiurea, pe proprietățile sale. El se adresă Domnului, pe care-l servise, supt Logofeția lui Dubău, și Constantin Cantemir îi dădu o carte de împuternicire pentru a face cercetările ce doria. Cartea e datată din Iași, 28 August 1689⁴. Era probabil fiul lui Dămian Vistiernicul și al Nastasiei Corlătescul⁵.

Dar acest *biv treti*, cu toate moșiile și vecini săi, nu știa nimic mai mult decît *izvoadele*, și nu era în stare să dreagă întru nimic pe acestea. Iată cum a înțeles el să îndeplinească însărcinarea ce i se dăduse.

A făcut întăiū, pentru a fi original, o invocăție în versuri. Și Miron Costin făcuse una. Aceasta din urmă are numai șese versuri destul de aspre și prosaice, destul de silite și ele. Lui Dămian i s'a părut o afacere de demnitate să fie mai lung. De la versul cu care se începe manuscriptul mutilat până la «conețul» final, avem nu mai puțin de două-zeci și două de lamentabile stihuri, al căror scop e să laude patria primitoare de străini și să-i plîngă scăderea venită din pricina acestora :

Și cine nu ne iubeaște,
De sărgū, Doamne, le plăteaște,

termină Logofătul Vasile.

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. 88/LXXII; *Studii și doc.*, III, p. 20.

² V. A. Urechia, *Bis. din Cet. Neamțului*, pp. 122, 159-60.

³ Nu știu unde poate fi acest sat. Unul cu acest nume se află dincolo de Milcov, în județul Buzău. Documentul pare că are însă : *Mășianii*. Cf. și Urechia, *Miron Costin*, I, p. 220.

⁴ Iat-o : «Io Costandin Voevoda... Dat-am cartia Domnii Mial[e] boiarului nostru dumisal[e] lui Vas[i]li Dămiiian ce-aū fostu Log[of]ăt al trilia, și pre cine va triimiate dumnialui, ca să fie volnic cu cartia Domnii Miale a căuta și a cerca în țara Domnii Miale, or unde va afla drepti vecini a dumnisale, cari aū fost de sat de la Mășianii, să aibă a-i lua de grumadzii, cu tot ce or avia ei, și să-i ducă să-i așiadză la un sat, unde i-a hi voia dumisale, și nime să nu cutiadză a sta împotivă cartii Domnii Mial[e]...

U Ias, leat 7197, Av. 28. — Bibl. Ac. Rom., doc. LXX/4.

⁵ *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, pp. 629-30.

Vine pe urmă o prefață în prosă, foarte lungă și cu totul zădarnică, o îngrămădire de truisme morale și de locuri comune cărturărești. Anunțînd planul său de a scrie «letopisățul țării moldovenești», «cu vzeria lui Dumnezeu și cu îndemnaria dumisale cinstit și al nostru de multu bine făcătoriu dumnealui Theodosie Dubău, ce-aū fost Logofăt-Mare», copistul își dă aiere de om învățat, indignat de părăsirea studiilor istorice în patria sa, conscient de însemnătatea misiunii sale și de greutatea răspunderii ce va apăsa asupra lui. El vorbește de greutatea cu care se stabilește adevărul, de izolarea în care se manifestă silințele sale.

Toată această «predoslovie» polilogică nu trebuie să înșele pe nimeni. Vasile Dămian va face în istoria națională ceia ce făcuse printre diacii lui Vodă: va scoate izvod, va transcrie. Originalul său e corpul de cronici format de Miron Costin. Poate însă să fi avut și un manuscript al lui Simion Dascălul, de vreme ce-și dă samă — și o spune în Prefață — că *leatopisețul* întâiu e «a lui Simion Dascălul, carele și Simion l-aū izvodit de pre un izvod a lui Ureche Vornicul». Așa ceva nu i-ar fi spus Miron Costin, decît dacă «publicarea» cronicii sale s'ar fi făcut înaintea fixării ideilor sale asupra valorii și moralității istorice a Dascălului.

Prefața e, firește, a lui Ureche, cu toate că în 1694 trebuia să fie cunoscută și Predosloviea lui Miron, mult mai bogată în idei și în amănunte, mult mai înaltă în punctul său de vedere decît încercarea confusă a Vornicului lui Vasile Lupu. Această Predoslovie a fost răspîdită, după moartea lui Miron Costin, de fiul său Nicolae, înainte ca el însuși să-și fi scris letopisețul complet. Alt-fel, Predosloviea mai scurtă ar fi fost probabil distrusă de Predosloviea mai lungă și de sigur că ea n'ar mai fi fost utilizată pentru adnotarea copiei din Simion Dascălul ce fu executată la 1711-2 încă, din ordinul lui Nicolae Mavrocordat ¹.

Pentru a da totuși măsura originalității sale, Vasile Dămian pre-

¹ La numele lui «Flacus» se scrie în margine: «Alții zic că întâi tot odat[ă] s'au descălicat [principatele] de Troian Împăratul și amândouă să cheima Dația.» Mai încolo, la «cehluire pregiur cap» — p. 377 din Kogălniceanu — se adauge: «Alții zic că acest semnu iaste vechiū rămlenescu al sluj[i]torilor». Cf. Miron Costin, *ibid.*, p. 27: «Și este de la Rîmleni acest semn slujitoresc».

cede textul lui Ureche de următoarele cuvinte, care sînt ale sale : «Predoslovie, adecă cuvîntu înnaintia descălecatului țării Moldovei. Aceasta predoslovie iaste însămnată de Uriache Vornicul den leato-pisețul cel lătănescu izvodită», etc. Reproduce apoi text original și adaosuri, iar la sfîrșit face pe Ureche să vorbească despre sine în a treia persoană. Și atît. Miron Costin vine după Ureche, Dubău după Miron Costin: marea operă de compilație a lui biv treti Logofăt e terminată ¹. Nicolae Costin avea decî dreptate, cînd scria : «Și la istorii, a le scrie deplin și pre larg, trebuie și învățatură și știința altor țeri, care aceia [o seamă de boieri de țeară] nu o au avut».

¹ Un copist, muncit la rîndul său de dorința originalității, scrie la 1661 : «De aicea înnainte iar începum a scrie de pă izvodul a răpăosați a lui Teodosie Dubău Logofătul și a lui Urechie Vornicul, — Dumn[e]dzău să-i iarte». Ms. pe care-l cunosc, poartă în Bibl. Ac. Rom. No. 169. E din sec. al XVII-lea. Cum am spus, reproduc în *Studii și doc.*, III, p. 12 și urm., părțile originale.

EXCURSUL I^a.

O istorie românească a Crăiei Ungurești

Izvorul știrilor pe care le dă Nicolae Costin asupra Ardealului îl cunoaștem astăzi. E o curioasă cărticică intitulată «Istoria de Crăia ungurească». O păstrează un manuscris din secolul al XVIII-lea, în care e precedată de două Prefețe, dintre care se pare că nici una nu e a autorului. Ambele sînt, de altmintrelea, prea scurte și neînsemnate pentru a se trage concluzii din ele asupra autorului lucrării.

Această lucrare cuprinde notițiile despre Ardeal, din N. Costin, care nu e decî original nici aici, *în nimic*; și ele ocupă în opuscul capitolele 16 pînă la 50. Capitolele 1 pînă la 16 cuprind informații asupra lui «Liudovic, craiul unguresc, al noroadelor din Ardeal, Moldovei și Țerei-Rumînești, Misiilor amînduror», asupra Voevodului Ardelean Ștefan, asupra regelui Albert, asupra luptei de la Varna și isprăvilor lui «Corvin Crai» sau «Corvin Hatmanul». Știri puține, scurte, naive și rău legate, care esclud ideia unei traduceri după un original latin.

La sfîrșitul lămuririlor sale complementare despre Ungaria și Transilvania, Nicolae Costin trimitea la «Domnia lui Vasile-Vodă», unde ele vor fi continuate.

Prin aceasta el înțelegea că tatăl său Miron vorbește despre asemenea lucruri în descrierea Domniei lui Vasile. «Istoria Crăiîi ungurești» continuă însă, cu aprecieri defavorabile asupra lui Rákóczy al II-lea, care «cu răutățile lui, nu numai Ardealul și aceste țeri ale noastre, Moldovei și Țerei-Muntenesti, ce au împlut toată Evropa», care a ruinat principatul său și țerile celor doi Domni prin necugetata expediție din Polonia, pentru care ele «o mie de ani or plînge».

Pentru campania Turcilor la 1658 contra lui Rákóczy, cam-

panie la care participă și Domniî noștri, autorul «Crăiei» a întrebuițat de sigur pe Miron Costin, precum întrebuițase pentru partea anterioară «istoriî unguerești¹». În adevăr, el scrie înna-
 inte de 1683, dar după suirea pe tron a lui Apaffy, a căruî
 Domnie o arată ca liniștită până în acel moment². Se vede însă
 că el a redactat scurta sa compilație puțin timp înainte de această
 expediție, pe care probabil tot el a și descris-o, într'o continuare³,
 căci atinge tulburările ce au prins a se ivi. Dar pe la 1683 Mi-
 ron Costin redactase de mult partea din cronica sa ce privește
 Domnia lui Vasile Lupu și cronica lui până la sfîrșitul stăpînirii
 lui Ștefăniță se și pusese în circulație în acel timp⁴.

Dar compilatorul trebuie să fi fost un contemporan, și poate
 chiar un martur ocular al evenimentelor, căci îndreaptă une ori
 pe Miron — ca la închiderea lui Barcsai în Sibiiu, pe care Costin
 o strămutase la Cluj⁵, și dă și știri nouă. Ast-fel, despre Pașa
 ce luptă cu contigentele românești la 1660: «Neauzit au fost în
 vrăjmășia sa acela Pașa, cît tremura tot omul din oștenii lui de
 frică, și e pentru ce, căci, de călca cu piciorul calului vr'un spic
 de pîne pe unde trecea, în loc îi tăia capul⁶».

¹ P. 67.

² «Care nimenî nu poate să zică că nu au fost cu fericire stăpînirea lui
 și până acum, și cu mare liniște despre toate părțile. Nu știm de acum,
 sub aceste vremuri, care așa amestecate sînt, sub a unuia Dumnezeu știința
 staū. Ci acela cu puternica mîna sa tuturor domnilor cariî nevoesc cu
 osîrdie să chivernisească țările sale de supt aceste vremî întru ajutor să
 le fie»; p. 70.

³ V. Urechîă, *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 16. Istoria campaniei
 vieneze ocupă în ms. unic fol. 117-74. Poartă titlul de «Războiul de la Ce-
 tatea Beciului, ce au avut Turcii cu Nemții». V. și în această carte, mai sus.

⁴ Împrumutul, care nu s'a puțut face de Miron Costin, e evident. Cf. *Crăia*,
 p. 68: «Știind firea neamului nostru, că focul nu-l suferă, și ghicise bine
 acest lucru și cine au sfătuit... Să fie pus 3-400 de călări lîngă tunuri, cînd
 or întoarce ei la fugă dosul, să simță, și ceva gonași după sine, ai noștri
 ar fi făcut izbînda aceia a lui Racoți», și Miron Costin, p. 372: «Acolo mare
 greșală au făcut Racoți, de n'au pus lîngă pedestrime și ceva călărime; să
 hie încălecat pre Munteni și pre Moldoveni, atunci, cînd i-au înfrînt focul,
 nu s'ar hi îndreptat ai noștri în veci»; «foc nesuferind ai noștri». *Crăia*,
 p. 68: «bulucul cel din frunte»; Miron Costin, p. 371: «călărimea turcească,
 cîtă era în frunte». *Crăia*, p. 69: «băgînd pre Turci prin bulucul Pașei»;
 Miron Costin, *ibid.*: «cît începuse a dare peste Pașa». *Crăia*, p. 69: «cu
 sabiile ca în niște bozîi»; Miron Costin, *ibid.*: «cu sabia smultă».

⁵ Cf. Galeazzo, în Șincai, III, p. 128.

⁶ P. 68.

Ne-am gândit întâi, nu la Miron Costin, care a fost propus ca autor pentru «Istoria Crăiei»—acesta nu scria așa și n'avea dispoziție spre compilații, —, ci la Nicolae Milescu, despre care Costin ni spune ¹, că în 1659 fusese trimis în Ardeal cu o mie de Moldoveni ². Adevărat că acesta era un om învățat, care nu s'ar fi mulțămît a cita numai Scriptura; dar acesta n'ar fi un argument hotărîtor. Există însă altul, mai puternic: încă din 1673, Milescu era în serviciul Țarului, și acolo avea alt ceva de făcut decît să compileze pentru Romîni ³.

E deci un Anonim condamnat, cel puțin în starea actuală a cunoștințelor, să rămîie ast-fel ⁴.

¹ P. 361.

² «Neculaî Cîrnul.»

³ Cf. *Arch. ist.*, I, p. 176 și p. 137.

⁴ *Istoria Crăiei ungurești* s'a tipărit de d. V. A. Urechiă, în *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 17 și urm.

Cronicile muntene innainte de 1688.

Am examinat, pentru cronica definitivă munteană ca și pentru cea moldovenească elementele din care a fost alcătuită. Să aruncăm aici, ca și dincolo, o privire asupra trecutului istoriografiei principatului. Dar această privire va fi mai răpede și expunerea mai scurtă pentru că, de sigur, nici noua nici vechia istoriografie munteană nu pot sta alături cu istoriografia moldovenească din acele timpuri, și apoi studiul acesta l-am mai făcut și aiurea ¹.

Analele țerii aŭ provenit într'un principat și în cellalt din pomelnicele mănăstirilor Domnești, s'aŭ desfășurat, cu datele, cu narrațiunile, cu podoabele lor, din seaca înșirare de nume a acestora. Dar nu se pot fixa în Țara-Românească cu aceiași ușurință ca în Moldova mănăstirile Domnești, formarea, dezvoltarea și succesiunea lor. Una singură din aceste mănăstiri fruntașe a avut o strălucire mai mare și e ceva mai bine cunoscută, Sf. Nicolae din Viș de la Țirgoviște sau Mănăstirea Dealului, a cărei ridicare a fost sprijinită de Radu-cel-Mare. Înuntru s'a îngropat acesta și mai mulți alți Domni din secolul său. Dar nici aici documente, odoare, inscripții — vorbim de cele publicate până astăzi — nu ne ajută a da lămuriri mai multe și mai precise.

La începutul secolului al XVII-lea era egumen la Dealu un învățat călugăr grec, Matei al Mirelor, pus de Radu Șerban, care primise bucuros la Curtea sa ortodoxă pe acest Mitropolit pribeag. Matei mulțami pentru adăpost, scrise cronici și acolutii, dădu consilii morale, cîntă în versuri lucruri sfinte, dar nu făcu din mănăstirea ce i se încredințase un centru de cultură, nu deveni un «dascăl al Țerii-Românești», precum fusese «dascăl» ai

¹ În *An. Ac. Rom.*, XXI.

țerii lor atîția mari călugări moldoveni în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Cînd, dincolo de Milcov, mișcarea culturală slavonă se stîngea, după ce-și dăduse pe terenul istoric roadele sale ca și pe terenul religios, în Țara-Românească nu exista—nu numai un corp de anale bine legate între dinsele, ducînd istoria principatului de la început pînă în timpurile din urmă, dar nici măcar anale răzlețe de o oare-care întindere și îmbrăcate într'o formă oare-care. Scurte notițe cronologice se păstraū și se făceaū în unele mănăstiri mai mari și mai vechi, ca Dealul, fără îndoială, dar cită deosebire între sărăcia lor și îmbielșugarea, forma literară îngrijită a analelor moldovene!

E adevărat că în Țara-Românească s'a scris întăiū o lucrare istorică mai întinsă în limba noastră, dar această lucrare, a lui Moxa, nu se ocupă de istoria țerilor romîne, ci de istoria universală; e un cronograf, lucrat după alte cronografe, scrise în slavonește.

Cronograful lui Moxa nu mai are decît scurte notiți, în foarte mic număr, de la 1400 înnainte, și nici una dintre ele nu e originală. Totuși în urma cronicilor sîrbești, care se păstraū saū se copiaū în țerile noastre se însemnaū, de sigur, une ori, ca urmare, evenimente petrecute în aceste locuri. Avem, într'o traducere latină făcută de Xaveriu Pejacevich, o asemenea continuare, făcută de sigur în Muntenia, în care se descriū pe larg, după o mențiune ce privește pe Alexandru Lăpușneanu, isprăvile lui Mihaî Viteazul, alături cu întîmplări de la Sîrbii din Bosnia. Vin pe urmă știri asupra lui Radu Șerban, Radu Mihnea, luptelor pentru Domnie din Moldova, întîmplărilor din principate în anii 1617 și 1618. Cronica se oprește la stabilirea pe tron a lui Gavril Movilă, — dîndu-se și data sosirii lui în Tirgoviște. Cînd o scria autorul ei, care, dat fiind timpul și locul, ar putea fi însuși Moxa, Nicolae Petrașcu, fiul lui Mihaî Viteazul, trăia încă, la Viena: «Iar fiul saū e ostatic în Viena și pănă astăzi¹.»

Dacă pănă la Matei Basarab lipsiaū cronicile scrise în slavonește saū românește, existaū povestiri istorice mărgenite la un singur personagiu saū la o singură epocă, biografii hagiografice saū politice. Lăsînd la o parte ceia ce s'a putut scrie la Tismana, cea d'întăiū Viața de sfînt care interesează istoria Țerii-Romă-

¹ Am retipărit-o în *Studii și doc.*, III, p. 1 și urm.

nești e a lui Nifon. Acesta, fost patriarh de Constantinopol și om cu o mare reputație de cuviosie, a stat un timp la Curtea lui Radu-cel-Mare, pe care credea s'o poată reformă. Relațiile bune nu durară însă între Domn și patriarh; acesta blăstămă și se duse din Țara-Românească, unde cuvîntul său nu era ascultat. Târziu numai i se aduseră moaștele de bunul creștin ce era Neagoe sau Basarab al III-lea, care le așeză în Domneasca mănăstire a Dealului.

Dar nu chiar în această mănăstire, pe care o ilustră ast-fel, s'a scris Viața sfîntului patriarh, — precum s'ar fi scris în Moldova. Trebuie să vie un străin pentru a scrie viața străinului. Nifon era Grec, și foarte probabil tot Grec era și Gavril, *protul* Atosului său cel mai mare între stareții lui. Acesta veni în țară, cu soborul atonic, la sfințirea minunatei mănăstiri a Argeșului și, după ce mai văzu și alte lucruri vrednice de văzut, se întoarse pe stîncă sa, unde alcătui, pentru slava numelui celui ce iubia pe clerici și înălța biserici de marmură în amintirea sa, biografia lui Nifon. O scrisese probabil în limba sa, amestecînd neconținut evenimentele politice cu viața religioasă a patriarhului. Neagoe o primi între cei d'întăiu, o traduse în slavonește, poate singur — urme ale textului grec și traducerii slavone se pot încă descoperi în versiunea românească făcută după cea din urmă — și o răspîndi între ai săi. În această formă slavonă, ea era cunoscută în Țara-Românească pe la începutul secolului al XVII-lea ¹.

Mihaï Viteazul nu era un om învățat: toată știința lui se mărginea la ceva turcește și ceva grecește, iar slavonește nu știa. Dar îi plăcea acestui suflet doritor de lucruri mari să-și vadă faptele păstrate pentru urmași într'o povestire istorică. Un simplu și credincios boier al său, un bătrîn Curtean, cu scrisoarea frumoasă ², căpătă sarcina de a scrie letopisețul oficial al marelui tragedii militare. O îndeplini cu sfințenie, însemnînd toate conștiincios, ca într'un catastif de Logofeție, fără un cuvînt de apre-

¹ În românește, după două ms. deosebite, dintre care unul din Bistrița în Muntenia, s'a tipărit de două ori: de d. B. P. Hasdeu, în *Arch. istorică*, I², p. 133 și urm, și de d. C. Erbiceanu: *Viața și traiul lui Nifon*, de Gavriil Protul, ed. supraveghiată de..., București, 1888, în 8°. Reproduc unele vederi din *An. Ac. Rom.*, sect. ist., XXI, pp. 305-7.

² Iscălitura lui s'a reproduș de d. Hasdeu, în *Cuvente den bătrăni*, I, p. 121.

ciare, fără o scînteie de entusiasm — ca și cum aceste lucruri minunate ar fi trebuit să se întîmple așa. A scris probabil până la sfîrșitul carierei fulgerătoare a Domnului său, pe urma căruia a mai trăit bătrînul dregător. Dar noi nu avem mai mult decît partea până la 1597. Căci în acest an, găsindu-se la Curtea lui Mihai Viteazul doi străini, dintre cari unul îl iubia, iar cellalt simți admirație pentru dînsul: Andrei Taranowski și Baltazar Walter, ei cerură să vadă *izvodul* lui Teodosie, îl traduseră în polonește cel d'întăiu, iar al doilea în latinește din polona lui Taranowski și ni-l transmiseră ast-fel, cu schimbări și adausuri care nu sînt totdeauna fericite ¹. Cît despre textul românesc al lui Teodosie — care mi se pare prea simplu, ca să-l credem în stare să scrie niște anale în slavonește—, cine știe dacă-l vom descoperi vre-odată! Cînd s'aũ alcătuit corpuri de cronici, acele care n'aũ fost primite în ele, fiindcă nu erau răspîndite sau din alt motiv, nu s'aũ mai copiat și s'aũ pierdut.

Dacă Domnul își avu cronica, boierii cari împărțiau cu dînsul ostenele războaielor înțelegeau să împartă și gloria. Cronica Domniei îi pomenia abia, pe cei mai mari dintre dînșii, și erau unii dintre dînșii cari țineau să fie pomeniți.

Între aceștia Buzeștii, o familie fără samăn de bogată, foarte puternică și influentă peste Olt; o seminție de feudați îndrăzneți, neastîmpărați, viteji, — poate cei mai viteji dintre luptătorii de supt steagurile marelui Domn. Preda Postelnicul, apoi Spătarul, Stroe Stolnicul, Radu Clucerul, apoi Comisul, fură dintre cei d'întăiu și mai înfocați apostoli ai noiei Evanghelii de glorie, pe care o propoveduia cu sabia Voevodul ².

Epitaful lui Stroe, rînit de moarte într'o mare luptă cu Tatarii, e o pagină de istorie, scrisă pe limba țerii întru mărirea neamului mîndru al Buzeștilor ³. Dar pentru același scop de glorificare a familiei, o cronică anume fu scrisă, cronică pe care am putea-o numi cu dreptate *Cronica Buzeștilor*.

¹ Ultima ediție a lui Teodosie e dată de Papiu, în *Tesaur*, I, p. 1 și urm.

² Cf. Odobescu, în *An. Ac. Rom.*, ser. I, X²; Tocilescu, în *Col. I. Traian*, 1872, p. 291; *Tinerimea romînă*, seria nouă, I, p. 89 și urm.

³ S'a tipărit întăiu în Cipariu, *Arhivă*, p. 398, apoi în *Col. I. Traian*, 1874, p. 207. Cf., pentru Buzești, articolele, îmbrăcate din nenorocire într'o formă beletristică burlescă, ale d-lui Ștefulescu, — un bun cunoscător al anticităților și istoriei oltene, — în revistele *Jiul* și *Șezătoarea Săteanului*.

Că e făcută pentru dinșii se vede din fiecă pagină. Domnul, căruia de sigur i se datorîă toată prefacerea neașteptată a umilinții în strălucire, e coborît adesea pe planul al doilea, și actul cel mai însemnat al vieții lui, începerea răscoalei contra Turcilor, iese aici, nu din mintea lui sumeață, ci din sfaturile «boierilor, mari și mici, din toată țara». Printre acești boieri, în rîndul întâiu, mai des pomeniți și mai cu căldură lăudați decît oricari, se văd Buzeștii. Cronicarul nu uită să ni spuie că solii lui Mihaî către vecinii săi, în ajunul revoltei, aŭ fost Radu Clucerul și Stroe Stolnicul. Cînd Turcii fură măcelăriți în București, din atîta sînge vîrsat, el deosebește cu scumpătate, — ca și în epitaf, — prețiosul sînge care cursese din «*mina stîngă*» — ce precizie! — a lui Stroe. În luptele de iarnă contra Tatarilor, el ni arată în fruntea străjilor pe Radu, pe Preda și Stroe, ca trei arhanghelii aî biruinții. La Hîrșova, acei cari dau foc întăriturilor turcești sînt Preda și Radu. Între boierii pe cari Mihaî îi trimite la Sigismund, în Maiu 1595, pentru a încheia tratatul de alianță, de vasalitate, se întîlnește și Radu Buzescu, și de aceia știe cronicarul așa de bine ce condiții aŭ fost primate și ce situație înjositoare se ascundea supt ele. Ca sol la nunta lui Báthory cu împărăteasca «soră» a lui «Rodolful» este și Stroe Buzescu. În suita lui Mihaî, cînd merge să viziteze pe trufașul său vecin și «Domn», se află pomenit, alături de Mihalcea, Radu Buzescu. La povestirea luptei de la Vidin, se deschide anume un paragraf de explicații: «să spunem de Mihaî-Vodă, ce se întîmplă într'acest războiu», pentru a se găsi prilejul de a se vorbi pe larg despre eroismul lui Preda și Stroe și credința cu care serviră pe Domn. Cînd Mihaî, atins de sulița de fier a unui Turc, căuta în jurul său ajutor, «alții mai aproape nu se aflară făr' doi boieri, anume Preda Buzescul și cu frate-său Stroe Stolnicul», cari tăiară capul Turcului și scăpară zilele Domnului. «Și isbăviră pre Mihaî-Vodă din miinile Turcilor, și multă bărbăție arătară Buzeștii înaintea lui Mihaî-Vodă, — că se luptară cu vrăjmașii și isbăviră pe Domnul lor de peire.»

După ce arată foarte exact gîndurile ce avea noul principe ardelean, Andrei Báthory, asupra lui Mihaî Viteazul, cronicarul trece la expediția acestuia în Ardeal. În fruntea unui corp din oastea cuceritorului, el menționează, nu pe Banul Craiovei, Udrea — căci erau oști oltene, «ale Craiovei, și ale Jiului, și ale Me-

hedinților» — și pe Radu Buzescu, ci pe «Radul Buzescul și Udrea Banul». Cînd Moldova fu cucerită și grija de a o stăpîni fu dată lui Marco-Vodă Cercel, ni se spune că Mihaî trimise cu dînsul pe Preda Buzescu.

Partea aceasta pînă la 1600 e pe atît de bogată în anănunțe, în date, pe cît de sigură. Nu e aproape nimic în ea care să nu se potrivească cu cele ce se știu prin alte izvoare contemporane. De la 1600 înnainte, expunerea e mai săracă, mai grăbită. și numele Buzeștilor nu se întilnește, cu toate că în ultimele timpuri de restriște ale lui Mihaî, Radu Buzescu jucă încă un rol. Trebuie să trecem tocmai la Domnia lui Radu Șerban, decî dincolo de marginile biografiei, la continuarea ei, poate de un alt scriitor, pentru a ni se vorbi de *hiclenirea* familiei, de revolta ei contra Domnului moldovean, Simion-Vodă, și de partea pe care o avu la stabilirea pe tron a lui Radu Șerban. Acestea ne-ar îndreptăți a crede că lucrarea a fost terminată de alt cineva decît de micul boier, de Logofătul în serviciul Buzeștilor, care o începu și-i scrise cea mai mare parte.

În total luată, această povestire, care e unul din cele mai vechi monumente de limbă românească, nu e lipsită de interes. Ambii scriitori — dacă aũ fost doi — scriu curgător și limpede, iar cel din urmă chiar patetic. Așa în cuvintele cu care povestește și plînge moartea lui Mihaî-Vodă, lovit «drept în inimă» — cea ce nu e adevărat — de emisarii veniți împotriva-i «ca niște dihăniș sălbatece». «Și căzu trupul lui cel frumos ca un copaciũ, pentru că nu știuse, nici se împrilegise sabia lui cea iute în mîna lui cea vitează.... Și rămaseră creștiniș, și mai virtos Țară-Rumînească, săraci de dînsul. Pentru aceasta dar, cade-se să blestemăm toți creștiniș pe neamul unguresc, mai virtos căci sînt oameni răi și hicleani încă din fealiul lor; așîderea și pre Baștea Giurgiu, căci aũ ascultat pre domniș ungurești de aũ ucis pre Mihaî-Vodă făr' de nici o vină. Unii ca acei să fie anaftema.»

Viața lui Mihaî aũ scris-o și străiniș, dintre acei cari-l încunjură ca soldați sau îi cunoscără Curtea ca negustori prin țerile noastre. Era cunoscută de mult epopeia naivă, în lungi versuri prosaice, a Vistierului Stavriuo, care avu un fiũ Hatman,

Gheorghe, și peri împreună cu dînsul, din porunca sîngerosului Ștefan Tomșa¹.

Stavrinos, din care o ediție ar fi apărut după Helladius² încă înainte de Domnia lui Șerban Cantacuzino, fără a i se fi dat de urmă până acum, de cei mai bine informați și mai sîrguincioși bibliografi³, era cetit în Țara-Românească prin secolul al XVII-lea, și vom vedea că a și fost întrebuintat într'o compilație istorică din acest secol. Cît despre cellalt Grec, care a cîntat marile fapte ale Domnului asupra căruia stăteau ațintite privirile întregului Orient subjugat de Turci, — Gheorghe Palamed era dintr'o familie de negustori, de loc din Creta, cari aveau de mult timp strînse relații cu țerile romine. Ai săi stăteau în Lemberg, iar el, poetul, intră în serviciul lui Constantin de Ostrog, un corespondent și un tainic aliat al lui Mihaï Viteazul. Dar lucrarea Curteanului din Ostrog, mult mai serioasă și, dacă se poate zice, mai frumoasă decît a lui Stavrinos, n'a fost de loc răspîdită, și numai în timpurile din urmă s'a găsit dintr'însa două manuscripte, după unul din care s'a făcut ediția, destul de recentă, a d-lui Legrand⁴.

Am spus că egumenul de la Dealu, Matei din Pogoniana, proin al Mirelor, a scris cronici. Firește că aceste cronici sînt scrise în limba lui natală, în grecește. A început printr'o acolutie a lui Grigore Decapolitul, ale cărui moaște se păstrează la mănăstirea olteană a Bistriței, acolutie pe care o precedă cu o prefață istorică, în care se arătau împrejurările în care autorul a fost mîntuit de la moarte de rugăciunile cîviosului. Acolutia o redactă, după cererea egumenului bistrițean, cu care rătăcise împreună în timpurile de prigonire ale năvălirii lui Gabriel Bá-

¹ Opera sa s'a publicat în mai multe ediții, pe care le enumeră G. Dem. Teodorescu, în *Literatură și artă romînă*, I, p. 280 și urm. Cea mai întrebuintată la noi e cea din Papiu, *Tesaur*, I. Date nouă asupra lui se găsesc în Iorga, *Doc. rom. din arch. Bistriței*, I, pp. XCI—II.

² *Status praesens ecclesiae graecae*, p. 11; citat de Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, II, p. LXXXII.

³ Legrand nu o citează în a sa *Bibliographie hellénique du XVII-e siècle*.

⁴ În *Recueil de poèmes historiques și Bibl. grecque vulgaire*. D. Legrand a reeditat, și cronicile rimate ale lui Stavrinos și Matei al Mirelor.—Al doilea ms. e al d-lui C. Erbiceanu, care l-a analizat în *Literatură și artă romînă*, I, pp. 475 și urm., 564 și urm. Cf. *ibid.*, p. 429 și urm.; *Relațiile cu Lembergul*, I, pp. 70, 73, 83-4, 106.

thory. Acest egumen, «bărbat virtuos și evlavios», se chema Teofil, și nu greșesc poate văzînd în acest iubitor de cronică pe acel Teofil, care, ajungînd mai târziu episcop de Rîmnic, îndemnă pe călugărul Moxa a-și alcătui pe românește cronograful ¹.

Tot supt Radu Mihnea, dar data aceasta pentru a face un poclon literar Domnului, Matei reluă lucrarea sa anterioară, îmbogățind-o și împodobind-o. Acum nu mai era o anexă la slujba unui Sfînt, ci o lucrare de sine stătătoare, o cronică în adevăratul înțeles al cuvîntului. Ea ducea narațiunea pînă la expediția din Ardeal, în 1613, făcută de Turci, împreună cu Domniî românî, împotriva lui Báthory, care-și găsi în aceste împrejurări peirea ².

În sfîrșit, poate tot supt Mihnea, Matei redactă pentru a treia oară istorisirea împrejurărilor din Țara-Românească de la 1601 încoace. Această nouă *izvodire*, pe care o dedică lui Ioan Banul, care e — cum vom vedea — Ianachi Catargiu, poartă, în ultima ei redacție, titlul mai pretențios de «Istorie a celor săvîrșite în Ungrovlachia, începînd de la Șerban-Vodă pînă la Gavriil-Vodă». Cuprinde deci mult mai mult decît cele două lucrări anterioare, și chiar în redacția ei d'întăiū, de supt Radu Mihnea — Domn pînă la 1616 — ea mergea, fără îndoială, mai departe decît anul 1613. Povestirea de înnainte primise, de altmîntrelea, o prefațare totală. Unele părți dela început fusese prescurtate, altele — ca expediția din Ardeal, la 1611, a lui Radu Șerban — primise adausuri. Considerații morale privitoare la datorile Romînilor față cu «neamul sfînt, neamul binecuvîntat, neamul prea-ortodox, cinstit de toată lumea» al Grecilor și la datorile Grecilor față de neamul prietenos și ospitalier al Romînilor, fură de asemenea introduse. În sfîrșit, totul îmbracă haina poesiei, sau, vorbind cu mai multă prudență, a versurilor.

Dar nu se opresc aici vicisitudinile acestui «leatopiseț grecesc», asemenea cu care nu poate înfățișa nimic istoriografia, cu cît mai însemnată totuși, a Moldovei. După Radu Mihnea, plecat să fericească Moldova, veni în Scaunul muntean un scobo-

¹ *Acolutia* se află într'un ms. al Bibliotecii imperiale din Viena. S'a tipărit, cu traducere, în *An. Ac. Rom.*, XX, p. 241 și urm.

² S'a păstrat, această *Διήγησις σύντομος*, într'un manuscript din Bibl. mitocului Sf. Mormînt la Constantinopol. S'a tipărit, cu traducere, în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 1 și urm.

rîtor grecisat al lui Alexandru Lăpuşeanu, un omonim al acestuia: Alexandru Iliaş. El domni până în 1618, supt controlul şi conducerea socrului său Ianachi Catargiu ¹.

Smerit închinător al tuturor Domnilor, veniţi de o potrivă de la Dumnezeu, pentru folosul slujitorilor lui, Vlădica Matei ieşi cu cronica sa înaintea noului ocîrmuitor. Şi, fiind-că acesta era un om tînăr, destul de slab de fire, care provoca sfaturi prin înfăţişarea şi purtările sale, el, adăugînd la vechia povestire împrejurările petrecute mai în urmă, innădi în acelaşi timp la dînsa şi «Sfaturi către Alexandru-Vodă», sfaturi foarte folositoare, de sigur, dar şi foarte banale, de a se feri de beţie, de conrupţie, sfaturi de a merge la biserică, a face şcoli şi drumuri, a-şi cruţa sănătatea, etc. Opera fu înfăţişată lui Alexandru Iliaş în Tîrgovişte la 27 Februar 1618. De mult încă, Matei se pare că resida mai ales la Curte, şi-l găsim ca martur în josul unui document ².

Dar Domni se schimbaū răpede. Abia va fi primit cuviosul părinte mulţămirile lui Alexandru Iliaş, şi el trebui să plece din Scaun, în urma unei teribile mişcări a pribegilor şi a populaţiei contra Grecilor. În Iunie era Domn iarăşi Gavrilaş Movilă, pe care ţara-l chemase în 1616, cînd părăsi de bună voia lui tronul, dat de Turci altuia. Atunci neobositul Matei duse povestirea mai departe, în sens favorabil noiei Domnii, adăugînd poate cu acest prilej şi versurile în care se innalţă mărinimia lui Movilă cu prilejul retragerii lui din 1616. Primit ca «Hristos de cei din Iad» ³, Gavrilaş-Vodă fu dăruit de unul dintre cei mai ameninţaţi pe timpul tulburărilor, de Mitropolitul Matei, cu «noua ediţie» a cronicii în versuri, care povestia acum istoria ũerii până la sfîrşitul anului 1618. Cronicarul păstrase şi sfaturile către Alexandru, adăugînd numai, după numele acestuia, «cînd era în Scaun»: Movilă era însuşi destul de tînăr ca să-i poată folosi şi lui.

¹ M'am gîndit de la început că s'ar putea ca acesta să fie Banul Ioan din prefaţa «Istoriei ũerii-Romîneşti», de şi în acte oficiale, în listele de boieri de la sfîrşitul documentelor lui Alexandru Iliaş, nu i se zice nici odată *Ioan*, ci tot-deauna *Ianachi*. Îi găsesc însă acest nume de familie în două din ediţiile poemei. Chiar dacă «Ioan Banul» e Catargiu—observ şi aceia că pe cellalt Ioan nu l-am întilnit documentar ca Ban, — o primă redacţie în versuri a cronicii lui Matei, încă supt Radu Mihnea a putut să fie scrisă.

² Papiu, *Tesaur*, I, pp. 384, 389.

³ Comparaţia e a lui Matei.

Nu credem că Matei a mai apucat o schimbare de Domn; cea d'întăi se făcu în 1620, dar povestirea se oprește, în manuscrisul pierdut, de la care purced toate edițiile, la sfârșitul lui 1618, cu spînzurarea șefilor mișcării contra Grecilor.

Cum se întîmpla totdeauna cînd, pe acele timpuri, un autor dădea mai multe forme lucrării sale, cea din urmă singură a fost răspîndită, cetită și întrebuițată. O întîmplare fericită numai ni-a păstrat *Acolutia* și *Istoria pe scurt*, pe cînd *Istoria* în versuri a servit de basă tuturor compilerilor pentru istoria anilor 1601-18¹.

În Moldova, supt Vasile Lupu, Ureche redactă în românește, după izvoarele indigene slavone, adunate în corpuri de cronici de predecesorii săi și după un cronicar polon, un compiler și el, — istoria principatului. Curtea lui Matei-Vodă din Țara-Românească nu era mai puțin strălucitoare decît a vecinului său; se tipăria, se traducea și se compila la Tirgoviște ca și la Iași. Totuși, precum nu se găsise în Țara-Românească cine să adune însemnările de cronică din mănăstiri pentru a face din ele un corp, — tot așa nu se găsi nici omul care să traducă în limba țerii acel corp și să-l completeze cu știri luate de aiurea. Aici se aștepta încă —, pe cînd dincolo istoriografia națională mersese așa de departe, — se aștepta încă omul care să reunească și să dea o formă materialului împrăștiat și inform. Că nu s'a scris nimic decît ici și colo vre-o însemnare, de la 1618 până la 1633, se vede din felul sărăcăcios cum expun istoria munteană din acest timp cronicile de Curte mai târzii. Despre a doua Domnie a lui Radu Mihnea, despre a doua a lui Alexandru Iliăș, ele nu știu nimic; despre stăpînirea lui Alexandru Coconul, fiul celui d'întăi, cunosc numai prea puțin. Totul e cules din notițe risipite prin pomelnice sau din tradiția orală.

Totuși, iarăși din felul cum istoria lui Matei Basarab și a lui Constantin Cîrnul, următorul său, sînt tratate în compilațiile din a doua jumătate a secolului, se vede că aici compilerii se răzimau pe ceva scris. Stoica Ludescul, cel d'întăi dintre dînșii, un om al Cantacuzinilor, reproduce, de sigur, verbal aproape, această cronică a lui Matei-Vodă și a succesorului său, cronică

¹ Istoria în versuri, reunită în toate edițiile cu cronica lui Stavrinov, se află împreună cu dînsa și în cea din Papiu.

ce cuprinde date precise, discursuri, nume. Din rindurile compilatorului vorbesc sentimente stinse, pasiuni mai vechi decît dînsul, cînd cetim despre minunea de la Finta, în paguba «ticăloşilor», Moldoveni, despre «turbaţii», «porcii fără de nici o ruşine», ce sînt seimenii revoltaţi contra bătrînului, prea bătrînului lor Domn.

Cine a putut scrie această cronică, în care nu trebuie să vedem însă o naraţiune asămănătoare cu acea, mult mai largă, din cronicarii moldoveni? La sfîrşitul manuscriptului, pe care l-a avut Ludescu la îndămină, se afla o carte patriarchală din 1634 relativă la afacerile Sf. Mormînt, carte care fusese tradusă din greceşte de un Simion, al doilea Logofăt, despre care nu ştim nimic. Ştim însă multe despre activitatea literară a unui boier muntean de pe acest timp, fratele Doamnei lui Matei: Uriil sau Udrişte Năsturel, care a tradus pe Varlaam şi Ioasaf, a adunat cărţi şi a scris prefeţe slavone ¹. A-i atribui acest scurt leotopiseţ, ca acelui care era mai mult în stare să-l scrie, pîind ast-fel adevăratele baze ale istoriografiei muntene, nu ar fi, credem, prea riscat.

Urmă o perioadă de lupte învierşunate pentru putere între deosebitele partide muntene ce se organisară pe acest timp. Înainte de Domnia lui Mihnea al III-lea nu exista în ţară decît partidul creştinilor şi partidul credincios «Împăratului» păgîn din Constantinopol, apoi şi această distincţie politică dispăru, şi lupta se dădea de obicei, la fie-care Domnie, între clientela Domnului şi între nemulţămii, cari adunau haiduci în Ardeal sau aşterneau plîngerî, mai mult sau mai puţin îndreptăţite, către Poartă.

Alt-fel a fost în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. O familie, care pretindea, nu fără temei, ca se coboară din Împăraţii de Răsărit, o familie bogată, energică, reunind în sine toate mijloacele de dominaţie, o familie foarte bine înzestrată ca pricepere şi ca virtuţi casnice, se stabili în Ţara-Românească în epoca lui Mihaî Viteazul. Andronic Cantacuzino fu Vistierul Marelui Domn; fiul acestuia, Constantin, un Grec încă în toată puterea cuvîntului şi care-şi iscălia greceşte numele, se satornici definitiv în ţară, luînd în căsătorie pe Domniţa Elena, fiica, una din cele două fiice ale lui Radu-Vodă Şerban. Ast-fel Cons-

¹ V., mai ales, Bianu şi Hodoş, *Bibliografia romînească veche*.

stantin Postelnicul se înrudia cu cele mai mari și mai vechi familii pămîntene, cu a lui Mihaî Viteazul, chiar, căci fiul acestuia, Nicolae Petrașcu, ținea pe Anca, sora Elinei. Ast-fel, el căpătă jumătate din întinsele și numeroasele moșii rămase pe urma lui Radu Șerban.

Din căsătoria lui Constantin cu Elina Basarab, o lungă și fericită căsătorie, care amintește timpurile patriarhilor, se născură copii, mulți copii, cari sămănau în istețime, în moralitate și poate în ambiție amîndurora părinților. Afară de fete, care fură măritate după fruntașii boierimii muntene: Marina după Pană Filipescu Spătarul, Stanca după Papa Postelnicul Brincoveanu, Ilinca după Banul Știrbei, o altă soră după Banul Vintilă Corbeanu ¹, iar trei altele după boierii ale căror nume nu se pot fixa cu siguranță ², Constantin Cantacuzino avu șese fii: Drăghici Spătarul, mort înaintea de a da măsura talentelor sale, Șerban, care domni, Constantin Stolnicul, care domni și el prin alții și fu cel mai învățat dintre boierii munteni ai epocii sale, Mihaî, care se deosebi prin alesele sale gusturi artistice, prin frumoasele sale clădiri: Colțea, Mănăstirea Sinaia; Matei Aga, dese ori însărcinat cu misiuni în străinătate de Domniî timpului; Iordachi Spătarul, în sfîrșit, în a cărui viață jucară un rol și ocupațiile literare. Prin acești fii, prin ginerii fetelor sale, prin alianțele de familie ale neamului său, în Moldova, între Grecii din Constantinopol, Constantin Postelnicul deveni în curînd cel mai puternic om din Țara-Românească și, fiind-că puterea sa n'o întrebuița decît pentru bine, cel mai respectat dintre bătrînii ei boierii. El putea scoate și pune Domniî după plac, fără să fi rîvnit vre-odată pentru dînsul periculoasa cinste a Domniei ³.

¹ *Magazinul istoric*, II, p. 128: «o sor a mumei Domnului».

² Bălcescu, în *Magazin*, I, pp. 381-2.

³ Pentru autoritatea pe care o avea el la 1660, cînd domniâ în București Gheorghe Ghica și fiul acestuia se afla în calitate de capuchehaie la Adrianopol, v. scrisoarea acestuia din urmă, datată din 22 Februar; publicată, după originalul din *Bibl. Ac. Rom.*, de d. I. Bianu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, II, p. 439 și urm. Fiul Domnului numește pe influentul boier, de la care căpătă în curînd tronul muntean pentru sine: «dragul și bunișorul meu postelnice» și se exprimă ast-fel în privința sentimentelor ce are pentru el: «Eû al dumitali sintu și eû pri sufletul miû te țin în loc de părinte, precum m'ai și văzut și încă, cu a lui Dumnezeu voe, mă vei și mai vedè. Tot pri acesta cuvîntu voi sta și la săvârșitul miû; [nu] voi pă-

În jurul lui, în jurul numelui, bogăției și influenței sale, de o potrivă de mari, se formă în curînd o «ceată», un partid foarte puternic, pe care-l conduceau, alături de dînsul, Banul Mareș Băjescu, Logofătul Radu Crețulescu. Partidul n'avu prilej să se manifeste în luptă, cîtă vreme trăi, împăciuitor și blajin, bătrînul Postelnic. Dar moartea lui, din porunca aceluî Grigore-Vodă care-i făgăduise în scris, la suirea în Domnie, că pe lîngă altele îl va cruța și în privința pîrilor, această moarte, în 1663 — deschise era de prigoniri, ucideri și surghiunuri.

În tabăra Domnului ucigaș, se găsiau, afară de cei ce sfătuiseră omorul nobilului bătrîn, Stroe Leurdeanu, soțul Vișei Goleșcu ¹, înfiat de Matei Basarab; Dumitrașco Cantacuzino, zis Grecul, un nepot al lui Constantin ², Constantin Păharnicul Vărzarul, fiul unui rău ministru al lui Matei, Preda Bucșanul și Ivașco Cepariul, — afară de dînșii, și Banul Gherghe Băleanu și aderenții lui, cari sprijiniră și laudară totdeauna Domnia lui Grigore. Acești aderenți erau în rîndul întăiū Hrizea Vistierul, ginerele lui Gherghe care e prin urmare, bunicul lui Radu Popescu; Ivașco, fiul Băleanului; Staico Bucșanul, o rudă a lui Preda ³. Fără a mai pomeni partizanii mai mărunți, ca Neagoe Banul Secuianu, Ilie Armașul, Pîrvu Fărcășanu, Hrisoscul Vătaful, Vilcu Vistierul, Drosu Armașul, Radu Vistierul Ocnarul, nume care trezesc amintiri de pribegii, temnițe și omoruri.

Maî există, în sfîrșit, o a treia partidă munteană, dar aceasta n'are caracterul celorlalte două. Ea se putea strămuta, după împrejurări, și în Moldova și ori unde aiurea ar fi fost cîmp deschis pentru exploatarea supușilor creștini ai Sultanului. Era o partidă fără tradiții, fără amintiri și fără ideale. Era partida lui Duca, a familiei soției lui Anastasia ⁴, a Cupăreștilor sau Ru-

răsi acesta cuvântu». În Septembrie 1660, tot Grigore Ghica îi scria: «Noi amîndoi unu sintem»; *Magazin*, l. c., p. 398. În schimb pentru că îl pusese Domn, Grigore-Vodă se îndatoria, în același an, a nu amesteca pe bătrînul său protector la *luatul banilor*, nici la *boierii*; *ibid.*, p. 394: «Să aibă a să răposa la casa lui, ca o slugă bătrînă a noastră și a țării».

¹ *Magazin*, l. c., p. 389, nota 1.

² V. și *Buciumul*, I, p. 243, pentru această poreclă.

³ El trebuie deosebit de Staico Merișanul, în privința căruia v. mai sus, vol. I.

⁴ În care familie și Lupașco Vel Jitnicer, fratele Doamnei, pe care-l întîlnim în 1667; Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 128.

seteștilor, Grecii lui Vodă sau Grecii cari aveau pe Vodă în mîna lor, cum vrea cineva să considere lucrul¹. În aparență, această partidă căuta să împace pe celelalte două, de o potrivă, pentru a se servi de dînsule în desăvîrșirea marelui opere de extorsiuni.

Din aceste trei partide, una n'avea nevoie de apărare, de glori-ficare; nu simțea trebuința unei cronici, de îndreptățire pentru sine, de acușare pentru dușmani. Ce-i păsa lui Duca-Vodă de felul cum vor fi judecate în țară acțiunile și intențiile sale? Era mai pre sus de scrupule, de muștrările de cuget și de îndoială. Nici într'un principat, nici în cellalt el nu îndemnă pe nimeni să ia condeiul pentru dînsul, avînd convingerea că nu-i poate folosi la nimic. Poate nici Bălenii n'ar fi scris o cronică. Partida aceasta nu cuprindea oameni de carte, idealisti și visători politici. Bătrînul Gherghe stătea mai mult la Băleni, cînd tăcea opoziție, și creștea «rîmători» pentru a-i exporta în Ardeal².

Nu tot așa și Cantacuzinii. Creșterea lor aleasă, perpetuarea prin ei a neamului ales al țerii, Basarabii, amintirea originii lor împărătești îi făceau să simtă nevoi morale care erau mai sus de simțirea altora. Erau apoi și oameni cu dreptate, și dreptatea aceasta țineau ei totdeauna să și-o arăte.

Într'un sens, cronica lui Șerban-Vodă se leagă de lungul proces pentru reabilitarea memoriei tatălui asasinat, zugrumat pe năpaste. E aceeași lungă, eroică, admirabilă sfortare de pietate, aceeași necesitate de a întemeia puterea familiei pe un trecut curat și mîndru³.

În familia Cantacuzinilor se află doi oameni cari puteau redacta după cuviință o asemenea lucrare, cari aveau cunoștințele trebuitoare și se pricepeau a scrie: Iordachi și Constantin. Mai ales acesta din urmă, care pare să fi avut din capul locului un gust deosebit pentru studiile istorice.

Totuși misiunea de a coordona materialul istoric risipit pri-vitor la istoria munteană și de a-l preface în românește fu încredințată unui simplu om de casă, unui logofăt al familiei. Se

¹ De Cupărești ne-am ocupat la analiza operelor lui Dimitrie Cantemir.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 241. Dar data trebuie să fie greșită, căci Gherghe murise, cred, înainte de 1690.

³ V. actele procesului de reabilitare în *Buciumul*, I, pp. 243, 247 sau *Magazinul istoric*, I, c., p. 394 și urm.

vede că în Țara-Românească boierii se credeau încă superiori misiunii de a scrie cronici.

Îl chema Stoica Ludescu. Despre viața lui, știm foarte puțin. În Iulie 1672 îl vedem trimis la Ocnă, cu alți aderenți ai familiei pe care o servia, de către Grigore-Vodă Ghica. Avea un fiu, Constantin Slugerul sau Căpitanul, care aduse în țară la 1673 vestea numirii lui Duca și îndură închisoarea până la această știre se confirmă ¹.

Ca secretariu al familiei, el scrisese poate actul de îndatorire al lui Grigore față de Constantin Cantacuzino, în care acesta e numit «bătrână slugă» a Domniei, precum «bătrână slugă» a Cantacuzinilor se numește pe sine Ludescu în cronică și în actele ce iscălește. Aceasta-i este iscălitura supt actul de împărțeață din 1667 și supt acel din 1-iu Septembrie 1681, în care Elina Postelniceasa, înainte de a pleca la Locurile Sfinte, dă o «învățătură» în privința averii sale și adresează recomandății fiilor ei ². Îl mai întâlnim și ca martur într'un document bucureștean din 12 Decembrie 1666 ³. Iată acum ce fel de cronică s'a priceput a scrie simplul Logofăt al Cantacuzinilor.

Cînd redactă el, după 1679 și înainte de sfîrșitul Domniei lui Șerban, întîmplat la 29 Octombrie st. v. 1688,— «Cartea pentru descălecat» a lui Miron Costin nu era cunoscută și probabil nici despre Ureche n'avea cunoștință multă lume în Țara-Românească. Pe de altă parte, nicăiri în vechile însemnări de mănăstire el nu găsea ceva care să-l călăuzească pentru începuturile principatului. El luă deci, fără a discuta, lămuri și împodobi, legenda curentă asupra venirii Romînilor de peste Dunăre și descălării a doua, a lui Radu Negru, cu elemente atît de felurite cum sînt «Romîni, papistași, Sași, de tot felii de oameni». De aici înainte înnađi cum putu, încurcînd, în aceiași vreme, vechile

¹ *Magazin*, I, pp. 368-9, 379; IV, pp. 8-9; V, p. 13.

² V., pentru actul din 1667, *Buciumul*, I, p. 127, iar, pentru cel din 1681, *ibid.*, p. 379. — Cf. p. 363: «Și am scris eu bătrînul sluga dumnealor Stoica Ludescu Logofăt, însă cu învăătura bunei stăpînei mele jupăneasa Elena stărea Postelniceasa, la satul dumnealor». Ca marturi figurează Vintilă Corbeanu biv Vel Postelnic, Mitropolitul Nectarie și Constantin Brîncoveanu, biv vel Postelnic. S'a tipărit acest foarte important act și în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, p. 249 și urm. Pentru călătorie, *Іер. Бѣл.*, II, p. 721.

³ Ionnescu Gion, *Ist. Bucureștilor*, p. 739.

notițe de pomelnice pe care le avea la îndămină sau care i se încredinșase de patroni. Viața lui Nifon n'o știa, și de aceea el continuă cu prelucrarea însemnărilor de mănăstire. Cu aceasta merse el, mai pe larg, pe măsură ce ele erau mai bogate, până la Mihaï Viteazul, unde intercală viața scrisă de omul Buzeștilor. De aici se răzimă pentru puțin timp pe o continuare, iar de la 1601 pînă la 1618 se îndreptă după cronica în versuri a lui Matei al Mirelor, pe care o traduse mai mult decît o întrebunță și întregi¹.

După o legătură cu totul slabă, Ludescu ajunge la Matei-Vodă, și de aici avu iarăși ce reproduce pînă la sfirșitul Domniei lui Constantin Basarab. Domnia lui Mihnea al III-lea, prigonitorul lui Constantin Postelnicul, Domnia lui Gheorghe Ghica, scurtă și fără însemnătate, Domnia lui Grigore-Vodă, ucigașul lui Constantin, se afla probabil zugrăvite într'un manuscript cîntacuzinesc, scris după fuga întăiū a lui Grigore-Vodă, în 1664, și înaintea întoarcerii lui în Domnie la 1672².

Ținîndu-se de acest manuscript al casei, de acest mai vechiū letopiseț de familie, Stoica Ludescu-i schimbă însă forma, îmbrăcînd însemnările, răzlețe și inforne probabil, într'o fraseologie religioasă foarte patetică. În același stil de scriitor deprins numai cu cărțile bisericești, bogat decî în invective, în proorcii, în blestemuri și osînde, a scris Logofătul Cantacuzinilor partea personală a Cronicii.

E, la dînsul, ca o luptă a adevărului contra minciunii, a binelui contra răului, a luminiī contra întunerecului. Se înfățișează întăiū viața unui sfint, bătrînul Constantin, alcătuită numai din renunțare, binefacere și împăciuire.

Acela căruia-i face mai mult bine e însă acela care-l pierde, în puterea unor pîri nevrednice, pe care hagiograful nu se co-boară măcar să le discute, căci cine ar sta să judece liniștit învinuirile pe care păgîniī le aduc în potriua mucenicului? Viața nevinovatului se stîNSE de moartea osîndiților.

Dar Dumnezeū luă asupra-și răzbunarea. Sabia-i nevăzută atinse pe nelegiuiți în mijlocul oștilor din Ungaria, unde periră, «ca niște cînī», ea lovi pe tînărul copil al omorîtorului, care

¹ V. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 5, 6.

² Căci spune vorbind de Ghica-Vodă, că a trecut «în țara nemțească, de șade acolo și s'aū făcut papistașiū»; p. 365.

muri în cumplite chinuri ; ucigaşul însuşi îşi pierdu *mintea şi sfatul*, îşi lăsă ţara, îşi lăsă legea şi porni în lume, cu muştrarea de cuget în urma lui.

Un altul veni Domn şi nu ştiu să facă dreptate, să o deie aceluï ce o merita supt pământ şi acelor ce o reclamau de-asupra. El căzu. Un al treilea cîrmuitor veni atunci, şi înaintea ochilor tuturor adevărul apăru în toată limpeziciunea lui, şi mortul fu în sfîrşit răzbunat.

Dar nu se mîntuise încercările. Biruitorii în sînta luptă pentru dreptate fură urmăriţi iarăşi de duşmanul neamului lor, care apucase cu mîinile sale pătate de sînge topuzul stăpînitorului. După dînsul, un nehotărit, un om al nedumeririi, încercă să împace pe vărsătorii de sînge cu aceia al căror sînge fusese vărsat. Numele lui e acoperit de hulă, şi în sfîrşit mărturisitorii celor adevărate văzură sosind ziua răsplătirii desăvîrşite. Şerban ajunse Domn al Ţerii-Româneşti ¹.

Acum el putea să întindă ramura de măslin pe care, întinsă de mîini necurate, n'o putuse primi. Domniţa Alexandra fu cununată cu un fiu de pribeag, al cărui nume trebuia să trezească sentimente de ură în sufletele Cantacuzinilor, cu Grigoraşco Băleanu, fiul lui Ivaşco şi nepotul lui Gherghe. Ludescu se opreşte aici, crezînd era de prigoniri şi crime încheiate în istoria ţerii sale, pe cînd ea trebuia să se deschidă din nou, între membrii aceleiaşi familii ².

O asemenea cronică nu putea să rămîie fără răspuns. Partida Bălenilor nu înţelegea împăcarea ca o iertare şi nunta din 1688 ca un act de binefacere, de mărinimie. Chiar dacă ar fi văzut în hotărîrea lui Şerban o faptă frumoasă, ei puteau crede că o plătiau prea scump, primind insultele cuprinse în noua cronică Domnească. Nu puteau admite nici într'un chip ca trecutul să

¹ V. şi Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 322.

² O analiză mai pe larg a cronicii e dată în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 305 şi urm. Tot acolo se dă şi o listă complectă a manuscrisurilor, în anexele studiilor. Mi-a scăpat din vedere însă atunci că pentru Domnia lui Matei Basarab o versiune mai complectă a cronicii a fost tipărită de Cipariu, în *Archiv*, pp. 17-9. Partea de la început, despre origini, a fost tradusă de Sulzer, în *Gesch. des transalpinischen Daciens*, II, pp. 28-9. Cronică, tradusă în nemţeşte, a fost cunoscută de Engel, care o numeşte după traducător, cronică lui Filstich. Şincai iea de Engel cunoaşterea faptelor cuprinse în acest izvor.

fie cunoscut în această lumină, ce li se părea falsă; nu puteau pleca fruntea înaintea unei veșnice osinde.

Sarcina de a răspunde atacului prin altul, se dădu unui boier din neamul Filipeștilor Mărgineni, lui Constantin Căpitanul, a cărui mamă era Marina, fiica lui Constantin Postelnicul, dar care era în același timp văr cu mama lui Grigore Băleanu. Simpatiile sale însă merseră de partea rudei celei mai depărtate și ele se pronunțară cu energie, cu violență, în răspunsul său istoric la leaptosețul cantacuzinesc.

Născut pe la 1650, el petrecu copilăria și tinereța sa în vecinătatea Curții, cea ce i-a permis să vadă multe lucruri pe care ni le-a transmis în cronica sa. În 1675, el se afla în suita Caimacamilor munteni, fugind înaintea ciumii. În anul următor, luă parte, cu Domnul său, la campania contra Leșilor. În cele ce urmară, în 1677 și 1678, îl găsim iarăși la oaste. Continuându-și cariera supt noul Domn Șerban-Vodă, de care era să spuie atîtă rău în cronica sa, el merse la salahoria militară de la Dohan Calè, în primul an de Domnie al Cantacuzinului, la 1679. El se găsia printre soldații creștini din tabăra Turcilor înaintea Vienei. În 1684 său în întâia jumătate a anului 1685 fu expedit cu o solie în Moldova. unde văzu foametea. iar în 1688 el merse de aduse din Ardeal, de la Curtea principelui, pe ginerele Domnului, Grigore Băleanu. Asemenea misiuni peste munți le îndeplinesc, une ori cu strălucire, în 1680, în 1686 și poate și în 1687¹.

Constantin Filipescu muri înainte de 1-iulie Octombrie 1696, cînd scrie o scrisoare la Brașov, menționînd această moarte, văduva lui, pe care o aflăm trăind și în 1709².

¹ Resum aici observațiile ce am făcut în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 342 și urm. El nu trebuie confundat — v. *ibid.*, p. 346, nota 1 — nici cu «Costandin Căpitanul feciorul răposatului Iordache Caramanlăul biv Vel Postelnic», care dă, la 31 Mart 1733, din Gherghița, un zapis, Hatmanului moldovean Sandu Sturza,; *Bibl. Ac. Rom.*, ms. 13, p. 52. Totuși acest omonim al Filipescului era inrudit cu dînsul, căci vorbește de Safta lui Chiriac Sturza, Mare-Spătar moldovean, «pe care au ținut'o moșu-mieū Matei Filipescu Stolnic». Matei, care era frate cu Constantin — v. *An. Ac. Rom.*, l. c. — e menționat, pentru această căsătorie cu Safta, și într'un document moldovenesc din 1693, pe care-l menționăm în *Apendice*.

² Cf. *An. Ac. Rom.*, l. c., pp. 344, 453-4 și doc. xx1/249 din *Bibl. Ac. Rom.* La 17 Decembrie 1709, «Iordache Bezdadea, snă Antonie Voevod Rusātu», cu care fusese prieten Constantin, dă egumenului Nicodim de

Înainte de toate, cum am spus, cronica lui Constantin Căpitănușul, care îmbrățișează tot atîta timp cît și a lui Stoica Ludescu și a fost scrisă, de sigur, îndată după aceasta ¹, e un răspuns. Dar acel căruia i s'a dat să-l facă nu se putea mulțami cu atîta. Călătoriile lui în Moldova îl făcuse să cunoască pe istoriograful superior de acolo, și el posedă însuși un manuscris din Ureche, în forma dată de Simion Dascălul. Fusesse dese ori în Ardeal, și avea ideile de istoria acestei provincii, precum nu era cu totul profan, oricît de naiv ar vorbi de «Cristof Columb, călugăr frăncesc» și de întemeietorul legii «Luterilor», «Luter Marton», — de istoria universală chiar. El știa grecește, limbă în care întrebuițează pe Phrantzes, după un manuscris, și din care traduce pe alocurea, la istoria lui Mihaï Viteazul, pe Stavrinou, iar mai departe pe de-a întregul, — istorie muntenească și moldovenească împreună, — pe Matei al Mirelor. Citează într'un loc titlul de «dux Moscoviae» ², și se referă la «un istoric leșăsc», la «istorii» despre Ungaria și la o cronică a Făgărașului, care a trebuit să fie scrise toate în latinește, limbă pe care deci o știa. Știa în fine slavonește, căci se folosește pentru partea mai veche și de anale sîrbești.

Cronica sa e nouă întăiu în ceia ce privește planul. Începînd prin idei drepte asupra începutului nației, ce se coboară de la «moșii și strămoșii Romanilor, cari venise de la Roma în zilele lui Traian, împăratul Romii», ea tratează de o potrivă istoria țerii, istoria principatului vecin al Moldovei, istoria Țerii Ungurești, și chiar istoria universală, mai ales aceia a Orientului. Pentru cea d'întăiu, se informează mai ales din Ludescu, dar

la Căldărușani un zapis pentru o Țigancă, schimbată cu «jupăneasa Rada Hilipiasca», înainte de unu Gheorghe Ruset, care semnează grecește. Pentru o scrisoare din 1697 a lui Matei Filipescu, v. Sturdza, în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., VIII. Originalul e păstrat la Bibl. Ac. Rom., supt N° XXI/214 al documentelor. Mai cunoaștem o vînzare din partea Radei la 26 Maiu 1700 și un act de la vtori Spătar Șerban, fiul Căpitanului (fără an). Pentru Rada, v. Iorgulescu, în *Lit. și artă rom.*, 1900, p. 512 și urm.

¹ Alt-fel n'ar fi uitat cronicarul, care, cum s'a văzut, a mai trăit încă multă vreme după 1688, să menționeze moartea dușmanului celui mare al partidei sale, Șerban-Vodă. Deci locul unde se vorbește de moartea lui Constantin Cantemir, care se întîmplă în 1693: «și a fost Domn șapte ani și a murit în Domnie», e interpolat.

² Copiatorii aū scris greșit: «Moscovicî».

întregește neconținut povestirea acestuia prin puținele izvoare străine ce cunoaște, prin alte manuscrise, ca acel care cuprindea analele suprimate de Logofătul Cantacuzinesc pentru a pune în loc viața lui Nifon. Totdeauna e bine a se cerceta, pe lângă cronică lui Stoica Ludescu, și aceia a adversarului său, care dă, nu numai variante întâmplătoare, ci, pe alocurea, adaosuri prețioase. Pentru istoria Moldovei, ia din Simion Dascălul, apoi din Matei al Mirelor și, la urmă, din povestirile boierilor moldoveni, cea ce-i dă de la 1618 înainte valoarea unui izvor independent și original. Pentru istoria Ardealului, urmărirea izvorului e mai grea, iar, pentru faptele de istorie universală, imposibilă și, de altfel, aproape inutilă.

Acest plan singur ar ajunge pentru a ridica sus în opinia noastră pe cronicarul partidei Bălenilor. Se mai adaugă și vioiciunea, frumuseța expresivă a formei, care face din această însemnată cronică din punct de vedere istoric o frumoasă lucrare din punctul de vedere literar. Constantin Filipescu e un om glumeț, un spirit ager, un temperament impresionabil și un foarte bun povestitor. Chiar când nu-i dai dreptate — și aceasta se întâmplă de cele mai multe ori, pentru că apără o cauză nedreaptă — trebuie să-i recunoști farmecul de originalitate. Ca și Neculce, îi place a istorisi, și de aceia istorisirea lui place.

Meritele acestea se observă, firește, mai puțin în partea d'întăiu, în care — cu excepția Domniei lui Mihaï Viteazul, a lui Matei Basarab, în care amestecă lauda cu insinuări rău-voitoare și dibace micșurări, și a lui Constantin Basarab, unde insistă mai mult asupra aventurii Domnești a lui Hrizea —, el reproduce mai adese ori textul lui Stoica Logofătul. Dar, când, de la Domnia lui Grigore Ghica înainte, el spune de la dînsul, — povestirea sa, falsă cît se poate, e totuși plină de interes și, une ori, de farmec.

Ast-fel, schițarea lui Șerban, «mai ficlean fiind decît alți frați», a lui Ștefăniță-Vodă din Moldova, care nu căuta trebile Domniei, «ci curviile: și parte bărbătească și femeiască», scotea frîiele din capul cailor cari-i duceau boierii la primblare și-i arunca, pe aceștia, din glumă, în heleșteu pentru ca apoi să-i îmbrace în haine Domnești; a lui Grigore Ghica, «judecător drept și milostiv, și gingaș întru toate lucrurile lui, și nemăreț», iubitor de oaste și organizator al unor trupe alese, care ar fi făcut și admirația Turcilor, ce le văzură luptînd; a lui Mareș Băjescu, numit Ban al Cra-

iovei în năcazul lui Gheorghe Băleanu, și care-și iea Scaunul în primire, nu «ca alți Banî de mai naintea lui, smeriți, ci cu mare pompă», cu slujitorî, grapă, «adecă steag Bănesc», trîmbițe, tobe, surle, gloată, copii de casă cu sulițe, povodnici împodobiiți, «și altele ca acestea». Pe dinnaintea ochilor noștri trec, icoane smulse din trecutul ce s'a pierdut, cu strălucirea lui orientală, Antonie-Vodă din Popești, omul Cantacuzinilor, care-î dezgustă apoi și pe dinșii, atît era de slăbit de bătrîneță și de lipsit de însușirile unui cîrmuitor: «nici de mîncare nu era sătul și de băutură, că-î da cît vrea ei, în zi de dulce carne cu apă și cu sare, în zi de sec linte și fasole cu apă și cu sare; vin îi da împuțit, ci trimetea cu urcioarele în tîrg Antonie-Vodă și fie-său Neagul-Vodă, cu banî refenea, de cumpăra vin, de bea; ci da fie-său mai mult la refenea, căci îi zicea tată-său că are Doamnă și coconî, ci să dea mai mult. Și așa viețuia Antonie-Vodă.» Vedem scena arestării la Adrianopol a Cantacuzinilor, cari sperau, după ce scosese pe Antonie-Vodă, să capete iarăși un Domn care să-î mulțamească. Plini de bucurie, ei intră în odaia Vizirului, care avea gata Domnia dușmanului lor de moarte: Grigore Ghica. «Care este Mareș? Ia-l.» Și așa pe rînd cu toți cei-lalți. Asistăm și noi la scena de o ironie tragică, ce se petrece la București, după ce Gheorghe căpătă Căimăcămia. Radu Năsturel și iuzbașii aduc noaptea la Curte, unde-î aștepta «Banul Gherghe și slujitorî mulți, lumînări aprinse», pe adversarii politici surprinși și buimăciți. «Boiarî fraților. Sănătate de la Măria Sa Grigorie-Vodă, că l-au miluit Dumnezeu și Împăratul cu Domnia.» Și către tînărul Matei Cantacuzino, care, văzînd de ce e vorba, se furișă să fugă: «Matei, căci faci copilărește de nu șazi!» Iată pe urmă cruzimile lui Șerban, foametea din Moldova, prinderea lui Duca, plecînd spre închisoarea străină și moarte, într'o sanie cu paie, acoperite cu un covor și o pernă «și doi cai răi, unul negru, altul alb; hamurile de teiu»; iată sfîrșitul lui Duca la Lemberg: «Și au început a citi pîn la a treia carte; numai au căzut pre laviță și au început a se vâeta, dar limba îi perise, și mî-nile nu putea să le miște.»

Dar, alt-fel, cronica, în această parte din urmă a ei, este, după cît se poate judeca, o țesătură de jumătăți de adevăruri, de reticente perfide, de exagerații, din care însă fără greutate se desface partea utilizabilă. Se culeg amănuntele nouă, vii și colorate,

dar nime nu va crede, cum ar dori cronicarul, că bătrînul Cantacuzino voiã să scoată pe Grigore-Vodã, că fiii săi uneltiau contra lui la oaste¹, că moartea i-a fost a unui vinovat și că mărturiile plătite ce s'aũ adus cõtra lui ar fi fost sincere. Cine ar admite iarãși că procesul început de fiii Postelnicului ar fi fost o înscenare și că Stroe Leurdeanu n'ar fi avut nici o vinã în zugrumarea lui Constantin Postelnicul? Ori că Radu Leon a fost mai bun decît Antonie din Popești și că Duca însuși s'a îmbunãtãțit îndatã ce a scãpat de epitropia «Postelniceștilor» pentru a asculta sfaturile mîntuitoare ale partidei Bãlenilor, chematã în jurul sãu pentru a-l ajuta la finanțe? Ori, în sfîrșit, cã Duca-Vodã a murit de otrava lui Șerban Cantacuzino²?

Cînd Brîncoveanu se sui pe tron, existaũ aceste douã cronici: una apãra interesele Cantacuzinilor, care nu erau cu totul ale sale, precum nu mai erau de mult interese comune ale Cantacuzinilor, de cînd cu nepotrivirea în idei dintre Șerban și frații sãi. Alta, începînd încã de la Constantin Postelnicul, vestejia întreaga activitate politicã a familiei și ajungea la cea mai mare violență tocmai în Domnia lui Șerban-Vodã.

Știm cã lui Brîncoveanu îi plăcea mult sã-și audã laudele, și nu supt el era cronica oficialã în primejdie de a se stinge. Ar fi prefãcut cu totul leatopisețul pentru a-l face mai vrednic de strãlucirea culturalã a Curții sale, dar lipsia omul pentru aceasta. În întregirea și limpezirea trecutului se cereã cunoștinți felurite și serioase. Pe cînd un narator oficial, un jurnalist al Curții, care sã însemne primblãrile, expedițiile, serbãrile și evenimentele politice ale Domniei se putea gãsi mai ușor.

Alegerea lui Constantin-Vodã cãzu asupra unui om cu forma îngrijitã, unui scriitor care se fãcuse cunoscut prin multe și vestite traduceri de cãrți religioase³, unui bun cunoscãtor al limbii

¹ Din potrivã, aflãm dintr'un raport german cu data de 11 Octombrie 1663 cã Drãghici Cantacuzino negocia în numele lui Vodã cu Imperialii, arãtîndu-li cã atît Grigore, cit și el, Drãghici, Spãtarul Stoica, Șerban Cantacuzino și Radu Crețulescu, aũ venit numai siliți, în potrivã oștilor Împãratului; Hurmuzaki, V¹, pp. 71-2, No 84.

² Resum iarãși expunerea, mult mai pe larg, pe care am dat-o în *An. Ac. Rom.* XXI. Acolo se semnalezã mssle în anexe, dar trebuie sã se adauge ms. din 1761, pe care-l citeazã Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 146.

³ V. mai sus, cultura în epoca întãiu.

grecești, care era în stare să citeze la nevoie într'o prefață de câteva pagini pe Democrit și Aristotele, pe Demostene și Platon, pe Psalmist, pe Grigore Teologul și pe Ioan Gură de Aur. Acesta era Radu Greceanu.

Era fiul mai mic al lui Tudor Șătraru. Logofăt supt Șerban-Vodă, pe timpul traducerilor pomenite, el se ocupa încă de pe atunci cu istoria, culegînd din Chalkokondylas notițe despre Basarabi pentru a le întrebuița în Prefața Bibliei din 1688 ¹. La 1695, el era Stolnic și împărția cu Radu Popescu misiunea de a prinde hoții de la «boazuri», de a strînge zaherea și de a drege Orșova, și, ca și colegul său, el pierdu această importantă însărcinare prin stăruințele Banului Cornea ².

Peste trei ani, în 1698, toamna, el putea să presinte, cu o prefață dintre acelea care plăceau lui Vodă ³, istoria, orînduită în capitole bine împărțite, a celor d'întăiu zece ani din Domnia acestuia.

Greceanu și-a continuat lucrarea, pe care adesea o prefăcea, după cererea Domnului, cînd întăia redacție nu răspundea sentimentelor Curții, o îndulcia sau o exagera în aprecieri, după împrejurări ⁴. În manuscriptele cele mai complete ⁵, ea merge până la Paștile anului 1713, dar ea nu pare a fi fost continuată mai departe decît atîta, până la căderea lui Brîncoveanu adevă. E cea mai oficială cronică din cîte se pot închipui, și ea întrece cu mult supt acest raport cronicile oficiale moldovenești ale timpului: a lui Nicolae Costin și a lui Axintie Uricariul. În adevăr, aceștia din urmă înregistrează numai întîmplările politice și amestecă cu acestea știri asupra politicii străine. Pe cînd Radu Greceanu notează pas cu pas itinerariul Domnului, trece la răbojul său de cronicar toate faptele mărunte de la Curte și toate solemnitățile. Nici o cronică a unei singure Domnii — adevărat însă că e o Domnie lungă de un șfert de secol — n'are proporțiile întinse ale acesteia, care nu e terminată.

¹ La care face și versurile de rigoare.

² V. mai sus, vol. I, p. 152.

³ E analizată în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 328 și urm.

⁴ Așa, pentru conspirația lui Dumitrașco Corbeanu, versiunea definitivă e mai iertătoare decît redacția întăiu, pe cînd pentru călătoria de la Adrianopol Brîncoveanu recomandă lui Radu să forțeze nota injuriosă, să intre în amănunte și să deie nume.

⁵ Ms. 548 al Bibl. Ac. Rom. și ms. în proprietatea d-lui Șt. Greceanu.

Mai amănunțit decît atîta e numai Ziarul lui Brîncoveanu, acel ziar pe care-l urmă cu îngrijire pe foile libere ale Calendarelor sale și care e un neprețuit izvor pentru istoria timpului¹.

O altă deosebire între lucrarea lui Greceanu și lucrările analoge din Moldova e tonul ce se întrebuintează într'una și în celelalte. Nicolae Costin nu-și păzește demnitatea de Mare-Logofăt totdeauna în ultimele sale capitole, dar, în schimb, Axintie nu-și înfățișează judecățile decît în forma cea mai cuviincioasă și mai aleasă.

Evident că e și deosebire de temperament. Greceanu va fi vorbit mai liber decît colegii săi literari moldoveni. Dar mai e și un alt motiv. Nicolae Mavrocordat nu era un om iertător și, în momente de năcaz, nu-și măsura vorba. Dar, cu creșterea sa elinească, el avea o înaltă idee de așa zisa «demnitate a istoriei» și înțelegea ca ea să fie respectată de scriitorii ce stăteau în serviciul său.

Din potrivă, în Țara-Românească, unde existau vechi urî, formate în lungi lupte, Brîncoveanu, care fusese om de partid, care suferise și triumfase, nu se prea gîndia la modele clasice și la obiectivitate antică. Își plătia istoriograful pentru ca acesta să-i fulgere dușmanii și să-i apere numele.

Ce fel de sentimente-l însuflețeau, ce fel se exprima și ce fel îi plăcea ca alții să se exprime, se poate vedea din acele locuri ale ziarului său, în care înseamnă altceva decît conacele și sosirea curierilor. În 1695 el înseamnă astfel căderea unui mare demnitar otoman, care-i făcuse năcazuri și pe care nu-l putea suferi: «Tot la Brîncoveanî fiind, ne-aū venit veaste de la Odrîi cu Stoian Vătavul de călărași că aū mazilit pe Ali-Pașa Vezirul cu toat[ă] lacomă și spurcată Poarta lui, și aū pus Vezir pe Mehmet-Pașa, care aū fost Caimacan-Pașa, iar pe Ali-Pașa mai pe urmă l-aū sugrumat ca pe un căine». Tot ast-fel pentru o altă destituție bine-venită, în 1699: «pentru Osman Chehaia cel scărnav, trufaș, lacom, cum că l-aū scos den chihaiălăc, puind pe Cuciu-Ali-Aga Ghiumbrucgiul».

¹ «Calendare» și «folete novele» de ale lui s'aū găsit pentru anii 1693, 1694-5, 1699, 1701, 1703. Jurnale ale Domnului se află scrise, de mîna lui, în slove și în cifre, pentru anii 1693-5, 1699 și 1703. Au fost reproduse într'un prețios articol, de Odobescu, în *Revista Romîna*, I, p. 657 și urm.

Așa trebuie să scrie și cronicariul, să nu ascundă, să nu cruțe, să nu tacă. Și într'adevăr de aceste principii se inspiră Greceanu de la cele d'întăiū linii ale cronicii sale.

Brîncoveanu, ce primi cu bucurie Domnia, pe care istoricul său trebui s'o presinte ca primită în silă ¹, avu la început o politică exterioară foarte nehotărită, fiind-că așa și trebuia s'o aibă un Domn cuminte. Nemții îi cereau o declarație categorică în favoarea lor, fără a-i pune la dispoziție însă mijloacele de apărare. Pe de altă parte, Turcii trebuie să fi observat cu neîncredere cei d'întăiū pași ai Voevodului ce nu fusese numit de dînșii, ci ales de țară. El mulțami pe acești din urmă, plătind, rechemă pe ambasadorii trimiși de Șerban-Vodă pentru închinare puțin înnaintea morții sale, dar continuă să scrie generalilor de peste hotare și trimise chiar la Viena alți boieri, cari să îndreptățască măsurile luate contra celor d'întăiū soli ².

Se știe că dintre aceștia unul nu se mai întoarce în țară: Aga Constantin Bălăceanu, neastimpăratul ginere al Domnului mort. El se făcu de aici înnainte apărătorul politicii germane fără tergiversări și compromisuri, al moștenirii legitime la tron în persoana lui Iordachi beizadea, propriul său cumnat. În soacra sa, Doamna Maria, el găsi o credincioasă aliată politică, și el izbuti a pune mina în 1689 pe văduva și fiul lui Șerban ³. În sfârșit plîngerile amînduror fură ascultate cu un interes deosebit de generalul Heissler. După îndemnul Bălăceanului și al Doamnei făcu, de sigur, comandantul imperial acea expediție munteană din 1689, care-i aduse puțin profit și glorie încă mai puțină. Neîmpăcata ură a lui Bălăceanu contra Domnului dură până la moartea Agăi Constantin, în lupta de la Zernești, din 1690 ⁴.

¹ Tot ast-fel arată lucrul unul din continuatorii cantacuzinești, care scrie înnainte de 1689. V. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 320 și urm.

² Hurmuzaki, VI, p. 285.

³ V., pentru soarta văduvei, scrisorile reproduse sau analizate în *Studii și doc.*, III.

⁴ Pentru Constantin și tată-său Badea, v. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 388 și urm. Dar Candachia citată acolo — mai întilnim numele în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, II, p. 120 — nu e o Munteancă, satul Bălăcean, din care era ea, fiind în Ținutul Sucevei; v. și *Uricariul*, XXII, pp. 64-5. Pe urmă, Badea Bălăceanu se poate urmări și după 1679; în 1680, îl întilnim tot ca Mare-Vornic; *Buciumul*, I, p. 351 și tot așa în 1681; Cipariu, *Arhivu*, p. 79; *Uricariul*, VI, p. 114. Am găsit, în fine, o listă din 1738, intitulată:

Greceanu nu tratează cu cît de puțină discreție această neplăcută dezbinare de familie. Dacă tace asupra nemulțămirilor pe care le manifestară la auzul Domniei lui Brîncoveanu și alți doi soli la Viena, Iordachi Spătarul și Șerban Căpitanul, ambiți Cantacuzini — «că nu s'aũ căzut să lipsească Domnia de la mîna Cantacuzinilor»¹ —, dacã vrea să se creadă că toți ceilalți trimiși ai lui Șerban-Vodă aflară fără părere de rău schimbarea, cronicarul de Curte e foarte violent față de acela care singur ar fi turburat armonia: «Costandin Bălăceanul, căruia vestirea Domniei lui Costandin-Vodă peste voe fiind, altele mai de mult în inima lui hrînind și socotind, la multă mîhnire aũ venit și în zavistie vrăjmașul adevărului, Diavolul, l-aũ adus și cu tot feliul de vrăjmășie asupra țării și a Domniei s'aũ întors, necunoscîndu-și ticălosul binele și folosul casii și al capului lui și cinstea care de la Măria Sa Costandin-Vodă era să aibă—, avînd încă din boerie dragoste cu dînsul și frăție, ci nu minte cuvîntul carele zice că zavistia nu știe a alege cele ce este de folos; ci multe mestecături aũ făcut, cuvinte împotrivnice pre la cei mari de acolo semănînd, pentru boiarii cari sã afla cu dînsul acolo». El îi pîrește tovarășii la sfatul cel rău: Ungurul Csáky², «om viclean și înșelător și mare mincinos», văduva lui Șerban-Vodă, fiica lui Gheța Clucerul, care e calificată de «Șirbă, de feliu de la Nicopoe, fata Gheții neguțitorul de abale, căreia-i urlă» — «acei mueri» — «fumuri mari» prin cap, asămănătoare cu primejdioasele «vînturi bălăcinești» numai; Heissler apoi, «om trufaș și lacom». Cînd, după petrecerea Nemților în Țara-Românească, pe care Brîncoveanu încercase prin toate mijloacele s'o împiedece, Domnul își poate răzbuna prin expediția și biruința din Ardeal la 1690, Greceanu nu iartă pe morți și pe învinși. El ni înfățișează pe Heissler bolnav de «megalopsichie» și, în

«Foiță pentru cîte case sînt pã locul ce aũ fost al Badii Vornicul Bălăceanul i pã locul ce aũ fost al Cãm[ă]rașului Hasan, cum arată dãn jos anume; Mai 4, l. 7246»; Bibl. Ac. Rom., XI/120, XI/207.

¹ Radu Popescu, în *Magazin*, V, p. 100.

² În privința căruia, v. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 296 și urm. E curios că într'o versiune latină a scrisorii, pomenite înainte, a lui Mareș Băjescu, Hurmuzaki, VI, p. 364 — ca informator pentru planurile Domnului față de Ardeal se dă, în locul lui Radu Popescu, Csáky: «a vice-cancellario Ladislao», căci nu va fi fiind o traducere a lui Radu prin *Ladislao*!

aceste timpuri de nenorocire, pe Bălăceanu ucis, «rău tăiat și fărâmat», nu printre luptători, ca un soldat, «ci mai de o margine fiind». Capul trădătorului, «vinzătorului de țară» e expus la București «în vederea tuturor» și, ca epilog al acestei dușmăni, Greceanu judecă ast-fel pe viteazul și nenorocitul boier: «Credea și în avere, și în cai, și în arme, și în viteji, și în fantasii nebunești, și nu știa că nu este Dumnezeu înaintea celor ce nu se tem de dînsul».

De aici înainte până tîrziu, către sfîrșitul lungii Domnii a lui Brîncoveanu, nemulțămii cu dînsul nu mai avură un steag și o căpetenie. Doamna Maria rămase în Ardeal, cu fiul ei pretendentul, veșnicul pretendent fără noroc. În Octombrie 1690 o vedem făcînd o danie bisericii Doamnei înălțată de dînsa¹, iar la 23 Mart 1691, din Sibiiu, Doamna și fiica sa vitregă, văduva lui Bălăceanu, care semnează Maria din Dedulești, cer pensii, amintind serviciile aduse de Aga Casei imperiale². La 1696, fiul ei se afla în corespondență cu *Propaganda* din Roma, de sigur tot în vederea tronului pe care-l rîvnia³. În 1703, după optsprezece ani de exiliu, Gheorghe Cantacuzino se însură la Brașov, unde stătea familia, cu Ruxanda sau Casandra, fiica lui Iordache Ruset și a unei fete a lui Grigore Ghica, și Brîncoveanu, care de mult părăsise orî-ce frică despre această parte, trimise represintanții săi la nuntă⁴. În 1710, Maria, văduva lui Constantin Bălăceanu, împrumută niște bani de la «Măria Sa mama ei⁵». Iar aceasta din urmă trăi, în împrejurări mai mult grele, până la sfîrșitul zilelor sale în Brașov, și abia la suirea pe tron a lui Ștefan Cantacuzino își recăpătă ea posesiunile fa-

¹ *Buciumul*, I, pp. 110-1.

² Hurmuzaki, V¹, pp. 374-5, No. 256.

³ *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, V, p. 548; *Jiul*, n^{le} 11-2, pp. 26-7.

⁴ Cf. Greceanu, ms. Ac. Rom., care numește pe Gheorghe: «feciorul lui Șarban-Vodă, carele să afla pribeag la Brașov» și copii de documente ardelenene la Bibl. Ac. Rom., *Brașov*: «Anno 1709, die 5 Martii, hält die fürstliche Braut Ruxandra ihren Einzug in hiesige Stadt, worinnen ihr Herr Bräutigam schon in die 18 Jahr sich ausser seinem Vaterlande aufhalten; dessen Name Geordattye Kantakuzenus, ein Sohn des Sorban Wojvode, so der türkischen Expedition unter Wien anno 1683 beigewohnt». Cu prilejul acestei căsătorii s'au scris versuri nemțești de un Sas de acolo. V. Engel, II, p. 66.

⁵ Bibl. Ac. Rom., doc. XII/235; *Studii și doc.*, III.

miliei, pe care Brîncoveanu le confiscase, ca unele ce aparțineau unor pribegî și trădători¹.

Dar pentru beizadea Iordachi nu era nici o partidă de boieri din țară și numai cînd, după căderea lui Brîncoveanu, succesele armelor împărătești făcură să se nască speranța că Țara-Românească va putea fi smulsă de la Turci, numai atuncea se alcătui, dintre nemulțămiiți și ambițioși, o partidă nemțească, doritoare să aibă ca Domn pe Iordachi Cantacuzino.

Cît despre vechii dușmani ai Cantacuzinilor, de cari Brîncoveanu era legat prin mama sa, cît despre Băleni, aceștia nu mai puteau inspira grijă nimărui. Luptători politici ca Gherghe, ca Ivașco² nu se mai găsiră în acest neam. Grigore, Grigorașco, fostul ginere al lui Șerban-Vodă, se întilnește o singură dată în calitate de conspirator, în 1700, dar fu iertat și se astîmpără pentru totdeauna³. În 1711-2, fiul lui Grigore, Constantin Postelnicul, botezat de Domnița Ilinca Greceanu, soția Logofătului Șerban, luă în căsătorie pe o soră a nașei sale, pe o altă fată a Brîncoveanului: Smaragda.

Dacă nu exista însă o opoziție consecventă, condusă de oameni cari să știe bine ce voia, nemulțămiri se produceau, pîri se trimiteau la Constantinopol și planuri de Domnie nouă tot se forma. Greceanu le denunță de cîte ori le întilnește în calea sa. Ast-fel face cu tentativa lui Staico pribegul, pe care-l susținea vecinul cel rău din Moldova, Constantin Cantemir. Îl urmărește în toate amănuntele vieții lui tulburate de alergător după «fantasi» și de rîvnitor al Domniei, care nu se dă «nici celui ce va, nici celui ce aleargă, ci cui va Dumnezeu». Îi arată stăruințele zădărnice, rătăcirile prin străinătate, «rușinea» prinderii și a morții în spînzurătoare. Nu uită să pomenească nici soarta complicilor, spînzurați și ei sau aruncați în ocnă. Aliatul Domnesc al pretendentului, Cantemir, e tratat foarte aspru pentru această intrigă. Se arată rațiunile de recunoștință care trebuiau să oprească pe «hergheligiul» de odinioară de a tulbura Domnia

¹ *Ibid.*

² De și muri în Moldova, Ivașco e îngropat în București, la Mihaî-Vodă, cum rezultă din piatra lui sepulcrală, pe care mi-o comunică d. Iuliu Tudescu.

³ În 1698, cu doi ani înainte de aceasta, la 17 Novembre, îl vedem dînd un zăpis lui Ianachi Văcărescu; Bibl. Ac. Rom., XLV/115.

munteană, și «în scurtarea de viața lui cea necuvioasă» se descopere o pedeapsă dumnezeiască.

Cînd, în 1700, Dumitrașco Corbeanu, fratele Banului Vintilă, organiză, împreună cu «Domnița fata lui Grigorie-Vodă, ce o ținea Iordachi Beizadè» Ruset și cu o samă de boieri de țară și Greci din Constantinopol, o conspirație, al cărei scop era să aducă în tronul muntean pe fratele pomenitei Domnițe, Greceanu crezu de dator să să înfiereze cu calificative drastice pe toți vinovații. Aici însă, contrar obiceiului, Domnul, care iertase pe dușmanii săi, ceru îndulcirea tonului. Tudosca Corbeanu nu mai fu o «spurcăciune de jupăneasă» ca la început, și nu se mai dădură în vileag numele vinovaților, ci toată răspunderea căzu asupra unor anonimi «Greci vrăjmași pămîntului acestuia», între cari Nicolae Mavrocordat ar fi descoperit pe propriul său tată. Exaporitul.

În 1703, Constantin Duca și Mavrocordăteștii, coalizați și răzîmîndu-se pe sprijinul acelor Turci ce aveau atunci puterea, aduseră chemarea la Împărăție a Brîncoveanului. Acesta încercă în zădar să scape prin obișnuitele dări de bani; el se îmbolnăvi de năcaz și de spaimă, dar trebui să se supuie, și merse, tremurînd în mijlocul strălucitului alaiu ce-l încunjura, să-și descopere soarta ce-î era păstrată.

Se întoarse Domn pe viață, biruitor asupra vecinului și fostului ginere pe care îl scoase din Scaunul Moldovei, chivernisitor din porunca Sultanului asupra celuiilalt principat ¹. Era mulțămînt acum în vanitatea sa Domnească, dar această mulțămire-l costase scump: tributul fusese crescut, și, pentru moment, două sute de pungî mersese să sature personagiile influente din Împărăție. Brîncoveanu înțelegea să fie răzbunat și prin scris contra voitorilor săi de rău, cari-î făcuse această primejdie mare și strașnică cheltuială.

Răspingînd o întăie redacție a lui Greceanu, care, vorbindu-se numai de *dușmani*, i se păru prea slabă, Brîncoveanu dădu Logofătului său ordinul de a nu ascunde nimic. Precum mai

¹ «È commandato al Vaivoda di Valachia la soprintendenza e directione anco nell'antedetta provincia»; raport venețian în Hurmuzaki, IX¹, p. 401. Pentru călătorie, v. ziarul lui Brîncoveanu și raportul venețian din 23 Iunie 1703, în Hurmuzaki, l. c., p. 399, No 541. Asupra acestor lucruri am mai vorbit și în capitolul despre Operele lui Dimitrie Cantemir.

înnainte el numise pe Alexandru Mavrocordat ¹ printre «ticăloșii» ce ruinează prin pîrile lor la Turci Țara-Românească, Radu vorbi deci în voie despre «spurcatul și vrășimașul acela Alexandru Mavrocordat ¹, Marele-Dragoman al Împărăției turcești, carele poate fi că și veache pizmă și răutate asupra Domnului în inima lui hrănia, avînd bun prieteșug cu spurcatul acela Vezir Azem». Ni se spune și de planul ce formase ambițiosul Grec de «a pune pre fii-său Domn aicea în țară».

Mai departe, cînd Toma Slugerul Cantacuzino, vărul Domnului și represintantul acestuia la Poartă, începu să se pară suspect lui Brîncoveanu, cronica oficială ni destăinuiește îndată «fumurile și fandasiile dă Domnie», care îndeamnă pe acesta să-și sape stăpinul. Cînd același Toma compromise pe Domn prin declarația sa pripită pentru Ruși, pregătindu-î ast-fel peirea, Greceanu amintește îngrijirea de care Spătarul trădător se bucurase încă din copilărie din partea Domnului, care-l inițiasse mai pe urmă în toate secretele sale, pe care nerecunoscătorul le vîndu ca Iuda. El îl asemănă cu «Eosforiul», cu luceafărul, «carele aș socotit să-ș pue scaunul peste norurile Ceriului» și nu uită să însemne și numele *marghiolilor* cari-l sfătuiră spre fugă și-l întovărășiră într'însa. Ca un complice al lui Toma ni arată cronicarul pe Dimitrie Cantemir, «vestitul telpiz», cu care de multă vreme se înțelesese, «de vreme ce mîntea amînduror la acest fel de lucruri blestemătești și necuvioase bine să potrivii».

Dacă nu se dau numele boierilor cari cereau cu stăruință lui B.încoveanu să se dea, ca vecinul său, *raul* și *nebunul*, de partea Rușilor, Radu nu pregetează să pîrească pe unul dintre aceștia, Mitropolitul Antim, ce primi de la Vlasie Stegarul «universalul» prin care Țarul cerea provisii «și alte lucruri necăzute și necuviincioase» și se amestecă, în potriua chemării sale sufletești, în afaceri ce nu privesc decît pe mirenii: «cele politicești».

Așa e această cronică oficială, plină de ură, înfierbîntată de pasiuni, împlinitoare de răzbunări. Aceasta o face mai vîoai și mai interesantă, și de aceasta nu ne putem plînge, dar ea ni dă o ciudată idee despre bunacuviință și discreția oficială în Țara-Românească pe vremea lui Brîncoveanu.

Să vedem acum în ce fel se exprimă Greceanu despre lucru-

¹ Cap. 21, anul 13.

rile petrecute aiurea decît în patria sa, cum judecă pe vecinii și stăpîniî Domnului pe care-l servia.

Și din acest punct de vedere, cronica nu ascunde nimic, spune lucrurile uimitor de răspicat și de tare. Domniî moldovenî sînt judecați cu o sinceritate lăudătoare sau insultătoare, după interesele Brîncoveanului, care nu poate decît să înveselească pe cetitor. Constantin Cantemir moare pedepsit de Dumnezeu pentru că uneltise în potriiva Domnului muntean; «coconul Io Costandin Duca Voevod» devine, după ce-î moare nevasta și el apucă pe alte drumuri politice decît ale fostului său socru, un «telpiz», un «blăstămat grecesc», un autor de *lucruri și chivernisiri fără socoteală*, precum Antioh-Vodă «suge sîngele săracilor», Nicolae Mavrocordat vine încunjurat de Greci prădători, cu cari tiranisează țara ca un «nemilostiv», precum, în fine, Dimitrie Cantemir merită a fi numit, nu Domnul, ci «maî bine pierzătorul țarei Moldovei»¹.

O mare pacoste a fost pe Brîncoveanu activitatea «regelui ungur» Tököly. Un timp se înțelese de minune cu dînsul, la început, prin 1689-90, cînd oșosanții munteni vedeau în intîmul lui Vodă pe «un hoț» care lucra pentru răul țerii². Apoi, cînd se arată limpede că acesta nu poate domni în Ardeal, că n'are putere și noroc să izbîndească, sentimentele lui Brîncoveanu se schimbă față de acela care-î prăpădia țara prin iernarea soldaților săi. În tonul în care ar fi scris însuși Domnul, Greceanu mustră decî pentru neorînduiei și jafuri, îndată după întoarcerea din Ardeal, pe «păgîniî Cruți» și nu se sfiște a spune că Domnul, necăpătînd nici o garanție și nici o satisfacție, porunci «pe Cruți a-î măcelări». Cînd zilele bune ale lui Tököly se mîntuie, și Turcii, obosiți de dînsul, îl părăsesc, el vestește cu mulțămire căderea lui din cinste, «tocmaî ca a luceafărului», și se bucură spuind că el nu se va mai întoarce din Constantinopol pentru a supăra pe Vodă.

Față de Germani, politica lui Constantin Brîncoveanu a fost o politică pe atît de nesigură și de șovăitoare, pe cît era de

¹ Asupra felului cum istoria Moldovei e reprezentată în cronica lui Greceanu, am mai vorbit la analiza operei istorice a lui Dimitrie Cantemir.

² Scrisoarea menționată adesea a lui Băjescu. S'a tipărit apoi și în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, de d. I. Tanoviceanu.

tăinuit viitorul. Stătu în corespondență cu toți comandantii imperiali de peste munți și până la urmă li transmise știri trădătoare despre luptele și gândurile Turcilor; primi scrisori și diplome împărătești, dar se feri a lua îndatoriri precise față de Nemți sau a-î pofti în țară. De aceia în toată cronica lui Greceanu nu se găsește o singură apreciere limpede a politicii germane și folosului ei pentru principate. Purtarea lui Șerban față de Curtea din Viena nu e desaprobata, dar nici nu se vorbește pe larg și cu căldură de dinsa. Se atacă Germanii numai atunci când forțele imperiale, supt Heissler, servesc interesele legitimize ale copilului Iordachi-Vodă și ale Bălăceanului.

În Muscali a văzut și Brîncoveanu un moment poporul providențial, căruia Dumnezeu îi dase misiunea de a liberă Orientul creștin de jugul turcesc. Se interesă totdeauna de acțiunile lor politice și militare, și l-am văzut puind să i se traducă un Prognostic care vorbea despre apropiata intrare a Țarului Petru în capitala Împăraților romani de Răsărit. În 1698, când Petru făcu o călătorie în Apus, medicul lui Brîncoveanu veni prin Belgrad la Buda pentru a întâlni aici pe Împăratul ortodox și a discuta asupra legăturilor ce s'ar putea stabili între el și Domnul său¹. De aici înainte Constantin-Vodă întrețină la Moscova un agent politic, pe David Corbea, fratele lui Teodor, poetul², și deplina lui înțelegere cu Rușii înainte campaniei din 1711 nu poate fi pusă la îndoială.

Totuși în zădar ar căuta cineva în cronica oficială ceva despre aceste lucruri. Înainte de războiul cu Turcii, «Țar Petru» e pomenit numai în trecăt. Cu prilejul campaniei de la Prut, ni se mărturisește, într'adevăr, «dragostea și rîvna creștinească» a lui Vodă pentru «Împăratul creștin», dar se înlătură neconținut cu stăruință ideia că Domnul ar fi fost înțeles cu acest arhanghel liberator, că l-ar fi chemat cu rugăciunile lui. El ni se înfățișează numai ca un bun patriot, îngrijit numai de «buna chiverniseală» a țerii, doritor de pace și lucrător pentru pace. Voiă, ni spune Greceanu, să păstreze țara întreagă, prin răbdarea și dibăcia sa înțeleaptă, să o ție «fără primejdie dă către amîndoa părțile, adecă și dă cătră Turci și dă, către Moscali».

¹ Hurmuzaki, V², p. 298, No. 459.

² Aceasta se vede din vol. XXIII al *Memoriilor soc. din Odesa*. Cf. vol. I din cartea noastră, p. 436 și *Conv. lit.*, XXXV, p. 575.

Pe Turci nu-i uria Brîncoveanu din principiu, fiind-că politica sa era îndreptată după interesul personal, și nu după idei generale și vederi largi. Îl durea însă nestatornicia și lipsa lor de credință, care-l făceau să-și ducă viața în așteptarea neconținută a primejdiei, îl durea lăcomia lor nesăturată. În corespondența sa cu Brașovenii întâlnim dese plîngerî pentru cererile ruinătoare ale Porții: «Ajungînd», scrie el la 1705, «țara aceasta la mare greu, de vreme ce i s'au dus numele la Poarta Împărăției turcești, cum că într'această țară s'au strînsu atîta om și atîta dobitoc, și den țara turcească, și den țara ungurească, și den Moldova, de iaste plină de oameni și dobitoace, și cu acest nume mare ce s'au făcut ticăloasei de țări, ne-au încărcat cu dările, cît iaste peste puțința săracilor, și nu mai contenesc cu cerutul». Sau în alta din 1707: «Și veți ști dumneavoastră și aceasta, că cei ce ne stăpînescu ne și mustrează, și ne zic că aici în țara noastră s'au strînsu atîta sumă, și den țara ungurească și den alte părți, și pentru acest nume mare ce s'au făcut, că e țara aceasta plină de omeni, cu atît mai mult și stăpîinii cer, cît nu iaste pen puțință, și obiceiurile ce aveam mai denainte, de să știa ce da țara pe an, le-au stricat toate, și le-au înălțat, cît numai Dumnezeu cel milostiv să dea puteare săracilor pămîntului acestuia»¹.

Pentru aceasta vor fi plîngerile și în cronică lui Greceanu, această oglindă*credincioasă a sentimentelor și ideilor Domnului. Pentru lăcomie mai ales vor fi învinuiți, în cuvinte foarte îndrăznețe, și osîndiți mari demnitari turcești, și chiar Sultanul; de aceia va saluta cronicarul cu bucurie sau va arăta pe Domnul său salutînd victoriile creștinilor, pedeapsa dumnezeiască în potruva hrăpitorilor. Să ascultăm numai tînguirile și blestemele. Cu prilejul marilor dări provocate de cereri împărătești la 1697: «cît putea zice cineva că nu va să mai rămîie în țară nici boiu, nici oae, nici cal, nici nimic». Dar, în același an, «iată a lui Dumnezeu plată aeve», marea înfrîngere a Turcilor la Zenta. Aflînd de această veste răzbunătoare, «de izbînda creștinilor și de stingerea păgînilor», Domnul «au dat slavă lui Dumnezeu și Maicăi Sfinției Sale»². Vizirul mort în luptă e caracterizat ca

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 253, 254-5.

² P. 340.

un «om rău, păgîn și vrăjmaș creștinilor», trufaș, blestemat, iprocî». În 1700-1, cronicarul se roagă pentru stîngerea Vizirului și Chehaielei, cari cer prea mulți bani: «Dar asupra tirăniei și lăcomiei păgînești cine poate zice cuvînt! Căci, spune el aiurea, «lăcomia păgînească mod și sațiu n'are, nici uitîndu-se vredată la neputința ticăloșilor supușilor». De aici înnainte plîngerile și recriminările sînt tot mai dese: «Împăratul avea lăcomie nespusă», «cumplită și nesățioasă lăcomia Turcilor», «cereri nesățioase» — în 1711, «o neam varvar, nemilostivă și spurcată leage și lăcomie păgînească!», «o varvară și păgînească neomenie!»¹.

Această cronică îngrijită, împărțită în capitole măestrite, fu pusă de autorul ei în legătură cu cronică veche oficială a Cantacuzinilor, de la sfîrșitul căreia suprimă ceia ce privia ambasada din urmă la Viena, moartea și îngroparea lui Șerban-Vodă, pe care el însuși le povesti mai pe scurt la începutul lucrării sale. În deosebite forme, ea circula în Țara-Românească pe timpul lui Nicolae Mavrocordat, în mai multe exemplare decît cealaltă cronică de opoziție, cronică învinșilor, pentru care Constantin Căpitanul găsisese, cum am văzut, un continuator².

¹ Din aceleași motive, care sînt și motivele urii contra lui Tököly, cronicarul atacă pe oaspetele nepoftit, pîrîtor și ruinator, care era Carol al XII-lea, bolnavul de «megalopsichie», ce nu voi să plece—«ca un mîndru și nesocotit» — până nu fu luat cu de-a.sila, la «furtuna cea ticăloasă a craiului sfețescu».

² Pentru corpul brîncovenesc oficial și celelalte, v. observațiile din *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 319 și urm; pe p. 442 și urm. se află și lista manuscrisurilor. Cf. pentru această epocă, și vol. VII din *Bibl. grecque* a d-lui Legendre. Acolo, pe p. 1, aflăm și dovada călugăririi lui Lăpușneanu. Cf. mai sus, p. 557.

Alcătuitorii de condici.

Cei sîrguitori către cunoaşterea trecutului, mirenii şi clericii, ieromonachii şi dascălii de *slovenie* nu copiau numai cronici în umbra chiliilor de mănăstire sau în preajma bisericilor, care dădeau şi carte românească credincioşilor. De la o bucată de vreme, cunoştinţele şi hărnicia lor erau cerute şi pentru o altă sarcină, mijlocie între a *izvoditorului* şi a transcriitorului. Ei alcătuiau condici de mănăstiri.

Asemenea condici au început a se scrie, traducîndu-se, orînduindu-se şi copiindu-se documentele pe foile mari albăstrii ale registrelor, abia în secolul al XVIII-lea. Alcătuirea lor coincide cu introducerea sau reintroducerea obiceiului condicelor în administraţie de acel reformator pasionat, care a fost Constantin Mavrocordat. Ast-fel de condici se făcură pentru Vistierie, şi avem cîteva dintre dîsele, care produc o bună impresie prin îngrijirea cu care sînt scrise ¹.

Condicile judecătoreşti veniră pe urmă. Neculce ni spune că, în a doua Domnie moldovenească, Constantin-Vodă puse să se «scrie la condici» toate «judecăţile» şi «răvaşele» ². Urmară condicele administrative, cuprinzînd ori-ce hotărîre pornită de la Domnie, acele condici care, tipărite astăzi de d. V. A. Urechiă, formează unul' din cele mai bogate izvoare pentru istoria înteroară a principatelor în secolul al XVIII-lea.

Tot Constantin Mavrocordat impuse proprietarilor de moşii, pentru a uşura procesele, transcrierea actelor de stăpînire în

¹ V., asupra lor, Iorga, *Socotelile supt Fanarioşi*, extras din revista *Economia naţională*.

² Neculce, p. 417. Cf. *Condica brîncovenească de judecăţi*, pe care răp Petruţ începuse a o tipări în *Revista nouă*, III.

condici cadastrale. «Ispisoacele de moșii, cîte mergeaŭ la Divan, le scria la condică ¹.» Mănăstirile erau însă și ele niște mari proprietari, cari nu muriaŭ nici o dată. Hirtille lor, *dresele* vechi se copiară în registrele stăpînirii, dar și în registre particulare. Cît despre Mitropolii, ele aveaŭ mai de mult condicele lor. Cele mai vechi, Condicele sfinte, dintre care cea de la București a fost tipărită de răposatul episcop de Rîmnic ² — cuprindeaŭ actele de alegere, întărire, aprobare patriarhală, eventual de demisie, sau *paretesis* ale episcopilor țerii. Ele fusese începute în Țara-Românească din vechi timpuri, iar în Moldova supt Constantin Racoviță ³. În curînd, după imitația condicelor Domnești de judecată și administrație, se adunară în anumite registre hotărîrile tribunalelor eclesiastice sau poruncile episcopale ⁴.

¹ Neculce, p. 417. Condicularul deveni un personagiu important. V. descrierea supliciuului boierilor Cuza și Bogdan, de Ienachi Kogălniceanu, p. 291: «Zise: chemați condicularul. Precum din vechiul uricarul».

² Ghenadie Enăceanu, *Condica sfîntă*; București, 1886, in 8°; tras a parte din *Biserica ortodoxă* pe acel an.

³ «Care condică [Condica Mitropoliei] mai nainte vreme nu era, ci de la Constantin-Vodă Racoviță s'aŭ făcut și s'aŭ așezat acea rînduală.» Gheorgachi, în *Letopisișe*, III, p. 326.

⁴ Asemenea condici de la Mitropolia din București se află astăzi la Bibl. Ac. Rom. Din ele a scos d. C. Erbiceanu cea mai mare parte din materialul tipărit în *Bis. ort.*

TABLA DE MATERII

Epoca lui Petru Maior

PAG.

Curentele și influențele.	1
Istoriografia cronicarilor în principate.	73
Școala de renaștere a istoricilor din Ardeal	155
Studiile asupra limbii: filologii din principate și din Ardeal	271
Legăturile nouă culturale între Ardeal și principate. Istoricii de transiție în acestea	322
Literatura religioasă.	368
Influența apuseană în literatura beletristică și știință. Nouă genuri literare	431
Triumful spiritului nou: Asachi și Lazăr.	510

Excursuri

Cronicile moldovene înainte de 1688	531
O istorie românească a Crăiei Ungurești.	600
Cronicile muntene înainte de 1688.	603
Alcătuitorii de condici.	637

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE

ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

•

•

ISTORIA LITERATURII ROMÎNE

ÎN SECOLUL AL XVIII^{-LEA}

(1688—1821)

DE

N. IORGA

Profesor la Universitatea din București

CARTE TIPĂRITĂ CU CHELTUIALA D-LUI ALEXANDRU CALLIMACHI

TABLA NUMELOR.

OBSERVAȚII, ADAOSURI, ÎNDREPTĂRI ȘI DOVEZI DOCUMENTARE

BUCUREȘTI

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURĂ «MINERVA»

SOCIETATE ANONIMĂ. — CAPITAL 300.000 LEI

80, Strada Isvor, 80

1901

DOMNULUI ALEXANDRU CALLIMACHI

ÎNCHINĂ ACEASTĂ CARTE

AUTORUL.

TABLA NUMELOR

A

- Aaron. V. Aron.
Abăza (Ilie), I, 240 și n. 2, 399.
Abramios (Ioan, preot, predicator muntean), I, 49, 55 n. 3, 190, 422-3, 429.
Abrud, II, 61.
Acaftiste. (din 1784), II, 372. (din 1786), II, 417. (din 1807), II, 328. (din 1814), II, 397. (din 1821), II, 325-6. (al Sf. Crucii), II, 324.
Acoluții sau *slujbe*. (a Sf. Andrei Criteanul), I, 435. (a Sf. Dimitrie Basarabov), I, 523; II, 376. (a Sf. Ecaterina), I, 52. (a Sf. Ioan Novi), II, 376. (a Sf. Sirghie și Bah), I, 33. (a Sf. Stelian), 1787), II, 373. (a Sf. Visarion, grecește), I, 52 n. 2; II, 36 n. 2, 448. (Acoluții, supt Antim), I, 420. (Acoluții, 1736), I, 448.
Acte oficiale tipărite, II, 380 și n. 1.
Aëxtelmeier (scriitor german), I, 41, 504.
Adamovici (Gherasim, episcop ardelean neunit), II, 171, 206, 334. V. și Neuniți (episcopi).Adelung (corespondent al lui Hirsant Notara), I, 45.
Adrianopol, I, 175, 177, 184, 258, 318, 321, 349 și n. 3, 350-2, 363-4, 367 n. 1, 370, 374, 476; II, 140-1, 623, 625 n. 4, 626. (Mitropoliți de), I, 47, 424 n. 1.
Adunare de multe învățături (1753), I, 514.
Adunare de rugăciuni, I, 549 n. 1.
Afenduli (capuchehaie al Brincoveanului și scriitor), I, 38 n. 1, 469 și n. 3.
Afumați (sat), I, 159 n. 2.
Agala (călugăr, profesor Domnesc), I, 33.
Agești (școala din), II, 23 n. 2.
Agricultură (tratat de, 1796), II, 436.
Alamor (sat), I, 474.
Alba-Iulia, II, 59, 70, 186, 261. (Mănăstire), II, 168. (Școală), II, 68. (Tipografie), II, 57. V. și Iștvanovici, Tipografi și tipografii.
Albotă (Gh., boier moldovean), II, 594 n. 2.
Alcidalis și Zelida (traducere), II, 437.
Alexandrel (Domn al Moldovei), I, 76, 91; II, 532-5, 551, 561, 565.
Alexandria (patriarhii de). Gherasim, I, 46 și n. 4, 58 n. 1, 161, 337, 304. Matei, I, 445-6. Mitrofan, I, 30. (din 1716), I, 209.
Alexandria, II, 85, 457-8, 491, 528 n. 1. (ed. Iercovicii), II, 272, 459 n. 1. (alte ediții), II, 341 n. 1, 459 n. 1.
Alexandrides (Dimitrie), II, 31.
Alexandru I-ii (Împărat al Rusiei), I, 84 n. 3.
Alexandru-cel-Bun, I, 88; II, 532

- și n. 1, 2; 533, 593. (Suirea pe tron și moartea lui), II, 533 n. 1. (Soțiile), II, 533 n. 4-6. (Fiii), II, 550-1, 558, 562.
- Alexandru (Mircea, Domn al Țării-Românești și soția lui), I, 26.
- Alexandru Iliăș (Domn în ambele principate), I, 28; II, 574, 577-8, 611-2.
- Alexandru Coconul (Domn în ambele principate), I, 29, 252, 380 și n. 1; II, 574, 612.
- Alexi (Ioan, gramatic), II, 317.
- Alexie (Țar), I, 27.
- Alfabețe* (normale pentru Ardeal și Ungaria), II, 203. *Alfavită* din Blaj, 1795, II, 205 n. 2. V. *Bucornă, Bucuriu*.
- Alfavită suflătoare* (1785), II, 383.
- Alferi (poet italian), II, 50.
- Ali-Pașa (Gin-, Mare-Vizir), I, 137, 182, 189, 210, 242, 383.
- Alsacia, II, 21.
- Ἀναστολὸν σωτηρίας* (trad. română din 1692), I, 426.
- Ambrosie (Mitropolit al Moldovei), II, 383, 393.
- Amflochie (episcop de Hotin, scriitor), II, 187, 388 și urm., 493, 519 n. 3.
- Amiras (Alexandra, cronicar), I, 142-3, 221 (Biografia lui), 468 și urm. (omonimii), 469 n. 2. Spiritul cronicii lui), 471. (Continuarea ei), 472 și urm. (Mențiuni), 485, 495 n. 1, 496, 499, 501, 504-5; II, 106, 547 n. 4.
- Anaforale pentru Vrancea și legislația moldovenească, II, 82.
- Anastasia (Doamna Ducăi-Vodă), I, 109, 159, 224, 259, 320, 345, 359, 532 și n. 1.
- Anghel. V. Atanasie (Anghel).
- Angyal (dr. Gh. din Zlatna, corespondent al lui Samuil Klein), II, 175.
- Antifoane* (1817), II, 396.
- Antim (Ivireanul, Mitropolit al Ungro-Vlahiei), I, 11, 43, 47-8, 50, 59, 154 n. 1, 170 n. 2, 171 n. 1, 186, 189-90, 202, 209-10. (Biografia), 418-9. (Manuscripte scrise de el), 419 n. 5, 420-1. (La Snagov), 420-1. (La Rîmnic), 421. (Mitropolit), 422. (Administrație, tipografie), 422-3. (Demisia), 423 și urm. (Urmarea biografiei), 423-6 și n. 2. (Biserica lui), 425. (Acolutia Sf. Antim), 426 n. 1, 427. (Preținse opere), 427. (Operă greacă comandată de el), 427 n. 1. (Opere), 427 și urm. (Circulare tipărite), 434 n. 1. (Mențiuni), II, 632.
- Antim (diaconul, orator), I, 433.
- Antiochia (patriarhi). Atanase, I, 46-7 și n. 1. Silvestru, I, 433, 443 n. 7, 445; II, 391. (Alți patriarhi), I, 350 n. 3.
- Antologhiu*. (Grec, din 1697), I, 52. (din 1736), 513. (din 1745), 519. (din 1777), 523. (din 1786), 523.
- Antonie-Vodă (din Popești), I, 149; II, 623-4. (Fiul Neagoe), II, 623. V. și Ruset (Antonie-Vodă).
- Antonie (Mitropolit al Moldovei), I, 244 n. 3, 490, 494, 531-2, 535.
- Anton (dascăl din Fanar), I, 47.
- Apaffy (Mihaï, principe al Ardealului), I, 255 n. 3; II, 56, 185, 601.
- Apocalips*. (Manuscript), I, 530. (din 1816), II, 329.
- Apocrife*, II, 458-9 și n. 1.
- Apologhiu* (a lui Dimitrie de Rostov, 1803), II, 403 n. 1. (A lui Gherontie 1819), 377-8, 380.
- Apostol (Gh. Vistier), I, 127.
- Apostol* (primul și cel din 1704), I, 35, 418 și n. 1. (din 1746), I, 519. (din 1784), I, 523. (din 1794), II, 377.
- Ἀποστολικὸν δόκτιον* (1756), I, 448.
- Arabi. (Cărți), I, 385. (Tipografie), I, 46-7, 194 n. 3. (Liturgie greco-, din 1701). V. și Antiochia și Arap.
- Arad, II, 285, 424-5, 429. V.
- Avacumovici (episcop de).
- Arap-Pașa, I, 397.
- Arapul (Daniil, egumen de Sf. Sava la București), I, 39.

- Arbore (boier moldovean; și fiu), II, 552-3.
- Archimbaud (călător), II, 44 n. 2.
- Ardeal (mișcarea din), I, 12-3. (Cărți religioase tipărite în), II, 373, 376.
- Argeș, II, 118. (Iosif, episcop de), II, 118, 289 și n. 4, 326 n. 5, 328 și n. 3, 368, 377 și urm., 379, 394 n. 5, 395. (Grigore). V. Rîmniceanul (Grigore). (Ilarion, episcop de), II, 379 n. 1.
- Argyros (din Atena, scriitor), I, 50 n. 6.
- Arhipoiaia (țitoarea lui Dimitrie-Vodă Cantacuzino), I, 256.
- Aristarh (Banul), I, 245.
- Aritmetici*. (Cea romîno-germană din 1777), II, 327. (Cea din 1806), II, 329. V. Amfilochie, Klein, Șincai.
- Armaxaris (Agent la Viena), II, 38.
- Armenî, II, 87 n. 2.
- Arnota, I, 516.
- Aron-Vodă (Domn al Moldovei), I, 21, 251, 270, 391, 556; II, 326, 419, 468, 471 și urm., 474-5, 478, 486, 491. (Mănăstirea), I, 127.
- Aron (Iacob, cleric unit), II, 200, 414-5.
- Aron (Petru Pavel, episcop unit), II, 67-8, 70-1 și n. 1, 9 (și operele lui), 158-60 (și operele lui), 162-5, 188, 408-9. (Operele), 411. (Biblia), 416, 532, 546, 564. (Familia), II, 224 n. 1.
- Aron (Teodor, istoric), II, 265.
- Arsachi (dr., muntean), II, 48.
- Arsici (Sava, din Banat), II, 425.
- Artois (d', geograf), I, 501.
- Arzuri (cu formă literară), I, 108; II, 77.
- Asachi (Gheorghe, scriitor), II, 297, 404. (Biografia), 511 și urm. (Poesii), 516-7. (Activitatea ca profesor), 517 și urm. (Opere didactice), 519 n. 3. (Opere teatrale), 520.
- Asachi (Lazăr, tatăl precedentului, scriitor), II, 301, 440, 512 și urm.
- Asachi (Petrachi, fiul precedentului), II, 515.
- Asanis (Spiridon), II, 31.
- Aslan (boier moldovean), I, 478.
- Astrahan, I, 90, 289.
- Atanasie (Sf., *Întrebări și răspunsuri*), II, 395.
- Atanasie (Anghel, episcop unit ardelean), I, 43, 47; II, 59-60, 64, 68, 70, 157, 159, 189 și n. 1, 192.
- Atos (Muntele), I, 51; II, 342, 381 n. 3, 391, 395-6. (Sf. Ilie din, și Simopetra), II, 391.
- August al II-lea (rege al Poloniei), I, 146-7.
- Augustin (Sf., *Kekragarion*, tradus; 1814), II, 396.
- Aureliu (Marc; Cugetările; traducere), II, 443.
- Avacumovici (Pavel, episcop de Arad), II, 331 n. 2.
- Avacumovici (Ștefan, episcop de Timișoara), II, 423.
- Avram (Coste), II, 25.
- Avrig, II, 529-30.
- Avril (d', călător), I, 300.
- Arvizi*, I, 139 și n. 6.
- Axintie Uricariul (cronicar), I, 97, 99, 129, 131. (Biografia), 131-3. (Stilul), 133. (Imitarea lui N. Costin), 134. (Legătura cu acesta), 133-4. (Personalitatea), 135-6. (Coloarea narațiunii), 136 și urm. (Materialul), 139-40. (Data scrierii), 140-1. (Punctul de oprire), 141. (Manuscripte), 141-2. (Continuare), 142-3, 145. (Mențiuni), 189 n. 1, 192 n. 5, 229 n. 4; II, 625.
- Axintie (C., copist de cronici), I, 132 n. 9, 208 n. 1.
- Ayala (Agent politic), II, 29.
- Azov, I, 248, 419 n. 1.

- Babadag, I, 115, 352.
 Băcani, I, 316-7.
 Bagussem (dr.), II, 19.
 Bainski, I, 474.
 Băjescu (Iordachi) I, 467; II, 128 n. 1.
 Băjescu (Mareș), II, 615, 622-3.
 Băjescu (Mihai), I, 151; II, 628 și n. 2, 633 n. 2.
 Balaban (Alexe, negustor), I, 106-8, 255; II, 585.
 Bălăceanu (familia), I, 203-5.
 Bălăceanu (Badea), I, 176; II, 627 n. 4.
 Bălăceanu (Barbu), I, 201, 203.
 Bălăceanu (Candachia), II, 627 n. 4.
 Bălăceanu (Aga Constantin), I, 151, 176-7, 203; II, 521, 523, 627 și urm., 634. (Alt Constantin), I, 205.
 Bălăceanu (Ioan), I, 203-4. (Soția și fetele), I, 203-5. (Mama), II, 629.
 Bălăceanu (Matei, Petrașco și alții), I, 190, 201, 209.
 Bălăcenească (Cronica), I, 203 și urm.; II, 166, 179, 187, 225, 281 și n. 1. (Preda logofătul bălăcenesc), I, 205.
 Băleanu (Emanoil, scriitor), II, 362-3.
 Băleanu (Gherghe Banul), II, 615, 620, 622-3, 630.
 Băleanu (Grigore, nepotul de fiu al precedentului), I, 189, 210, n. 4, 343, 500; II, 50 și n. 5, 522, 527, 619-20, 630. (Soția), I, 500. (Fiul Constantin), II, 630.
 Băleanu (Ivașco, tatăl precedentului), II, 615, 630.
 Băleni (alții), I, 155, 168 n. 3; II, 616 și urm., 630.
 Balica (Hatmanul), I, 63 n. 1.
 Balica (cavalerul de), II, 97.
 Bălinești, I, 270.
 Balogh (Iesuit), II, 63.
 Balomir (Nicolae din, cleric ardelean), II, 67, 160.
 Balș (familia), II, 402.
 Balș (Vornic de Țara-de-sus), I, 595.
 Balș (Armaș), II, 85.
 Balș (Ana), I, 356.
 Balș (Gheorghe, Vistier), II, 26, 84.
 Balș (Ioan), I, 237.
 Balș (Ioan Gheorghe), II, 107.
 Balș (Iordachi), II, 339.
 Balș (Luxandra), II, 83 n. 1.
 Balș (Nicolae), II, 496-7.
 Balș (Teodor, supt Petru Rareș), II, 540-1.
 Balș (Teodor, zis Frederic), II, 26, 89, 96-9. (Soția), II, 99.
 Balș (Teodor cel tinăr), II, 497.
 Balș (Vasile), II, 21, 26.
 Balș (Vasilică), II, 505.
 Balș (șambelanul), II, 81.
 Balș (ginerile lui Pirvu Cantacuzino), II, 123.
 Balș (biograful lui Ioan Sturdza Voevod), II, 97.
 Baltagi-Mehmed (Mare-Vizir), I, 354-5, 377, 399.
 Băltărețul (Ienachi), II, 484.
 Banat, I, 176, 518; II, 61, 193-4, 255, 420 și urm. (Episcop român cerut în), II, 428 n. 2. (Patroni literari), II, 422. (Școlinormale), II, 424 și urm.
 Bancini (abatele), II, 20 și n. 1.
 Băneasa, II, 137, 141.
 Bánffy (Gh., guvernator al Ardealului), II, 58, 288, 332-3.
 Bar, I, 22; II, 578-9.
 Barac (Ioan, poet), II, 326, 468, 474 și urm., 486, 491, 528 n. 1.
 Baranyai (Pavel, Iesuit), II, 58. (Catechismul său, din 1702), II, 70.
 Barbara (Sf., seminariu), II, 70, 166, 200 și n. 8, 201-3, 257, 279-80, 299.
 Bărboși, I, 242.
 Bărcăneasca, II, 521.
 Barnowski (Miron, Domn al Moldovei), I, 21, 66, 247 n. 2, 252, 270, 298, 311, 408; II, 573-8.
 Baronius (cardinalul), I, 82.

- Barth (P., tipograf din Sibii), II, 288, 324, 333.
- Barthélemy (abatele), II, 53 n. 3.
- Basarabi, I, 167. (Genealogia lor), I, 396.
- Basarab (Constantin, Domn al Terii-Românești), I, 396-7 n. 1; II, 127, 330, 582, 612, 618.
- Basarab (Matei, Domn al Terii-Românești), I, 155, 330; II, 618-9 n. 2.
- Basarabia, II, 10, 452.
- Başotă (Petrașco), I, 337 n. 4.
- Basta (Gheorghe), II, 576.
- Báthory (Gabriel), II, 609-10.
- Báthory (Sigismund), II, 609-10.
- Batrahomiomahia* (traducere), II, 442.
- Bauer (generalul de), II, 28, 101, 129.
- Bayer (învățat rus), I, 295.
- Beaupoil (de St. Aulaire), II, 39.
- Becich (Anton, episcop catolic), I, 198, 456.
- Becicherec, II, 421, 427.
- Beiuș, II, 213, 420.
- Bekerski, I, 470.
- Beldiman (Alexandru, scriitor), II, 3. (Biografia), 81 și urm. (*Jalnica Tragodie*), 91 și urm. (Varianta ei), 97-9. (Mențiune), 338, 341 și n. 2, 349, 436, 440 și n. 3. (Traducerile), 440 și urm. (*Serdarul de Orhei*), 442 n. 5. (*Odisca*), 443. (Mențiune), 493. (Versuri la Tăzlău), 494.
- Beldiman (alții), II, 87-8, 91 n. 1. Andrei, I, 483. Balașa, II, 88. Constantin Toader, II, 88. Dimitrie, II, 88-9. Gheorghe, II, 88. Ioniță, II, 88. Lupu, II, 437 n. 1. Mihailașco, II, 88. Nichifor, II, 87-8. Smaranda, II, 89. Vasile, fiul lui Alexandru, II, 91 și n. 1.
- Belgrad, I, 102, 224, 302, 339 n. 1.
- Belint, II, 421.
- Belitorî, I, 204.
- Belleval (contele de), II, 37.
- Belu (Constantin), II, 36, 38.
- Belu (Dimitrie?), II, 366-7, 346.
- Belu (Ștefan), II, 142.
- Bengești (familia), I, 189.
- Benkő (scriitor), II, 202.
- Bercsényi (revoltat ungar), I, 197, 470.
- Bergler (Ștefan, scriitor), I, 55, 57, 143-4, 200.
- Beringseu, II, 421.
- Berlin, I, 382.
- Bernard (Manuil, tipograf și dascăl), II, 50-1.
- Bertin (dr.), II, 18 n. 5.
- Bertoldo* (ed. 1799), II, 326.
- Bethlen (Ioan), I, 96.
- Bethlen (Wolfgang), I, 91, 96.
- Bettera (profesor), I, 57.
- Biblia* (de la 1688), I, 38, 415-6; II, 257, 411-2, 625. *Biblia* lui Klein, v. Klein (Samuil). *Biblia* din Petersburg, II, 412 n. 1.
- Βίβλος ἐνιπόσιος (1709), I, 47.
- Biblioteca românească* din 1795, II, 335.
- Bielski (cronicar), I, 22, 91; II, 558 și urm.
- Birlad (școala din), II, 43.
- Birsa, II, 61.
- Biró (David, *Evanghelia* lui), II, 71 și n. 10.
- Bisericanî (sihastrul din), I, 94.
- Bistrița (Ardeal), I, 19, 217, 230, 470. (Piaristii din), II, 197.
- Bistrița (mănăstirea moldoveană), I, 76; II, 530 și urm.
- Bistrița (mănăstirea olteană), II, 381 n. 3, 534 n. 4, 609-10. (Ștefan, egumen de), I, 516.
- Blachos (Gherasim, scriitor), I, 27.
- Blaj, II, 64, 160, 162, 167-70, 173, 177, 197, 203, 208, 218, 234, 236, 243, 245, 252, 259, 261, 271, 299, 300-1, 369, 376, 378 n. 2, 401, 412, 414-5, 417-9, 425, 468, 471. (Dipticul din), II, 225 n. 10. (Mănăstirile din), II, 69, 164-6, 192, 228 n. 5. (Școli), II, 69, 161, 164, 228, 234, 415 și n. 3. (Școala națională din), II, 204, 206. (Seminariile din), II, 162. (Tipografia din), II, 164 n. 1. (Sandu Moldoveanul, tipograf din), II, 163-4.

- Blanchard, II, 330, 528 n. 1.
- Bob (Ioan, episcop unit ardelean), II, 168-72, 183, 189, 192, 194, 206-8, 218, 228, 236, 238, 240, 243-4, 252-5. (Publicații spre lauda lui), 253. (Mențiune), 260-2. (Dicționarul lui), 298. (Mențiune), 300-1, 308-2, 396, 408, 414 și urm. (Meritele lui), 415-6. (Relațiile cu Petru Maior), 416. (Opere), 257, 416 și urm. (Mențiune), 417-8, 420, 469-70, 520.
- Bod (Petru), II, 177, 283 n. 8.
- Bogdan (Alexandrovici, Domn al Moldovei), II, 532, 534, 546, 551, 560, 564.
- Bogdan (Orbul, Domn al Moldovei), I, 94 n. 3, 279, 391, 539, 545, 547, 552-3, 556, 638 n. 1.
- Bogdan (Gheorghe, Comisul), I, 299 n. 8.
- Bogdan (Gheorghe, student), II, 43.
- Bogdan (Lupu), I, 36, 67 n. 1, 115, 226-7 și n. 3, 258, 262 și n. 4, 274, 316-7, 330-1, 336 n. 3, 346 și n. 3, 347, 349 și n. 1, 352-3, 355 și n. 5, 358, 361 și n. 4, 362, 364, 366, 368-9, 371, 375, 379.
- Bogdan (Manolachi), I, 489 n. 5; II, 25, 84-5 și n. 1. V. și Versuri pentru moartea lui.
- Boghean (Iordachi), II, 438.
- Boghici (frații, editori), II, 285, 325 și n. 4.
- Boiagi (Mihai), II, 313 și urm., 316 n. 3.
- Boian (sat), I, 242, 301, 392.
- Bojinca (Teodor), II, 265.
- Bolla (Martin, scriitor), II, 249 n. 3.
- Bologa (localitate), II, 197.
- Bolsun (Atanasie, călugăr putnean), II, 536.
- Bonfiniu, I, 82.
- Bontăș (Mihalachi), I, 299 n. 8.
- Borgia (cardinalul), II, 200.
- Borș (Dumitrachi), II, 438.
- Bosie (Ștefan), I, 549 n. 1.
- Bosnia, I, 394.
- Bota (Moise), II, 471.
- Botoșani, I, 483; II, 30, 451. (Școala din), II, 42-3 n. 4, 53, 451, 453.
- Boțulescu (Vlad, de Mălăiești, scriitor), I, 506 și urm.; II, 124.
- Boureni, I, 94.
- Brăila, I, 160, 182, 194, 324; II, 18. (Daniil, episcop de), II, 388.
- Brăiloiu (Barbu), I, 189-90, 192.
- Brăiloiu (Cornea), I, 152, 170 n. 3, 174, 184, 348, 350, 366, 376-7.
- Brăiloiu (Dosoftei), I, 189.
- Bran (Simion), II, 420 n. 1.
- Brancoviți (Gheorghe), I, 117, 168; II, 56.
- Brancoviți (Mitropolitul Sava), I, 34, 117; II, 56, 182, 292.
- Branicka (contesa), II, 32.
- Brașov, I, 19, 153, 173, 177, 179, 196-7, 203-4, 319, 340, 356; II, 21, 61, 111, 119, 122-3, 125, 134-6, 249 n. 3, 310, 322, 331-2, 353, 355, 381 n. 3, 395, 449, 474, 521, 620, 629. (Judele din), I, 39 n. 3. Popa Statie din, II, 332. Popa Ștefan, traducător, II, 272. *Cronica Șcheilor*, II, 467 și urm. (Calendare), I, 151 n. 6. (Tipărituri), II, 325.
- Brătila, I, 219.
- Breviario cronologico*, II, 129-30.
- Brezeni, II, 497.
- Brezoianu (Petrașco), I, 190, 209.
- Briant (de, Agent suedes), I, 67, 124-5.
- Briccianino (corespondent al lui Hrisanț Notara), I, 45.
- Brîncoveanu (Constantin, Domn al Țerii-Românești), I, 20, 37. (Părinții), 38. (Averea), 38 n. 3. (Rudă a lui la Roma; calendare), 42. (Mențiune), 44-5, 47 n. 1, 112-3, 122 n. 1, 128, 135-8, 151 și n. 1, 6; 155, 159-61 și n. 1, 162 și n. 7, 168 n. 3, 172-5, 177-80, 184-7, 196, 201, 206-7, 213, 220, 227-8, 232, 242, 258, 261 și n. 5, 262-3, 265 n. 3, 266, 293-4, 303, 309-11, 313-8, 320 și n. 2, 321-2 și n.

- 2, 324, 326-8, 330 și n. 3, 331, 336-7 și n. 4, 338, 341-3 n. 6, 344-5 n. 2, 346-51 și n. 5-7, 352, 354-6, 361-2, 364-5, 367 și n. 1, 368-72 și n. 3, 374-80, 395, 399, 400, 416, 418 și n. 3, 420-1, 423, 425, 430, 455, 460, 465, 475-8, 500, 526; II, 18 n. 5. (Calendare), 331. (Mențiune), 56-7, 61, 126, 157, 192, 617 n. 2, 624 și urm. (Familia), I, 396.
- Brincoveanu (Constantin, boier), I, 161, 457; II, 131.
- Brincoveanu (Dinu, fiul lui Constantin-Vodă), I, 49, 237, 356.
- Brincoveanu (Grigore), II, 30, 354, 484.
- Brincoveanu (Manolachi), II, 29 n. 10 (?), 40 n. 5, 115-6, 138, 140.
- Brincoveanu (Doamna Marica), I, 45, 191 n. 2, 208 n. 1, 210 n. 1, 211, 295, 328, 500 și n. 1. (Familia ei), 500 n. 1.
- Brincoveanu (Nicolae), II, 36, 115-6, 122, 133, 138-9, 140.
- Brincoveanu (Papa), I, 320; II, 614.
- Brincoveanu (Radu), I, 49, 186, 328, 428 și n. 7, 429.
- Brincoveanu (Safta), II, 120.
- Brincoveanu (Smaranda), II, 630.
- Brincoveanu (Stanca, fiica lui Constantin-Vodă), I, 186 n. 1, 193 n. 2, 202, 460. V. și Radu Iliș.
- Brincoveanu (Ștefan), I, 47, 49 și n. 4, 428 n. 7, 429.
- Bruckenthal (baronul de), II, 521.
- Brzeski (Nicolae, cronicar), II, 545 și urm., 552.
- Bubulios (Nicolae), I, 52.
- Bucioe, II, 577.
- Buciuiești, II, 581.
- Bucovne* și *Bucvare*. (Din 1699), I, 420. (din 1749), I, 520; II, 70. (din 1755), I, 533, 549 n. 1. (din 1771), II, 205 n. 2. (din 1779-80, mss.), I, 530; II, 412 n. 5. (din 1788), II, 205 n. 2. (din 1802, 1803, 1815), II, 412 n. 5. (a lui M. Becîcherechi), II, 70.
- Bucovina, II, 10, 98, 285. (Legi pentru), II, 447. (Cultura în), I, 536.
- Bucșanu (Preda), I, 615.
- Bucșănescu (Sandu), II, 48, 120.
- București (Școala greacă din —, la Sf. Sava, Donnața Bălașa și Măgureanu), I, 31, 43, 45, 48, 58, 455, 457; II, 40-1, 51, 343-4, 348, 363, 521, 525. (Biblioteca ei), I, 503; II, 40. (Școală Domnească de slavonă, la Sf. Sava și Sf. Gheorghe Vechiū), II, 393, 455; II, 41, 51. (Școli ale dascălor). (la Sf. Ecaterina), II, 343. (la Colța), II, 22 n. 4. (Tipografie: a Tuturor Sfinților), I, 58. (Colța), I, 514 n. 6. V. și Tipografii. (Sf. Apostoli), II, 344. (Sf. Ioan), II, 374. (Mihai-Vodă, Curtea de la), II, 17. (Sf. Nicolae din Șelari), II, 343. (Sf. Pantelimon), II, 371. (Radu-Vodă), I, 154, 185. (Sf. Troiță), I, 43 n. 3. (Călători din Brașov la), II, 17 n. 4.
- Buda, I, 302; II, 146, 172-4, 177, 211, 218-9, 223, 237 și urm., 243 și urm., 247, 264-5, 288, 307, 312, 317, 319, 327, 330-1, 380, 422, 428-9, 513, 634. (Bibliotecă), II, 210. (Calendare), II, 173 (1806), 175, 189-90, 193, 221, 318, 336, 337 (1814-6, 1818), 340 (1825). (Dicționarul din), II, 247, 320. (Tipografia Universității), II, 212.
- Budai (Aron, vicariū ardelean), II, 238, 299, 324, 334, 369.
- Budai (Ioan —, Deleanu, scriitor), I, 3. (Opere istorice), II, 263-4. (Biografia), 298 și urm. (*Descrierea Bucovinei*), 300. (Dicționare), 306. (Mențiune), 308-9, 341 n. 1, 440 n. 4, 468-9. (Poet), 477 și urm.
- Budai (Iosif, Mitropolit ardelean), II, 56.
- Budîșteni, II, 41.
- Büsching (geograf), II, 128-30, 143, 313 n. 1.

Bugeac, I, 391.
 Buhuș (Alexandru), I, 105, 107, 222-3 și n. 2, 224-5, 254, 256-7, 306, 476; II, 592 și n. 1, 594.
 Buhuș (Dumitrașco), I, 113, 347, 592 și n. 1.
 Buhuș (Gheorghe), II, 492.
 Buhuș (Ileana), I, 219.
 Buhuș (Ioan), 119 n. 3, 139 n. 2, 312, 351, 353.
 Buhuș (Lupașco și soția), I, 67 și n. 1, 252; II, 615 n. 4.
 Buhuș (Nicolae), II, 562, 592 și n. 1.
 Buhușești, I, 220-1, 254-5.
 Buicliul' (Iorga), I, 211.
 Bujoreni (Moldova), I, 476 n. 7. (Pavel), I, 318.

Bujoreni (Țara-Românească), I, 189. (Șerban), I, 186.
 Bulgaris (Evghenie), II, 20 și n. 4, 390, 436. (Tradus de Mitropolitul Veniamin), II, 403.
 Buonaccorsi (Callimachus), I, 23.
 Burchi (Ioan, copist), II, 432.
 Buri (C., Stolnic), II, 50.
 Burnaz (Postelnic), I, 359, 375.
 Bursieri, I, 455; II, 30 (pentru turcește), 51, 69, 380.
 Buzău, I, 35, 417 și n. 1; II, 36, 49, 134, 412. (Școala din), II, 41. (Episcopi). Costandie, II, 51, 343 și n. 1, 379 n. 1. V. și Mitrofan (episcop de Buzău).
 Buzești (Cronica lor), II, 606-8, 618.

C

Cacavela (Gherasim), I, 45 n. 1.
 Cacavela (Ieremia), I, 35-6, 274, 304, 360, 397, 428, 433 n. 1, 437.
 Cahul, II, 119, 122.
 Caian (cei doi Dimitrie, canonici din Blaj) II, 236, 253 n. 5, 254 și n. 3.
 Calaili (Ahmed, Mare-Vizir), I, 354, 373, 377.
 Călătorii în «Europa», I, 14.
 Căldărușani, I, 537 n. 10; II, 395, 620 n. 2.
 Calfoglu (Alexandru), II, 102-3.
 Caliani (Silvestru), II, 69.
 Caliarhi (Postelnic), II, 47.
 Caligrafie (Viena, 1792), II, 327.
 Călimănești, I, 224.
 Calonari (Natanail), I, 449 n. 2.
 Caludis (Arsenie), I, 31.
 Călugăreni, II, 344.
 Călușu, II, 381.
 Calimah (Alexandru, Domn al Moldovei), II, 16, 42, 449.
 Calimah (Mitropolitul Gavriil), I, 495, 533, 535 și n. 1, 549 n. 1; II, 24, 26, 28 n. 1, 382, 384, 392, 447. («Nepoții» săi), II, 382.
 Calimah (Grigore, Domn al Mol-

dovei), I, 467, 482, 488, 497; II, 16.
 Calimah (Ioan Teodor, Domn al Moldovei), I, 451 și n. 6, 7; 465, 467, 482, 488, 490, 492, 495, 499, 533.
 Calimah (Doamna Ralița), I, 497.
 Calimah (Scarlat, Domn al principatelor), II, 38 n. 10, 46, 52 n. 3, 77, 340, 402-3, 449 și urm., 497, 517. (Fiul său Alexandru), II, 46. (Codul său), II, 46, 51, 452 și urm.
 Calimah (Teodor), I, 495.
 Camenița, I, 100, 102, 151, 158, 220 n. 1, 225, 239, 253, 272, 581.
 Campe (*Descoperirea Americii*; traducere românească), II, 438, 528 n. 1.
 Cananău (Scarlat, student), II, 43.
 Canela (profesor grec), II, 525.
 «Canița» (în Banat), II, 343.
Canoanele Sf. Spiridon (1750), I, 531.
 Cantacuzini (familia munteană), I, 146, 167 n. 1, 176, 181, 186-7, 211, 232, 393; II, 78, 124.
 Cantacuzino (Andronic și fiii), I, 613 și urm.; II, 127.

- Cantacuzino (Constantin Postelnicul), I, 342. (Biblioteca lui), 103, 158, 222, 319; II, 127, 624.
- Cantacuzino (Constantin Stolnicul), I, 16, 34, 35 n. 2 (ajută la traduceri religioase), 45, 47 n. 1, 50-1, 146, 157. (Biografia), 157 și urm. (Studii în Apus), 157-62. (Judecat de contemporani), 162-3. (Scrieri), 163. (Biblioteca lui), 163 n. 5, 177-80. (Familia), 179 n. 1. (Mențiune), 186, n. 2, 187 și n. 4. (*Istoria Țerii-Românești*), 208 și urm. (Mențiune), 209, 276, 293, 311-2, 320-1, 327, 352, 356, 358, 360, 371, 374-5, 378-9, 396. (La Padova), 403. (Scrierea-i italiană), 405. (Mențiune), 502. (Genealogia sa), II, 124 și n. 2, 125. (Note ale lui), 126. (Acte de la el), 127. (Mențiune), 130, 157 n. 4, 180, 344, 346-7, 412, 595, 614, 616.
- Cantacuzino (Constantin, fiul lui Ștefan-Vodă), I, 506 și urm.; II, 66.
- Cantacuzino (Constantin, fiul lui Matei Banul), II, 123.
- Cantacuzino (Drăghici), I, 252 n. 4; II, 127.
- Cantacuzino (Elina Postelniceasa), I, 158-9 n. 3; II, 127 n. 1, 617 și n. 2.
- Cantacuzino (Iancu, Măgureanu), I, 116, 119.
- Cantacuzino (Iordachi, fiul lui Constantin Postelnicul), I, 35 și n. 4, 157 n. 2, 188, 396; II, 628.
- Cantacuzino (Iordachi Banul, fiul lui Șerban), I, 34, 100 n. 1, 153, 176, 190 (și o soră), 191, 203, 207, 217; II, 94, 627, 629-30 și n. 4, 634. (Dascălul său), I, 157 n. 3.
- Cantacuzino (Doamna Maria, a lui Șerban), I, 132, 310-11, 320, 340 (și fetele ei); II, 627-9.
- Cantacuzino (Matei, fiul lui Constantin Postelnicul), I, 157 n. 2, 162; II, 623.
- Cantacuzino (Matei Banul; și fiii), I, 491; II, 117,
- Cantacuzino (Mihai, Șaitanoglu), I, 25-6.
- Cantacuzino (Mihai Spătarul), I, 157 n. 2, 161, 209, 344 și n. 1, 348, 350, 358, 360, 371, 374, 396.
- Cantacuzino (Mihai Banul), I, 156, 158-9 n. 2, 162, 170, 177-8, 183, 186, 188-9, 501, 504, 540; II, 109. (Biografia), 117 și urm. (Familia), 123; cf. 179 n. 1. (Condiția de corespondență), 123-4. (Genealogia Cantacuzinilor), 124. (Data redacției), 127. (Descrierea Țerii-Românești), 128 și urm. (Manuscriptul român), 130-1. (Frații săi), 127. (Mențiune), 133-4, 225.
- Cantacuzino (Doamna Păuna), I, 181 și n. 2, 184, 187 și n. 4, 188, 295 n. 6, 329.
- Cantacuzino (Pîrvu, fratele lui Mihai Banul), II, 109, 119-20, 124, 128, 134.
- Cantacuzino (Pîrvu, nepotul lui Șerban-Vodă), I, 257.
- Cantacuzino (Pîrvuleț, nepotul lui Mihai Banul), II, 123.
- Cantacuzino (Radu, fiul lui Constantin Stolnicul), I, 161 n. 1, 169-70, 178, 181, 358.
- Cantacuzino (Radu, fiul lui Ștefan-Vodă), I, 124 n. 2, 170 n. 1, 187 n. 4, 506 și urm.; II, 66.
- Cantacuzino (Radu, fiul lui Matei Banul; și fiii), II, 117, 119, 123.
- Cantacuzino (Șerban-Vodă), I, 20, 33-5, 150, 155, 159, 172, 175-7, 179 n. 1 (și soțiile lui), 201, 205, 224, 226, 257-8, 262, 299, 300, 306-9, 320 și n. 1, 321, 330, 341-2, 380 și n. 5, 390, 394, 415, 417 n. 1, 441, 460, 474, 526; II, 56, 126-7 n. 1, 616 și urm., 619, 621 n. 1, 622-5, 627, 634, 636.
- Cantacuzino (Șerban, fiul lui Drăghici), I, 35, 49 n. 4, 161, 358; II, 628.

- Cantacuzino (Smărăndița), I, 170 n. 1.
- Cantacuzino (Ștefan-Vodă), I, 41 n. 4, 57, 152, 161, 171 n. 1, 178-9 și n. 3, 182-3, 186, 188, 191 n. 3, 196, 209-10 și n. 2, 211 n. 4, 328-9, 355, 358, 370, 372, 377-80, 383, 425, 478, 500, 629.
- Cantacuzino (Toma), I, 178, 182, 185, 192, 323 și n. 1, 324-5 și n. 3, 349 n. 1, 354, 367 și n. 1, 369-74, 376, 632.
- Cantacuzini din Moldova, I, 63-4, 253, 265 n. 3.
- Cantacuzino (Constantin Păharnicul), I, 117 n. 3.
- Cantacuzini moldoveni.
- Cantacuzino (Dimitrașco, Domn al Moldovei), I, 98, 100, 103-4, 110, 134, 222-3, 254, 256 și n. 3, 257, 272, 299, 306-7, 312, 392-4, 407, 472, 474; II, 570-1, 585, 594, 615. (Tatăl: Mihai), I, 393.
- Cantacuzino (Ilie), I, 119-20, 127, 238, 262-3, 346-7, 349, 352, 355, 358, 398, 476-7.
- Cantacuzino (alt Ilie), I, 492 n. 7, 496 n. 1.
- Cantacuzino (Ioan, mort în 1692), II, 483 n. 2.
- Cantacuzino (Ioan, Deleanul; fiul lui Iordachi, Vistier, Logofăt), I, 492-3; II, 24-5, 78, 84-5. (Alții cu acest nume), I, 492-3 n. 1.
- Cantacuzino (Ioniță; Pășcanul; cronicar), I, 245 n. 5, 269 n. 2, 271 n. 2, 481 n. 1, 482, 491 și urm. (Cronica lui), 493-6. (Mențiune), 499, 536; II, 11, 85, 117.
- Cantacuzino (Iordachi I-iu), I, 236-7, 244-5, 252; II, 575 și urm., 616.
- Cantacuzino (Iordachi Deleanul, fiul precedentului), I, 236-7, 448, 491-27. (Soția lui, Elena), I, 243, 491 n. 5.
- Cantacuzino (Iordachi din 1766), I, 272.
- Canta (Maria, mama lui Veniamin Costachi), II, 399.
- Cantacuzino (Marieta), II, 48.
- Canta (Matei), I, 493 n. 3.
- Cantacuzino (Toderașco), I, 107, 492.
- Cantacuzino (Teodor), I, 491.
- Cantacuzino (Toma), I, 252, 575 și urm., 580-1.
- Cantacuzino (Vasilașco), I, 336 n. 4.
- Cantemir (Antioh, Domn al Moldovei), I, 36-7, 45, 113, 115, 137, 175, 186, 227-8, 233, 237-8 și n. 2, 260-3, 274, 300, 302, 321, 329, 336-9, 342, 344 n. 2, 345 și n. 6, 346, 349, 352-6, 361, 364, 366, 368 n. 4-5, 369, 371-2, 374-9, 398, 473 n. 2, 475 și n. 3, 477, 496 n. 4; II, 633. (Fiii săi), I, 37, 486. (Fiul Ioan), I, 37.
- Cantemir (Antioh, poetul), I, 295, 381 și n. 5, 402, 428.
- Cantemir (Casandra, Doamna lui Dimitrie), I, 128 n. 3, 239, 300-1, 320, 340-1.
- Cantemir (Constantin-Voda), I, 35-6, 63-4, 98-101, 104-5, 110-1, 115, 126, 173, 225 și n. 4, 226, 237, 247, 250, 255, 257-9, 272, 292 și urm., 297 și urm., 303, 327, 367; II, 595, 597, 621 n. 1, 630, 633. (Nașa lui), I, 298 n. 3 și urm., 374, 392-3, 474-5.
- Cantemir (beizadea Constantin), I, 486 și n. 2.
- Cantemir (Dimitrie-Vodă), I, 3, 16. (Educația), 35. (*Divanul*), 35-6. (Cultura greacă), 37. (Mențiune), 38-9. (*Istoria ieroglifică*), 114-5. (Mențiune), 66, 80, 124-7, 166, 185, 192, 225 n. 4, 233, 238-41 și n. 2, 242, 259, 262, 264, 273 și urm. (Opere de filosofie), 273-4. (*Divanul*), 274-5. (*Istoria imperiului otoman*), 275-6. (*Descrierea Moldovei*), 276. (Planul Istoriei Românilor), 276. (Ideile din această operă), 276 și urm. (*Data Hronicului*), 287. (Traducere și revizie), 291. (Mss., ediții), 291 n. 2. (*Viața lui C. Cantemir*), 292 și urm. (*Viața lui D. Cantemir*), 294-5. (*Istoria Can-*

tacuzinilor), 295 și urm. (Valoarea istorică), 297 și urm. (Dimitrie la Iași), 300. (Primește pe Șerban Cantacuzino), 300-1. (La Constantinopol), 302. (Prietenii aici), 302-3. (La Soroca), 304. (Moartea tatălui lui), 304. (Viața acestuia), 304 și urm. (Omorul Costinilor), 311 și urm. (*Istoria Cantacuzinilor*), 319 și urm. (Utilizarea lui del Chiaro), 320. (Trădarea), 321-3. (*Istoria ieroglifică: Domn întâia oară*), 329 și urm. (Mazil. Prietenii turci), 333-5. (Studii musicale), 334. (In Ungaria), 338-9. (La Constantinopol), 339-40. (Căsătorie), 339-41. (La Constantinopol), 341. (Lupte pentru tron), 343 și urm. (Racovița Domn), 355. (Capucehaie al lui Antioh), I, 355. (Fabula), 356 și urm. (Prigonit de adversari), 366-7. (Biografia lui C. Cantemir), 367 și urm. (Povestește evenimentele de la 1693 la 1700), 368-9. (Negocieri și împăcare la 1703), 369 și urm. (Închis), 370-1. (Comparație cu Greceanu), 371-2. (Trădat de Antioh), 372-3. (Toma Cantacuzino stăruie pentru pace), 374. (Toma povestește intriga de la 1703), 374 și urm. (Nouă negocieri cu Brincoveanu), 376 și urm. (Rolul lui Alexandru Exaporitul), 379-80. (Pace), 380. (Data scrierii), 380-1. (Mss. și ediție), 381 n. 1. (*Ist. imperiului otoman*), 381 și urm. (Data), 381-3. (Comparație cu *Descrierea*), 384. (Viața la moșie a autorului), 385. (Izvoare), 386-7. (Valoarea actuală), 388. (Împărțirea), 388-9. (Cauzele decăderii otomane), 389. (Izvoare creștine mai nouă), 389-90. (Locul dat istoriei Românilor), 390 și urm. (Viața lui C. Cantemir), 394 și urm. (Despre Brincoveanu), 395-7. (Comparat cu *Viața lui C. Cantemir*), 397-8. (Numit Domn la 1710), 398 și urm.

(Ediții), 401 n. 2. (*Divanul*), 402. (*Hronicul*), 402 n. 7. (*De statu politico*), 403. (*Descrierea Moldovei*), 403 și urm. (Data), 405-6. (Izvoare), 406. (*Plan*), 406-7. (*Istoria Mohamedanilor*), 402. (*Coranul*), 402 și n. 5. (*Explicarea Catechismului*), 402 n. 5. (*Călătoria la Caspica*), 412-3. (*Genealogia*), 412. (*Harta zidului Caucasului*), 413 n. 2. (Discursuri), 428. (Mențiune), 477-8. (*Descrierea*), 503. (Mențiune), II, 8, 81. (*Ist. imp. ot.*), 81. (Mențiune), 82. (*Evenim. Cantac.*), 127. (*Descr., Hronic, Ist. imp. ot., Cantacuzini, Divanul, Musica*), 180. (Mențiune), 224 n. 6. (*Ist. imp. otom., Viața lui C. Cantemir, Descrierea*), 225. (Mențiune), 231-2. (*Descrierea*), 248. (Mențiune), 330 n. 2. (*Cantacuzinii*), 432-3. (*Descrierea*), 439. (Mențiune), 595-6, 632-3. (Mama lui), I, 297-8.

Cantemir (Safta Domnița), I, 315-6, 352.

Cantemir (Șerban beizadea), I, 428.

Cantemir (Smaranda Domnița), I, 288.

Cantemir (Teodor), I, 298.

Cantemir (Sultan tatar), I, 270.

Canterbury (William de), I, 58 și n. 1, 144.

Capasuli (Samuil), I, 38 n. 1.

Capete de poruncă (1775), I, 523.

Căpușul-de-Cîmpie, II, 234.

Caracaș (Constantin dr.), II, 36, 45 n. 3. (Tipografia sa), II, 377 n. 4, 449 n. 3.

Caracaș (Dimitrie dr.), II, 45.

Caragea (Ioan Gheorghe-Vodă), II, 46, 49, 346, 354, 359, 364-7, 521, 523-4. (*Condița sa*), II, 449.

Caragea (Nicolae-Vodă), II, 16, 27, 29, 33-4, 45; II, 21, 137-8, 152.

Caragea (Ralu, Domnița), II, 47, 50.

Caragea (Scarlat, capucehaie), I, 360, 364, 376, 379.

- Cara Gheorghe, II, 147.
 Caramanliul (Dumitrachi), I, 373.
 Cara-Mustafă (Mare-Vizir), I, 473.
 Caransebeș, II, 71 n. 10, 146, 426, 429.
 Carantinorul (Dimitrie, clericunit), II, 254.
 Carazin (Nazarie), II, 118-9, 121, 134.
 Carcalechi (Zaharia), II, 318-9 și n. 5, 331 și urm., 337-8, 440-1, 450, 500, 524, 527. (Apelul din 1825), II, 340-1. (Înștiințarea pentru *Biblioteca românească*), II, 338-9. (Ziarul), II, 338.
 Cariofil (Ioan), I, 33 și n. 2, 49-50 și n. 2, 50, 163, 459; II, 376.
 Carlovăț, I, 121, 193 n. 2, 518 n. 4; II, 61, 67, 170-1, 299, 369. (Patriarhi de), I, 507; II, 169.
 Carol al XII-lea, I, 125, 133, 135, 138-41, 148, 152, 182, 188, 212, 286, 321, 384 n. 10, 399-400, 469, 477-8, 505; II, 636 n. 1.
 Carra (scriitor frances), II, 20, 437, 452.
 Carra (Toma, legist), II, 447-8.
Curte de pravilă (criminală; 1807), II, 300.
Curte de rugăciuni (1809), II, 403.
Curte folositoare de suflet (ediția 1794, 1799, 1800), II, 375 și n. 1, 395. (ed. din 1819), 375 n. 1, 394.
 Cărți oprite, II, 36. V. și Ardeal (cărți religioase tipărite în).
 Cașin, I, 216, 478 n. 6.
 Cassarati (Agent la Viena), II, 29.
 Castoria, II, 366.
 Castriotul (boier muntean), I, 48, 322-4 și n. 1, 325-7.
Cătănie (cîntece de), II, 467.
 Catargiu (Apostol), II, 584.
 Catargiu (Costin), I, 483.
 Catargiu (Ianachi Banul), II, 610-1 și n. 1.
 Catargiu (Ilie), I, 122, 124, 132, 238, 264, 398.
 Catargiu (alt Ilie), II, 25.
 Catargiu (Ștefan), II, 495.
Catavasieri (1742), I, 514. (1753), I, 521. (1768-9), I, 523. (1778), II, 382. (1781), 523. (1784), 372. (1793), 373.
Catechism (din Sîmbăta-Mare, 1726), II, 70. (cu litere latine, 1780), II, 203, 205 n. 7, 282 n. 2. (romîno-german, 1784), II, 205 n. 5, 327. (neunit din 1789), II, 324. (din 1804), II, 327. (cel Mare, 1815), II, 417. (din 1818, II, 404. (unit c. 1800-5), II, 172, 174.
Catena Psalmilor (ms., 1748), I, 530.
 Cătlăbuga, II, 546.
 Cavala, I, 352, 365.
 Cavalioti (Teodor), II, 297 n. 3, 310.
 Cavsocalitivul (Neofit), I, 523 n. 7; II, 40 n. 4.
 Cazaci, I, 88, 100, 216, 240-1, 244, 271, 279, 351 n. 6, 474, 534; II, 147, 225, 556, 571, 579. (Presupușii—din secolul al XV-lea), II, 565 și n. 4.
 Cazacul (Petru Lăpușneanu, zis), I, 21; II, 559.
Cazanii (din 1747), I, 519. (din 1768), I, 523. (din 1781), II, 373. (din 1784), II, 373. V. și Miniati și Filaret al II-lea.
 Cealic-Ahmed-Aga, I, 353.
Ceaslov. (1715), I, 420, 422. (1731), I, 513. (1745; Rădăuți), I, 514. (1745; Rîmnic), I, 519. (slavon, 1750), I, 514. (moldovenesc; 1749-50), I, 549 n. 1. (1763), I, 549 n. 1. (1776), II, 370. (1777), I, 523. (1779), I, 525. (1781), II, 372. (1784), I, 523. (1813; grecesc), II, 51. (1817), II, 404. (din Sibii), II, 325.
 Ceaureștii, I, 217 n. 2, 247 n. 2, 338 n. 2.
 Ceaurul (Dumitrașco), I, 175, 338; II, 595.
 Ceaurul (Vasile), I, 217 și n. 1, 229-30, 478.
 Cehan (C. Hagi Gheorghiu), II, 22. V. și Racoviță (Cehan).
 Cehrin, I, 117 n. 3, 159, 254.
 Cepariul (Ivașco), II, 615.
 Ceplenita, I, 67.
 Ceraș (localitate), II, 34.

- Cerchez (Aga), I, 112, 137.
 Cerchez (Mehmed-Aga), I, 333, 337.
 Cerchez (Constantin), II, 99, 405.
 Cerchez (Ștefan, Comis), I, 315, 333.
Cereasca floare, I, 533.
 Ceremonii (în principate), I, 498.
 Cernat (căpitan), I, 337.
 Cernăuți, I, 536; II, 10, 88, 498.
 Cerneți, I, 151 n. 1, 153, 173-4.
 Cernica, II, 344-5, 381 n. 3.
 Cesarea (Procopie de—a lui Filip), I, 497.
 Cetatea-Albă, I, 271, 384, 546.
 Cetățuia, I, 102, 229 n. 5, 301 și n. 6, 476. (Tipografia din), I, 32.
 Chalkokondylas, II, 625.
 Chesarie (episcop de Rîmnic), I, 446 n. 6, 449, 522 și urm. (Discurs), 525. (Istoria războiului din 1769-74), 525. (Împărțirea Istoriei Românilor), 526. (Mențiune), II, 45 n. 4, 145, 292, 335, 342, 369, 376, 384.
 Chiaro (del), I, 41 și n. 4, 57, 162 n. 7, 422, 429; II, 187.
 Chiev, I, 240 și n. 2, 241, 321, 535, 537 n. 4; II, 163, 272, 274, 390. (Calendare de), II, 332.
 Chigheci (căpitan), II, 595 n. 1.
 Chilia, I, 91, 129 n. 3, 384; II, 534, 546-7.
 Chimenitul (Sevastos), I, 34, 44, 48, 529.
 Chios, I, 372, 379.
 Chiparisa (Nicolae; cronicar), I, 214-8, 470.
 Chiprovaci, I, 460 n. 9.
Chiriadromion (din Bălgrad), I, 420. (din 1732), I, 513. (din 1800), II, 376. (din 1811), 394, 396 și n. 4.
 Chirica (Ienachi), II, 109.
 Cf. Chiril (Dicționarul), I, 56, 144.
 Chișinău (școală), II, 43. (Gramatică romîno-rusă din), II, 276.
 Chiuprului, I, 302, 345, 389, 399.
 Christopulos (Atanasie, poet), II, 38, 491.
 Ciceagov (amiral), II, 515.
 Cigmău, II, 299.
 Cîmpeni (popa Nicolae din, scriitor), II, 410 și n. 1.
 Cîmpii lui Dragoș, I, 94.
 Cîmpina, II, 18.
 Cîmpineanu (Constantin), II, 41.
 Cîmpineanu (Pantazi), II, 116, 122.
 Cîmpineanu (Scarlat), II, 18, 41.
 Cîmpulung (muntean), I, 188, 209, 300, 304. (Melhisedec, egumen de), I, 435. (Daniil de, scriitor), I, 434-5. V. și Daniil (Mitropolit muntean).
 Cîmpulung (Moldova), I, 222.
 Cîndescu (Ilinca), I, 202.
Cîntări (cele nouă—din Psaltire), II, 404.
Cîntece populare istorice, II, 460-1, 483.
 Ciocîrlan (Vornic), I, 349.
 Ciocoi (partea lor în literatura populară), I, 7-8.
 Ciocotici (Ghergheli de; scriitor), II, 265-7, 339.
 Ciohoranul (Alex.), II, 437 n. 3.
 Ciomîrtan (Sava), I, 66.
 Cioranul (Ștefan), I, 206.
 Cîrjălii, II, 358.
 Ciubăr-Vodă, I, 560-1.
 Ciuhru, II, 544.
 Cladova, I, 151-2, 174.
 Clémaron (profesor), II, 38.
 Cleobul (Gheorghe, și metoda lăncasteriană), II, 48, 362.
 Climent (episcop de Rîmnic), I, 519-20; II, 156, 410.
 Clinceanu (tipograf bucureștean), II, 378 n. 1, 449 n. 3.
 Cluj, II, 197, 206, 209, 223, 234, 259, 262, 297-8, 419, 474, 521. (Școli), II, 114, 259, 415 și n. 5, 471. (Seminariu), II, 68.
 Cneajna (Domnița, fata lui Ștefan-cel-Mare), II, 545.
 Cocorescu (C.), II, 109-10.
 Cocorescu (Matei), I, 419.
 Cocorești, I, 158-9, 258.
 Cogilnic, I, 481 și n. 3.
 Cojești, II, 487, 489.
 Colceag (Dimitrie), II, 110-1.

- Colincăuți, II, 405.
 Columb (Zaharia), II, 330.
 Comana, II, 119.
 Comenius, II, 315.
 Comnenul (Alexie, și *Panoplia dogmatică*), I, 47 și n. 3.
 Comnen (Atanasie — Ipsilanti). V. Ipsilanti.
 Comnen (Dionisie, patriarh de Constantinopol), I, 45 n. 1.
 Connen (Ioan Papa; în călugărie Ieroteiū de Silistra), I, 33, 44, 50-1, 54, 58-1, 163, 406.
 Connen (Nicolae Papadopulo), I, 45, 163; II, 404.
 Conachi (familia), II, 495 și urm.
 Conachi (Costachi), I, 3, 352; II, 3, 339. (*Matilda*, traducere), 439. (Mențiune), 440. (Legist), 449. (Mențiune), 468. (Dicționariu ingineresc), 496. (Familia și viața), 495 și urm. (Poesii), 499 și urm. (Traduceri), 500. (Scrisori), 500 și urm.
 Conachi (Manolachi), II, 496-7.
 Conachi (Mărioara), II, 497.
 Condiș, II, 637-8.
 Conducere pentru învățătorii școlilor normale, II, 328.
 Conduratu (Clucerul Ștefan), II, 352, 445.
 Constantin (Ciobanul, boier moldovean), I, 256, 308, 472.
 Constantin (Clucerul). V. art. precedent.
 Constantin (protopopul; lasinodul din Florența), II, 534.
 Constantin (dr.), II, 45.
 Constantin (Gheorghe; și Dicționariul său), I, 444.
 Constantinopol, I, 64-5, 82, 93, 114, 201. (Școala din), II, 25 n. 2, 53 n. 2. (Patriarhi). Atanasie, I, 47, 194. Calinic, I, 335. Dionisie Seroglanul, I, 304. Gavriil, I, 47. Iacov, I, 304. Paisie, I, 419 n. 7. Partenie, I, 445.
 Consul, I, 14; II, 12-3.
 Conțescu (căpitanul), I, 217, 478.
 Contu (Polizoi), II, 32, 50, 326 n. 5, 433.
 Copoș (Iași), I, 120,
 Corbea (David), I, 41, 321, 436-7; II, 634.
 Corbea (Ioan), I, 321.
 Corbea (Sebastian), I, 436-7.
 Corbea (Teodor, scriitor), I, 436-7, 504; II, 257, 634.
 Corbeanu (Dumitrașco), I, 343; II, 625 n. 4, 631.
 Corbeanu (Mihai), I, 343.
 Corbeanu (Vintilă), I, 317; II, 614, 617 n. 2.
 Corbi, II, 342.
 Corèa (dr.), I, 328.
Correspondența dintre un Moldovean și un Muntean, II, 345, 347, 361-2.
 Coridaleu (Teofil), I, 50.
 Cornaro (Anton, scriitor), I, 45.
 Corneli (canonic), II, 172-3, 175-6, 209, 211-3, 215-6, 243 și n. 1, 2, 245 n. 1, 263 n. 1, 281 n. 2, 285, 309 n. 1, 315-6 și n. 3, 316-7 și n. 1, 338, 418.
 Cornescu (Vistier), II, 140.
 Cornides (învățat ungar), II, 202, 225.
 Cornu-lui-Sas, II, 577.
 Corvini, I, 168.
 Costa (Ștefan), II, 203.
 Costăchești, I, 257, 314-6, 491 n. 2; II, 399 n. 6.
 Costachi (Constantin, fiul lui Gavriliță), I, 398. (alt Constantin), II, 399.
 Costachi (Gavriliță), I, 306, 308, 399. (Fiii lui), I, 347, 476 n. 7; II, 399.
 Costachi (Grigore), II, 399.
 Costachi (Iordachi), I, 242-3, 267; II, 399, 464. (Alt Iordachi, 1766), 453 n. 3.
 Costachi (Lupu), I, 124, 127, 129, 137, 227, 229, 234 și n. 4, 5; 235 n. 1, 240, 242 și n. 5, 263, 293-4, 318, 326-7, 347, 351, 398; II, 399.
 Costachi (Șerban, Negel), II, 90, 339, 406, 498.
 Costachi (Vasile), I, 314-5, 318, 349, și n. 1, 358, 361-2 și n. 5, 476 n. 7.
 Costachi (Mitropolitul Veniamin),

- I, 13, 291 și n. 2; II, 301, 339, 369, 379, 395-6 și n. 4, 398 și urm. (*Ist. scripturii V. Testament*), II, 406. (*Funia întreită*), 406. (*Liturgică*), 407. (Testamentul său), 408. (Mențiune), 432 și n. 3, 433, 449, 496, 498, 512, 518.
- Costea (Ioan, profesor), II, 520.
- Costini, I, 166 n. 1, 297, 313-4, 337.
- Costin (Postelnicul), I, 22; II, 557 n. 4, 573 și urm.
- Costin (Ioniță), I, 23, 63-4, 110, 312, 336 n. 4, 349 și n. 5. (Descendența sa), I, 64.
- Costin (Miron), I, 22-3, 62, 64 și n. 6, 66 n. 1, 77, 80-1, 94-5 și urm., 99. (*Istoria sa*), 164. (Informația), 165. (*Predosloria*), 164, 169, 223-4 și n. 6, 225-6, 237, 249 și n. 2, 253 și n. 3, 254, 258, 270-2, 276, 282-3 și n. 4, 288, 300-1, 311 și urm., 496 și n. 2, 502-3, 570; II, 80, 82 n. 1, 224 și n. 6, 385. (Poet), 483. (Mențiune), 548 n. 5. (Începuturile Moldovei la el și la Ureche), 550, 557 n. 4. (Prefața scurtă a cronicii lui), 572. Izvoare), 572 și urm. (Partea personală a scrierii), 580. (Data redactării), 583 n. 2. (*Predoslovia*), 583 și urm. (Opusculul polon în prosă), 585 și urm. (Izvoare), 586. (Prima idee a originii romane), 586 n. 1. (Izvoare) 587, 589, 591. (Poemapolonă), 588 și urm. (Cartea pentru descălecat), 591 și urm. (Data), 591 n. 1. (Mențiune), 593-4, 596, 598-9. (Și *Istoria Crăiei Ungurești*), 601 n. 4. (Mențiune), 617. (Soția lui, Ileana), I, 62-3.
- Costin (Nicolae), I, 3, 23-4. (*Ceasornicul Domnilor*), 23. (Viața), 62 și urm., 65-6. (*Ceasornicul*), 68 și urm. (*Cronica*), 78 și urm. (Izvoare), 79. (Cronografele), 83 și urm. (Greșeli în istoria universală), 86-7. (Izvoare), 87, 96. (Adausuri), 90. (Amintiri), 93-5. (Data redactării), 94-5. (Cronica de la 1661), 98-9. (Izvoare), 99 și urm. (Analiza acestei părți), 99 și urm., (Mențiune), 129 n. 3. (Msse, titlu), 131 și n. 3. (Mențiune), 132, 134, 139, 143. (*Predoslovia*), 165. (Mențiune), 210 n. 3, 212, 220-2, 249, 253, 255, 259-61, 269-70, 276, 281-3 și n. 4, 300, 303-5, 312, 316, 336 n. 4, 342, 347 și n. 1, 348, 355, 392, 406, 459, 472, 474-6, 491 n. 2, 496, 502 și n. 3, 539; II, 79-82 n. 1, 106, 167, 179-80, 187, 202, 224 și n. 6, 231, 248, 344, 385, 454 și urm., 598, 602, 625-6. (Soția sa, Elena), I, 102, 106, 132, 243, 316.
- Costin (Petrașco, fratele precedentului), I, 23, 64-5, 303, 312, 315-6.
- Costin (Velicico), I, 63, 66, 104, 226, 302-3, 312, 314-8, 475-6 n. 5.
- Costin (Toma, scriitor de peste munți), II, 264.
- Cotnari, I, 94, 107 n. 1, 307, 407.
- Coțofănești, I, 40.
- Cotore (Gherontie), II, 69, 71 și n. 9, 163, 178, 409, 414-5.
- Cotroceni, I, 43 n. 3.
- Cottin (Doamna), II, 439.
- Covaci (Meletie, vicariu de Oradea-Mare), II, 418.
- Coxe (călător), II, 442.
- Cozia, I, 203-4.
- Cozma (Mitropolit muntean), I, 426 (?), 515, 521-2; II, 141, 370 și n. 8, 371 și n. 1, 373.
- Cozlov, II, 556.
- Crăciuna, II, 546, 565.
- Craiova, I, 153, 516; II, 23, 51, 134, 146-8 n. 1, 358, 370. (Școală), II, 41. (latină), I, 517. (Ioan Crăciun din), II, 339.
- Creta, I, 158, 520 n. 4. (Nectarie de; scriitor), I, 32.
- Crețulescu (Iordachi), I, 195.
- Crețulescu (Matei), I, 49 n. 4.
- Crețulescu (Radu), II, 615, 624 n. 1.
- Crețulești (familia), I, 64.
- Crimeia, I, 241 și n. 2, 369.

Crișan (Șt., scriitor ardelean), II, 297, 307.
 Cristari (dr. Mihaï), II, 47, 50.
 Cristești, I, 132.
Critil și Andronius, II, 433.
 Croați, I, 44; II, 561.
 Cromer, I, 65, 91, 166.
Cronica celor două principate, II, 79.
Cronica de la Cluj, I, 221 n. 5.
Cronica munteană până la 1731, I, 500-1.
Cronica lui Sava, I, 280.
Cronica Slovenilor, I, 117.
Cronografe, I, 83 și urm., 89, 537 n. 10; II, 130.
Cronologia critică a Cantacuzinilor, II, 106, 129-30.
Cronologia tabelară, I, 168 n. 3; II, 106, 126-7.
 Cropotov (brigadir rus), I, 322.
 Crupenschi, I, 475 n. 1, 476.

Crusius (Martin), I, 25.
 Csáky (Ladislaŭ), II, 628 și n. 2.
 Cuha, II, 590.
 Cunițchi (P., profesor), II, 402.
 Curopalatul (Hrisoverghi), II, 53 n. 3.
 Curt Mehmed (guvernator al Iașilor), I, 128.
 Curtea-de-Argeș, II, 67.
 Curuți, I, 41; II, 633.
 Cuțovlahi, I, 166-7; II, 226, 252, 588.
 Cutuzov (general rus), II, 359, 484.
 Cuza (Ianachi), I, 489 n. 5; II, 84-5 și n. 1, 109, 638 n. 1.
 Cuza (Miron), I, 64.
 Cuza (Spătarul), I, 230, 348 și n. 5, 478.
 Cuza (Varlaam), II, 493.
 Cuzanu (Anania), II, 449-50.

D

Dabija (Istrati-Vodă), I, 31, 100-2 și n. 1, 217 n. 2, 222 n. 2, 250, 252, 299, 392, 394, 471 n. 5; II, 575, 590, 593. (Familia lui), I, 124 n. 3.
 Dabija (Păharnicul), I, 124 n. 3.
 Daghestan, I, 412.
 Daltaban-Pașa (Mare-Vizir), I, 225, 304, 333-4, 336 n. 3, 345-6, 349, 352, 374-6, 392.
 Damad-Hasan-Pașa (Mare-Vizir), I, 372, 377.
 Damaschin (episcop de Buzău și Rîmnic), I, 418, 435, 516, 518 n. 4, 519, 526; II, 158, 292, 328 n. 3, 410.
Damaschin (Mina lui), II, 459 n. 1.
 Damian (Mitropolit moldovean), II, 535.
 Damian (Paladie, bursier), I, 42.
 Dămian (Vasile, cronicar), I, 62, 77, 95, 100, 104; II, 596 și urm.
 Dan (Ienachi, Căminar), II, 339.
 Daniil (Mitropolit muntean), I, 435.
 Danovići (Petru, scriitor), I, 84 și n. 2, 85 și n. 1, 4; 86.

Danzig, I, 107.
 Daponte (C.), I, 59, 262, 433. (Biografia), 445-6. (Opere), 446-7. (Mențiune), 448, 452 n. 1. (Opere istorice), 458-61. (Mențiune), 520, 524-5; II, 47 n. 2.
 Darabant (Ignatie, episcop de Oradea-Mare), II, 169 și n. 7, 170, 172, 175-6, 193-4, 208-10, 213, 237, 285, 413, 415, 418-9.
 Darie (Iordachi), II, 437.
 Darvari (Dimitrie N.), II, 339-40, 345. (Gh. și C.), 266 și n. 1.
 Dascăli (1779-81), II, 23 n. 3. A. Alexandru, I, 434. Damaschin, I, 321-2. Grigore (din Buzău), I, 84 și n. 3. Ilarion (de psaltire), I, 537. Petrașcu (diac moldovean), I, 36. Dascăli greci, II, 39.
Datoriile supușilor (1813), II, 328.
 David (Mitropolit al Moldovei), II, 537 n. 2, 539, 552.
 Davidel (pretendent), I, 338-9.
 Deal (mănăstire), I, 28, 154, 457; II, 379, 602.

- Décaméron*, II, 441.
 Dediul (Medelnicerul), I, 352, 361, 377, 379.
 Dediul (Spătarul), I, 399, 474.
 Dehaut (Carol, fabricant), II, 38 și n. 6.
 Dej-Ocna, II, 414.
 Del Monte (călugăr), I, 162.
 Depasta (Petru, scriitor), I, 445, 447, 461-2. (Fiul său?; Dracachi), I, 462 n. 3; II, 386 n. 2.
 Derbend, I, 290, 412.
 Derra (Naum), II, 340.
 Désalleurs (ambasador), I, 120 și n. 1.
 Desfontaines (abatele), I, 444.
 Deșliu, II, 116.
 Despot (Ioan-Vodă), I, 20, 22, 90, 94, 251, 481; II, 187, 554, 559.
 Deva, II, 159.
 Devai (Isafat, cleric unit), II, 72, 410 n. 2.
 Devlet Ghirai (Han), I, 98.
Dictionare, II, 273.
Διδασκαλία χριστιανική (1768), I, 448.
 Diichiti (Constantin Vătaful, cronicar), I, 186, 211-2.
 Diicul (Mare-Logofăt), I, 350.
 Dimachi (capucehaie), I, 359, 367-8 și n. 7, 369-70, 372, 374.
 Dimachi (Nicolae, poet), II, 494.
 Dîmbovița (cetatea), II, 560.
 Dimitrie (Constantin, Agent la Viena), II, 38.
 Dindar (Agent al lui C. Brîncoveanu), II, 61.
 Dinga (Hatmanul), I, 89.
 Dionisie Eclesiarhul (cronicar), II, 112, 129, 145 și urm. (Biografia lui), 145-7. (Cronica), 148 și urm. (Mențiune), 338, 342, 352.
Discursuri, I, 428-30.
 Dlugosz, I, 87 n. 1, 91; II, 561.
 Dobra (localitate), II, 61, 159.
 Dobra (Petru, scriitor), I, 518.
 Docolina, I, 555.
Doctrina christiana (1757), II, 71.
Dogmele Credinței (Neamț), II, 397 n. 1.
 Dohan-Calè, II, 620.
 Domnești, I, 224, 256.
 Done (Logofăt al Văcăreștilor), II, 132, 489.
 Done («fiasrul Hîncului»), I, 473.
 Donici (Andrei), I, 483.
 Donici (Andronachi), II, 82, 449 și urm.
 Donici (Darie), I, 215, 217 n. 2; II, 450.
 Donici (Nicolae), I, 349 și n. 5, 366; II, 450.
 Donici (alții), II, 450-1.
 Dorgean-Ahmed (Mare-Vizir), I, 353.
 Dosoftei (Mitropolit moldovean), I, 94, 103, 130, 223, 415-6, 439, 490; II, 292, 483, 572, 586 n. 1.
 Dosoftei (patriarh de Ierusalim: rol cultural și opere), I, 22, 32-3, 36, 42 și urm., 43-5, 48, 50, 59, 67 și n. 8, 115, 198, 439, 450; II, 59, 61, 180, 196.
 Drăgănescul (Badea), II, 29 (p), 118.
 Drăgănești, I, 151, 160, 173, 237.
 Drăgășani, II, 192.
 Drăghici (familia), II, 78 n. 4.
 Drăghici (Iordachi), II, 78.
 Drăghici (Manolachi) (*Istoria*), II, 78. (*Codul*), 454.
 Drăghici (Vasile, traducător), II, 439.
 Dragomirna, I, 13; II, 392.
 Dragoș (Moise, episcop de Oradea-Mare), II, 177, 181-2, 418.
 Drăguțescu (Ilie), II, 584.
 Drosu (Armașul), II, 615.
 Dubău (Tudose), I, 77, 80, 99-101, 103-4; II, 594 și urm.
 Duca-Vodă (Gheorghe), I, 31-3, 35, 67, 98, 100, 102-3 și n. 1, 105 și n. 2, 106, 108, 150, 158-9, 219-20 n. 1, 222-3, 230, 247 n. 1, 250 n. 1, 253, 255 și n. 3, 256, 258, 272 n. 2, 299, 306, 312, 320 n. 1, 392, 447 n. 6, 460, 472-4, 476; II, 570, 584, 594, 615-7, 623-4. (Doamna sa, Anastasia). V. Anastasia.
 Duca (Catrina, fiica lui Duca-Vodă), I, 109, 223-4, 255.
 Duca (Constantin-Vodă), I, 33 și n. 3, 66, 79, 89 n. 1, 98-9, 106,

111-4, 119-20, 137, 161, 170 n. 3, 174-5, 206, 226-7, 232, 236-7, 247, 259-61, 304 n. 8, 310, 313, 331-3, 336 și n. 4, 337, 342, 344-5 și n. 4, 348-9, 351 și n. 5, 6; 352, 355 n. 2, 359, 361-2, 365-6, 368-9, 372, 375, 459-60, 475-6; II, 595-6, 631, 633. (Doamna sa, Maria), I, 161, 206, 236, 260, 332-3, 337, 342 și n. 2, 353-5, 368. (Fiul, Șerban), I, 342 n. 2.

Duca (Neofit), II, 40 n. 5, 41, 314, 343.

Duca Sotirioviči (tipograf), I, 447-8, 531, 549 n. 1.

Dudescu (Constantin), I, 446-7, 515; II, 117-8, 120-1.

Dudescu (Constantin; ultimul), II, 44.

Dudescu (Nicolae), II, 29 n. 10, 109, 117-8.

Dudescu (Radu, ginerele lui Constantin Cantacuzino Stolnicul), I, 39, 154 n. 1, 189, 209 (și familia), 210 n. 4.

Dudescu (Safta), II, 32.

Dulgherul (Iordachi, boier moldovean), I, 245.

Duma (dascălul Radu, din Brașov; scriitor), II, 324, 410 n. 1.

Durac (revoltat moldovean), I, 472.

Dușco (mănăstire), II, 142.

E

Economia (rurală, cărți de), II, 246.

Edelspacher (Sigismund, de Görög), II, 331 n. 2.

Eder, II, 204, 206-7, 227, 247, 249, 262.

Eftimie (cronicar), I, 76; II, 540, 543 și urm., 553 și n. 2, 554, n. 1.

Eftimie (episcop de Rădăuți), II, 543 n. 1.

Elaion (Chiriac), II, 47.

Eliad (Rădulescu, I.), II, 524, 529.

«Emanuel» (cavalerul; Castritio), I, 187 n. 4.

Enchiridion contra schismei papistașilor (1690), I, 44.

Enciclopedia, I, 386.

Engel (I. Cristian), I, 210-1, 219-20, 225, 227, 247, 249, 264, 307 n. 1, 370.

Epictet, II, 313.

Epistolografie (carte de), II, 325.

Erdeli (profesor în București), II, 524.

Erdeliotul (Lad., candidat de profesor la Iași), II, 53.

Erdélyi (prieten al lui Șincai), II, 209.

Erlau, II, 419.

Ermeneutica Vechiului Testament, (în preparație la Blaj), II, 171.

Ermologiu (1792), II, 383.

Erneanul (*Patericul* lui Ioan), I, 530 n. 4.

Erotocrît, II, 439.

Esop (fabulele lui); ed. 1812), II, 427 și n. 4. (ed. 1816), II, 326.

Esterhazy (general), I, 470.

Estienne (Henri), II, 387 n. 1.

Europeanii (în serviciul lui Brincoveanu), I, 39 și urm.

Eustatiades (Postelnic), II, 103.

Eustatieviči (Dimitrie, gramatic), II, 271 și urm., 333.

Evangelhie. (din 1648), I, 35 n. 4. (greco-romină din 1693), I, 420. (1697), I, 420. (1723), I, 435. (1746), I, 519. (1749), I, 514. (1760), I, 522. (1762), I, 549 n. 1. (1784), II, 372. (1816), II, 417. (1820-1), II, 397. (a exarchului Gavriil), II, 403 n. 4.

Evangelhelistariu (1811), II, 397 n. 1.

Echologiu (1741), I, 514. (1747), I, 514. (1785), II, 382. (1808), II, 376. (1815), II, 417.

Evdochia (de la Chiev, Doamna lui Ștefan-cel-Mare), II, 538.

Evloghie (traducător), I, 117 și n. 2.

Evrei, I, 266.

- Fabian (Vasile, profesor), II, 520.
 Fabris (general), II, 102.
 Făguraș, II, 61, 156, 185, 228, 590, 621.
 Fălciu, I, 384, 407.
 Fălcoianu (Costachi), II, 44.
 Fălcoianu (Dumitrachi, și *Pravoslavnica învățătură*), II, 374-5.
 Fălcoianu (Ecaterina), II, 105.
 Fălcoianu (Matei), I, 210.
 Fanarioți, I, 14, 17.
 Farcaș (Gh., canonic), II, 418.
 Fărcășanu (Matei), I, 505.
 Fărcășanu (Pirvu), II, 615.
 Fénélon (*Télémaque*), II, 257, 383, 437, 528 n. 1.
 Ferent (șef al Imperialilor), I, 216-7 n. 5, 229.
 Fériol (de; ambasador frances la Constantinopol), I, 371-3.
 Ferrati (dr., medic în Țara-Românească), I, 40 și n. 9, 57, 144 n. 1, 179.
 Festetics (comitele), II, 211.
 Filadelfia (arhiepiscopii), I, 27. (Daniil), II, 28 n. 5.
 Filadref (pentru școală), II, 30.
 Filaret I-iu (Mitropolit muntean), I, 446, 448, 457, 515, 524. (Ioan, fratele lui), I, 448.
 Filaret al II-lea (Mitropolit muntean), I, 525, 528 și urm.; II, 9, 30, 45, 102, 115, 136, 146, 277, 279, 292, 342-3, 368-70. (*Cuvintele lui Dorotei*, traduse de el), 372. (*Cazanie*), 373. (Mențiune), II, 448, 489. (Rudele lui), II, 369. (Nepotul său Fotie), II, 44 și n. 4, 45, 369.
 Filaret (al Mirelor), II, 22, 376.
 Filipan (Vasile, scriitor), II, 409.
 Filipescu (Banul, supt Mavrogheni), II, 29 n. 10, 116.
 Filipescu (Constantin Căpitanul; cronicar), I 20, 155, 171, 205, 224, 465-6, 471; II, 106-7, 187, 571, 620 și urm. (Familia), 620 n. 2.
 Filipescu (Constantin, supt Caragea), II, 362, 366, 491, 524.
 Filipescu (Gheorghe), II, 51.
 Filipescu (Grigore), II, 40.
 Filipescu (Matei), II, 620 n. 1, 2.
 Filipescu (Pană), II, 17, 614.
 Filipești (sat), II, 123.
 Filipopol, II, 394.
 Filitis (Costandie).V. Buzău (Costandie de).
 Filitis (Dosofteiu, Mitropolit muntean), II, 36, 41, 141, 343, 345, 347, 371, 373 și urm.
 Filitis (Silvestru, dr.), II, 45 și n. 3.
 Filomusii (societate), II, 51 n. 3.
 Filotei de Atos (traducător), I, 420, 434.
 Finta, II, 613.
Fisionomie (scriere despre), II, 435.
 Flămînză, I, 99.
 Flechtenmacher (Cristian, juriconsult), II, 449-50.
 Fleury «regucidul» (dascăl frances), II, 497.
Floarea Darurilor, I, 434; II, 325.
Floare (Cerească), I, 532.
 Flocești (școală), II, 23 n. 2.
 Floreța (sinodul de la), I, 89-90; II, 71, 416, 535, 561-2, 564, 593.
 Florescu (Ioan), II, 36 n. 2.
 Florian (scriitor frances), II, 441, 520.
 Floru (Dionisie, tipograf), I, 421.
 Floru (popa, dascăl de slovenie), I, 421, 457.
 Focșani, I, 111, 139, 152, 159, 225, 243, 257, 348; II, 22, 30, 80, 122, 141, 382, 388 n. 3. (Școale din), II, 4 și n. 1, 43.
Foletul novel (al Brîncoveanului), I, 155; II, 626.
 Fonseca (dr.), I, 57; II, 18 n. 5.
 Fortlosa (bibliotecar), I, 55.
 Fortunato (medic în Siria) I, 45.
 Fotino (Dionisie; istoric), II, 47, 105-6.

Fotino (Ilie; istoric), II, 105.
 Fotino (Mihaï, din Chios, legist), II, 444.
 Fotino (Teodor), II, 105 n. 10.
 Francesi, I, 13-5; II, 146.
 Francmasoni, II, 287, 437.
 Frățilă (Bene, dr.), II, 329.

Fridwalszki (arheolog), II, 197.
 Fritsch (Toma, editor), I, 143.
 Fröhlich (medic), II, 38.
 Frumoasa, I, 47 n. 1, 486.
 Fulea (Moise), II, 325, 412 n. 5.
 Furcă (Emanuil), II, 41.
 Furdui (Petru; poet), II, 471.

G

Galata (lingă Iași), I, 76; II, 542.
 Galați, I, 41 n. 6, 104, 123, 214, 259, 283-4, 306, 352, 451, 470; II, 30, 391, 496 n. 6. (Școala din), I, 453; II, 43.
 Gălbaza (*Instrucții contra*), II, 329.
 Galițin (cneazul Dimitrie), I, 114, 351 n. 6.
 Garampi (Iosif, nunciu), II, 202.
 Gaudin (consul frances), II, 32.
 Gaudy (Agent austriac), II, 43.
 Gavra (Alexandru), II, 429 n. 5, 475, 477.
 Gavriil (Exarchul), II, 376, 384, 402-3.
 Gavril (Logofătul), I, 89.
 Gavriil (Protul, din Atos), I, 154; II, 605.
 Gaza (Teodor, și *Gramatica* sa), I, 449.
Gazete (grecești din Viena), II, 334, (românească), II, 332 și urm. (străine), II, 29, 35-6, 48, 151, 348.
 Gealepul (Manolachi), I, 466; II, 131-2.
 Geanetul (Ioan, Clucer), II, 28 și n. 5, 45, 103, 437-8.
Genealogie (opere de), I, 411.
 Geografi (turci), I, 146.
 Georgia, I, 382-3, 421, 486. (Tiparul în), I, 384 n. 10.
 Gerganos (Zaharia; din Teaki), I, 27.
 Gergei (Albert, scriitor ungar), II, 475.
 Gergy (trupa de teatru a lui), II, 438.
 Gerlach (Șt.), I, 25.
 Gessner (scriitor), II, 47, 433, 520.

Ghedeon (Mitropolit moldovean), I, 123, 221, 428, 437.
 Ghedigold, II, 534.
 Ghenadie (Mitropolit ardelean), II, 292.
 Ghenadie (Gh., profesor grec), II, 343, 525.
Gheografie (din 1814), II, 329-30.
 Gheorgachi (probabil Suțu; scriitor), I, 496 și urm.
 Gheorghe I-iu (Mitropolit moldovean), II, 536 și n. 2, 540 n. 1.
 Gheorghe al II-lea (Mitropolit moldovean; *Sbornicul*său), I, 437.
 Gheorghiad (Teodosie, dr.), II, 45.
 Gheorghită (Păharnic, fost Serdar), I, 240 și n. 1, 352.
 Gheorghiu (I., traducător), II, 433.
 Gherasim (patriarch de Alexandria). V. Alexandria.
 Gherasim (episcop de Roman), II, 27, 52 n. 7, 330, 339, 437.
 Gherasim (ierodiacon, tipograf), II, 395 n. 6. V. și *Tipografi*.
 Gherasim (Adamovici), V. Adamovici (Gherasim).
 Gherghita, II, 620 n. 1.
 Gherontie (cleric din școala lui Paisie), I, 9; II, 375. (Traduce pe Nichifor Calist Xantopulo), 378. (Mențiune), 304 și urm.
 Gherontie (tipograf moldovean), II, 396.
 Ghervasie (archimandrit, din Iași), II, 436 n. 2.
 Gheța (Clucerul), II, 628.
 Gheuca (Leon, Mitropolit moldovean), II, 24, 27, 382-3, 400, 436-7, 449 n. 3, 532 n. 2. (Nepotul, Alexandru), II, 27.

- Ghica (familia), II, 128.
 Ghica (Alexandru, Dragomanul), I, 268, 471 n. 3, 483, 486.
 Ghica (Alexandru Scarlat-Vodă), I, 521; II, 118, 121.
 Ghica (Costachi, Hatman moldovean), II, 520.
 Ghica (Costachi, Logofăt muntean), II, 140.
 Ghica (Dumitrachi, tatăl lui Grigore Dimitrie-Vodă), II, 22, 43, 105-6, 120, 136, 371, 416.
 Ghica (Gheorghe-Vodă), I, 393, 471, 614 n. 3; II, 581-2, 590.
 Ghica (Gheorghe, nepot al lui Grigore Alexandru), II, 25, 590.
 Ghica (Grigorașco-Vodă), I, 31, 158, 222, 252, 296, 298-9, 306, 321, 393, 471, 474, 615, 617-8, 622, 624 n. 1; II, 614 n. 3 (Fiul său Grigoraș), I, 243, 332 n. 6.
 Ghica (Grigore Matei-Vodă), I, 47 n. 1, 203, 231 și urm., 245 n. 3, 248, 266-8, 399, 443 și n. 1, 2; 449-51, 463-4, 467-8, 470-1, 479-81, 481-3, 485, 487, 490, 494-5 n. 1, 501, 531, 539, 549 n. 1; II, 20 n. 4, 81, 399.
 Ghica (Marco beizadea), I, 363-4.
 Ghica (Matei, tatăl lui Grigore Matei), I, 156, 332, 343 și n. 5, 344, 453 n. 3, 460, 465, 487-8, 494, 499, 533, 549 n. 1; II, 117, 120, 131. (Soția, Ruxandra Mavrocordat), I, 53, 156, 332, 343 și n. 5, 443, 460. (beizadea), II, 118.
 Ghica (Grigore Alexandru-Vodă), I, 449, 451 n. 6, 452-6, 462, 467, 488-9 și notele 1-2, 5; 492, 494, 498; II, 15-6, 20-1, 23-4, 109, 118, 125, 129, 134, 153-4, 356, 392, 445 și urm., 463. (Școli în județe supt el), I, 453.
 Ghica (Grigore Dimitrie, Domn muntean), II, 51, 99, 339, 344-5, 355, 365-6, 522-3, 529.
 Ghica (Grigore Alecu, Domn moldovean), II, 439.
 Ghica (Iordachi, boier moldovean), II, 449.
 Ghica (Scarlat-Vodă), I, 448, 457, 464-5, 492, 494; II, 106, 117-8, 121, 386 n. 2, 496 n. 4. (Secretariul său), I, 453 n. 3.
 Ghica (Scarlat, Logofăt), II, 140.
 Ghica (Scarlatachi, șarlatan), II, 44 n. 1.
 Ghica (văduva Vornicului moldovean), I, 341.
 Ghiing (Ștefan, scriitor), II, 329.
 Ghindă (Ștefan, genealogist), I, 411.
 Giani (Manolachi-Vodă), I, 485; II, 134, 151, 388 n. 1, 463.
 Giannone, II, 20.
 Gillespie (colonel), II, 31.
 Giustiniani (din Pera), I, 45.
Giurgina (joc), II, 33-4.
 Giurgiu, I, 189, 209; II, 33-4, 111.
 Glavacioc, I, 457.
 Glogoveț, II, 471.
 Glykys (Tipografi), I, 32.
 Gobdelas (Dim. Panaiotachi, dascăl), II, 57, 517-9.
 Göttingen, II, 387.
 Golescu (supt Nicolae Mavrocordat), I, 490.
 Golescu (Dinu), II, 40-1, 364 și urm., 521, 523.
 Golescu (Iordachi), II, 40-1 n. 1, 364 și urm., 521, 523.
 Golescu (Radu), I, 358.
 Golești, I, 189.
 Gordios (Anastase), I, 57.
 Gorecki (cronicar polon), I, 23
 Gorovei (Ioan), II, 438.
 Govora, I, 516.
 Grabowski (Atanase, Constantin și Elena, Macedonenii), II, 319, 339-40.
 Grădișteanu (Bunea), I, 344.
 Grădișteanu (Scarlat), I, 537 n. 10; II, 344.
Gramatica (germană 1786; ms.), II, 282 n. 2.
 Grămăticii (Ienachi, al lui Nicolae Mavrocordat), I, 120. (Vlad, traducător), I, 434.
 Gratiani (Gașpar-Vodă), I, 129 n. 3, 315; II, 577.
 Graz, I, 508; II, 66.
 Greaca (vama), I, 48.

Greceanu (Barbu), I, 181, 194, 211 n. 4.
 Greceanu (Ilinca), II, 630.
 Greceanu (Nicodim), II, 326 n. 5, 377 n. 5, 433.
 Greceanu (Radu, cronicar), I, 34-5. (Opere religioase), 34-5, 152, 155-6, 162, 168 n. 3, 174-5; II, 180, 205-6, 225, 248, 305-6, 624 și urm.
 Greceanu (Șerban), (traduce *Anonimul*), I, 35, 283. (Mențiune), 152-3, 159, 344, 355, 358, 491.
 Greceanu (boier moldovean), II, 99.
 Greci (mănăstire), I, 421 n. 8. (școală), II, 23 n. 2.
 Greci (cultura și influența lor), I, 5-6, 25 și urm., 36, 59. (din Galiția), 20.
 Grecul (Mihai, unchiul lui Șincari), II, 197.
 Gredinevici (Ene, guvernator al Ucrainei), I, 223 și n. 5.
 Gregoras (Mitrofan, poet), I, 52 și n. 1, 55.

Grigoraș (Logofăt), I, 540; II, 388, 405.
 Grigore I-iu (Mitropolit muntean), I, 448-9, 520 și n. 5, 521 și n. 6, 522 și n. 4, 525; II, 28, n. 5, 83 n. 1, 122, 136, 342, 368, 375, 378 n. 3, 391, 542.
 Grigore (dascălul; saul II-lea, Mitropolit muntean), I, 9; II, 381, 395 și urm.
 Grigore (Mitropolit moldovean), II, 537-8.
 Grigore (episcop de Rîmnic), I, 520 și n. 7, 521; II, 120, 328 n. 3, 342.
 Grigoriu (Zoița, traducătoare), II, 433.
 Grigorovschi (Nicodim, cronicar), I, 537.
Gromonic (1817), II, 459 n. 1.
 Grumăzești, II, 565-6.
 Guagnini (cronicar), I, 23, 65, 89, 91.
 Gurghiū, II, 234 și urm.

H

Hadik (Anton, general), II, 202.
 Hagi-Moscu (Căminar), II, 370 n. 7.
 Hagiul (Ioanichie; versuri către C. Brîncoveanu), I, 38 n. 1.
Haiducie (cîntece de), II, 465-7.
 Haines (Gh.), II, 470.
 Halepliu (Stan, Clucer), I, 524.
Halimaua, II, 432.
 Halitzki (învățat ungar), II, 174, 284.
 Halle, II, 45, 210, 471.
 Halmaghie (Ioan, scriitor), II, 409.
 Hammer (Iosif de, scriitor), II, 402.
 Hangerli (Constantin-Vodă), II, 31 n. 5, 152, 351-2, 356-7 și n. 3, 388 n. 1, 489.
 Hangu, I, 222.
 Harcov, I, 240-1, 248.
 Harmenopulo, II, 444, 448, 452.
Hartzi, II, 394.
 Hațeg, II, 61, 134, 236.

Heidenstein (Reinhold, cronicar), I, 23.
 Heissler (general), I, 146, 150-1, 173, 177, 180, 312, 319; II 627-8, 634.
 Heliade (Gheorghe), II, 41, 22 n. 1.
 Heliade (Manase), I, 515; II, 22.
Heliodor («Istoria etiopicească»), I, 357; II, 383 n. 1, 448 n. 3.
 Herăstrău, II, 22.
 Herescu (Șerban), I, 343.
Herminia (din 1709), I, 47.
 Hesse (dr.), II, 38.
 Hestiotes (C.), II, 53.
 Hevenesi (Iesuit), II, 58.
 Hierax, I, 26.
 Hîncul (revoltat moldovean), I, 102, 222, 253, 299, 472-3.
 Hindău, II, 536.
 Hirlău, I, 94, 251; II, 89, 573.
 Hmilnițchi (Bogdan și Timuș), I, 393; II, 579.

Hmilnițchi (Gheorghe), I, 64.
 Hochmeister (tipograf), II, 204
 n. 2, 282 n. 2, 288, 332, 336,
 469.
 Hodoș-Bodrog (mănăstire), II,
 342.
 Hope (Thomas), II, 44 n. 2, 100.
 Horez, I, 194, 197 n. 9, 516; II,
 147.
 Horga (Nicolae), II, 330-1.
 Horia, II, 185-6, 206-7, 287, 467.
 Horodiște, II, 497, 595.
 Horváth (Ioan, scriitor), II, 448.
 Horvat (Nichita, canonic), II, 409,
 418.
 Hotin, I, 20, 138, 221, 234, 239,
 242, 247, 383-4, 405, 478-9, 490,
 581; II, 81, 384, 388, 463, 546.
 (Abdi-Pașa), I, 135.
 Hrisant (Notara, patriarh de Ie-
 rusalim), I, 34. (Opere), 38 n.
 1, 45-6, 48, 58-9. (Mențiune),
 65 n. 1, 67, 115, 122 n. 1, 140,
 144, 161 n. 5. (Opere), 163.
 (Mențiune), 179-80, 186 n. 1,
 194, 200, 208 n. 1, 324-5, 375,
 379-80, 382, 425 n. 4, 437, 443,
 449-50.

Hrisogon (Gheorghe Hypomenas,
 dascăl), I, 42, 48 n. 6, 59.
Hrison Engolpion, II, 438.
 Hrisoscoleu (Ioan), I, 53-4.
 Hrisoscoleu (Vătaful), II, 615.
 Hristachi (Pitarul; cronicar), II,
 112 și urm., 352.
 Hristodor (Ioan, din Trapezunt),
 II, 439.
 Hrizea (Vistierul), I, 20, 149-50,
 175; II, 615.
 Hrizea-Vodă, II, 622.
 Hudică (Grigore), II, 432 n. 3.
 Hulubești, II, 498 n. 7.
 Hunglinger (pictor), II, 44 n. 2.
 Hurmuz (gealep), I, 377.
 Hurmuzaki (familie), I, 64.
 Hurmuzaki (Anastasia), I, 493 și
 n. 5. (Chiriță), I, 399. (Mano-
 lachi), I, 493 n. 5. (Matei), I,
 493 n. 5. (Postelnicul), II, 78,
 136-7 n. 2.
 Huși, II, 396 n. 6, 554. (Școala
 din), II, 43.
 Huși (Inocentie, episcop de), I,
 535 n. 6, 536; II, 384.
 Hyltén (Agent suedes), I, 124-5,
 162-3 n. 1, 469.

I

Iablunowski (Marele-General), I,
 395, 585.
 Iacobenii, I, 397.
 Iacomii (filosof), I, 335.
 Iacov I-iu (Mitropolit moldovean),
 I, 11, 117 n. 3, 451-2, 488, 491
 n. 2, 494-5, 513, 531 și urm.,
 537, 539, 549 n. 1.
 Iacov al II-lea (Mitropolit mol-
 dovean), I, 13; II, 42, 85 n. 1, 369,
 383 și urm. (Și școlile), 386 și
 urm. (Mențiune), 400, 403, 557
 și n. 3.
 Ianco (Cămăraș), II, 37.
 Iancu-Vodă (Sasul), I, 20-1; II,
 555 și n. 2, 557.
 Ianina, II, 373-4. (Școlii), I, 45.
 Iano (capucehaia), I, 322 și n. 1.
 Ianoș (Pater), II, 61 n. 7.

Iași (Arderea), II, 464. (Școlii),
 II, 382 n. 2. (Școala greacă),
 I, 36, 42, 58-9, 65 n. 1, 145. (Școala
 latină), I, 449. (Slavonă), I, 449.
 (De la Sf. Nicolae, Sf. Sava,
 Sf. Vineri), I, 531; II, 25 și
 n. 2. (Nicola, mare dascăl), I,
 452. (Trei Ierarhii), I, 133, 395.
 (Școala de la), I, 31. (Sf. Ioan),
 I, 66. (Sf. Nicolae), II, 52. (Sf.
 Sava), I, 473. (Tipografia de la
 Sf. Sava), I, 58, 437. (Sf. Spi-
 ridon), II, 400. (Sinodul), I, 30
 și n. 5. (Tipografia), I, 58. (*Ca-
 lendare*), II, 337 și n. 1, 4.
 (Biserica Calicilor), II, 385.
 Iatropol (profesor), II, 525.
 Iaslowiec, I, 393.
 Iepureni, I, 308.

- Ierusalim, II, 388 n. 1.
 Ierusalim (patriarhii). Efrem, I, 449. (Nectarie, și scrierile lui), I, 31-3, 35 n. 1. Partenie, I, 245 n. 5.
 Iesuiți, I, 132, 456, 464.
 Ignatie (Mitropolit muntean), II, 376 și n. 6, 377.
 Ilarion (episcop de Rîmnic), II, 61.
 Iliăș (Alexandrovici, Domn al Moldovei), I, 129 n. 3, 560. (Luptele cu Ștefan), II, 533 n. 1. (Și mama lui), 533. (Soția și fiii), 534. (Mențiune), 535, 538.
 Iliăș Alexandru (Domn al Moldovei), I, 100, 102, 222, 253, 299.
 Ilinski (preceptor în casa lui D. Cantemir), I, 295.
 Inginerii străini, II, 29, 387.
 Îndreptarea păcătoșului, II, 70, 327.
 Instrucție duhovnicească (ms.), I, 530 n. 4.
 Instrucție pentru profeți (1781), II, 382.
 Instrucții pentru școlii din Banat (1815), II, 428.
 Învățătura saū îndreptarea păcătoșilor, I, 549 n. 1.
 Învățătura arhieriească, I, 549 n. 1.
 Învățătura bisericească (1774), I, 523.
 Învățătura pentru buna cuviință (ms.), I, 530.
 Învățătura creștinească (1790), II, 383. (1809), 376.
 Învățătură creștinești (1700), I, 45, 420, 434.
 Învățătură creștinești de cele șapte Taine, II, 70.
 Învățătura (dogmatică, 1760), II, 71.
 Învățătura pentru spovedanie (1813), II, 378.
 Învățătura zugrăvici, II, 430 și n. 2.
 Ioan Damaschin (Sf.; ed. greacă 1715), I, 58. (Traducerea *Pravoslavnică credinței*), II, 396.
 Ioan Gură-de-Aur (Sf., *Cuvinte*), II, 380.
 Ioan-Vodă cel Cumplit, I, 20, 89, 93, 391; II, 555, 559.
 Ioan-Vodă Crețul, II, 555 și n. 1.
 Ioan-Vodă Lungul, I, 89.
 Ioan-Vodă Potcoavă, I, 89; II, 555, 559, 569.
 Ioan-Albert (rege polon), I, 90; II, 546-7, 566.
 Ioanovici (Nestor, episcop de Arad), II, 295, 476.
 Ioannu (C.), II, 343.
 Iordan (Capadocianul, biv Vel Grămatic), I, 529.
 Iorest (Ilie, Mitropolit ardelean), II, 55.
 Iorgovici (Pavel, scriitor), II, 293 și urm., 307, 309, 318, 333, 420-2, 424.
 Iorgovici (Petru), II, 295 n. 2.
 Iorgovici (Iosif), II, 252, 293, 296, 425-6.
 Iosif al II-lea (Împărat), II, 135, 137, 185, 199, 204, 207, 415, 469.
 Iosif (Mitropolit moldovean), II, 531, 535.
 Ipsilanti (Alexandru-Vodă), I, 216, n. 1, 452, 457, 521, 523, 526, 529; II, 15-7, 19, 21, 23, 45, 110 n. 4, 123, 128, 135, 137 și n. 2, 152, 370. (Fiul său Dimitrie), II, 136-7, 370. (*Codul*), II, 129, 445-6, 449. (Clădiri), II, 17-8. (Școlii de județe), II, 23.
 Ipsilanti (Alexandru Eteristul), II, 77, 94, 100 n. 1, 360, 405.
 Ipsilanti (Constantin, bunicul lui Alexandru-Vodă), I, 215-6, 266 și n. 5, 267-9, 482 n. 2, 483, 485-6.
 Ipsilanti (Constantin-Vodă), II, 19 n. 6, 31-2, 37-8 n. 10, 102, 105, 154, 346, 348.
 Ipsilanti (Ienachi, tatăl lui Alexandru-Vodă), I, 215-6, 266 și n. 5, 267, 471, 480-1, 483 și n. 5, 486; II, 16.
 Ipsilanti (Manolachi, zis Chiurci-bașa) I, 212, 215-6, 266 și n. 5, 268, 467.
 Ipsilanti (Atanase Comnen), I, 449 n. 2; II, 104, 144.
 Iredește (școala din), I, 518.
 Isaccea, II, 119.
 Ismail, II, 84, 149.
 Istoria anului 1821, II, 364 n. 2.

Istoria Bulgariei (1801), II, 435.
Istoria Constantinopolei cucerite,
 I, 116; II, 84 n. 1, 85.
Istoria Crăiei Ungurești, II, 600-2.
Istoria Crimeii, II, 21 n. 8.
Istoria cruciașilor, II, 353.
Istoria jefuitorilor Țerii-Românești,
 II, 363.
Istoria lui Melhisedec, I, 433.
Istoria Moldovei (1819), II, 79-80.
Istoria lui Napoleon, II, 353,
Istoria principatelor, II, 107-8.
Istoria sacră (1815, 1821), II, 329.
Istoria lui Schender Împărat, I,
 116; II, 84 n. 1.
Istoria lui Sindipa, I, 116; II,
 84 n. 1.
Istoria Țerii-Românești (din 1769),
 I, 501-2.
Istoria Troadei, II, 439 n. 6.

Istoria universală înainte de N.
 Costin, I, 16-7.
Istoria lui Xenofont, II, 439 n. 6.
 Istrate (Logofătul), I, 249; II,
 589.
 Istvanffy (istoric), I, 91, 96.
 Iștvanovici (Mihaï, tipograf), I,
 49, 420-1; II, 57,70.
 Italia, I, 14, 16, 23. (Dialog ro-
 mîn-italian, din 1770), II, 279.
 Iuga-Vodă, I, 65; II, 532 n. 1,
 561, 564.
 Iuliano (Dumitrachi), I, 139.
 Iusuf-Pașa (serascher), I, 119.
 Ivan Căpitanul, I, 128.
 Ivașco (Dimitrie, scriitor), II, 409.
 Ivir, I, 27.
 Izvoranu (boier muntean), II, 464.
 Izvoranu (cronicar), II, 364 n. 2.

J

Jaworow, I, 300.
 Jembures (Doamna de, institu-
 toare), II, 46,
 Jenovai (dr.) II, 38.
 Jerlicz (istoric), I, 24.
 Jianu (Stan; și alții), II, 110 și
 n. 2, 3.

Jina, II, 341.
 Jora (Antioh), I, 123-4, 126-7,
 137, 238, 260, 318, 347, 366.
 Jora (Grigorașco), I, 349 n. 1.
 Jora (Mihalachi), I, 483.
*Jurnalul mergerii boierilor la Ța-
 rigrad*, II, 99-100.

K

Kallias (profesor), II, 518.
 Kapoczy (Armean din Ardeal),
 II, 188.
 Karaioannis (C.), II, 32.
 Katona (istoricul), II, 211.
 Kedzierski (Barnaba, scriitor), II,
 75, 588 n. 2.
 Kerameus (Nicolae, profesor), I,
 31.
 Kirlian (boier muntean), II, 37
 n. 5.
 Kiutayeh, I, 182, 196, 210 n. 1,
 295.
 Klein (Efrem), II, 166-7, 169, 176.
 Klein (Inocențiu, episcop), I, 507;

II, 62 și urm., 68, 157, 159,
 162 și n. 1, 163, 180, 188. (Note
 ale sale), 202.
 Klein (Ioan, protopop), II, 162.
 Klein (Iosif), II, 196 n. 6.
 Klein (Samuil), I, 319; II, 70.
 (Viața), 161-77. (*Origines*), 178.
 (Lucrări istorice următoare),
 178 și urm. (Forma definitivă a
 Istoriei sale), 182 și urm. V. și
 173, 175. (*Anticritica lui Eder*),
 169. (*Istoria bisericească a Ar-
 dealului* din Cipariu), 189. (*Is-
 toria pe scurt*), 189-92. (Alt
 fragment), 189 n. 1. (*Istoria*

Blujuluș promisă), 192. (*Istoria cu întrebări și răspunsuri*), 193-4. (Spiritul operei sale istorice), 194-5. (Despre originea familiei sale), 191. (Opere de filologie, *Elementa*), II, 167, 178, 200, 280 și urm., 291. (Ediția a doua), 210-11, 213, 248. (Dicționarul), 173-6, 214, 284-5, 306-8 n. 1. (Opere de școală: *Bucovina*), II, 412. (Aritmetica), 413. (Traduceri. *Biblia*), II, 168-9, 171, 182, 257, 291. (*Canoane*), 413. (Filosofia: *Étică, Politică, Drept natural, Logică, Metafizică*), 167-8, 172-3, 291, 413. (*Istoria bisericească*), 167, 169-73, 180, 242 n. 7, 413-4. (*pe scurt*), 168-9. (*Istoria sinodului din Florența*), 414. (Kempis: *Imitația lui Hristos*), 173, 412. (*Prarul forului bisericesc*), 414. (*Sf. Părinți*), 166 n. 6, 173, 414. (*Teologia morală*), 167, 169-71, 182, 257, 335-6, 412. (Tratate latine), 167. Cf. 257 și urm., 410-2. (Opere religioase, *Acatistul*), II, 173, 281. (*Cartea de rugăciuni*), 284. (*Conciones*), 174-6. (*Propovedanii*), 167, 175. (Mențiune), II, 201-2, 207-8, 210-2, 214-5, 219-20, 225, 233 n. 1, 260 n. 1, 262-3 n. 1, 279 și urm., 283, 292, 298, 305, 313, 327, 335 6, 418-9, 422.

Klein (Samuil, nepotul scriitorului), II, 172.

Klein (Ștefan și Meletie), II, 173-4.
 Kobierzycki (cronicar), I, 23.
 Kochanowski (poet), I, 22.
 Kochowski (Vespasian, istoric), I, 24, 96.
 Kodrika (Panaioti), II, 37, 71 n. 10.
 König (profesor și consul), II, 26.
 Kogălniceanu (Constantin, traducător), I, 482-4; II, 438-9.
 Kogălniceanu (Ienachi, cronicar), I, 471. (Familia și viața), 481-5. (Cronica lui), 485 și urm. (Msee), 489 n. 4. (Mențiune), 499; II, 84. (Testamentul), 88 și n. 15. (Mențiune), 106, 462.
 Kogălniceanu (alții), I, 481-2 și n. 1. (Biserica, din Iași), I, 484 n. 10.
 Koialowicz (cronicar), I, 24, 96.
 Kolonic (cardinal), I, 44-5; II, 58, 63, 68.
 Kolossi (Vasile, scriitor), II, 296, 308 și n. 1, 310, 315.
 Kondoides (Anastase), I, 37 și n. 4.
 Kontz (Iosif), II, 442.
 Kopitar, II, 255 și urm.
 Koritza (N.), II, 53.
 Koszciusko, II, 348.
 Kovachich (învățat ungar), II, 210-1.
 Kreuchely-Schwerdtberg (de; profesor și consul), II, 46, 453.
 Kritikos (Neofit de Mira), I, 444.

L

Lacedemona (episcopii de) I, 33.
 Lăcustă (Ștefan-Vodă), I, 391 și n. 12.
 Ladachi (Aga Dumitrachi), II, 52.
 Lafontaine (scriitor german) II, 47.
 Lafsaicon (1760), I, 515.
 Lambert (Doamna), II, 47.
 Lambrino (Manolachi), II, 158, 197.
 Lampanitzotes (Polizoi), II, 28 și n. 1.

Lantier (dr.), II, 18 n. 5.
 Lăpușna, I, 474 n. 4,
 Lăpușneanu (Alexandru-Vodă), I, 20, 22, 76, 455 n. 2; II, 339, 543 și urm., 604.
 Lăpușneanu (Bogdan-Vodă), I, 20; II, 545 n. 3.
 Lăpușneni (alții), I, 21; II, 542, 553-4 și n. 1, 555.
 La Roche, II, 16, 29.
 Lasicki (cronicar), I, 23.

- Latină (școală și profesori de), I, 41, 453 n. 3. (Gramatica din 1821), II, 330. (Scriere cu litere latine), II, 439 n. 6.
- Laurençon, II, 525 n. 1.
- Lazăr (Gheorghe, scriitor și profesor), I, 15; II, 362, 368, 379, 381, 407, 470, 474, 521 și urm. (Un omonim, negustor), II, 265.
- Lazăr (Nicolae, scriitor grec și tipograf), II, 30, 101-2, 129.
- Lazaro (Grec în serviciul lui Nicolae Mavrocordat), I, 57.
- Lazaru (Alexie), II, 338 n. 1.
- Bazu (Leon), II, 77, 512.
- Lază, I, 463.
- Leatopiseful pentru începerea Slovenilor*, I, 117.
- Ledoulx (de S-te Croix), II, 20, 26.
- Legenda întemeierii Moldovei, II, 548, 550, 593.
- Legenda întemeierii Țerii-Românești, II, 593, 617-8.
- Legile austriace traduse* (1787-8), II, 300.
- Lemberg, I, 20, 44, 64 n. 7, 94 n. 3, 106, 108, 299, 392, 451; II, 70, 300-2, 419, 512, 623. (Seminariu), II, 235. (Școală), I, 21-2.
- Lemnos, I, 461.
- Lențești, II, 557.
- Leopoldină (a doua), II, 64.
- Le Quien, I, 45, 58 și n. 1.
- Leszczynski (Rafacl), I, 237.
- Leszczynski (Stanislav, rege al Poloniei), I, 133, 139-42 și n. 1, 145, 478.
- Leurdeni (familia), I, 168 n. 3.
- Leurdeanu (Stati), I, 210-2. (Stroe, cel d'întăiu), I, 211; II, 615, 624.
- Lewandowski (ginerele lui Budai Deleanu), II, 301-2.
- Liberachi (beiul de Maina), I, 345.
- Liciniu (dr., din Monembasia), I, 383.
- Ligaridis (Paisie), I, 30.
- Lipsca, II, 20-2, 382. (Calendar grec din, 1761), 332 n. 3.
- Lipscași, II, 36, 339.
- Lipszki (căpitan), II, 201, 210, 306.
- Listă greacă a Domnilor munteni*, I, 210.
- Literatura populară, I, 6-8; II, 458-9 și n. 1.
- Liturghii*. (1680), I, 416; II, 188, 191. (1697), I, 416. (1702), I, 36. (1713), I, 422. (1715), I, 58. (1728), I, 435. (1733), I, 518. («7256»), I, 549 n. 1. (1759), I, 521. («7267»), I, 549 n. 1. (1768), I, 521. (1780), I, 523. (1787), II, 373. (1794), II, 388. (1798), II, 324. (1809), II, 325. (1813), II, 378. (1815, Basarabia), II, 403 n. 2. (a Sf. Ioan Zlataust; Rădăuți), I, 532. (Greco-arabă din Iași), I, 433.
- Litva, I, 260.
- Loga (diaconul), I, 518.
- Loga (Constantin Diaconovici), II, 252, 315 și n. 2, 3; 425 și urm., 429-30.
- Λόγος Ἐρωτης, II, 48, 340.
- Loloești (și alte moșii ale lui C. Cantacuzino Stolnicul), I, 211.
- Londra, II, 294.
- Loredano (Francisc, scriitor), II, 432.
- Lotru, I, 203.
- Luca (Mitropolit muntean), I, 28.
- Luca (Ioasaf, călugăr), I, 272.
- Luca (Ștefan, Vistier), I, 122-3, 126-7, 240, 242, 399, 400.
- Lucaris (Chiril, patriarh), I, 29.
- Lucian, II, 414.
- Ludolf, I, 45.
- Ludescu (Stoica, cronicar), 155, 164, 170 și n. 2, 208, 283, 390, 500, 527; II, 79, 106, 126, 146, 148 n. 2, 180, 187, 225, 344, 352-3, 612 și urm., 621-2. (Cronica lui în legătură cu Constantin Căpitanul), I, 221 n. 5. (Constantin, ful lui), II, 617.
- Lugoș, II, 146, 426 și 429. (Dicționarul zis de Ia), II, 283.
- Lupescu (Radu, copist), I, 117 n. 1, 195 n. 2.
- Lupu (Ruxanda Domnița), I, 105 n. 2. (Sora ei, Maria), I, 21.
- Lupu (Ștefan-Vodă), I, 271, 481; II, 622.

Lupu (Vasile-Vodă), I, 30, 52, 128, 252, 270-1; II, 81, 548, 575 și urm., 577, 600. (*Pravila lui*), II, 452. (Analele slavone până la el), II, 562.

Lupu (Dionisie, Mitropolit muntean), I, 9; II, 339-40, 354, 361, 368, 379 și urm., 407, 523.

(Școli supt păstoria lui), II, 380.

Lupu, zis Mehedințeanul (revoltat muntean), I, 29.

Lupu (Aga, boier moldovean), I, 531 și n. 1.

Lupu (dascălul din București), II, 342.

M

Macarie (cintărețul), II, 380-1 și n. 2, 527.

Macarie (cronicarul), I, 76; II, 539 și urm., 552, 554.

Macarie (gramatic), II, 274-5, 279, 391, 394.

Macarie (patronul lui Antim Ivi-reanul), I, 419.

Macedoneni (în Ungaria), II, 310-1, 339-40.

Macri (Dimitrie și Vasile, boierii moldoveni), I, 258 și n. 1.

Macri (Spiridon, inginer), II, 17-8.

«Maghino» (scriitor), II, 265.

Maior (Grigore, episcop), II, 69, 70, 158, 162-3, 166, 177, 181, 188-9, 192, 203, 213, 234, 240-1, și n. 2, 283, 285, 414-5.

Maior (Ioan), II, 245.

Maior (Mihai), II, 244.

Maior (Petru), I, 9, 16. (*Proca-nonul*), 240-3. (*Predice*), 244 n. 4, 245, 246 (*Télémaque*), 246. (*Istoria p. incep. Românilor*), 248 și urm. 307 n. 1, 344. (*Răspunsul la cârtire*), 254-5. (*Istoria bisericăscă*), 259 și urm. (Mențiune), 268-9, 285, 296 n. 3, 300-1. (Activitatea lui filologică), 304 și urm., 311, 315-6, 322, 324, 337-8, 345. (*Dialogul*), 319. (Opere de economie), 329. (Mențiune), 330, 407, 409. Opere religioase, 410. (Mențiune), 417-9, 491.

Maiota (Gheorghe), I, 49, 417, 429, 482.

Mălăiești (localitate și familie), I, 510 n. 1. (în Moldova), II, 577.

Malta, II, 124.

Manfi (Ioan, profesor), II, 520.

Maniu (Neagoe), II, 162.

Manu (Postelnicul), II, 16, 32, 55, 38 n. 10.

Manu (Apostol), I, 41, 423 și n. 1.

Manu (Mihalachi), II, 484.

Manuil (Anton), II, 136 n. 7.

Manzovică (C.), II, 325.

Maramureș, II, 61, 63, 66, 285, 562 și n. 2, 590. (Dosoftei, episcop de), II, 61.

Marcada (Istoria Evreice), I, 34.

Mărcăuș, II, 595.

Marchand (Iesuit), II, 38.

Marcovică (Ieremia), I, 58.

Marcovică (Simion), II, 380.

Marcu-Vodă (Cerce), II, 576.

Mărgăritar (1691), I, 418 n. 1. (1746), I, 514.

Margela (Ștefan, gramatic), II, 214, 223, 276 n. 3.

Mărgineanu (Ioan), II, 409.

Mărgineni, I, 158, 194, 209. (Pomelnicul), II, 126.

Maria (din Mangop), II, 567.

Maria (lui Radu-Vodă), II, 537 n. 2, 545, 552.

Maridakis (Macarie), I, 433.

Marinți (N., «republicanul»), II, 43.

Marki (Anton), II, 289 n. 6, 307.

Marmontel, II, 337, 414, 430.

Marsigli (generalul de), I, 160, 163, 405; II, 412.

Martonffy (censor), II, 203-4 n. 2, 218.

Martinot (profesor), II, 38 n. 10.

Marthales (Nichifor, egumen de Rîmnic), I, 52.

Mărului (Poiana), II, 391.

Mășianii, II, 597 și n. 3, 4.

- Matei-Vodă Basarab, I, 29, 30, 83; II, 622.
- Matei (Mitropolitul Mirelor, scriitor), I, 28, 155, 440, 468; II, 102-3, 603 și urm., 609 și urm., 612, 618, 621-2.
- Mauro (Anton-Maria), II, 55-6.
- Mavrocordat (familia), I, 45.
- Mavrocordat (Alexandru, Exaportitul), I, 33 n. 3, 52-3. (Opere), 53. (Mențiune), 116-7, 119, 121 și n. 2, 155-6, 193, n. 2, 332, 343 și n. 3, 6; 344, 346 350, 363, 378-80 și n. 2, 3 82-3 n. 5, 459-60. (*Iudaicele*), 529. (Mențiune), 631-2. (*Cugetările*), II, 31. (Fiul lui Alexandru), I, 57.
- Mavrocordat (Alexandru Constantin-Vodă), I, 57; II, 27, 437.
- Mavrocordat (Alexandru Ioan-Vodă), II, 21, 27-30. (*Satira contra lui*), 76-7. (Mențiune), 118-9, 385.
- Mavrocordat (Constantin-Vodă), I, 57, 144, 194, 198, 204, 233 n. 8, 244-5 și n. 5, 247-8, 267-9, 433, 443 n. 3, 444-5, 447, 449-50, 454-6, 459, 461, 463-4 și n. 2, 465, 483 și n. 5, 485-7, 489-90, 493, 498, 501, 503, 512, 515, 519, 531; II, 18 n. 5, 113, 117, 119-20, 132, 154, 270, 273, 391, 399, 444-5, 463, 637. (Străini în serviciul lui), I, 461 n. 2. (Catalogul Bibliotecii Naționale din Paris, presintat lui), 444. (Biblioteca), 444 și n. 2. (Legile lui), 444. (*Descrierea Țerii-Românești pe vremea lui*), 404, 502 și urm. (Fiii), I, 456. (Smărăndița Doamna, soția lui), I, 194.
- Mavrocordat (Ioan I-iu, Domn), I, 53-4, 57 și n. 5 (?), 129, 139, 153-4 n. 2, 188, 190-1, 194, 196-7, 208-9, 289, 234, 264-5, 295, 383-5, 399, 465.
- Mavrocordat (Ioan al II-lea, Domn) I, 247 n. 1, 433, 445 n. 9, 446, 450, 483, 494, 532 n. 1.
- Mavrocordat (Nicolae-Vodă), I, 40, 47 n. 1, 52 și urm. (Opere), 54-6, 61, 66, 78-9, 97, 99, 106, 119 și n. 3, 120 și n. 2, 121-4 și n. 1, 2; 122, 125, 129 n. 1, 2; 131 și n. 3, 133-42 n. 3, 143 n. 4, 144, 152-5 n. 1, 156-7, 169, 172, 182-3, 188-91, 193 n. 3, 197-8, 202, 207, 209-10, 216, 233 și n. 8, 234-5, 240, 263-5 și n. 1, 267, 326-7, 343 și n. 6, 350, 353, 383 n. 7, 398-9, 406-7, 416, 426 și n. 2, 429, 443, 455, 462, 464 n. 2, 465, 477-9, 493 n. 5, 500, 631; II, 16 n. 1, 18 n. 5, 79, 432, 444 n. 4, 598, 626, 633, 636. (*De laudibus N. Maurocordati*), I, 43. (*Oratio panegyrica N. Maurocordati*), I, 143. (*Articulele cerute de el?*), II, 22 n. 2. (Smaranda, soția lui), I, 200. (Biblioteca lui), I, 56.
- Mavrocordat (Scarlat, fratele lui Nicolae-Vodă), I, 155-6 și n. 4, 206 și n. 1, 332, 342-3 și n. 3. (Ilinca Brîncoveanu, soția lui), I, 155-6, 332.
- Mavrocordat (Scarlat, fiul lui Nicolae-Vodă), I, 144-5, 147, 158 n. 1 și 2, 194.
- Mavrocordat (alții). Dragomanul din 1772, II, 26. Gheorghe, II, 136. Elena Doamna, I, 446. Iacob, I, 449. Pulheria, I, 134. Spătarul, I, 137.
- Mavrodi (boier moldovean), I, 257, 260.
- Mavroeides (Nicolae), I, 433, 448.
- Mavrogheni (Nicolae-Vodă), I, 521-2; II, 28, 30, 44 n. 2, 100 și urm.; 138 și urm., 144, 152, 278 n. 2, 356, 370, 447-8.
- Mavromol (mănăstirea), I, 451 n. 3.
- Maxim (gramatica slavonă a lui), I, 39 n. 1.
- Maxim (Peleoponesianul; *Carte saū lumină de*), I, 420.
- Maxut (Postelnicul), I, 128, 137, 322 n. 1, 347, 362, 366, 379.
- Măzăreanu (Vartolomei, scriitor), I, 86, 131 n. 2, 434, 496 și n. 4, 535 și urm., 537-8, 543 și urm.; II, 345, 384.

- Mazepa, I, 400.
 Meciu (D.), II, 442.
 Medici (cu diplome din străinătate), II, 18.
 Mehadia, II, 140, 146, 447.
 Mehedinți, II, 277.
 Meheși (Avram, canonic), II, 236, 254.
 Meheși (Iosif, consilier), II, 206, 262-3 și n. 1.
 Meheși (Teodor, asesor), II, 471-2 și n. 1.
 Mehmed Celebi, I, 372.
 Meitani (Gh.), II, 48.
 Meletie (de Arta), I, 335, 446 n. 6, 448, 527; II, 27, 82, 143, 345, 394.
Melisa, II, 432.
Memoriu despre Țara-Românească (1803), II, 154.
 Merișanu (Staicu Păharnicul), I, 151, 173, 319, 615 n. 3; II, 630.
 Merișani, II, 57, 61.
 Metastasio, II, 297, 434.
 Metaxopulo (monah), I, 449.
 Mets, II, 214.
 Meucci (Angelo), II, 29, 385.
 Meynard (Louis-Étienne), II, 17.
 Miechowski (cronicar), I, 91, 199.
 Miercurea, II, 169.
 Mihaï Viteazul, I, 28, 97, 392; II, 144, 159, 185, 199, 203, 230, 345, 463, 576, 604 și urm. 622.
 Mihnea al II-lea (Domn muntean), I, 26.
 Mihnea al III-lea (Domn muntean), II, 613, 618.
 Mihaleca (Logofătul, și *Comoara lui Damaschin*), I, 530.
 Mihalopulo (Hatmanul), I, 467.
 Mihuț (profesor), II, 252, 425, 429.
 Milan, I, 508.
 Milescu (Nicolae), I, 31, 34, 146, 252, 602.
 Milescu (Ardelean, poet), II, 469.
 Milița (Doamna), II, 539.
 Millot (tradus de Molonar), II, 435 și n. 4.
 Milo (Gheorghe), I, 455.
 Milo (Ienachi), I, 535 n. 6.
 Milo (Matei; și familia), II, 492-3.
- Minee* (Buzău; 698-9), I, 417 n. 1, 418 și n. 1. (Proiectul din 1747), I, 514 și n. 6. *Mineiul obștesc* (1777), I, 526. *Minee* (din Rîmnic), II, 372, 525 și urm. *Minee* (din Buda), II, 212, 377 n. 7 (din Neamț), II, 394, 397, 403 n. 4.
Mingiere (adevărată, în vremi de lipsă; 1761), II, 71.
 Miniati (Ilie), I, 45 n. 1, 429. (*Cazanii*, 1742), I, 514.
 Mira, I, 215, 305, 470.
 Mircea-cel-Mare, I, 465; II, 144.
 Mircea Ciobanul (și Chiajna), I, 26; II, 553.
 Mireștii, I, 240. (Ioan), I, 240 n. 2.
 Miron (rebel moldovean), I, 217, 230, 478.
 Mironeasa (Arhonda), I, 236.
 Misail (călugărul), I, 180, 249.
 Misail (Mitropolitul), I, 348 și n. 5.
 Misionari, I, 94 n. 4, 141 și n. 6, 198, 444; II, 26, 71 n. 10, 444. (din Țirgoviste), I, 162 n. 5.
 Mitre (Gheorghită), I, 317. (Mitreștii), I, 399.
 Mitrofan (Mitropolit muntean), I, 423, 426, 435 n. 6.
 Mitrofan (episcop de Huși și Buzău), I, 32-3, 36, 348, 418-9.
 Mitrowski (general), II, 334.
 Mizgă (Ștefan, pretendent), II, 542-4, 555.
 Moesiodax (Iosif), II, 19, 21 și n. 8.
 Moga (Vasile, episcop neunit), II, 228, 246 n. 2, 260, 325 și urm., 369, 468, 521.
 Mogilde, I, 240, 271.
 Mohammed al II-lea, I, 91.
 Moise (Serdarul), I, 112, 227, 260, 336 n. 3, 459.
 Moldavița (Benedict de), II, 535 n. 6, 538-9.
 Moldova (cărți de slujbă luate de la Munteni), I, 512.
 Molibdos (Ioan, corector), I, 33 n. 2.
Molitevic. (1659), II, 469 n. 1. (supt Brincovean), I, 418. (din 1768), I, 521. (din 1782), I, 373. (din 1819), I, 378.
 Molnar (Ioan, scriitor). (*Mineiul*

său), II, 175. (Mențiune), 206 n. 4, 212. (*Octoiul său*), 216. Mențiune), 262. (Și dicționarul lui Klein), 284. (Mențiune), 285. (Biografia; fratele *Tunsul*), 286-7. (*Gramatica*), 287. (Ziarul), 288. (*Retorica*), 288. (*Ist. universală*), 288-9. (*Gramatica*, ed. a 2-a, 3-a), 289. (Cărți religioase), 289. (Idei filologice), 289 și urm. (*Apicultura*), 290 n.6, 291, 332. (Mențiune), 292, 294, 304, 306, 326 n. 5, 328, 332, 345.

Monea (familia), II, 187.

Monembasia (Ieroteiul de), I, 26, 29 și n. 1, 84.

Montan (Gheorghe), II, 264-5, 319, 470-1.

Montesquieu, I, 17; II, 383, 387.

Morala pentru școlile normale (1793), II, 327.

Morea, I, 182-3, 188, 383, 478; II, 53, 363. (*Cronica expediției în*), I, 131, 195 n. 2, 210-2.

Morășeanu (Alexe, scriitor), II, 71, 198, 271, 409-10.

Moroiu (C., bursier), II, 380.

Morona (Panaiotachi), I, 79, 261-3, 348, 351, 353, 355, 476-7.

Moruzi (Alexandru-Vodă), I, 497; II, 31, 37-8, 42, 45, 141, 152, 346-7, 357-8, 384-5, 400-1, 493, 496, 504.

Moruzi (Costachi-Vodă), II, 21, 27, 29, 32, 84, 392, 448-9.

Moruzi (alții). Dimitrie, II, 31. Gheorghe, II, 27. Ienachi, II, 140. Panaioti, II, 32.

Moscopolis (Daniil de), II, 297, 310.

Moscova, I, 240 n. 2, 241, 287-8, 302, 383, 394, 421, 498.

Movilă (familia), I, 21-2; II, 542, 557-8, 577.

Movilă (Elisabeta Doamna), I, 21-2; II, 577.

Movilă (Gavriliu-Vodă), I, 21-2, 29; II, 604, 611.

Movilă (Ieremia-Vodă), I, 21-2; II, 88, 576.

Movilă (Ioan, pretendent), I, 63 n. 1.

Movilă (Moise-Vodă), I, 21-2, 311; II, 574-5, 578.

Movilă (Petru), I, 34-5, 43; II, 390.

Movilă (Simion-Vodă), I, 21-2; II, 481, 576, 608.

Moxa (Mihail, cronicar), I, 83-4; II, 550 n. 1, 604.

München, II, 26.

Münnich (generalul), I, 244 n. 2.

Mumuleanu (Barbu Paris), II, 491.

Muncaciū, II, 171-2, 255, 261, 414. (Episcopi), II, 193.

Mureș-Oșorheiū, II, 197, 234, 297. (Școala), 415.

«Mușat» (Costea), II, 532 n. 1.

Mușat (Petru-Vodă), II, 531.

Mușat (logofătul, tipograf), I, 514.

Mușcatirovici (I.), 423.

Musică, II, 34, 49-50. (capela germană a Domnilor), II, 35 și n. 2.

Mustea (Nicolae; și alții), I, 218-9.

Mustea (Cronica lui), I, 142-3. (Cele două versiuni), 220-1. (Versiunea Bălcescu), 221 și urm., 271-2, 459-60, 465, 471-3, 476-7, 479, 481 n. 1, 496 n. 4, 499; II, 547 n. 4. (Versiunea Kogălniceanu), 473 și urm.

Mutu (Ioan), II, 405.

N

Nacu (Gheorghe), II, 85-6.

Nagy (poet ungar), II, 201, 210.

Nănescu (A.), II, 438.

Năsturel (Radu), II, 623.

Năsturel (Udriște), I, 30, 415, 509; II, 613.

Natanail (dascăl), II, 19.

Neagoe (Basarab), II, 605.

Neagoe (Ioan), II, 166 n. 2. (Méletie), II, 162.

Neale (dr., călător), II, 31.

Neamț, I, 13, 112, 216, 225, 251, 304, 336, 384, 391, 395, 516, 531; II, 328, 369, 378, 381 n. 3,

- 383, 385, 399 și urm., 439, 530-1, 533-4 n. 4, 539, 542-3, 547. (Școala de traducători din), II, 397-8. (Domențian, egumen de), II, 531. (Ștefan ierodiaconul din), II, 394. (Isaia tipograful din), II, 378 n. 1. (*Sbornicul* din; 1723), I, 437. (Cetea —), II, 544.
- Nectarie (Mitropolit muntean), II, 51, 354, 364, 377-9, 521, 617 n. 2.
- Neculce (Ioan), I, 3, 121 n. 2, 126-7, 130 n. 5, 133, 172, 214, 218-20, 222-5, 227, 236 și urm. (biografia). (Fiir), 244-5 n. 5 (Cronica), 246. (Data), 247-8. (Legende), 250 și urm. (Caracterul cronicii), 269. (Transmisie), 269 și urm. (Mențiuine), 271-2, 304, 356, 459, 471, 476, 485. (Amplificarea cronicii), 490-1. (Mențiuine), 496, 502; II, 80, 351.
- Neculcea (Vistierul, tatăl precedentului), I, 236.
- Negoescu (Pană), I, 210.
- Negre (Costin), I, 483.
- Negri (Constantin), II, 47, 96, 363, 517, 525.
- Negri (Petrachi), II, 449.
- Negruți (Dinu sau Ioniță), II, 495.
- Negustori* germani în principate, II, 12.
- Nenciulescu (Alec; și fiul său Andrei), II, 44, 366.
- Neofit (Mitropolit muntean), I, 514-5, 519-20; II, 131.
- Neofit (Evreul), II, 388, 433.
- Neofit (din Morea), I, 419; II, 39, 45 (?). V. și Cavsocalivitul (Neofit).
- Neologisme, I, 35, 118, 133, 146; II, 406.
- Nestor (boier muntean), II, 51, 449, 521.
- Nestorovici (Uroș), II, 265, 315, și n. 2, 3; 311 n. 3, 317, 425, 428-9 și n. 4, 470.
- Neuhäusel, I, 101; II, 593.
- Neuniți (episcopii), II, 67, 323-5.
- Neunite (școlii), II, 325.
- Nichifor (Mitropolit moldovean), I, 244 n. 3, 532.
- Nicodim (Sf.), II, 159.
- Nicodim (patriarch de Ohrida), II, 535, 538, 564.
- Nicola (Ioan, scriitor), II, 407.
- Nicolae I-iu (Țar), II, 346.
- Nicolae-Vodă (Petrașcu), II, 604, 614.
- Nicolau (Ioanichie, profesor), II, 402.
- Nicolau (Nicola), II, 329-36 și n. 3, 334, 337, 438. (Gheorghe, din Brașov), II, 324.
- Nicolopulo (C., dascăl) II, 43.
- Nicopol, II, 140, 142, 144.
- Nicosia, II, 132.
- Nifon (patriarh de Constantinopol) II, 605, 618, 622.
- Nikussios (Panaiot, Dragoman), I, 102 n. 1, 363.
- Nimirov, I, 240.
- Nissa (Gherman de), I, 34.
- Nișangi-Ahmed (Mare-Vizir), I, 377.
- Nițoglu (Panaiot), II, 47.
- Noacul (Moise Sara), II, 249 n. 3, 471.
- Noșfalău, II, 197.
- Notaras (Dimitrie Gheorgulis), I, 45 n. 2, 54.
- Notaras (Neofit), I, 45.
- Note cronologice*, 1787 și urm.; II, 108.
- Note geografice* c. 1750, I, 501.
- Noul Testament* (grec Glykys), I, 34. (Romîn, 1819), II, 397 n. 1.
- Novacovici (Dionisie, episcop neunit), II, 161.
- Novacovici (Ștefan, tipograf), II, 327.

Obedeni (boierii), I, 189.
 Obradovici (Dositei), II, 26, 382-3, 422, 424, 426-7.
 Obradovici (Grigore), II, 211 n. 1, 318, 422, 424-5.
Obșteasca (tînguire), 1821), II, 363-4.
 Oceacov, I, 119, 298; II, 584, 587.
 Ocellus, II, 28.
 Ochmu, kiowich (I. Ivegla), II, 18.
 Ocna (Tirgu-), I, 107 n. 1, 225; II, 615.
 Ocnarul (Radu Vistierul), II, 615.
Octoih. (Romîn, 1700), I, 410 și n. 3. (1712), 420. (1720), 435. (al Mitropolitului Ștefan), 513. (1750), 520. (1776), 525. (1786), II, 383. (1792), 373. (1804), 327. (1810), 328. (1811), 377. (1816), 397. (1818), 404.
Odă la Maria-Teresa, II, 469.
 Odesa, II, 343.
Odiseia, II, 422, 475.
 O'Donnell (comitesa), I, 170 n. 1; II, 124.
 Ördög (Alexie), I, 521.
 Öttingen, I, 345-6.
 Olahus (Nicolae), II, 179.
 Olanda, I, 421.
 Olimpiada (mătușa Doamnei Păuna), I, 188.

Olovăț, I, 94.
 Olt, II, 61, 178.
 Oltenia (supt Austriaci), I, 516.
Omili. (1775), I, 523. (1820), II, 377 n. 4. (ms.), I, 530.
 Oncești, I, 201.
 Onișor (corector la Buda), II, 212.
Opera italiană, II, 50.
 Oprian (Gheorghe, boier muntean), II, 338-9.
 Oradea-Mare, II, 70, 169-72, 175-6, 179, 193, 209, 213, 216-7, 252, 255, 261, 285, 315-6, 418-20. (Seminariul), II, 169-70.
 Orăștia, II, 159.
 Orhei, I, 476 n. 5.
 Orlik (Hatman), I, 45.
Orologiu (grec, 1714), I, 52. (1747), I, 514. (1750), 514. (cel Mare; c. 1782); II, 372. V. și *Ceaslor*.
 Orșova, I, 151; II, 625.
Ortografia normală (1784), II, 290 n. 3.
 Oșorhei. V. Mureș-Oșorhei.
 Ovidiu, II, 442, 472 n. 4.
 Oxenstierna, II, 382-3, 436-7, 439 n. 3.
 Oxford, II, 284, 453.

P

Padova, I, 16, 53-4, 158; II, 20. (C. Cantacuzino Stolnicul la), I, 34. (Medici din), I, 461. (Valisnieri, Anton, profesor la), I, 42.
 Paget (ambasador engles), I, 349.
 Paisie (Malorosianul), I, 9, 13; II, 369, 375, 381 n. 3, 400 și n. 1, 403. (Ucenicii săi, cu numele), II, 393-4. (Trimiși ai săi la școală în București), II, 394.
 Paladă (Gherasim), I, 38 n. 1.
 Paladă (Maria), II, 119.
 Paladi (C., boier moldovean), I, 483 n. 10.
 Paladi (I., boier moldovean), I,

268, 316-7, 352, 356; II, 39, 76 n. 5 (?).
 Paladi (Toader, boier moldovean), I, 317.
 Palamed (Gheorghe, cronicar), I, 154; II, 609.
 Paleologul (Comisul), I, 483 n. 5.
 Pamperis (Ambrosie), I, 525; II, 22.
 Panaiotachi (Dumitrachi, Păhar-nic), II, 22.
 Panaioti (Al. Gh.), II, 107.
Panegiricul lui Ștefan-cel-Mare, I, 540 și urm.
 Pantaleon (dr.), I, 350 n. 3.

- Panteli (Ioan, bursier), II, 380, 524.
- Papafil (Costea), II, 25.
- Papî, I, 42.
- Papay (dicționarul; prelucrat pe românește), II, 283-4.
- Papazoglu (Atanase), I, 364.
- Para (Ioan), II, 285.
- Paraclichi* (tipărită de Iosif de Argeș), II, 378.
- Parascheva (Clucer de Arie), II, 338 n. 3.
- Parentice* (tipărite de Antim Ivi-reanul), I, 420.
- Parichi, II, 497.
- Paris, II, 37, 43-4, 51, 294, 438. (Romîni la), 44 n. 1.
- Paros (Atanasie de), II, 378.
- Pasca (Iosif), II, 420 n. 1.
- Pascal (dr.), II, 18, 36.
- Pașcanul (boier moldovean), II, 32, 39, 405.
- Passek (cronicar polon), I, 24.
- Pastorius (cronicar polon), I, 96.
- Paszkowski (cronicar polon), I, 22, 87; II, 560, 562 și urm.
- Pataki (Ioan, episcop), II, 60, 63, 68, 156-7, 195.
- Paterice* (mss.), I, 426.
- Patmos, II, 101. (Școala), II, 25 n. 2.
- Pavli (bancher), II, 99.
- Payne, I, 45.
- Pazmanyán (Colegiul), II, 68, 70, 166.
- Pazvantoglu și Pazvangiî, II, 147, 153, 353, 357.
- Pejacevich (Cronica lui), II, 604.
- Penticostarîi*. (1701), I, 418. (1767), 521. (1769), I, 523. (1783), 523. («7193»), II, 372. (ms.), I, 434.
- Persiano (Manolachi), II, 28, 101 și urm., 112.
- Perticari, II, 116.
- Pesta, II, 212, 216 n. 2, 293, 310-1, 318 n. 2, 339. (Școala Romînilor macedonenî din), 312.
- Péterffy (Iesuit), I, 447.
- Petersburg, I, 241, 295-6, 329, 521, 536; II, 67, 161, 180, 384, 446.
- Petiție către Împărat (1804), II, 264.
- Petrachi (candidat de Domnie), II, 356.
- Petreceerî*, II, 49.
- Petriceico (Ștefan-Vodă), I, 100, 103, 230, 253-4, 256, 299, 300, 306, 312, 392-3, 472, 584, 594. (Doamna sa, Mariana), I, 21, 300, 393.
- Petrović (Gheorghe), II, 265, 319.
- Petrović (Naum), II, 265, 311 n. 3, 313, 315 n. 3, 318 n. 3, 338-9, 428-9, 470.
- Petru cel Mare (Țar), I, 126, 147, 178, 185, 233, 239-40 și n. 2, 288-9, 293-6, 321-2, 323 și n. 1, 324-5 și n. 3, 327, 385, 400-1, 412-3, 428, 478; II, 9, 634. (Soția lui, Caterina), I, 239. (Jurnalul lui), II, 126. (*Θρίαμβος* către el), I, 27. (*Vița* lui, grecește), I, 504. (*Înștiințare pentru moartea lui*), I, 506 (*Laudele* lui), I, 504.
- Petru I-iu Alexandrovici (Domn al Moldovei), II, 533-4, 560.
- Petru Alexandrovici Aron (Domn al Moldovei), II, 535.
- Petru (fiul lui Bogdan-Vodă), II, 553.
- Petru (fiul lui Ștefan-cel-Mare), II, 538-9, 546.
- Petru-Vodă Șchiopul, I, 19-21, 26, 84, 89; II, 542, 555-6, 569.
- Petru (protopsalt constantinopolitan), II, 401.
- Philippide (Dimitrie), II, 47, 82, 106 n. 3, 107.
- Photiadi (Lambro), II, 40, 343.
- Phrantzes, I, 20; II, 80, 621.
- Phytianos (Ignatie), I, 46-7.
- Piasecki (Petru; istoric polon), I, 96; II, 573 și urm.
- Piatra (în Moldova), I, 225, 251.
- Pietrari (sat), I, 519 și n. 2.
- Pigas (Meletie; și *Ῥοθόδοτος διδασκαλία*), I, 449.
- Pilde filosofesți* (ed. I-a), I, 422, 429. (ed. 1783), II, 372. (ed. 1795), II, 324, 427 n. 4, 528 n. 1.
- Piluzio (Vito), II, 591 n. 1.
- Pini (consul rus), II, 362.
- Pîrscoveanu (Preda), I, 350.

- Pisa, II, 376 n. 6, 380, 489.
 Pitești, I, 189; II, 239.
 Pivoda, I, 153.
 Ploiești, II, 32, 343, 355.
 Pluck (dr.), II, 38.
 Pobrata, I, 76; II, 537 și urm.,
 545, 551-2.
*Pocăianie (Marea — a Turcilor la
 1686)*, I, 116.
 Podul Înalt (lupta de la), I,
 564.
Poeme morale (1815), II, 51.
Poesă populare databile, I, 463
 și urm.
 Poiana, II, 17.
 Pojarevač, I, 153; II, 12.
 Polonia, I, 14, 16, 20, 57, 65, 95,
 103-5, 120, 158, 160, 222, 224,
 226-7, 233-4, 237 și n. 3, 241,
 253 și n. 3, 256-7, 260, 270,
 272, 279, 298, 300-1, 304, 308,
 311-3, 331, 368, 388, 393,
 395, 403, 460, 475; II, 112, 390,
 548, 594, 620. (Renașterea în,
 I, 23-4. (Partea din Moldova ce
 ocupă Poloniă supt C. Cante-
 mir), I, 225.
Polunoștița, I, 519.
 Polyaines (scriitor), II, 51.
Pomelnice (1784), I, 523 n. 7.
 Ponici (Gherasim, tipograf), II,
 395 n. 6.
 Pop (Zenovie C.), II, 40.
 Pope (poet engles), II, 500, 504.
 Popeni, II, 439.
 Popescu (Radu, cronicar), I, 20,
 131. (Cronica sa), 146-9. (Viața),
 149 și urm. (Scrierile sale), 170
 și urm. (Memoriile), 171-87,
 205, 208. (Cronica oficială), 187
 și urm. (Prefața), 192-5. (Men-
 țione), 210 și n. 3, 310, 343, 500;
 II, 615, 625. (Omonimul său,
 Banul), I, 149.
 Popiel (sol polon), I, 470.
 Poponea (Nicolae), II, 380.
 Popovici (I., de Hondol, vicariu),
 II, 283.
 Popovici (Mihai, preot), I, 538 n.
 2; II, 67 n. 1, 161 și urm.
 Popovici (Nicolae, director în
 Banat), II, 429.
- Popovici (Șt., autor de dicționa-
 riu), II, 283.
 Popp (C. Hagi), II, 324.
 Popp (Ioachim), II, 409.
 Popp (dr. Vasile), II, 245 n. 1,
 316, 326, 472 n. 4, 474, 494,
 520.
 Porphyrita (Ienachi), I, 375-6.
Porri (Viața Sf. Felice de'), I,
 509.
 Porta (Nicolae de), I, 191 n. 3.
 Poteca (Eufrosin), II, 338, 380
 și n. 2.
 Potemkin, II, 11, 32, 122, 383,
 400. *Versurile pentru moartea
 lui*, II, 84 n. 1, 85-7.
 Potocki (Alexandru Ioan; și Ioan),
 II, 585.
 Potocki (Iosif, Voevod de Chiev),
 I, 120 și n. 2, 125, 134, 138,
 395.
 Prăjești, I, 67.
 Prale (Ioan), I, 493.
 Prașcoveanu, II, 110 n. 4.
*Pravilele lui Matei Basarab și
 Vasile Lupu*, I, 518; II, 444 și
 n. 3.
Prăvilioară (1784), II, 382.
Pravoslavnica mărturisire (gre-
 cește, 1699), I, 44-5. (românește,
 ed. 1691), I, 45, 418. (ed. 1745),
 514.
 Pray, I, 453 n. 3.
 Predeal, II, 355.
 Predetici (Aureliu Antonin, și
Dicționarul său), II, 284.
 Pressburg, II, 209, 293.
 Prévost (abatele), II, 441.
 Pricopie (căpitanul), I, 126, 400.
Principia linguae latinae pentru
 școlile normale, II, 203.
 Priporeni, I, 245 și n. 3.
 Prislop (Ioan din, episcop arde-
 lean), I, 555 n. 1.
 Prislop (*Cronica*), II, 158 și urm.
 Pricopie (din Moscopol), II, 37.
 Prodrum latin (din Pesta), II, 249
 n. 3.
 Prooroceanu (Preda), I, 170 n. 3,
 201, 319.
 Prund (Nicolae din), II, 249 n. 3
Psaltichia (din Neamț), II, 397.

- Psaltichie (profesorii de la București), II, 381.
- Psaltire*. (Slavo-română cu tilc), I, 434. (Alta, slavo-română), I, 514. (Române: 1748), 514. (1766), 549 n. 1. (1774), 523. (1781), II, 372. (1782), 382. (1784), 373. (1790), 383. (1791), 324. (1796), 377. (1801), 324. (1802), 388-9. (1808), 328. (1809), 417. (1818), 404. (1820), 380. (Greacă, din 1820), 50.
- Pulievici (Anastase), II, 470.
- Pulio (Marchides), II, 36.
- Pultava, I, 116, 118, 220, 248, 323 n. 1; II, 393.
- Purcel (personagiu legendar), I, 251.
- Purice (personagiu legendar), I, 251.
- Purice (Vasile, boierinaș moldovean), I, 340.
- Pustia dragoste* (versuri), II, 469.
- Putna (mănăstire), I, 76, 111, 247, 250, 531, 534-7; II, 534 și urm., 546, 551-2, 574.
- Putna (egumenii de), I, 535; II, 534 și n. 4, 538. (Copiștii), II, 537 n. 1. (Școala literară din), I, 13.
- Pylarino (Iacob, dr.), I, 39-40, 45, 350 n. 3.

R

- Răcăciuni, II, 582.
- Racocea (translator), II, 301, 341 n. 1.
- Racoviță (familia), I, 251; II, 104.
- Racoviță (Constantin - Vodă), I, 129 n. 3, 448, 457, 465, 467 și n. 9, 468, 482-4, 487, 492, 494, 549 n. 1; II, 117, 120-1, 128, 638.
- Racoviță (Dimitrașco Hatmanul), I, 161 și n. 4, 178-9, 183, 186, 192, 267 și n. 2, 295, 328, 356, 398-9; II, 108-9 n. 3. (Soția și familia), I, 161, 267 și n. 2.
- Racoviță (Ioniță; sec. al XVII-lea; și soția), I, 464 n. 3.
- Racoviță (Maria, sora lui Mihai-Vodă), I, 217 n. 2, 230.
- Racoviță (Meletie), II, 78.
- Racoviță (Mihai-Vodă), I, 45, 79, 114-5, 119, 123, 132, 137, 141, 161, 179, 186, 192, 196-7, 213 și urm., 237-8 și n. 2, 242-3, 247 și n. 2, 261, 263-6 și n. 3, 5; 269, 272, 295, 329, 347, 349, 352-5, 360-5, 371-7, 398, 406, 444 n. 8, 449 n. 2, 459-60, 463-4 și n. 2, 465, 467, 469-70, 477 și n. 2, 478-80, 490, 494, 501; II, 126 n. 4, 495-6 n. 6. (Soția, Ana), I, 352, 361-2. (Fiul Ioan), I, 448. (*Imitația lui*
- Ibristos*, dedicată lui), I, 444 n. 8. (Omonimul, beizadea Mihai), II, 18 și n. 6.
- Racoviță (N., boier moldovean), I, 107.
- Racoviță (Ștefan-Vodă), I, 130, 351 și n. 7, 448, 467, 522 și n. 4; II, 18 n. 5, 121, 128.
- Rădăuți, II, 388, 532. (Tipografia din), I, 454; II, 531-2. (Do-sofitei, episcop de), I, 536-7 n. 10; II, 396.
- Radovici (Gh., tipograf), I, 45, 420.
- Radu-Vodă, «Călugărul», II, 553.
- Radu-Vodă cel Frumos, I, 88; II, 552, 560. (Doamna lui), II, 546. (Confundat cu Tepeluș), II, 564-5.
- Radu-Vodă Iliș, I, 156, 206, 332; II, 553. (Soția, Stanca), I, 156, 332.
- Radu-Vodă Leon, I, 158; II, 624.
- Radu-Vodă Mihnea, I, 28, 251; II, 573, 577, 588, 604, 610, 612.
- Radu-Vodă Șerban, I, 28; II, 604.
- Rădvani, II, 106.
- Rafail (protosinghelul, din Neamț; și *Ușa Pocăinții*), II, 379., 395.
- Raicevich (secretariu Domnesc), II, 19, 129, 136-7 n. 2, 445 și n. 4.
- Rákóczy (al II-lea), I, 600. (Pre-tendentul), I, 67.

- Rali (Ioan, traduce pe *Critil și Androniu*), II, 20 n. 4.
 Rali (Isac, dragoman), I, 45 n. 1.
 Ramadan (Atanase), I, 377 n. 2.
 Ramandi, I, 254, 474 n. 3.
 Rami Mehmed-Pașa, I, 349-50, 352, 376.
 Rareș (Elena Doamna), I, 251; II, 537-9.
 Rareș (Ilie-Vodă), I, 199; II, 539 n. 2, 543.
 Rareș (Maria lui Petru), II, 537.
 Rareș (Petru-Vodă), I, 20, 76, 88, 90. (Tribut supt el), 94. (Mențiune), 251, 284; II, 185, 220 n. 3, 537 și urm., 545-7, 552-3, 557-8.
 Rareș (Ștefan-Vodă), I, 93, 199.
 Rășcanu (Iordachi), II, 99, 100.
Rasoforul (1813), II, 397.
 Rasti (Caterina), II, 47.
 Rătescu (Gherasim, episcop de Buzău), II, 379 n. 1.
 Rathner (Ioan, architect), II, 17, *Războiū* (broșuri despre), II, 151, 337 și urm.
 Razu (familia), II, 498.
 Razu (Costachi), I, 318, 488, 531; II, 83 n. 1, 84-5.
 Razu (Vasile), II, 496.
 Răzvan (Ștefan-Vodă), II, 565-6.
 Rednic (Atanasie, episcop unit), II, 69, 70, 162-3, 165-6, 188-9, n. 1, 409, 414.
 Reghin, II, 234 și urm., 237-9, 244-5.
 Regnard, II, 439-40.
Regule de școală (1806), II, 328.
 Remi-Reiz, I, 121 n. 2.
 Rennen (von der), II, 335.
 Repnin (ambasador rus), I, 498; II, 121, 128.
Rețete (1806), II, 435.
 Revoluția franceză, II, 348.
 Rigas, II, 37.
 Rîmnic, I, 135; II, 146, 551, 565. (Capela din), I, 419. (Episcopia din), I, 9, 424; II, 123, 158. (*Condica* ei), II, 145, 374. (Școala din), I, 13; II, 41. (Mișcarea literară din), I, 515 și urm. (Tipografia supt Antim), I, 422.
 Rîmnic (episcopi). Galaction, II, 378-9. Inochentie, 436 și n. 1, 518; II, 158. Partenie, I, 521, 523. (Ștefan din Govora), I, 436 n. 1; II, 158. (Teofil), II, 610.
 Rîmniceanul (Chiriac, scriitor), II, 381 n. 3.
 Rîmniceanul (Dimitrie Mihai Popovici, tipograf), II, 373 n. 7, 436.
 Rîmniceanul (Grigore; viitor episcop de Argeș), II, 372-4, 376, 524.
 Rîmniceanul (Mihai Atanase, tipograf), I, 519.
 Rîmniceanul (Naum, scriitor), I, 169; II, 289, 341-50, 361-2, 484 și n. 1.
Rînduiala mortului, II, 325.
 Ripi, I, 481, 484.
 Rîșca, II, 542.
 Rista (Luca, din Grabaț), II, 422, 424.
 Rizu (Iacovachi), I, 447 n. 7; II, 47 n. 2, 106, 133 n. 5, 135.
 Rizu (Iacovachi Nerulos), II, 47, 52, 93, 438.
 Rocca (Lucca della), II, 20-1.
 Rodinul (Neofit), I, 29.
 Rodos, I, 322; II, 116, 140, 144.
 Roja (Gheorghe Constantin), II, 268, 311 și urm., 314 n. 2.
 Roja (alți). Maria, II, 339. Nicolae, II, 265, 311 n. 3, 340, 428.
 Rollin, II, 29.
 Roma, I, 54, 296, 455; II, 199, 208, 225, 234, 241, 243-4, 247, 294, 515 și n. 4. (Școli), I, 14; II, 69. (Colegiul Propagandei), II, 69, 198, 240. (Romîni învățăla), I, 12.
 Roman, I, 225, 255, 304, 537; II, 428, 546. (Școală), II, 43. (Episcopi). (1700), I, 346. (Atanasie), I, 269 și n. 3, 270. Pahomie, I, 66, 140.
 Roman-Vodă, I, 65, 94.
 Roman Pribeagul, II, 552.
 Romanși, II, 277.
 Romanitis (Emanuil), I, 444.
 Romano (Cămăraș), II, 85.
Romanos (Epistola Împăratului), I, 533.
 Romanul (Ioan), I, 41-2.

- Romînești (Cîrligătura), I, 64.
 Romînu (Sf. Ioan), I, 50.
 Ropcea, I, 225.
 Roșcani, II, 555.
 Roth (Paul, rector în Brașov), I, 144 n. 1.
 Rousseau, I, 17.
 Roznovanu (familia), II, 32.
 Rudawski (cronicar), I, 24, 96.
 Rükert (*despre Pinea de Cartofe*), II, 435-6.
Rugăciuni pentru trecerea la ortodoxie, I, 530.
 Rugină (Pavel), I, 240, 399.
 Ruginoasa, I, 85 n. 1.
 Rumiänzow (mareșal), II, 24, 127, 446-7.
 Rusciuc, I, 197, 344 n. 2, 352; II, 111, 140.
 Ruset (familia: *Cupărești*), I, 106, 155, 227, 253, 257-8, 262, 302, 308-9, 311, 313, 318, 331, 335-6, 344, 354, 361; II, 615 și urm.
 Ruset (Antonie-Vodă), I, 32, 64-5, 105, 223, 254-5, 392, 472; II, 594. (Fiii), I, 64-5. Alexandru, I, 105. Iordachi, II, 343, 620 n. 2. (Soția acestuia), 343.
 Ruset (Iordachi, *Cupariul*) I, 122 și n. 3, 123-4, 127, 196, 225-8, 257 și n. 2, 258-9, 261-4, 308, 311, 315, 317-8, 330-1, 336 și n. 3, 346, 351, 354 n. 2, 355, 357, 361, 363, 368, 373, 377, 379, 398, 490; II, 631.
 (Soția), II, 631. (Fiii), I, 399. (Nepotul omonim), I, 123, 217 n. 5, 218 n. 1. (Tatăl, Cupariul cel bătrîn), I, 252, 369.
 Ruset (Nicolae, fiul lui Iordachi I-ii), I, 130 n. 5. (Biografie), 196-8. (Scrierea), 198 și urm. (Mențiune), 261 n. 5, 323 n. 2, 351, 354, 361, 464 n. 2; II, 158. (Soția, Domnița Ancuța), I, 196-7, 323 n. 2, 354. (Fetele), I, 196.
 Ruset (alții). Constantin Logofătul, I, 127, 164. Ecaterina, I, 464 n. 2; II, 91. Gheorghe, II, 620 n. 2. Ioniță, fratele lui Nicolae; și soțiile sale, I, 197, 343 n. 5. Lascarachi, I, 123, 309, 311, 332 și n. 2, 3; 336-7. Manolachi, I, 161, 309, 332 și n. 3, 336 și n. 3, 337, 351, 398. Mihalachi, I, 309, 332 și n. 2, 3; 336-7, 346, 353, 361, 363-5, 373, 377-8. Pirvu, I, 331. Scarlatachi, I, 309, 332 și n. 2, 3; 336-7, 361, 365, 367, 369-71, 374, 377-9. Ștefan, I, 331. Victoria, I, 370. *Răducanu Ruset*, II, 400. *Bălănescu Ruset*, Logofătul, II, 85.
 Rusia și Ruși, I, 14, 27, 32 n. 1; II, 215. (Broșuri), I, 126. (Dicționarii ruso-romîn; 1789, 1812), II, 279.
 Ruși-de-Vede, I, 201.
 Ruștior, II, 411 n. 5.

S

- Saadi-Effendi din Larisa (scriitor), I, 386.
 Șabaț, I, 146.
 Săbed, II, 197.
 Săcărîmb, II, 304-5.
 Sachelarie (Cristofor, bancher), II, 36.
 Sad, II, 63, 162.
 Safta (Doamna lui Gheorghe Ștefan-Vodă), I, 252.
 Saint-Pierre (Bernardin de), II, 513.
 Salankemen, I, 303.
 Salih-Pașa, II, 99.
 Salonic (Dionisie, arhiepiscop de), I, 445.
 Salonic (Simion, arhiepiscop de), I, 33, 522.
 Șamsud, II, 196-7.
 Sămurcaș (Caimacamul), II, 366.
 Sămurcaș (dr. Dimitrie), II, 436.
 Sămurcaș (Ruxandra), II, 47, 433.
 Șandor (Atanase, scriitor), II, 442.
 Săpoteanu (Andrei; și moșia Săpotești), II, 595.
 Sarachin (C., Păharnicul), I, 420.

- Saraï (Visarion), II, 65-6, 159-60.
 Sarnicki, II, 561.
 Sărvad, II, 166, 241 n. 2.
 Sași, I, 14.
 Satu-Mare, II, 193, 285.
 Saul (Dumitrachi), II, 125.
 Saul (Gheorghe), II, 16, 18, 125.
 Săulescu (Gh.), II, 404.
 Sava (Mitropolit moldovean), I, 348.
 Sava (ieromonachul, cronicar), I, 269-71.
 Sava (bimbașa), II, 142, 354, 360, 464.
 Savel sau Savin Banul, I, 123 și n. 1, 240.
 Scarlati (saegiul), I, 29, 252.
 Scarlati (Ioan de; și soția), I, 145.
 Scavinschi (Daniil, poet), II, 439, 494.
 Scheleti (C., legist), II, 449-50.
 Schendus Vanderbech, I, 56.
 Schmeitzel (Martin), II, 130.
 Scholeriul (Teodor, scriitor), II, 274-5.
 Scogard (dr.), I, 30 n. 5.
 Școli (de românie), II, 41-2. (de sate), II, 42.
 Scordac (Cristea), I, 206.
 Scriba (Lazăr, scriitor), I, 465-6.
 «Scrisori grecești» (utilizate de Miron Costin), I, 65.
 Sculenî, II, 94, 433, 442.
 Secu (mănăstire), I, 13; II, 94, 392.
 Secuî, I, 248.
 Secuianu (Neagoe), II, 615.
 Seghedin, II, 293.
 Segneri (Iesuit), II, 412.
 Seimenî, II, 582.
 Seminariu muntean (proiect de), I, 455.
 Șendrea (boier moldovean), II, 565 și n. 1.
 Serafim (patriarch de Constantinopol, c. 1787), II, 391.
 Șeremetev (general), I, 127, 322.
 Sestini (scriitor), II, 19 și n. 1.
 Sf. Mormint, I, 34.
 Sherman, I, 45.
 Sibiiu, I, 95, 143, 153, 190, 470; II, 19, 106, 125, 136, 159-60, 167, 169, 188, 204, 261, 288-9, 291, 322, 325-6 n. 5, 335, 342, 345, 353 n. 12, 370, 373, 433-4, 459 n. 1, 471, 473, 521-2. (Pribegeî la), I, 19. (Calendare), II, 336 și n. 4, 5; 337 n. 4, 415 n. 3.
 Sidis (Grigore, episcop), I, 523; II, 328 n. 3, 373.
 Sidis (Ieroteiü), I, 38 n. 1.
 Sidis (Nichifor), I, 443 n. 1, 531.
Siège de la Rochelle, II, 438.
 Siena, I, 54.
 Sigismund al III-lea (rege al Poloniei), I, 21.
 Silihdar Hasan (Mare-Vizir), I, 351, 372.
 Silion (Vasile), I, 245.
 Silištenî, II, 160.
 Siliștra, I, 194; II, 98, 100, 135, 543. (Atanasie, arhiepiscop de), I, 47. (Ghenadie, arhiepiscop de), I, 33.
 Sîmbăta-Mare, II, 69, 178.
 Simcel (Popa Iancu, sau Isaia din; scriitor), II, 163, 410.
 Simion (Bogoslovul, *Cuvintele lui*), II, 376.
 Simion Dascălul (cronicar), I, 22, 65, 77, 86-8, 91, 130, 164, 167, 249; II, 257, 264, 385, 562 și urm., 590, 598, 621-2. (Originele Moldovei la el), II, 563. (Letopisețul lui slavon), 564-5. (Adausul despre recomandăția închinării la Turci de Ștefan-cel-Mare), 567. (Excursurile despre țerile vecine), 568. (Despot la el), 568-9. (Oprirea cronicii lui), 569. (Manuscripte), 569 n. 5.
 Simion (al doilea Logofăt), II, 613.
 Simionovicî (Ioan tipograful; *Evchologiul* tipărit de el), I, 533.
 Simopetra, II, 391.
 Șinca Nouă și Veche, II, 194 și n. 1, 196.
 Șincai (familia), II, 194-7.
 Șincai, I, 3, 9, 426; II, 129, 176-8, 182, 189-90, 195 și urm., 201-2, 234, 248, 251-2, 272, 279 și urm.,

- 313, 327. Opere istorice (*Anticritică*), II, 207, 211, 219. (*Diologul*), II, 203, 219. Opere filologice. (Dicționarul), II, 203, 286. (*Epistola* către Lipszki), II, 201, 210, 286, 306. (Gramatica), II, 178, 203, 286, 306 și urm., 314. (Gramatica românească proiectată), II, 286, 306. Opere didactice, II, 410 și n. 3. (Aritmetica), II, 204-5, 412 n. 4. (Bucovna, 1783), II, 204 și n. 2, 205, 282 n. 2. (Aceiași, gramatică-alfabet ?), II, 282 n. 3. (Catechismul cel mare), II, 204-5 și n. 7, 410 și n. 3. (*Istoria naturală*), II, 205. Versuri, II, 419-20, 469-70. *Cronica*. (Nobilii judecați în ea), II, 230-1. (Mențiune), 210. (Discuție pentru titlu), 214. (Publicare în Calendarul din Buda), 214, 221-2. (Mențiune), 219. (Refaceri), 219-20. (Forma latină), 221. (Data scrierii), 223-4. (Ediții), 223-4. (Caracter), 224 și urm. (Mențiune), 306-7 n. 1.
- Sina (baron), II, 40 n. 4.
- Sinaitul (*Scara* lui Ioan; ed. 1814), II, 397, 404.
- Sinea, II, 218, 222-3.
- Singera, II, 498.
- Siniawski (Hatman), I, 231.
- Sinope (Nicolae de), I, 156, 343.
- Sinopsis* (1714), I, 437. (1746), 514. (1783), II, 372.
- S. Andraș, II, 329.
- Sion (Antoși), I, 540; II, 78-9, 82 n. 1.
- Sirbi, I, 44, 263, 400, 441, 507; II, 157, 193, 262, 268, 335, 420, 426, 429. (Anale), II, 621.
- Sirigul (Meletie; ed. 1690), I, 44, 52.
- Siropulo (din Corfù), II, 18.
- Sirul (Efrem), II, 394.
- Siștov (congresul din), II, 141.
- Sivas (episcopii de), I, 47.
- Sixtus (dr. Ștefan), I, 40-1.
- Skuphos, II, 48.
- Slatina (mănăstire), II, 94, 396, 491, 542, 547, 554 și n. 1, 555. (Isaia din, cronicar), II, 544, 546-6, 554 n. 1. (Sihastrul din), I, 251.
- Slatina (oraș), II, 148 n. 1. (Școala din), II, 41.
- Slătineanu (Dimitrie Teodor), II, 434 n. 2.
- Slătineanu (Iordachi), II, 35-6, 103, 322. (*Ahilefs la Schiros*), 433-4. (Mențiune), 491.
- Slătineanu (Radu), II, 103 n. 3.
- Slătineanu (Scarlat), II, 103.
- Slavone (Analele—până la Vasile Lupu), I, 76-7; II, 572. (Educația), I, 37. (Decăderea), I, 414-5. (Gramatici), I, 39; II, 279 n. 6.
- Snagov (și tipografia), I, 45, 419 și n. 7, 420-1 și n. 8, 424, 434; II, 325, 366. (Grigore, egumen de), I, 419 n. 7.
- Sniatyn (Romîni la școala din), I, 22.
- Șoanul (Petru; și *Calendarele sale*), II, 331-2.
- Sobieski (Ioan), I, 24, 95, 107, 110, 160, 225, 257, 272, 293, 300-2, 306, 308, 312-3, 389, 393, 397, 474; II, 460, 584 și urm., 590-1.
- Socola, II, 43, 297, 301, 401-2, 406 n. 3, 408 n. 2, 513, 519 și urm.
- Sofia (Axentie, episcop de), I, 33, 47.
- Sofronim și Haritia*, II, 434.
- Șoimescu (Ioniță), I, 183 n. 1; II, 108.
- Solca, I, 535. (*Condica* ei), I, 542.
- Șoldan (Nicolae), I, 217.
- Soroca, I, 127, 220 n. 1, 225, 304, 397.
- Șotînga, I, 201.
- Șotistva*, I, 531.
- Soveja, I, 225.
- Spallanzani (profesor la Pavia), II, 30 n. 6.
- Spandoni (boier), I, 221 n. 1, 234.
- Spandoni (dascăl), I, 33, 44.
- Sparmiotul (Ionas), II, 31.
- Stahl (secretariu), I, 453 n. 3; II, 18 n. 5.
- Stainville (general), I, 192, 196.
- Stamati (C.), II, 438.

- Stamatiadi (P.), II, 438.
 Stăncescu (C.) II, 437.
 Stănileşti, I, 293, 382, 401, 441.
 Stanislavici (episcop catolic de Nicopol), I, 516-7.
Starea Ţerii-Româneşti supt Caragea, II, 365 şi urm.
Statistica din 1820, II, 108.
 Stavarachi, I, 266. (*Plingerea* pentru moartea lui), 466-7. (Menţiune), 488, 501, 533; II, 109 n. 3, 121. (Tatăl), I, 466. (Ienacachi, — Spătarul), I, 466.
 Stavrinos (cronicar), I, 20, 154, 468; II, 39, 608-9, 621. (Fiul Gheorghe), II, 608-9.
 Ştefan-Vodă I-iu şi fiii, I, 65; II, 559 n. 1, 561.
 Ştefan-Vodă (Alexandrovici), II, 532-3, 535, 538, 551. (Mama sa), II, 533.
 Ştefan-cel-Mare (Domn al Moldovei), I, 88, 91, 115 n. 2, 129 n. 3, 130 n. 5, 131 n. 2, 247, 250-1, 271 n. 2, 298, 390; II, 80, 108, 187, 224 n. 6, 229, 250-1, 493, 535 şi urm., 541, 541-5, 547, 551, 559-60, 564 şi urm. (*Versurî* despre el), II, 460 n. 5.
 Ştefăniţă-Vodă, I, 252; II, 544, 553-4 n. 2.
 Ştefan-Vodă (Gheorghe), I, 252; II, 581 şi urm.
 Ştefan (Mitropolit muntean), I, 513.
 Ştefan (ierodicon, scriitor), II, 392, 397.
 Stefanopolitanul (Dimitrie, profesor), II, 525.
 Ştefanovicî (I., preot din Braşov), II, 325.
 Ştirbei (Constantin), I, 152, 168 n. 3, 174-5, 186, 210 n. 4, 343; II, 614. (Cernica) I, 343. (Alt Ştirbei, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), II, 18, (Familia), 175.
 Stoica (Spătarul), II, 624 n. 1.
 Stoica (dascălul, elevul lui Damaschin de Rîmnic; traduce pe *Anticrist*), I, 435.
 Strachocki (secretariu Domnesc), I, 213 n. 1.
Stratnic (1753), II, 71. (1816), II, 417.
 Strategos (Ioan, scriitor), I, 445 n. 9. (Anton), I, 42.
 Stratilat (epitrop al şcolilor), II, 518.
 Strilbiţchi (popa Mihai; şi fiul, Policarp), II, 382-3, 438.
 Strimbeanu (Constantin), I, 29 şi n. 2.
 Strimbeanu (Drăghici, Medelnice-rul), I, 152.
 Stroiciu, I, 21. (Ioan şi Luca), I, 22.
 Strykowski (cronicar), I, 65, 81, 91.
 Studitul (Cuvintele lui Teodor), II, 372.
 Sturdza (familia), II, 32.
 Sturdza (Chiriac; şi Safta), II, 620 n. 1.
 Sturdza (Costachi), II, 405, 440.
 Sturdza (Dimitrie), II, 21 n. 7, 8.
 Sturdza (Grigore), II, 21, 436, 449.
 Sturdza (Ilie), I, 103, 107.
 Sturdza (Ioan-Vodă), II, 90, 95, 99, 339; II, 451, 520.
 Sturdza (Ioan), I, 123, 264, 352, 398. (Alt Ioan), II, 107 n. 3.
 Sturdza (Mihai), II, 339, 405, 407-8, 440, 449, 499, 513, 518-9, 522.
 Sturdza (Sandu), I, 240, 244, 267, 471, 488.
 Sturdza (Săndulachi), II, 405.
 Sturdza (Scarlat), II, 21 şi n. 5, 25-6, 29, 387.
 Sturdza Pastravanu (Elena), II, 517.
 Suceava, I, 222-2, 254, 299, 536; II, 10, 202 n. 5, 562 n. 2, 566. (Ūliţa tătărească din), I, 94.
 Suceviţa, I, 108, 271 n. 2; II, 542.
 Suedesi, I, 186 n. 2.
 Şufarul (Radu), I, 419 n. 7.
 Şuliovski (Gh.), II, 313 n. 2.
 Sulzer (scriitor), I, 179 şi n. 1; II, 19 n. 1, 202, 207, 238-9, 248-9, 271, 282, 304-5, 445.
 Şumla, II, 26, 134, 140-1.
Supplex libellus, II, 206, 249 n. 3, 263 şi n. 1.

Suțu (Alexandru-Vodă), II, 37, 46, 51-2, 106, 108, 147, 353-4, 359-61, 364, 379, 525.
 Suțu (Grigore, beizadea), II, 358.
 Suțu (Mihalachi-Vodă), II, 27, 35, 40, 42, 45, 138, 152, 346-7, 352, 358, 373, 496.

Suțu (Mihai Grigore-Vodă), II, 46, 53, 94, 354, 498, 514.
 Suțu (Nicolae; tatăl, unchiul și frații lui), I, 467, 488, 495-9.
 Szegedy (Iesuit), I, 447.
 Szunyog, II, 60.
 Szydłowiecki, I, 241.

T

Tălăești, I, 481.
 Tălmaciū (Ioan), II, 279 n. 6.
 Țamblac (Grigore), II, 562.
 Taranowski (Andrei), II, 606.
 Tărăsăuți, II, 552.
 Tarasie (episcop), II, 534.
 Tatari (răscoala lor din 1703), I, 114.
 Tătăreanu (Negoiță), I, 201 n. 4.
 Tatu (Gheorghe), II, 208.
 Tăutești, II, 577.
 Tăutu (Logofătul), I, 391; II, 537 n. 2, 552.
 Tăutu (Vasile), II, 438.
 Teatru, II, 52-3. (în Moldova), II, 520. (Asociația greacă de), II, 438. (Grec), II, 50. (Italian), II, 27 n. 4. (Trupa Francesco), II, 35.
Teatrul politic, I, 55, 445, 498; II, 382-3, 432.
 Tecuci, II, 574.
 Teleky (Samuil), II, 220.
 Tempea (Radu, gramatic), II, 290 și urm., 307, 309 și n. 3, 334, 474.
 Tempea (preotul, și *Cronica din Schei*), II, 155 și urm.
 Tempea (profesor muntean), II, 291 n. 1.
 Teoctist I-iū (Mitropolit moldovean), II, 534 și urm., 538, 561, 561.
 Teoctist al II-lea (Mitropolit moldovean), II, 539-40.
 Teoctist al III-lea (Mitropolit moldovean), II, 540 n. 1.
 Teodor (dascăl grec), II, 22, 101, 103.
 Teodor (lexicograf), II, 283.
 Teodorovici (Alexandru; Teodori), II, 318 și urm., 428.

Teodorovici (preotul Ioan), II, 244, 268, 296-7, 318 și urm., 322, 327, 428.
 Teodorovici (Ioan,—Nica), II, 264, 470.
 Teodosie (Mitropolit muntean), I, 33, 43, 49, 416-9, 422; II, 59, 188, 191. (Opere), 417 n. 2.
 Teodosie (Logofătul), I, 154. (Cronica sa), II, 605-6.
 Teofan (Mitropolit moldovean), II, 540, 542, 555-6.
 Teofil (episcop ardelean), I, 43 n. 3; II, 58-9.
 Teofil (de Strehăia), II, 371.
Teofilact (ed. 1805), II, 395, 401.
 Teofilact (Clucer de arie), I, 515, 530.
Teologia pastorală (1817), II, 329.
 Țepeș (Vlad-Vodă), I, 384.
 Țepeluș (Basarab-Vodă cel Tinăr), I, 88; II, 551, 565.
 Tertina, II, 209-11.
 Teutonî, I, 90.
 Θεοτοκίς, II, 51.
 Theotokis (Nichifor), II, 20 și n. 4, 51, 394.
 Thorn, I, 298.
 Țichindeal, II, 252, 318, 369, 421 și urm., 470.
 Țifescul (Ilie), I, 317, 347, 358, 361-2, 364-5.
 Țigala (Azarie), I, 37.
 Țigănești, II, 496-7, 499.
 Țigară (Zotu și familia), I, 29.
 Țighinea, I, 115, 127, 183, 188, 238, 322, 391, 399, 401; II, 84. (Iusuf-Pașa de), I, 229, 399.
Țileuirea celor șapte Taine, II, 403.
 Timișoara, I, 153, 339; II, 70, 137, 146, 285, 327, 421, 428.

- Timon (dr.), I, 393.
 Tincovici (I., *Cîntări de*), II, 329.
Tînguirea Țerii-Romînești, II, 367.
Tipic (1816), II, 404.
 Tipărituri romîne înainte de 1688, I, 416.
 Tipografii și Tipografii. Blaj, II, 70-2. București (la Mitropolie, 1747), I, 447 n. 9. (1749), 514 n. 3. (1768), 448. (1793), II, 30 n. 3, 373. (Supt Nectarie), 378. (Grigore ieromonahul, tipograf), I, 449. (Iacovici Stoica), I, 435, 448, 513-4. (Petrovici: Dimitrie), I, 523 n. 6. (Stoicovici: Iordachi), 448, 522 n. 4. (Tomovici: Stanciul), I, 523 n. 6; II, 30 n. 3. (Tipografia greacă munteană, supt I. Gh. Caragea), II, 50. Buzău (Iordachi dascălul, tipograf), I, 521. Iași, I, 549 n. 1; II, 433 n. 5. (Gherasim ierodiaconul), II, 389, 433 n. 5. (Grigore), I, 549 n. 1. (Marcovici: Ieremia), I, 437. (Mihalachi: popa), II, 433 n. 5. (Petrovici: Pavel), II, 389. Neamț (Gherontie tipograf), II, 396 n. 4. Rîmnic, II, 371-2. (Greacă), I, 525. (Ioachim tipograf), II, 372. (Horez: Laurentie Dimitrievici de), I, 519 n. 4, 520 n. 1. Viena și Sibiiu (tipărituri romîne), II, 323.
 Țircă (Ioan), II, 60.
 Țirgoviște, I, 153, 201, 399; II, 29, 30, 300, 611. (*Cronica catolică din*), II, 561. (Tipografia din), I, 46, 422. (Școala Sf. Apostoli), II, 22.
 Țirgu-Jiu (școala), II, 41.
 Țirnavia, II, 63, 69, 415. (Școala din), II, 68, 163.
 Țirnova, II, 140-1.
 Tismana, I, 417 n. 1; II, 159, 379, 381 n. 3, 604. (Atanase, egumen de), I, 43 n. 3.
 Titopolos (arhiepiscop), II, 434.
 Toderășco (din Galați, pretendent), I, 261, 342, 344, 369.
 Tököly (Emeric), I, 151, 206, 259, 313, 332, 335-6 n. 3, 339 n. 5; II, 185, 633, 636 n. 1.
 Tomsa (Ștefan-Vodă), II, 555.
 Tomșevici (Ștefan-Vodă), I, 270, 406, 538.
 Țopa (Chiril), II, 285, 409.
 Topliceanu (Neagoe, Stolnic), I, 152.
 Topliceanu (tipograf), II, 378 n. 1, 449 n. 3.
 Toppeltin, I, 174, 166.
 Tournély, II, 252, 417.
Tractatele, II, 80-2.
 Trapezunt (Gheorghe Hrisogon din) V. Hrisogon.
 Trapezunt (Gheorghe; din fiul lui Teodor, dascăl), I, 48 n. 6, 54, 59.
 Trapezunt (Teodor din, dascăl), I, 31; II, 101 și n. 4.
 Trécourt (frații, profesori), II, 38 și n. 10.
 Tribut, I, 38 n. 3, 94 n. 2, 178, 185, 391; II, 81.
 Triest, II, 44 n. 1.
Triod. (1700), I, 418. (1731), I, 518. (1761), I, 521. (1769), I, 523. (1777), 525. (1782), II, 372. (1786), II, 373. (1798), II, 374. (1816-7), II, 329.
 Trubețcoi (Nastasia), I, 288.
 Tudurachi (dr.), II, 18.
 Tușișul Vlădicăi, I, 210.
 Tulcea, II, 366.
 Tunusli (frații), II, 47, 131, 345.
 Turci (ambasadori știind franțuzește), II, 13 n. 2.
 Turculeț (cel mare), I, 227 n. 1, 260, 337, 475.
 Turda, II, 171.
 Turnavitu (Dumitrachi), II, 116.
 Turnavitu (dascălul), I, 524.
 Turnu-Roș, I, 189.
 Tuțcani, I, 316.
 Țyrnavo (Alexandru din, dascăl), I, 444-5, 515.

U

Ucraina, I, 474; II, 595 n. 2.
 Ulescu (Constantin), II, 41.
 Ulmeni, II, 489.
 Uman, I, 104.
 Unirea și Uniții, I, 15; II, 378, 396.
 Ureche (Grigore), I, 22, 62, 77, 88, 91, 95, 130, 199, 249. (Compilatorii), 280-2. (Mențiune), 288; II, 180, 187, 224 n. 6, 542, 546. (Ordinea primilor Domni), 412, 547 și n. 3, 550 n. 2. (Argumente pentru atribuirea cronicii), 548 n. 5. (Caracterizarea Domnilor), 549-50. (Letopisețul

lui slavon), 550-2. (Tradiția în), 557. (Nota despre cronologie), 559. (Letopisețul latinesc al lui), 560. (Erori la), 561 și urm. (Compilatorii), 562-3, 592. (Mențiune), 586, 592 n. 1, 598-9 și n. 1, 612. (Tatăl, Nestor), I, 21, 496; II, 548 n. 5, 558 n. 1. (Fratele, Nicolae), II, 592 n. 1.
 Urlați, I, 178, 185.
 Ursachi (Vistierul), I, 107 n. 1, 253. (Gheorghe din), I, 107 și n. 1, 222, 255. (Dumitrașco și fiul Varlaam), I, 107 n. 1, 245. (Logofătul), II, 77.

V

Văcărescu (Al.; poet), II, 141, 486 și urm., 490.
 Văcărescu (Barbu), I, 202 și n. 1; II, 120-1, 132-3. (Alt Barbu), II, 355, 365 n. 1, 484.
 Văcărescu (Constantin: scriitor), I, 200 și urm., 202; II, 120, 132 n. 6.
 Văcărescu (Iancu, poet), II, 44, 407, 486, 489. (Profesorul său), II, 44.
 Văcărescu (Ienachi Aga), I, 201-2, 360; II, 131 (și fiii).
 Văcărescu (Ienăchiță, poetul), I, 17, 340-1; II, 18, 30, 115-6, 122. (Viața), 131-9. (*Istoria imperiului otoman*), 142 și urm. (Izvoare), 143-4. (Versurile din ea), 145. (*Gramatica*), 276 și urm., 293 n. 1, 295, 303, 489. (Mențiune), 322, 335, 340, 484 și urm., 491. (Soțiile sale), II, 133, 136-7. (Fiii), 142. (Moșiile), 141. (Sora, Maria), II, 133, 142.
 Văcărescu (Nicolae; poet), II, 489 și urm.
 Văcărescu (Radu), II, 132 și n. 10, 133-6, 489.

Văcărescu (Ștefan, tatăl lui Ienăchiță), II, 132 n. 10, 141.
 Văcărescu (Venețiana), II, 133, 136 n. 3.
 Văcărescu (alții), I, 201-2 și n. 1; II, 132 n. 7, 489.
 Văcăreștii (poetii), II, 3, 468, 491.
 Văcărești (localitate), I, 194, 523-7. (Biblioteca), I, 47 n. 1, 503. (Școala), I, 59.
 Vaida (Dimitrie, canonic), II, 236, 254 și n. 2, 255, 285, 378 n. 2.
 Valea-Albă, I, 91; II, 546.
 Valea-Strîmbă, I, 397.
 Vama, I, 217 n. 2, 230.
 Varadia, II, 293.
 Vardalah (C., «Egipteanul», dascăl), II, 40 n. 4, 52 n. 10, 343, 525.
 Vardalah (Manole), II, 37.
 Varlaam (Mitropolit moldovean), I, 415.
 Varlaam (Mitropolit muntean), I, 417 n. 1.
 Varlaam (familia), II, 111 n. 7.
 Varlaam (Constantin), II, 132 n. 7.
 Varlaam (Dumitrachi Stolnicul, cronicar), II, 41, 108-12, 118.

- Varna, I, 90, 129, 135, 137, 139 și n. 3, 242, 293, 327.
- Varnița, I, 125.
- Vărsat (Instrucții contra), II, 325.
- Vărzărești (schit), II, 391.
- Vărzarul (Constantin, Păharnic), I, 615.
- Vasile (Sf.; *Hexameronul* lui), II, 396.
- Vasilicale, II, 444, 448, 453.
- Vasiliu (Mihail), II, 404.
- Vass (comiții), II, 209, 216-7, 225, 227.
- Vatațe (Manoli), II, 122-3.
- Veisa (Constantin, traducător), II, 438.
- Velicico (rebel moldovean), I, 217, 230, 478.
- Vendoti (Gheorghe), II, 28, 31.
- Veneția și Venetieni, I, 39-41, 182, 211-2, 383; II, 119, 310, (Colonia greacă din), I, 27. (Radu Mihnea învață la), I, 28. Tipărituri grecești), I, 29, 31.
- Venghelat, II, 318-9.
- Veniamin (profesor grec), II, 524.
- Venier (Giorgio, pictor), II, 18.
- Verbia, II, 554, 576.
- Vergo (personagii cu acest nume), I, 368 n. 7, 369 și n. 2.
- Verșet, II, 293-5, 319, 325.
- Versurî pentru moartea lui Bogdan și Cuza, II, 84-5.
- Versurî contra boierilor, II, 462-3.
- Versurî contra Francesilor, II, 470, 483.
- Versurî pentru moartea lui Grigore Alexandru Ghica, II, 82 și urm.
- Versurî pentru moartea lui Hangerli, II, 356-7.
- Versurî pentru morți, II, 469 n. 1.
- Versurî pentru moartea lui Potenkin, II, 81 n. 1, 85-7.
- Versul lui Potoțchi, II, 483.
- Veterani (general), I, 160, 205.
- Viața Sf. Vasile cel Nou (1816), II, 379.
- Viena, I, 41, 44, 55, 172, 176, 204 n. 7, 224, 312, 394; II, 28-9, 38, 44-5, 100, 116, 136-7, 146, 160, 163, 171, 179-80, 208-9, 211, 225, 234, 243, 278, 287, 293-4, 310, 325, 327, 333, 415, 419, 424, 438, 448, 460, 515, 521, 590, 604, 620, 627, 634, 636. (Romini învață la), I, 12. (Școală), I, 14. (Expediția de la), I, 104-5.
- Viețe de sfinți (ms.), I, 530.
- Vidalis (Galaction), I, 52.
- Vidin, I, 121, 134.
- Vie (Instrucții pentru; 1813), II, 329.
- Vilără (*Gramatica* lui), II, 274. (Ioan dr.), II, 48. (Lambru), II, 40 n. 3. (Nicolae, poet), II, 22. (Petru), II, 48.
- Vilcu (Gheorghe, profesor), II, 520.
- Vilcu (Vistier), II, 615.
- Vincenzo (profesor de limbă), II, 26, 36.
- Vinețchi (Avgi-bașa), II, 435.
- Virágo (învățat ungar), II, 174, 284.
- Virgil, II, 442, 472 și n. 4, 474, n. 2, 475.
- Vîrnav (Constantin), II, 432 și n. 3, 439. (Gheorghe), 439 n. 3. (Scarlat), 439 n. 6. (Vasile), 432-3, 439.
- Viski (poet), I, 437 n. 1.
- Vitalie (tipicariu la Neamț), II, 394 n. 3, 397-8.
- Vitéz, II, 212.
- Vladimirescu (Tudor), II, 96, 349, 354-5, 360-1, 379 n. 1, 464; II, 22-3.
- Vlădoianu (Fote), II, 22-3.
- Vladulovici (copist), II, 569 n. 5.
- Vlahuți (C., boier), II, 346.
- Vlasto (Chiriță Enachi), II, 336 n. 3, 342 n. 3, 349.
- Vogoridi (Ștefan), II, 90, 95, 98-9, 100 n. 1.
- «Voichița» (Doamna), I, 88-9; II, 566-7.
- Volcineștii-Răzăși, II, 493.
- Volney, II, 438.
- Voltaire, I, 17; II, 20 n. 4, 29, 47, 50, 104, 143, 397-8, 436, 441, 493. (*Charles XII*), 436 n. 2, 439.
- Voronet (Daniil de), I, 251.

Vorsi (Hector), I, 21-2.	Vulcan (Gheorghe), II, 419.
<i>Voskresenskaja lëtapis</i> , II, 547 și urm.	Vulcan (Samuil, episcop de Oradea-Mare), II, 134, 169, 176, 179 n. 2, 182 n. 5, 183, 209, 214, 216-8, 222, 224, 237, 243, 252, 315-6 n. 4, 417-20, 425-6.
Voss (traducător), II, 475.	
Vrăneștii-Răzăși, II, 90.	
Vulcan (familia), II, 419 și n. 1.	

W

Walter (scriitor), II, 606.	Wolf (Andreas, dr.), II, 29, 38.
Wassenberg (cronicar), I, 23.	Wolff (Nicolae Folos de), I, 41 și n. 2.
Werner (inspector), II, 209.	Wortley, I, 45.
Wilkinson (consul), II, 272.	
Wittenberg, I, 27.	

X

- Xantopulo (*Antifoanele* lui), II, 396 n. 4.

Y

- Young (poet), II, 513.

Z

<i>Zăbava Fundasiilor</i> , II, 432 și n. 3.	Zmucilă (Savel), I, 399; II, 584.
«Zagavia», II, 388.	(Fratele, Gheorghită), II, 584.
Zăgujeanu (I.), II, 339.	Zolikofer, II, 383.
Zaharowski, I, 301.	Zolkiewski, I, 251.
Zalloni (dr.), II, 46-7.	Zoodochos Pegè (Dionisie de Ia), II, 103.
Zaluski, I, 24.	Zosima (Anastase), II, 51 n. 3.
Zamfira (Domnița), II, 158.	Zosima (călugăr din Neamț), II, 398 n. 1.
Zamoyski (Hatmanul), I, 21, 23, 166.	Zosin (Hatmanul), I, 272, 306-7.
Zenta, I, 339; II, 635.	Zugravii, II, 18. (Radu), I, 467 n. 6.
Zer (boier moldovean), I, 240.	Zurawna, I, 64.
Zernești, I, 177, 203, 313; II, 627.	Zygomala (Teodosiu), I, 25.
Zilot Rominul, II, 351 și urm., 445, 484.	
Zisu (D., preot din Argyrokastron), II, 103.	

Observații, adausuri, îndreptări și dovezi documentare.

Vol. I. — *La p. 20.* Merită a fi pomenită și aici balada extrem de interesantă, care vorbește de pețirea lui Bogdan-Vodă în Litvania. Col-Alecsandri, p. 175 și urm.

La p. 21. La Blaj mi s'a spus că în Arch. Propagandei se pomenește elevul moldovean Anton Vorsi, secretariu Domnesc.

La p. 25. D. Legrand a consacrat o cercetare particulară lui Zygomala, cercetare de care nu m'am putut folosi.

La p. 26. Scrisoarea lui Mihnea o va găsi cetitorul în Prefața la *Studii și documente*, III.

La p. 28. Actul pentru numirea și scoaterea lui în Legrand, *Bibl. grecque vulgaire*, VII. Vezi și *Condica sfântă*, p. 411 și urm. Cf. și *An. Ac. Rom.*, XX, p. 22.

La p. 31. Pentru Teodor din Trapezunt cf. vol. II, p. 101.

La p. 45. Pentru toate persoanele din acest capitol, cf. și listele de scrisori inedite din Sathas, *Bibl. graeca medii aevi*, III, p. 515 și urm. Dim. Notara era «doctor sofist» și face o traducere la București, în 1715. Ms. 139 de la Museu.

La p. 48. Rîndul 6-7 de sus, cetește: «Dosoftei», în loc de «Dionisie».

Ibid. Castriotul a întemeiat și școli în Grecia, pentru care v. *Bibl. grecque vulgaire*, VII.

La p. 56. Numele de Schebhen e un nume de circumstanță, o *supercherie littéraire*. Schendus era Cretan.

La p. 57. O operă a lui Gordios s'a tipărit în Sathas, *Bibl. medii aevi*, III, p. 422 și urm.

La p. 58. Un ms., foarte bogat, de scrisori ale lui Nicolae Mavrocordat, către doftorul Liciniu, către Spandoni, Iuliano, către fratele său Ioan, etc., se află la Museu, unde poartă n° 91.

La p. 67. O scrisoare grecească către dînsul, scurtă și fără importanță, se află în ms. 91 de la Museu. E de pe vremea cînd era Hatman (πρωτοπατριος). S'a tradus, după alt original, de d. Erbiceanu, în *Bis. Ort.*, XVIII, p. 263.

La n. 5:

I.

În 1714, doi ani aproape după moartea lui Nicolae Costin, la 2 April, găsim o danie a Ilenei, văduva sa¹. La 6 Iunie 1718, ea vinde un sat lui Iordachi Canta, Medelnicerul². Ea se numește «Elena logofetiasa, a răposatului Nicolai Costin, fata răposatului Ducii-Vodă»; prețul e de 600 de lei, luați pentru a plăti «o datorie la un Turcu, unde mi s-a prăpădiia nește odoară, și, alt prilej să plătescu, eu n'am avut, ce mi-aș căutat a vinde din moșiile ce mi-aș rămas în partea mia de la părinții miei». Ea semnează grecește, puind jos pecetea răposatului ei bărbat — cu coroană, o pasăre și inițialele *N. K.*: «Ἐλένη τοῦ μακαρήτου λογοθέτου Ν[ι]κολάη. Ca marturi găsim pe *Εισειχίος Χρυσοσκολλαίος, Κατερίνα, Μαρία, ἀδελφές μου* și Iiie Catargiu, Vel Logofăt, Darie Donică Vornic, Macris (?) Ban. La 7227 — 1718 —, ea are un proces foarte interesant cu «Calistru ce-aș fost Jicniciar», pentru altă moșie: Bărgăoanii, din județul Neamț. Pirișul expune vicisitudinile moșiei: fusese a lui Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu, cumpărată de la răzăși. Gavril însu e «socrul lui Ursachie Vist.³». Răscumpărată de răzăși Vasilie Gorovei, fost Logofăt, și Pleșca, ea fu cumpărată din nou de bogatul Ursachi: «și decia aș făcut schimbu cu Duca-Vod[ă], încă din boiariia». Ajungînd Domn, *căzînd la Domnie*, Duca reunește acele părți de ocină cu satul Bălănești⁴.

Schimbul fusese făcut cu satul Păstrăveni, tot din Neamț, cumpăratură a lui Duca, «precum scriu dreasile Dabiji-Vodă». Neexecutîndu-se însu, Ursachi capătă niște pogoane de vie din Cotnari, «din piscop, carile li-aș fostu cumpărat de la Alexandra Stolniceasa, sora Iorgii, ce-aș fost Vel Postelnic⁵». Dar și pe acestea le iea înapoi hrăpitorul Domn și le dă altora. Ursachi, despoiat, se plînge «la răpăosatul Stefan-Vodă Petră», care-i restituie întăia sa moșie.

Murind Ursachi, el o lasă lui Calistru, «pentru a lui diriaptă slujbi ce i-aș slujit, pecum ni-aș arătat Calistru și zapisul cel de danie de la mîna Alexandrii Ursăchioae Visterniceasa și de la fii săi».

Ileana presintă, prin nepotul ei, «Aristarho, biv treti Spătar», actele pentru darea pogoanelor. Neputîndu-se face înțelegere, se cere părților de Domn, atunci Mihaî Racoviță, «ca să-s ciarcia mai vartos la Cotnăreanî, să-s întriab[e] de oameni bătrînî». Se scrie deci la «Negrul biv Pivniciar gospod, carile aș fost mai înainte și ispravnic la casa răpăosatului Neculai Costin, biv Vel Log[of]ăt, ginirile Ducăi-Vodă». Acesta spune că viile aș fost lucrate de Duca bătrînul, apoi de fiul lui, Constantin, «și mai pe urmă aș rămas și pe sama cumnatu-său lui Neculai Costin biv Hatman». Aceasta confirmîndu-se și de «preoții de Cotnari», moșia se atribuie lui

¹ Urechiiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 177. Cf. *Rev. teol.*, IV, p. 261.

² *Uricariul*, XXV, p. 240 (origina:ul e la Ae. Rom., doc. LVI/19).

³ De care s'a vorbit în text.

⁴ Cari trecură în stăpînirea Elenei și fură vinduți lui Iordachi Canta. V. mai sus.

⁵ Pentru care v. *Studii și doc.*, III, No. VI.

Calistru, și Ileana e silită a da și actele ce are prin «nepoți dumisale», cîștigătorului ¹.

La 25 Maiu 1727, se face un proces, din partea lui Darie Donici, Mare-Vornic, pentru niște Țigani, lui «Grigoraș beizadea, fiul dumnisal[e] lui Costantin Duca-Vodă și cu mătușa dumisale dumniai Iliana, Logofetiasa a răpoosatului Neculai Costin, ce-a fostu Logofăt-Marea ²».

În 1730, Ileana Costin face o vînzare pentru fratele ei Constantin, maziul, care nu mai era să se mai întoarcă în Domnie saă în țară ³.

Cu Ileana, Nicolae Costin n'a avut copii, și ea singură scrie într'un act : «neavînd eă feciori dintru noi ⁴». Aceasta va fi făcut pe un genealogist să o califice, în înșirarea neamului lui Duca-Vodă, de *ἄγαμος* ⁵.

II.

Avem o plîngere din partea lui «Gavril și Toader Țopa, feciorii Ianului Lata», prin care atacă vînzarea făcută, pe vremea foametei, de un al treilea frate și de o mătușă, fără știrea reclamanților, către Gheorghită Costin. Ordinul, motivat de plîngere, poartă data de 14 Mart 1728 ⁶; nu cred să fie un Costin din familia cea mare și cunoscută.

În partea manuscrisă a cronicii sale, Sulzer ajunge a vorbi despre o Maria-Antonia Mamucca della Torre, ruda unui dragoman venețian, mări-tată întâia oară cu comitele Kálnoky, cu care are între alții un fiu Iosif. Pe cînd Iosif și frații săi erau copii, mama lor trecu în Țara-Românească, pe vremea lui Nicolae Mavrocordat, și luă în căsătorie a doua oară pe boierul moldovean — *sic* — «Constantin de Nepul, von derjenigen Familie, welche die moldauische Chronik geschrieben haben und welcher sich aber seither in der Wallachey niedergelassen hatte ⁷».

Această persoană e menționată și în inscripțiile bisericii catolice din Tirgoviște, reproduse, cum se știe, în colecția Hurmuzaki ⁸. Pentru al doilea soț al ei, Constantin Costin Neniul, lămuriri se găsesc într'un document inedit ⁹, și din ele se vede că Neniul n'avea nimic a face

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. LXXIII/42.

² Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/109.

³ Urechă, *l. c.*, I, p. 179. Semnătura e tot grecească: Ἐλένη λογοθητάσα. Grigoraș beizadea era însă în Iași și la 4 Iulie 1732, cînd presintă un act pentru niște Țigani, ce-i disputa Iordachi Cantacuzino Păharnicul, între cari unul era, după lege, «pe giumătate a lui beizadè și pegiumătate a dumisale Păharnicul». Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/114. La 1733, în Novembre, el dă, semnînd grecește, un zapis «vărului Aristarchu biv Vel Comis»; *ibid.*, doc. LVIII/117. Bătrînul Duca trăia încă la această dată, căci fiul său e numit «fiul Mării Sale lui Contantin Duca-Vodă».

⁴ Urechă, *Miron Costin*, I, pp. 173-5.

⁵ *Arch. ist.*, I ¹, p. 84.

⁶ Bibl. Ac. Rom., doc. XXXVI/126.

⁷ Copia de la Bibl. Ac. Rom.

⁸ IX ¹, pp. 608-9.

⁹ Bibl. Ac. Rom., doc. XII/91.

cu familia cronicarilor Costini. În adevăr el se numia «Costandin Costin biv Vel Paharnicu a Țării-Românești», și era de origine Moldovean. Dar tatăl său era Gavril Naniul ce fugise în Polonia supt Duca, și el însuși își scria numele și «Costin Naniul». La 1740, el are un proces cu o slugă a Racoviștilor, Ioan Paharnicul Racoviță fiind silit a plăti unui Turc o datorie a lui Gavril, pentru care dase chezașie.

La p. 86. Cronografele ce măi cunosc, din Bibl. Museului și a I. P. S. Mitropolitului Moldovei, azi la Academie, nu cuprind tipuri nouă. Ms. 10 de la Museu, scris în secolul al XVII-lea de Pavel Ștefănescul Gramatic, nu e decît tipul Danovici pe larg. Ms. 328 de acolo e un «Danovici» pe scurt, scris la 1829 de Stolnicul Ioniță Duca. Măi cunosc un tip, dar e nou, de pe la începutul secolului al XIX-lea, și traducerea, păstrată la Academie, și citată în text, de alt-fel, dă numai o foarte mică parte.

La p. 94. Totuși Cîmpii ai lui Dragoș-Vodă se găsesc citați încă în documente din secolul al XVII-lea.

La p. 95. Cele spuse despre Sibience sînt luate din compilația analizată în excursul I-ii.

La p. 99, rîndul 3 de sus : «întăia», în loc de «a doua oară».

La p. 107, rîndul 7 de sus : «1681», în loc de «1691».

La p. 117. Din Cronica Slovenilor d. Crețu (*Lexiconul slavo-romînesc* de Mardarie Cozianul) măi citează un ms., în Bibl. G. Dem. Teodorescu ; p. 53. După un ms. ardelean din 1770, s'a tipărit și de d. Ilie Dăianu, în *Lunea literară* din Gherla, I (1893), N-le 13-20.

La p. 132, V. și *Uricariul*, XXII, pp. 238-40.

La p. 152, rîndul 12 de sus : «Știrbei». în loc de «Șerban».

La p. 162. Știrile despre cumpărăturile Stolnicului aŭ fost reproduse în Prefața la ediția *Operele* lui de autorul acestei cărți.

La p. 168. Cronologia tabelară a apărut în *Operele lui Constantin Cantacuzino*. Ms. de la Museu, în care vedeam, după cele ce se spusese, o continuare a *Istoriei* Stolnicului, nu e, cum m'am convins, decît o versiune a Anonimului, avînd la început adausuri din cronicari unguri, poate după notele culese de Cantacuzino. V. Prefața la *Operele* lui.

La p. 170 n. 1, cetește «Răducanu II» (fiul lui Ștefan-Vodă).

La p. 180. Se vede ușor că toată corespondența e adresată unei singure persoane : lui Hrisant, și nu Dosoftei (cum stă în *Bis. ortodoxă*).

La p. 186. Dar e probabil că boierul ucis în 1716 e *Brezoianu*, nu *Bujoreanu*.

La p. 200. *Lauda* lui Nicolae Roset s'a tipărit odată cu *Istoria* celor două principate, de Bolliac, în *Trompeta*, 1871, n-le 963-4. Mențiunea despre originea Văcăreștilor am tipărit-o în *Studii și doc.*, III.

La p. 202. Iată cite-va extrase din catastif : «Țigani și ce aŭ dat Stroe Văcărescul la Mitropolie : un zapis al lui Ivan Pitarul pentru Țigani

ce aũ fost dat de zeastre fie-sa Alexandrei [20 Dec. 7154]. Zapis al lui Negoit[ă] Spătarul, snă Ivan Pitarul [12 April 7162]. Zapis al lui Ianache și al lui Ivan, feciorii lui Negoit[ă] Spătarul Văcărescul [11 Maiu 1674]. Și chiar, la 25 Novembre 1706 :

«Zapis al lui Ioan Vătaf Văcărescul, pentru un sălaș de Țiganî, suflete 7.»

La p. 203. Documentul s'a tipărit în *Studii și doc.*, III.

La p. 204. Aceiași observație pentru toate documentele citate ca aflându-se în *Apendice*.

La p. 210. Între cărțile dăruite Academiei Romine de I. P. S. S. Mitropolitul Moldovei, se află un nou ms. al Cronicii Moreii, scris, pentru Mitropolitul Iacov I-iu, de călugărul Nicanor din Mitropolia Iașilor, în 1754. De la Iacov ms. a trecut la călugărul putnean Chiril, care l-a dat «cuconului Enache Cantacozino biv Vel Vistier» în 1787.

La p. 211, nota 4. Cetește, Maria Bălăceanu. Actul a fost reprodus în *Studii și doc.*, III. Constantin Vătaful e, de sigur, identificabil cu Diichiti (Διοκίτης) de la p. 186.

La p. 218. Documentul e reprodus în aceeași publicație.

La pp. 236, 245. Documentul ca și mai sus.

La p. 245. Moșia e Priporeni, iar documentele se află în *Studii și documente*, III.

La p. 251, rîndul 6 de jos: «Scarlat, sihastrul», în loc de «Scarlat sihastrul».

La p. 252. Întăiul document se va tipări aiurea, iar celelalte se află în *Studii și documente*, III.

La pp. 270-1. Documentele în *Studii și documente*, III.

La p. 342 și n. 3. În *Bibl. grecque vulgaire*, VII, pp. 95-6, s'a tipărit scrisoarea prin care Constantin Duca se informează despre micul său fiu Șerban.

La p. 347. În acest sens, al planului de omor contra lui Lupu Bogdan, trebuie îndreptat mai sus, p. 113.

La p. 399, r. 2 de sus: «Savel», în loc de: «Pavel».

La p. 402, r. 5 de sus: Citația începe la «Scrierea».

La p. 411. S'a tipărit Genealogia în *Studii și doc.*, III.

La p. 433, r. 19 de sus: «Mauroeides», în loc de «Maurocides».

La p. 434. Asupra lui Alexandru Dascălul, v. mai ales Bianu, în *Cot. lui Traian*, 1882, p. 599 și urm.

La p. 436, nota 1. S'a confundat ziua morții Ancuții Brincoveanu cu a lui Inochentie. Aceasta e 1-iu Februar 1735 (*Ist. beser. din Șcheu*, p. 126).

La p. 453, n. 3. Secretariul e al lui «Scarlati» (Constantin Mavrocordat), nu «Scarlat Ghica», cum afirmă Wolf, și pentru că transmiterea s'a făcut prin Péterffy.

La pp. 482-3, am suprimat locul din Cron. lui Kogălniceanu, care, dacă lipsește în Catalogul mss. Academiei, se află în ediția *Letopisiștilor*. Științele despre familie, în *Studii și doc.*, III.

La p. 492, r. 10 de sus, șterge: «citează».

La p. 496. Canta e păstrat și de ms. 326 de la Museu.

La p. 504. Notițele în *Studii și doc.*, III.

La p. 567. Ms. de la Museu are acest titlu:

«Arătare pre scurt pricinilor a întâia carte a Vieții Marelui Petru, Împăratul Rosiei, a nașterii lui și pre rând toate ale vieții lui, ce să cuprind în 6 tomuri, pentru stare împregiur a aceștii eparhii și pentru aerul locului, de ce niam să trag Moscalii, după arătare Svintei Scripturi varvari, etc.». E scris la 2 Octombre 1799.

La p. 514. *Ceaslovul* din 1745 e din Rădăuți.

La p. 518. Titlul *Pravilei* îl citează și Pray, l. c.

La Vol. II, p. 13. «Selim III» pentru «Selim II».

Manase Iliade era elevul profesorului de filosofie grec Alexandru Turnavitu, care muri în 1761¹. La 16 Octombre 1782, Kaunitz recomandă lui Herbert-Rathkeal, internunțiu imperial la Constantinopol, pe medicul Iliad, căsătorit în Ardeal, unde stă, ducînd o bună viață, «ca un adevărat supus chesaro-crăiesc»: acum Alexandru Ipsilanti-l chiamă ca medic de casă la Constantinopol². Nu mult timp după aceasta, în 1785, comitele de Cobenzl recomandă lui Raicevich pe medicul Eliade care vine la București «pentru a exercita medicina»³. La 12 Maiu 1786, Rathkeal trimite o scrisoare lui Petrossi, cancelistul imperial din București, pentru ca s'o dea lui Eliad—«le dr. Iliade»—, în București chiar,— dacă nu e acolo, la Brașov, «ou en tel endroit où il pourroit se trouver»⁴. A doua scrisoare, tot cu «precauțiuni», i se comunică ast-fel de legația din Constantinopol, prin adresa din 12 Septembrie următor⁵. Pentru discursul lui către Ipsilant, v. și Papadopol Calimah, în *Revista pentru arch., ist. și fil.*, VI, p. 116 și urm.

La p. 22. Dascălul Teodor se întîmpină, la 1783, în Papadopoulos Kerameus, I, p. 385.

La p. 29. Am renunțat a reproduce aceste mențiuni de ziare coman-

¹ Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXVII.

² Hurmuzaki, VII, p. 374.

³ «Illustrissimo signore. Il presentatore di questa sarà il dottor Iliade, che si porta costà per esercitare la medicina. Egli desidera d'essere raccomandato a Vostra Signoria Illustrissima, ed io volentieri mi sono prestato alle sue istanze, anche in riflesso che già le è conosciuto di persona. Spero quindi ch'ella vorrà accordargli quell' assistenza di cui abbisognerà, per procurarsi più facilmente un'utile stabilimento. Di Vostra Signoria Illustrissima obbligatissimo servitore: G. v. Cobenzl. — Vienna, primo settembre 1785. — Signore segretario Raicevich, a Buckarest.» Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

⁴ *Ibid.*

⁵ «Vous la lui ferez tenir avec les memes précautions que la première; mon ami connu n'aura rien de moi cette fois-ci»; *ibid.*

date și cetite la noi. Originalele se află în hîrțile Agenției cumpărate de Academia Romîna. Iar scrisoarea lui Wolf apărea poate aiurea.

La p. 29, r. 4 de sus: «P.», nu «B. La Roche».

La p. 30, n. 6: «Pavie», nu «Paris».

La p. 35. Și actul pentru teatru va apărea poate aiurea.

La p. 44:

*Cu frățescă dragoste mă inchin
dumitale, sinior Gaudi.*

Fiind-că fiul dumneei Cluceresii Ilenco Ducească, Iancu Văcărescu, împreună cu Zahariia, dascălul său, și Costache, fiul dumisale Păharnicului Ioniță Fălcoianu, au voe ca să meargă în lăuntru, nu am lipsit să înștiințez pă dumneata, spre a le să da pașport; rămăind al dumitale ca un frate.

Vel Post.

1804, Iulie 18.

La p. 48. S'a suprimat documentul.

La p. 59. Cetește «Compania grecească».

La p. 72. Scrisoarea lui Kodrika se va găsi aiurea.

*La p. 77. Documentul s'a tipărit în *Studii și doc.*, III.*

La p. 78-9. Am renunțat la ideia de a reproduce versurile proaste ale lui Sion; ms., la Bibl. Ac. Rom., are n° 104.

*La p. 83, nota 1. Documentele se află în *Studii și documente*, III.*

*La p. 101. Cartea lui Persiano s'a retipărit de Legrand, în *Bibl. grecque vulgaire*, VII, p. 365 și urm.*

*La p. 105. Într'o publicație recentă (Virgiliu Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, p. 10), se dau însemnări de cronică, în care se pomenește Fotino. Cît despre Teodor, căruia i s'a atribuit pe nedrept cronică lui Dionisie, el pare a fi Mihaî Chiutul și legistul. Poate însă să fie *tatăl* lui Dionisie, de și acesta ar fi jucat un rol, dacă ar fi fost fiu de boier. De la el s'a publicat în *Trompeta Carpaților*, în traducere, un fragment despre începuturile romîne, foarte erudit, dar absolut deosebit de partea corespuuzătoare din lucrarea lui Dionisie.*

La p. 112.

«Cărțile și zapisele moșii Afumaților, ce s'au datu dumisale Mihaî Cantacozino Vel Vistier, cum arată anume. Ghenarie 2, 1764.

[Urmează lista «cărților și zapiselor». Zapisele date de moșnenii lui Constantin Cantacuzino. La fine:]

Vrând Dumnezeu să trăiască Andricu, nepot Sfinții Sale părintelui Clement și fiu dumisale Nicolae Dudesco biv Vel Vistier, și dăruindu-mi Dumnezeu și viață fii mele Zmaragdi, m'am așazat ca să ne încuserăm cu acești doi copii. Și, fiind această moșie de la Sfinția Sa cumpărată, să aibu a o da zestre ficii mele Zmaragdi, iar pentru altă zestre, cum Dum-

nezeu va ajuta vreme, așa voi pune și altele trebuincioase, după orânduiala și după puterea ce-mi va da Dumnezeu la acea vreme.

*Mih. Ki, Vel Vist.*¹.

La p. 132. Actele relative la Văcărești s'aū reprodus în *Studii și doc.*, III.

La p. 175. Iată prospectul lui Klein, după un exemplar păstrat în Bibl. episcopală a 'Oradei.

Samuelis Klein monasterii SS. Trinitatis reg. fund. Balasfalvensis in Transilv. hieromonachi, episcopatus fogarasiensis consist. adsectoris et typog. regiae univ. hung. censoris et correctoris, Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricum in genere suo novissimum et usui cuiuslibet accommodatum. Budae, typis et sumptibus typogr. regiae univ. hungaricae 1806 [Și: valachico-latino-germanico-hungaricum²]

Lipsa cea de mulți prea simțită a unui dicționarîu latinesc-romînesc-unguresc și unguresc aū îndemnat pre vestitul și ales întru ceale ce sint spre folosul și podoaba prea-vestitului neamului romînesc, pre prea-cînstitul domnul P. Samoil Clain, ca și munca aceasta, măcar că iaste foarte grea, în sine se o ia și se o isprăvească. Cartea aceasta, carea scrisă cu mîna o și are cel mai în gios iscălit crăesc înștitut, se va tipări cît mai curînd, cu toată sirguinta și îndreptarea, după formatul aici adăogat; care numai pentru probă în hirtie de tipariu acum să împarte; însă ca să se poată ști cîte exemplariuri vor fi de lipsă a se întipări, și la doritul scop pre scurt și în curînd a ajunge, subscripția celor ce vor vrea să aibă acest dicționarîu ne va învăța. Pentru aceaia, pre toți aceia cari vor voi a avea această carte, cu bună cuviință îi poftim pînă în sfîrșitul unei lui Maiu acum viitoare despre numele, caracterul și locul unde lăcuesc, să nu preagețe a înștiința saū pre mai sus numitul crăescul înștitut, a căruia titlatură iaste: «la crăeasca tipografie a Universității ungurești din Pesteā în Buda», saū pe orî-care dintre domniî cariî aici la sfîrșit se vor numi, ca să se poată la începutul cărții și aceasta întipări. Partea saū tomul cel d'întîiū se va vinde. ca de 80 de coale; al doilea, care și osibit de cel d'întîiū se va vinde. ca de 30. Și cartea se va vinde acelora cariî se vor iscăli mai nainte de termen cu 3 cr., iară altora mai scump.

La p. 177, nota 2. Anul e 1712 și vol. revistei: VI.

La p. 196. În documentele adunate de d. Densușianu se află unul, care arată pe Ioan, Andrei și Gheorghe Șincai pîrtînd împreună un proces pentru pămîntul lor, din Șinca și de aiurea.

La p. 211, r. 8 de sus, cetește: Buda, în loc de Viena.

La pag. 218. Îndoiala privește numai starea de spirit a lui Șincai în ultimul timp, nu data morții. Extractul, dese orî citat, din registrele parohiale ni-l comunică pâr. Augustin Bunea. Iată-l:

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. XI/104.

² În față e și text german.

Extractus libri matricularis mortuorum greco-cath. parochialis ecclesiae
Keletsényensis, anno MDCCCXVI.

Annus mensis dies	Nomen et cognomen pa- rochi sepelientis	Nomen et cognomen se- pulti	Annus aetatis eius	Locus sepulturae
1816, Novembris 2.	Andreas Kol- leszar, pa- rochus ke- letsényen- sis.	Georgius Sincay	75 annorum	Szinnye

Praesentem extractum cum libro originali in omnibus cohaerere hisce officiose perhibeo.

Signat.: KELETSÉNY, die 20 Iunii 1866.

IOANNES SZEDLAK (L. S.),
gr. cath. parochus KELETSÉNY.

La p. 234. În *Ist. bisericască*, partea suprimată de Bob, p. 113, Petru Maior vorbește despre șederea tatălui său în Oșorhei, despre «sticla cu vin ars» oferită de mama sa lui *Tunsul*, obosit de cale, și despre actul de brutalitate al protopopului Daniil, care sfărâmă sticla. — Se știe că din *Istoria pentru început s'a tipărit o nouă ediție de Societatea Petru Maior*. O scrisoare a lui în *Unirea* pe Iunie.

La p. 263, nota. *Anticritica* lui Klein am găsit-o în ultimul moment, mulțumită d-lui Nerva Hodoș. Se află, în original, cuprinsă în ms. 600 al Ac. Rom. Poartă titlul de «Refutatio notarum în libellum nationis valachicae, editarum per S. K. de S., de anno 1791» (fol. 42 și urm.). Sint ideile cunoscute ale lui Klein, expuse aici pe scurt, dar foarte metodic și clar.

La p. 287.

Wohlgeborner,

Insonders Hochgeehrter Herr Hoffscrétaire !

Der Überbringer dieser, Herr Oculist Molnár, der um zu seinem, dessen Angabe nach, ihm durch einen gewissen in die Wallachey entwichenen Chyrurgus zugefügten Schaden wieder gelangen zu können, sich dahin zu begeben Willen ist, hat mich um ein Empfehlungs-Schreiben an Euer Wohlgebohrnen ersucht, um in seinem Geschäfte mit desto mehrerem Nachdruck vorgehen zu können. In wie weit Euer Wohlgebohrnen seine For-derung und Anbringen gerecht und billig finden werden, ersuche ich Siegedachten Oculisten in Ihren Schutz zu nehmen und ihm zu seinem Recht zu verhelfen; der ich übrigens mit aller Hochachtung zu verbleiben die Ehre habe.

Euer Wohlgebohrnen gehorsamer Diener: *Bruckenthal*. Hermannstadt, die 24 Februar 783.

An Herrn von Raicevich¹.

La p. 328, r. 11 de sus: «țehurile», în loc de «țeliurile».

Ibid., r. 6, de jos: «Argeș», pentru «Rîmnic».

La p. 346 și urm. Să semnalăm și traducerea unei *Cosmografii*, făcută de Anatolie ierodiaconul din Rîmnic, la 1774. E No. 1267 din Bibl. Ac. Rom. E un mare volum, în care, la Țara-Românească, s'a adaus de traducător *Istoria* lui Constantin Cantacuzino Stolnicul. O alta a fost tradusă de Sofronie de Cozia, în 1766. Un biv Vel Stolnic Răducan Greceanu a «protocălit» «Cuvântări pentru mulțimea lumilor» de Fontenelle pe la 1821 (ms. 1383). Ms. 4 din Iași e o traducere din Oxentierna.

La p. 363, r. 2 de jos: «1821», în loc de «1824».

La p. 380. E o confusie. *Apologia* n'are altă ediție munteană, ci reproduce pe cea din Neamț.

La p. 395, r. 12 de jos: «Dosoftei», pentru «Dionisie».

La p. 438, r. 3 de jos: «că Constantin», pentru «la Vasile».

La p. 448:

«Ioan Corvat, auditoriu și syndic, adică judecătoria la Crăiesc-Împărătescul sârb-romănesc Reghement des K. K. Illyrisch-Wallachischen Gränitz-Regiments», către «Prea sfințitul părintele arhiepiscop Rîmnicului, la București sau unde va fi».

Am trimis astăzi prin agentu nostru la D[omnu] Măria Sa Vodă rugăciune să-mi primească o carte de pe alte limbi scoasă pe rumînia, în care să învață datoriile unui Împărat către altu. Deci mă rog și de Sfinția Ta să cerci prilej a îndemna pe Măria Sa Domnu Vodă spre primirea ei. Că, de să va găsi această carte vreadnică, mă voi săli după puțința mea să mai pot scoate încă doo cărți în limba rumănească, care până acuma în limba aceasta nu s'au găsit, și adecă: Dreptu orașului cel din lontru, care cuprinde în sâne datoriile Împăratului și a supușilor lui întră sâne, și Dreptu firi, care iaste o carte a filosofii și cuprinde în sâne datoriile și legile cealea firești. Care de mare folos pot fi pentru stăpânirea Țării-Rumănești și mulduvenești, — care folos la vremea sa singur să va arăta.

Iară, de cumva Măria Sa Domnul Vodă n'ar vrea să o primească, mă rog smerește-te a mă înștiința și mă îndrepta, în ce chip aș face ca la episcopia Sfinții Tale să o pociu tipări, și cât m'ar țanea tipariu. Cartea iaste scrisă cu mîna pe 45 de coale.

La care așteptînd...

Mihadiia, în Bănat, den 22 July 1786.

[Același către Domn: *e neruptă pecetea.*]

Văzând eu că Drepturile orașului cealea de obște și Dreptu firi în limba rumănească nu se găsiu, care pentru stăpânirea Țării-Rumănești și mulduvenești foarte de mare folos pot fi, m'am străduit, când slujba împărătească, care am, mi-au îngăduit, de am scos în limba rumănească, după

¹ Bibl. Ac. Rom., hirtii necatalogate.

învățătura care în școalele cealea împărătești la Beciu să tâlcuiaște, o carte, în care să învață datoriile unui neam către altu, sau, fiind-că Împărații închipuesc neamurile, datoriile unui Împărat către altu, supt titulușu acesta: «Dreptu Neamurilor, scris spre folosul neamului rumînesc de Ion Horvat, auditoriu». Capetele ce să cuprind într'ânsa, sânt aceastea: Cap întâi: De Dreptu neamurilor de obște. — Cap doi: De fundamentu Dreptului neamurilor, de propriatățile legilor celor firești a neamurilor și de osăbirea Dreptului neamurilor celui firesc de la Dreptul cel firesc a oamenilor osăbiți. — Cap trei: De Dreptu neamurilor cel pus sau aşăzat și historicești. — Cap patru: De asămenarea neamurilor. — Cap cincî: De dreptate neamurilor cea firească sau de datoriile lor cealea plinitoare. — Cap șasă: de ominirea neamurilor sau de datoriile lor cealea plinitoare. — Cap șapte: de drepturile neamurilor, care le au în Domniia lucrurilor. — Cap opt: de datoriile neamurilor a folosului netrecătoriu. — Cap noo: de aşăzămînturile de obște să întăresc. — Cap unsprăzece: de făgăduințele de obște. — Cap doisprăzece: de trimiși sau soli neamurilor. — Cap trăisprăzece: de aceia ce iaste înaintea războiului drept întrea neamuri. — Cap patrăsprea[zece]; de aceia ce iaste slobod cu împotrivnicu de obște. — Cap cincispră[zece]: de păciuirî și păcile războialor.

De almintărlea, cartea iaste de 45 de coale, cu mîna scrisă.

Care carte, de vii socoti și Măriia Ta în stăpănirea Mării Tale a fi de folos, mă rog smereaște a-mî scriia și a-mî porunci să o trimit la Măriia Ta, ca acolo vrednicia ei să să ceerce. Care, dacă să va găsă vrednică, mare norocire imî voi țanea a fi vrednic să o pociu închina Mării Tale. Și mă voi săli ca și Dreptu orașului cel din Iontru, care cuprinde în sâne datoriile Împăratului și a supușilor lui întră sâne, și Dreptu firi, în care să învață datoriile și legile cealea firești, să le pociu pe rumăniia scoate și da afară... Mihadia, în Bănat, den 22 July 1786...

Întovărășite și de o scrisoare către Agent; 2 August: «an den Herrn Firsten von der Gross-Wallachey, um das in der wallachischen Sprache verfastete Völkerrecht bey sich zur Censur anzunehmen geruhen»¹.

La p. 452:

Io Scarlat Calimah Voevod... Preosfinție Ta părinte Mitropolit și al nostru rugătoriu, chir Veniamin.

Fiind că la carte adunării ce s'au făcut de cătră dumnealvi biv Vel Aga Andrunachi Doniciu, din împărăteștile praveli, s'au ȳus o epigrafi nepotrivită cu cuprindere acei cărți, poroncim dar ca toate filele ce s'au tipărit până acum, cuprinzătoare țidului Domnii Meli și întăriturii i iscăliturile Dumilor Sale boerilor, să-s dei dumisale biv Vel Agăi Mihalachi Sturzăi, și în locul acestora să-s pui această de mai gios epigrafi: *Adunare cuprinzătoare în scurt de pravilele cărților împărătești, spre înlesnire celor ce să îndeletnicesc întru învățătura lor, cu trimitere cătră carte, titlu și capul împărăteștilor pravili.*

Într'acest chip dar, să dă voie a să tipări acia carte. 814 Mai 25.

prociu Calimah Agă².

¹ Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

² Bibl. Ac. Rom. doc., LXXIV/148.

La p. 459.

Mss. de literatură populară.

Ms. 270 al Bibl. Ac. Rom.

- a) «Pentru a dooaa venire a lui Hristos»;
- b) Trepetnic;
- c) «Zilele cele rele»;
- d) Calendar profetic;
- e) «Dohtorii»;
- f) Versuri:

S'aŭ scris acum pã limba această rumãneasã,
Dup'o cãrticã ce este sloveneascã,
Care în Mugula e așa tipãritã,
Tuturor creștinilor este dãruitã.
Apologhiia zicu-î; așa sã numește,
Care pre cel întristat mult înveselește..

g) «Calendar, scoasã dupã limba ungureascã pã limba rumãneasã, dã acel an și dã alți trecuți ani, și dã alți ce vor sã fie, precum sã vede: 1722 1778, 1834...»

h) «Întrebãri și rãspunsuri trebuincioase și dã folos spre învãț[ã]tura celor ce vor citi. Dascãlu întrebã, ucenicul rãspunde. Pentru Dumnezeire.

Dascãlu.

Aș pohti, fiule, sã-m spuî ce este Dumnezeu.

Ucenicul.

Cinstite dascãle. Dumnezeu, pentru cãci este negrãit și nepricëput dã minte omeneascã, nu este cu putințã sã-l hotãrascã cinevaș ce este și cum este și unde este.»

La urmã, Ucenicul spune: «Atãta putem zice dã el, cum cã este o minte fãrã început, carele știe toate, un ochiũ fãrã de sfãrșit și vecinic, ce le vede toate, înțeleptu preste toatã înțelepciunea, buu peste toatã bunãtatea, puternic peste toatã puterea, dreptu peste toatã dreptatea.»

Ca dovezi pentru Treime: Soarele e unul, dar are și el trei fețe: «rotocolu, raza și lumina. Aceste 3 sãnt un soare, iar nu 3; decî rotocolu soarelui este închipuirea Tatãlui, și raza soarelui este închipuirea Fiului, lumina soarelui este închipuirea Sfãntului Duh...»

Apoi «pentru ingeri», «pentru ceruri», «pentru stele», «pentru planiț».

i) *Gromornic.*

La fine: «s'aŭ scris dã logofãtul Ioanițã Giurescu, lt. 1799, Fevr. 16».

j) Prevederi de vreme;

k) «Slovele de ciumã»;

l) Listã de sfinți;

m) Alexandria.

La urmã, versuri și mãrturia cã s'a scris de «Ionițã logofãtul din sãrãfia județului Prahova, fiind Mitropolit... și Domn... la anul... 1799, Februar, fiind îndemnãtoru de s'aŭ scris aceste dumnealui Pãun Sãulescu, biv Post.»

Însemnãri posterioare analitice.

Ms. 578 al Bibl. Ac. Rom.

Cuprinde fel de fel de broșurèle din timpuri deosebite.

Una (IV) e compusă din:

a) Gromovnic acefal. «Să să știe că acest gromovnic l-am făcut eu, dascălu Proca, cu a mele scrisori, când au umblat la velet 1781; să să știe; și este a preotului Theodor ot Măcărești».

b) Visul Maicii Domnului;

c) Maxime;

d) «Să să știe că s'aŭ scris aceste învățături de întrebăciuni în zălele prè-luminatului Domnul Costantin Demitrie Moruz Voevod, a țării zămlii Moldovchii, boj milostiv, cu veliții boeri, împreună și dumnealor biv vel ispravnicii de ținaturile (o) țării Moldovii :

«Tâlcoveania. 1781.»

Propreot chiriu chiro

Gavriil Slăvita.

La pp. 486-7. Actele relative la Văcărești se vor publica altă dată, și poate de altul. Ele se află în ms. Ac. Rom. 642, fol. 134 V°, 139 V°, 40, 152.

La p. 489. Actele în *Studii și doc.*, III.

La p. 494. Beldiman era *închis* la Tâztlău, ca unul ce conspirase contra lui Ioan-Vodă Sturdza. Și exiliul său basarabean a fost Vrănești-Răzăși, nu Volcinești-Răzăși.

La p. 509 în nota căsute Costache Negri în loc de Costache Negrești

La p. 512.

Veniamin...

După vrednicie cu care s'aŭ arătat alesul dintre prezviteri chir Lazar încă din vremea tinereților sale, atit aice, cit și pe la alte locuri pe unde după întâmplare au umblat, iar mai ales la slujba protopopiei, din vremea ce s'aŭ rânduit de noi și până acum, urmând la toate după cuviincioasa rânduială și dreptate și cu toată sirguința silitoriu fiind spre mulțămire, cinstea și odihna noastră și a Besearicii lui Dumnezeu, spre cinstea și lauda tagmii besearicești, cu cinstita și încuviințata petrecirea a vieții sale și cu învățăturile ceale sfătuitoare, precum de toți iaste văzut și știut, atit într'acest oraș Iași, cum și pe la alte locuri,—spre oareșcare răsplătire dar n'am socotit îndestul a rămănea numai în rînduiala altor protopopi, ci, ca pe un mai ales întru toți și cu fapta și cu cuvîntul, l-am hirotonisit după a Sfinților Părinți așazare protoprezviter a toată Moldavie, cinstindu-l și cu purtare de cruce la piept și cu ipogonation, avîndu-ș cinstea sa mai sus între toți ceialalți protopopi și preoți ai aceștii de Dumnezeu păzite țări. [Va avea grijă de preoții și bisericile din Iași.] Și pe lingă aceste la duhovniceasca giudecătorie ce s'aŭ așazat de noi aice la Sfânta Mitropolie l-am rânduit împreună cu iconomul aceștii sfinte Mitropolii, cu sechelariul și cu eftaxiastul, îndatorind mai mult pe Cucernicie Sa ca toate pricinile și giudecățile ce să vor cerceta la această d[uh]ovnicească giudecătorie să fie cu mare privighere și luare aminte, ca fără strîmbătate și pîrtinire să cerceteză și să le hotărască întocma după hotărîre sfintelor pravile. [Și

cercetare asupra nunților; permisiile se vor face cu iscălitura lui și pe-
cetea Mitropoliei].

1803, *Séptemerie* 6¹.

La p. 518. Actul se află în *Doc. Radu Rossetti*, de la Academie, fol.
13 și urm.

La pp. 570-1. *Izvoadele* lui Miron merg însă, cum s'a văzut la cro-
nica fiului său, și mai departe.

La p. 583. O formă latină a cronicii lui Miron Costin am găsit-o
în 1899 în Bibl. Czartoryski din Cracovia. Academia Română mi-a refu-
sat dreptul de a face o comunicare asupra-î. D. Eug. Barwinski, funcționar
la Bibl. Universității din Lemberg, pregătește acum o ediție a cărții.

La p. 605. D. Al. Roussos a găsit la Atos forma greacă a vieții lui
Nifon. V. *Noua revistă română*, darea de samă despre Catalogul mss.
grecești ale Academiei.

La p. 628, n. 1. Cetește «Mihaï Mareș», nu «Mareș» Băjescu.

Cercetînd Biblioteca Cipariu din Blaj, am aflat următoarele tipuri de
cronici: a) Ludescu † Greceanu (cap. 48); sec. XVII; b) Ludescu (în
locul Vieții lui Nifon, analele pe scurt). Continuă cu Constantin Căpi-
tanul, și apoi cu Cronica Bălăcenească; c) *Istoria pentru Craiul Șvedului*
Carol a 12 (N. Costin), și Axintie Uricariul; d) Amiras de la 1661
înnainte până la sfîrșit; e) *Leatopiseș* copiat pentru Cornescu Olteni-
ceanu (1844) după copia lui Ștefan Logofătul, de la Crețulești; e) Ludescu,
prescurtat la urmă; e) *Memoriile* lui Radu Popescu, până la locul unde
sînt întrerupte în *Magazin*; la început o parte din Ludescu (de la Mihaï
Viteazul încoace). Despre *Istoria lui Carol al XII-lea* de Amiras voiî
vorbi aiurea.

La Rășinari am găsit aceste tipărituri ce nu se află la Bibl. Ac.:
Ceaslovul din Rîmnic, 1753; *Chiriacodromiul* din București, 1801, cu
prefața de Gherontie și Grigore, cari laudă pe Veniamin Costachi; *Li-
turghia* din 1817.

Pentru retipărirea catechismului lui Canisius, tradus de F. «Boitul»
(Bojthi), v. *Bibl. Română*, la a. 1703.

La Academie a sosit de curînd un exemplar al Hartei lui Iordachi
Golescu, din 1800. Are și un frumos chip al lui Alexandru Moruzi.

N'am consacrat o expunere deosebită comediei făcute pe vremea lui
Grigore Maior asupra uciderii lui Grigore Ghica. E un amestec, făcut
de un scriitor de peste munți, de glume proaste și de fragmente popu-
lare. Totul e fără sens și fără folos (originalul la Orade; copie în ms.
1272 al Academiei).

Observ, în fine, că trimiterile la Urechia (V. A.), *Istoria Romîni-
lor*, se referă la ediția celui volum în *An. Ac. Rom.*, și nu separat.

Alte lămuriri bibliografice regret că nu pot da: ar fi să întreprind
o bibliografie a Istoriei mai nouă a Romînilor.

¹ Bibl. Ac. Rom., doc. LX/84.

Lista excursurilor și documentelor din adausuri.

	<u>PAG.</u>
Date asupra Ilenei Costin a lui Nicolae Logofățul și asupra altor Costini.	48-50.
Despre cronografe.	50.
Despre Văcărești	50-1.
Despre Manase Iliade	52.
Pașaport pentru a merge în străinătate al poetului Iancu Văcărescu	53.
Despre familia Fotino	53.
Însemnare a lui Mihai Banul Cantacuzino	53-4.
Prospectul pentru Dicționarul lui Klein	54.
Notă despre moartea lui Șincai	54-5.
Pașaport pentru Molnar	55-6.
Petițiile lui Ioan Horváth.	56-7.
Ordin Domnesc pentru cartea lui Andronachi Donici	57.
Mss. de literatură populară	58-9.
Privilegiul lui Leon Asachi	59-60.
Adausuri de bibliografie	60.

